

TABLA DE MATERII

Cuvânt înainte la volumul al doilea.....	389
Abrevieri.....	390
XX. Societatea și cultura în secolele 1—II d.C.....	393
Renaștere și stabilitate, - Viaa economică și socială, - „Categoriile” sociale, - Contextul politic intern, - Politica externă, - Mentalități, religia, filosofia, - Artele plastice și arhitectura, - Educația, cultura și literatura, - Noua retorică și curentele literare, - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
XXI. Poezii ai secolului I d.C: Manilius, Fedru și alții ...	416
Poemul lui Manilius, - Un Anti-Lucrețiu, - Arta lui Manilius, - Poemul <i>Aetna</i> , - Fedru și apariția fabulei, - Biografia lui Fedru, - Opera, - Universul lui Fedru, - Strategia literară, - Receptarea lui Fedru, - Calpurnius Siculus și alte egloge, - Caesius Bassus și alți poezi, - Tragicii minori și <i>Octavia</i> , - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
XXII. Proza de erudiție și istoriografia secolului I d.C.....	431
Gramatici și filologi, - Celsus, Pomponius Mela și Scribonius Largus, - Columella, - Pliniu cel Bătrân, - Frontinus și alți erudiți, - Dezvoltarea istoriografiei, - Istoriografii „pierduți”, - Viaa și opera lui Velleius Paterculus, - Digresiunile lui Velleius și implicațiile lor, - Stilul lui Velleius, - Valerius Maximus, - Curtius Rufus, - Receptarea lui Curtius Rufus, - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
XXIII. Seneca.....	449
Viaa, - Opera, - Proza și poezia lui Seneca, - Sistemul filosofic al lui Seneca, - Stoicismul lui Seneca, - Concepțiile politice, - Arta observărilor și parenezei, - Arta tragediilor, - „Poetica” lui Seneca, - Scriitura lui Seneca, - Receptarea lui Seneca, - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
385	
ISTORIA LITERATURII LATINE	
XXIV. Poezii stoici: Persius și Lucan.....	475
Viaa lui Persius, - Opera lui Persius, - Mesajul, - Structura satirelor, - Scriitura lui Persius, - Concluzii și receptarea lui Persius, - Viaa lui Lucan, - Opera, - Alcătuirea <i>Pharsaliei</i> , - Mesajul <i>Pharsaliei</i> , - Evoluția concepțiilor lui Lucan, - Tonul oratoric și vocaia romantică, - Revoluția artistică a lui Lucan, - Miraculosul „laic”, - Limbajul lucaneic, - Concluzii și receptarea operei lui Lucan, - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
XXV. Petroniu.....	497
Enigmele <i>Satyricon-ului</i> , - Subiectul, - Tipare romane și non-romane, - Structura <i>Satyricon-ului</i> , - Ară romanului, - Realități socio-morale, - Probleme și polemici cultural-estetice, - Personajele romanului, - Umorul extravagant și exuberant, - Scriitura, - Concluzii, - Receptarea <i>Satyricon-ului</i> , - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
XXVI. Poezii clasicizante și Marțial.....	519
Valerius Flaccus, - Silius Italicus, - <i>Iliada latină</i> , - Statius. Viaa și opera epică, - <i>Silvele</i> și arta lui Statius - Marțial. Viaa, - Alcătuirea epigramelor, - Universul imaginar al epigramelor, - Arta lui Marțial, - Scriitura epigramelor și receptarea lui Marțial, - Bibliografie, - <i>Note</i> .	
XXVII. Quintilian și Pliniu cel Tânăr.....	535
Quintilian. Viaa, - Opera, - Mesajul lui Quintilian, - Critica literară a lui Quintilian, - Strategia stilistică și receptarea lui Quintilian, - Pliniu cel Tânăr, - Opera. <i>Panegiricul lui Traian</i> , - Tematica epistulelor pliniene, - Stilul corespondenței literare pliniene, - Receptarea și concluzii asupra lui Pliniu, - Bibliografie, - <i>Note</i> .	

XXVIII. Tacit:.....553

Importan a lui Tacit, - Via a, - Opusculele lui Tacit, - *Istoriile*, - *Analele*, - „F r m n i e i p r t i n i r e”, - Cauzalitatea istoric , - Filosofia i mentalitatea lui Tacit, -Politica Romei i observa ia socio-politic , - Observa ia psihologic i umanismul, - Spa iul i timpul, - Strategia literar , - Tipurile de discurs i procedeele compozi ionale, - Scriitura taciteic , - Sinteza stilistic , - Receptarea, - Concluzii, - Bibliografie, - *Note*.

XXIX. Suetoniu, Fiorus i al i prozatori.....598

Suetoniu. Via a, - Opera. *Despre b r b a i i l u t r i*, - *Vie ile celor doisprezece Cezari*, - Mesajul suetonian, - Mali iosul Suetoniu, - Macrosintaxa textului sau compozi ia, - Scriitura i imagistica suetonian , - Receptarea i concluzii asupra lui Suetoniu, - Fiorus. Via a i opera, - Mesajul operei istorice a lui Fiorus, - Strategia literar retorico-dramatic , - Iustin, - Granius Licinianus i al i istoriografi, - Dreptul i Gaius, - Bibliografie, - *Note*.

XXX. Iuvenal i poezia secolului al doilea d.C.....622

Via a lui Iuvenal, - Opera, - Frustrare i indignare. Problematika satirelor, - Op iunile politice i filosofia, - Strategia artistic , - Scriitura lui Iuvenal, -Concluzii i receptarea lui Iuvenal, - Poe ii celui de-ai doilea neoterism, - Bibliografie, - *Note*.

XXXI. Fronto i adep ii s i. Aulus Gellius.....643

Via a i opera lui Fronto, - Ideile i arta lui Fronto, - Mi carea frontonian , - Via a lui Aulus Gellius, - *Nop ile Atice*, - Receptarea lui Gellius i concluzii, - Bibliografie, - *Note*.

XXXII. Apuleius.....652

Via a, - Opera, - *Floridele* i operele filosofice, - *Apologia*, - *Metamorfozele*, - Izvoare i modele, - Bivalenta structural a *Metamorfozelor*, - Strategia literar i n *Metamorfoze*, - Scriitura *Metamorfozelor*, - Receptarea, - Concluzii, - Bibliografie, - *Note*.

XXXIII. Societatea i cultura i n secolele III-VI d.C.....676

Crizele Imperiului, - Civiliza ia roman , - „Categoriile” sociale, - Contextul politic intern: Principatul t r z i u i Dominatul, - Politica extern , - Microunit ile sociale i mentalit ile, - „C derea” Imperiului roman, - Religia i filosofia, - Arhitectura i arteleplastice, - Rena terea constantino-theodosian . i n v m n t u l i educa ia, -Literatura, - Curentele literare, - Bibliografie, - *Note*.

XXXIV. Poezia secolului al HI-lea d.C.....702

Peruigilium Veneris, - Pentadius, - Al i lirici i dezvoltarea teatrului, - Poezia didascalic , - Concluzii, - Bibliografie, - *Note*.

XXXV. Poezia clasicizant a secolelor IV-V d.C.....711

Tr s t u r i g e n e r a l e i exponen i secundari, - Ausonius. Via a i opera, - Mesajul i strategia literar ale lui Ausonius, - Claudian. Via a i opera, - Mesajul lui Claudian, - Strategia literar a lui Claudian, - Receptarea i concluzii asupra lui Claudian, -Rutilius Namatianus i poemul s u, - Structura elegiei rutiliene, - Bibliografie, -*Note*.

XXXVI. Dreptul, erudi ia i oratoria.....728

Dreptul, Papinian si Ulpian, - Dreptul i n vremea Dominatului, - Erudi ia filologic i Donatus, - Servius, - Macrobius. Via a i opera, - Martianus Capella i Fulgentius. Al i erudi i, - Elocin a i panegiri tii, - Symmachus. Biografia i elocin a, -Coresponden a lui Symmachus, - Bibliografie, - *Note*.

XXXVII. Istoriografia secolelor III-V d.C.....741

Tr s t u r i g e n e r a l e, - Marius Maximus i al i istorici, - Aurelius Victor. Via a i opera, - Mesajul lui Aurelius Victor, - Strategia literar a lui Aurelius Victor, - Eutropiu, - Festus, - Al i epitomatori i Nicomachus Flavianus, - *Istoria August* i geneza sa, - Ideile i mesajul *Istoriei Auguste*, - Structura *Istoriei Auguste*, - Bibliografie, -*Note*.

XXXVIII. Amian.....765

Via a, - Opera, - Poetica i critica istoriografiei, - Mesajul istoricului, - Arta inform rii cititorului, - Strategia literar , - Scriitura, - Receptarea i concluzii, -Bibliografie, - *Note*.

XXXIX. Literatura cre tin784

Tr s t u r i g e n e r a l e, - Minucius Felix, - Tertullian, - Ideile i arta lui Tertullian, - Al i prozatori ai secolului al III-lea, - Commodianus, - Lactan iu, - Scriitori ai secolului al IV-lea: Hieronymus, Ambrosius i al ii, - Poezia cre tin : Prudentius i al i autori, - Augustin. Via a, - Opera lui Augustin, - Doctrina lui Augustin i bazele sale, -Strategia literar a lui Augustin, - Receptarea lui Augustin i concluzii, - Orosius i al i autori cre tini ai secolului al V-lea d.C, - Boetius i deschiderea spre un nou umanism, - Bibliografie, - *Note*.

XL. Scurte concluzii generale.....817

Cuvânt înainte la volumul al doilea

Acest volum a fost redactat și publicat în funcție de principiile care s-au aflat la baza celui anterior. Am numerotat paginile în continuarea volumului întâi, pentru a înlesni citirea și eventual citarea în întregii cărți. Volumul al doilea are un număr de pagini mai mare decât volumul întâi, nu din pricina unor criterii valorice, deși cel mai important scriitor roman, adică Tacit, figurează în tomul care urmează. Dar din timpul Imperiului s-au publicat mai multe opere literare decât din perioadele istorice anterioare.

Pentru a nu prelungi excesiv acest volum, am renunțat la indicele general al cărții. Dar cititorii vor afla la sfârșitul fiecărui capitol o bibliografie esențializată, precum și note. Față de volumul anterior, am modificat îndeobște sistemul de citare al articolelor apărute în revistele științifice, pentru a ne alinia normelor internaționale. Ca și în volumul precedent, o parte din text va fi publicată în caractere mici, „petite”, în limbajul de specialitate. Ne referim la biografiile scriitorilor, la subcapitolele istorice ale introducerilor la epoci, la unele pasaje de interes filologic sau mai puțin importante. În acest fel am încercat să reliefeze partea din text consacrată laboratorului intern al scriitorilor, pe care însuși ne-am străduit să-l analizăm în relație cu evoluția mentalităților și a principalelor opțiuni culturale. Documentarea în vederea alcătuirii acestui volum s-a încheiat în 1987, ca și în cazul tomului anterior. Totuși am încercat să-o completăm cu lucrări apărute înainte de această dată sau chiar publicate ulterior, când am revizuit manuscrisul, în vederea publicării. Cartea se adresează atât specialiștilor, cât și marelui public.

EUGEN CIZEK

389

ABREVIERI

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Corpul inscripțiilor latine)

ILS = *Inscriptiones Latinae Selectae* (Inscripții latine alese), ed. H. DESSAU, 1892-1916

COD. THEODOS = *Codex Theodosianus*

AM. MARC. = Ammanus Marcellinus, *Res Gestae*

Anth. = *Anthologia Palatina*

APUL. = Apuleius; Apoi. = Apologia; Met. = *Metamorphoses*; Fior. = *Florida*

AR. IST. = Aristoteles; Poet. = *Poetica*

AUG. = Augustinus; Conf. = *Confessiones*; Ciu. Dei = *De ciuitate Dei* (Despre cetatea lui Dumnezeu)

• -

AUR. VICT = Aurelius Victor, *Caesares*

AUS. = Ausonius; Mos. = *Mosella*; Ep. = *Epistulae*;

Ord. = *Ordo nobilium urbium* (Ordinea orașelor nobile);

De rapt. = *De raptu Proserpinae* (Despre răpirea Proserpinei)

BOET. = Boethius; *Cons.* = *Consolatio*

CAL. SIC. = Calpurnius Siculus; *Ecl.* = *Eclogae* (Egloge)

Carm. Eins. = *Carmina Einsidlensia*

CLAUD. = Claudianus; *De consul. Stlic.* = *De consulatu Stilichonis* (Despre consulatul lui Stilicho); *In Ruf.* = *In Rufinum* (împotriva lui Rufinus)

390

ISTORIA LITERATURII LATINE

COLUM. = Columella; *De re rust.* = *De re rustica* COMOD. = Commodianus; *CA.* = *Carmen Apologeticum* DIO = Cassius Dio, *Historia* EUTROP. = Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*

FLOR. = Florus; *VOAP* = *Vergilius orator an poeta* (Vergiliu orator sau poet); *Tabel.* = *Tabella*

HIER = Hieronymus sau sfântul Ieronim; *Ep.* = *Epistulae*; *Chronic.* = *Chronicon* HIST. AUG. = *Historia Augusta*; *Hadr.* = *Hadrianus*; *M.*

Ant. Phil. = *Marcus Antoninus Aurelius Philosophus*; *Alex.* = *Seuerus Alexander*; *Hei.* = *Heliogabalus*; *Max.* = *Maximinus Thrax*; *Gord.* = *Gordianus*; *Tyr. Trig.* = *Tyranni Triginta* (Cei treizeci de tirani)

Aur. = *Aurelianus*; *Tac.* = *Tacitus*; *Quadr. Tyran.* = *Quadrigae Tyrannorum*; *Car.* = *Carus*

HOR. = Horatius; *Ars* = *Ars Poetica* (Arta Poetică)

JOS. = Josephus Flavius; *Ant. lud.* = *Antiquitates Iudaicae* (Antichități Iudaice)

LACT. = *Lactantius*; *De mort. persec.* = *De mortibus persecutorum* (Despre morțile persecutorilor); *Diu Inst.* = *Diuinae Institutiones* (Instituții divine)

LIB. = Libanios; *Ep.* = *Epistulae*

LIV. = Titus Livius, *Ab urbe condita*

LUC. = Lucanus; *Phars.* = *Pharsalia*

MACROB. = Macrobius; *Saturn.* = *Saturnalia*

MART. = Martialis; *Spect.* = *Liber spectaculorum*; *Epigr.* = *Epigrammata* (Epigrame)

MIN. = Minucius Felix, *Octavius*

Oct. = *Octavia*

OROS. = Orosius; *Adu. Pag.* = *Aduersum Paganos*

PERS. = Persius; *Sat.* = *Satirae*; *Chol.* = *Choliambi*

H. PETER, *H.R.R.* = Hermann Peter, *Historicorum Romanorum Reliquiae*

PETR. = Petronius; *Sat.* = *Satyricon*

391

ABREVIERI

PHAED. = *Phaeder* (*Fedru*); *A.* = *Appendix Perottina*

PHILO, *Leg. ad Gai* = *Legatio ad Gaium* (Ambasadă către Gaius)

PLIN. = Plinius; *Nat. Hist.* = *Naturalis Historia* (Istoria naturală)

PLIN. = Plinius; *Pan.* = *Panegyricus*; *Ep.* = *Epistulae*

PROB. = Probus, *Vita Per ii* (Via a lui Persius)

PRUD. = Prudentius; *Contra Sym.* = *Contra Symmachum* (împotriva lui Symmachus)

PS-AUR. VICT. = Pseudo-Aurelius Victor; *Epit.* = *Epitome*

QUINT. = Quintilianus; *Inst. Or.* = *Institutio Oratoria*

RUTIL. = Rutilius Namatianus, *De reditu suo* (Despre întoarcerea sa)

Schol. ad Iuu. = *Scholiae ad Iuvenalem* (Scolii la Iuvenal)

SEN. = Seneca; *Controu.* = *Controuersiae*; *Suas.* = *Suasoriae*

SEN. = Seneca; *Ad Marc.* = *Ad Marciam consolatio*; *De ira*; *Ad Polyb.* = *Ad Polybium consolatio*; *De breu. uit.* =

De breuitate uitae; *De prou.* = *De prouidentia*; *De const. sap.* = *De constantia sapientis*; *Apok.* = *Apokolokyptosis*;

De ci. = *De clementia*; *De u.b.* = *De uita beata*; *De benei.* = *De beneficiis*; *Nat. Quaest.* = *Naturales Quaestiones*;

De otio; *Ep.* = *Epistulae ad Lucilium*; *Herc. fur.* = *Hercules furens*; *Phoen.* = *Phoenissae*; *Med.* = *Medea*; *Phaedr.* = *Phaedra*

SERV. = Servius; *Ad Verg. Aen.* = *Ad Vergilium Aeneis* SIL. ITAL. = Silius Italicus; *Pun.* = *Punica* STAT. =

Stattius; *Theb.* = *Thebais*; *Silu.* = *Siluae*

SUET. = Suetonius; *De gram.* = *De grammaticis et rhetoribus*; *Vita Luc.* = *Vita Lucani*; *Caes.* = *Iulius Caesar*; *Aug.*

= *Augustus*; *Cal.* = *Caligula*; *Cl.* = *Claudius*; *Ner.* = *Nero*; *Otho*; *Vesp.* = *Vespasianus*; *Tit.* = *Titus*; *Dom.* =

Domitianus

SYM. = Symmachus; *Rel.* = *Relatio ad aram Victoriae* (Raport la altarul Victoriei); *Ep.* = *Epistulae*

VACCA, *Vita Lucan.* = *Vita Lucani* *Vita Iuu.* = *Vita Iuuenalis*

XX. SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

Renaștere și stabilitate

Perioada respectiv , secolele I și al II-lea d.C. sau altfel spus anii 14 e.n. - 192 d.C. coincide cu cea mai mare parte a istoriei așezământului Principat, instaurat, cum am văzut în alt capitol, de Augustus și continuat de urmașii acestuia, din dinastiile Iulio-Claudienilor (14-68 d.C), Flavienilor (69-96 d.C), Antoninilor (96-192 d.C). Această perioadă nu implică un regres socio-istoric și cultural, cum apreciau unii dintre scriitorii antici, sub impactul orientărilor moralizatoare profesate de ei - și se vede că moralizarea excesivă reclamă critica prezentului pe toate planurile și elogiarea trecutului -, dar și anumiți cercetători moderni din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea. Nu poate fi deci considerat secolul I d.C. ca un veac de argint al literaturii latine, în opoziție cu cel de aur, care s-ar fi realizat la sfârșitul Republicii și în epoca lui August. Dimpotrivă, atât societatea, cât și cultura romană progresează spre apogeul lor, pe care îl ating în secolul al II-lea d.C. Vârful acestei expansiuni se înfruptă de altfel în primul deceniu al acestui al II-lea secol d.C.

Dar această expansiune nu a fost realizată liniar și lin. Secolul I d.C. se deosebește destul de mult de veacul subsecvent. Secvența istorică desfășurată între 14 și 96 d.C. constituie o adevărată Renaștere *ante litteram*, un veac de tip renașcentist. Adică marcat de crize de creație și de adaptare, prelungire, după pauza benefică a „secolului” augusteic, a celor din secolul I d.C. în orice caz, aceste crize nu sunt de tip crepuscular, ca și, în Occident, Imperiul roman va dura până la sfârșitul secolului al V-lea d.C, iar în Orient, până în 1453. Dezvoltarea istorică a fost sinuoasă, caracterizată de furturi lente a unor noi mentalități, de cutremure febrile și multiple, inclusiv în domeniul geografic, întocmai ca în vremea Renașterii propriu-zise. De altfel, s-a susținut recent că și ultimul veac al Republicii ar fi constituit o secvență de tip renașcentist. Și precum secolul al XVI-lea, cel al acestei Renașteri din secolul I d.C. va fi urmat de un

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

veac de tip clasic, ilustrat de o stabilitate relativă; secolul I d.C. a precedat o secvență istorică în care civilizația antică a atins maxima ei expansiune. Veacul Antoninilor constituie fără îndoială cea mai „fericită” perioadă din istoria antichității, cea mai stabilă, între anumite limite, cea mai prosperă, pe toate planurile, inclusiv pe cel literar¹. După sfârșitul lui Traian, survenit în 117 d.C, civilizația romană nu-și poate eiza expansiunea, dar subzistă, până la sfârșitul veacului respectiv, la un înalt nivel de dezvoltare, pe un adevărat platou, până în 192². De fapt, înflorirea sa continuă și în deceniile următoare, cel puțin până în 238 d.C.

Luptele politice acute, care s-au desfășurat în capitală și în cursul secolului I d.C., ca angajate între puterea imperială și forțele ce își opuneau, n-au afectat în profunzime provinciile romane, și, de cele mai multe ori, nici restul Italiei. Doar războiul civil din anii 68-69 d.C. a destabilizat puternic statul roman, deoarece a implicat considerabile mișcări militare, întreruperi în relațiile economice și de alt natură dintre părțile Imperiului, traume psihice serioase. Însă convulsiile prilejuite de acest moment istoric dificil au fost rapid calmate și repetarea lor, în anii 96-98 d.C, moment de schimbare dramatică a dinastiei, a fost evitată. Ne aflăm desigur în prezența unui semn al înfloririi și al stabilității, care urmau să intervină.

Viața economică și socială

Economia Italiei se menține prosperă în secolul I d.C. în pofida lamentelor unor scriitori romani, nu se produce nici o recesiune generalizată, în agricultură și în industria artizanală. Cunoșcând dificultăți numai zone din sudul peninsulei, care însă se dezvoltaseră mai modest în secolul anterior. Chiar în jumătatea meridională a Italiei se dezvoltă simțitor agricultura și producția manufacturieră din Campania. Ele înfloresc în centrul peninsulei și mai ales în nord, unde crește producția de export, destinată piețelor danubiene: încât se creează aici o adevărată placă turnantă a comerțului roman. În agricultură prosperă mai ales olivicultura și viticultura. Totuși producția de export viticolă a unor zone din Italia cunoaște anumite dificultăți; spre sfârșitul secolului I d.C, se ajunsese la o veritabilă supraproducție viticolă, când Domitian s-a vădit obligat să adopte măsuri protecționiste severe, menite să interzică plantarea viței de vie în provincii și să diminueze dezvoltarea ei chiar în Italia³. Dar mulți italicei emigrează în provincii, unde se puteau îmbogăți cu rapiditate. De altfel, împăratul Traian interzice - dar fără eficacitate reală - emigrarea italicilor spre provincii. Totodată, Antoninii, prin intermediul „răsplăților pentru creșterea copiilor”, acordă împrumuturi agricultorilor italice, în vederea stimulării lor. Iar dobânzile sunt vărsate ca subsidii, adevărate burse, pentru italicei, în vederea creșterii a cât mai multor copii. Ulterior și Grecia beneficiază de *alimenta*. Expansiunea economică se realizează chiar mai rapid și mai spectaculos în provincii, îndeosebi occidentale. Se dezvoltă nu numai agricultura, ci și producția artizanală în Hispania, în Gallii și în Africa, pe lângă vechile centre economice din Orient. Îndeosebi înflorite fabricarea ceramicii, cărămizii, postavurilor, sticlei. În condițiile unui progres lent, producția manufacturieră provinciilor atinge la jumătatea secolului I d.C. ritmul și nivelul calitativ din Italia, pe care ajunge uneori să o

concureze chiar pe pie ele peninsulei. Nu trebuie crezut c oamenii vremii respingeau categoric

394

VIA A ECONOMIC I SOCIAL

progresul tehnologic. Sunt inventate acum sau difuzate rapid anumite cuceriri tehnologice precum: plugul greu, teascul perfec ionat, butoiul, care substituie vechea amfor , pentru transportul vinului, secer toarea, moara cu ap , pergamentul ca material de scris (de fapt implantat în lumea Mediteranei la sfâr itul secolului I î.C). Dar dificult ile comunic rii inven iilor, dorin a de a p stra secretul profesional, prioritatea for ei umane ca instrument de munc stânjenesc difuzarea inven iilor tehnologice. De altfel, industria grea avea mai ales un caracter artizanal i se realiza prin excelen în spa ii economice rurale⁴. Totu i, în Dacia, ca urmare a cuceririi traiane, economia, c ile de comunica ie, diversele forme de civiliza ie s-au dezvoltat într-un ritm impresionant. Pe de alt parte, reforma monetar , întreprins de împ ratul Nero în 64 d.C, în scopul omogeniz rii i stimul rii circula iei banilor, nu d rezultate pe termen lung. Se produc fenomene infla ioniste, care nu vor putea fi st vilite niciodat pân la sfâr itul Imperiului roman. Dimpotriv , dup moartea lui Traian, infla ia se va accelera. Societatea roman consuma mai mult decât producea. Totu i, în ansamblul ei, economia a înflorit în aceste dou secole i s-a dezvoltat pretutindeni o puternic infrastructur rutier i portuar . Interven ionismul statului era limitat, încât se dezvolta considerabil economia liberei întreprinderi sau „economia de pia ”. Spre mijlocul secolului I d.C, popula ia Imperiului atinge, poate, cincizeci de milioane de locuitori, dintre care aproximativ 10% erau cet eni romani. Desigur, obiceiul c s toriei tardive, mediocritatea medicinei, mortalitatea infantil ridicat , precum i cea a femeilor care n teau, stinghereau o demografie, de altfel, înfloritoare⁵. Sub Claudiu i sub Flavieni, în secolul I d.C, sub Antonini, în veacul urm tor, cet enia roman se va extinde considerabil. O dobândeau provincialii înst ri i, pe care se întemeia de regul st pâניה roman , fo ti militari peregrini i urma ii lor etc. Romanizarea popula iei Imperiului s-a realizat mai ales ca epifenomen al urbaniz rii i al municipaliz rii. Dacă în vremea Republicii i chiar sub August iocitorii înst ri i ai ora elor tr iau în imobile mici i modeste, care nu se puteau compara cu somptuoasele cl diri publice, acum, sub Imperiu, se construiesc numeroase vile i locuin e elegante. Se difuzeaz masiv concep ii universalizante i ecumenice, îndeosebi în secolul al II-lea d.C. Concomitent, rela iile cândva foarte strânse între cet i - sim ite ca unit i social-morale integratoare i indivizi - sl besc în chip manifest. Mentalit ile dependente de „cetate”, *ciuitas*, tind s dispar . Imensul parc-palat-paradis, care a fost „casa aurit ”, *domus aurea*, a lui Nero, constituie primul jalon al tranzi iei spre noi structuri mentale, în vreme ce palatul lui Hadrian, *uilla Hadriana*, ilustreaz , în secolul al II-lea d.C, încheierea acestui proces de trecere i triumful unei noi mentalit i. Aceasta din urm este, dup p rerea noastr , legat nu de civitate, ci de „anti-Cetate”, *anti-ciuitas*. Entropia Cet ii i emergen a anti-Cet ii implic a adar pierderea solidarit ii cu ora ul natal, ale c rei limite nu mai sunt z rite nici cu ochii min ii, sentimentul c individul f cea parte dintr-o popula ie instalat pe un teritoriu foarte vast. Aelius Aristide, favoritul unor împ ra i din secolul al II-lea d.C, se adreseaz romanilor în grece te, pentru a le spune c , în vreme ce alte cet i au frontiere i teritorii proprii, Roma are ca limite i ca sol întreaga lume locuit (*Laus Romae*, 59-61). Cu alte cuvinte, *anli-ciuitas*, ca structur mental , echivaleaz cu o foarte supl re ea de cet i reale⁵. Se elaboreaz o nou scar de valori, în cadrul c reia conceptul de „om roman”, *homo Romanus*, n zuie te s -l substituie pe cel de „cet ean roman”, *ciuis Romanus*. De altfel, am observat c , în Imperiul puternic urbanizat, cet enia roman tinde s se generalizeze la ansamblul popula iei.

Iar solidarit ile între indivizi se refac în interiorul microunit ilor sociale, grupurilor umane, care mo tenesc i dezvolt vechile raporturi clientelare. Fenomenul asociativ se dezvolt cu pregnan în Imperiul roman. Ne referim la grupurile de prieteni, la asocia iile spontane ale celor ce locuiesc acela i cartier, acela i imobil de raport (*insula*) sau care frecventeaz acelea i localuri de

⁴ Se estimeaz la opt milioane popula ia Italiei, ca i a Galliilor, la cinci cea a Siriei, în cursul secolului I d.C. La Roma, se aflau între ase sute de mii i un milion de oameni, iar la Alexandria peste trei sute de mii de locuitori. La sate, care erau considerate îndeob te a face parte din hinterlandul ora ului apropiat i unde condi iile de via erau mult inferioare celor din centrele urbane, densitatea popula iei nu era important . În Dacia roman , un sat cuprindea aproximativ o sut de locuitori.

SOCIETATEA I CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

amuzament - c ci pl cerile Ora ului se dezvolt în chip manifest -, la cercurile cultural-politice, aflate acum într-o expansiune accelerat . Fiin eaz , de fapt se dezvolt , pe baza unor precedente mai vechi, îns mu ii mai modeste, i asocieri categoric mai structurate, sodalit i de diverse tipuri. Avem în vedere diferite amicale, care se manifestau concomitent ca organiza ii de întrajutorare, cluburi i confrerii religioase. Ele dispuneau de s li de reuniune, de conduc tori proprii i organizau banchete, cu prilejul s rb torilor religioase. Într-adev r, asemenea asocia ii se întruneau mai a ies pentru a celebra s rb torile zeilor, ca Isis, Bacchus etc. Dar, în Africa romani to i membrii unei anumite asocia ii care locuiau pe o raz de zece kilometri erau obliga i s aciste la funeraliile confrat ilor defunc i (*CIL*, 8,14683). Asemenea asocia ii regroupau un num r variabil de membri, care oscila între câteva zeci de persoane i peste o mie de in i. Cele mai relevante asocia ii erau structurate sub forma unor „colegii”, *collegia*, ap rute anterior, sub Republic i în Italia, dar generalizate sub Imperiu, în provincii, inclusiv i mai ales în zonele elenofone. Unele colegii îmbr cau forma unor confrerii sacerdotale, îns altele, de i în principiu aveau, de asemenea, o voca ie mai ales religioas , regroupau pe cei care practicau aceea i art sau acela i sport, pe tineri sau pe veterani, chiar pe militari i în mod special pe cei care aveau o anumit meserie. Emerg astfel veritabile ghilde, colegii ale brutarilor, es torilor, constructorilor, negustorilor de grâu, de vin, de untdelemn, fierarilor i chiar scribilor. În sfâr it s-au organizat si colegii ale celor care se asociau în vederea funeraliilor membrilor, *collegia funeatida*. Din colegii f cea parte mai ales oameni de condi ie modest , uneori chiar sclavi, dar i negustori boga i, care se sim eau solidari cu *sodales* mai s raci. Apar adev rate colegii familiale, din care f cea parte clien ii, sclavii i liber ii capului de familie. Notabilit i locale erau patroni ai colegiilor. Le d ruiau bani i cl diri, în schimbul sprijinului acordat cu prilejul alegerilor din ora ul respectiv. Colegiile dispuneau de serb ri specifice i de divinit i ocrotitoare, dar i de o trezorerie proprie, alimentat de cotiza iile membrilor. Ace tia se întruneau i cu prilejul unor adun ri generale i i alegeau conduc tori, *magistri* sau *praefecti*. S rb torile colegiilor figurau în calendarul oficial al ora elor, iar banderolele lor str b teau str zile cet ilor, cu prilejul unor procesiuni specifice. Împ ra ii priveau cu neîncredere proliferarea colegiilor, pe care le controlau cu dificultate, i încercau, de altfel în zadar, s limiteze proliferarea lor. Sodalit ile au influen at substan ial via a cotidian a ora elor Imperiului, muta iile climatului mental, activit ile sociale i chiar politice⁶.

Desf t rile i amuzamentele Ora ului îmbr cau forme multiple. De altfel de ele beneficiau chiar i locuitorii lor de condi ie modest , c rora, în virtutea unui ajutor dozat cu abilitate, potenta ii locali sau administra ia imperial le acordau gratifica ii în bani, alimente la pre redus sau chiar gratuit, spectacole i jocuri sau întreceri sportive etc.

„Categoriile" sociale

Cre te considerabil num rul sclavilor n scu i în casa st pânilor, a a-numi ii *uernae*. Ei se romanizeaz destul de rapid, de i, în virtutea unei mode mai degrab decât a unei origini etnice reale, purtau nume greco-orientale. Masa sclavilor continu s nu fie omogen , ci, dimpotriv , profund stratificat . Printre diversele categorii de sclavi se deta eaz sclavii principelui, la origine slujitori în casa împ ratului, ulterior mici func ionari, ca i sclavii publici de altfel, care erau privilegia i, sclavii domestici, ce

locuiau împreună cu st pânul i sfârșeau îndeobște prin a fi eliberați; însă i sclavii rurali. Anumi sclavi domestici beneficiau de un statut special, ca medici, pictori, scribi, coafori, bucătari de lux, pedagogi ai copiilor i chiar preceptori sau profesori. Înc din secolul I d.C., sporește masiv frecvența eliberării sclavilor, care se produce de regulă când ei aveau 30-40 de ani. Unii sclavi eliberați, liberi, devin independenți față de st pânii lor, alii nu obțin o autonomie completă. Unii liberi independenți acumulează averi uriașe i exercită la mijlocul secolului I d.C. o influență socială puternică. Ulterior, în secolul al II-lea d.C., înrăurirea

396

„CATEGORIILE” SOCIALE

exercitat de liberi bogați diminuează simțitor. Anumite servicii private ale primilor împărați sunt conduse de liberi, care de mult vreme se ocupau de administrarea domeniilor aristocraților romani. Împăratul Claudiu i urmașii săi acordă puteri foarte largi liberiilor casei imperiale, care ajung să formeze un „cabinet ministerial”, întrucât birourile conduse de ei controlează administrația statală. Dar ulterior, mai ales sub Antonini i îndeosebi începând cu domnia lui Hadrian (117-138 d.C.), liberi sunt înlocuiți în fruntea birourilor sau serviciilor imperiale, *scrinia*, de către cavaleri, în schimb, împărați ca Hadrian i Antoninus Pius limitează simțitor dreptul de viață i de moarte asupra sclavilor, pe care îl dețineau st pânii lor. Antoninus Pius recomandă insistent tratarea cu îngăduință i blândete a sclavilor.

Pe de altă parte, sclavajul rural începe să fie concursat de colonat. De altfel s-a exagerat considerabil ponderea reală a sclavilor, care nu erau numeroși decât în Italia, Sicilia i în Egipt. Ei erau utilizați i mai ales pe marile domenii agricole i în exploatarea manufacturiere cele mai importante. *N-a existat nici un fel de orânduire sclavagistă*. Iar coloniile, în perioada care ne interesează, sunt mai ales rani liberi, fructul pământului, care vorșau proprietarilor o arendă în bani i ulterior în produse agroalimentare.

Înc din secolul al II-lea d.C., societatea romană tinde spre polarizarea masei oamenilor liberi, spre divizarea lor în „puternici”, *potentes*, numiți i „mai onorabili”, *honestiores*, adică marii proprietari, oamenii înștrii i funcționarii i ofițerii, i „mai modești” sau „mai umili”, *humiliores*, rani, lucrătorii din ateliere, mici negustori, cei mai mulți dintre funcționari. Chiar dreptul roman are tendința să consfințească această dihotomie⁷. De fapt, masa cetăenilor romani i a peregrinilor romanizați se împarte în trei categorii sau ordine prevalente - senatorial, equestru, decurional - i în mulțimea peștri a plebeilor. La Roma, n-au existat niciodată clase sociale în sens modern. S-au dezvoltat numai categorii socio-profesionale, ordine, *ordines*, i „stări”, *status*. Plebea, *plebs*, nu era nici ea omogenă, pentru că anumi plebei dispuneau de venituri sau censuri anuale de 300.000 sau 200.000 de sesterii. În orașe, mulți plebei trăiau din munca lor i practicau felurite meșteșuguri. Oricum, datorită everghetismului, procesul de strămutare a plebei se încetinește simțitor, iar plebea cetăenească din capitală - deoarece la Roma i în Italia imigrau mulți provinciali săraci, care formau o categorie specifică de plebei - devine o categorie socială privilegiată. De altfel, Domitian i ulterior Antoninii supun unor reglementări stricte relațiile dintre patroni i clienți săraci sau de condiție socială medie. Raporturile clientelare cunosc o dezvoltare remarcabilă⁸.

În general, romanii se bizuiau în centrele urbane provinciale i italice pe ordinul decurionilor. El era alcătuit din foștii magistrați municipali, care formau un consiliu sau un senat local. Decurionii erau îndeosebi oameni bogați, căci erau obligați la cheltuieli importante pentru stimularea vieții orașelor i trebuiau să exercite profesii onorabile. Decurionii, burghezia urbană în general, erau practic constrânși să cheltuiască pentru împodobirea orașelor, pentru prosperitatea i desfășurările lor. Everghetismul, efortul financiar destinat binelui public, binefacerile devin moralmente obligatorii. Ele generează competiții permanente între exponenții burgheziei cetădine, care se întrec între ei pentru a-și înzestra somptuos orașele. Se creează, astfel, un complex echilibru al vieții urbane⁹, între decurioni i masa plebei municipale se situau colegiile augustațiilor, dedicate cultului imperial neoficial i ajungând să configureze o adevărată treaptă socială intermediară. În colegiile augustațiilor aveau acces i liberi înștrii. Provinciile erau administrate de guvernatori, numiți de împărat, în provinciile imperiale, unde se aflau forșe militare importante; sau de senat, în provinciile senatoriale, cele mai vechi i intens romanizate. Dar i guvernatorii senatoriali erau controlați atent de împărați de funcționarii lui, adică de procuratori. Puterea guvernatorilor nu se mai exercita abuziv, ca sub Republică, deoarece împărații doreau să dezvolte economia provincială. Înc August a stabilit un adevărat sistem de protejire a provincialilor, atestat de edictele de la Cyrene. Însă când în provincii se produceau crize insurecționale, mai ales în anii 69-70 d.C., ele sunt reprimite cu maximă severitate. Magistrații moșteniți de la Republică i promagistrații dispuneau de o relativă libertate în gestionarea cotidiană a misiunii lor.

Ordinul equestru sau al cavalerilor comportă o ascensiune rapidă i un prestigiu sporit. Unii împărați ca Domitian i Hadrian, s-au sprijinit pe anumite categorii de cavaleri, în confruntarea

SOCIETATEA I CULTURA ÎN SECOLELE MI d.C.

lor cu senatul. Pătrund în rândurile ordinului equestru decurioni, ofițeri ai armatei imperiale, burocrati, recruți aiași din provinciile hispanice, gallice, africane i orientale. La sfârșitul secolului I d.C., statisticile atestă că 50% din cavaleri proveneau din Italia, iar 30% din Orient, însă procentajele¹⁰ - vor inversa în secolul următor. Oricum, dintr-o categorie de financiarilor opulenți, quiri erau pe vremea Republicii, cavalerii tind să devină o pepinieră de funcționari imperiali. Le revin poziții esențiale din administrația civilă i militară, procuratelele i prefecturile; iar, mai ales sub Antonini, conducerea birourilor imperiale centrale. Spre sfârșitul secolului I d.C., se formează o carieră equestră tipică. La Patavium, azi Padova, al doilea oraș al Italiei ca importanță, cavalerii reprezintă 1% din populație, dar în alte cetăți i zone ale Imperiului ei sunt mai puțin numeroși. În întreg Imperiul sunt câteva zeci de mii de cavaleri. Calitatea de cavaler nu s-a în principiu ereditară i se obținea pe baza unui brevet imperial i a unui cens de 400.000 de sesterii. În secolul al II-lea d.C., importanța cavalerilor crește în mod relevant i se ajunge la o ierarhizare a condiției equestre, pe baza dezvoltării funcționarismului imperial. În fruntea ordinului se aflau bogații foarte însemnați, *uirii eminentissimi*, prefecții pretoriului i prefecții guvernatorilor ai Egiptului, urmași de cei „foarte desvârșiți”, *perfectissimi*, ceilalți prefecți i înalți funcționari, în vremea funcționarilor mijlocii i oamenii de afaceri erau „bogați distinși”, *uirii egregii*.

Marți proprietari de pământ din senat formau vârful piramidei sociale. Dacă nu se moșteneau calitatea de senator, în schimb devine ereditară apartenența la ordinul senatorial, care ajunge să se separe definitiv de cel equestru, după ce August, între 18 și 13 î.C., a statornic censul senatorilor la un milion de sesterii (SUET., *Aug.*, 41,3; D10, 54, 17, 3). Procesul structural desvârșite a ordinului senatorial s-a încheiat definitiv în 38 d.C. (D10, 59, 9, 5). Fii de senatori i cavaleri care urmau să devină senatori purtau pe tunică „banda lată”, de purpură, *laticlauius*, în vremea cavalerii nu aveau drept decât la „banda îngustă”, *angustusclauus*. Un brevet oficial i dreptul de a purta laticlavul asigurau înșproștarea ordinului senatorial. Începând de la domnia împăratului Claudiu, apare i o altă cale de completare a rândurilor senatului i a ordinului senatorial: împăratul, prin adlecțiune, promovare, *adlectio*, cooptează diverși cavaleri în rândurile feluritelor categorii de senatori¹⁰. Căci rândurile senatorilor i ordinului senatorial evoluează rapid: dispar vellestarele familiilor de velleveche, *nobilitas* din vremea Republicii, dar i ale celor care le înlocuiesc. i nu numai din pricina persecuțiilor inițiate de împărați. Mulți senatori nu au urmași; senatul, care, sub August, era latin, devine italic la sfârșitul secolului I d.C. Împărații promovează în senat inițialitalici, *itali*, care se distinseseră în administrația i în armata lor, i ulterior chiar provinciali. Vechea aristocrație de sânge este substituită de o aristocrație a banului, a cărei avere rezidă în bunuri imobiliare, situate mai ales în Italia, în locuine de închiriat i în vile

elegante, în cariere de marmură sau de argilă, în păruri vaste. Prin intermediari abili, acești senatori noi se străduiau să oculească interdicția tradițională de a se ocupa de comerț. Sub Flavieni, se impune un nou ordin senatorial. Senatul se provincializează treptat și ajunge să fie populat de romani originari - în provinciile occidentale și apoi chiar din Orient; încât, după stingerea dinastiei Antoninilor, adică sub Severi, orientalii constituie jumătate din totalul senatorilor. De fapt, senatorilor li s-a rezervat vechile magistraturi republicane, cele mai importante posturi de comandă în armată, care reprezintă principalul instrument de influență politică, aflat la dispoziția ordinului senatorial, guvernarea provinciilor senatoriale în Italia, prefectura orașului Roma. Cariera senatorială se cristalizează cu strictețe. Din ordinul senatorial fac parte nu numai fiii de senatori, destinați acestei cariere, ci și membrii feminini ai familiilor senatoriale, încât ordinul însumează cel puțin două mii de persoane. Dacă în secolul al II-lea orice senator este numit „bărbat foarte strălucit”, *clarissimus uir*, cum reliefează inscripțiile, soia lui este calificată drept „femeie foarte strălucită”, *clarissima femina*, iar vișlarul lui devine „copil foarte strălucit”, *clarissimus puer*, ori „copil foarte strălucit”, *clarissima puella*. Astfel ordinul senatorial devine clarissim.

Edificiul societății imperiale timpurii este destul de ierarhizat, în funcție de o relevanță verticalitate socială; dar este încă departe de a fi divizat în castele închise care vor lua naștere în ultimele secole ale Imperiului. Suntem încă în plin liberalism economic și social.

398

CONTEXTUL POLITIC INTERN

Contextul politic intern

Realitatea politică esențială a primelor două secole d.C. este monarhia absolută. Teoretic statul roman continua să fie o republică, dar senatul și poporul roman transferau cele mai relevante competențe ale lor unui singur om, de pildă la „întronarea” lui, printr-o „lege curiată despre imperiu”, text *curtata de imperio*. Aceste competențe se întemeiau pe cele trei pângirii reliefate de noi în volumul anterior, adică în capitolul introductiv asupra „secolului” augusteic: *imperium* proconsular major, care asigură comanda supremă a forțelor armate și controlarea tuturor provinciilor sau guvernarea lor direct, puterea tribuniciană și pontificatul maxim, îndeobște ansamblul capacităților religioase ale împăratului. În virtutea faimoasei *auctoritas*, moștenită de la August, preeminența morală, capacitatea de a crea și de a face să crească, tot și împărații au guvernat ca suverani autoritari, chiar dacă n-au beneficiat de faadă ideologică și de puterea constrângătoare a monarhilor din imperiul târziu: dominatul a continuat și în același timp s-a opus Principatului. Romanii n-au acceptat un autoritarism, care se potența neconținut, de la o domnie la alta, de la un împărat la altul. Într-un discurs atribuit lui Galba și destinat succesorului acestuia, însă în realitate adresat împăraților, care erau contemporani operelor sale, Tacit subliniază că romanii nu mai puteau restaura republica, dar nu erau dispuși să accepte total despotismul teocratic: „vei domni peste oameni, care nu pot suporta nici libertatea întreagă, nici deplină sclavie.” (*Hist.* 1, 16, 9).

Au domnit în ordine din urmă toarele dinastii: Tiberiu (14-37 d.C.), Gaius, supranumit Caligula (37-41), Claudiu (41-54), Nero (54-68) din dinastia Iulio-Claudianilor, Galba (68-69), Otho (69), Vitellius (69), ca împărați efemeri, Vespasian (69-79), Titus (79-81), Domitian (81-96), din dinastia Flavienilor, Nerva (96-98), Traian (98-117), Hadrian (117-138), Antoninus Pius (138-161), Marcus Aurelius, asociat câțiva ani cu Ludus Verus (161-180), Commodus (180-192), din dinastia Antoninilor. Iulio-Claudianii reprezentau una dintre marile familii aristocratice din vremea Republicii, Flavienii „elita” municipalitalică, în vreme ce Antoninii proveneau aproape toți din familii provinciale. Această evoluție ilustra transferul influenței politice și al componenților ordinilor sociale importante de la Roma spre Italia și ulterior spre provinciile occidentale. Teoretic, monarhia imperială nu era ereditară, dar îndeobște împărații i-au desemnat din vremea succesorii din propria familie și le-au transferat chiar o parte dintre competențele lor. După 69 d.C., în rândurile opoziției senatoriale s-a preconizat înlocuirea eredității *de facto* a puterii imperiale prin alegerea ca principe a celui mai bun senator. Scriitorii ca Tacit și Pliniu cel Tânăr (*Hist.* 1, 16, 2 și *Pan.* 7, 5) au pledat cu fervoare pentru înlocuirea eredității prin adoptarea ca succesor la puterea imperială a celui mai bun cetățean. Totuși, Antoninii au adoptat, ca fii, senatori din alte familii, însă în general ei n-au avut moștenitori direcți. Pe de altă parte, cei adoptați proveneau de regulă dintre rudele mai îndepărtate ori dintre susintorii împăraților pe tron. Hadrian era nepot al lui Traian și căsătorit cu o strănepoată de soră acestui împărat. El a încercat, la rândul său, să lase Imperiul fiului său natural, pe când Marcus Aurelius se înrudea de fapt cu Traian și cu Hadrian¹¹. De fapt, sub Antoninii s-a petrecut un fenomen similar celor survenite în vremea Iulio-Claudianilor: dinastia imperială și familiile care gravitau în jurul său se înrudeau între ele pe mai multe linii și continuau să contracteze alianțe matrimoniale, ce nu le împiedicau să se lichezeze fizic și financiar. În ultimă instanță, Marcus Aurelius, împăratul filosof, singurul dintre Antoninii care a avut un fiu, a lăsat Imperiul lui Commodus. Acesta sa dovedit incapabil să domnească și a prilejuit statului roman o gravă criză politică.

A funcționat, mai ales în secolul I d.C., antinomia între concepția augusteică și cea antoniană despre monarhie, inspirate fiecare de modele cândva elaborate respectiv de August și de Marcus Antonius. Împărații care au fost adepți concepției antoniene, precum Caligula, Nero, Vitellius, Domitian, Commodus și, în forme mai prudente, Claudiu, Otho, Vespasian, Hadrian, au militat pentru potențarea exacerbată a absolutismului, eluctarea vestigiilor republicane, confiscarea unei părți dintre bunurile materiale enorme de care dispunea ordinul senatorial. Asemenea împărați

399

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

Se impuneau la Roma o monarhie teocratică de tip greco-oriental, în care principele să fie considerat stăpân și zeu, coborât printre oameni, *dominus et deus*, cum era celebrat - desigur oficios - în uoficial - Domitian. Alți împărați ca Tiberiu, în prima parte a domniei, Galba, Titus, Nerva, Traian, Antoninus Pius și Marcus Aurelius i-au propus respectarea formelor tradiționale, colaborarea, până la un punct, cu senatul și mai ales cu aria prestigiului său, statutului, *status*, și averilor senatoriale. Dar, în realitate, chiar în timpul domniilor acestor împărați, autoritarismul n-a diminuat, ci, dimpotrivă, s-a dezvoltat sensibil. Chiar Antoninus Pius, exaltat de senatori pentru toleranță a sa, n-a redus în profunzime absolutismul epocii. Iar Traian a tras cu abilitate profit din oboseala creată de lungile confruntări politice, desfurate în vremea Flavienilor: a tratat cu precău ie senatul, a realizat o politică de consens și reconciliere internă, pe baza expansiunii externe, însă a consolidat puterea imperială absolută, mai ales la sfârșitul domniei sale. De altfel senatul era afectat de incompetență și dezinteres pentru demersul politic. Pliniu cel Tânăr observă că, sub Domitian, senatorii uitaseră să-și îndeplinească rolul politic și că nu se redresaseră nici în vremea lui Traian. Cu prilejul sufragiului secret, unii senatori înscriau pe tabloul ele de vot glume de prost gust (*Ep.* 4, 25; 6, 54; 8, 14). Hadrian a reorganizat dreptul și a reformat profund statul roman, în direcția centralizării accentuate a administrației, favorizării ordinului ecvestru, dezvoltării absolutismului, de fapt pregătirii tranziției spre dominat¹². În cercurile cultural-politice, în operele scriitorilor din secolul I d.C. s-a difuzat insistent antinomia între bunul monarh, tolerant și conciliant, *princeps*, dar numit uneori chiar „rege”, *rex*, și tiran, despot înverunat, *tyrannus*. În secolul al II-lea d.C., scriitorii ca Pliniu cel Tânăr, Aelius Aristide, împăratul Marcus Aurelius au legitimat pe plan ideologic politica Antoninilor. Ei au statuat o propagandă universalistă, întemeiată pe elogiul Romei, capitală a unui imperiu mondial și a lumii civilizate. Totodată, din operele lor și mai ales din cea a scriitorului grec Dion Chrysostomul se detașează imaginea ideală a cărmuitorului acestui stat mondial.

Princeps trebuie să fie omul providențial, pînă la cîntecul pus de zei în fruntea oamenilor, în virtutea unei „majestăți secundă”, *maiestas secunda*, cîci prima era cea a divinităților. Un asemenea mandat al zeilor trebuie să fie însoțit de simțul mîsurii, *moderatio*, și să respecte legile, pe care tot el le instituiască, după cum crezuse de cuviință. Dar împărații dispuneau de un aparat administrativ din ce în ce mai amplu. La origine, el nu substituise vechea administrație, moștenită de la regimul republican, ci apăsuse și se dezvoltase în paralel cu aceasta. Desigur însă administrația tradițională a fost progresiv supusă unui proces de eroziune, de golire de substanță reală, de care au beneficiat tocmai noile instituții imperiale. Vechile structuri au fost conservate în virtutea formalismului mentalității specific romane, înalții funcționari imperiali, mai ales prefecții cavaleri, controlau întreaga administrație de stat. În fruntea lor se aflau prefecții pretoriului, în principiu comandanți ai principalei grăzi imperiale, dar de fapt investiți cu multiple atribuții administrative și judiciare, care îi transformau în adevărați vice-împărați. În afara Italiei, împăratul era reprezentat de guvernatorii de provincie imperială, „legați”, *legați*, ai principelui și de procuratori, care, în provinciile senatoriale, dispuneau în teorie de competențe financiare, însă de fapt erau menși a controla întreaga activitate locală. Cum am semnalat în volumul anterior, în administrația centrală, birourile, *scrinia*, la obârșie destinate gospodăririi domeniilor personale ale principelui, ajung să dirijeze politica externă și internă, finanțele, justiția, relațiile cu provinciile ale statului imperial. La Roma, împăratul se sfătuită cu o serie de senatori și cavaleri competenți în diferite domenii și pe care îi consideră „prieteni” și, *amici*. Această formă „consiliul principelui”, *consilium principis*, care secundează împăratul în materie judiciară și legislativă, ca și în orientarea politicii externe a Imperiului. Începând cu domnia lui Hadrian, acest consiliu devine un organ de guvernare minuios structurat și alcătuit din specialiști în drept, administrație și în politică generală. Încă, în practică, acest consiliu al principelui tinde să preia statutul de principal organ deliberativ al statului, care revenea în principiu senatului. Într-adevăr, influența reală a senatului se află în neconținut și dere, deși, în funcție de mentalitățile romane, de formalism, dar și de ritualism, se menține prestigiul vechiului sfat al foștilor magistrați. Pe de altă parte, în special în secolul I

400

POLITICA EXTERN

d.C., senatul încearcă să se împotrivească diminuării ponderii sale politice. În pofida modificărilor masive a componenței senatului, din motivele mai sus evocate și a introducerii în rândurile lui a partizanilor și favoriților împăraților, persistă o opoziție senatorială destul de activă, sub Iulio-Claudianii și Flavienii, însă și în timpul domniei lui Hadrian. După eșecul încercărilor de restaurare a vechilor structuri statale, în 41 și în 42 d.C., această opoziție nu mai era republicană, ci dorea numai prezervarea vieților și averilor senatorilor și respingea concepția antoniană despre monarhia imperială. Noi senatori și însușeau rapid atitudinile colegilor mai vechi din ordinul senatorial: încă se formează o adevărată mentalitate senatorială, fundată pe un orgoliu specific, pînă la faimosul *status* al clarissimilor.

Un rol de importanță cardinală în viaa politică l-a jucat armata, alcătuită exclusiv din militari de profesie, angajați pentru un sfert de veac sau chiar mai mult. Armata reprezenta de fapt instrumentul și temelia puterii imperiale; principii puteau fi desemnați și de predecesori și confirmați de senat, ei se urcau pe tron numai dacă aveau sprijinul forțelor militare¹³.

Un rol deosebit de important în asigurarea succesiunii și în consolidarea puterii imperiale l-au deținut pretorienii, care formau, cum am arătat, principala gardă imperială și forța garnizoanei orașului Roma. Ei erau recrutați aproape exclusiv din Italia, în vreme ce soldații din legiuni proveneau, mai ales începând din 69 d.C., din provincii. De altfel în anii 68 și 69, și, ulterior, după eliminarea lui Commodus, în 193 d.C., legiunile de la frontiere au intervenit masiv împotriva pretorienilor și principilor întronizați de ei. Între cele trei forțe politice prevalente - împăratul, armata, senatul - s-a menținut un echilibru foarte fragil, îndeosebi în secolul I d.C. Sub împărații cum au fost Tiberiu, în ultima parte a domniei, Caligula, Nero, Vitellius, Domitian, Commodus, chiar Hadrian s-a instaurat la Roma o teroare apăsătoare. Disidența senatorială, sprijinită adesea de o parte dintre ofițerii grăzii pretoriene, a ripostat prin destul de numeroase conjurații, care au condus la lichidarea fizică a lui Caligula, Domitian și Commodus. Totuși, de regulă, implicațiile sângeroase ale conflictelor politice nu au depășit limitele Romei și ale Italiei.

Politica externă

În cursul secolului I d.C., împărații au practicat o politică externă îndeosebi defensivă, pe granița întinsă, *limes*, și pe frontiere naturale, cum erau Rinul și Dunărea, la nord, Eufratul, la est, de ertul la sud, pe continentul african. S-au realizat numai câțiva teritorii minore, destinate mai ales ajustării favorabile a apărării Imperiului, cu excepția Britanniei, parțial cucerite de Claudiu. Numai Nero și Domitian au privilegiat o defensivă mai flexibilă și mai activă. Însă Traian a reluat expansiunea Imperiului, prin cucerirea Daciei, în urma războaielor din 101-102 și 105-106 d.C., și a teritoriului actual al Iordaniei. De fapt, Traian nu zădărnicește statul roman cu „lumea locuită” sau civilizată și - și asigură spatele frontului, pe care urma să-l deschidă împotriva pericorilor, de asemenea considerați a face parte din această „lume locuită”. Cuceririle realizate în Orient de Traian, la sfârșitul domniei lui și în cursul conflictului cu parții, au fost însă abandonate de Hadrian, care a revenit la o politică de riguroasă defensivă. În timp ce Marcus Aurelius s-a străduisit să stăvilească masivele atacuri și presiuni exercitate de triburile germanice ale quazilor și marcomanilor, la rândul lor împinși spre Imperiu de alte seminții barbare. Totodată, administrația romană a fost confruntată cu unele rebeliuni provinciale, cum au fost cele ale britanilor și mai ales cele, repetate, ale iudeilor. De fapt, opinia publică romană se interesa destul de puțin de ceea ce se petrecea pe meleagurile Barbarilor (în *Barbaricum*), care nu făceau parte din lumea locuită și unde nu existau bogății notabile și mijloace de a percepe impozite. Dacia a fost cucerită de romani după ce ea fusese

401

685529

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

considerată a fi devenit parte integrantă din „lumea locuită”. Numai Lucan percepea amenințarea barbară ca o încercuire, iar Tacit sublinia pericolul reprezentat de germani. Totuși, treptat s-a instalat la Roma un interes exotic pentru viaa din *Barbaricum*, iar în secolul al II-lea d.C. s-a manifestat dorința de a cunoaște mai bine străinul, „cel lalt” din afara Imperiului și eventual chiar de a-l accepta în interiorul frontierelor statului roman¹⁴.

Mentalități, religia, filosofia

Au evoluat pe termen lung eforturile întreprinse de August, care încercase să asocieze instaurarea Principatului cu restaurarea vechii morale și cu scoaterea din criză a mentalităților tradiționale ale Cetății. Cu o anumită întârziere, firească, dar prelungită de strădaniile tradiționale ale tilor, inclusiv ale lui

August și Tiberiu, au emers un nou climat mental, noi structuri mentale, o nouă scară de valori, adecvate anti-Cetății, mai sus menționate. S-a schimbat și atitudinea față de provinciali. Romanii consideră că locuitorii provinciilor nu trebuie asupriți fizic. Cum am semnalat anterior, între domnia lui Nero și cea a lui Hadrian s-au impus metavalori ca „demnitatea”, *dignitas*, și „rolul” bine jucat, *persona*, după ce n-a dat rezultate tentativa ultimului dintre Iulio-Claudieni de a înculca romanilor un mod de viață și o mentalitate întemeiate pe o existență inimitabilă, pe desfășurări și schimbări, pe lux și pe întrecerile de talente, de tip elenistic. Oricum, până la sfârșitul Imperiului se menține o aspirație către o adevărată „dolce vita”. O inscripție foarte relevantă declară că viața, bucuriile, jocurile și umorul constituie adevărată viață¹⁵. Noi modalități de discurs mental au fost în cele din urmă statuate și ilustrate nu numai de Aelius Aristide, ci și de Tacit, Suetoniu, ca și de alți scriitori, dar și de artele plastice sau de ambientul secolului al II-lea d.C.

Noul climat mental a înlesnit mutații substanțiale în domeniul religiei. Aproape nimeni nu mai credea în vechile divinități romane ale Capitoliului; însă s-au menținut mult vreme, mai cu seamă în zonele rurale din Italia și din provincii, culte populare, mai ales rustice, și unele credințe în zei familiari, în Esculap și zeii tărâștoare, sau în divinități locale. Riturile tradiționale, ritualismul în general rămân foarte vivace în gândirea religioasă. Se dezvoltă ca religie, mai ales politic, cultul imperial. August, Claudiu, Vespasian, Titus, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius și rude ale lor au fost trecuți, după moarte, în rândul zeilor, au devenit „divini”, *diui*. În provincii apar temple ale acestor împărași-zei ori altare ale împăratului pe tron, asociat în Occident Romei personificate și divinizate, unde slujeau ca sacerdoți exponenți importanți ai ordinului decurional. La rândul lor, Augustalii întreineau în paralel un al doilea cult imperial, mai degrabă oficios.

Dar fenomenul religios cel mai izbitor a fost difuzarea cultelor soteriologice, îndeosebi de sorginte orientală, care stimulau imaginația și sensibilitatea oamenilor. Se dezvoltă unități autonome adevărate secte religioase păgâne, în condițiile tensiunilor prilejuite de criza de credințe, de culturile de tip renașcentist

402

MENTALITĂȚILE, RELIGIA, FILOSOFIA

ale secolului I d.C. și chiar de expansiunea unei civilizații universalizante în veacul următor, ca și de mutațiile axiologice pe care le genera *an\\ciuitas*, conștiințele neliniștite se adresau religiilor salvării, și nu vechii religii contractualiste. Mai cu seamă femeile se simțeau atrase de practicile soteriologice. Află adepți cultul zeielor Demeter și Cybele și se propagă rapid culte siriene și microasiatice, astrolatria și astrologia. Mai cu seamă în timpul domniei lui Nero și sub Flavieni, ca și în secolul Antoninilor, se difuzează polivalent cultul isiac și cel mitraic. Isis, divinitate sincretică de sorginte egipteană și adesea asociat zeului Serapis, beneficiază de o fervoare excepțională de procesiuni somptuoase, ca și de puritate morală, de inițieri complicate și impresionante. Transformat din religie egipteană de stat în sectă mistenă, isianismul dobândește o remarcabilă suplee doctrinală. Plutarh invită la o nouă lectură, îndeosebi alegorizantă, a vechilor mituri egiptene. Sacerdoții isiaci sunt adevărați predicatori. Ei atestă o abilitate propagandistică semnificativă. *Iseum* - templul zeiței Isis de la Pompei - nu prezintă o arhitectură orientalizantă, de inițiale sale adpostesc statuile unor zei egipteni, ca și o statuie a lui Bacchus. Acest templu ilustrează evoluția sectei isiace, care a știut să se adapteze structurilor mentale italiene. Statuia zeiței Isis constituie centrul principal al devoțiunii credincioșilor. Isis era celebrată prin ceremonii cotidiene, ca și prin mai multe sărbători majore. Oameni de condiție modestă din porturile Mediteranei, mai ales liberi și sclavi, căutau în isianism tot mai multă duinea tuturor relelor, de aici acest cult începe să atragă și exponenți ai categoriilor sociale opulente. Sub Severi, la începutul secolului al III-lea d.C., isianismul va atinge vârful popularității sale, care va diminua ulterior. Schimbările comerciale, mentalitatea specific militarilor, sentimentele de solidaritate propagate în interiorul microunităților sociale, prin excelență al colegiilor, au favorizat difuzarea mitraismului, care ajunge chiar mai influent decât isianismul. Numeroși meșteșugari și raci devin mitraici. Cultul lui Mithra, zeu iranian, dar investit cu unele conotații semitice și filtrat prin lumea elenistică, ajunge la sfârșitul secolului al II-lea d.C. una dintre cele mai importante religii din Imperiu. Mithra apare într-o postură emoționantă, ca zeu al luminii, al adevărului și al binelui, ca biruitor al răului. El este identificat cu Soarele binefcător și cu Febus-Apollo. Mitraismul se propagă în Italia și în Occident chiar mai intens decât în estul Imperiului. Impresionau inițierile severe, rigorismul etic și solidaritatea strânsă dintre mitraici. Între un alt

mitraic și propriul frate nemitraic, orice adept al acestui cult trebuia să aleagă sprijinirea coreligionarului său. De unde și preferința arată mitraismului de către militari. Dar creștinismul? Acesta se propagă rapid, chiar în secolul I d.C., și nu numai în rândurile categoriilor sociale defavorizate, după ce se desprinsese definitiv de sectele mozaice. De asemenea, se răspândește în Imperiu și mozaismul, care, înșurubându-măne religia „națională” a poporului iudeu. Noii mozaici deveneau automat iudei. Totuși, în primele două secole d.C., cultele tradiționale, publice și private, continuă să ocupe primul loc în peisajul religios al Imperiului. Pe de altă parte, romanii asimilau divinitățile greco-romane zeitățile locale, în

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

virtutea interpretării romane, *interpretatio Romana*. Ceea ce a favorizat substanțial procesul de romanizare a provinciilor¹⁶.

Filosofia continuă să se dezvolte în aceste prime două secole d.C. Sectele și colile filosofice numărul și adepților, la Atena și la Roma, înșurubându-se în restul Imperiului. Mai mult ca oricând, filosofii profesioniști duc împreună cu adepții lor o existență comună și practic arta în elepciunii ca un mod de viață, ca o medicină a sufletului, *medicina animi*. Numeroși senatori romani își aveau filosoful profesionist al familiei, tratat aproape ca un confesor. Totodată se amplifică amatorismul filosofic. Limba privilegiată a filosofiei rămâne greaca, pe care o folosesc Musonius, Epictet și însuși împăratul Marcus Aurelius. Totuși Seneca scrie în latinește. Noua Academie își menține influența, căci marchează gândirea unor autori cum au fost Quintilian, Pliniu, Suetoniu și mai ales Tacit. Totodată, opera lui Apuleius și alte semne culturale ale secolului al II-lea d.C. atestă că academismul se orientează spre o misteriofilosofie, spre pregătirea neoplatonismului. Dar, înlesnit de tensiunile vremii, de represiunile declanșate de absolutismul imperial, stoicismul tinde să devină filosofia preponderentă. La Atena și în Imperiu subzistă epicureismul, „materialist” și antimistic. „Grădina” își are la Atena școlarul său, care își exercită conștiința autorității. Iar în secolul I d.C. continuă să fie practicat cinismul. Demetrius, filosof cinic foarte reputat, în epoca lui Nero frecventează casele senatorilor și cercurile cultural-politice și impresionează gânditori stoici, ca Thrasyllus și Seneca. Foarte revelator însă pentru amplificarea soteriologiei și a misticismului, ca și pentru împletirea acestora cu anumite curente filosofice, se învederează a fi demersul neopitagoreismului, care se deschide larg impactului religios. Ilustrativ este, în acest sens, viața a lui Apollonios din Tyana, care, încă la mijlocul și spre sfârșitul secolului I d.C., se manifestă ca un fel de Cristos, gând, filosof, astrolog și taumaturg¹⁷. De altfel, practicile misterice, divinația, magia și astrologia se află în plină expansiune, în ambele veacuri ale Principatului timpuriu.

Artele plastice și arhitectura

În condițiile expansiunii civilizației și amplificării culturii, se dezvoltă intensiv artele plastice și arhitectura. Ca și în alte secvențe istorice ale antichității, artiștii plastici sunt considerați simpli meseriași, care nu participă la dezbaterile de idei, la marile evenimente politice. Ei exercită o influență foarte redusă asupra centrelor, care focalizau opiniunile și controversele estetice. Totuși, asumându-și ei, chiar dacă timid, opticele novatoare, tendințele estetice majore, înlesnite de noile climate, structuri și discursuri mentale.

În majoritate greco-orientali, artiștii plastici rămân fideli multă vreme formulelor artistice și motivelor elenistice idealizante. Totuși arta portretului comportă un realism minuios. Fără a abandona stilurile, care sugerează mereu personajelor reprezentate, sculptorii reproduc

404

ARTELE PLASTICE ȘI ARHITECTURA

destul de exact chipul împăraților pe care îi înfrumusețează. În pictura parietală, începutul secolului I d.C. continuă să fie marcat de reacția preconizată de Vitruviu și de cel de-al treilea stil pictural. Elementele arhitectonice devin pur ornamentale și subiectele decorațiilor denotă tendințe moralizatoare, realizate în naturi moarte, portrete, scene de viață, peisaje. Compoziția riguroasă este, în chip manifest, tributară clasicismului. Totuși, cum am arătat mai sus, înnoirea mentalității preconizează decorarea bogată a unor locuințe devenite mai somptuoase. Pe de altă parte, în pictura murală a epocii lui Nero se manifestă tendințe novatoare, o contestație a clasicismului, care corespunde mutațiilor apărute în literatura stilului nou și noii mișcări literare. Se impune astfel pe frescele care împodobesc „Casa aurită”, *domus aurea*, a lui Nero și o mare parte din locuințele de la Pompei al patrulea stil pictural roman. Grăioasele fresce pictate de Fabullus în *domus aurea* relevă tendințe romantice, pe când alte murturi ale epocii ilustrează chiar un suprarealism *ante litteram*. Compoziția frescelor intens policrome sugerează decoruri teatrale, o invitație spre o lume iluzorie, care solicită permanent contemplatorul. Tendințe baroce, care valorizează vechile tradiții ale expresionismului italic și gustul pentru colosal, se exprimă înșurubându-se în arta realizată sub Flavieni. Grădinițele neroniene ale „Casei aurite” sunt îngropate sub Termele lui Titus, cu o grabă foarte semnificativă. Triumful și în artele plastice cel de-al doilea clasicism tradus de basoreliefurile Columnei lui Traian. Gustul voinei disciplinei clasice, propensiunea spre echilibru, spre o armonie vergiliană, spre verosimilitatea desenului se degajă clar din sculpturile Columnei. Dacă Apollodor din Damasc și colaboratorii săi, artiștii Columnei, reprezintă inexactă înțelesurile fortelor dacice, în schimb ei redau corect veșmintele dăcilor și alte detalii etnografice. Același echilibru clasic este ilustrat de cupola Panteonului lui Hadrian. În schimb, arta uriașului ansamblu (pentru antichitate), care era *Villa Hadriana*, ansamblu întins pe zece kilometri, ilustrează îmbinarea clasicismului sobru cu anumite elemente arhaizante, de pus în legătură cu opiniunile literare ale epocii. În vremea basoreliefurilor Columnei Aureliene, care celebrează zăvoaiele marcomanice ale lui Marcus Aurelius, fac apel la o emoție puternică, valorificând tendințele expresioniste, exprimate, de asemenea, de neoterismul și aticismul arhaizant al vremii. Formele alungite, convulsionate exprimate utarea horificului¹⁸.

Pe de altă parte, secolele I-II d.C. constituie vârsta de aur a arhitecturii romane, ale cărei tendințe pot fi puse în legătură, cum de fapt am arătat mai sus, cu esteticile literare clasicizante și neclasicale ale timpului. Centrul Romei este în mare măsură reconstruit sub Nero, după un mare incendiu (64 d.C.), întrucât Capitala Imperiului trebuia să devină un „oraș nou”, *nova urbs* sau *neapolis*, cel puțin din punct de vedere axiologic. Am semnalat deja strălucirea faimoasei *domus aurea*. Flavienii construiesc și ei foarte mult, căci ridică Coloseul, imens amfiteatru destinat să găzduiască între 50.000 și 100.000 de spectatori, ca și palatul lui Domițian, *domus Flavia*, mărginit de un hipodrom. Domițian a început și construirea unui nou for, pe care l-a inaugurat Nerva. Iar Traian a clădit pretutindeni, la Roma, ca și în provincii. În Capitală a înălțat un nou for, conceput ca un vast ansamblu, pe care îl domina Columna, un imens târg, terme etc. A înălțat, de asemenea, ridicarea arcului de la Beneventum, în Italia, și podul de la Drobeta, construit de Apollodor, al cărui geniu pluriform a prevalat în arhitectură și în artele plastice ale epocii. S-a dezvoltat sensibil utilizarea inovațiilor tehnice, realizate în secolul I d.C. și în epoca lui Traian! Cărmida a început să fie întrebuințată ca armătură exterioră. Totodată, s-au îmbinat fericit tehnica blocajului, a boltei și cupolei, practicate în secolul I d.C. Hadrian a înălțat sau mai degrabă a construit Panteonul, locul tuturor zeilor, menționat mai sus, dar și templul Venerei și al Romei, iar, la Tibur, palatul consacrat mai sus ca *Villa Hadriana*. Orașele Daciei romane, în special capitala provinciei create de Traian, Ulpia Traiana, se împodobesc cu numeroase construcții de o remarcabilă strălucire.

405

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

Educația, cultura și literatura

Învățământul și cultura se dezvoltă spectaculos în întreg Imperiul. Vespasian creează chiar un învățământ superior de stat, în care angajează pe Quintilian, retribuit cu un salariu anual de 100.000 de sesterți, sumă imensă pentru epoca respectivă. De asemenea, Vespasian înființează și o catedră de retorică elenică de stat. Hadrian construiește la Roma un *Athenaeum*, pus la dispoziția retorilor și intelectualilor vremii. Marcus Aurelius creează la Atena o catedră de retorică și patru catedre de stat, rezervate celor patru coli filosofice importante, care aparțineau Academiei, Liceului peripatetician, epicureismului și stoicismului. S-a dezvoltat obiceiul recitării ilor de opere literare din toate genurile și speciile. Auzind din palatul său aplauzele care salutau recităriile istoricului Servilius Nonianus, împăratul Claudiu a alergat să asiste și el la lectura respectivă (PLIN., *Ep.*, 1, 13, 3). În secolul al II-lea, aceste recitării erau foarte frecvente. Necesitatea de a captiva urechile auditoriului și de a obține aplauze a înrăurit substanțial stilul operelor literare, care erau recitate. Filosofia și retorica sfârșesc prin a se reconcilia în scrieri grecești, ca acelea ale lui Favorinus și Aelius Aristide, care promovează un ideal umanist complex. Se generalizează un tip unitar de învățământ, bazat pe bilingvismul și biculturalismul greco-latin, pe un ideal existențial, care imită modul de viață al Capitalei. De altfel operele literare, din aceste două secole, comportă, pe lângă „semnele poetice”, expresia texturilor intime, „semne contextuale”, în funcție de cultura și de „Weltanschauung” ale scriitorului, formate într-un anumit mediu¹⁹, de mentalitatea și de condițiile istorice ale timpului, marcate nu numai de propensiunea pentru retorică și de reflecție filosofică, dar și de absolutismul imperial. Condiția omului, raporturile sale cu structurile politice și morale nu mai pot fi dezbătute în for, din pricina oprelițelor statuate de absolutism. Asemenea dezbateri s-au mutat în câmpul controverselor teoretice și în cel al literaturii. Relaxarea și complicarea moravurilor au generat adesea reacții, încât moralizarea s-a transformat în axtematică al majorității operelor literare ale vremii. Dar antilogia „bun/rău”, *boni/mali*, a dobândit conotații politice evidente, la Tacit și la numeroși alți scriitori. Nu se putea discuta deschis despre politica împăraților pe tron, însă, cum am arătat, se delibera asupra monarhului ideal, asupra statului desvârșit, în cadrul opoziției dintre „rege” și „tiran”. De altfel chiar și principii, aproape toți oamenii înzestrați cu o cultură remarcabilă, participă la viața intelectuală. Ei au continuat eforturile întreprinse de August și de sfetnicii lui de a converti literatura într-un instrument de propagandă. De multe ori aceste strădanii n-au dat rezultatele scontate. Puținii scriitori au asumat o atitudine „cezariană”, încât numai Nero, la începutul domniei, și anumiți Antonini, mai ales Traian și Antoninus Pius, au obținut sprijinul majorității literarilor epocilor respective.

406

EDUCAȚIA, CULTURA ȘI LITERATURA

Discuțiile în jurul operelor literare, inclusiv în jurul conotațiilor lor politice, s-au desfășurat mai ales în reuniuni private, la curte și în mediile senatoriale, unde se dezbăteau „la oșpe și în cercuri”, *in convivii et circulis* (TAC, *Ann.*, 3, 54, 1). Am semnalat deja proliferarea masivă a cercurilor cultural-politice. Ele se manifestă mai ales în momentele de scdere a tensiunii dintre împărați și forțele senatoriale, dar acionează intens sub Iulio-Claudieni, Tiberiu, Claudiu și Nero (când se dezvoltă cercurile fiicelor lui Germanicus, Annaeilor, Calpurniilor, lui Thrasea, lui Nero însuși), sub Flavieni (când se detașează *circuli* ai Helvidiilor), sub Traian și Hadrian (care beneficiază de expansiunea cercurilor conduse de Pliniu cel Tânăr, Iulius Mauricius, Avidius Nigrinus, Hadrian însuși), sub ultimii Antonini (când se dezvoltă cercul condus de Fronto).

Pe lângă factorii estetici interni, orizontul de așteptare, gustul publicului și preocupările pentru implicațiile etico-politice au contribuit la evoluția genurilor și speciilor literare. Se realizează, de altfel, o unificare a gustului publicului, întemeiată pe omogenizarea educației și a modului de viață. O bogată și

variat literatur satiric i parasatiric se înscrie în cea mai mare parte din secven a istoric la care ne referim. Pe lâng satira propriu-zis , care, datorit lui Persius i Iuvenal, se transform definitiv din *satura* în *satir* i devine reprobarea sever a moravurilor, cum va fi totdeauna de acum înainte, se dezvolt i alte specii literare cu un con inut par ial similar. La ce ne referim? La satira menippe, la epigram , care asum cu prioritate o adres satiric , i la fabul , specie nou în literatura latin , ce îng duia travestirea blam rii moravurilor. Literatura cu mesaj satiric se afirm drept cea mai deschis poezie spre „praxis” i echivaleaz întrucâtva cu reportajul modern. Teatrul roman comport o evolu interesant . Comedia de sorginte literar dispare aproape complet. În schimb se dezvolt mimul i atellana, devenite specii foarte literare, i mai ales pantomima, al c rei text nu constituie decât un libret. Foarte viguros se afirm tragedia, ca principala specie a teatrului roman. Conota iile politice se manifest abundant în tragediile secolului I d.C., în care sunt reprobate anumi i împ ra i. Atreu este structurat în tragedii ca modelul monarhului tiranic. Multe tragedii sunt convertite în exerci ii retorice, destinate recit rii publice. Totu i altele sunt scrise în vederea punerii în scen ²⁰. Poezia liric intimist num r numero i exponen i, ale c ror opere s-au pierdut în marea lor majoritate; dar, din elementele la dispozi ia noastr , deducem c avea o valoare modest . Pe când eposul evolueaz de la poemul mitologic la cel istorico-cet enesc, de voca ie modernizant , cum este *Pharsalia* lui Lucan, spre a se întoarce ulterior la tiparele homerico-vergiliene.

Îns literatura acestor prime dou secole d.C. este dominat cu autoritate de proz . Este revelator faptul c poetul cel mai valoros din vremea Imperiului roman a fost Iuvenal, adic un satiric, deci un autor de poezie relativ apropiat de substan a prozei. Pe de alt parte, grani ele cândva consacrate de estetica clasic între proz i poezie sunt dezarticulate. Pe urmele experien ei lui Titus Livius, în proz p trund tipare i cuvinte sau conota ii poetice, pe când în poezie

407

SOCIETATEA I CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

emerg vocabule prozaice ori provenite din sfera lexicului colocvial. Un nou limbaj, adesea mixt, tinde s se impun atât în proz , cât i în poezie. Pe de alt parte, apare acum romanul latin, categoric superior ca valoare omologului s u grec i înzestrat cu o structur i un mesaj mult mai complexe. Petroniu i Apuleius introduc în proza latin fic iunea pur , deoarece nareaz aventurile unor personaje care nu sunt nici eroi de legend i nici personaje istorice autentice. În timp ce istoriografia, ca federa ie de specii literare, comport o expansiune notabil . De i s-au p strat pu ine opere istorice din epoca respectiv , secolul I d.C. constituie aproape vârful dezvolt rii istoriografiei latine. Istoriografia devine a doua practic literar a romanilor, îns mai coerent decât cea dintâi, adic retorică, la care ne vom referi mai jos. Din foarte variatele i numeroasele scrieri istoriografice, s-au p strat doar pu ine fragmente, cu excep ia textelor mai întinse, pe care le-au alc tuit Velleius Paterculus, Valerius Maximus i Curtius Rufus. Dar în realitate au fost ilustrate cu str lucire aproape toate speciile istoriografice, analele, *historia* în în eles restrâns, epitoma, monografia, memoriile, biografiile, întreaga această proliferare de discursuri istorice a preg tit i prilejuit, pân la un anumit punct, excep ionala manifestare a celui mai str lucit istoric i scriitor roman, adic a lui Tacit, cel pe care, cu diferite prilejuri i având în vedere mai ales valoarea operei lui, l-am calificat ca Homerul prozei antice. Totodat , contemporanul mai tân r al lui Tacit, adic Suetoniu, restructureaz profund tiparele biografiei. În sfâr it, o alt tr s tur definitorie a literaturii secolelor I-II d.C. rezid în accentuarea puternic a unui orizont de a teptare favorabil prozei i poeziei de erudi ie sau didascalice. Dar cealalte genuri i specii literare? Multe dintre ele înfloresc, de asemenea, în chip vizibil. Am semnalat mai sus dezvoltarea literaturii i preocup rile filosofice.

Ritmul dezvolt rii literaturii n-a fost, desigur, egal, uniform în aceste dou prime secole d.C., de i, în ansamblul ei, secven a istoric respectiv este foarte rodnic pe planul crea iei literare. Oricum, cele dou momente de vârf ale activit ii literare, epocile lui Nero i Traian, sunt tot atât de importante din punct de vedere literar, pe plan valoric, ca i pe alte planuri, ca „secolul” lui August, momentul Caesar, ca s nu ne mai referim la vârsta de aur a comediei latine. Pe de alt parte, *experien a lui Lucan, crearea satirei i a romanului reflect tendin a de a abandona limbajul miturilor i simbolurilor, în favoarea celui al semnelor i al antimitului*. Este relevant faptul c emerg concomitent pictura mural neclasic , romanul lui Petroniu, *Pharsalia* lui Lucan, teatrul neclasic al lui Seneca, proza filosofic a aceluia i autor, numeroase satire i parasatire.

Ac ioneaz la nivelul acestei concomitente triumful antimitului, care nu poate fi explicat doar prin afirmarea pregnant a stilului nou, la care ne vom referi mai jos, dat fiind c unele opere antimitice relev m rci ale altor curente literare.

408

NOUA RETORIC I CURENTELE LITERARE

Încât progresul antimitului, de altfel pe urmele lui Ovidiu, constituie unul dintre cele mai semnificative fenomene estetice ale secolului I d.C. Iar reac ia clasicizant , care se produce la sfâr itul veacului respectiv i în cel urm tor, nu restabile te decât formal preeminen a mitului i simbolurilor,

transformate acum în simple decoruri ale discursului literar.

Noua retorică și curentele literare

„Procesele” literar-culturale cele mai revelatoare ale Imperiului timpuriu sunt expansiunea retoricii, a noii retorici și a stilului nou, ca și a reacției fa de acestea. „Împodobirea”, *ornatus*, se află pe primul plan al eforturilor literare ilor de toate vocațiile. Se accentuează simțitor transferul elocinței din For în colile retoricilor. Subzistă procese și avocați buni, însă ei nu mai pot pleda de regulă în litigii politice. Dacă elocința pierde virtuțile sale „utilitare”, ea își sporește valențele culturale. Ea traduce o vie curiozitate în legătură cu virtualitățile limbajului. S-a remarcat o întoarcere la surse, reflectată de emergența celei de-a doua sofistici. Ca și Gorgias sau discipolii acestuia cândva, creatorii caută acum să cizezeze cuvintele. Desigur, retorica nu se limita la ornarea cuvintelor, la sonorizarea lor spre a se obține efecte mirabolante cu prilejul recităiilor, al controverselor și al suaserilor. Se concepeau cuvintele ca integrate sistemului discursiv și concomitent se investiga evoluția structurilor literare, dinamismul lor intern, încât se manifesta un „structuralism istoric avânt la lettre”²¹.

Arta declamației se rafina progresiv: dincolo de simpla ornare a discursului, retoricii caută retrospectiv psihologic, fermenele ascunse și subaparențe. Tendințele moralizatoare ale declamațiilor asigurau contactul fertil cu satira și cu meditația filosofică. Însă raporturile dintre retorică și restul culturii sunt plurivalente. Prin recităi și stilul lor specific, prin elevii lor, ajunși scriitori renumiți, profesorii de retorică își subordonează întreaga literatură. S-a reliefat că retorica devine patrimoniu expresiv comun, „Jangue”, în sensul saussurian al termenului, din care fiecare autor selecta ceea ce îi convenea, utiliza o „parole” individuală²².

În relație cu noua retorică, decantată în colile declamatorilor, emerge în literatură un *stil nou* care începe să se afirme sub Tiberiu, dar devine predominant la mijlocul secolului I d.C. Acest stil nou îi află legitimarea teoretică în asianismul moderat, pe care l-a ilustrat în grecește *Tratatul despre sublim*, compus de un autor anonim, în secolul I d.C. Se conferă o interpretare specific estetică aristotelică și se profesează un neoasianism, fundat pe utilizarea mare a expresiei, a culorii și a patosului. Adepții neoasianiți ai stilului nou resping totuși perioadele ample, înflorate, ale asianismului din veacul anterior și privilegiază scriitura paratactică, limbajul tensionat, lapidar. Care sunt totuși marile cele mai

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE MI d.C.

relevante ale stilului nou? „Concizia”, *breuitas*, „vigoarea”, *uigor*, „culoarea poetică” a lexicului, *color poeticus*, și „varietatea”, *uarietas*. Încât lexicul stilului nou se remarcă prin abundența termenilor figurați, prin utilizarea vocabulelor noi și a cuvintelor abstracte, prin întrebuintarea perifrizei în locul lexemului concret, prin privilegierea metalimbajelor, vocabularului special, chiar tehnic și prin recursul la exprimarea colocvială, chiar dialectală. În discursul neoasianiților proliferază verbele, ca mai adecvate sugeriilor dinamicii sentimentelor, și scade utilizarea adjectivelor. Normele sintaxei clasice sunt neglijate, se asumă anomalismul și se refuză analogismul. Prevalează tonul sentențios, căci se impun „sentențele”, *sententia*, fraza scurtă, apoftegmată, bazată adesea pe un paradox aparent, pe culoarea violentă, pe metaforizarea scriiturii, pe polisemie și pe ambivalența unor semnificații. Sentența devine nucleul esențial al enunțului, atât în proză, cât și în poezie. De altfel, toți autorii Imperiului timpuriu utilizează frecvent sentențele, indiferent de opțiunile lor estetice.

Pe de altă parte, autorii stilului nou, deși cultivă fantasticul, asumă ostentativ antimitul, la care recurg și alți scriitori, introspectează eul, observă acut condiția umană și nu se mângâiesc înnoiașcă elocința. Stilul nou impunea, a adăda, o ruptură, o poetică fundată pe inovare, pe invenție creatoare, pe *ingenium*, pe *zelos*, și nu pe imitație (mai ales a marilor modele), adică pe *mimesis*. În ultimă instanță, ei apar în unui romantism *ante litteram* și caută febril „noutatea”, *nouitas*²³. În timpul domniei împăraților Claudiu și Nero, se afirmă, sub egida acestui stil, o „nouă mișcare literară”, ilustrată de Seneca, Lucan, Cornutus, Remmius Palaemon și de alții. Totuși, stilul nou nu trebuie echivalat cu orientarea estetică generală a secolului I d.C., pe care o reprezenta numai într-o formă acuzată, oarecum exagerată.

Dar care sunt celelalte curente literare ale Imperiului timpuriu? Deși ajuns minoritar la mijlocul secolului I, clasicismul nu a dispărut niciodată. O adevărată răsfrângere a raporturilor de foră se-a produs sub Flavianii, când Quintilian i-a început campania împotriva stilului nou și pentru corectarea în sens clasicizant a noii retorici. A luat astfel naștere un *al doilea clasicism*. Adepții acestui curent admirau marile modele, însă le imitau doar parțial, deoarece preconizau o frază mai scurtă, diferită de perioada ciceroniană și chiar de cea liviană, făceau concesii stilului nou în materie de vocabular și nu refuzau patosul, tensiunea ideatică. Ei s-au manifestat nu numai în proză, ci și în poezie, unde emerge un epos care refuză inovațiile lui Lucan și se întoarce la tiparele homerico-vergiliene. Cel de-al doilea clasicism domină cu autoritate în epoca lui Traian, când estetica clasicizantă prevalează și în artele plastice, cum am arătat. Stilul nou nu dispare însă complet și chiar mai târziu el este ilustrat de Florus și Iustin. Pe de altă parte, sub Hadrian și urmașii lui, se produce un fenomen literar surprinzător. Avem

În vedere preeminenței a temporarului a unui aticism devenit arhaizant, deoarece în cultura purismului, aticiștii urcaser în timp, până la tiparele arhaice și se uniser cu arhaizantii, *aticismul arhaizant* se manifestase în secolul

410

NOUA RETORICĂ ȘI CURENTELE LITERARE

În d.C., ca un curent conservator, obsedat de un analogism sever, dar numai răsădit pe inițiativa, exclusiv printre gramatici, cum a fost Valerius Probus. În secolul al II-lea d.C., el a fost însă favorizat de uzura clasicismului și stilului nou, istovite de lungi controverse estetice, însăși de aticismul grec, care triumfa atunci în literatura elenică. De asemenea, cultura străveștă a modelelor și reminiscențelor literare conducea ineluctabil pe filologi dincolo de Cicero și Vergiliu, până la Cato cel Bătrân și Ennius. În ultimă instanță, aticismul arhaizant evoluează și înapoi spre unele măsuri ale clasicismului și chiar ale stilului nou. Astfel el devine o orientare stilistică formalistă și manieristă. Fronto a conferit acestui manierism trăsăturile lui definitorii: arhaism, purism, preiozitate laborioasă, cultul preclasicilor și al formei în general. În acest fel, aticismul arhaizant a fost practicat îndeosebi de teoreticieni, ca Aulus Gellius. Însăși Apuleius i-a rămas îndatorat: de altfel tendințele expresioniste ale romanului latin se conciliau lesne cu aticismul frontonian, căci nu trebuie uitat că autorii arhaici fuseser expresioniști. Pe de altă parte, cei numiți poezii „noi” sau „tineri”, *poetae nouelli*, după formula lui Terentianus Maurus, restaurează neoterismul, ca pendantul aticismului arhaizant al prozatorilor, cum fusese el și pe timpul Republicii. Expresionismul se menține, mai degrabă o stare difuză, decât ca un curent stilistic, în satiră și în parasațir, în speță în epigrama cu un conținut satiric, ca și în literatura comică a Imperiului timpuriu sau chiar în eposul lui Lucan. Iar Petroniu este un autor expresionist prin excelență, în vreme ce Apuleius, cum am arătat, contractează o datorie importantă față de expresionism. De altminteri nu toți scriitorii aveau la curentele literare mai sus-menționate. Opiniile scriitorilor romani nu erau îndeosebi programatice și moralmente obligatorii, ca acelea ale autorilor moderni. Geniul lui Tacit depășește curentele stilistice și a înfrunțat o sinteză artistică fascinantă, în general istoriografia și conservă autonomia stilistică.

Am reliefat mai sus că literatura Imperiului timpuriu nu ilustrează o vârstă „de argint” și, cu atât mai puțin, o „decadență”. Ideea acestei „decadențe” este de fapt foarte veche. Dacă anumiți exponenți ai stilului nou au considerat epoca lor ca una dintre cele mai strălucite etape ale literaturii latine și au afirmat că operele lor rivalizau cu cele ale lui Vergiliu și Homer, adversarii lor au susținut că literele romane ar fi intrat în declin. Își determinau să adopte un asemenea punct de vedere dificultățile întâmpinate de unele specii literare, ca eposul și oratoria tradițională, eclipsa temporară a clasicismului, intensificarea moralizării. Asemenea idei au fost asumate și de anumiți conșcștori și chiar specialiști în literatură latină, din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și din primele decenii ale veacului nostru. Ei plăteau astfel un greu tribut idealurilor clasicizante și normelor estetice, pe care le extrageau din operele lui Cicero, Caesar și Horațiu²⁴. Desigur, poezia nu atinge o valoare comparabilă celei scrise în „secolul” lui August, dar proza vehiculează o varietate și anumite talente superioare celei din vremea lui Cicero și Titus Livius. Reamintim că în această secvență istorică trebuie să scrie cel mai valoros prozator și scriitor roman, adică Tacit. De asemenea, cum poate

-411 -

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.

fi etichetat ca decadent o perioadă istorică în care creează cel mai talentat romancier al antichității - Petroniu - și cel mai fecund exponent al gândirii filosofice latine - Seneca? În paralel se afirmă, de altfel energic, și literatura greacă a Imperiului. De aceea, ni se pare foarte în eleapt următoarea reflecție a lui Seneca: „stilul nu are o normă fixă: îl schimbă modul de viață al Cetății, care niciodată n-a rămas în aceeași formă multă vreme”. (*Ep.*, 114, 13). Într-adevăr, literatura latină a evoluat și nicidecum n-a decăzut.

BIBLIOGRAFIE: Eugen CIZEK, *L'époque de Neron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1971; *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980; Neron, Paris, 1982, 1986, 1992; Andre CHASTAGNOL, *Le sénat romain à l'époque impériale*, Paris, 1992; Jean-Michel CROISILLE, *Poesie et art figure de Neron aux Flaviens. Recherches sur l'iconographie et la correspondance des arts à l'époque impériale*, 3 tomuri, Bruxelles, 1982; Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell'Impero*, retipărit, Napoli, 1978; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 5-38; *Istoria literaturii latine (117 d.C. - sec. VI d.C.)*, IV, București, 1986, pp. 5-51; Joel LE GALL - Marcel LE GLAY, *L'Empire Romain*, vol. I. *Le Haut - Empire de la bataille d'Actium (31 av. J.C) à l'assassinat de Severe Alexandre (235 ap. J.C)*, Paris, 1987; François JACQUES - John SCHEID, *Rome et l'intégration de l'Empire, 44 av. J.C - 260 ap. J.C*, vol. I, *Les structures de l'empire romain*. Paris, 1990; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 331-524; Marcel LE GLAY, *La religion romaine*, Paris, 1971, pp. 58-83; Alain MICHEL, *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurele*, Paris, 1969; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 521-534; 649-659; 757-763; Paul PETIT, *Histoire générale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 15-293; Rene

PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 433-450; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 227-228; 281 -291; M. ROSTOVZEV, *Storia economica e sociale dell' Impero Romano*, Firenze, 1933, pp. 85-415; John Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca - London, 1985.

412

NOTE

1. Pentru opoziția între secolul I d.C. de vocație renașcentist, în secolul următor, de tip clasic, vezi Eugen CIZEK, *Neron*, Paris, 1982, p. 15; Marcel LE GLAY, *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1990, pp. 366-367; 381-382 consideră secolul I î.C. ca un veac al Renașterii.
 2. Chester G. STARR, *Civilisation and the Caesars*, London - New York, 1965, p. 255 susține că, după moartea lui Traian, a urmat un platou, o decadă mascată de civilizația și culturii romane. Acceptăm imaginea platoului, dar nu a unui declin general, chiar ascuns: vezi Eugen CIZEK, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980, p. 483. Pentru motivele fundamentale ale acestor două secole, vezi în *Id.*, *Introducere*, în *Istoria literaturii latine (14-117d.C.)*, București, 1982, pp. 5-6; Pierre GRIMAL, *Tacite*, Paris, 1990, *passim* consideră că renașcentist și „secolul” lui Traian. Desigur, unele fenomene renașcentiste se prelungesc și sub Traian, secvan istoric de tranziție spre stabilitatea subsecventă și foarte clasică.
 3. Vezi în această privință M. ROSTOVZEV, *Storia economica e sociale dell'Impero Romano*, Rrenze, 1933, pp. 104-116; dar și Paul PETIT, *Histoire generale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 140-141, pentru dezvoltarea agriculturii și producției manufacturiere în aceste două secole; vezi și Francois JACQUES - John SCHEID, *Rome et l'integration de l'Empire (44 av. J.C. - 260 ap. J.C.)*, voi I. *Les structures de l'Empire Romain*, Paris, 1990, pp. 381-395.
 4. Vezi mai ales Joe! LE GALL - Marcel LE GLAY, *L'Empire Romain*, voi. I, *Le Haut - Empire de la bataille d'Actium (31 av. J.C.) à l'assassinat de S. vere Alexandre (235 ap. J.C.)*, Paris, 1987, pp. 235-249; PETIT, *op. cit.*, pp. 144-149 semnalează creșterea producției de articole de metal și lemn și a stofelor în Gallii, a industriei alimentare, a metalelor și a ceramicii în Hispania; vezi și J. LE GAIL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 279-281; 288-292; F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 384; 390-392; Evan W. HALEY, *Migration and Economy in Roman Imperial Spain*, Barcelona, 1991, *passim*.
 5. Pentru *anti-cluistas* și schimbarea mentalităților, vezi Eugen CIZEK, *Universul mental al romanilor*, în *Revista de Filosofie*, 34, 1987, pp. 532-539, mai ales pp. 537-538; *L'Univers mental des Romains*, în *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, 26, 1988, pp. 215-227, mai ales p. 226; anterior în *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, p. 9 Pentru problemele demografiei și ale organizării orașelor Imperiului vezi J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 243-244; 249-255, F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 209-230; 294-301.
 6. Pentru sodalități și colegii, vezi F.M. DE ROBERT'S, *Il fenomeno associativo nel mondo romano, dai collegi della Repubblica alle corporazioni dei Basso Impero*, Napoli, 1955; Ramsey MAC MULLEN, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire Romain (50 av. J. C. - 284 ap. J.C.)*, trad. franceză de Alain TACHET, Paris, 1986, pp. 24-26; 67-69; 71 -84; 116-126; 137; 153-154, F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 333-336. Observăm că, sub Imperiu, au apărut în orașe și chiar colegii ale imigranților, ale celor care aparținuseră la origine altor populații și cetăți. Astfel, în Dacia s-au constituit colegii ale unor imigranți orientali, colonizați în această provincie (C.L. 3, 860; 870; 1394).
 7. Pantium amănunte, vezi M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, p. 483; Jean ROUGE, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1969, pp. 185-186; J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 244; 254-255, F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 368-375. În privința condițiilor sclavilor, vezi 413
- SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE I-II d.C.
8. R. MAC MULLEN, *op. cit.*, p. 88; același autor se ocupă de opoziția *honestiores/humiliores* la pp. 105-107.
 9. Z. YAVETZ, *Plebs and Princeps*, Oxford, 1969, pp. 103-140, mai ales pp. 135-136 (pentru considerațiile privind plebea ca o categorie socială privilegiată); J. GERARD, *Juvenal et la realité contemporaine*, Paris, 1976, p. 165-205 (pentru relațiile clientelare). În ce privește activitățile productive ale plebeilor și răci, vezi J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, p. 244. F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, p. 291 relevă că în Roma antică n-au existat clase sociale, ci numai ordine și „stări”.
 10. Pentru ordinul decurional sub Imperiu, vezi R. MAC MULLEN, *op. cit.*, pp. 86-87; 104-105; 109; 129. În ce privește everghetismul, philotimia, „modelul parității”, în domeniul raporturilor cu orașele, competitivitatea, care afectează binefacerile, vezi Peter BROWN, *Genese de l'antiquité tardive*, trad. franceză de Aline ROUSSELLE, Paris, 1983, pp. 75-95.
 11. În ce privește structurarea definitivă a ordinului senatorial, vezi D. MAC ALINDON, *Entry to the Senate in the Early Empire*, în *Journal of Roman Studies*, 47, 1957, pp. 191 -195; Segalene DEMOUGIN, *Uterque ordo. Les rapports entre l'ordre senatorial et l'ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, în *Atti del Colloquio Internazionale AIEGL su Epigrafia e Ordine Senatorio, Roma, 14-20 maggio 1981*, 2 voi., Roma, 1982, pp. 73-104, mai ales pp. 79-86; Andre CHASTAGNOL, *La naissance de l'ordo senatorius*, în *Des ordres à Rome*, sub direcția lui Claude NICOLET, Paris, 1985, pp. 175-198, mai ales pp. 178-180; 190; R. MAC MULLEN, *op. cit.*, pp. 99; 169; p. 52; J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 612-614; F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 303-305.
 12. Cum a arătat încă Jerome CARCOPINO, *Passion et politique chez les Césars*, Paris, 1968, pp. 143-222 (capitolul *Le batard d'Hadrien et l'hérédité dynastique chez les Antonins*); și J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 437-440; 463-464; 483-488. Pentru teoria adopțiunii, vezi P. GRIMAL, *Tacite*, p. 92. Pe de altă parte, s-a arătat că Nerva a fost divinizat pentru a conferi legitimitate sacră fiului lui adoptiv, adică Traian: *ibid.*, p. 91.
 13. De aceea un istoriograf târziu, imitator și epitomator al lui Aurelius Victor, a afirmat că, până la Constantin, nimeni n-a modelat atât de substanțial viaa publică și administrația statală ca Hadrian (PS - AUR. VICT., *Epit.*, 14, 11). Pentru viaa politică internă, ideologia și orientarea imperială, vezi Eugen CIZEK, *Epoca lui Traian, passim; Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 14-20; *Introducere în Istoria literaturii latine (117d.C. - sec. VI d.C.)*, voi. IV, București, 1986, pp. 22-27; dar și J. GERARD, *op. cit.*, pp. 302-315; J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 131-523. Tiberiu era un auster, destul de superstitios, cum arată Maurizio BETTINI, „Tiberio e le immagini proibite”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1067-1069.
 14. „Ziua imperiului”, *dies imperii*, adică aceea a proclamării militare a împăratului, asumă o importanță decisivă în aniversările oficiale și oficiale, pe când „ziua principatului”, *dies principatus*, cea a investiturii senatoriale, dacă nu coincidea cu prima, era de obicei neglijată. Francesco DE MARTINO, *Storia della costituzione romana*, IV, 1, Napoli, 1962, p. 340 observă că Vespasian și a calcula domnia de la 1 iulie 69, când fusese proclamat ca împărat de legiuni, și nu de la 22 decembrie din același an, data investiturii senatoriale; vezi și E. CIZEK, *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, p. 19. Cum arată P. GRIMAL, *Tacite*, p.

90, totu i Nerva a fost întâi proclamat *princeps*, înainte de a deveni *imperator*. Adoptarea lui Traian în 97 d.C. a înut seama de popularitatea printre solda i a acestui senator, militar cu vechi state de serviciu. Acest act a contribuit în mare m sur la evitarea reiter rii evenimentelor destabilizatoare din 68-69 d.C. Pentru armata roman , vezi i J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 261-262; F. JACQUES - J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 129-159.

14. Pentru evolu ia atitudinii fa de „cel lalt”, vezi Eugen CIZEK, *Mentalit ile romane i reprezentarea str inului (I)*, în *Via a Româneasc* , 83, 1988, 6, pp. 32-36 i J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 262-263.

15. Pentru proiectul neronian i e ecul lui, vezi E. CIZEK, *Neron, passim*, dar i YVES PERRIN, *Le carnaval, la fete et la communication. La fete neronnaie*, în *Actes des Premieres Rencontres Internationales de Nice, 8 au 10 mar 1984*, Nice, 1985, pp. 97-109; Jean-Louis VOISIN, *Exoriente sole (Suetone, Ner. 6). DAlexandrie à la Domus Aurea*, în *L'Urbs. Espace urbain et histoire (I-er siecle av. I.C. - III-e siecle ap. J.C.)* în *Actes Colloque du International Organise par le Centre National de la Recherche Scientifique et de l'Ecole Frangaise de Rome (Rome, 8-12 mai 1925)*, pp. 509-543. Pentru muta iile suferite de atitudinea fa de provinciali. Vezi J. LE GALL - M. LE

414

-: TE

GLAY, *op. cit.*, pp. 260-261. *CIL*, 8,17938, ilustreaz desf t rile, care constituie adev rata „via ”: „a vâna, a se îmb ia, a participa ia jocuri, a se amuza, iat ce înseamn a tr i”, *uenari, lauari, ludere, ridere id est uiuere*. Pentru această inscrip ie, vezi Henri-Irenee MARROU, *Decadence romaine ou antiquite tardive? III-e-VI-e siecle*, Paris, 1977, p. 28. Noi consider m c această inscrip ie ilustreaz un element constant al utilajului mental antic, un adev rat mentalem, de fapt concep ia fundamental asupra vie ii.

16. Pentru religiile secolelor I-II d.C., vezi mai ales Marcel LE GLAY, *La religion romaine*, Paris, 1971, pp. 64-83; E. CIZEK, *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, p. 22; *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 34-36; pentru isianism, vezi mai ales V. TRAN TAM TINH, *Le culte d'Isis à Pompai*, Paris, 1964; Anca FILIPESCU, *Isis - Domina i ale ii ei: „Philosophi platonici”*, în *Culegere de studii de civiliza ie roman* , Bucure ti, 1979, pp. 47-65; pentru mitraism, vezi Robert-Alain TURCAN, *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1981, pp. 17-121; Marie-Laure FREYBURGER-GALLAND - Gerard FREYBURGER - Jean-Christian TAUTIL, *Sectes religieuses en Grece et a Rome dans l'antiquite pa'enne*, Paris, 1986, pp. 244-338; Ramsay MAC MULLEN, *Le paganisme dans l'Empire Romain*, trad. francez de Alain SPIQUEL - Aline ROUSSELLE, Paris, 1987, pp. 180-206; F. JACQUES

- J. SCHEID, *op. cit.*, pp. 111-128; pentru rezisten ele fa de misticismul oriental, vezi Robert TURCAN, *Sâneque et les religions orientales*, Bruxelles, 1967. Pentru *interpretatio Romana*, vezi J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. cit.*, pp. 255-256.

17. Pentru Apollonios din Tyana i filosofia secolelor I-II d.C., vezi Gheorghe VL DU ESCU, *Filosofia în Grecia veche*, Bucure ti, 1984, pp. 469-473.

18. În leg tur cu artele plastice i arhitectura primelor dou secole d.C., vezi E. CIZEK, *Epoca lui Traian*, pp. 53-54; 447-451; Jean-Pierre NERAUDOU, *L'art romain, în Rome et nous. Manuel d'initiation à la litterature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 281 -291; René-Michel CROISILLE, *Poésie et art figur de Neron aux Flaviens. Recherches sur l'iconographie et la correspondance des arts a l'epoque imperiale*, 3 tomuri, Bruxelles, 1982, *passim*; E. CIZEK, *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 22-24; *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 38-39. Totodat , ignorarea de c tre arti tii Trofeului de la Adamclisi a normelor clasice, tendin ele lor spre o estetic rudimentar pot fi puse în rela ie, dup opinia noastr , nu numai cu preg tirea lor profesional , ci i cu poetica aticismului arhaizant al secolului al II-lea d.C.: vezi E. CIZEK, *Epoca lui Traian*, pp. 459-460.

19. Cum reliefeaz Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell' Impero*, reeditare, Napoli, 1978, p. 10. Pentru omogenizarea educa iei i a idealului existen ial, vezi J. LE GALL - M. LE GLAY, *op. Cit.*, pp. 257-258.

20. Pentru dezvoltarea teatrului i a tragediei sub Imperiu, vezi Florence DUPONT, *Le théâtre latin*, Paris, 1988, pp. 27-28; 35-41; J. GERARD, *op. cit.*, pp. 86-100.

21. Cum sublinia Alain MICHEL, *Rhâtorique et philosophie chez Seneque (Ad Marciam, 17-18)*, în *Actas del V Congresso Espahol de Estudios Clasicos*, 1978, pp. 319-320; vezi i Rene MARTIN

- Jacques GAILLARD, *Les genres littâraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, II, p. 186 (care subliniaz c nu poate fi vorba de decaden a elocin ei. Totu i, aceasta privilegiaz discursurile de aparat. Chiar în tribunale, avoca ii pledau pentru pl cerea publicului alc tuit din litera i i tineri „studen i”).

22. De c tre F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 47-48. Pierre GRIMAL, *Seneque ou la conscience de l'Empire*, Paris, 1978, p. 31 noteaz c colile retoricilor se transform din ateliere „tehnice” în focare de cultur .

23. Pentru profilul stilului nou, vezi Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa*, ed. a 2-a, Leipzig-Berlin, 1909, pp. 252-300; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA i Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 336-388; Eugen CIZEK, *L'epoque de Neron et ses controverses ideologiques*, Leiden, 1972, pp. 274-365; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 13; 16; 18-48; 50-55.

24. însu i Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, p. 438 afirma c literatura latin a Imperiului ar fi „sucombat” sub imperiul a trei flagele: cosmopolitismul, diletantismul i pre iozitatea. De fapt, primele dou „flagele” ilustreaz un fenomen pozitiv, cum a fost extinderea literaturii pe noi areale geografice i sociale, în vreme ce „pre iozitatea” exprim rafinarea subtil a artei literare, realizat de marii scriitori ai vremii. Ideea decaden ei a ap rut i la J.W.H. ATKINS, *Literary Criticism in Antiquity*, London, 1934, II, pp. 137; 143-146. Pentru această problem i pentru curente literare, vezi E. CIZEK, *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 30-36; *Introducere*, în *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 45-46.

415

XXI. POE I AI SECOLULUI I d.C.: MANILIUS, FEORU I AL II

Poemul lui Manilius

Via a poetului *Manilius* este complet necunoscut . Se presupune îndeob te c se n scuse în Italia i c a dus o existen retras la Roma, departe de misiunile publice i de via a politic , în pofida accentelor adulatorii la adresa împ ra ilor, care apar în opera lui. Nici numele nu este sigur, deoarece manuscrisele îl numesc nu numai Manilius, ci i Manlius sau altfel. De asemenea, ele îi atribuie dou prenume diferite. În orice caz, Manilius este autorul unui poem, în cinci c r i, intitulat „C r i do astronomie” sau „Astronomicele”, în latine te *Astronomicon libri* sau *Astronomica*. De fapt, numai cartea întâi trateaz probleme de astronomie, na terea cosmosului, aspectul constela iilor etc. C ci celelalte c r i abordeaz dimensiunile astrologiei. Astfel,

cartea a doua cuprinde o descriere a firmamentului astrologie, a astrelor diurne sau nocturne, mobile sau imobile, masculine sau feminine. Poetul subliniază că astrele dirijează soarta omului; în vreme ce cartea a treia înfățișează zodiacul și modalitățile de a stabili horoscopul. În cartea a patra, Manilius abordează presupusa influență zodiacală asupra caracterului și atitudinilor oamenilor, iar în cartea a cincea oferă o descriere a constelațiilor extrazodiacale și a înrâuririi exercitate de ele asupra tipurilor umane caracterologice. Unii cercetători consideră că poemul trebuie să fi conținut o altă carte sau chiar mai multe, care s-ar fi pierdut. Dar este de crezut că Manilius n-a alcătuit decât cinci cărți. El a trebuit să se oprească redactarea operei în anul 16 d.C., din pricina mersurilor aspre, adoptate de împăratul Tiberiu împotriva astrologilor. Poemul a fost definitivat sub Tiberiu, căruia îi este dedicat, dar a fost cu siguranță început în vremea lui August, după zdrobirea legiunilor romane ale lui Varus, în anul 9 d.C., menționat de Manilius (1, vv. 874-875). Treptat în timp poetul nu se mai referă la August, pe când zodia balanței, cea a lui Tiberiu, trece pe primul plan (mai ales în ultimele două cărți)¹.

Un anti-Lucrețiu

Astronomichele constituie un poem, care se înscrie în specia poeziei didactice sau didascalice. De altfel, poetul atrage atenția asupra obiectivelor urmărite de el în proemeile sau introducerile fiecărei cărți, dintre care cel mai relevant este proemiul cărții întâi. În alte pasaje din poem încorporează digresiuni, hărțuiri

416 _

UN ANTI - LUCREȚIU

unor aluzii politice ori anumitor reflecții personale ale autorului. Materialul fiecărei cărți este încadrat între un proemiu și un epilog. De fapt Manilius rupe cu tradiția poetică și invocă muzelor, cum am arătat mai sus, și îi dedică opera împăratului Tiberiu (1, vv. 7-10). El ne apare conștient de semnificația acestei invocări, deocamdată limitată la poezia didascalică, și crede în noutatea materiei sale, astrele care călăuzesc existența umană. Manilius contrapune această materie subiectelor poemelor tradiționale spre a critica poezia mitologizantă prin excelență (1, w. 1-6). De altfel, el reiterează mefiența față de poezia anterioară, nutrită de ficțiuni (4, vv. 436-443). Din primul proemiu, Manilius își propune cu pasiune să realizeze împletirea între poezie și studiul concret al naturii, care închipuia, în ochii săi, funcția astrelor: „Mă închin la două temple, împresurat de o vâșcă îndoită, poezia și realitățile” (1, vv. 21-22).

În mare măsură, Manilius adoptă ca model opera lui Lucrețiu, dar pentru a-și se opune, pentru a se manifesta ca un anti-Lucrețiu. Căci Lucrețiu, autorul *Astronomicelor* am remarcat că se proclamă un inovator și începe fiecare carte cu un proemiu. De asemenea, întocmai ca celebrul său antecesor, Manilius celebrează forța spiritului uman și valoarea deosebită a cunoașterii (4, vv. 387-408): „ra iunea învinge toate” (4, v. 930). Căci marele poet epicureu, Manilius crede cu pasiune în concepțiile profesate și asumă un veritabil misionarism. Căci Lucrețiu, autorul *Astronomicelor* insera în poem digresiuni și descrieri, care să însuflească doctrina aridă, iar episodul Andromedei și al lui Perseu (5, vv. 538-631) amintește de cel al lui Lucrețiu al sacrificiului Ifigeniei. Dar el nu-și poate vibra trăsăturile ca Lucrețiu și mai ales nu reprobă oamenii pentru că s-ar lăsa copleșiți de superstiții absurde și de mirajul bogățiilor. Manilius blamează îndeosebi eforturile celor ce vor să-și modifice propria condiție, căci viața muritorilor este stabilită de destin (4, w. 14-22). El adoptă stoicismul posidonian, credința într-un destin riguros, încrederea în relația obligatorie dintre soarta indivizilor sau popoarelor și mersul astrelor. Deci el opune liberului arbitru epicureic, al lui Lucrețiu, determinismul stoic al lui Posidonius. Nu lipsesc din mentalitatea maniliană conotațiile de sorginte orientală. Încât, ca un anti-Lucrețiu, autorul *Astronomicelor* se ridică împotriva concepției despre lume a precursorului său și își propune să-l combat, să-l zdrobească pe poetul epicureic, chiar pe terenul acestuia folosind armele lui. De fapt, Manilius pendulează între glorificarea raunii, *ratio*, și cea a destinului, *fatum*.

De altfel Manilius cunoaște profund *Georgicele* vergiliene. Prin finalul cărții întâi din *Georgice*, consacrate descrierii prodigiilor, legate de moartea lui Caesar, îi corespunde tema dezastrului suferit de Varus (1, vv. 892 și urm.). Numeroase reminiscențe vergiliene atestă raporturile lui Manilius cu tradiția didascalică. Totuși, am observat că, pe multiple planuri, Manilius își propune reînnoirea tiparelor didactice. Manilius se îndatorează nu numai față de Posidonius și Asklepiades din Myrlea, sau față de Vergiliu, ci și față de Varro, Ovidiu și astrologii romani. Își însușește, de asemenea, idei platoniciene și neopitagoreice. Dar, în ultimă instanță, *Astronomichele* constituie o replică stoică și astrologică dat marelui poem lui Lucrețiu, de sorginte epicureică. O replică sau mai degrabă o sfidare².

POEZIA ÎN SECOLULUL I d.C.: MANILIUS, FEDRUȘI ALII

Arta lui Manilius

În centrul preocupărilor maniliene se află omul și soarta lui. Antropologia ocupă o poziție preponderentă în *Astronomichele*. De altfel, poetul atestă o bună cunoaștere a psihologiei umane, a diferențelor de caracter, și preconizează moralizarea în numele responsabilității individuale, pe care fatalismul astrologiei n-ar exclude-o, după părerea lui. Totodată, cu toată adularea împăraților și proclamarea adevărului integral la politica și la ideile Principatului, Manilius strecoară în discursul său poetic o umbră de amărăciune: studiul astrologiei îi servește să consoleze și să se autoconsoleze³. Discursul poetic al lui Manilius este foarte arid. Totuși poetul se străduiește să-și înmoldoagească imagistica prin recursul la mituri, la legende privitoare la zei și la eroii transformați în astre, la

„anecdote” organic captivante. Cum am ar tat mai sus, el utilizeaz descripii i digresiuni, inclusiv referitoare la o via a i personaje cotidiene. Poezia manilian r mîne îns mai ales abstrus i cereoral . Emerg în *Astronomică* pasaje bogate în substan imagistic fecund în efecte artistice; totu i, în general, discursul manilian se învedereaz a fi greoi, arid, fas⁵:1ios. Manilius acumuleaz adverbe i conjunc ii, face apel la o scriitur alambicat , emfatic i retoric , abundant în platitudini; se str due te s frac ioneze desf urarea normal a frazei. Poetul utilizeaz structuri aspre, cuvinte insolite, forme arhaizante, stranii i enigmatice, îndeosebi în primele c r i, c ci finalt, *Astronomicel*orllustreaz un stil mai clar. Manilius privilegiaz paralelisme i antit-zele, dar i alitera iile. C utarea febril a varia iei stilistice denot adeziunea poetului la stilul nou, pe atunci înc în formare. El practic un hexametr dactilic curgâc , armonios structurat. Totu i, din punct de vedere artistic, sfidarea lansat de Manilius fascinantului demers lucre ian a e uat complet⁴.

Poemul Aetna

Poezia didascalic r spundea, desigur, unui activ orizont de a teptare. însu i *Germanicus*, nepot de sânge i fiu adoptiv al lui Tiberiu, a alc tuit „Fenomenele”, *Phaenomena*, în dou c r i. Acest poem a constituit mai degrab o echivalen latin decît o traducere a operei lui Aratus. Ca scriitor, Germanicus a mai scris comedii în limba greac .

în manifeste raporturi de intertextualitate cu Manilius, mai târziu, probabil în epoca lui Nero, a fost redactat în 646 de hexametri dactilici poemul didascalic „Etna”, *Aetna*. Acest poem a fost atribuit lui Vergiliu i altor poe i ai „secolului” lui August, dar factura lui stilistic i ideatic pledeaz pentru o datare mai tardiv . Opin m c *Aetna* este opera lui *Lucilius*, guvernator al Siciiei sub Nero i prieten-corespondent al lui Seneca.

Erup iile vulcanice în general i mai cu seam cele ale muntelui Etna, în m runtaiele c ruia erau situate cuptoarele zeului Vulcan, i-au impresionat totdeauna pe antici. Lucilius încearc s r spund acestei preocup rii i utilizeaz ca izvoare texte stoice ale lui Posidonius i Asclepiodot, îns i

418

POEMUL AETNA

cele ale lui Heraclit, Democrit i Seneca. El descrie muntele Etna i împrejurimile lui, erup ia vulcanic , în diferitele ei etape, i mai ales caut febril cauzele. îl preocup cauzele producerii erup iei, diminu rii, acceler rii sau încet rii ei. R spunsurile sunt naive, c ci Lucilius crede c erup ia Etna era pricinuit de curen ii de aer din interiorul muntelui (vv. 315-325; 356-359). Dar important ni se pare faptul c , dup ce reprob , ca i Manilius, poezia mitologizant i miturile (w. 9-28; 74-77), autorul acestui poem exprim pasionat dorin a de cunoa tere a adev rului, reiterat frecvent (vv. 91-93; 219-229; 357-358). Asemenea idei erau insistent propov dute de Seneca i circulau în cercul acestuia, în care Lucilius de inea un statut privilegiat. Stoicismul lui Lucilius nu era ostil ideilor epicureice, pe care le accept uneori. Autorul *Etna* reia, de fapt, anumite explica ii lucre iene ale erup iilor vulcanice i seismelor. De asemenea el denun agronomia. Lucilius afi eaz un dispre evident fa a de prosperitatea agricol , încât *Aetna* comport anumite conota ii demne de a fi socotite ca adev rate .Anti-Geo/g/ce⁵.

Discursul poetului se înf i eaz ca arid i bogat în descripii i digresiuni. Prolifereaz compara iile, anaforele i alitera iile i domin un ton retoric, care reliefeaz obedien a poetului fa a de stilul nou. Ni se pare evident c *Aetna* constituie un produs al noii mi c ri literare.

în aceea i epoc , *Vagellius* a consacrat un poem exalt rii aventurii extraordinare a lui Phaeton. El a eroizat curajul lui Phaeton ca simbol al virtu ii, care aspir spre cele mai înalte culmi.

Fedru i apari ia fabulei

Creatorul, *inuentor*, al fabulei ca specie a literaturii latine a fost Fedru. Termenul latin de *fabula*, ca i echivalentul lui grecesc *apologos* desemnau mai ales o nara ie care comporta dialoguri între personaje. Sensul ini ial al acestui cuvânt latinesc fusese acela de „conversa ie”, fapt care explic specializarea lui cu în elesul de „pies de teatru”. De unde i sintagmele men ionate în alte capitole *fabula togata* i *fabula palliata*. Fabula, în accep ie modern , adic fabula-apolog (numit uneori de romani *fabella*, adic povestioar), constituia o specie de literatur narativ minor . La Roma, o fabul încorporează în medie cincisprezece-dou zeci de versuri, care cuprindeau o scurt nara ie - aproape de dimensiunile epigramei - i o „moral ”, o concluzie uneori implicit , dar mai ales explicit . Aceast concluzie conferea speciei literare respective un caracter manifest didacticist. Sau altfel spus, fabula pendula între povestirea fantastic i cea didascalic .

Fabule izolate ap ruser în literatura greac în operele lui Hesiod i Arhiloh. Anterior fabula se dezvoltase în Orient, mai cu seam în India. În mediul cultural elenic, circula o culegere de fabule, de scurte povestiri în proz , scenarii populate de animale, care erau atribuite unui autor legendar, cunoscut sub numele de Esop. Acest scriitor ar fi tr it în secolul al VI-lea î.C. Aceste fabule relatau îndeob te un conflict dintre cei puternici i cei slabi i comportau o moral practic , întemeiat pe bunul sim , i nu pe predicarea virtu ii. La Roma, înaintea lui Fedru, ap ruser fabule izolate, care erau inserate în ansambluri mai ample, adic în saturele literare ale lui Ennius, Lucilius i mai ales ale lui Hora iu. Acesta din urm narase cu umor povestea oarecelui de la ora i a celui de la ar {Sat, 2, 6 vv. 80-117}. La Roma, ca i în Grecia, fabula era rezervat înv mîntului elementar. Copiii se exercitau parafrazând în versuri fabule în proz sau invers, trecând în versuri texte redactate în proz ⁶.

419

POE I AI SECOLULUI I d.C: MANILIUS, FEDRU I AL II

Biografia lui Fedru

Numele latin al lui Fedru a fost, probabil, *Gaius Iulius Phaedrus*. Ceea ce indica apartenen a sa la categoria liber ilor, care adoptau de regul prenumele i numele gentilic al st pînului i transformau în supranume, *cognomen*, numele pe care îl purtaser ca sclavi. Datele despre via a lui Fedru, consemnate chiar de fabulele lui, sunt pu in numeroase i nesigure. Astfel, nu tim ia ce dat s-a n scut: poate pe la 15 î.C. Cum ne reliefeaz prenumele i gentilicul fabulistului, ca i titlul operei, „Fabulele esopice ale lui Fedru, libert al lui August”, *Phaedri Augusti liberti Fabulae Aesopiae*, Fedru fusese sclav imperial, eliberat cândva

de August însuși. Fabulistul era destul de instruit, cunoștea atât literatura latină, cât și cea greacă și dezvoltarea artelor plastice antice. Dar ca sclav - și în copilărie - el trebuie să fi fost supus unor frustrări cumplite, să fi nutrit resentimente puternice, care se reflectă în fabulele sale. Sub Tiberiu, Fedru l-a persiflat necrușător pe Seian, atotputernic favoritul împăratului și prefect al pretorienilor. Acesta, dacă ar fi să-l credem pe fabulist, i-a intentat un proces, în care a fost în același timp acuzator, martor și judecător (2, epil., vv. 17-20; 3, pr., w. 38 și urm.). Încât Fedru a fost condamnat, probabil, la exil. Întors la Roma, după moartea lui Seian, fabulistul continuă să scrie publice opere și duce o existență relativ calmă. El dedică fabulele din cîrile 3-5 unor personaje foarte influente, liberi și ai împăraților Gaius-Caligula și Claudiu, dar are totuși dușmani înverșunați, critici ai operei sale, pe care îi atacă în unele din versurile alcătuite în această vreme. Nu se ține cu exactitate când a murit Fedru. Unii cercetători cred că s-a stins din viață în timpul domniei lui Nero, dar este probabil că a murit în jurul anilor 50-53 d.C.

Opera

Discursul poetic al lui Fedru s-a cristalizat în 135 de poeme. Fabulele lui Fedru sunt grupate în cinci cîruri, care cuprind respectiv 31, 8, 19, 26 și 10 fabule, la care se adaugă câte un prolog și un epilog la fiecare dintre ele. Distribuția inegală a fabulelor între aceste cinci cîruri atestă că un număr destul de mare de poeme ale lui Fedru s-au pierdut. Ni s-au conservat mai ales fabulele cele mai simple și mai colorate. De fapt, la poemele din cele cinci cîruri s-au adăugat, în secolul al XV-lea, alte 31 de fabule, descoperite de italianul Niccola Perotti. Acesta a întocmit o culegere de fabule ale lui Fedru și Avianus. Fabulele consemnate de Perotti sunt cunoscute de filologi sub numele de „Apendicele Perottin”, *Appendix Perrottina*. Ele au fost probabil desprinse cândva din manuscrisele care prezintă diviziunea în cinci cîruri, de altfel foarte veche, deoarece este consemnată de Avianus. Încât fabulele perottine trebuie să fi provenit din cîrurile 2-5.

Poetul era trac de origine și se numise inițial Gaidreas. Ei însuși ne evidențiază că provenea din Macedonia, adică din regiunea muntoasă a Pieriei (3, pr., v. 17). Numele său trac fusese elenizat în *Phaidros* și ulterior, adaptat în latinește sub forma de *Phaeder*, mai sgrabă decât *Phaedrus*. În opera sa și într-o epigramă a lui Marțial (*Epigr.*, 3, 20, v. 9) apare numai forma de genitiv, adică *Phaedri*. Abia Avianus, fabulist din secolul al IV-lea d.C., consemnează că forma de nominativ *Phaedrus*. Dar inscripțiile latinești includ ca formă de nominativ *Phaeder* (*CIL*, 3, 5802; 8562; 9958; 24057; 9, 466; 14, 1232). Mai mult decât atât, se semnalează că un fiu i o fiică consacra o inscripție tumulară tatălui lor, numit chiar *Gaius Iulius Phaeder* (*CIL*, 6, 2031). Încât poetul trebuie să se fi numit efectiv *Phaeder* și nu *Phaedrus*. De altfel, Marțial este singurul autor care menționează ca fabulist pe Fedru. Când se referă la fabulă, autori ca Seneca, Quintilian, Aulus Gellius și chiar tardivul Macrobiu ignoră pur și simplu existența lui Fedru.

420

OPERA

Se propune, după tematica lor, structurarea fabulelor în patru categorii: 1. fabule propriu-zise, scurte, esopice prin excelență ca *Lupul și mielul* (1,1), *Vulpea și corbul* (1,13), *Vulpea și barza* (1, 26) etc, 2. fabule mitologice sau cu implicații filosofice, ca *Pedepsele din Infern* (A., 5), *Iunona, Venus și gîina* (A., 9), *Copacii sub protecția zeilor* (3,17) 3. apologuri, fabule cu oameni în loc de animale, anecdote destul de dezvoltate, autentice nuvele, consacrate faptelor diverse, ca *Din cizmar medic* (1, 14), *Tiberiu Caesar și sclavul pelerin al atriului* (2, 5), *Poetul sau Testamentul explicat de Esop* (4, 5), *Văduva și soldatul* (A., 13); 4. apostrofe destinate criticilor invidioși ai autorului, detractorilor lui, avarilor etc, ca *Fedru sau împotriva celor cu gust dificil* (4, 7), *Fedru sau Invidia* (4, 22)⁷.

Universul lui Fedru

O fabulă a lui Fedru comportă în general o narațiune, *mythos* în grecește, adevărat scenariu, și o morală, o învățătură. Îndeobște fabula debutează cu o maximă moralizatoare, un *promythium*, prezentat sau urmat de formule fixe (de tipul „această fabulă arată ...”). Îi succed o introducere și un nucleu narativ, deci o narațiune, *narratio*, după care se situează replica finală. Aceasta din urmă este adesea rostită de un personaj, apărut spre finalul narațiunii, care poate debita un precept sau o maximă morală, adică un *epimythium*. Astfel, replica finală este incisivă și se convertește în veritabilă concluzie a poemului.

Principalul izvor de inspirație a fost Esop, cum subliniază însuși Fedru (1, vv. 1-2). Dar s-a remarcat că numai o treime din totalul fabulelor, adică 47 din 135 de poeme, tratează subiecte împrumutate din Esop. Originalitatea lui Fedru nu rezidă însă numai în inventarea unor subiecte inedite, consacrate fie lumii animalelor, fie celei a oamenilor. Chiar materia fabulelor pur esopice este profund modificată. În vreme ce fabula lui Esop era o „snoavă”, vehiculată prin timpuri și contexte sociale felurite, cea a lui Fedru apare ca profund ancorată în problematica epocii, în Roma secolului I d.C., ale cărei moravuri, fapte politice și personaje sunt inserate masiv în textura poemelor. În sfârșit, Fedru este parțial original și pentru că transferă materia discursului esopic din proză în limbajul versurilor. Deși este adevărat că Fedru recurge la cel mai simplu și mai prozaic metru, adică la senarul iambic. De altfel, poetul afirmă, în epilogul cîrului II a doua, intenția de a face să rivalizeze Roma cu Grecia, în domeniul fabulei. Ca și alți autori latini, Fedru dorea să naturalizeze la Roma o specie literară pe care o ilustraseră grecii. Totuși el urmărea și travestirea adresei satirice a poeziei sale⁸. De altfel, se poate constata o evoluție a atitudinii poetului față de Esop. Astfel, după ce declarase, în versurile mai sus citate din prologul cîrului întâi, că nu făcuse decât să transpună în versuri iambice temele esopice, ulterior Fedru afirmă că fabulele sale sunt esopice și nu ale lui Esop, pentru că adăugase multe elemente noi lumii fabulistului grec. S-a folosit de un gen literar vechi pentru a introduce, în tiparele acestuia, realități noi (4, pr., w. 11-13). Iar în ultima carte de fabule, poetul susține că numele lui Esop figurează în opera sa spre a-i conferi prestigiu, după exemplul artiților plastici, care pun nume celebre pe operele lor moderne, ca și le sporească valoarea (5, pr., w. 1-7).

Poetica lui Fedru este programatic și foarte clar dezvoltată de prologurile și epilogurile cîrurilor de fabule. Mobilele sale ar fi mai ales să încite la răsunet și să instruiască prin pildă edificatoare, *exemplo monere*: „Ce merit are cartea?... Vrea să-ndrepte// Prin răsunet și prin povești în elepte” (1, pr., vv. 3-4,

trad. de Aurel Tita și Gheorghe Moraru). Ulterior, Fedru precizează că elul fabulelor este îndreptarea greșelilor comise de muritori, vrând jindu-i prin farmecul lor (2, pr., w. 1-7). El consideră fabula ca o specie literară serioasă și susține că nu dorește

421

POEzie ÎN AL SECOLULUI I d.C.: MANILIUS, FEDRU și ALII

să întrunească aplauzelor celor înclinați (4, pr., v. 20). Astfel, fabulistul atrage atenția asupra faptului că și-a codificat mesajul și invită cititorii să-l decodeze. De asemenea, subliniază că se exprimă concentrat și preconizează concizia, *breuitas*, care aderă perfect la tonul didascalic, pe care l-a asumat (2, pr., vv. 11-12; 3, epil., v. 8; 4, epil., v. 7).

De fapt, universul imaginar al fabulelor lui Fedru este impregnat de o filosofie populară, întemeiată pe o etică simplă, eclectică, abundentă în locuri comune, pe care o stimulase de mult vreme diatriba cinico-stoică. De altfel, Fedru consemnează numele lui Socrate și atestă cunoașterea unor anecdote și aserțiuni socratice⁹. Lumea lui Fedru nu se reduce însă la înregistrarea unor realități socio-politice și la reprobarea defectelor morale. Acest univers este convertit în structură literară și depășește simpla colecție a defectelor și a viciilor, sub influența sentimentelor fabulistului, simpatiei lui emoționante față de toți cei nedreptățiți și slabi. Relevant este în acest sens prima sa fabulă, *Lupul și mielul*, *Lupus et agnus*, care denotă și totodată conotează indignarea resimțită de poet față de lipsa de scrupule și de omenie, mila încercată față de oprimatul lipsit de apărare și naiv. Spre deosebire de alii liberi, Fedru nu-și uită obârșia, intuiește și descrie comedia umană în perspectiva originii sale modeste, suferă și se bucură alături de toți cei nepăsători, protestează împotriva agresiunii. De fapt, reprobarea asupririi de toate tipurile, mai ales morală, constituie etimonul, motivul generator al discursului fabulistului, cu îndrituire caracterizată ca un „poet al plebei”¹⁰.

S-a susținut, de către savantul danez Mortens Noejgaard, că Fedru transfigurează conflictul esopic, pentru a-i conferi ambivalență, care se traduce nu numai o realitate fizică, ci și un sistem moral. Astfel, acest conflict ar implica două opoziții fundamentale: antiteza, de tip esopic, între cel puternic și cel slab, de fapt un conflict „fizic”, și antinomia, de tip etic, între un personaj rău și o ființă inocentă, a adăuga un conflict „moral”, deoarece personajul rău putea fi atât slab, cât și puternic. Dar cei puternici, *potentes*, sunt totdeauna înclinați și să persecute pe cei slabi. Caracteristic este în acest sens fabula *Căprița, vaca, oaia și leul*, care începe programatic: „Devine limba cu cei tari nu-i bun // Cum fabula, de jos o s’v spun” (1, 5, w. 1-2, trad. de Aurel Tita și Gheorghe Moraru). Și, într-adevăr, nucleul narativ ne arată cum leul privează pe alții și mai slabi de rezultatele unei vânțări și cum, sub diferite pretexte, îi însușește toată prada. Dar Fedru consideră inutil și chiar condamnat orice revoltă împotriva condiției sociale date. Astfel, într-o fabulă-apolog, însuși Esop convinge pe un sclav, fugit de la stăpânul lui, care îl tortura, să se întoarcă acasă și să îndure resemnat toate persecuțiile (A., 19). Fedru ajunge chiar să susțină statutul social și uman modest este de preferat puterii și funcțiilor de conducere, căci oferă un adpost sigur (4, 6). Însă de cele mai multe ori, Fedru adoptă mai degrabă postura unui povestitor agreabil, care exprimă o „contestare” anarhizantă a ordinii umane, pentru a sfârși prin a se consola și a se resemna și accepta în ultimă instanță „establishment”-ul¹¹.

Totuși, cum am arătat de fapt, în cartea întâi de fabule, care i-a pricinuit exilul, poetul atacă violent în poeme cu cheie pe Tiberiu și îndeosebi pe Seian*. Pe de altă parte, chiar și mai târziu, într-o fabulă celebră, lupul intră într-o controversă cu un câine și disprețuiește starea de sclavie în care se află acesta (3, 7). De fapt, Fedru face aluzie la o celebră discuție, survenită în anul 16 d.C., între doi frați: căpetenia germanică Hermann, numit de romani Arminius, brav luptător pentru libertatea seminiei lui, și Flavius, trecut de partea Romei. Conotațiile acestei fabule sunt

* Broațele cerului lui Iupiter un rege și le este trimisă o grindă, firesc imobil și apatic, adică Tiberiu. Însă pentru că ele protestau, Iupiter le expediază un alt cărmuitor, sub forma unei năpârci, care este desigur Seian. Acest arpe înghite toate broațele (1, 2).

422

UNIVERSUL LUI FEDRU

complexe, căci nu numai că fabulistul elogiă fierbinte libertatea (3, 7, v. 1), ci alude la statutul înjositor impus de romani popoarelor pe care le supuseseră. Deși patriot roman, Fedru rămâne sesizat întrucâtva atât de obârșia sa tragică. Totuși, în majoritatea fabulelor sale, Fedru preferă să nu critice indivizi sau stări politice concrete, ci să reprobe tipuri și categorii umane. El denunță impostura și arlatania (1, 14), vanitatea găunoasă (5, 7), nechibzuința (1, 20), fanfaronada etc.

Strategia literară

Fedru avea încredere în talentul său artistic și, ca atâta poezii romani, utilizează armele autoelogiului (4, epil. vv. 5-6). În realitate, valoarea artistică a fabulelor lui Fedru este foarte modestă. Poetul nu practică îndeosebi o adevărată analiză psihologică. El nu dezvoltă transformarea sentimentelor acestor personaje, evoluția lor gradată. Personajele sunt rigid construite, imobile, fixate în gestul de a revela o concluzie moralizatoare. Animalele sunt evocate în postura lor tradițională, esopică și retorico-scolastică: mielul e timid, lupul abuziv și lăcom, vulpea ireată, asinul fanfaron și josnic etc. Fedru nu izbutete să transfere narațiunile sale, din dimensiunile simbolico-convenționale ale vieții autentice, pe trăsăturile unei „realități” ficționale, intrinsec constituite. Relevant este și comparația dintre fabula *Văduva și soldatul* (A., 13) și celebra anecdotă, cu același subiect, pe care o realizează Petroniu în povestirea aventurii matroanei din Efes (*Satyr.*, 111-112). Narațiunea lui Fedru se relevă monocromă, incapabilă să sugereze evoluția caracterelor, pe când Petroniu strălucește prin fabula bogată, efectele acumulate, progresiunea psihologică. De asemenea, fabulistul nu simte natura, nu vibrează înaintea farmecului ei. El nu atestă grația fabulelor lui Esop și umorul lui Horațiu.

Fără îndoială, Fedru era predispus la schematicismul simplist de care vorbea didascalul a discursului său poetic. Pe de altă parte, cum am mai arătat, nu s-au conservat îndeosebi cele mai colorate dintre

fabulele sale. Însă poetul se emoționează sincer, când evocă umilințele îndurate de cei slabi. Nucleele narrative se convertesc în mici scenarii, iar dialogul dintre personaje, schițat în stil direct, comportă uneori o oarecare vivacitate. Când fabula lui Fedru devine narativă cu subiect istoric, cum se întâmplă uneori, ca în anecdota referitoare la Pompeii și la soldatul care i-a jefuit bagajele (A., 9), discursul poetului devine mai lung, mai bogat în detalii, amintind de satirele lui Horațiu.

Tendința lui Fedru spre concizie a fost pusă în legătură cu stilul nou. Totuși, scriitura alegoriilor fabulistului este auster, chiar arid, adesea stângace, lipsit de pitoresc și tributar, în chip manifest, primului clasicism latin, înciput puternic în vremea alcătuirii fabulelor lui Fedru. Ne aflăm însă în fața unui clasicism nerezultat din punct de vedere stilistic. Sunt foarte rari tropii, reprezentați mai ales de anumite epitete. Limba este clasică, dar învederează predilecția pentru substituirea termenilor concreți prin cuvinte abstracte. Metrica este impecabilă, însă senarul iambic era concomitent simplu, prozaic și colocvial. El era versul folosit în mimi de Laberius și Publius Syrus, dar și de dramaturgi romani, care îl utilizaseră în scenele vorbite pe tonul conversației normale¹².

423

POEZIA ÎN SECOLULUL I d.C.: MANILIUS, FEDRU I ALII

Receptarea lui Fedru

Valoarea artistică scăzută a clasicismului prea uscat al fabulelor lui Fedru au determinat, cum am arătat mai sus, ignorarea lor, probabil voluntară, de mulți autori antici. Mai târziu, în evul mediu, unele fabule se studiau încoli, din pricina adresei lor satirico-moralizatoare. Anumite fabule au fost prelucrate în proză, iar descoperirea efectuată de Perotti a stimulat interesul pentru poemele lui Fedru. Raporturi complexe de intertextualitate s-au statornit între fabulele lui Fedru și operele lui La Fontaine, Florian, Lessing, Krâlov. În ce privește fabulele lui La Fontaine, se poate constata, în opera celebrului autor francez, scriitură variată, suplete stilistică, umor și, desigur, sentimentul naturii și al pitorescului, pe care nu le întâlnim în discursul poetic al lui Fedru. În schimb, La Fontaine convertește scenariile sale în dialoguri elegante, purtate de gentilomi.

În literatura română, teme tratate de Fedru emerg, filtrate de intermediul lui La Fontaine și al altor fabuliști europeni, în scrierile lui Gheorghe Asachi, Al. Donici și, mai ales, ale lui Grigore

Alexandrescu. Aurel Tita și Gheorghe Moraru au publicat traduceri ale ansamblului fabulelor lui Fedru, în 1966 și, mai recent, în 1981 (în „Biblioteca pentru toți”).

Calpurnius Siculus și alte egloge

Arcadia lirică, în versiune vergiliană, a obsedat pe unii dintre poeții secolului I d.C. Ne referim mai ales la poetul bucolic *Titus Calpurnius Siculus*, libert și protejat al familiei Calpurnilor și poate de origine hispanică. El trebuie să fi fost supus unor frustrări puternice, depășite numai cu ajutorul complex pe care i l-a acordat ginta Calpurnilor. În pofida controverselor și ipotezelor ingenioase cu privire la datarea vieții și activității sale, acest poet trebuie să fi scris apte egloge sau bucolice, între 54 și 58 d.C.¹³. De altfel Calpurnius Siculus transferă Arcadia într-o Sicilie imaginară.

Cadrul tematic este cel tradițional, adică acela al întrecerilor de cânt, practicate de niște poezici. Desigur, este vorba de poeme „mascate”, abundente în aluzii la personaje și evenimente contemporane. Intertextualitatea cu eglogele vergiliene este subliniată într-un fel chiar de autor. Personajul Corydon, sub care se travestește Calpurnius, se declară urmaș direct al poezicului Tityrus, adică al lui Vergiliu însuși (Egl., 4, vv. 62-72). Calpurnius Siculus restituie, de fapt, observarea vieții rurale și ne plimbă pe meleagurile rusticității meridionale, unde vedem vinul nou care spumegă, vacile ce se culcă la umbră, copacul acoperind izvorul de la picioarele lui, contrastele vergiliene între soare și umbră, între căldura toridă a verii și răcoarea apelor etc. Calpurnius Siculus este un poet eminent solar. De altfel în acest cadru bucolic poezicilor, care îi văzuseră respinsă iubirea, îi dăpănașe elegiile sau sus în adevărate turniruri muzical-poetice. Deosebit de interesant se învederează egloga a cincea, care se singularizează, în discursul liric calpurnian, pentru că echivalează cu o Georgică miniaturizată: bătrânul Micon dă îndrumări agricole competent fiului său Canthus, îi indică îngrijirile care trebuie date oilor după tuns și ce trebuie făcut în staule. De altfel Calpurnius Siculus a rămas îndatorat nu numai fa de *Bucolicele* și *Georgicele* vergiliene, ci și fa de *Eneida* pentru a potența romanizarea speciei lirice bucolice și a o lega mai strâns de vremea sa.

Dar cum travestește el realitățile romane? Și cât de autentice sunt trairile calpurniene ale vieții rurale? Răspunsul la a două întrebări ni se pare simplu de dat. Dacă lăsa m deoparte mica Georgică mai sus evocată, unde aceste trairi sunt genuine, în celelalte egloge universul pastoral

424

CALPURNIUS SICULUS I ALTE EGLOGE

Imaginar se prezintă convențional și comportă numeroase anacronisme. Iubirile pastorale, durerile, gelozii și speranțele, gesturile și faptele devin în ultimă instanță citadine, chiar rafinate, și diluează substanța rurală. Se configurează un Roccoco *ante litteram*. Sentimentul viu al prieteniei, încrederea în resursele naturii ilustrează adeziunea poetului la epicureismul preconizat în cercul Calpurnilor. Mulți poezici camuflează personaje ale Romei, a cărei viață galantă este de fapt abordată de Calpurnius Siculus. Iar atunci când, prin intermediul lui Corydon, poetul cere personajului Meliboeus să-l introducă la curtea imperială, adică în egloga întâi, Calpurnius Siculus are în vedere pe protectorul său, Calpurnius Piso, încă în relații excelente cu Nero. Și, de fapt, Calpurnius Siculus introduce efectiv tema orașului mare în poezia pastorală. De altminteri, numai patru egloge sunt „bucolice pure”, *merae bucolicae*, deoarece celelalte trei, adică întâi, a patra și a aptea, comportă o manifestare inspirată de politică, sunt puse în serviciul Imperiului și al lui Nero, conțin accente encomiastice la adresa regimului, chiar mai insistente decât în alte opere literare ale vremii.

Calpurnius Siculus este adeptul clasicismului epocii, care dobândise unele trăsături barochizante. Stilul poetului este marcat nu numai de experiența vergiliană, ci și de lirismul lui Propertiu și lui

Ovidiu¹⁴. Nu lipsește o anumită grație rafinată în această poezie calpurniană a galanteriei.

Dar opinia că se poate atribui lui Calpurnius Siculus și un poem straniu, „Elogiul lui Piso”, *Laus Pisonis*, care glorifică meritele lui Calpurnius Piso, în aproape 300 de versuri. Poemul pare anterior eglogelor, scrise spre sfârșitul domniei lui Claudius, însoțit de acestea și opus pentru o scriitură clasicizantă, până la un punct concesiiv față de tendințele epocii. *Laus Pisonis* nu comportă „farmecul” suav al bucolicelor calpurniene, însă încorporează o ardor sincer, capabil să depășească uneori tiparele encomiastice convenționale¹⁵.

În biblioteca din Einsideln s-au descoperit două egloge, conservate fragmentar și alcătuite probabil nu de unul, ci de doi autori necunoscuți. Filologii le cunosc sub numele de „Poemele Einsidlensice”, *Carmina Einsidlensia*. Ele sunt inspirate de neozuină a de a-l imita pe Calpurnius Siculus și chiar pe Vergiliu sau Ovidiu. Prima eglogă pare alcătuită la sfârșitul anului 64 sau la începutul anului următor și comportă aluzii la reconstruirea Romei (*Carm. Eins.*, 1, vv. 38-41). devastată de incendiul teribil, produs în 64 d.C. în vremea a doua eglogă a putut fi scrisă în 65 sau în 66 d.C.¹⁶. Ambele poeme implică o deghizare pastorală chiar mai transparentă decât cea a eglogelor calpurniene. Peisajul pastoral se înfățișează ca foarte convențional, pentru a include un cânt în serviciul Imperiului. Imitatorii se exprimă într-un limbaj clasicizant și rigid, care nu poate egala grația întrucâtva mai delicată a modelului calpurnian.

Caesius Bassus și alii poezia

Informațiile noastre despre poezia secolului I d.C. consemnează numele a diverși poezii lirici, epici, chiar satirici, din operele cărora nu s-au păstrat decât foarte puține fragmente sau chiar nimic. Nero însuși a fost un poet de valoare medie, din opera cărora s-a conservat cel puțin un vers, alambicat compus. Dintre acești poezii se poate detașa totuși *Caesius Bassus*, elogiât de altfel de contemporanul său Persius (*Sat.*, 6, vv. 2-6). Poetul a frecventat foarte probabil cercul cultural-politic stoic al lui Cornutus. Se pare că acest poet al anilor 60 d.C. ar fi scris două tratate teoretice, consacrate versificației, care nu ni s-au păstrat: „Despre metri”, *De metris*, și un altul consacrat exclusiv iambului. În aceste lucrări, Caesius Bassus susține că totuși metria ar proveni din hexametru dactilic și din trimetru iambic. Însă Caesius Bassus a scris și o culegere de poeme „Liricele”, *Lyrica* sau „Căntări de lirice”, *Lyricorum libri*, din care ni s-au conservat puține

425

POEZIA ÎN SECOLULUL I d.C.: MANILIUS, FEDRUȘII ALII

fragmente. Cel mai lung dintre ele comportă o rugăciune lirică, adresată zeului Bacchus. Poetul invocă trecerea menadelor și lui Bacchus: „liniți-te apropii de altare// Bacche, Bacche, Bacche”. Se pare că Caesius Bassus privilegia peisajul câmpenesc și imagistica rapidă, versul scurt, rafinat, care se regăsește în poezia lui rilor savante, ritmuri italice spontane. De asemenea precursor al neotericilor secolului al II-lea d.C., Caesius Bassus a aderat la stilul nou, mai pregnant decât Manilius și în opoziție cu poezia clasicizantă a lui Fedrușii de Calpurnius Siculus¹⁷.

Tragicii minori și Octavia

În timpul Imperiului timpuriu, mai ales în secolul I d.C., s-a desfășurat o bogată activitate teatrală, reflex manifest al predilecției romanilor pentru teatru. Din punct de vedere, din aceste tragedii, cu o singură excepție, nu ni s-au păstrat textele, încât nu dispunem decât de numele autorilor și de informații rezumate despre viața lor. Însă titlurile tragediilor evidențiază o preferință accentuată pentru mitul Atriziilor.

Dar cine sunt acești tragiografi? *Mamercus Aemilius Scaurus* - autor al tragediilor *Atreus* și *Agamemnon*, obligat să se sinucidă, deoarece piesele sale făceau aluzii critice la împăratul Tiberiu (*TAC, Ann.*, 6, 29, 3) -, *Publius Pomponius Secundus* - poet reputat (*QUINT.*, *Inst. Or.*, 10, 1, 98; *TAC, Dial.*, 13, 3; *Ann.*, 5, 8) - cărora i se atribuia, pe lângă *Atreus*, și o tragedie prețioasă etc. Cel mai important dintre acești tragiografi minori a fost însă *Curatius Maternus*. Acest personaj al *Dialogului despre oratori* taciteic se bucura de o reputație deosebită (*TAC, Dial.*, 11, 1-3). Din informațiile furnizate mai ales de Tacit, rezultă că Maternus alcătuieste tragedii cu subiect grecesc, precum *Medea*, *Agamemnon* și *Thyestes*, ca și prețioase (*Nero*, unde era atacat mai ales Vatinius, favorit al ultimului Iulio-Claudian, *Domitius* și *Cato*, elogiu vibrant adus lui Cato din Utica).

În schimb, ni s-a păstrat tragedia Octaviei, soția lui Nero, deci *Octavia*. Interesul principal al acestei tragedii rezidă în faptul că ea constituie singura prețioasă romană, conservată până în zilele noastre. Această tragedie comportă numeroase enigme. Este ea oare o tragedie scrisă de Seneca, deoarece figurează în manuscrisele care conțin teatrul acestuia? Iar dacă răspunsul este negativ, cine i-a cedat o altă tuit-o? Puțin cercetătorii au atribuit-o lui Seneca, deoarece filosoful din Corduba n-ar fi putut să-l reprobe vehement pe Nero, în timpul vieții acestuia. De altfel, deși autorul *Octaviei* se inspiră din dialogul *De clementia* și din alte lucrări ale cordubanului apar diferențe între concepțiile personajului Seneca și ideile autentice ale fostului consilier al lui Nero. Pe deasupra, *Octavia* comportă aluzii clare la moartea Poppeei, a doua soție a împăratului, și chiar a lui Nero însuși, survenită după sinuciderea obligată a lui Seneca. Diverși cercetători au plimbat datarea tragediei prin cele mai felurite epoci și au atribuit-o diferiților scriitori. Pare însă aproape sigur că *Octavia* a fost alcătuită la sfârșitul anului 68 d.C. sau chiar la începutul celui următor, în orice caz sub domnia lui Galba, de un entuziast promotor al memoriei Annaeiilor, mai degrabă decât de *Annaeus Cornutus* decât de Lucilius, prietenul și corespondentul lui Seneca¹⁸.

426

TRAGICIILE MINORI ÎN OCTAVIA

În această tragedie, Pseudo-Seneca (nume convențional al autorului ei) înfățișează repudierea Octaviei, în urma intrigilor esute de Poppeea, care îi va lua locul, în ciuda sfaturilor moderate ale lui Seneca. Ideile acestuia din urmă sunt pasionat difuzate în corpul tragediei. Dar Pseudo-Seneca se înverunează împotriva întregii dinastii iulio-claudiene. Visurile, fantasmale, fantomele lugubre și frustrările ocupă un loc important în discursul teatral. Cele două rivale, la statutul de soție a împăratului, își contrapun nu numai interesele, ci și visele. Onirismul *Octaviei*, o anumită violență, ca și alte elemente atestă adevărate ferme, curajoase, la poetica stilului nou, la contestarea tiparelor tragediei clasicizante. De aceea, personajele apar pe scenă mai ales pentru a debita monologuri. Sunt puține în numeroase dialoguri între eroii și antieroi ai tragediei. Inovațiile se afirmă chiar mai pregnant decât în teatrul senecan. Astfel, corul emerge scindat, căci este transformat în două personaje colective,

antitetice: corul partizanilor Octaviei și cel al suporterilor Poppeeii. La rândul său, este dedublat personajul doicii, *nutrix*, sfătuitoare tradițională a eroinei tragice. Octavia și Poppeea sunt asistate fiecare de câte o doică. Limba tragediei este manifest tributară tendințelor stilului nou. Pseudo-Seneca nu atestă talentul literar al lui Seneca. *Octavia* a fost însă totdeauna receptată cu interes în literatura universală. În România, ea a fost tradusă de Ion Acsan, în volumul *Terențiu-Seneca*, publicat la București, 1965, în colecția „Biblioteca pentru toți”¹⁹.

BIBLIOGRAFIE: Jacqueline AMAT, *Introduction à la Calpurnius Siculus, Bucoliques*, Pseudo-Calpurnius, *Eloge de Pison*, Paris, Les Belles Lettres, 1994; Eugen CIZEK, *A propos de la littérature classique au temps de Neron*, în *Studii clasice*, 10, 1968, pp. 147-150; L'Époque de Neron et ses controverses idéologiques, Leiden, 1972, *passim*; *Istoria literaturii latine, Imperiul*, 2 vol., I, București, 1975, pp. 92-103; Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell'Impero*, retipărită, Napoli, 1978, *passim*; Francesco DELLA CORTE, *Fedro. Le favole*, Genova, 1945; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 163-167; 246-251; Lean HERRMAN, *Octavie, tragédie pretexte*, Paris, 1924; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 39-58; 100-118; 293-306; 336-346; Patrick KRAGELUND, *Prophecy, Populism and Propaganda in the Octavia*, Copenhagen, 1982; Franz-Frieder LUHR, *Ratio und Fatum. Dichtung und Lehre bei Manilius*, Frankfurt am Main, 1969; Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 162-164; 167-169; 204-205; II, pp. 100; 106; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 535-539; 641-642; Rene PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 513-533; Gunther SCHEDA, *Studien zur Bukolischen Dichtung der Neronischen Epoche*, Bonn, 1969; Raoul VERDIERE, *Le genre bucolique à l'époque de Neron: les „Bucolica” de T. Calpurnius Siculus et les „Carmina Einsidlensia”. Etat de la question et perspectives*, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, (32, 3), Berlin - New York, 1985, pp. 1846-1924.

NOTE

Pentru problemele alcătuirii și datării *Astronomicelor* și ale biografiei lui Manilius, vezi E. GEBHARDT, *Zur Datierungsfrage des Manilius*, în *Rheinisches Museum*, 104, 1961, pp. 278-286; E. FLORES, *Augusto nella visione astrologica di Manilio ed il problema della cronologia degli Astronomici libri*, Napoli, 1962, *passim*; Eugen CIZEK, *Poezii secolului I d.C.*, în *Istoria Literaturii latine. Imperiul*, I, București, 1975, pp. 92-94; Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell'Impero*, retipărită, Napoli, 1978, pp. 103-104; Lucia WALD, *Manilius*, în *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 39-42.

Caracterizarea lui Manilius ca un anti-Lucrețiu apare la Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, p. 204; vezi și B.R. VOSS, *Die Andromeda - Episode des Manilius*, în *Hermes*, 100, 1972, pp. 413-434; E. CIZEK, *Poezii secolului I d.C.*, în *Imperiul*, I, pp. 93-94; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 101-104; L. WALD, *Manilius*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 43-48. Pentru proorosiile lui Manilius, vezi Peter DAMS, *Dichtungskritik bei nachaugusteischen Dichtern*, disertație, Marburg Lahn, 1970, pp. 15-37.

Vezi în această privință Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 535. Pentru obediența lui Manilius față de propaganda Principatului, vezi Franz-Frieder LUHR, *Ratio und Fatum. Dichtung und Lehre bei Manilius*, Frankfurt am Main, 1969, pp. 70-71.

Cum subliniază R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 205. Pentru scriitura maniliană, vezi E. CIZEK, *Poezii secolului I d.C.*, în *Imperiul*, I, p. 95; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 28-29 (care reliefează preferința lui Manilius pentru obscuritatea expresivă); L. WALD, *Manilius*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 50-56. Deși Fr. LUHR, *op. cit.*, p. V'A consideră *Astronomicile* ca un foarte important poem teinific, receptarea lui a fost modestă. Doar autorul poemului *Aetna* l-a utilizat abundent. Apar totuși reminiscențe maniliene la Iuvenal și la autori iatini de la sfârșitul Imperiului. Evul mediu a ignorat *Astronomicile*, dar umaniții Renașterii s-au ocupat oarecum de ele.

Cum evidențiază R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 215-216; vezi și p. 205. Pentru acest poem în general și stilul lui, vezi Siegfried SUDHAUS, *introduction à Commentarii ad edicta Etnei*, Leipzig, 1898; P. DAMS, *op. cit.*, pp. 44-53; Eugen CIZEK, *L'Époque de Neron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 255-295; *Poezii secolului I d.C.*, în *Imperiul*, I, 95-96; Roxana IORDACHE, *Poemul „Aetna”*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 301-306. În ce privește Germanicus, vezi P. DAMS, *op. cit.*, pp. 37-40. Pentru poemul lui Vagellius, vezi Luc DURET, *Neron-Phaéton ou la tentation du sublime*, în *Revue des Etudes Latines*, 6, 1968, pp. 139-155.

Pentru trăsăturile emergente ale fabulei în literatura antică, vezi E. CIZEK, *Fedru*, în *Imperiul*, I, p. 37; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, p. 65; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 162.

Cu privire la această împărțire a fabulelor lui Fedru, vezi Janina VILAN-UNGURU, *Fedru*, în *Istoria literaturii latine*, p. 103; vezi și R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, p. 163.

Fedru însuși declară: „Eu, ca și eu înainte, nemiavând puțin a./ / Să nu rămas singur Esop mi-am dat și eu a./ / Nu-l pizm; e doar răvna noi ticluiri să ai/ / iar dacă-n lumea noastră latină o să fiu” „Apreciați, puțea-vom să-n cumpănă eu grecii” 2, epil., w. 5-9, t.ad. de Aurel Tita și Gheorghe Moaru, Pentru originalitatea lui Fedru, vezi Janina VILAN-UNGURU, *Originalitatea lui Fedru*, în *Studii de literatură universală*, 6, 1964, pp. 294-305, *Id.*, *Fedru*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 428

NOTE

103-104 (unde arată că Fedru a utilizat și scrierile lui Publilius Syrus, ale tragediografilor romani, ale lui Lucrețiu, Catul, Vergiliu și Ovidiu); pp. 112-114 (iar pentru structura fabulei, pp. 109-110); P. DAMS, *op. cit.*, pp. 94-98; E. CIZEK, *Fedru*, în *Imperiul*, I, pp. 38-39; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 163. Pentru structura standardizată a fabulei, vezi și F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, p. 67.

9. Cum reliefează Luigi ALFONSI, „*Parva moralia in Fedro*”, în *Latomus*, 23, 1964, pp. 21-29; pentru universul lui Fedru și codificarea lui, vezi și Rene PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 514-518; E. CIZEK, *Fedru*, în *Imperiul*, I, pp. 39-46; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 163-164 (care utilizează criticidele savantului danez Mortens NOEJGAARD); J. VILAN-UNGURU, *Fedru*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 104-111. Pentru poetica lui Fedru, vezi P. DAMS, pp. 96-113.

10. „Poeta della plebe”, după formula lui Augusto ROSTAGNI, *Storia della letteratura latina*, revizuit și completat de Italo LANA, ed. a 3-a, 3 vol., Torino, 1964, II, p. 379.

11. R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 164 exclamă: „Phedre est un conteur agreable, d'une inspiration volontiers anarchisante. Est-il le penseur profond qu'on nous invite à voir en lui? Il nous semble permis d'en douter”.

12. Pentru stilul lui Fedru, vezi R. PICHON, *op. cit.*, p. 518; E. CIZEK, *Fedru*, în *Imperiul*, I, pp. 46-48; Pierre GRIMAL, *Le*

lyrisme a Rome, Paris, 1978, pp. 246-247; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 65-69; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 163-164; 167; J. VILAN-UNGURU, *Fedru*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 111-112 (aceea i autoare prezint pe larg receptarea lui Fedru: *ibid.*, pp. 114-115).

13. În privința datării eglogelor calpurniene, vezi Raoul VERDIERE, *La bucolique post-virgiliene*, în *Eos*, 56, 1967, pp. 161-185, mai ales p. 167; *Le genre bucolique à l'époque de Néron: les „Bucolica” de T. Calpurnius Siculus et les „Carmina Einsidlensia”. Etat de la question et perspectives*, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 32,3, Berlin - New York, 1985, pp. 1846-1924, mai ales p. 1872.

14. Pentru eglogele lui Calpurnius Siculus, vezi nu numai numeroasele lucrări ale lui Raoul VERDIERE, din care am citat în nota anterioară două articole, ci și Gunther SCHEDA, *Studien zur Bukolischen Dichtung der Neronischen Epoche*, Bonn, 1969, *passim*; P. DAMS, *op. cit.*, pp. 71-83; Denise JOLY, *La bucolique au service de l'Empire*, în *L'idéologie de l'imperialisme Romain*, Paris, 1974 (f. r. pagini); E. CIZEK, *Poezii secolului I d.C.*, în *Imperiul*, I, pp. 96-98; *Calpurnius Siculus, Carmina Einsidlensia* i *Caesius Bassus*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 293-296; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 104-105; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 163-166; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 100; 106 (în această ultimă pagină, cei doi autori francezi consideră egloga a patra ca pivotul întregii culegeri de poeme și propun următoarele corespondențe între *Bucolicele* calpurniene: I-7; 2-6; 3-5); Luigi CASTAGNA, *Il carme amebeo della IV Ecloga di Calpurnio Siculo*, în *Neronia 1977. Ades du 2-e Colloque de la Société Internationale d'Etudes Neroniennes*, Clermont-Ferrand, 1982, pp. 159-169.

15. Pentru datarea și valențele poemului *Laus Pisonis*, vezi P. DAMS, *op. cit.*, pp. 87-94; E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 67-68; *Calpurnius Siculus, Carmina Einsidlensia* i *Caesius Bassus*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 296-297.

16. Pentru datarea acestor egloge, vezi E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 202-204; R. VERDIERE, *Le genre bucolique*, pp. 191-1913. În general, pentru *Carmina Einsidlensia*, vezi Dietmar KORZENIEWSKI, *Die „Panegyrische Tendenz” in Carmina Einsidlensia*, în *Hermes*, 94, 1966, pp. 344-360; Gunther SCHEDA, *Nero und der Brand Roms*, în *Historia*, 16, 1967, pp. 111-115; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, p. 105; P. GRIMAL, *Le lyrisme a Rome*, pp. 166-167.

17. Pentru *Caesius Bassus*, vezi H. KEIL - G. JURGENS, *Observationes in Caesium Bassum et Attilium Fortunatianum*, Halle, 1880, *passim*; E. CIZEK, *Poezii secolului I d.C.*, în *Imperiul*, I, pp. 98-99; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 248-251.

18. Atribuirea *Octaviei* lui Seneca a fost preconizată, între alii, de Ed. FLINCK, *De Octaviae praetextae auctore*, Helsingfors, 1919 și de Francesco GIANCOTTI, *L'Octavia attribuita a Seneca*, Torino, 1954. Cele mai judicioase ipoteze privitoare la datarea și la autorul tragediei au fost enunțate de Vincenzo CIAFFI, *intorno all'Octavia*, în *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 15, 1937, pp.

429

POEZII AL SECOLULUI I d.C.: MANILIUS, FEDRU I AL II

246-265 și de Patrick KRAGELUND, *Prophecy, Populism and Propaganda in the Octavia*, Copenhagen, 1982, pp. 38-61. Acest ultimă cercetare consideră cu sagacitate *Octavia* ca o *dammatio memoriae*, întreprinsă împotriva lui Nero, și stabilește o relație organică între ideile lui Pseudo-Seneca și sloganurile propagandei lansate sub domnia împăratului Galba.

19. Pentru structura și trăsăturile cele mai pregnante ale *Octaviei*, vezi Jose Antonio SEGURADO £ CAMPOS, *Seneca, personajul da Octavia*, în *Euphrosyne*, 3, 1969, pp. 207-213; E. CIZEK, *L'époque de Néron*, pp. 361-365; Florica DEMETRESCU-MATEESCU, *Octavia*, în *Istoria literaturii latine*, pp. 338-346 (la pp. 336-337 aceeași autoare prezintă pe scurt tragicul minor); Patrick KRAGELUND, *op. cit.*, pp. 9-37; John Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca - London, 1985, pp. 60-73; Pierre GRIMAL, *Le trabeau de la vie politique à Rome en 62, d'après L'Octavie*, în *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1149-1158.

430

v : 71' • o : 2

XXII. PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

Gramatici și filologi

Cercetările de gramatică și filologie cunosc în secolul I d.C. o amploare deosebită. Exponenții lor predau de fapt elevilor *grammatica* în sens antic, adică interpretarea plurivalentă a textelor scriitorilor. Ei participă la eia Dorarea poeticelor vremii, la polemicile angajate între clasicisme și nonclasicisme, între analogism și anomalism. Din lucrările lor s-au păstrat numai fragmente, la care se adaugă referirile altor autori la operele lor, încât se pot reconstitui preocupările cardinale ale gramaticilor și filologilor.

Dintre gramaticii secolului, trebuie menționat inițial *Marcus Pomponius Marcellus*, erudit prestigios, analogist fanatic și partizan al aticismului. El îl blama chiar pe împăratul Tiberiu, deoarece utilizase un neologism, și afirma că împăratul putea acorda cetățenia romană unui pelerin, dar nu și unui cuvânt străin (SUET., *De gram.*, 22, 1). Dar cel mai cunoscut exponent al analogismului și al aticismului arhaizant a fost un sirian, *Marcus Valerius Probus Berytius*, care, sub Nero, a condus o coală în cerc cultural aticist arhaizant, a alcătuit un tratat de gramatică, dedicat promovării analogiei, a comentat și editat pe Naevius, Plaut, Terențiu, Lucilius, Lucrețiu, Vergiliu și a redactat probabil biografia lui Persius, ce nu s-a conservat. El este primul editor important de texte latine.

Dimpotrivă, *Quintus Remmius Palaemon* a codificat principiile stilului nou, tot în epoca lui Nero. Libert, devenit profesor celebru și foarte bogat, Palaemon l-a criticat violent pe Varro, pentru analogismul lui, calificându-l drept „porc” (SUET., *De gram.*, 23,10) și a introdus în colile de gramatică interpretarea opereii Vergiliu, în locul autorilor din vremea lui Ennius. În lucrarea sa, „Arta gramatică”, *Ars grammatica*, Palaemon a preconizat un anomalism clar, când a afirmat că „este ridicol să propui o lege împotriva uzului curent, care domină exprimarea noastră” (H. KEIL, *Grammatici latini*, ed. nouă, Hildesheim, 1961, I, p. 183). *Quintus Asconius Pedianus* a fost cel mai însemnat filolog al epocii Flavienilor. El a militat, ca și Quintilian, pentru restaurarea

tradiției ciceroniene și a legitimat cel de-al doilea clasicism. A comentat unele discursuri ale lui Cicero și a apărut cu pasiune memoria lui Vergiliu¹.

* Se poate afirma deci că Seneca a fost efuiv și filosoful noii micii literaturii, Lucan poetul ei epic, Caesius Bassus, poetul liric, Cornutus tragediograful acestei orientări estetice (mai ales dacă el a scris *Octavia*), iar Palaemon filologul ei.

431

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

Celsus, Pomponius Mela și Scribonius Largus

În timpul lui Tiberiu, *Aulus Cornelius Celsus* a alcătuit o enciclopedie în cinci volume, intitulată „Artele”, *Artes*. În această lucrare, Celsus abordează problemele artelor militare, jurisprudenței, retoricii, filosofiei, agriculturii și medicinei. De fapt, nu ni s-au conservat decât cele opt volume referitoare la medicină. Numărul relativ mare de volume privind medicina atestă, după părerea noastră, o preocupare specifică pentru această știință. Căci oare numai hazardul conservării textelor antice a pus în centrul de greutate al preocupărilor lui Celsus? Oricum, trebuie remarcat că enciclopedia lui Celsus se delimita de precedentul oferit de Varro. În materie de filosofie s-a manifestat că un adept al Sextiilor. În cărțile referitoare la medicină, Celsus reia ideile lui Hipocrate cu privire la profilaxie, dietetică, farmacologie și chirurgie. În orice caz, Celsus pledează pentru o medicină umanistă. Se exprimă clar, sobru, într-un stil clasicizant. De aceea, acest tratat complet de medicină a prilejuit lui Celsus reputația de Cicero al medicinei. Se pare că ar mai fi scris și alte lucrări.

La rândul său, *Pomponius Mela* (decă numele acestui autor s-a conservat incomplet), originar din orașul Tingenia, din sudul Hispaniei, probabil înrudit cu Seneca, alcătuiește un tratat de geografie, în trei volume, intitulat „Despre starea lumii”, *De situ orbis*, sau „Despre topografie”, *De chorographia*. Acest prim tratat de geografie scris în latinește, care porcede de la nevoia cunoașterii Imperiului, a granițelor lui, a fost redactat probabil după 40 sau 44 d.C., întrucât menționează un triumf roman asupra britanilor. Pomponius Mela a utilizat diferite izvoare ca Hiparh, Hanno, Eratosthenes, Cornelius Nepos și, probabil, deși nu va consemna printre surse, opera geografică a lui Strabon. De fapt, Mela urmărește zonele limitrofe Mediteranei, „marea interioară”, *mare internum*, cum o numeau romanii. Totuși, Pomponius Mela este primul geograf antic care include în textul său evocarea Mării Baltice. El investighează moravurile populațiilor care locuiau în ținuturile descrise: între altele laudă peșcii pentru puritatea lor morală. De fapt, Pomponius Mela face opera de retor mai degrabă decât de savant și stăruie asupra concluziilor moralizatoare. Dar etica sa este mai ales extrinsecă, subordonată cultului pitorescului și efectelor declamatorii. Strategia sa aparține stilului nouă imităte, în unele privințe, de Valerius Maximus, care va fi prezentat mai jos.

De asemenea, în vremea împăratului Claudiu, *Scribonius Largus Designatianus* alcătuiește o culegere de rețete medicale, al cărei text s-a păstrat, chiar dacă într-o formă coruptă. Autorul pare a fi fost un medic reputat, care, în textul său, și-a dispus remediile sugerate după bolile diverselor părți ale corpului omenesc, începând de la cap².

Columella

Originar tot din Hispania, de fapt din Gades (azi Cadix) și admirator al filosofului Seneca, *Lucius Iunius Moderatus Columella* s-a stabilit în Italia, unde a posedat sau a administrat moșii. Aici, în epoca lui Nero, a scris un mic tratat „Despre cultura viilor și a arborilor”, *De cultura uinearum et arborum*, și o operă mai întinsă „Despre agricultură”, *De agricultura* sau *De re rustica*, în douăsprezece volume. Din primul tratat ni s-a păstrat doar cartea a doua, consacrată mai ales arborilor, care se pare că, într-o primă ediție, ar fi făcut parte din *De agricultura*, ca o a treisprezecea carte.

Marele tratat despre agricultură este redactat în proză, cu excepția cărții a zecea, scrisă în hexametri dactilici și dedicată grâului, pe care Vergiliu îl lăsa pentru a fi prezentat de alii

432

COLUMELLA

autorii (*Georg.*, 4, v. 148). Columella abordează, în *Despre agricultură*, toate problemele importante ale economiei agrare a secolului I d.C., privitoare la semnificația muncii câmpului și la organizarea gospodăriei, la recoltă și la varietățile de sol agricol, la cultivarea viilor și a livezilor, la epetă și la păsările de curte, la grâdini și la albine etc. Columella este un adevărat specialist în *rusticatio*, termen care desemna în latină economia rurală. El a utilizat în vizitările cartaginezului Mago, completate însă cu numeroase alte lecturi și cu roadele experienței proprii.

Columella asumă un militantism foarte pregnant în materie de agronomie. *Despre agricultură* se deschide cu o amplă prefăță, care conține motivarea discursului scriitorului. Columella se pronunță pentru o agricultură intensivă și chiar pentru dezvoltarea unor coli de agronomie. Columella, care asumă filosofia stoică a prietenului și contemporanului său Seneca, denunță ceea ce consideră a fi o corupere a moravurilor, de pildă dezvoltarea cametei, și preconizează recuperarea moralității desvârșite a strămoșilor. Columella nu se pronunță împotriva utilizării sclavilor, dar propovăduiește ameliorarea condițiilor lor (*De re rust.*, 1, 8; 12, 3). Columella a fost singurul economist antic care a înțeles importanța noii investiții și nu a ezitat să recomande o agricultură costisitoare, care putea însă deveni foarte rentabilă. Columella constată apariția colonatului, a muncii unor mici arendași liberi. Preconizează încurajarea acestui sistem de muncă în zona coloniilor de pământ. Schimbarea coloniilor nu este deloc rentabilă, afirmă scriitorul (*De re rust.*, 1, 7).

Acest precursor al fiziocraților secolului al XVIII-lea era un adept al primului clasicism, în pofida relațiilor sale personale cu Seneca. Se exprimă de altfel clar, elegant, chiar prea elegant pentru un discurs științific. Versurile sale traduc propensiunea pentru descrierea sa a unei sensibilități autentice față de natură, mai ales față de frumoasele flori. Anumite fragmente din *Despre agricultură* figurează în antologii românești de traduceri, cum ar fi cea întocmită de G. Popa-Lisseanu³.

Pliniu cel Bătrân

Principalul exponent al tendințelor didascalice și enciclopediste ale secolului I d.C. a fost un scriitor cunoscut sub numele de Pliniu cel Bătrân, în opoziție cu nepotul său, Pliniu cel Tânăr. *Gaius Plinius Secundus*, cum se numea în realitate, s-a născut la

Navocomum, în 23 d.C. și într-o familie de cavaleri. De altfel, Pliniu cel B. trăn a realizat o carieră equestre tipică, de militar și administrator în serviciul Principatului, mai ales sub Flavieni. Om de acțiune, Pliniu cel B. trăn a fost și un savant, înzestrat cu o curiozitate nemăsurată: citea și studia enorm. Punea și se citească sau dicta texte chiar și în baie. Victimă a curiozității sale neostoite el a pierit, în 79 d.C., sufocat de vaporii degajați de erupția Vezuviului.

Pliniu cel B. trăn a alcătuit o operă foarte amplă, în majoritate pierdută. Important trebuie să fi fost „De la sfârșitul lui Aufidius Bassus”, *A fine Aufidii Bassi*, treizeci de cărți de istorie romană, care continuau opera unui istoric

-

433

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

anterior. Acesta *historia*, cronică a evenimentelor secolului, nara începând din 31 sau chiar 54 d.C. A constituit unul dintre cele mai importante izvoare ale lui Tacit*. Ni s-a păstrat, în schimb, vastă enciclopedie, numită „Istoria naturală”, *Naturalis Historia*, în treizeci și apte de cărți. Această enciclopedie, terminată în 77 d.C., a fost editată de Pliniu cel Tânăr, care a redactat de altfel ultima carte.

Sumarul acestei enciclopedii este următorul: probleme generale și izvoare (c. 1), cosmografie și astronomie (c. 2), geografie și etnografie (c. 3-6), antropologie și zoologie (c. 7-11), botanică (c. 12-17), agricultură și medicină (c. 18-32), mineralogie și arte plastice (c. 33-37). Lucrarea debutează cu o prefață, dedicată lui Titus, fiul împăratului Vespasian, pentru a sublinia dificultățile misiunii asumate de autorul său, și se încheie cu un elogiu al Italiei. Fiecare carte începe cu o scurtă introducere și se termină cu lista autorilor folosiți ca izvoare.

De altfel, în prefața generală, Pliniu cel B. trăn notează că a consemnat 20.000 de fapte, rod al lecturii a 2.000 de volume, alcătuite de către 100 de autori, la care ar fi adăugat propriile cunoștințe (*Nat. Hist., praef.*, 13). De fapt, Pliniu realizează o compilare livrescă, tributară unui enciclopedism practic; îi lipsesc metodologia coerentă și, de foarte multe ori, spiritul critic⁴. Este adevărat că Pliniu însuși se considera investit cu o misiune civică și afirma că el scrie pentru nespecialiști, pentru marele public. (*Nat. Hist., praef.*, 6). Dar dacă el se învederează foarte sceptic față de magie și de superstiții, în schimb acceptă cu o naivitate stupefiantă informații funambulești despre populațiile Indiei. De fapt, Pliniu cel B. trăn și-a transformat opera într-o colecție de fișe puse cap la cap și foarte puțin prelucrate. Pare adeptul unui adevărat eclecticism filosofic, încâtărovie între concluzii stoice și epicureice, asupra aspectelor morale și moralizatoare ale fenomenelor. Totodată, în aceeași prefață programatică, Pliniu cel B. trăn schițează un fel de poetică a istoriei. El arată că, în pofida titlului, *Istoria naturală* nu comportă ornamentele unei lucrări istoriografice obișnuite, de fapt tot ce constituie farmecul acesteia din urmă: digresiuni, cuvântări și conversații, evenimente extraordinare și diferite aventuri (*Nat. Hist., praef.*, 13).

Autodidact confuz, dar profund raționalist, Pliniu își presupune scriitura stilului folosit de sursele consultate: încâtă se exprimă foarte variat. Nu apar în nici un caz clasicismelor latine și utilizează un vocabular foarte bogat, care contrastează cu lexicul relativ sărac al prozei latine tradiționale. Discursul plinian comportă mai ales o foarte importantă mină de informații. Acest discurs ilustrează nivelul cunoștințelor epocii în diverse domenii, modul cum își reprezentau romanii lumea și ne oferă numeroase date interesante. Printre altele, Pliniu trece în

⁴ Pliniu cel Tânăr (Ep., 3, 5, 3-5) consemnează și alte lucrări pierdute ale unchiului său. Adică „Despre aruncarea sulii ei de pe cal”, *De iaculatione equestri*, „Despre viaa lui Pomponius Secundus”, *De uita Pomponii Secundi* (biografie a fostului comandant al autorului), „Războaiele Germaniei”, *Bella Germaniae*, în 20 de cărți, și două lucrări filologice: *Studiosus*, în 3 cărți, și *Dubius sermo*, în 8 cărți (consacrate controverselor, deci discuții contradictorii, între anomalii și analogii, de fapt, problemelor de limbă în general).

— 434

PLINIUS CEL B. TRÂN

revistă artiștii plastici ai antichității. Abundă notațiile pitorești, care implică un anumit exotism, chiar un suprarealism involuntar. Opera lui Pliniu a fost intens consultată în antichitate, iar în cursul evului mediu a constituit o autoritate recunoscută în materie de știință, încâtă a oferit un model fundamental pentru diverse lucrări enciclopedice. La noi în țară, fragmente din opera pliniana au fost traduse și incluse în diferite antologii, îndeosebi în cea dedicată de Alexandru Nicolae Cizek artelor plastice⁵.

Frontinus și alii erudiți

Sextus Iulius Frontinus a ilustrat literatura tehnică, dezvoltată la sfârșitul secolului I d.C. S-a născut în jurul anului 35 C., a parcurs o strălucită carieră senatorială, marcată de trei consulăte, și a murit în 104 d.C. Ni s-au păstrat două opere, inspirate de misiunile îndeplinite ca funcționar important și ca militar al Imperiului. „Stratagemele” *Stratagemata*, în patru cărți, clasificate în mod sistematic tactici militare, folosite de comandanți celebri romani și străini, sub forma unor mici povestiri. Început în 97 d.C. și terminat sub Traian, lucrarea „Despre apele orașului Roma”, *De aquis urbis Romae* sau *De aquae ductu urbis Romae*, informează asupra tehnicii apeductelor Romei, pe baza funcției de supraveghetor al lor, asumat de Frontinus. În două cărți, Frontinus oferă un „jurnal” al gestiunii sale, unde abundă detaliile tehnice. Totodată, Frontinus admiră cu mândrie calitățile poporului roman și, ca și în *Stratagemata*, elogiază virtuțile romane. S-au conservat numai fragmente dintr-un tratat de geometrie cadastrală, alcătuit în două cărți.

Lucrările lui Frontinus reprezintă modele de rapoarte administrative precise. Sunt redactate într-o scriitură foarte ilustrativă pentru cel de-al doilea clasicism.

La sfârșitul secolului I d.C., literatura didascalică se află oarecum în retragere. Se menționează însă numele inginerului *Hyginus*,

geometrului *Balbus*, agrimensurului *Siculus Flaccus*. Tot în secolul I d.C. sau, poate, la sfârșitul veacului anterior, un celebru gastronom roman, *Marcus Gavius Apicius*, a alcătuit un celebru tratat de bucătărie romană, ulterior reeditat și remaniat. Această lucrare conține cinci sute de rețete culinare, bazate îndeosebi pe sosuri picante și pe utilizarea rrtierei. Printre ele, se distinge faimosul *garum*, sos preparat din intestine de pește, macerate în sare și condimentate cu piper. Tratatul lui Apicius este lipsit de orice elaborare stilistică, de orice pretenție literară. Ceea ce nu-l împiedică să fie amuzant⁶.

Dezvoltarea istoriografiei

Cum am remarcat în alt capitol, istoriografia cunoaște în secolul I d.C. maxima ei expansiune ca federație de specii literare, o înflorire și o efervescență stupefiantă.

Foarte numeroși istorici din această vreme au profitat de experiența acumulată de precursori ai lor, precum Caesar, Salustiu și Titus Livius. Preocupările lor se axează mai ales pe dezvoltarea unor tipare, corelate personalizării vieții politice, consecința instaurării Imperiului. De aceea se dezvoltă îndeosebi biografiile și memoriile. Apare totodată ca subspecie nouă, în cadrul biografiei, „sfârșitul”, *exitus*, consacrat narării morilor exemplare ale anumitor personalități celebre.

435

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

Tacit va utiliza abundant această *exitus*. Totodată, sporește interesul pentru cronica unor evenimente recente, în vremea ce „arheologiile”, care purtau asupra anumitor fapte istorice foarte vechi, se află într-o oarecare retragere. Pe de altă parte, s-a scris mai ales o istorie partizană, în funcție de grupurile politice și cercurile cultural-politice cărora aparțineau scriitorii. Unii istorici au sprijinit, cu un zel deosebit, Principatul și politica împăraților, adesea ei înșiși istoriografi. Dar cei mai mulți istoriografi au privilegiat cultul libertății: într-o primă etapă republicani, ei au militat ulterior pentru un Principat tradiționalist, ostil modelelor greco-orientale și eredității dinastice. Mulți istorici deplângeau obligația morală de a elogia împăratul pe tron și de a denigra predecesorii acestuia. Încât Iosephus Flavius, în grecește, se arătă surprins că unii istorici blamau chiar împărații morți, pe care n-aveau motive personale să-i deteste: parțialitatea caracteriza asemenea autori (*Ant. Iud.*, 20, 8, 3).

Desigur, orizontul de așteptare al secolului, prielnic cultivării erudiției, detaliilor exotice, „curiozităților”, *curiositates*, moralizării, a marcat întreaga istoriografie. Pasiunea pentru fenomenele pitorești, ca și reconstituirea morilor celebre traduce, de altfel, o anumită frustrare intelectuală. Concomitent, istoriografia tinde să se convertească într-o amplă rezervă de portrete vii ale viciului și ale virtuții.

Totodată, autonomia stilistică a istoriografiei se menține, deși numeroși istorici tind să adopte structurile stilului nou. De fapt, unii dintre istoricii secolului I d.C., ca și urmașii lor se divid în „salustieni”, *Sallustiani*, și *Jivieni*, *Liuviani*, după cum încearcă să imite fie stilul lui Salustiu, fie maniera lui Titus Livius. Ambii istoriografi consacrați beneficiază de un adevărat cult între înuți de imitatorii lor.

De pildă, istoriografi ca Servilius Nonianus și Curtius Rufus sunt livieni⁷.

Pe de altă parte, istoricii acordă o importanță majoră figurii lui Cicero și mai ales discursului referitor la moartea lui, pe urmele necrologiei exaltante a marelui orator și om politic, pe care o folosește Titus Livius (SEN., *Suas.*, 6, 17-22=LIV., 120). Noile necrologii sunt articulate în funcție de optica politică a istoriografilor respectivi. Dacă pentru Titus Livius moartea arpinat era simbolul cetații în general, unii istorici ai secolului I d.C. îl reprezintă ca emblema libertății și a republicii, ucise de mârtași ai asasini, iar alții, atașați Principatului, îl închipuie ca victimă a lui Antonius, victimă răzbită de August, sau ca figură alegorică a oratorului umilit și omorât. Locul comun, relativ la moartea lui Cicero, va înrăuri literatura aia-nuți ilor *exitus*.

Istoriografii „pierduți”

Sunt considerați istorici minori anumiți scriitori, ale căror opere nu ni s-au păstrat. În realitate, noi nu avem posibilitatea de a judeca în mod adecvat valoarea scrierilor acestor istorici, care, de altfel, au constituit izvoarele lui Tacit.

Dintre acești istorici, mai degrabă pierduți decât minori, desprindem în primul rând numele lui *Aulus Cremutius Cordus*.

Republican convins, acestui istoric i s-a intentat un proces, tocmai din

436

ISTORIOGRAFII „PIERDUȚI”

cauza mesajului operei sale, încât, în anul 25 d.C., a trebuit să se sinucidă pentru a evita condamnarea capitală. Ceea ce a prilejuit unele dintre cele mai frumoase pagini ale lui Tacit (*Ann.*, 4, 34-35). De fapt, Cremutius Cordus alcătuiască niște anale, *Annales*, care, după o scurtă istorie a Republicii, stăruiau, în spirit republican, asupra războaielor civile și domniei lui August. Cremutius Cordus exalta memoria lui Brutus și îl numea pe Cassius, celălalt cezaricid principal, ultimul dintre romani (TAC, *Ann.*, 4, 34, 1). Se exprima, de altfel, într-un stil patetic.

Împăratul *Claudius* s-a manifestat ca un erudit și ca un istoriograf relativ prolific. Între altele, sub Tiberiu, el a scris o *historia*, o cronică a evenimentelor recente. A trebuit să renunțe, la insistențele mamei și bunicii sale, a nara evenimentele subsecvente ucidării lui Caesar. Încât *Claudius* a redactat o *historia* în patruzeci și una de cărți, care înfățișau cei 41 de ani ai domniei lui August, an de an (27 î.C. -14 d.C.: SUET., *Cl.*, 41,4). *Claudius* nutrea pasiunea detaliului exact și a stilului livian.

Mai important pare să fi fost *Aufidius Bassus*, autor de lucrări istoriografice, dintre care se detașează *Istorii*, *Historiae*, pe lângă o monografie consacrată războaielor purtate împotriva germanilor, sub domnia lui August. *Historiae* era o cronică a evenimentelor petrecute între moartea lui Caesar și 31 sau chiar 53 d.C. Ni s-a conservat doar un fragment hărăzit morții lui Cicero, elogiul ca victimă a tiraniei (SEN., *Suas.*, 6, 18 și 23). Deși raliat Principatului, acest istoric întreinea foarte probabil cultul libertății și reproba sever pe Tiberiu și pe Seian. Pare să fi fost, de asemenea, un salustian, receptiv la inovațiile stilului nou.

Mai tânăr decât *Aufidius Bassus*, *Marcus Servilius Nonianus*, consul în 35 d.C., a compus, de asemenea, o *historia*, cronică a evenimentelor recente, adică petrecute sub domniile împăraților Tiberiu și ale urmașilor lui, mai ales a lui *Claudius*. A pendulat probabil între salustianism și livianism, în materie de scriitură. Tot „Istorii”, *Historiae*, a scris și *Cluvius Rufus*, om politic și

senator oportunista, fost partizan activ al lui Nero, raliat ulterior Flavienilor, în timpul cărora și-a redactat opera. Acest istoric a prezentat faptele survenite sub domniile lui Gaius-Caligula, Claudiu, Nero și ale împărașilor anilor 68-69 d.C. O altă *historia* a compus *Fabius Rusticus*. Adept fervent al lui Seneca și al Annaeilor în general (TAC, *Ann.*, 13,20, 2; 14, 2, 2), Fabius Rusticus a înființat, în lumina gloriei și a politici, faptele survenite sub Nero și succesorii lui imediați, adică până în 70 d.C. Nu numai Tacit, ci și alți scriitori, mai ales Quintilian (*Inst. Or.*, 10, 1, 104), îl considerau ca un istoriograf de mare valoare și foarte talentat. Fabius Rusticus a contribuit substanțial la formarea unei adevărate hagiografii a Annaeilor. Dintre autorii de *exitus*, putem desprinde numele lui *Gaius Fannius* și al lui *Titinius Capito*⁸. Totodată, au proliferat memoriile și biografiile*.

Ni s-a conservat mare parte din opera lui Velleius Paterculus, cel mai important dintre discursurile istoriografice ale secolului I d.C., conservate până astăzi. În general, din operele istoricilor secolului I d.C. ni s-au păstrat numai mărturiile celor care susțineau activ cezarismul Principatului și ripostau împotriva sfidării schizmate de istoriografii libere. Acest fapt este cel puțin în ciudat.

* Astfel, și-au scris memoriile celebrul general al lui Nero, *Gnaeus Domitius Corbulo*, dar și împărăteasa *Agrippina*. De asemenea, au alcătuit memoriile împărașilor *Vespasian* și *Traian*, autor al unor comentarii hărțite războaielor dacice (*Dacica*). În timpul lui Nero, senatorul *Publius Clodius Paetus Thrasea* și-a înființat discursul politic, stoic și antidespotic, într-o biografie a lui Cato din Uticu. Același spirit tradiționalist, profund antiautoritar, a însușit și alte biografii, alcătuite sub Flavieni, precum cea a lui Thrasea însuși, datorată lui *Arulenus Rusticus*, sau cea a lui Helvidius Priscus, ginerele lui Thrasea, redactată de *Herennius Senecio*.

437

1

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

Viața și opera lui Velleius Paterculus

Marcus (dar acest prenume nu este sigur) *Velleius Paterculus* s-a născut probabil în 20-19 î.C., într-o familie campaniană, care intrase în ordinul ecvestru, după ce slujise Roma totdeauna cu fidelitate. Iar tatăl lui Velleius servise ca ofițer superior în rândurile armatei lui August. Astfel, Velleius aparținea acelei părți din elitele municipale ale Italiei ce sprijinea activ Principatul, datorită căruia a putut pătrunde în rândurile senatului.

Velleius Paterculus însuși realizase o carieră militară strălucită, în subordinea lui Publius Vinicius (tatăl celui cărui îi va dedica opera) și lui Tiberiu, viitorul împărat, în Pannonia și în Germania. El devine *quaestor* și apoi *praetor*, accedând în acest mod în rândurile senatorilor. Face parte din entourageul lui Seian, puternicul prefect al pretorienilor, sub Tiberiu. Îi pierdem urma după 31 d.C., când a pierit probabil împreună cu Seian, după căderea acestuia în dizgrație.

Dintre scrierile lui Velleius Paterculus ni s-a păstrat o epitomă, un rezumat de istorie a Romei, dedicat lui Marcus Vinicius, consul în 30 d.C., și publicat, după o redactare rapidă, chiar în anul mandatului consular al protectorului autorului. Această epitomă purta titlul de „Două cărți ale lui Velleius Paterculus adresate lui Marcus Vinicius”, *Vellei Paterculi ad Marcum Vinicium libri duo*. În chip nejustificat s-a statuat ulterior, în mod convențional, un alt titlu, cel de „Istorie romană”. De fapt, Velleius aduce o inovație fundamentală în structura epitomei jucând rolul de al doilea *inuentor* al compendiului istoric. Într-adevăr, dacă începând cu rezumatele istorice ale lui Brutus, din secolul I î.C., epitoma nu constituia decât o abreviere a unei opere istoriografice anterioare, de dimensiuni mai întinse, Velleius epitomează, rezumă, nu o anumită lucrare istoriografică, ci istoria însăși a Romei și a altor popoare. Astfel încât alături de o epitomă „tehnică”, datorată lui Brutus și urmașilor acestuia, prin Velleius se dezvoltă un fel de „digest” antic.

În cartea întâi, din care s-au pierdut proemiul, adică prefața, și alte secțiuni, autorul „găloapează” în optsprezece capitole prin istoria romană și universală, până în 146 î.C., data cuceririi Cartaginei, considerată de Velleius, precum și de Salustiu, ca un moment de cotitură fundamentală. Cartea a doua, mult mai amplă (131 de capitole), în cadrul unei viziuni dezechilibrate asupra evenimentelor istorice, în favoarea unor fapte mai recente, figurează contingențele istorice între 146 î.C. și data consulatului asumat de Marcus Vinicius. Ca izvoare, Velleius a utilizat operele istorice ale lui Cato cel Bătrân, Atticus, Cornelius Nepos, Salustiu, ca și tratatele de filosofie și retorică ale lui Cicero⁹.

De fapt, Velleius Paterculus structurează istoricul Romei ca un episod al istoriei universale. În primele capitole ale cărții întâi, epitomatorul articulează sincronisme, urmărirea mai multor tipuri de civilizații, italică, germanică, punică. El asumă teoria celor patru imperii, care au de înut succesiv conducerea lumii: asiriană, med, persană, macedoneană. După aceasta, puterea universală a fost preluată de romani (1, 6, 6). Pentru că istoria Romei nu constituie, în concepția lui Velleius Paterculus, o secvență oarecare a diacroniei, ci episodul cel mai important al istoriei universale. Sensibil mai romanocentrist decât Trogus Pompeius, epitomatorul crede în misiunea providențială a Romei. De unde și

438

VIAȚA ȘI OPERA LUI VELLEIUS PATERCULUS

preponderența, dobândită în opera sa, de politica externă romană și de aspectele militare față de politica internă a cetății de pe malurile Tibrului. Patriotismul roman velleian este însăși îndeobște convertit în patriotism italic. Astfel, istoricul consideră cauza aliaților, *socii*, care luptaseră pentru egalitatea dintre Roma și restul Italiei, ca „foarte dreaptă”, *iustissima* (2, 15, 1).

Totodată, Velleius asumă o abordare antropocentristă a istoriei. Nu numai că Velleius acordă, în epitoma sa, un spațiu larg personalităților care au animat istoria, aspectului biografic. Ceea ce constituia, desigur, un semn al epocii. Dar istoricul, deși se referă frecvent la „destin”, *fatum* sau

fortuna (2, 75; 79; 110; 116 etc), consider că iunea sorii nu se exercită decât prin medierea demersului uman. Rivalitatea dintre Roma și Cartagina este reprezentată ca efectul voinței fiecărei dintre aceste două mari puteri de a-și impune dominația (1,12; 2,1 și 4). Cu toate că beneficiază, în concepția lui Velleius, de o anumită autonomie, soarta cetăților se schimbă în funcție de moravuri, de starea morală, care, la rândul lor, determină structurile politice. Progresul tehnic poate fi adesea anihilat de o acută decadență morală. Însă evoluția istorică atinge culmile când se realizează o conjuncție fericită între virtute, *uirtus*, și soartă, *fortuna*. Care ar fi totuși etapa istorică a înfăptuirii unei asemenea împletiri? Desigur, vremea Principatului, a lui August și mai cu seamă a lui Tiberiu (2, 97, 4; 121, 1).

Căci Velleius Paterculus se manifestă ca un partizan sincer al Principatului. El nu este numai un „curtean propagandist”, cum s-a afirmat¹⁰, ci un convins susținător al regimului monarhic recent instaurat. Astfel, istoricul aderă la politica de restaurare a vechilor moravuri și de schișare a idealului mental de cetățean activ și încrezător în destinul Romei și al Principatului. Ceea ce nu exclude adularea, uneori aproape delirantă, a lui Tiberiu, proclamat „cel mai bun principe”, *optimus princeps* (2, 126, 5 și, în general, 2, 94-126) și a lui Seian, „ajutorul”, *adiutor*, al acestui împărat, înzestrat cu multiple calități (2, 127, 3-4). De altfel, Velleius crede sincer în capacitățile politice ale lui Seian, pe când elogiul „pămenilor noi”, *homines nuperi*, că vor aparține istoricului, succedea glorificării prefectului pretorienilor, ca piesă esențială a opțiunilor politice promovate de grupurile politice ale noilor forțe, atașate Principatului¹¹.

În deobște discursul istoric al lui Velleius constituie un izvor de importanță primordială pentru cunoașterea începuturilor Principatului. El ne oferă o imagine total diferită de cea structurată de ferventii libertari asupra domniilor lui August și Tiberiu. În același timp, el dă seama de etapele „cuceririi romane”. În pofida patriotismului său roman, Velleius se străduiește uneori să înțeleagă motivele vrăjmașiei Romei.

Digresiunile lui Velleius și implicațiile lor

Deosebit de relevante sunt digresiunile, *excursus*, ale lui Velleius Paterculus, care privesc cultura și literatura (1, 5 și 7; 16-18; 2, 9; 36; 66). Militar și funcționar al Imperiului, Velleius atestă interesul și respectul față de cultură. Într-un fel, el dă seama de eforturile împăraților și susținătorilor lor de a transforma literatura într-un eficient instrument propagandistic. Oricum, *Velleius este primul istoric roman*, dintre cei ale căror opere ni s-au conservat, *ce include în discursul său tratarea problemelor literaturii*.

439

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

Velleius se referă atât la literatura greacă, cât și la cea romană. Îl admiră pe Homer, drept cel mai valoros poet antic (1, 5, 1), însă enunță și observații pertinente asupra altor autori greci, precum Hesiod (1, 7), Platon, Aristotel (1, 16, 3-5 etc). Dar judecățile sale subtile asupra literaturii nu se mărginesc numai la spațiul elenic. Velleius reia necrologia relativ la Cicero, considerat ca victimă a lui Marcus Antonius, emblematică nu pentru Republică, ci pentru concordia civică și cultura umanistică (2, 66, 3-5). Pertinente se dovedesc a fi și aprecierile velleiene asupra poetilor latini: Vergiliu este prezentat ca „principe al poemelor”, *princeps carminum*, iar Catul este sincer admirat de istoric (2, 36, 2-3). Totuși, Velleius se referă și la alți autori, arhaici sau mai recenți: Salustiu și Titus Livius sunt socotiți egali ca valoare (2, 36, 3). Însă Velleius preferă contemporanii și își pronunță clar asupra cuplului imitație-emulație, mult discutat în secolul I d.C. El consideră că un „gen”, *genus*, ajuns la apogeu este condamnat la un declin ireversibil. Soluția rezidă în trecerea la alt gen, în abandonarea imitației și în practicarea emulației (1,17, 3-4). Rezultă, prin urmare, că Velleius înțelege prin „gen” un anumit stil și că el se pronunță pentru practicarea stilului nou. El zăbovește asupra „genurilor”, în pofida modului său concentrat de a-și structura discursul istoriografic.

Totuși, uneori, în discursul velleian, „gen” desemnează și o specie literară. Evoluția fiecărei specii se desfășoară sub semnul unei trihotomii biologice, care implică tinerețe, maturitate și bătrânețe. Fiecare *genus* ar constitui o structură închisă, bine delimitată, care și-ar atinge culmea dezvoltării într-o perioadă scurtă de timp și într-un spațiu geografic strict limitat. Ca, de pildă, tragedia greacă, înfloritoare doar la Atena și în vremea lui Eșhil, Sofocle și Euripide (1, 16, 3). Similar s-ar fi dezvoltat comedia, filosofia, chiar istoriografia, după pătura istoricului. Trihotomia biologică acționează însă și în cazul cetăților: al Cartaginei, însăși al Romei. După pătura noastră, Velleius concepea istoria Romei în funcție de două genuri diferite, cel al Republicii și cel al Imperiului. Republica romană ar fi evoluat de la tinerețe, încheiată în secolul al III-lea î.C., spre maturitate, până la căderea Cartaginei, și spre bătrânețe, consecutiv celui de-al treilea război punic. Ideile salustiene și polibiene despre dezvoltarea cetăților interferează cu doctrina stoică relativ la palingeneza fenomenelor, îndeosebi profesată de Posidonius, în constituirea acestei optici velleiene. Oricum, în interpretarea velleiană a evoluției cetăților pot fi detectate și anumite accente neopitagoreice, pendinte de teoria dezvoltării ciclice a vieții politice. Decadența moravurilor deține un loc important în viziunea lui Velleius asupra evoluției structurilor politice. În orice caz, Velleius pare a ezita între identificarea decadenței și cea a progresului în reconstituirea istoriei, pe care o propune. Imperiul este reprezentat de Velleius ca un *genus* diferit, care se supune unor tipare specifice. Dacă adesea Velleius aplică istoriei Republicii o abordare

tradiționalist, altfel sunt judecate fenomenele petrecute sub Imperiu. Pe când Pompei, ca și exponenții optimașilor în general sunt elogiați de Velleius, Brutus și Cassius nu apar ca ultimii dintre romani, ci sunt blamați pentru asasinarea lui Caesar (2, 72, 1). Însă mai semnificativ emerge aprecierea velleiană asupra evoluției biologice a Principatului. Mișcarea istoriei romane s-ar opri în vremea lui Tiberiu; datorită virtuților împăratului, apogeul Imperiului ar deveni permanent. Istoria nu se va mai înnoi¹².

440

STILUL LUI VELLEIUS

Stilul lui Velleius

Am semnalat mai sus opțiunea teoretică a istoricului în sprijinul stilului nou, care tocmai emergea și, totodată, admirarea lui Salustiu, de altfel proclamat emul al lui Tucidide (2, 36, 2). Conjugarea salustianismului și a stilului nou determină gustul lui Velleius pentru condensarea faptelor și pentru fraza scurtă, abruptă, animată de reflecții moralizatoare. Discursul velleian privilegiază racursul pregnant, însă nu recuză total fraza amplă, care se contrastează cu cea condensată. De asemenea, Velleius Paterculus recurge uneori la anecdote savuroase; el utilizează investigația psihologică și configurează excelente portrete ale personajelor, pe care le menționează. Concomitent, Velleius privilegiază imagistica policromă și parataxa expresivă.

Velleius Paterculus plotează un important și uneori greu tribut retoricii. El caută cu febrilitate tiradele și antitezele, prosopopeele și apostrofele, hiperbolele, interogațiile și exclamațiile retorice. Discursul velleian asupra performanțelor militare ale lui Tiberiu echivalează cu o lungă suită de strigăte de entuziasm, de exclamații (2, 129). Totuși, retorica velleiană nu apare totdeauna ca extrinsecă. Expitomatorul se străduiește să expună clar faptele și ideile. S-a remarcat, de altfel, preferința sa pentru formulele stereotipizate de legătură între fraze și idei, care sunt convertite în clișee caracteristice¹³.

Velleius Paterculus a teaptă încă traducătorul român al întregii sale opere. Publicul larg ar trebui să poată consulta, chiar în versiune românească, măruri însemnate a acestui istoric. Conferă o valoare deosebită testimoniului velleian unele informații istorice, ca și viziunea originală asupra „genurilor” și evoluției fenomenelor. Din punct de vedere, nu se poate aprecia la același nivel discursul istoriografie al lui Valerius Maximus.

Valerius Maximus

Datele privitoare la viața lui *Valerius Maximus* sunt foarte scarse. Se pare că s-a născut într-o familie modestă pe la 27 î.C. De asemenea, a fost protejat de anumiți senatori care susțineau condițional pe August și pe Tiberiu. Și-a publicat opera, început anterior, după moartea lui Seian, probabil în 32 d.C.

Această operă constituie o monografie istorică de tip specific, deoarece se situează la limitele extreme ale speciei literare respective și chiar ale istoriografiei, în general. Valerius Maximus nu este decât pe jumătate istoric, deși practic tehnica monografică a selecției faptelor. Scrierea sa, intitulată „Cărți de fapte și vorbe memorabile”, *Factorum et dictorum memorabilium libri*, constituie în fond mai ales o enciclopedie de fapte atractive și instructive, învestite cu un caracter istoric, în prezent, materia acestui catalog de „exemplum”, *exempla*, celebre, este grupată în nouă cărți în 95 de rubrici, în interiorul cărora pildelor romane le succed altele, culese din viața popoarelor străine, tocmai pentru a evidenția superioritatea celor dintâi. Rubricile sunt intitulate după o formă de viață socială sau după o virtute. Lipsesc criteriile riguroase și ierarhizările, iar Valerius Maximus se referă dezordonat la religie, auspicii, visuri, căsătorie, disciplină militară etc.

441

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

Care sunt însă obiectivele fundamentale urmărite de Valerius Maximus? Scriitorul însuși le definește în prefața discursului său enciclopedico-istoric: alcătuirea unei culegeri de fapte și anecdote celebre, domestice, adică romane, și „externe”, în privința instituțiilor, moravurilor și virtuților, situate sub egida împăratului Tiberiu (*praef.*, 1). De fapt, Valerius Maximus urmărește ilustrarea istorică a eticii romane oficiale. El se pune în slujba restaurării metavalorilor de „pietate”, *pietas*, și de „lealitate”, *fides*, a exaltării ostentativității, parcimoniei și austerității vechilor romani. Valerius Maximus exprimă disprețul față de morală atenienilor și altor greci (2, 6). Ideile politice ale lui Valerius Maximus coincid în mare măsură cu cele ale lui Velleius Paterculus. El sprijină Principatul, exaltă pe Caesar, August și Tiberiu (prefața cărților 1, 6, 13; 7, 1-2; 6, 2, 11 etc), reprobă pe Brutus pentru „ticăloșia” uciderii lui Caesar (1, 5, 7), valorizează disciplina militară, însă nu-l elogiază pe Seian, recent lichidat, ci îl anatemizează pe un ton violent (9, 11, 4).

Valerius Maximus nu este însă nici pe departe înzestrat cu discernământul istoric adesea vizibil la Velleius Paterculus. Nu sesizează în esențele mai profunde ale instituțiilor și moravurilor, pentru că acordă prioritate absolut aspectului senzorial, curiozității bizare și unei moralizări aferente, care rămâne însă de regulă extrinsecă. Retorica stilului nou devine, în discursul lui Valerius Maximus, sufocant, utilizat până la saturație, în măsură mult mai amplă decât în epitoma velleiană. Acumulează masiv efectele patetice și emfatiche, personificările, antitezele, interogațiile retorice. Valerius Maximus apostrofează pe toată lumea: generali și ofițeri, obiectele materiale și focul, chiar mâinile, zeii morților celebri. Sentențele abundă pretutindeni. Valerius

Maximus oferă, de fapt, un exemplu gritor al exagerărilor și al prostului gust la care puteau ajunge exponenții netalentați ai stilului nou. Totuși, materialul utilizat de el a circulat intens în antichitate și ulterior. Elemente din culegerile rezumative, întocmite pe baza operei lui Valerius Maximus, s-au infiltrat în scrieri de amplă circulație populară și de vocație moralizatoare, care s-au impus în diverse culturi postantice¹⁴.

Curtius Rufus

Nu dispunem de nici un fel de date privitoare la viața acestui istoriograf. De aceea, *Quintus Curtius Rufus* a fost „plimbat” de cercetători prin toate secolele Imperiului. Se pare însă că acest scriitor poate fi identificat în retorică cu același nume, pe care îl menționează Suetoniu (De *gram.*, 33). Curtius Rufus a scris „Zece cărți despre faptele lui Alexandru Macedon”, De *rebus gestis Alexandri Macedonis libri decern*, în vremea împăratului Claudiu. Exegeții moderni s-au înverșunat asupra unui pasaj din această operă, care menționează un împărat strălucitor ca un nou astru: el ar fi dat lumină unei lumi copleșite de întuneric, într-o noapte ce ar fi putut să fie ultima pentru Imperiu (10, 9,3-4)*. Dar acest salvator a fost probabil Claudiu, venit la putere după noaptea din 24-25 ianuarie 41 d.C., când fusese asasinat Caligula¹⁵. Discursul acestui autor constituie o foarte amplă biografie, în parte tributară structurilor monografiei istoriografice și altor specii istorice. Din acest *bios*, adică „via” de tip elenistic, nu în text apar cuvintele „a redat lumină lumii, care se întuneca”, *lucem caliganti reddidit mundo*. Verbul *caligare*, „a se întuneca”, a fost apropiat de numele împăratului Gaius - Caligula.

. 442

CURTIVS RUFVS

ni s-au conservat primele două cărți, deși lacune apar și în cărțile următoare. În forma actuală, biografia lui Curtius Rufus narează viața lui Alexandru între 333 î.C., după lupta de la Granic, și moartea marelui erou, care a fost urmată de împărțirea imperiului macedonean, între generali ai acestuia. Biograful s-a documentat destul de amplu: dintre numeroasele lucrări consacrate lui Alexandru cel Mare, Curtius Rufus a utilizat mai ales materialurile oferite de Clitarh, cunoscut direct sau indirect, prin intermediul lui Diodor, Ptolemeu, generalul cuceritorului, și Timagene (8, 15; 9, 5, 21). A acceptat, fără spirit critic, informațiile izvoarelor, cum precizează el însuși: „eu mai mult transcriu decât cred, fiindcă nu pot afirma lucruri de care mă îndoiesc, nici nu pot să omit ceea ce am aflat” (9, 1, 34).

Biografia alcătuită de Curtius Rufus constituie una dintre Alexandriile culte cele mai importante ale antichității, chiar dacă atestă naivitatea și superficialitatea. Alegerea subiectului se reliefează ca semnificativ, deoarece împărțirea secolului I d.C. se reclama adesea de la Alexandru, pe care adversarii consolidării absolutismului îl reprobau cu asprime. Într-adevăr, discursul biografic al lui Curtius Rufus evidențiază o orientare în același timp cezarian (favorabil potențării absolutismului, după model greco-oriental), moralizatoare și retorică. De altfel, chiar înaintea aluziei la Claudiu, biograful notează că dezmembrarea imperiului macedonean s-a produs sub impactul diviziunii puterii supreme, care nu se poate împărți între mai mulți, *insociabile est* (10, 9).

Performanțele lui Alexandru sunt înfățișate în optica creată de orizontul de așteptare al secolului I d.C. Curtius Rufus celebrează virtuțile eroului, adesea supranaturale, situate într-o țară romanescă, curajul, tenacitatea, vitejia personajului. Totuși, Curtius Rufus îi recunoaște și anumite defecte - impulsivitate, abuz de putere - și comentează despre uitor căsătoria lui Alexandru cu Roxana, o asiatică (8, 4, 24-26). Totuși, un adevărat preroman, în sens structural, se constituie în jurul gestei lui Alexandru. «Proliferează atât liile și faptele de arme glorioase și totodată cavalerii, conspirațiile spectaculoase, episoadele dramatice. Într-adevăr, Curtius Rufus atestă un anumit simț al punerii în scenă, o anumită capacitate de a analiza psihologia personajelor sale, mai cu seamă un talent pictural notabil, tradus în descrierile unor meleaguri exotice, în figurarea tărâmurilor fabuloase. Biograful descrie râuri, munți, animale, miracole de toate felurile. Curtius Rufus înfățișează și Mesopotamia (5, 1), Persia (5, 4), mai ales India și moravurile ei (8, 9-14). Din asemenea descrieri, Curtius Rufus extrage concluzii moralizatoare. Astfel subliniază că în India viciile abundă, însă contrarietățile aici și o sectă de înțelepți. Se referă desigur la gymnosofii și exclamă retoric: „Cine ar crede că între aceste cusururi se îngrijește cineva de înțelepciune?” (8, 9). Pentru Curtius Rufus, istoria constituie nu numai ilustrația eroilor excepționali, ci și un document moral și etnografic, impregnat de retorică.

De altfel, amplificarea retorică nu se reduce la comentariile pregnante ale biografului. În stil direct, personajele, îndeosebi comandanții militari, rostesc lungi cuvântări fastidioase, în fața soldaților sau solilor trimiși de alte popoare. Totodată, Curtius Rufus își presară propriul discurs cu anecdote pitorești, încărcate

PROZA DE ERUDITIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

de conotații senzaționale ori măcar bizare. Precum cele referitoare la nodul gordian (3, 1, 14 și urm.), visul lui Darius (3, 3, 2 și urm.) etc. De altminteri se schițează în *Faptele lui Alexandru Macedon* o adevărată saga a lui Darius, încheiată prin moartea tragică a ultimului rege medo-persan. Iar, în anumite cazuri, anecdota dobândește cadence basmului, ca atunci când autorul evocă virtuțile mirifice ale calului Bucefal (6, 5). Curtius Rufus recurge, adăruș, la strategia stilului nou și a noii retorici spre a-și emoționa și impulsiona cititorii. Totuși el exagerează, supralicitează, când vehiculează toate „floricelele”, *flosculi*, ale retoricii. Abundă, până la saturarea lectorului, sentențele, care traduc intervențiile directe ale biografului, apostrofele, antitezele, hiperbolele, exclamațiile și interogațiile retorice. Lexicul și fraza sunt marcate de tendințele epocii imperiale. Curtius Rufus nu refuză totuși consecvent structurile clasice. Pe urmele lui Titus Livius, el recurge adesea la termeni și conotații poetice. Fiindcă, deși tributar mai cu seamă stilului nou, el nu este un salustian, ca Velleius

Paterculus, ci un livian.

Dar ce judecată de valoare generală putem enunța asupra straniei biografii scrise de Curtius Rufus? Jean Bayet considera că eforturile biografului au fost încununate de o reușită incontestabilă, în ciuda indulgenței superioare atestate față de retorică¹⁶. Ei, am adăuga noi, de asemenea, față de platitudinile unui adevărat „stil biografic”, care prinsese contur în literatura latină, pe urmele lui Cornelius Nepos. Oricum, nu poate fi considerat, credem noi, ca un mare talent, înscălcăteodată discursul lui Curtius Rufus nu este lipsit de farmec.

Receptarea lui Curtius Rufus

În evul mediu, Alexandria lui Curtius Rufus s-a bucurat de o popularitate remarcabilă și a inspirat pe autorii care s-au îndelețnicit cu istoria lui Alexandru cel Mare. În țara noastră, încă în secolul al XVI-lea, circula o Alexandrie populară, alcătuită după o versiune sârbească. Miron Costin și Dimitrie Cantemir au consultat și citat opera lui Curtius Rufus, din care cel dintâi a și tradus unele pasaje. În secolul al XIX-lea, unul dintre ultimii cronicari, Nicolae Stoica din Haeg, a tradus în românește biografia lui Curtius Rufus, sub titlul de *Via a lui Alexandru cel Mare*. Ulterior, trimăcirile anumitor fragmente au fost incluse în diverse antologii de literatură latină, pe care le-au alcătuit G. Popa Lisseanu, Radu Albala, Nicolae Lascu, I. Teodorescu și alii. O traducere integrală, datorată lui Constantin Gerota și revizuită de Paul H. Popescu-Gălbănuș, a apărut la București, în 1970.

Este incontestabil că biografia lui Curtius Rufus reprezintă una dintre piesele cele mai relevante ale voluminosului dosar literar consacrat marelui războinic și om de stat macedonean. Toți cei ce se interesează de acest dosar trebuie să o cunoască.

444

RECEPTAREA LUI CURTIUS RUFUS

BIBLIOGRAFIE: Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, București, 1975, I, pp. 51-91; S. DOSSON, *Etudes sur Quinte-Curce, sa vie, son oeuvre*, Paris, 1887; Joseph HELLEGOUARCHE, *Introduction à Velleius Paterculus, Histoire romaine*, 2 vol., Paris, 1980; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 59-99; 119-158; 331-335; 347-368; 499-504; Italo LĀNA, *Velteio Patercolo o della propaganda*, Torino, 1952; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 322-354; René MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 128-129; 176-181; 188-190; 192-194; Francisco de OLIVEIRA, *Ideias morais e politicas em Plinio-o-Antigo*, Coimbra, 1986; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 540-552; 667-668; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 464-487; H.N. WETHERED, *The Mind of the Ancient World. A Consideration of Pliny's Natural History*, London, 1937.

445

.t 5r»r

. j

NOTE

1. În legătură cu acești filologi, vezi G. PENNISI, „Ad grammaticos”, *Helikon*, 1961, pp. 495-511; E. CIZEK, *L'époque de Nāron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 289, 355-356; 359; 367-369; „Alți prozatori ai secolului I d.C”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, I, București, 1975, pp. 79-80; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, p. 323; Elena SLAVE, „Erudiția gramatică”, *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 59-63; pentru Palaemon, vezi K. BARWICK, *Remmius Palaemon und die romische Ars grammatica*, Leipzig, 1922; pentru Valerius Probus, vezi Nino SCIVOLETTO, *Studi di letteratura latina imperiale*, Napoli, 1963, pp. 155-221; Adriana DELLA CASA, „La grammatica di Valerio Probo”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii Marmorale*, Genova, 1993, pp. 139-160.
2. Pentru acești trei autori, vezi Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 546-548; Eugen CIZEK, „Alți prozatori ai secolului I d.C”, *Imperiul*, I, pp. 80-81; Teodora POPA, „Pomponius Mela, Celsus, Scribonius Largus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 119-131; pentru Celsus, vezi I. G. CATURELLI, *La farmacologia Celsiana*, Pisa, 1968, dar și Werner A. KRENKEL, „A Cornelius Celsus”, *Argentea Aetas*, pp. 17-28 sau René MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 179-180; pentru Pomponius Mela rămâne încă valid J. FINK, *Pomponius Mela und seine Chorographie*, Rosenheim, 1881. În ce privește Celsus, au fost evidențiate observațiile lui subtile relative la chirurgie, care descriu cu mare precizie operații delicate, precum cea de cataractă. În acest sens se vorbeste de „patrulaterul lui Celsus”, adică de ansamblul celor patru simptome care caracterizează procesul inflamator; roșea, tumoare, fierbințel, durere. Celsus s-a interesat, relativ puțin, de filosofia medicinei și a preferat valorizarea unei experiențe probabil personale. Încă și-a concentrat discursul literar pe observațiile clinice și pe indicațiile terapeutice.
3. Jean BAYET, *Literatura latină*, trad. românească de Gabriela CRETA, București, 1972, exclamă, în legătură cu opera lui Columella: „tratatul lui cere o precizie și o abundență unice în antichitate”. Pentru Columella, vezi V. BARNARET, *De Columellae uita et scriptis*, Nancy, 1887; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 483-484; W. RICHTER, „Der Liber de arboribus und Columella”, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, München, 1972; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 551-552; E. CIZEK, *L'époque de Neron*, p. 370; „Alți prozatori ai secolului I d.C”, *Imperiul*, I, pp. 81-83; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, pp. 176-177; Teodora POPA, „Columella”, *Istoria*

literaturii latine, pp. 132-145. Cât privește versurile lui Columella, vezi Peter DAMS, *Dichtungskritik bei nachaugusteischen Dichtern*, disertație, Marburg-Lahn, 1970, pp. 41-44; John Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca - London, 1985, pp. 83-84.

4. Cum arată J. BAYET, *op. cit.*, p. 571, și E. CIZEK, „Alți prozatori ai secolului I d.C.", *Imperiul*, I, p.

84; R. PICHON, *op. cit.*, p. 487 semnalez că Pliniu n-a putut deveni un Lucretiu al prozei latine. Pentru viața a lui Pliniu cel B. trăn, vezi Rene MARTIN, „La mort étrange de Plinius l'Ancien ou l'art de la déformation historique chez Plinius le Jeune", *Vita Latina*, 73, 1979, pp. 12-21.

5. Pentru opera lui Pliniu cel B. trăn, vezi J. MULLER, *Der Stil des Alteren Plinius*, Innsbruck, 1883;

446

F. DANNEMANN, *Plinius und seine Naturgeschichte in ihrer Bedeutung für die Gegenwart*, Jena, 1921; H.N. WETHERED, *The Mind of the Ancient World. A Consideration of Pliny's Natural History*, London, 1937; Henri LE BONNIEC, *Bibliographie de l'Histoire Naturelle de Plinius l'Ancien*, Paris, 1946; Francesco DELLA CORTE, *Opuscula*, IV, Genova, 1973, pp. 163-199; dar și R. PICHON, *op. cit.*, pp. 484-487; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 660-662; E. CIZEK, „Alți prozatori ai secolului I d.C.", *Imperiul*, I, pp. 83-85; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 180-181; 193-194; Lucia WALD, „Plinius cel B. trăn", *Istoria literaturii latine*, pp. 347-368; Francisco de OLIVEIRA, *Ideias morais e políticas em Plínio-o-Antigo*, Coimbra, 1986, *passim*. Pentru elementele de poetică a istoriei, vezi Pierre GRIMAL, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 249-250.

6. Pentru Frontinus, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 481-482; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 667-668; E.

CIZEK, „Alți prozatori ai secolului I d.C.", *Imperiul*, I, p. 85; *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*,

București, 1980, pp. 32; 442; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 178; 183; Mariana B. LU, „Frontinus", *Istoria literaturii latine*, pp. 499-504. Pentru Apicius, vezi R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 184.

7. Pentru opusurile stilistice ale istoricilor secolului I d.C., vezi Santo MAZZARINO, *Il pensiero*

storico classico, 3 vol., Bari, 1966, II, 2 pp. 11; 70; 182; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 330; 353-354; 457. Îndeobște se clasifică în ei erau *Liuviani*, pe când *Sallustiani* optau adesea pentru neosolanismul stilului nou.

8. Pentru toți acești istorici necunoscuți, vezi Henry BARDON, *La littérature latine inconnue*, 2 vol.,

Paris, 1952-1956, II, pp. 161-204; F. KLINGNER, „Tacitus und die Geschichtsschreiber des I. Jahrhunderts n. Chr.", *Museum*

Helveticum, 15, 1958, pp. 194-200; J. WILKES, „The Julio-Claudians Historians", *The Classical World*, 65, 1972, pp. 177-203;

Jean-Marie ANDRE - Alain HUS, *L'Histoire à Rome*, Paris, 1974, pp. 105-107; E. CIZEK, „Istoriografia secolului I d.C.", *Imperiul*,

I, pp. 68-70; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 128-129; Elena SLAVE, „Istoriografi minori", *Istoria literaturii latine*, pp. 331-335. Sub pana lui Fannius și Titinius Capito *exitus* s-au transformat în autentice pamflete politice.

9. Pentru izvoarele lui Velleius, vezi, printre alii, Joseph HELLEGOUARCHE, „*Les Res Gestae d'Auguste*

et l'Histoire Romana de Velleius Paterculus", *Latomus*, 39, 1980, pp. 803-816; Introduce la Velleius Paterculus, *Histoire romaine*, 2 vol., Paris, Les Belles Lettres, 1982, pp. XXX-XL; Roxana IORDACHE, „Velleius Paterculus", *Istoria literaturii latine*, pp. 67-68.

10. De către R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 129. Pentru opusurile filosofico-istorice și politice ale lui Velleius

Paterculus, vezi Italo LANA, *Veileio Patercolo o della propaganda*, Torino, 1952, *passim*; Joseph HELLEGOUARCHE,

„L'imperialisme romain d'après l'œuvre de Velleius Paterculus", culegerea *L'idéologie de l'impérialisme romain*, Paris, 1974, pp.

69-90 (dar și alte lucrări ale acestui savant, inclusiv Introduce la Velleius Paterculus, pp. XL-LIII); R. IORDACHE, „Velleius Paterculus", *Istoria literaturii latine*, pp. 68-82.

11. Pentru acest elogiu al lui Seian, vezi Joseph HELLEGOUARCHE, „L'éloge de Sejan dans l'Histoire romaine de Velleius

Paterculus", *Colloque. Histoire et Historiographie. Clio.*, Paris, 1980, pp. 143-155, mai ales pp. 144-152. Velleius conferă

o valoare deosebită disciplinei militare și apreciază *otium* ca rezervat împăratului, care singur trebuie să nu-l facă nociv Romei.

Pentru patriotismul roman și italic, vezi E. GARBA, „Italia e Roma nella Storia di Veileio Patercolo", *Critica Storica*, 1, 1962, pp. I-

9; pentru progres, vezi Felicità PORTALUPI, „Progresso e decadenza. Analisi dei luoghi velleiani", *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1071-1088.

12. Pentru perceperea istoriei pe genuri și pentru înnoirea acestora, vezi Eugen CIZEK, „L'image du renouvellement historique

cher Velleius Paterculus", *Studii clasice*, 14, 1972, pp. 85-93; *L'époque de Neron*, pp. 274-277; „Istoriografia secolului I d.C.",

Imperiul, I, pp. 54-60. Pentru observațiile velleiene asupra literaturii, vezi și Francesco DELLA CORTE, „I giudizi letterari di

Veileio Patercolo", *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 15, 1937, pp. 154-159; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 337-339; F.

PORTALUPI, *op. cit.*, pp. 1082-1086. Pe lângă încrederea în eficacitatea propagandistică a literaturii, după părerea noastră,

digresiunile istorico-literare au și alte mobiluri: experimentarea în spațiul cultural a doctrinei „genurilor", cu scopul de a o extinde pe nesimțite în câmpul istoriei

447

PROZA DE ERUDIȚIE ÎN ISTORIOGRAFIA SECOLULUI I d.C.

politice, ca și dorința de a dovedi complexitatea puterii romane, prezente și în domeniul literelor.

13. Eduard NORDEN, *Die antike Kunstprosa*, Leipzig, 1915-1918, I, p. 302 afirmă că Velleius a fost primul istoriograf antic care

ar fi alcătuit o operă istorică din punct de vedere retoric. Dar Velleius a avut destul de mulți precursori în această privință. Pentru

stilul velleian, vezi între alii A.J. WOODMAN, „Sallustian Influence in Velleius Paterculus", *Hommages à Marcel Renard*,

Bruxelles, 1968, pp. 785-799; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 339-341; J. HELLEGOUARCHE, Introduce la Velleius Paterculus, pp.

LIX-LXXIII; R. IORDACHE, „Velleius Paterculus", *Istoria literaturii latine*, pp. 86-88; F. PORTALUPI, *op. cit.*, pp. 1075-1088.

14. Pentru Valerius Maximus, pe lângă M. FLECK, *Untersuchungen zu den Exempla des Valerius Maximus*, Marburg, 1974,

vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 469-472; Jean-Marie ANDRE, „L'otium chez Valère-Maxime et Velleius Paterculus ou la réaction

morale au début du Principat", *Revue des Etudes Latines*, 43, 1965, pp. 294-315; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 345-348; E.

CIZEK, „Istoriografia secolului I d.C.", *Imperiul*, I, pp. 61-64; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 129; Gabriela CREȚIA,

„Valerius Maximus", *Istoria literaturii latine*, pp. 90-97. S-a observat că prezentarea unei rubrici începe la Valerius Maximus

îndeobște printr-o scurtă asociere teoretică cu „exemplul" anterior. Urmează nararea faptelor și apoi comentarea lor.

15. Dintre numeroasele lucrări care încearcă stabilirea identității lui Curtius Rufus, reținem E.I. MAC QUEEN, „Quintus Curtius

Rufus", *Latin Biography*, culegere editată de T.A. DOREY, London, 1967, pp. 17-43 (pentru istoriograf și datele pp. 22-25), care

arată că numai trei împărași ar fi putut să fie vizati de aluziile biografului: Claudiu, Vespasian și Septimius Severus.

16. Vezi în această privință J. BAYET, *op. cit.*, p. 498. Pentru diversele aspecte ale operei acestui biograf vezi S. DOSSON,

Etudes sur Quinte-Curce, sa vie et son oeuvre, Paris, 1887; E.I. MAC QUEEN *op. cit.*, pp. 19-42; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 348-

351; E. CIZEK, „Istoriografia secolului I d.C.", *Imperiul*, pp. 64-67; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 129; Janina VILAN-

UNGURU, „Curtius Rufus", *Istoria literaturii latine*, pp. 146-158.

XXIII. SENECA

Via a

Una dintre cele mai controversate, mai seducătoare și mai performante personalități literare și politice ale secolului d.C. a fost Seneca filosoful (prin opoziție cu tatăl lui, Seneca retorul) sau numai Seneca, dat fiind diferența enormă dintre impactul exercitat de el și înrâurirea care a revenit pînă la rîndul acestui scriitor. L-am calificat, în mai multe rânduri și în diverse lucrări, ca un Cicero al veacului sau mai degrabă un anti-Cicero, ca un Macchiavelli stoic¹. A trăit periculos aproape permanent, dat fiind că și-a fost hărțuit, pe cîră rarea strîmt, îngust de absolutismul Iulio-Claudienilor, o existență fascinantă, în care ascensiunile eclatante au alternat rapid - și în mai multe rânduri - cu declinurile primejdioase, uneori copleșitoare, în cele din urmă fatale. *Iar discursul său literar-filosofic a încorporat o sfidare plurivalentă*.

Lucius Annaeus Seneca, cum se numea, întocmai ca și tatăl său, s-a născut la Corduba, în Hispania, într-o familie din elita provincială, adică din ginta Annaeilor. Această familie provenea din rîndurile unor coloniști romani, stabiliți de mult timp în sudul Hispaniei; ea pînă trăsese de mult timp în ordinul ecvestru. Seneca, ajuns ulterior consul, a fost adevărat el un „om nou”, *homo novus*, precum Cicero și alți alți literari romani. Am arătat mai sus că tatăl scriitorului era Seneca retorul. Helvia, mama lui, era o matroană de înaltă reputație morală. A avut doi frați: unul mai vîrstnic, Lucius Annaeus Novatus, ulterior adoptat de senatorul Iunius Gallio, și altul mai tânăr, Marcus Annaeus Mela, rămas cavaler și tatăl poetului Luian.

S-a născut la o dată necunoscută, probabil în 1 î.C. sau în 1 d.C.². A fost însă adus la Roma, la o vîrstă foarte fragedă. Aici a primit o educație complexă, retorică, însă și filosofică. A practicat un timp vegetarianismul și s-a hărțuit filosofiei împotriva voinței tatălui său. Seneca a fost crescut mai ales de femeile familiei și a avut relații complexe cu pînă la rîndul său, în care revolta împotriva tatălui a alternat cu pasiunea și respectul. Refuzurile consecutive acestor reieși, sau unui logos, care reprimă sever pulsunile lui Lucius, ca și afecțiunea pentru mama și mîtușă lui, soția guvernatorului Egiptului, Gaius Galerius, îi vor marca în profunzime gândirea și opera. Personalitatea lui Seneca s-a dezvoltat sub semnul complexului lui Oedip. Chinuit de aștrii și suspect în ochii regimului imperial, care se „mefia” de cultele orientale și de practicile vegetariene, Seneca a rămas în Egipt, între 25 și 31 d.C., unde a luat contact cu filosofia egipteană, cu riturile religioase locale, cu ideile lui Platon și ale greco-egipteanului Chaeremon.

SENECA

Întors la Roma, Lucius începe *difficil* o carieră senatorială, din pricina relațiilor familiei sale cu clanul lui Seian, lichidat în 31 d.C. Este posibil ca el să se fi angajat într-o carieră publică tocmai pentru a-și salva familia, deoarece, personal, nu fusese implicat în acțiunile lui Seian și chiar fusese parțial obligat să părăsească Roma din cauza lor. Oricum, devine orator celebru și *quaestor* ultimii ani ai domniei lui Tiberiu. După ce supraviețuise represiunilor întreprinse de Gaius-Caligula, Seneca a fost exilat de Claudiu, în Corsica, în anul 41 d.C. Seneca frecventa cu strălucire cercurile aristocrate senatoriale, a căror optică o asuma, și mai ales clanul politic al familiei lui Germanicus, inclusiv pe Livilla, nepoata împăratului, în conflict violent cu Messalina, soția împăratului. După ce încercase zadarnic să-și scurteze exilul, se întoarce la Roma, în 49 d.C., după lichidarea fizică a Messalinei.

În capitală, Seneca își făcuse propriul cerc cultural-politic, care se distanțase de strategia și de optica poetică a facțiunilor aristocratice intransigente. Devine *praetor*, în 50 d.C., și preceptor al lui Nero, fiul adoptiv și succesorul desemnat al lui Claudiu. El se lansează într-o carieră politică majoră. După ce Nero ajunge împărat, Seneca, în calitate de „prieten al împăratului”, *amicus principis*, de unul dintre cei mai importanți sfetnici ai puterii, influențează masiv ideile și deciziile politice ale noului regim. Dar, cum după 61 d.C. Nero repudiază strategia politică recomandată de Seneca, filosoful renunță la angajarea civică activă. Însă, în 65 d.C., Seneca este implicat în reprimarea conjurației lui Piso și trebuie să-și sinucidă.

Seneca a marcat în profunzime viața politică și culturală a secolului I d.C. Compromisurile multiple n-au lipsit din existența sa agitată; dar, printre ele, se deslușește strădania acestui Machiavelli stoic *ante litteram* de a descoperi și practica o soluție politică suplă, funcțională, congruentă procesului de potențare a absolutismului și de lentă modificare a mentalităților³. Sfârșitul tragic ilustrează un efect, dar încărcat de reverberații, de iradieri plurivalente, fertile, pentru dezvoltarea culturii romane.

Opera

Ca scriitor, Seneca a fost deosebit de prolific. El a alcătuit o operă foarte amplă, în definitiv comparabilă ca întindere cu scrierile redactate de Cicero și de Sfântul sau Fericitul Augustin. Încă în antichitate, Quintilian a evidențiat că Seneca tratase aproape toate problemele și alcătuisese discursuri, poeme, dialoguri și epistole (*Inst. Or.*, 10, 1, 128)*.

Multe dintre lucrările lui Seneca nu ni s-au conservat. Din altele nu ni s-au păstrat decât puține fragmente. Trebuie mai ales să deplângem pierderea unicului tratat sistematic de etică, „Carte de filosofie morală”, *Moralis philosophiae liber*, datat cu certitudine în 63-65 d.C., a mai multor culegeri de scrisori, ca și a unei monografii asupra Egiptului, „Despre aezarea și riturile sacre ale egiptenilor”, *De situ et sacris Aegyptiorum*. Această ultimă operă ne-ar fi îngustat nu numai

Dar ce înțelege Quintilian prin *dialogus*: orice tratat filosofic în proză sau numai tiparul compozițional privilegiat de Seneca? Însuși Seneca utilizează termenul de *dialogus* pentru a desemna structura unei lucrări, care nu figurează, cum vom vedea, în corpul dialogurilor (De *benet*, 5,

19, 8).

450 -----

OPERA

Se elucidăm cunoașterea tereia Egiptului de către Seneca, ci se incidentă gândirea egiptenă asupra ideilor și comportării celui pe care îl vom numi cordubanul. Se pare, de asemenea, că Seneca ar fi autorul unei opere în versuri, destul de vaste, foarte parțial conservate.

Însă operele pe strate până astăzi ale lui Seneca rezid în primul rând - sub forma unui corp de *dialogi*, conservat în reputatul manuscris *codex Ambrosianus* -, în lucrări filosofice de dimensiuni mai reduse și redactate în proză. S-a arătat, cu trei decenii în urmă, că ordinea în care se succed aceste opere în manuscris nu este întâmplătoare. Ea este foarte veche, poate chiar stabilită de Seneca însuși⁴. În sfârșit, s-au pus în discuție artele lucrării în proză, filosofice sau de erudiție, de dimensiuni mai ample, epistulele adresate lui Lucilius, tragediile și epigrame. Cronologia majorității lucrărilor lui Seneca formează obiect de aprige controverse între cercetătorii moderni. Puține opere pot fi datate cu certitudine absolut.

Proza și poezia lui Seneca

Prima operă conservată este o consolă de mici dimensiuni. Specia consola iilor ajunsese destul de răspândită în antichitate. Pe urmele Noii Academii, care o promovase, și ale lui Crantor, exponent al acesteia și maestru în arta consolării, ea fusese ilustrată de Cicero: *Tusculanele* poartă trăsături practice și de către arpinat. În ce rezidă o consolă, opuscul în principiu mai lung decât o scrisoare, dar mai scurt decât un tratat? Când cineva pierde o rudă dragă sau un prieten, consola îl încerca să-l calmeze durerea și să-l îmbărbăteze, evocând argumente filosofice diverse: inevitabilitatea morții, fragilitatea condiției umane etc. Seneca promovează însă trei surse originale: el va renunța la mulgărea și la disimularea durerii și va scruta trauma psihică, se va strădui să o cunoască și să o înfrângă, conjugând curajul și compasiunea. Seneca va opera cu tehnica suasiilor, în acest tip de *dialogul*.

„Consola de către Marcia”, *Ad Marciam de consolatione*, publicată probabil în 40 d.C., comportă numai 26 de capitole și consolează pe matroana Marcia, fiica lui Cremutius Cordus, pentru pierderea fiului ei, Metilius, pe care o îndura greu, chiar după trei ani de la decesul acestui tânăr de douăzeci de ani. De altfel Seneca face elogiul lui Cremutius și al comportării Marciei, cu prilejul morții tatălui ei (*Ad Marc.*, 1, 3); el oferă exemple de bun și de reprobabil conduită, cu prilejul anumitor traumatisme psihice (*Ad Marc.*, 2-5), spre a avansa ideile stoice curente. Nu lipsesc aluziile la teroarea lui Seian și chiar la tensiunea politică a vremii. Seneca reliefează atașamentul său față de strategia politică senatorială.

„Despre mânie”, *De ira*, datează probabil din 41 d.C. și constituie un dialog mult mai amplu, deoarece cuprinde trei cărți, care includ succesiv 21, 36 și 43 de capitole. Discursul senecan despre mânie este adresat fratelui mai mare al autorului, numit încă Novatus, și denotă utilizarea unor surse sextiene și stoice, ca și a scrierilor despre mânie ale epicureului Philodem din Gadara și ale lui Aristotel. Exegeza modernă arată relativ recent că, de fapt, Seneca acordă termenului de „mânie”, *ira*, un sens nou, adică acela de agresiune, de atitudine distructivă, declanșată în mai multe faze. Cordubanul montează un fel de proces fictiv, în care *ira* apare ca acuzat. Seneca distinge *ira* de irascibilitate, *iracundia*, ca și de „sălbătăcie”, *feritas*, ori de „cruzime”, *crudelitas*. Nu opinează, precum Aristotel și epicureii, că mânia ar fi naturală, și o declară contrară omului: „ce este oare mai cumplit decât mânia? Omul și-a născut pentru ajutor reciproc, mânia pentru distrugere; omul caută societatea, mânia izolarea; omul aduce foloase, mânia pagube” (*De ira*,

451

SENECA

1, 5, 2). Îl preocupă nu numai etiologia, ci și profilaxia acestei veritabile maladii. Privilegiat o metodă fenomenologică de cercetare a mâniei, deși nu ignoră importanța conceptelor. Dezvăluie consecințele mâniei colective, încât se referă frecvent la războaiele civile, dar și la Principat. Relevantă emerge condamnarea violentă a lui Caligula, împărat stăpânit de o mânie feroce (*De ira*, 3, 18-10). Cu abilitate, Seneca reprobă tipul de monarhie greco-orientală, de inspirație „antoniană”, și sugerează lui Claudiu o moderație politică globală. Mai ales el statuează o direcționare spirituală și psihoterapeutică⁶.

În schimb, „Despre providență”, *De providentia*, nu comportă decât 6 capitole. Este un opuscul dedicat lui Lucilius, prietenul intim al autorului, și a fost probabil alcătuit în primele luni ale surghiunului corsican, adică la sfârșitul anului 42 d.C., deși mai mulți savanți îl datează din 63 d.C. Problema cardinală a acestui opuscul nu rezidă în dezbaterile privitoare la existența unei providențe, ci în întrebarea următoare: de ce, în pofida acestei providențe, se abat atâtea nenorociri asupra „bunilor buni” (*Deprou.*, 1, 1)? Seneca apreciază că astfel providența pune la încercare țărișoria morală a „bunului bun”, *uirbonus*, al cărui portret este schițat pentru prima oară în acest dialog. „Bunul bun” este mai mult decât un zeu, deoarece el depășește loviturile sorții, care nu ating divinitățile (*Deprou.*, 6, 6). Seneca generalizează, dar are de fapt în vedere nenorocirile, care îl afectaseră pe el personal: pierderea unicului fiu și a primei soții, procesul, exilul.

„Despre constanță în eleptul”, *De constantia sapientis*, este un dialog dedicat epicureului Serenus, în 19 capitole. Întrucât, în acest dialog, continuăm discuțiile din dialogul despre providență, noi l-am dată în 42 d.C., deși nu putem exclude o datare mai tardivă, propusă de numeroși savanți. Seneca susține că în eleptul, *sapiens*, acum diferențiat de „bunul bun”, nu poate fi afectat nici de ultraghiul premeditat și violent, *iniuria*, și nici de vătămarea involuntară, *contumelia*, că el este invulnerabil la nenorocire, la „rău”, *malum*. Discursul senecan asumă în acest opuscul, realizat în 19 capitole și pe baza unui plan foarte clar, forma medicinei sufletului, *medicina animi*, pe care stoicii ar practica-o adecvat (*De const. sap.*, 1, 1). Este lucrarea cea mai ortodox stoică a lui Seneca.

„Consola de către Helvia”, *Ad Helviam de consolatione*, afirmă, de asemenea, în 20 de capitole, redactate în 42 sau în 43 d.C., atât tribulațiile lui Seneca, cât și convingerea mândră că depășirea lor este posibilă. În mod explicit, Seneca îi consolează mama, afectată de surghiunirea fiului ei. „Consola de către Polybius”, *Ad Polybium de consolatione*, alcătuită în 44 ori chiar la sfârșitul anului 43 d.C., exprimă însă înfrângerea acestei mândre încrederi a cordubanului în capacitatea lui de a suporta exilul. Seneca profită de animozitățile care se manifestă între Messalina și unii liberi miniștri ai lui Claudiu, printre care se numără și Polybius, pentru a deghiza o cerere neoficială de iertare, de reîntoarcere din exil. Aparent, Seneca invocă locurile comune ale literaturii consolării, ca și să-l îmbărbăteze pe Polybius, care și-a pierdut un frate. Dar uneori solicită direct lui Claudiu grațierea (*Ad Polyb.*, 12-13, 18). Această consolă constituie „pagina neagră” a operei lui Seneca. Totuși, cordubanul aplică virtutea stoică a eukaiiei, adaptarea la împrejurări, care presupunea ideea că scopul scuză mijloacele. Totodată, el se străduia să-l convingă pe Claudiu să nu practice o politică antoniană⁷.

„Despre scurtă viață”, *De brevitate uitae*, în 20 de capitole, datează mai degrabă din 48 decât din 49 d.C. Se simțea în Imperiu iminența eliminării Messalinei, încât Seneca, sperând să fie iertat, voia să demonstreze că pe viitor va fi inofensiv, din

punct de vedere politic. Dialogul este dedicat lui Pompeius Paulinus, prieten al autorului și viitorul lui socru, pe care îl îndeamnă la dezangajare civică. Este clar totuși că Seneca se gândește la el însuși: ceea ce nu-l împiedică să încerce din nou câștigarea lui Claudiu pentru cauza filosofiei și a unei politologii antiantoniene. Filosoful purcede de la antiteza între valorile interne, „ale sale”, *sua*, și cele externe, *externa*, între durată interioară, subiectivă, și cea exterioară a evenimentelor. Seneca reprobă pe cei care se consacră în exclusivitate ocupațiilor externe - via modernă, sport, petreceri, activități filologice (*De breu. uit.*, 12-13) - și propune ca remediu cultivarea „tihnii”, *otium*, în vederea autodesfășurării irii moral-filosofice⁷.

* Elocvent nu se pare faptul că Seneca n-a mai scris filosofie, predecepută de patru ori cinci ani. Scriitorul trebuia să înfrunte în sprijinul politicii Messaliniei și lui Claudii, vicisitudinile celor cinci ani cumpliți, *quinquennium* negru al domniei.

452

PROZA ȘI POEZIA LUI SENECA

„Despre liniștea sufletului”, *De tranquillitate animi*, ilustrează un punct de vedere diametral opus cu privire la statutul social-politic al filosofiei. Acest dialog încorporează 17 capitole și este dedicat lui Serenus, prieten al autorului. Datarea este foarte dificilă, dar Pierre Grimal a demonstrat că opusculul a fost alcătuit în 53-54 d.C.⁸. De altfel acest opuscul reia ideile din dialogul despre viața scurtă, deși, cum am arătat, în altă optică. Două probleme importante sunt tratate în *Despre liniștea sufletului*. În primul rând, Seneca respinge ideea că viața este supusă multor tentații. De fapt, Seneca descrie o neliniște, care va face carieră în literatura romantică, pentru a propune dominarea ei prin stăpânirea sufletului. În al doilea rând, el respinge ideile lui Athenodorus, care recomandase retragerea din viața civică. Deci întocmai ca Seneca însuși în *De brevitate vitae*. Dar statutul filosofului nu mai era cel din 48 d.C. Seneca exortază la exercitarea consecventă atât a îndatoririlor umane, cât și a celor politico-cetenesci, chiar dacă admite că uneori dezangajarea este necesară.

„Prefacerea în doilea a divinului Claudii”, *Apokolokyntosis diui Claudii*, nu este un dialog filosofic, ci o satiră menippică, în 15 capitole, care, în congruență cu tiparele speciei literare respective, amalgamează versurile și proza, stilurile intens parodiate, valențele comice diverse. A fost publicat în primele luni ale anului 55 d.C., spre a riposta memoriilor Agrippinei. Titlul lucrării a neliniștii mulți savanți moderni. Însă acest titlu alude probabil la presupusa prostie a lui Claudii, recent decedat, care dovedea că simbolizează deficiența mentală a fostului împărat⁹. Seneca imaginează aventurile postume ale cezarului, cândva elogiata de el, în cer, de unde este alungat, deși fusese divinizat (*Apok.*, 5-11), în infern, în care este condamnat pentru crimele sale să devină slujitorul unui libert al lui Caligula (*Apok.*, 14-15). Masca imperială căzută de la Claudii era descrisă cu toate slăbiciunile lui, personale și politice, deoarece Seneca reprobă autoritarismul prea centralizator al defunctului principe. Concomitent, pe ton ditirambic, el celebrează pe Nero, încât mistica noii domnii se configurează în temele ei centrale, încă din acest opuscul. De asemenea, opinăm că Seneca urmărește și combaterea strădăniilor Agrippinei în vederea continuării politicii lui Claudii¹⁰. „Despre clemență”, *De clementia*, reia seria dialogurilor filosofice și realizează un tratat politologic, care a fost comparat cu *Principiile* al lui Machiavelli. Acest scurt tratat a fost probabil publicat în jurul lui 1 ianuarie 56 d.C.; în antichitate a comportat o singură carte, în 33 de capitole, deși unii editori moderni l-au divizat în trei cărți. Seneca adresează dialogul lui Nero, de la început, marturizându-și clar finalitatea discursului său: „am hotărât, împărate Nero, să scriu despre clemență, ca să îmi împlinesc într-un fel sarcina de oglindă și să-ți arăt că ai ajuns la cea mai mare desfructare dintre toate” (*De ci., proem.*, 1,1). Dar cum? Structurând, în corpul dialogului, o descriere a clemenței ca virtute stoică în general, însă mai ales ca o doctrină a despotismului filosofic, ca axă ideologică a regimului sugerat lui Nero. Clemența trebuie să fie principalul atribut al „regelui drept”, iar Nero este celebrat în termenii unei teologii solare, de inspirație mistico-egipteană¹¹.

„Despre viața fericită”, *De vita beata*, constituie un dialog publicat cu certitudine în 58 d.C., în 28 de capitole și adresat fratelui mai mare al lui Seneca, numit acum Gallio. Substratul real al lucrării rezidă în tentativa cordubanului de a se apăra de învinuirile pe care i le aducea Suilius, delator al lui Claudii, el însuși acuzat pentru trecutul lui. Suilius îi reproșează lui Seneca adunarea unei bogății imense, practicarea pe scară largă a cametei în provincii. Totuși, Suilius nu era singurul acuzator al lui Seneca. Mulți senatori fuseseră contrarii de sprijinul acordat de Seneca proiectului neronian de a desființa impozitele indirecte, arendate publicanilor, și de a statornici impozite directe pe latifundiile aristocratice¹². Tema proclamată a dialogului consista însă în raportul dintre fericire și virtute, care, în acordul cu natura ar conduce omul la o viață concomitent fericită și virtuoasă (*De u.b.*, 3, 3; 4,2). În ultima parte a dialogului, cu amărăciune, Seneca apără pe „filosof” în genere, însă, de fapt, pe sine însuși, în cadrul unei polemici aparent fictive, de incriminarea că n-ar trăi conform preceptelor declarate. Seneca subliniază că demonstrează nu cum trăiește el însuși, ci cum trebuie trăit și arată că oricum în domeniul său, el este în sclavie (*Deu.b.*, 18, 1; 26, 1).

„Despre binefaceri”, *De beneficiis*, constituie un amplu tratat, structurat în apte cărți și dedicat lui Aebutius Liberalis. Acest tratat a putut fi scris și publicat între 61 și 63 ori chiar între 61 și 65 d.C. Seneca se referă la schimbul de *beneficia*, de servicii, mai degrabă decât de binefaceri,

SENECA

afirmat că baza raporturilor interumane este plasată pe un fundal doar aparent atemporal. Întrucât Seneca are în vedere umanizarea moravurilor societății vremii sale, a relațiilor din interiorul familiilor elitei romane, a celor dintre părinți și copii, ca și dintre stăpâni și sclavi¹³. El purcede de la ideea că oamenii nu trebuie să aibă nici servicii (*De benef.*, 1, 1, 1). Reiterând anumite idei, Seneca relevă că valoarea unui serviciu rezidă nu în expresia lui concret, ci în dispoziția intimă, în intenția celui care îl realizează (*De benef.*, 1, 5, 2).

„Despre tihnă” sau „Despre viața retrasă”, *De otio*, reprezintă un mic dialog, în 18 capitole, dedicat lui Serenus și publicat în 62 d.C. În acest opuscul, pe lângă unele lacune, Seneca, în curs să se retragă din viața politică, nu mai îndeamnă la angajare cetenească. Dimpotrivă, el recomandă replierea contemplativă, cunoașterea naturii, pe care o consideră pe deplin accesibilă gândirii omenești (*De otio*, 5, 6-7).

Acestei cunoașteri „tiințifice” îi este hărăzit amplul tratat, adresat lui Lucilius, în apte sau mai degrabă în opt cărți (în funcție de opiniile editorilor) și intitulat „Problemele naturii”, *Naturales Quaestiones*. Acest tratat trebuie să fi fost scris și publicat, cel puțin parțial, în anii 62-63 d.C.¹⁴. Într-o asemenea lucrare, conservată cu anumite lacune, cordubanul se hărăzește studierii naturii. Dar prologurile și epilogurile cărților, ca și anumite digresiuni, au un conținut moralizator, generalizează pe plan filosofic. De fapt, Seneca abordează succesiv toate cele patru „regnuri” ale materiei: focul, în primele două cărți, apele, în cartea a treia și a patra (în această ultimă carte este prezentat și Nilul), aerul, în cartea a cincea, pământul, în cartea a șasea, spre a încheia contemplarea cercului universului prin cer, la care se referă cartea a șaptea. *Problemele naturii* înglobează aproape întreaga sferă a cunoașterii elor despre natură ale timpului și informează cititorii asupra ipotezelor științifice care erau vehiculate pe atunci, exprimate, de altfel, credința în dezvoltarea progresivă a adevărului științific, îmbogățit de la o generație la alta.

Dar cele 124 de „Epistole către Lucilius”, *Epistolae ad Lucilium*, formează opera cea mai importantă, *opus maius*, a lui Seneca. Cele mai răspândite ipoteze în privința publicării pledează fie pentru 62-64, fie pentru 63-64 d.C. Deoarece totuși se realizează un schimb de scrisori care nu putea fi rapid - autorul însuși afirmă că „răspund deosebit de târziu la scrisorile tale” (*Ep.*, 106, 1) -,

ca i pe baza unor aluzii din textul epistulelor, opin m totu i c această coresponden a fost redactat între 61 i 65 d.C. Unii cercet tori au sus inut c această coresponden ar fi artificial , c scrisorile n-ar fi fost niciodat expediate lui Lucilius. îns unele aluzii la scrisorile primite de Seneca de la Lucilius, la fapte i evenimente contemporane, la incidente pur personale, ca i anumite obscurit i ori pasaje abrupte pledeaz pentru ipoteza unei coresponden e reale, revizuite în vederea public rii, prin eliminarea unor scrisori prea intime i eventual prin ad ugirea câtorva epistule scrise exclusiv în vederea edit rii culegerii. Scrisorile au putut fi publicate pe tran e, încât ultimul compartiment a fost editat postum, de c tre prietenii autorului, dup moartea lui Seneca i Nero¹⁵.

Dou aspecte dimensioneaz această ampl culegere de scrisori: caracterul prevalent filosofic i implicarea vie ii contemporane, a autorului i a Italiei antice, îndeosebi a înaltei societ i. B trân i chinuit de vechea sa astm , dezam git, convins de e uarea proiectului s u politic, dispus spre renun are i resemnare, Seneca combate mai st ruitor ca oricând teama de moarte, motiv care apare aproape în fiecare scrisoare. El lupt pentru „tihn ”, *otium*, în termeni militari, care implic o b t lie necontenit pentru st pânirea pasiunilor. Filosoful transform evenimentul în experien edificatoare: pleac de la exemplul practic c tre generalizarea teoretic , pentru a se întoarce din nou la implica iile pragmatice. Totodat , de i minoritate în text, apar destul de numeroase aluzii la via a cotidian a filosofului i a romanilor, la realitile epocii: sub ochii no tri defileaz strada i coala roman , spectacolele i b ile, chiar metodele antice de bronzare. Înta preferat a lui Seneca este societatea epocii lui Nero, prezentat într-o pregnant lumin caricatural i satirizant . Ca în imaginile lui Goya ori în filmele lui Fellini, autorul evoc noctambulii epocii, alcoolicii i efemina ii, blama i f r cru are¹⁶. Problemele stilului operelor filosofice sau chiar literare, inclusiv al autorului însu i, sunt abordate, pe ton adesea polemic, în scrisorile 38, 40, 58, 59, 75, 100, 114, 115.

Cronologia teatrului senecan, aproape un „loc disperat” al filologiei clasice, pune probleme foarte complicate, semi-insolubile. Într-adev r i se atribuie lui Seneca nou tragedii, care dau curs pasiunii scriitorului pentru poezie i teatru, m rturisit în scrisori (*Ep.*, 108, 8-10). Aceste

— 454

PROZA I POEZIA LUI SENECA

nou tragedii poart urm toarele titluri, în conformitate cu cel mai bun manuscris al lor (dar în paranteze vom consemna i titlurile indicate de un codice mai recent i mai pu în fiabil): „Hercule cuprins de nebunie”, *Hercules furens*, „Troienele”, *Troades*, „Fenicienele”, *Phoenissae (Thebais)*, *Medea*, *Phaedra (Hyppolitus)*, *Oedipus*, *Agamemnon*, *Thyestes*, „Hercule pe muntele Oeta”, *Hercules Oetaeus*. Motivele sunt mo tenite de la tragicii greci, mai ales Euripide, dar Seneca a inut seama de experien a tragediografilor romani. Cordubanul a inserat în intrig detalii de via roman contemporan , care func ioneaz ca anacronisme voite: apar forul roman, acvilele Romei, iar corul corintienilor elogiaz progresele naviga iei, tiin ei i contactelor umane, sub protec ia Imperiului (*Herc. fur.*, w. 173-176, pentru for; *Phoen.*, v 390, pentru acvile; *Med.*, vv. 301-379, pentru corul corintienilor). Mai important se relev modificarea discursului tragediografic, sub inciden a masiv a problematicei filosofice; chiar personajele „negative”, de altfel cele mai fericit realizate, sprijin concep iile stoice, deoarece comportarea lor, contrar destinului, naturii i virtu ii, declan eaz deznod mântul tragic. De asemenea, unele tragedii, ca *Thyestes*, dar i altele, vehiculeaz antiteza „regeTiran”, înv luie exorta ii sau chiar critici adresate împ ra ilor vremii.

Cel pu în o parte dintre cele aptezeci i trei de epigrame, atribuite lui Seneca i consemnate în *Anthologia Latina*, ar putea fi crea ii ale lui Seneca. Ca i tragediile, aceste poeme scurte au fost, probabil, scrise în mai multe perioade din via a autorului. S-ar spune c Seneca a considerat poezia ca un joc, chiar dac împregnat de gravitate moralizatoare, c ruia i s-a consacrat aproape toat via a. Pe lâng medita ii asupra unor probleme filosofice, care prefigureaz idei expuse în *dialogi* i epistule, Seneca, evident inspirat de poemele pontice ale lui Ovidiu, deplânge, în unele epigrame, surghiunirea sa, i i proclam inocen a i eviden iaz asprimea climatului, a existen ei duse în Corsica (ca în *Anth.*, 236 i 137). Alte epigrame reprob du mani personali ai lui Seneca, din timpul exilului sau de mai târziu, eventual din anii 60 d.C. Seneca riposteaz unui anumit Maximus (probabil nume fictiv), care batjocorea reputa ia sa (*Anth.*, 416), dar i altui detractor, ce eventual ar putea fi Petroniu, cum vom vedea mai jos (*Anth.*, 412)¹⁷.

A adar, înc din vremea lui Seneca, epigrama tinde s se orienteze spre persiflarea sarcastic a unor oameni sau defecte, chiar dac înc era cantonat în sfera invectivei prin excelen personale. De altfel epoca lui Nero comport o notabil expansiune a epigramei în limba greac , de asemenea centrat pe atacul dirijat împotriva anumitor persoane.

Sistemul filosofic al lui Seneca

Se poate oare vorbi de un sistem senecan, când cordubanul i-a expus atât de dezordonat ideile, cum a rezultat par ial din trecerea în revist a lucr rilor lui? Dac ne referim numai la structura de adâncime, la nivelul c reia se reface o coeren fundamental a gândirii lui Seneca, r spusul nu poate fi decât afirmativ. Desigur, filosoful nu i-a conceput gândirea ca un dat rigid, îns , în acela i timp, nu s-a limitat s asambleze haotic idei i precepte. Seneca i-a modelat reflec iile în func ie de o strategie global i, dincolo de anumite discontinuit i ale structurii de suprafa a discursului s u literar, a închipuit stoicismul ca un ansamblu coerent, un *continuum*, din care p r ile nu pot fi degajate la întâmplare (*De*

Thyestes, *Phaedra*, *Oedipus*, *Medea* i *Phoenissae* dateaz , probabil, din ultimii ani ai vie ii scriitorului, în vreme ce *Agamemnon* trebuie s fie contemporan cu *De clementia*. P. GRIMAL, *Sâneque*, pp. 424-427 demonstreaz c cele dou tragedii consacrate lui Hercule i *Troades* au fost alc tuite înainte de 52 d.C., eventual în timpul surghiunului corsican. Nu credem îns c *Thyestes* i *Agamemnon* ar data din aceea i epoc . Practic, Seneca a scris tragedii aproape toat via a. S-a ar tat c , sub Nero, a continuat s scrie tragedii, întrucât împ ratului îi pl cea teatrul.

455

SENECA

prou., 1,1). Fizica, logica i etica se întrep trund în gândirea lui Seneca: îns morală predomin în semnifica ia fundamental a mesajului elaborat de corduban. S-a ar tat c Seneca se simte intim implicat în condi ia moral a umanit ii în general¹⁸. Dar, Seneca ajunge s - i îmbine ideile în cadrul unui sistem solid încheat, care presupune o filosofie global . De altfel, Seneca nu adopt el însu i trihotomia tradi ional a filosofiei - fizic , logic , moral -, ci sugereaz o alt diviziune, relevant pentru preeminen a eticii. Ceea ce nu-l împiedic s împart filosofia tot în trei compartimente: a) studiul valorilor fundamentale, temelia eticii; b) ansamblul fizicii, la care se ata eaz investigarea

psihologiei și restul moralei; c) dialectica, unde se adaugă retorica, în fapt tot ce echivala cu logica stoicilor precedenți (Ep., 89, 17; 90, 28; 95, 59)¹⁹.

Strategia filosofică a lui Seneca poate totuși fi urmărită în funcție de tripartita consacrată de alți gânditori, îndeosebi stoici, care implica fizica, logica și morală. De fapt, Seneca nu respingea categoric trihotomia tradițională, cum am arătat în realitate, însă o adaptea întru ei sale de a conferi prioritate eticii. De aceea, vom urmări sistemul senecan în funcție de tripartita consacrată filosofiei.

În fizica senecană, lumea constituie un tot unitar, de natură materială și rațional structurată. În privința substanței acestei raționalități, Seneca oscilează între panteismul stoic și un monoteism cosmobiologic²⁰. Când se referă la „divinitate”, *deus*, Seneca nu clarifică dacă el înțelege prin aceasta esența rațională a universului, „spiritul vital” al stoicilor, substanță materială mai fină, sau, *a contrario*, o forță transcendentă și autonomă, care ar guverna lumea (de pildă *Nat. Quaest.*, 1, 13; 24, 45, 1).

Oricum, Seneca consideră că universul ar fi cea mai amplă ființă (*anima!*), populată de diverse individualități (*naturae*). Evoluția universului n-ar implica o intervenție divină permanentă, ci s-ar realiza mai ales pe baza unui mecanism de autoreglare, fundat pe unitatea unui corp imens – cosmosul –, care și s-ar subordona altele mai mici. O solidaritate funciară ar caracteriza universul: „sunt membre ale unui corp mare. Natura ne-a făcut înrudiți între noi, pentru că ne-a născut din aceleași elemente și cu aceleași eluri”. (Ep., 95, 52). Între fenomenele naturii, închipuite ca microcosmosuri, ca *naturae*, se produc fără încetare schimburi, fiindcă aceste organisme „simpatizează” între ele și concomitent se opun unele altora. Tensiunea universului face însă cu puțin mișcare tuturor corpurilor, în cadrul imensei ceteri cosmice, pe care o preconizează Seneca. Mișcarea corpurilor se întemeiază deci pe solidaritate, însă și pe tensiune generatoare de conflicte. Cunoașterea sau contemplarea naturii dobândesc la Seneca un predeosebit; ele constituie o virtute importantă, care completează, și nu substituie acțiunea. Meditația asupra fizicii se integrează în înțelepciune și nu echivalează cu un refugiu, ci cu un sector fundamental al programului filosofiei²¹. Gnoseologia și logica depind strâns de fizica lui Seneca. Gnoseologia este concepută ca parte integrantă a logicii. Conștiința umană, potrivit lui Seneca, cunoaște prin percepții, înzestrate cu posibilitatea ogândirii fidele a obiectelor

456

SISTEMUL FILOSOFIC AL LUI SENECA

exterioare. Rațiunea omenească controlează și disciplinează viața afectivă, în funcție de percepțiile care poartă semnele adevărului, percepții numite de stoici „reprezentări comprehensive”. Mentea omului recunoaște aceste semne: de aceea momentul esențial al cunoașterii îl constituie judecarea reprezentărilor și reflexului lor. Numai judecata îngăduie o cunoaștere relevantă, iar destabilizarea sa duce la maladii morale grave. Potrivit cordubanului, conceptele n-ar fi corpuri, cum le considerau alți stoici, ci ordonări ale sufletului, încât virtutea însăși ar reprezenta un cuvânt, în grecește *lektân*, ce se află în legături active cu trupul, pe care l-ar pune în mișcare (Ep., 113 și 117). Proprietățile noii, cercetarea lor descriptivă ar forma astfel obiectul prevalent al logicii. Conceptele n-ar reprezenta adevărate „corporeale”, însă ar beneficia de corporeitatea sufletului, după Seneca de esență materială, ca și de materialitatea calităților. Filosoful acordă atenție atât relațiilor între noțiuni, cât și notelor particulare, care exprimă proprietățile conceptelor. De aici, Seneca deduce o logică proprie, totdeauna liberă, întemeiată pe demonstrația practică și îndreptată spre solicitarea afectelor cititorilor și, spre captarea lor insidioasă. El repetă obsesiv argumentele, judecățile fundamentale: de aceea dă impresia că ar anticipa unele tehnici ale publicității și reclamelor moderne, care îi propun să asedieze subconștientul oamenilor. Seneca se preocupă de precizarea și diferențierea sensurilor pe care le asumă cuvintele. Disprețuiește subtilitatea silogismelor, dar admite teza ambiguității limbajului și tratează anumite probleme de semantică (De *benei*, 2, 34-35; Ep., 89, 9-17; 90, 29).

Dar, cum am evidențiat mai sus, filosoful conferă prioritate absolută anchetării și îmbunătățirii condiției umane. Fizica, afirmă Seneca, este contemplativă și operează cu decrete, *decreta*, pe când etica are un caracter practic, întrucât operează cu „precepte”, *praecepta*. „Etica”, declară el, „ne învață ce trebuie să se facă pe pământ, fizica ce se face în cer” (*Nat. Quaest.*, 1, *praef.*, 2). Astfel, la Seneca etica dobândește un caracter activ, imperios și prevalent – când scrie „trebuie” –, fașă de senina cunoaștere a naturii, totuși importantă, cum am semnalat mai sus.

Timutul însuși, de fapt, durată interioară a evenimentelor, se structurează în funcție de „moravuri”, *mores*. Timutul rău consumat de oameni se comprimă până la neantizare (*Phaedr.*, w. 773-776). Numai prezența morii, totdeauna ineluctabilă, conferă timpului prețului lui adevărat. Timutul este „incorporat”, însă se corporalizează prin trăirea intensă a prezentului. Virtutea poate domina durată, dacă filosofia îi cere oamenilor: „filosofia îmi exercită domnia; dă timpul, nu-l primește” (Ep., 53, 11). Pierre Grimal a demonstrat că meditația senecană asupra timpului, desfășurată mai cu seamă în *De brevitate vitae*, se stratifică pe două niveluri fundamentale. Primul nivel este de inspirație epicureică și înglobează refuzul trecutului, a teptării anxioase a viitorului și scurgerii zadarnice a

prezentului. La un al doilea nivel, Seneca elimină idealul epicureic al plăcerii - efectul disponibilității astfel obținute - și propune acțiunea continuă, care se contrapune timpului neantizat al înacțiunii, acțiune de inspirație stoică și capabilă să conducă spre un autentic echilibru interior²². Seneca admite teoria ciclică stoică a istoriei, potrivit căreia un diluviu ori o conflagrație universală separă faze absolut identice din viața omenirii.

Echilibrul interior se dobândește în ciuda mortalității omului, impusă de „condiția

457

SENECA

umană”, *condicio humana*. Această sintagmă ilustrează limita posibilităților muritorilor, de altminteri elastică. Seneca enunță cu limpezime asemenea idei: „mulți oameni cred că noi (stoicii) făgăduim mai mult decât îngăduie condiția umană și pe bună dreptate, căci se gândesc numai la limitele timpului. Să se întoarcă la suflet” (*Ep.*, 71, 6). Limitele sufletului par astfel foarte largi, deși nu sunt deschise la infinit. Fiindcă rațiunea omenească nu constituie decât o parcelă a rațiunii universale, una dintre manifestările ei concrete. De aceea, este firesc ca oamenii să se supună legilor acestei rațiuni. Însă legile rațiunii universale alcătuiesc tocmai „destinul”, *fatum*, pe care omul este obligat să-l urmeze. Rezultatele împotriva destinului sunt zadarnice și provoacă tragedii, cum am văzut mai sus. Aadar, Seneca aderă la fatalismul stoic, însă consideră că omul poate deveni liber și controla soarta, dacă o acceptă împlănit.

Pentru Seneca, acceptarea și controlarea ordinii universale echivalează cu „a trăi în conformitate cu natura”, *secundum naturam vivere*²³. Existența dreaptă implică, în același timp, congruența cu ordinea universului și cu propria natură. Conținutul unei asemenea existențe îl formează „virtutea”, *virtus*, autonomia reală a ființei umane, unicul bun „cinstit”, *honestum*, deci „supremul bine”, *summum bonum*. Se desface astfel un întreg sistem de concepte permutabile: rațiunea dreaptă = a trăi în conformitate cu natura = ceea ce este cinstit = supremul bine = virtutea = viața adevărată. Acest lanț de filosofeme elimină alienarea, adică tot ce este străin de autonomia conștiinței ei, tot ce intervine sub impactul pasiunilor, averilor, speranțelor și dezamăgirilor. Filosoful consideră că uneori fericirea excesivă poate „să ia mințile” oamenilor. (*Ep.*, 114, 8-9). Seneca nu preconizează extirparea completă a pasiunilor, ci numai dominarea lor riguroasă. Ceea ce se situează în exteriorul virtuții apare ca indiferent și nu este indispensabil unei vieți fericite. Seneca tinde astfel spre o asceză foarte aspră, însă nu se mulțumește la absterghere, la ataraxie. Interdicțiile, conștiința negativă a unei asemenea existențe, sunt compensate de „bucurie”, *gaudium*, care izvorăște din mulțumirea plină, dobândită prin practicarea virtuții. Energia interioară, eliberată prin cultivarea virtuții, primește, grație bucuriei, adevărată valoare. Dacă durerile devin insuportabile, dacă ele străpung învelișul carnal, dacă este amenințată autonomia sufletului care nu mai poate rămâne nestrămutată, soluția poate fi căutată în sinucidere, însă numai în ultimă instanță.

Strategia moralizatoare a lui Seneca se polarizează în jurul „înțeleptului”, *sapiens*. Acesta este perceput ca un atlet al vieții morale, ca un campion al virtuții, înțeleptul este cel care dobândește tejeria perfectă, ataraxia, și bucuria deplină, prin acceptarea ordinii universale. Înțeleptul, care nu poate fi cu adevărat atins de „rău”, *malum*, studiază cauzele fenomenelor și ajunge să le înțeleagă perfect (*Ep.*, 88, 25-26). Portretizarea înțeleptului încorporează principalele teze ale eticii lui Seneca, îndeosebi în *De constantia sapientis*. Numai înțeleptul este bogat, fiindcă nu-i lipsește nimic, numai înțeleptul este liber și deci superior regilor, care uneori pot fi sclavii propriei coroane. Seneca admite că acest înțelept apare extrem de rar și conferă statutul sapiențial doar unor oameni ai trecutului, ca Socrate și Stilpon, Laelius, Aelius Tuberus și Cato din Utica. Înțeleptul constituie o imagine stimulativă, ca și o realitate istorică, pentru că Seneca nu-l echivalează, precum alți stoici, cu un mit al rațiunii²⁴. Oricum, *imagea înțeleptului incită oamenii pe calea virtuții*. Cu toate acestea, între înțelept și omul supus pasiunilor, „prostul”, *stultus*, se intercalează o destul de largă serie de înțeleși, care tind spre

458

SISTEMUL FILOSOFIC AL LUI SENECA

Înțelepciunea înaintea spre ea. Acestor aspirații spre înțelepciune Seneca le acordă diferite denumiri, de fapt, comutabile precum „buna și bună”, însă și altele. Aspirații spre înțelepciune nu s-au eliberat de vicii și de jugul pasiunilor, dar se ostendesc și dobândesc eliberarea și „constanța” judecății. Tensiunea majoră, care îi caracterizează îndeosebi, *cura*, și „vindecarea sufletului”, *medicina animi*, ajung să se uiască la Seneca mai mult decât obiectivele îndepărtate ale eticii teoretice.

Într-adevăr, Seneca apreciază că indicațiile teoretice aspre și viziunea militară asupra existenței ei, la care ajunge astfel, trebuie aplicate în practică, pe baza unor corective adecvate. El privește cu îngăduință mituirea unor oameni de mult vreme corupți. Chiar înțeleptul poate cumpăra bunăvoință

paznicului, spre a p trunde în casa unde trebuie s între: „, tie s cumpere cele ce sunt de vânzare" (De const. sap., 14, 2). *Eukairia*, adaptarea la împrejur ri, în elegerea conjuncturii, ocup o pozi ie de importan a cardinal în gândirea senecan : „este nevoie s dovedim îndemânare: s nu ne închin m cu totul elurilor noastre i s primim locul pe care ni-l d întâmplarea. S nu ne fie team s ne schimb m gândurile sau atitudinea: numai s nu ne l s m prin i de u ur tate" (De tranq. anim., 14, 1, trad. de Svetlana Sterescu).

Pentru stoici, *eukairia* era o virtute important . Un adev rat climax, o grada ie ascendent ilustreaz prioritatea practicii, exorta iei vii, emo ionante, suple i eminamente romane: „decretele", *decreta* (referitoare la structura universului) -„preceptele", *praecepta* (indica iile practice) - exemplele, *exempla* (oferite datorit efortului personal al aspiran ilor i în elep ilor). S-a reliefat c durerea ca atare este totdeauna prezent în strategia moral senecan , c filosoful se emo ioneaz în fa a efectelor ei i se str duie te s-o combat tot prin apelul la afecte, nobile, elevate. Realismul directe ei i concrete ei interfereaz astfel cu reflec ia asupra sublimului, asupra virtualit ilor dragostei de oameni (*Ep.*, 9, 8)²⁵. De aceea, sistemul auster al lui Seneca încearc s se ajusteze nevoilor unei pareneze utile, unui discurs care îndeamn la o virtute accesibil . *Seneca tie s asume comportarea unui adev rat pedagog*.

Stoicismul lui Seneca

Este oare Seneca promotorul unui stoicism ortodox? S-a sus inut i se sus ine înc uneori contrariul, Seneca fiind proclamat eclectic²⁶. Dar stoicismul fusese totdeauna o filosofie deschis , pe când sincretismul moral a precedat cu mult scrierile lui Seneca. În structura de adâncime, sistemul senecan apare ca foarte stoic, încât ideile fundamentale ale Porticului î i reg sesc aici semnifica ia lor genuin . Ceea ce nu înseamn c Seneca n-ar fi împrumutat ideiprovenite din alte filosofii decât stoicismul. Care sunt aceste doctrine nestoice? În primul rând epicureismul, care, în *Epistulele c tre Lucilius*, este convertit într-o propedeutic a stoicismului, pentru c predica limitarea dorin elor i controlarea sever a pasiunilor. Tezele despre însemn tatea prieteniei (*Ep.*, 6), despre structura duratei interioare, setea de cunoa tere i n zuin a lucre ian de a suprima temerile ce oase, care cuprind psihicul, eviden iaz o anumit coloratur epicureic . Totu i

459

-- 09?

LUI O eooue aieo »d "eoiie easeii eui uj iŞ B '«jauaS ui jollj eji;B}ruq îs io|ioi;iruo B u°îEipE|8 sp wi|jaepeds Baieuuiepuoo uj JBCJB inujsuEuBujn gqejfep eiu nes ie

jesesBj B n sruqAiOc| ini iBsejps BB|OSUOO u\ aiejdaooB an saouoo M in| le jan suoo :njBdpu jd Aipejs îiusAap e eoauas 'nipneio ini je oiujajs u azefus as BS oituepBz aseojao in ae Bdno ete paj ui jB qo jouejfn 'sds u\ isainu O'p ?Q ep euireu!, 'stdpuud sno wB ',jnisdpuud JB ueiaud" ap iaiiizod ai nqujB u *jod |n| BaiBi i iBSjaA JBii|o 'sosuas \n\ e BoijeABiiJOBUJ BaiBp.iiqeaBiA BiîBnjis Bj *dijiBijne* Bajsoi dB no Ş JOJ iuini.BOjB injuatuoi ui in|njoso|il no ejn Sai ui esnd || od ajeo 'iilBHOSO BOiidau 'ajBJOiu josn deouoo aiBuopjoqns nidiouud ui 'ao iiod sJBS 8| api -UBUJOJ iŞ O OIS „*adjouud* // " un dBj ap Bjiodaioo *luauisfo ejdsBQ* iŞap 'iaiGojOiifod aie iAisniox a u\ ajBJOni o piu iIZBjBh B-N • zojd B6B34U| adeojde |edpuud u| ejoesuoo a| BJOJBO 'ajBOiBzizBJoai aijioajjaj ui e Biasui Boep JBiqo 'eonijod ii daouoo e dope Bosuag '?O!ia B| JBOP tuipuB.6 ©u n "iEioj uisJJBUJBBJCl un-j;ui BZBauojuBO as nu Boauas BaisaoB aieoi no

*₈₂eo euas |n(alejedo ui unsuas aj|nui JBIU esui Boinse B8)fi3iaqn "BŞau8uio Suiuu B ujeju ajcojBA o BD sap IBIU BaEvaqn gjap suoo iŞ JO|AB|ps BeaBjaqna gsu| iunuojd as nu o •sniipn-j no Bjuepuodssjoo u\jŞ *ueoefou q ejdssg 'g'uaqii usa'eo iŞ i.*\Eps aiju; giejnprujs iŞ BiBu 6uo Bsie)|B6a BiuB|ooj Ş juns iiAeps iŞ eo jBpap Boaues 'eeaoe aQ •_(££ 'S6 "3) »"Jc njjuad iU JS n4Dn| un aisa inuio" iOBo :euBiun BajBiuspijos uj iŞ eajBjfuujep ut apajo eoauas 'oinouo '!°P! °P aunisuaj Bi p 'Bi|B ap ad 'EJUHiSUOO ep joiinBuip inun BeiBiunjpui qns BiBiJB uO BiBmos BiBJOUi jiSjgAfsap mjuad zBapajd Boauas 'ausd o ap aj 'Boauag in| a|B ajado ai aiun uj BjuBu6aJd IBIU auiaAp a UBUBAU i joiaquie B uazaJd 'ausoauss a|Bioiu ia;Sa)Bj)s a|B SJUBUBAU! ainiusuos inuisiuBiun iŞ j o 'i|nisi|BnpjA|ptl J IV inpmjsjueuin e iŞ ininuisijBnpjAipui B 'uauos a|aiui |n uj EtuBas no I.EUI BSUI 'ir|n|nuBqnpjoo E Bjedo eSsajui u| 'BaJBpasia)U| apundsajoo n ajuaiBAiquiB uJnioAa lojsaoB 'iŞnjox -auEuin Bjneuosjad lajuiooujnB iŞ i iBijjouajui B }BJO[BUJ BaiBZUO|BA aids iŞ EO 'injnmspio s B9JB)ctepB is BajilBSoqtui ajds 'iB| JB UIB uiuo 'jdBj ap - (» i. 'e l "3) ouaioxa 'unuioo JBIU 'lejouoo |Biu fequi i un ajds juajjiuouooo iBidaipuj e-s Boauas 'ajado a|ss ai aiunm uj

•„!Şeaur

m uad |a uip }|niu SBUIBJ B p o jBdnoo aisa nu eoui |lio|j njiuad sitiosap a sa jnjBAapv 'IUBdEis nu iŞ azn jBO iuns au BJ;SBOU Baiureui BJOSOIU no ipiui aiapui nB-s 8JBO lao" :BJBpap pu o 'pipis iBS uosaoaiuB ap BiBJ qjBO BajBiiapsi aBuidsaj Boauas"(8 'C6 'c(3) BOiiuainB B u|p,Ş no BZBa|BAiqoa nu BajBzuouuam iOBo 'aji.ouui BOi|dooi BOipsoij Biionjisuoo JB| 'BSBOU|Şnj ajsa JO|j;ŞaEai aîpsoiij ui ajîBAOu iŞ aieiHBuiâuo njjuad 3JEO6JA no BZBapaid pu o 'i îie6oquii B ap |nuoja BZBaujiiBai inusqnpjoo iDB aa zgl iiosolij a;|B uîp aj uaAOjd aiuauiia iŞ BSUI aiBoiiiuiapi so nv "te '££ "d) uiajdns unq EO luaoBjd BiJoa juaioiA JBiqo aBuidsaj 'iŞnsui jnojdg in| MJBILUPB Bpijod ui 'Boauas VO3N3S

CONCEPȚIILE POLITICE

stoicilor intransigenți, legați de aristocrația tradiționalistă. Ca răspuns, Seneca a propus opțiuni favorabile acestora din urmă și a asumat un mod de a gândi congruent statutului său de „om nou”, *homo nouus*, și de provincial. Și-a propus formularea unor soluții în teorii politice funcționale, acceptabile atât pentru senat, cât și pentru puterea imperială. Oricum, Francois-Regis Chaumartin arată că, practic, toate scrierile lui Seneca includ o conotație politică.

Discursul politologic al lui Seneca a comportat, după părerea noastră, patru momente importante, ilustrate de următoarele opere: a) *Despre mânie*, care atestă încă adeziune la optica aristocrației, ca și un embrion de doctrină a monarhiei; b) *Despre scurtimea vieții*, unde se preconizează dezangajarea civică, însă se încearcă și convertirea filosofică a lui Claudiu; c) *Despre clemență*, care, după *Despre liniștea sufletului* (*Apokolokyntosis*), cuprinde un program de guvernare; d) *Epistole către Lucilius* și alte opere din ultima perioadă, ce traduc retragerea definitivă din viaa politică, abandonarea politologiei, înfrângerea filosofului politician.

Pareneza destinată principelui a dominat întotdeauna meditațiile lui Seneca. Antinomia dintre „regele drept”, *rex iustus*, și „Jiran”, *tyrannus*, l-a preocupat permanent pe Seneca, în tragedii, în *De ira*, chiar în consolația adresată lui Polybius, mai ales în *Apokolokyntosis* și în *De clementia*. Această preocupare nu s-a estompat decât în ultimele lucrări. În *De clementia*, Seneca reneagă opțiuni anterioare, deoarece asumă valențele ale doctrinei absolutiste, cândva preconizate de Marcus Antonius: el compară pe împărat cu soarele, în formule de inspirație egipteană. În funcție de o teorie a despotismului filosofic, principele este închipuit ca un kosmokrator, stăpân al universului, situat deasupra legilor. Acest suveran guvernează pe baza dreptului divin al virtuții sale. El trebuie să-i modereze, din proprie inițiativă, puterile absolute, providențiale, să se pună în serviciul statului. Trebuie să-ți creeze „statul nu-i aparține, ci el aparține statului” (*De clementia*, 3, 17, 8). De altfel, încă în *De ira*, Seneca afirmase că „dirigitorul Cetății”, *rector civitatis* (el utilizează o gamă largă de termeni pentru a desemna bunul suveran), trebuie să se comporte cu supușii ca un „medic”, *medicus*, al sufletului, ca un filosof, care se îndreaptă pe cei viciuși de vicii (*De ira*, 1, 6, 8-9). Astfel, monarhul era convertit în filosof sau în elev fidel al filosofilor. Dar în ultimele opere? În spatele elogiilor aduse lui Nero și evident marcate de o prudență indispensabilă, Seneca avertizează pe Nero să nu imite despotismul lui Alexandru și să evite capcanele megalomaniei.

În *Despre binefaceri*, Seneca se declară în favoarea unui „tratat”, *foedus*, social, care să atenueze conflictele morale și totodată să conserve ordinea stabilită, desigur adaptată edificiului societății epocii. Pe de altă parte, Pierre Grimal a arătat că preocupările lui Seneca pentru Egipt și India devansează, anunțând ambițiile de explorator geografic ale lui Nero²⁹. Acest Machiavelli stoic care a fost Seneca voia, prin urmare, să transforme stoicismul în filosofie de guvernământ: ceea ce se va realiza un secol mai târziu. Pe de altă parte, Seneca continuă să strecoare îndemnuri discrete spre moderație, pentru uzul lui Nero.

Este interesant că, într-o anumită măsură, ideile morale și politice ale lui Seneca ilustrează criza, chiar sfârșitul vechilor mentalități romane, formulate în

-

461

SENECA

vremea Republicii. „Lealitatea”, *fides*, și „pietatea”, *pietas*, nu ocupă în gândirea senecană o poziție privilegiată. În schimb, Seneca schițează temelii unei doctrine a demnității, care, câteva decenii mai târziu, va ilustra o ideologie politico-morală pusă în serviciul noului discurs mental al Imperiului.

Arta observației și parenezei

Filosoful din Corduba, care milita pentru înnoirea mentalităților, cum vom vedea mai jos, a scriiturii, nu era un admirator al trecutului, un *laudator temporis acti*. El atestă simțul devenirii istorice și ironizează pe pașii săi. Seneca afirmă că strămoșii nu au fost mai buni decât romanii epocii sale, că viciile sunt ale oamenilor, nu ale epocilor. Nu vremurile și comunitățile umane sunt vicioase, ci numai anumiți indivizi (*Nat. Quaest.*, 5, 12, 5; *Ep.*, 97, 1). Însă tocmai pentru că trebuia să reconstituie condițiile psihologice ale unei vieți fericite și insera armonioasă a omului în univers, cordubanul era obligat să investigheze mecanismele profunde ale psihicului uman. Seneca este un excelent observator al contemporanilor săi, subtil, percutant, deosebit de acut. Anumite notații despre sfera preocupărilor epocii și sunt valide pentru omul tuturor timpurilor.

Seneca prefigurează anumite cuceriri ale psihopatologiei moderne, când observă pasiuni și resorturi psihice de mare profunzime. Au fost degajate, din scrierile sale, psihologii ale angoaselor și fobiilor aparent inexplicabile, mahnirii, susceptibilități exagerate, culpabilități, ingratitudinii, exhibiționismului. Numeroase fantasmе îi populează discursul parenetic³⁰. Cordubanul observă că anumiți oameni se îmbracă extravagant de teamă că altfel ar trece neremarcă de semenii lor, pe care astfel îi irită. Aceștia sunt contrarii, însă se văd obligați să nu-i ignore (*Ep.*, 114, 21). Fără îndoială, anumite observații se limitează la „blamul veacului”, *conuicium saeculi*.

Pe de altă parte, demonstrația parenetică se realizează totdeauna liber, în cadrul unei compoziții laxă,

la nivelul unei fantasii debordante, iar contradicțiile, uneori stridente, între o idee și alta, în aceeași problemă, nu-l deranjează pe Seneca, adept al *eukairiei*. Personajul principal al prozei senecane este însuși filosoful din Corduba, stăpânit de aspirația spre calm și desvârșire morală, dar și de năzuința către ameliorarea statutului politic al Imperiului, de ambiții puternice, de gustul succeselor mondene și performanțelor stilistice remarcabile. Totodată, Seneca practică tipare compoziționale adaptate discursului său aparent dezordonat, cum erau satira menippeă, epistula, concentrată pe spontaneitate și improvizație, dialogul. De fapt, dialogul senecan descinde mai ales din diatriba cinico-stoică, unde oratorul și dascălul de filosofie îi măștră sever interlocutorii sau discipolii. Într-adevăr, Seneca utilizează metoda discuției incitante, chiar a polemicii cu un interlocutor imaginar, un obiector sau contradictor fictiv, ale cărui intervenții sunt, de altfel, scurte, oferind un bun prilej lungilor demonstrații pronunțate de filosof. Oricum, dialogul senecan nu seamănă prea mult cu cel platoniciano-ciceronian. Cel puțin la suprafață, deoarece lipsesc lungile replici ale mai multor interlocutori. Numai în *Despre viaa a fericită*, în spatele

462

-

ARTA OBSERVAȚIEI ȘI PARENZEI

interlocutorului fictiv se disimulează, foarte parțial, contradictorii reali, adesea detractorii lui Seneca. Totuși, pretutindeni, Seneca vorbește și scrie pentru *cel lalt*, pe care, ca și Platon cândva, se străduiește să-l convingă treptat. Adică într-un limbaj adecvat, impregnat de procedura declamației retoricii. Iar acest „cel lalt” este îndeobște cititorul nedefinit, omul în general. Descripțiile generale ale comportamentului uman conotează aluzii la o conduită individuală, în vreme ce atacurile satirice împotriva unor indivizi reali implică o valoare generalizatoare. „Dialogismul” senecan a înlesnit o macrosintaxă foarte labilă a discursului literar. S-a spus că Seneca și-a construit stângaci strategia parenetică³¹. Este oare adevărat? Dacă am răspunde afirmativ, cum am putea explica seducția exercitată de câte expunerile lui Seneca? În realitate, Seneca alege să vorbească, cu mult pricepere, autentice scenarii în jurul ideilor sale, întemeiate pe variațiuni pe o temă dată, pe care o tratează pe diferite planuri succesive. Fiecare dialog apare elaborat în jurul unui nucleu spiritual, care îi asigură unitatea în structura de profunzime: o dialectică progresivă conduce cititorii spre înelegerea globalizantă a conceptelor. Sunt puse la contribuție tehnicile suaserilor, digresiunile ilustrative, numeroasele exemple revelatoare, tiradele și amplificările retorice. Totuși, demonstrarea concretă și vibrantă a ideilor transcende clișeeul retoric; limbajul sfidător și elanul spre sublim îi schimbă locurile; lirismul axat pe meditația interioară tinde să se impună în ultimă instanță. În *dialogi* și mai ales în corespondența cu Lucilius prevalează o imagistică densă, înșirată variată și direct, îndeobște tălășită, asimetrică, multicoloră. Iar, în *Apokolokyntosis*, ironia destinului alternează cu satira corosivă, cu sarcasmul feroce, de care nu este strălucit nici portretul lui Caligula din *Despre constanța în eleptului* (*De const. sap.*, 18, 1-5).

Arta tragediilor

Umanizarea personajelor tragice, inițiată de Pacuvius și de Accius, progresează simțitor în tragediile senecane. Ca și nepotul său Lucan, dar și ca Petroniu, dușmanul literar al Annaeiilor, Seneca tinde să abandoneze limbajul miturilor și simbolurilor, în favoarea celui al semnelor. În plus, deși vehiculează un teatru „literar” mai degrabă decât „teatral”, tragediile lui Seneca nu echivalează cu o culegere de teze filosofice. Dimpotrivă, teatrul senecan revelă un univers imaginar, bogat în substanță, în scenarii emoționante, într-o fascinantă analiză a pasiunilor și a caracterelor perturbate de ele. Cu sagacitate, s-a afirmat că tragediile lui Seneca schițează un teatru al imaginației, și nu un teatru al imitației. Ca orice roman, Seneca nu percepea articulațiile fundamentale ale mitului elenic, aflat la sursa tragediei grecești. Crima tragică este tributară noțiunii romane de „nelegiuire nefastă”, *nefas*, încât personajele care o comit sunt scoase dintre limitele umanității normale. Ele sunt cuprinse de nebunie, de *furor*, adică de starea care cuprinde orice om care nu se mai comportă ca o ființă umană. Unii dintre *furioși*, adică cei cuprinși de *furor*, sunt

463

SENECA

personaje-călău, pe când alii *furioși* se învederează a fi victime: dar toți se mișcă între cadrele unei psihologii inumane, care îi transformă în ființe monstruoase. La începutul acțiunii dramatice, personajele sunt copleșite de o „durere”, *dolor*, insolită, care ar putea să le zdrobească total. Încât nu le rămâne decât sau să fie complet distruse, sub impactul abjecției, sau să recurgă la *furor*, pentru a dobândi forța necesară supraviețuirii lor. Ele se eliberează de *dolor*, săvârșind o crimă împotriva umanității normale, adică un *nefas*. Tragismul lui Seneca transgresează tiparele clasice și tinde să abandoneze conflictul scenic, pentru a se muta în caracterele personajelor. Acestea din urmă se întâlnesc pe scenă, dar se confruntă rar; ele debitează mai degrabă monologuri decât replici, în

Medea, discutiile dintre doi și Medeea se deslășesc pe parcurs, transformându-se în monologuri sau apartouri. Scena vibrantă a întâlnirii între Medeea și fratele ei se desfășoară exclusiv în sufletul antieroinii (*Med.*, 963-971). Monologul devine centrul de greutate al structurii tragediei senecane. Dialogul se scindează în duete. Trăirile personajelor sunt introspectate în plin scenă. Tragediograful plonjează adânc în psihicul personajelor, la sursa diferitelor complexe, pe care le demistifică. Spectatorul urmărește în desfășurarea intrigii nu atât evenimente, cât pasiuni ca ignorarea responsabilității morale, ambiția, ura, patima sexuală, gelozia, invidia, setea de răzbunare. Autorul le situează în grosplan, în vederea elaborării unui „suspense” psihologic. Se configurează astfel o adevărată poezie a fantasmelor și a caracterelor, stăpânite de ele, uneori goyesc, altădată shakespearian. S-a afirmat, cu îndreptărire, că Seneca se învederează a fi un precursor al psihanalizei. Cele mai convingătoare se învederează personajele feminine, ca Deianira, Iphigeneia, Clitemnestra, Iocasta, Hecuba, mai ales Fedra și Medeea. Fedra se convertește în antieroină sub impactul patologiei incestului, pe când Medeea devine demonică, sub incidența durerii, *dolor*, și a nebulosității, *furor*, ca un autentic personaj paranoic, dominat de un adevărat complex al lui Iuda. Pe lângă feminismul tradițional stoic, formarea specifică a autorului, copilaria lui pot explica privilegierea personajelor feminine. De fapt, pretutindeni personajele gravitează în jurul unuia sau mai multor caractere-nucleu. Îndeosebi personajele tragediilor senecane schimbă frecvent maschele. A adă, *teatrul lui Seneca este un teatru al teratologicului*, care prefigurează parțial pe cel foarte modern al cruzimii, preconizat de Artaud³². Pe de altă parte, ponderea majorată a caracterelor și diminuarea funcției dramatice a acțiunii contestă normele esteticii clasice, cum fuseseră ele schițate de Aristotel și Horațiu. Seneca implică violența în scenariile tragediilor sale, în care se descrie în detaliu orbirea voluntară a lui Oedip sau unde Medeea își ucide copiii pe scenă, în pofida interdicției lui Horațiu, anunțate în mod foarte explicit (*Ars.*, v. 125). Cordubanul diferențiază personajele în funcție de atitudinea lor față de pasiune sau destin, și nu în congruență cu vârsta ori statutul lor social, cum recomandaseră exponenții clasicismului (ARIST., *Poet.*, 15, 145a, 16-31; HOR., *Ars.*, vv. 105-107; 114-173). Seneca transformă a adă în profunzime arta tragediilor antice, lansează o sfidare împotriva tragediei de tip aristotelician. De fapt Seneca respectă numai indicații pur tehnice, furnizate de

464

ARTA TRAGEDIILOR

Horațiu, în privința împărțirii piesei de teatru în cinci acte ori a participării a numai trei personaje la desfășurarea acțiunii pe scenă (HOR., *Ars.*, w. 189-192). Aplicarea acestor reguli pur tehnice, în condițiile în care Seneca ignoră voluntar normele horatiane fundamentale, traduce o ironie foarte subtilă, o persiflare iscusită a esteticii clasicizante.

Relevantă nu se pare și rolul atribuit lirismului în tragedii de către Seneca. În această privință, el a fost apropiat de Plaut. Dar am văzut, în volumul anterior, că tragedia romană preclasică acorda o pondere deosebită lirismului. La Seneca nu numai că intervin corul și, prin *cantica*, devin secvențe autonome, care comentează patetic acțiunea sau predică pe ton moralizator, dar personajele debitează și ele lungi monologuri lirice. În *Fedra*, cele 416 versuri lirice reprezintă aproape o treime din tragedia, care conține 1280 stihuri, iar în alte piese partea lirismului variază între 20 și 30%. Secvențele lirice permit autorului să alcătuiască o poezie suavă, care cântă frumusețile naturii, ca și anumite evenimente din tragedie, deopotrivă grandilocvențe. Totuși, în numeroase pasaje, descrierea naturii în tragediile senecane atestă violență, patos. Pădurile, furtunile, nopțile sunt figurate în culori sumbre, violente. Pe de altă parte, monologul cântat este indispensabil desfășurării intrigii tragice. Căci teatrul lui Seneca se bazează pe dans și pe muzică, în congruență cu tradițiile tragediei romane³³.

„Poetica” lui Seneca

Am arătat că mai multe scrisori, adresate lui Lucilius, sunt hărțuite de problemele stilului, definit de Seneca prin termenul de *oratio*, adică discurs, în accepțiunea cea mai modernă a cuvântului respectiv. Dar și în *dialogi* apar referințe la stil, ca atunci când Seneca meditează asupra comparației, metaforei și hiperbolei (*De benei.*, 7, 23, 3) sau când recomandă o exprimare simplă, preocupat mai ales de conținutul de idei: „scrie cu un condei simplu” (*De tranqu. anim.*, 1, 14).

O adevărată „poetică” ia astfel naștere, preconizată îndeosebi în scrisorile 100, 114 și 115. Această „poetică” îmbracă prin excelență haina polemicii acute, purtate împotriva a patru adversari. Doi dintre ei sunt reprobați pe larg și cu o duritate necrutătoare. Ne referim în primul rând la Mecena și urmașii săi, adepți ai efectelor muzicale și declamatorii în proză, ai rafinamentelor prea suave, incriminați pentru o moliciune excesivă (*Ep.*, 114, 1-9; 14-16; 21; 115, 2); însuși la atâta timp arhaizan și admiratorii lui Salustiu, care privilegiau rupturile brutale ale frazei și vocabularul arhaizant, manierismul atitistic (*Ep.*, 100, 5-7; 114, 1; 11-14; 17-20; 115, 2). Mult mai discret sunt blamați adepții clasicismului, căroră Seneca le reproșează rapid că utarea exagerată a simetriei, *concinnitas*, ce n-ar fi un ornament viril al stilului (*Ep.*, 115, 2), ca și Petroniu. Acestuia din urmă, foarte pe scurt, Seneca îi reproșează alunecarea în trivialitate, *sordides*, subsecventă cutărilor febrile a unui limbaj prea folosit și uzat (*Ep.*, 114, 13-14). Discreția și concizia lui Seneca în aceste ultime două cazuri au, după părerea noastră, două

465

SENECA

explicații. În primul rând, atât Petroniu, cât și clasicizantii erau în viață, chiar alături de Seneca, în

vreme ce Mecena, Salustiu i traban ii lor muriser *. În al doilea rând, Seneca st ruie asupra acelor defecte stilistice de care erau tenta i adept ii noii mi c ri literare, conduse chiar de el, Lucilius, Lucan i al ii: rafinarea excesiv a scriiturii, declamatorismul accentuat, exagerarea stilului asimetric i abrupt. Or, asemenea erori nu le comiteau Petroniu i îndeob te nici clasicizan ii.

Într-adev r, recomandarea modera iei nu trebuie atribuit unei op iuni clasicizante a lui Seneca, nici m car din punct de vedere teoretic. Am v zut, în alt capitol, c Seneca con tientizeaz evolu ia ineluctabil a discursului literar (care nu are norm fix), în func ie de moravuri. Pretutindeni el afirm c stilul reflect moravurile, c el este o „podoab a sufletului” (Ep., 115, 2). Cordubanul nu critic retorizarea stilului, pe gustul epocii, ci doar exagerarea ei. Scriitorii, îndeosebi partizanii noii mi c ri literare, trebuie s se exprime într-un limbaj care s plac publicului i s se preocupe mai pu în de lefuirile expresiei. Cordubanul nu reprob stilul atent lucrat, chiar rafinat, ci numai c utarea rafinamentului în sine, ca rafinament, f r nici o leg tur cu mesajul de idei (Ep., 114, 22; 115, 1). Dup p rerea noastr , în pasajele în care recunoa te unele defecte ale stilului livian, practicat de Papirius Fabianus, de altfel în general admirat de el, Seneca î i caracterizeaz propria scriitur i o recomand cu discre ie. El pledeaz aproape implicit pentru „vigoare”, *uigor*, pentru senten e percutante, pentru un discurs concis i pregnant, care „va stimula aten ia i va tulbura” (Ep., 100, 8 i 11). Încât „poetica” senecan este cea a unui Cicero neclasic, a unui Anticicero. De altminteri, atitudinea fa de stilul ciceronian se reliefeaz ca fiind cel pu în ambigu (Ep., 100, 7; dar i 114, 16). Oricum, între teoria i practica stilistic senecan nu se manifest contradic ii semnificative.

Scriitura lui Seneca

Am ar tat mai sus c tragediile lui Seneca sunt eminemamente neclasice, chiar anticlasice. Dar stilul scrierilor în proz ? i acesta este foarte diferit de limbajul clasic, ciceroniano-cezarian, de i nu abandoneaz total procesul de matematizare al prozei latine. Scriitura prozei lui Seneca este, de fapt, foarte revelatoare pentru stilul nou i pentru noua mi care literar . Stilul lui Seneca a fost definit ca „înl c rat” ori ca „flamboiant” („flamboyant”)³⁴. S-au gândit oare autorii acestui epitet, Rene Martin i Jacques Gaillard, la o analogie cu goticul flamboiant? În orice caz, scriitura lui Seneca eviden iaz oric rui cititor propensiunea pentru expresivitate, pentru for a i pregnan a imaginii, c utarea vocabularului patetic i rar - care va tulbura, „va împunge”, *qui punget*, cum spunea filosoful însu i -, alternan a, iscusit calculat , între un limbaj foarte sfid tor i altul elevat, chiar

* Foarte aluziv i rapid, Seneca atacase pe Petroniu i în epigrame, unde se referise la piepturile „negre”, *nigra*, ale unui detractor al s u, care v rsa veninuri „întunecate”, *atra* (Anth., 412, w. l-2 i 13-14). Dar Petroniu se numea foarte probabil Titus Petronius Niger. De asemenea, tot foarte aluziv, Petroniu ar putea fi (înta tiradei îndreptate în Ep., 122 contra mul imii celor ce fug de lumin , *turba lucifugarum*, deoarece fac din noapte zi (c ci ei petrec pân în zori) i din zi noapte, deoarece dorm pân la c derea serii. Distan area marcat a lui Seneca de epicureism, în ultima parte a corespondentei cu Lucilius, ar putea, de asemenea, s ilustreze ostilitatea fa de epicureul Petroniu. S remarc m, în alt ordine de idei, c Seneca relev diferen ele între discursul oral i cel scris (Ep., 100, 3). El admite c fiecare gen literar comport un stil specific: aprig pentru oratorie, m re pentru tragedie, modest pentru comedie (Ep., 100, 10).

SCRIITURA LUI SENECA

sublim. Seneca a fost, f r îndoial , un mare scriitor. Sau, cum am afirmat cândva, *Seneca nu a fost un filosof care a scris i poezie, ci un poet, al versurilor, dar i al prozei, ce a f cut i filosofie*.

Abund , în proza lui Seneca, alegoriile menite dezv luiirii i corect rii tulbur rilor suflete ti, paradoxurile foarte pregnante, senten ele energice i incandescente. Diriguitor abil de con tiin e, Seneca r spunde astfel par ial unui anumit orizont de a teptare. Unii dintre cititorii s i aveau nevoie de pedagogia sa, de exorta ia sa. Ei erau în c utarea noii mentalit i, prefigurate, cum am ar tat, de discursul mental al cordubanului. Dar al ii se sim eau profund perturba i, în modul lor obi nuit de via , de o strategie moral care preconiza fericirea în mijlocul celor mai dificile tribula ii, chiar al supliciilor. Pe ei îi asalta un stil, impregnat de agresivitate, de polemic foarte acuzat , care simula spontaneitatea, îndeosebi în genul epistular, atât de adecvat timbrului asumat de c tre discursul senecan. În scriitura senecan abund interjec iile, interroga iile i exclama iile. Tensiunea emerge la toate nivelurile discursului scriitorului. Nu numai la nivelul scenariilor consacrate dezbaterii de idei, adic a ceea ce am numi macrotextul, ci i la cel al cuvintelor. Se pot cita antiteze surprinz toare, ca „lini tea nelini tit ” (Ep., 56, 8), menit s defineasc un calm fals, neautentic. Scriitorul privilegiaz , de asemenea, rimele interioare, alitera iile, hiperbolele, metaforele. Foarte relevant pentru discursul s u dens i exortativ este „metafora verbal ”, adic utilizarea metaforic , la figurat, a verbelor. Chiar în m sur mai mare decât substantivul i adjectivul, verbul, foarte sugestiv utilizat, sluje te exorta iei percutante a cordubanului. Frazele scurte alterneaz cu cele lungi; îns acestea din urm sunt destinate s scoat în eviden , prin contrast, formula lapidar , aforistic , care exprim esen a judec ii lui Seneca. De aceea, scriitorul practic pe scar larg i parataxa. Pe de alt parte, chiar frazele lungi nu sunt îndeob te decât iuxtapuneri de propozi ii u or deta abile. De altfel, înc în antichitate, Quintilian a remarcat tendin a lui Seneca de a scinda fraza în propozi ii scurte {*Inst. Or.*, 10, 1, 130).

Lexicul prozei se distan eaz limpede de standardele clasice. Frecvent, Seneca recurge la expresii i cuvinte provenite din limbajul cojocvial, uneori chiar la termeni triviali, dar i la vocabule ori conota ii poetice. În general, privilegiaz lexemele rare, pu în întâlnite la autorii clasici. În acest scop, Seneca apeleaz nu numai la cuvinte sau sintagme neatestate înaintea epocii imperiale i la termeni abstrac i, ci i la diverse vocabulare tehnice, la metalimbaje speciale, care slujesc frecvent discursul s u metaforic i viguros, senten ios. Pentru a reda lupta în eleptului i a omului în general împotriva viciilor, Seneca face apel la termeni din limbajul militar sau din cel al gladiatorilor. Iar ca s ilustreze

aiambicarea excesiv a stilului, scriitorul utilizează chiar cuvinte provenite dintr-un vocabular cosmetic-vestimentar (*Ep.*, 114, 21). De asemenea, el împrumută termeni din lexicul agriculturii, dreptului, religiei, arhitecturii și decorației interioare a locuințelor. Îndeosebi, în vederea analizei cusurilor psihice, închipuite ca un morb sufleteșc, și a corectării lor și deoarece structurează filosofia ca o terapie, o *medicină morală*, Seneca extrage numeroase metafore din vocabularul medical.

467

SENECA

Astfel, chiar răul sufleteșc este definit ca un „morb”, *morbus* (*Ep.*, 114, 25). Scriitorul utilizează termeni care ilustrează îndeosebi accesul de febră (*De benef.*, 2, 14, 3; *Nat. Quaest.* 6, 8; *Ep.*, 72, 6), alienarea, *alienatio*, în înțelesul ei modern (*Ep.*, 78, 0), sufocarea, *angina* (*Ep.*, 101, 3), faptul de „a febricită”, *febricitare* (*Ep.*, 85, 4), „rana”, *ulcusculum* (*Ep.*, 12, 5). Ca orice antic, Seneca se descurcă greu când trebuie să utilizeze termeni filosofici abstracti. Dar, sub aparență foarte puține tehnice, cordubanul conservă armătura lexicală stoică. Ca și Cicero, el recurge la procedeele calculului lingvistic, însă se străduiește să se apropie în măsură mai mare de sensurile termenilor grecești.

Putem să adăugăm constatarea evoluției a scriiturii folosite în proza senecană. Distanțarea de clasici, recursul la experiența lingvistică colocvială sau a poeziei, în vocabular, dar și în sintaxă – unde apar structuri neclasice – se accentuează în ultimele opere, în scrisori sau în cei din urmă *dialogi*. În tragedii, limba senecană se prezintă ca mai clasic; vocabularul este mai puțin modernizat, cu tradițiile speciei literare respective, tonul înalt frânău multiplicarea înnoirilor. Cercetătorii au semnalat chiar apelul la arhaisme, ca și o terminologie adecvată meditației violente asupra răului moral³⁵.

Oricum, dialectica progresivă, de cele mai multe ori fascinantă, a exortăției insistente se impune la toate nivelurile discursului elaborat de Seneca, inclusiv la cel al vocabularului și al structurii frazei.

Sfidații implicate de mesajul lui Seneca îi corespunde sfidarea stilistică.

Receptarea lui Seneca

Contribuția lui Seneca, impregnată de romantism, ca și de un anumit baroc, a constituit una dintre cele mai tulburătoare măruri ale antichității. Această contribuție se reliefează ca profund contradictorie. Filosof și mai ales artist, datorită forței expresive a scriiturii sale, Seneca a fost unul dintre marii maeștri ai tradiției culturale europene, care a inspirat pe Petrarca și pe Calderon, pe Shakespeare și pe Corneille, pe Rousseau, care îi datorează însăși ideea confesiunii. Totodată, Seneca s-a manifestat și ca un martor al propriilor sale slăbiciuni, cum denotă *dialogul Despre viaa fericită*. Slăbiciuni numai parțial justificate de reflecțiile asupra *eukairiei*. Deosebit de relevantă ne apare judecata lui Tacit, care, cu o ușoară ironie, îl prezenta ca un martor elegant și exact al epocii neroniene: „acel bărbat a avut un talent fermecător și pe măsură urechii literare a vremii sale” (*Ann.*, 133, 1). Dar cum l-au judecat alții antici? Foarte contradictoriu, pentru că adversarii stilului nou, precum Quintilian, Fronto, Aulus Gellius, l-au criticat cu severitate, iar Cassius Dio l-a reprobat feroc. Alții, în schimb, l-au exaltat pe un ton hagiografic. L-au admirat chiar și ideologii creștini, care, în secolul al patrulea, au fabricat o falsă corespondență între Seneca și Sfântul Pavel. Evul mediu a preluat opera lui Seneca, mai ales *Problemele naturii*. Tragediile au intrat în complexe raporturi de interdiscursivitate cu teatrul renascentist și postrenascentist. Renașterea nu a cunoscut teatrul grec, încât Seneca a fost unicul autor tragic al antichității citit de poezia vremii. În Italia, Giraldo și Speroni, în Franța, Jodelle, Gavin și ulterior Corneille, Racine, Crebillon și Voltaire au împrumutat motive și o anumită atmosferă din teatrul lui Seneca. Impactul tragediilor senecane s-a vădit foarte puternic în teatrul elisabetan, marcat de gustul violenței și al grandorii. Depun mărurie în acest sens Kyd, Marlowe, Webster și, mai ales, Shakespeare din *Titus Andronicus*. Olandezii întrevădeau în *Troienele* lui Seneca imaginea represiunii catolice dezlănțuite

468

RECEPTAREA LUI SENECA

împotriva protestanților. Dar ulterior absolutismul monarhic, îndeosebi cel al lui Ludovic al XIV-lea, a pus capăt inspirației senecane. În *Medeea*, publicat pentru prima oară de Pierre Corneille în 1635, marele dramaturg francez se reclama de la Seneca, dar, după 1660, autorii de tragedie neag orice relație de intertextualitate cu poetul și filosoful din Corduba. Gânditorii și moraliștii au receptat proza filosofică. Nu trebuie uitat că *Seneca a fost un Machiavelli stoic*. Calvin și-a inițiat reforma prin comentarea *dialogului Despre clemență*, iar Pascal s-a inspirat sensibil din morală și Seneca. Secolul nostru a redescoperit concomitent teatrul de idei și tragediile lui Seneca. S-au publicat numeroase ediții, traduceri, monografii și studii de amănunt. Antonin Artaud îl considera pe Seneca drept cel mai valoros tragiograf din literatura universală. La rândul său, Robert Brasillach aseamua pe Seneca tragicul cu poetul francez Claudel și admira personajele paroxistice ale teatrului cordubanului. Recent la Paris, punerea în scenă a *Fedrei*, traduse de Florence Dupont, a înregistrat un remarcabil succes³⁶.

Seneca a aflat o semnificativă audiență și în spațiul cultural românesc. Au văzut lumina tiparului traduceri, ediții de text, articole științifice și critice consacrate lui Seneca. M.O. Liță a publicat în 1941, în limba franceză, o carte despre binele suprem la Seneca. Gheorghe Gușu, în 1944, și autorul acestor rânduri, în 1972, au publicat două monografii despre Seneca. Numeroase alte investigații au abordat unele dimensiuni ale contribuției oferite de Seneca. În 1967, Gheorghe Gușu a publicat *Trăim cirea integrală* a scrisorilor lui Seneca. Tragediile au fost traduse de Traian Diaconescu, în 1979-1984. Un grup de tineri traducători, compus din Paula Bălaș, Elena Lazăr, Nicolae Mircea Năstase și Svetlana Sterescu, a alcătuit o antologie de traduceri ale unor pasaje din proza lui Seneca, antologie publicată în 1981, în cadrul Bibliotecii pentru toți.

BIBLIOGRAFIE. Karlhans ABEL, *Bauformen in Senecas Dialogen. Fünf Strukturanalysen*, Heidelberg, 1967; Abel BOURGERY, *Senèque prosateur. Etudes littéraires et grammaticales sur la prose de Senèque la philosophie*, Paris, 1922; Francis-Regis CHAUMARTIN, *Le De Beneficiis de Senèque. Sa signification philosophique, politique et sociale*, Paris, 1985; Eugen CIZEK, *Seneca*, București, 1972; Florence DUPONT, *Le théâtre latin*, Paris, 1988, pp. 9-93; Miriam GRIFFIN, *Seneca. A Philosopher in Politics*, Oxford, 1976; Pierre GRIMAL,

Senâque ou la conscience de l'Empire, Paris, 1978; trad. românească de Barbu și Dan Slușanșchi, București, 1992; Gheorghe GUȘU, *Lucius Annaeus Seneca*, București, 1944; Leon HERMANN, *Le théâtre de Senâque*, Paris, 1924; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 159-227; Italo LĂNA, *Lucio Anneo Seneca*, Torino, 1955; L. Anneo Seneca e la posizione degli intellettuali romani di fronte al principato, Torino, 1964; Anton D. LEEMANN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi romani*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 35-388; M.O. LI-CU, *L'idée du souverain bien et son expression chez Senâque*, București, 1941; René MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 235-237; 248-251; II, pp. 51-54; 57-61; 212-214; 228-229; G. MAZZOLI, *Seneca e la poesia*, Milano, 1950; Ettore Paratore, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 555-587; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 488-508; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 166-174; René WALTZ, *La vie politique de Senâque*, Paris, 1909.

469

NOTE

1. Vezi în ultimă instanță Eugen CIZEK, *Neron*, Paris, 1982, pp. 112 și 368.
2. Discuțiile privitoare la data nașterii lui Seneca au fost înverșunate. Pentru diverse ipoteze, vezi René WALTZ, *La vie politique de Seneca*, Paris, 1909, p. 22; Italo LĂNA, *Ludo Anneo Seneca*, Torino, 1955, p. 75; François PRECHAC, „La date de naissance de Seneca”, *Revue des Etudes Latines*, 12, 1934, pp. 360-375; „Deux notes sur Seneca”, *ibid.*, 15, 1937, pp. 66-67 (care propune 1 d.C.); Miriam GRIFFIN, *Seneca. A Philosopher in Politics*, Oxford, pp. 35-36; Pierre GRIMAL, *Seneca ou la conscience de l'Empire*, Paris, 1978, pp. 56-58 (care opinează pentru 1 î.C.).
3. Alain MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, p. 168 observă că Diderot elogia fără rezerve conduita politică a lui Seneca: filosoful trebuie să ia tiranii cum sunt și să încerce, până la capăt, să se mențină aproape de putere, ca să-și limiteze excesele.
4. Operele plasate la extremitățile codicelui sunt și cele mai vechi, pe când cele din centrul manuscrisului au fost mai târziu redactate de Seneca. Pentru aceste observații, vezi Ernst Gunther SCHMIDT, „Die Anordnung der Dialoge Senecas”, *Helikon*, 1, 1961, pp. 245-263. Pentru lista operelor pierdute și conservate ale lui Seneca, vezi Eugen CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 163-166. Cât privește cronologia și repertoriul operelor pierdute, vezi mai ales M. LAUSBERG, *Untersuchungen zu Senecas Fragmenten*, Berlin, 1970; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 306-316; dar și Robert TURCAN, *Seneca et les religions orientales*, Bruxelles, 1967, pp. 12-13; John Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985, p. 43, mai ales n. 50 furnizează un inventar oarecum diferit al operelor senecane pierdute. Pentru poezia lui Seneca, vezi și Luc DURET, „Neron-Phaeton ou la temerité du sublime”, *Revue des Etudes Latines*, 66, 1988, pp. 139-155.
5. Această amplă scrisoare de condoleanțe, care era consolatorie, putea să îmbrobzeze și pe cei ce încercaseră un eec, o pagubă sau ajunseseră suferință din pricina unei infirmități. Pentru consolație în general și mărirea ei la Seneca, vezi A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 172; René MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, pp. 235-236; E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, p. 167, n.l.
6. Pentru dialogul *De ira*, izvoarele implică și, vezi mai ales I. HADOT, *Seneca und die griechisch-romische Tradition der Seelenleitung*, Berlin, 1969, *passim*; Giovanni CUPAIUOLO, *Introduzione al De ira di Seneca*, Napoli, 1975, îndeosebi pp. 88-105 și 118-125; Anne B. UMER, *Die Bestie Mensch. Senecas Aggressionstheorie, ihrer philosophischen Vorstufen und ihre literarischen Auswirkungen*, Frankfurt am Main, 1982, pp. 72-219 (care arată că Seneca dezvoltă o adevărată teorie a agresivității); Aldo SETAIOLI, „Citazioni da Aristotele e i peripatetici nelle opere morali di Seneca”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1107-1123, mai ales 1107-1115; pentru conotațiile politice ale dialogului, vezi Italo LĂNA, *L. Anneo Seneca e la posizione degli intellettuali romani di fronte al Principato*, Torino, 1964, pp. 55-60; Pierre GRIMAL, „Les rapports de Seneca et de l'empereur Claude”, *Comptes Rendus des Seances de l'Academie des Inscriptions et des Belles Lettres*, 1978, pp. 469-478, mai ales p. 470.

470

NOTE

7. Stoicul Panaetius constituie principalul izvor al acestui dialog, cum a demonstrat A. TRAINA, *Seneca. Letture critiche*, Milano, 1976, pp. 57-67. Pentru conotațiile antiantoniene, vezi P. GRIMAL, *Les rapports de Seneca et de l'empereur Claude*, pp. 474-476.
8. Unii cercetători au renunțat la orice datare, precum Karlhans ABEL, *Bauformen in Senecas Dialogen. An Fünf Strukturanalysen*, Heidelberg, 1967, p. 162. Cei mai mulți s-au datat dialogul în 59-60 d.C.: vezi O. HENSE, *Seneca und Athenodorus*, Freiburg, 1893, p. 18; Pierre AUBENQUE - Jean-Marie ANDW, *Seneca*, Paris, 1964, p. 21; Eugen CIZEK, *Seneca*, București, 1972, p. 90. Însă Pierre GRIMAL, „L'exil du roi Ptolemee et la date du *De tranquillitate animi*”, *Revue des Etudes Latines*, 50, 1972, pp. 211-223, evidențiază că dialogul n-a putut apărea înainte de 51 d.C., când a fost răsturnat regele Mitridate de pe tronul Armeniei (*De tranq. animi*, 11, 12) și nici posterior anulului 55, când Serenus a dobândit un rol însemnat la palat. Or, din dialog rezultă că Serenus nu-și începuse cariera (*De tranq. animi*, 1, 10). Ca izvoare, cordubanul a utilizat opere ale lui Panaetius și Democrit. Pentru reacția lui Seneca față de starea de neliniște, vezi A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, pp. 172-173, care, între altele, semnalează că Petrarca s-a inspirat din *De tranquillitate animi*.
9. Pentru semnificația titlului, care, după părerea noastră, nu dobândește conotații religioase, vezi Augusto ROSTAGNI, *Introduzione al Apokolokyntosis del divo Claudio*, Torino, 1944, pp. 7-12; Raoul VERDIERE, „Notes critiques sur l'Apocolokyntosis”. *Rivista di Studi Classici*, 11, 1963, pp. 6-10. Pentru datarea opusculului, vezi Eugen CIZEK, „L'Apocolokyntose, pamphlet de l'aristocratie latine”, *Acta Antiqua Philippopolitana. Studia Historica et Philologica*, Sofia, 1963, pp. 295-303. S-a susținut eronat că opusculul n-ar fi fost scris de Seneca. R. TURCAN, *op. cit.*, p. 38 a reliefat că opusculul, datorită umorului, a beneficiat de o difuzare mai importantă decât lucrările filosofice senecane.
10. Pentru implicațiile politice ale satirei menippeice, în special pentru cele referitoare la Claudiu, vezi, în ultimă analiză, M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 130-133; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 107-119; *Les rapports de Seneca et de l'empereur Claude*, pp. 477-478; E. CIZEK, *Neron*, pp. 105-108; J.P. SUIXIVAN, *op. cit.*, p. 117.
11. Datarea dialogului a fost stabilită mai ales de A. GERCKE, *Seneca - Studien*, Leipzig, 1895, p. 293; Pierre GRIMAL, „Le De clementia et la royauté solaire de Neron”, *Revue des Etudes Latines*, 49, 1971, pp. 205-217; pentru conținutul lucrării, vezi mai ales Rufus J. FEARS, *Principes A Diis Electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome*, Roma, 1977, p. 325; P. GRIMAL, *Seneca*, pp.

119-131; E. CIZEK, *Nervn*, pp. 109-112; Francois-Regis CHAUMARTIN, *Le De Beneficiis de Seneca. Sa signification philosophique, politique et sociale*, Paris, 1985, pp. 11-154.

12. Vezi, în această privință, Eugen CIZEK, „Despre redactarea dialogului *De uita beata*”, *Studii clasice*, 5, 1963, pp. 211-222; *Neron*, pp. 139-140; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 183-187. Pentru conținutul, implicațiile în structura acestui dialog, vezi J.P. SULLIVAN, *op. cit.*, pp. 137-141. Gravitatea problemelor tratate rezultă din numele destinatarului. Este posibil ca însuși Gallio să fi fost impresionat de criticile aduse fratelui mai tânăr, iar acesta să se adreseze nu unui prieten, ci unei rude.

13. Cum pune în evidență P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 172-183; 305-306; vezi E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 177-178.

14. Seneca se referă în *Nat. Quaest.*, 6, 1, 13) la un cutremur, care zguduise Pompeiul în februarie 62 (TAC, *Ann.*, 15, 22, 5); P. GRIMAL, *Seneca*, p. 303 apreciază că Seneca n-a izbutit să termine tratatul, la completarea cărui ar fi continuat să lucreze în momentul sinuciderii obligate. Pentru sumarul tratatului, vezi *ibid.*, p. 766; dar E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 179-180.

15. Pentru ideile noastre, în detaliu, vezi Eugen CIZEK, „Despre redactarea scrisorilor lui Seneca”, *Studii clasice*, 2, 1960, pp. 257-276 și „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 120-121. Continuăm să credem că primele apte epistule sunt anterioare anului 62, când Seneca i-a început reperierea din viața activă. Ele ilustrează starea de spirit a unui om politic - Seneca - hotărât la dezangajare, însă care încă nu formulase cererea de retragere de la curte. Pe urmele lui O. BINDER și E. ALBERTINI, teza realității scrisorilor a fost îmbrățișată de K. ABEL, *op. cit.*, p. 107, și de P. GRIMAL,

471

SENECA

Seneca, pp. 236 și 441-456. Pentru artificialitate s-au pronunțat adepții lui A. BOURGERY, mai ales G. MAURACH, *Der Bau von Senecas Epistulae Morales*, Heidelberg, 1970, p. 21, și M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 416-419.

16. În privința realităților, aluziilor la viața cotidiană a romanilor, vezi Liviu Octav ANDREI, *Viața cotidiană în scrisorile lui Seneca*, București, 1978. Pentru această viață cotidiană, dar și pentru tematica epistulelor, vezi A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 173; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 219-239; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.* II, pp. 213-214; J.P. SUIXIVAN, *op. cit.*, pp. 142-143.

17. Pentru epigramele lui Seneca, vezi Carlo PRATO, *Gli epigrammi attribuiti a L. Anneo Seneca*. Roma, 1964; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 227-230; J.P. SUIXIVAN, *op. cit.*, pp. 119-120; 177-178.

18. Vezi M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 3 și 20. Pentru constituirea unei viziuni coerente și structurate a lumii, vezi mai ales P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 246; 323-343.

19. Pentru această diviziune a filosofiei, vezi P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 358-367.

20. Giuseppe SCARPAT, *Upensiero religioso di Seneca e l'ambiente ebraico e cristiano*, Brescia, 1979, pp. 22; 41-43, consideră că Seneca era panteist. Opinăm însă că statutul real al ideilor religioase ale lui Seneca era mai complex. R. TURCAN, *op. cit.*, pp. 11-38; 41-65, arată că Seneca a fost întrucâtva sedus de magia liturgiei isiaice, însă că s-a opus propagării cultelor orientale, pe care le socotea susceptibile de a tulbura echilibrul sufletesc.

21. Vezi în această privință P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 217-219; 260, dar E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, p. 186.

22. Pierre GRIMAL, „Place et rôle du temps dans la philosophie de Seneca”, *Revue des Etudes Anciennes*, 70, 1968, pp. 92-109.

23. P. AUBENQUE - J.M. ANDRE, *op. cit.*, pp. 71-72 constată că, dat fiind că recomandă să se trîiască în acord cu natura umană, ea însăși în congruență cu natura universală, Seneca asumă interpretarea „naturalistă”, conferită de Crisip tezelor stoicismului. Zenon din Kiton, fondatorul Portucului, nu se referise la natură, ci doar la o existență rațională, în armonie cu ea însăși.

24. Cum scoate în evidență P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 378-379; 381-382; 401-410. Pentru considerațiile privind în eleptul și morală senecană în general, vezi E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 188-194.

25. Cum a arătat Alain MICHEL, „Rhetorique et philosophie chez Seneca (Ad. Marciam, 17-18)”, *Actas del V Congreso Espanol de Estudios Clasicos*, 1978, pp. 319-324; „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 171. Pentru *eukairia* la Seneca, vezi P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 193; 210-310. În ce privește postura de pedagog, arborată de Seneca, vezi Elisa ROMANO, „La definizione del filologo in Seneca (*epist.*, 108)”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, III, pp. 1125-1130.

26. Vezi în ultimă instanță R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 236. Demonstrează însă fidelitatea lui Seneca față de stoicism sau A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 172; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 41-42; 62; 243; 330-367; 434-439; E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 194-197.

27. Astfel, asceza ardentă, implacabilă, proclamată cel puțin în teorie, poate fi atribuită colii sextiene. Ca și unele aspecte ale dialecticii senecane: vezi M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 38-40. Pe când revolta împotriva convențiilor sociale, atacarea erudiției enciclopedice, exaltarea lui Hercule și a muncilor lui, ca și anumite violențe ostentative de limbaj pot fi puse în legătură cu ideile cinicilor. De asemenea Seneca atestă cunoașterea teoriilor lui Democrit, ca și a academismului probabilist, filtrat de experiența lui Cicero, pe care îl depășește, după ce utilizează câteodată dubitaia platoniciană: vezi A. MICHEL, *Rhetorique et philosophie chez Seneca*, pp. 322-323; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 8-39; 139-149; 162-167. Pe de altă parte, G. SCARPAT, *op. cit.*, pp. 68-73, identifică afinități între Seneca și Philon din Alexandria. În sfârșit, mai ales în epistule, Seneca pare a fi utilizat un florilegiu de sentențe, de reflecții moralizatoare concentrate, datorate gnomologilor eleni și difuzate în secolul I d.C.: vezi Giuseppina BARABINO, „Seneca e gli gnomologi greci sulla ricchezza”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmorale*, Genova, 1973, pp. 67-82. Pentru utilizarea

472

NOTE

epicureismului de către Seneca, vezi G. MAURACH, *op. cit.*, pp. 182-188, ca și R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 213 (care opinează că filosoful schiă a un dialog cu epicureismul). S-a arătat că Seneca recurgea la moștenirea aristoteliciană, chiar dacă nu pare a fi cunoscut direct textele lui Aristotel, deși reproba ideile colii peripateticene: vezi A. SETAIOLI, *op. cit.*, pp. 1108-1123.

28. Vezi în această privință Nicolae Mircea N. STASE, „Conceptul de *libertas* la Seneca”, *Culegere de studii de civilizație romană*, București, 1979, pp. 77-93. Pentru umanismul lui Seneca, concretizat mai ales în *De beneficiis*, vezi Fr.-R. CHAUMARTIN, *op. cit.*, pp. 351-355.

29. Pentru politologia lui Seneca, vezi mai ales P. GRIMAL, „Seneca et la politique au temps de Neron” *Ktema*, 1, 1976, pp. 167-177; *Seneca*, pp. 102-243; 436; M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 67-366; Fr.-R. CHAUMARTIN, *op. cit.*, pp. 157-239 (care la pp. 185-186 insistă asupra aluziilor politice din *Naturales Quaestiones*); E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 200-203. Pentru conotațiile politice ale tragediilor, vezi J.P. SUIXIVAN, *op. cit.*, pp. 157-158. În ce privește relațiile între monografiile etnografice ale lui Seneca și ambițiile lui Nero, vezi P. GRIMAL, „Lucain et l'Empire du Soleil”, *Hommages à Henri Le Bonniec*, Paris, 1988, pp. 146-255; *Tacite*, Paris, 1990, p. 134.

30. Pentru observațiile senecane, vezi Eugene ALBERTINI, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Seneca*, Paris, 1923, p. 231; Paula B. LAFA, „Observația socială în *De beneficiis*”, *Culegere de studii de civilizație romană*, pp. 7-28; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 237; E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 203-206.

31. Cum au opinat E. ALBERTINI, *op. cit.*, pp. 103 și 245-297; Abel BOURGERY, *Seneca prosateur. Etudes litteraires et grammaticales sur la prose de Seneca le philosophe*, Paris, 1922, p. 99; în mod surprinzător acest punct de vedere tinde să se impună la R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 235-236. *Contra*, K. ABEL, *op. cit.*, *passim*; A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, pp.

171-172; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 30-34; 40; 410-421; E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 208-210. Pentru alternan a general-particular în demonstra ia senecan , vezi Winfried TRILLITSCH, *Senecas Beweisführung*, Berlin, 1962, pp. 12-134; M. GRIFFIN, *op. cit.*, pp. 13-20.

32. Vezi în acest privin P. GRIMAL, *Seneca*, p. 429, dar i Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell' Impero*, Napoli, reeditare, 1978, pp. 39; 89; 93-94; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 53-54; E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 210-213. Pentru personajele lui Seneca vezi i Ettore PARATORE, *Introduzione alle tragedie di Seneca*, Roma, 1955, pp. I-XXXII; Florence DUPONT, „Le personnage et son mythe dans les tragedies de Seneca”, *Actes du LX-e Congres de l'Association Guillaume Bude*, 2 voi., Paris, 1975, I, pp. 447-448; Prefa la Seneca, *Theatre complet*, I, Paris, 1991, p. 8; Jose A. SEGURADO ECAMPOS, „Sur la typologie des personnages dans les tragedies de Seneca”, *Neronia*, 1977. *Actes du 2-e colloque de la Societe Internationale d'Etudes Neroniennes*, Clermont FERRAND, 1982, pp. 223-232; Giusto PICONE, „Gli adynata di Tieste (Sen. Thy., 476-82)”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, III, pp. 1131-1141. Patosul, grandilocven a, chiar limitate, cum am ar tat, au fost semnalate înc de Friedrich LEO, *Observationes criticae*, Berlin, 1878, I, pp. 146 i urm. (care caracteriza teatrul senecan ca expresia unei tragedii rhetoric). Pentru teatrul senecan în general, vezi i Traian DIACONESCU, *Seneca i renovarea tragediei antice*, Studiu introductiv la Seneca, *Tragedii*, I, Bucure ti, 1979; mai ales Florence DUPONT, *Le theatre latin*, Paris, 1988, pp. 36-93.

33. Pentru func iile lirismului, vezi P. GRIMAL, *Le lyrisme Rome*, pp. 240-245; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 118-119; F. DUPONT, *Le theatre latin*, pp. 67-73. în ce prive te descrip ia naturii, vezi Rossana MUGELLES, „Il senso della natura in Seneca tragico”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmorata*, Genova, 1973, pp. 29-66, mai ales pp. 41-65. Analogii între teatrul senecan i epigramele cordubanului au fost rapid semnalate de c tre Domenico ROMANO, „La presenza di Alcmena nell' Ercole Eteo di Seneca”, *Studi di Filologia Classica*, III, pp. 1143-1147.

34. De c tre R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 236; pentru alte observa ii, *ibid.*, pp. 236-237; 249-250; II, pp. 213-214; pentru scriitura lui Seneca, vezi i A. BOURGERY, *op. cit.*, pp. 109-128; 206-305; 337-388; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria epratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 360-388; A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, pp. 171-172; P. GRIMAL, *Seneca*, pp. 34-41; 410-424; E. CIZEK, „Seneca”, *Istoria literaturii latine*, pp. 213-216,

473 SENECA

dar i *Seneca*, pp. 145-152.

35. Leon HERRMAN, *Le theatre de Seneca*, Paris, 1924, p. 530, a întocmit un inventar al arhaismelor. Mai mul i cercet tori au observat privilegierea anumitor imagini-cheie: vezi A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, pp. 169-170. Pentru asem n rile cu Lucan, vezi R. MUGEUESI, *op. cit.*, pp. 41-65.

36. Marc ROZELAAR, *Seneca. Eine Gesamtdarstellung*, Amsterdam, 1976, *passim*, a judecat contribu ia lui Seneca în optica perspectivismului, afirmând c filosoful, întocmai ca orice om, a avut propriul s u adev r, propria sa perspectiv . Nu ni se pare c o cavaleri, care avea leg turi de rudenie i de prietenie cu marile familii romane, îndeosebi cu cea a Arriei, so ia celebrului senator stoic Paetus Thrasea. R mas orfan de tat la vârsta de ase ani, Persius a fost adus la Roma, când avea doisprezece ani. în Capital , Persius i-a f cut studiile în preajma unor profesori celebri, printre care se num rau Remmius Palaemon i Annaeus Cornutus. El a frecventat pân la moarte cnaclul lui Cornutus, dar a aderat si la cercul cultural-politic al lui Thrasea. S-a împrietenit cu Caesius Bassus i Lucan, îns a manifestat rezerve fa de Seneca. Dup o foarte scurt tinere e, tr it sobru, în congruen cu cele mai austere norme stoice, s-a stins din via la 24 noiembrie 62 d.C., r pus de o maladie gastro-intestinal .

474

XXIV. POE II STOICI: PERSIUS I LUCAN

Via a tui Persius

literatura de inspira ie stoic a secolului I d.C. n-a fost reprezentat numai de prozatori ca Seneca. Au ilustrat-o i poe i, înzestra i cu un real talent i destul de diferi i între ei, cum au fost Persius i Lucan. Via a lui *Aulus Persius Flaccus* ne este relativ bine cunoscut , datorit lui Valerius Probus, care a alc tuit o biografie a acestui poet. Persius s-a n scut la 4 decembrie 34 d.C., în vechiul ora etrusc Volaterrae, într-o important i înst rit familie de cavaleri, care avea leg turi de rudenie i de prietenie cu marile familii romane, îndeosebi cu cea a Arriei, so ia celebrului senator stoic Paetus Thrasea. R mas orfan de tat la vârsta de ase ani, Persius a fost adus la Roma, când avea doisprezece ani. în Capital , Persius i-a f cut studiile în preajma unor profesori celebri, printre care se num rau Remmius Palaemon i Annaeus Cornutus. El a frecventat pân la moarte cnaclul lui Cornutus, dar a aderat si la cercul cultural-politic al lui Thrasea. S-a împrietenit cu Caesius Bassus i Lucan, îns a manifestat rezerve fa de Seneca. Dup o foarte scurt tinere e, tr it sobru, în congruen cu cele mai austere norme stoice, s-a stins din via la 24 noiembrie 62 d.C., r pus de o maladie gastro-intestinal .

Opera lui Persius

În momentul mor ii, Persius nu publicase nimic, de i scrisese înc din copil rie. Cornutus i Caesius Bassus, dup ce au eliminat lucr ri mai pu in importante, ca o tragedie praetext , un panegiric al primei Arria, soacra lui Thrasea, i o nara ie de c l torie, au remaniat i publicat, sub domnia lui Nero, ase satire i paisprezece choliambi, care ni s-au p strat.

Ca i al i satiri ti, Persius a conferit satirei întâi un caracter programatic, adic eminamente literar. Discursul poetului asum tiparul unui dialog desf urat între autor i un interlocutor imaginar, un obiect, care atrage aten ia c nimeni nu-l va citi pe Persius. Mai violent decât în celelalte satire, Persius riposteaz persiflând mania versific rii, în general educa ia i gustul literar al

POE II STOICI: PERSIUS I LUCAN

epocii. în numele vechii austerit i romane, Persius reprob stilul savant i înflorat. Choliambii implicau, de asemenea, polemic literar i militau pentru arta viguroas a lui Persius.

Celelalte satire supun deriziunii anumite defecte umane i dezvolt o sever predica ie moral . Astfel, satira a doua îmbrac tiparul unei epistole trimise lui Macrinus, prieten al poetului, reputat pentru onestitatea i puritatea lui. Persius reprob ipocrizia, supersti iile, falsa credin a celor ce solicit zeilor împlinirea unor dorin e mâr ave. S-a sus inut, de altfel, c Persius ar fi scris satira a doua înainte de a fi redactat prima sa satir . Satira a treia încorporeaz un dialog imaginar între dou personaje, greu de determinat. Este vorba oare de o discu ie între doi elevi, un profesor i discipolul s u, Persius însu i, în postur de pedagog

Mesajul

----- 477 -----

POE II STOICI: PERSIUS I LUCAN

discurs poetic energic, apropiat de *sermo cotidianus*, limbajul cotidian al romanilor i subordonat adresei satirice i moralizatoare (*Sat*, 5, w. 14-16). El îi admir pe anumi i scriitori arhaici, ca Lucilius. Unii cercet tori au detectat în satirele lui Persius accente polemice îndreptate împotriva lui Propertius i Ennius, ori chiar împotriva lui Vergiliu, Hora iu i Ovidiu. Oricum, poetul se pronun împotriva stilului nou, ca i împotriva clasicismului elenizant i barochizant, practicat la curtea imperial . Abuzul de mitologie, utilizarea eposului i tragediei îl contrariaz profund (*Sat*, 1, w. 13-106). Mai ales Persius detest callimahismul roman i epigonii acestuia. De asemenea el pare a fi blamat exercitiile artificiale, care erau practicate în colile retoricilor, în pofida propriei sale forma ii retorice⁴. Desigur corectarea moravurilor constituie etimonul, for a motrice a mesajului emis de Persius. Cu puternic ardore juvenil poetul se converte te în militant al stoicismului. Totu i *doctrina Porticului este conexat reaciei aprige fa de cusururile unor contemporani*.

Structura Satirelor

Orientarea spre referent, vocaia de „reportaj” moralizator-satiric al satirelor lui Persius nu exclude configurarea unui univers imaginar, dezvoltarea unui discurs poetic, întemeiat pe o poezie bizar , alambicat , în s de considerabil densitate emo ional . Realit ile i reac ia fa de ele se convertesc într-o imagistic stranie i într-un limbaj polisemie, apte s transmit o vibrant tr ire artistic . Mijloacele alegoriei i metaforismului asigur satirelor lui Persius numeroase dimensiuni poetice. Persius este cel mai obscur, cel mai ermetic poet latin. Totu i încifrarea discursului s u poetic traduce nzuin a spre o expresivitate aproape dureroas , spre ceea ce Ezra Pound denumea dansul intelectului printre cuvinte, Jogopoieia”. îl obsedau pe Persius paradoxurile, iar aspira ia, trudnic schiat , de a ilustra contrastul între aparen a exterioar i realitatea esen ial conduce la de irante efecte de ruptur . Sfidarea stoic elaborat de Persius se conjug cu absorbirea moralit ii Porticului într-un stil i o imagistic insolite, chiar unice, care vor inspira poe i ca Donne, Dryden, Pope. Sau, altfel spus, Persius î i propune s redea coninuturi energice, viguroase i o combustie interioar puternic prin utilizarea unor formule compozi ionale i stilistice inedite. Sensibil înrâurit de retorici , Persius transform anumite expuneri ale sale în declama ii versificate pe ton preceptistico-filosofic. Totu i uneori poetul se elibereaz de constrângerile schemelor retorice i se exprim cu o directe e stupefiant , ca atunci când manifest gra iitudine fa de Annaeus Cornutus (*Sat*, 5, w. 21-44)⁵. Am observat mai sus c unele satire se prezint ca epistule fictive, iar altele ca dialoguri purtate cu un interlocutor, mai ales imaginar. În s totdeauna Persius are în vedere o dezbatere, o polemic strident , un dialog purtat cu cel lalt, cu

478

STRUCTURA SATIRELOR

receptorul situat în postura interlocutorului. El exploateaz în acest scop experien a acumulat de diatriba cinico-stoic i, mai ales, modelul oferit de satura tradi ional . S-au stabilit, de altfel, analogii între pasaje din satirele horatiane i versuri din satirele lui Persius. Iar admira ia fa de Lucilius, cum am v zut, este clamat de Persius însu i. Se ajunge astfel la o macrosintax a textului foarte lax , inten ional dezordonat i chiar dezlânat . Abund exclama iile i interoga iile retorice, monologurile interioare, apostrofele subite, racursiurile pregnante. Poetul recurge la numeroase întreruperi, la pauze, la divaga ii, la schimb ri nea teptate de subiect, la tranzi ii i rupturi derutante, la „flash”-uri brutale, stupefiante. Ca i la aluzii obscure, la enigme voite, la descripii i alegorii, la tirade declamatorii. Se reproduc, astfel, mi c rile confuze ale unei conversa ii disoluate. În satira a treia, noi nu în elegem bine când se termin expunerea conlocutorului „bun”, elev sau profesor, iar în satira a cincea se trece brusc de la scrisoarea c tre Cornutus (*Sat*, 5, w. 1-51), la deliberarea pe tema libert ii (*Sat*, 5, w. 73-790). Concretul i abstractul î i schimb dezinvolt locurile, iar concizia si densitatea sunt c utate cu febrilitate. Sim ul deosebit al dramei, pe care îl atest poetul, a fost pus în rela ie cu tiparele mimului i ale satirei dramatice ini iale. Ritmul alert al conversa iei, intercalarea replicilor diverselor personaje sunt foarte relevante. Imagistica este adesea deosebit de plastic i concret , încât Persius evoc , foarte vizualizant, poetul la mod , stra nic pom dat, în ve mânt alb, cu un rubin în deget i rostogolind ochi de muribund în fa a auditorului lui. La un nivel mai profund al universului imaginar al lui Persius, se configureaz , totu i, o veritabil unitate artistic ⁶.

Scriitura lui Persius

Polisemia domin cu autoritate scriitura lui Persius. Satiristul jongleaz cu valorile semantice ale cuvintelor, cu unele conota ii surprinz toare, adesea inedite, cu sinonimia expresiv . ocul i sfidarea sunt c utate i la nivelul scriiturii, microsintaxei discursului. Metaforismul straniu si limbajul sincer i

crud, care îi subordonează retorica, dacă o consider necesară, se împletesc în efortul de a obliga realitatea să se dezvolte cu toate înfrângerile ei. Același metaforism realizează, de fapt, unitatea profundă a satirilor lui Persius. Poetul însuși îi caracterizează stilul într-un vers programatic, unde îi atribuie practicarea vorbirii solemne, ca și capacitatea de a realiza asocierea energică a imaginilor: „urmezi vorbele togei, priceput la împletirea aprigă”, *uerba togae sequeris iunctura callidis acris* (*Sat*, 5, vv. 14). Aceste „împletiri” sau asocieri imagistice, eventual metafore, *iuncturae*, conferă culoarea bizară, scrutarea ardentă a posibilităților semantice ale limbii, apropierea uluitoare ale anumitor obiecte, imagini și gânduri, în principiu îndepărtate unele de altele și chiar discordante. Alegoria și metaforele sunt

479 -

POE II STOICI: PERSIUS ȘI LUCAN

utilizate ca elemente esențiale ale discursului poetic pe care îl practică Persius. Jocul acut al imaginilor predomină în satire, în special în choliambi. Sunt deosebit de insolite metafore ca *os populi meruisse*, „a-și câștiga gura popoului”, de fapt popularitatea (*Sat*, 1, v. 42) sau *intus pallescit*, „să se înghețe înăuntru”, adică să arate prin paloare o tulburare sufletească (*Sat*, 3, v. 42). De asemenea s-a subliniat ciudata îngemănare care apare atunci când poetul declară că nu s-a adaptat la „izvorul mâr oagei”, literalmente „mâr ogesc” sau „cabalin”, *fonte... caballino* (*Chol.*, v. 1). Într-adevăr, „izvorul” face aluzie la tradiția poetică inspirată din sursa Hipocrene, de pe Helicon, la care se adaptoază poezii. Dar epitetul ce alude la „mâr oage” transformă calul înaripat al muzelor, Pegas, care dintr-o lovitură de copită face scântee, în neascătuca sursa Hipocrene, într-un animal de cea mai proastă calitate, caracterizat printr-un cuvânt de obârșie rustic și vulgar⁷. Poetul nu se teme niciodată de termeni vulgari, cruzi, chiar triviali sau obsceni. Proliferează combinațiile de cuvinte, din care se nasc în elesuri noi, diverse metasemene, ca metonimiile și comparațiile, felurile perifraze. Fără tranziție spre a-și incita cititorul, Persius trece de la stilul înalt, de la vorbirea solemnă a dreptului și religiei de pildă (*Sat*, 2, vv. 68-70), la exprimarea colocvială, la ceea ce se numea *sermo pedestris* sau *cotidianus*. De aceea, dacă emergă arhaisme, lexicale și gramaticale, întâlnim de asemenea nu numai vocabule vulgare, ci și numeroase diminutive. Apar și sensuri noi: *excutere* primește ca și la Seneca în elesul de „a examina” sau „a percheziționa” (*Sat*, 4, vv. 24 și 30). S-a arătat că Persius tratează instituțiile lingvistice cu o libertate care îi permite caracterizarea lumii cu ajutorul unor chei filosofice. Sintaxa gramaticală se dovedește a fi complicată, tensionată, cu o stăpânire nu întru a spre concizie brutală și alambicată, spre cele mai stridente torsiuni, identic se prezintă metrica. Hexametria, în care sunt scrise satirele, traduce evitarea intenționată a uniformității și eleganței. Elevul lui Palaemon și Cornutus, poetul se apropie de practicile stilului nou, dar nu aderă deloc la programele neoasianiților din noua mișcare literară. În general, satiricii romani vor refuza opțiunile pentru curentele literare ale epocii lor și vor prefera autonomia stilistică. Totuși, scriitura lui Persius comportă numeroase mări ale unui expresionism câteodată barochizant⁸.

Concluzii și receptarea lui Persius

Consistența imagistică, ardentă mișcare emoțională, sinceritatea poetului au impresionat totdeauna. Antichitatea și evul mediu l-au preluat în mod deosebit, iar limbajul abstrus a început să stingherească pe cititori mai târziu, începând din secolul al XVI-lea. Totuși nu numai poezii engleze, ci și Boileau și Alphonse Daudet s-au inspirat din satirele lui Persius. Ediții, traduceri, studii de specialitate au proliferat în diverse țări, în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

480

CONCLUZII ȘI RECEPTAREA LUI PERSIUS

În țara noastră, Petre Săbiu a tradus unele pasaje din opera lui Persius, iar Tudor Mălinescu și Alexandru Hodos au alcătuit o imagine integrală a satirilor; n-au lăsat la o parte decât choliambi. Persius este prin urmare un poet autentic, de remarcabilă densitate și tensiune emoțională. De altfel el nu a fost întotdeauna dur și ațiut să ateste uneori bună-tate, duioșie, milă, chiar blândețe, sau cum spune Jean Bayet „entuziasmul lui, sinceritatea lui militant îl captează cu totul pe cititor”⁹.

Viața lui Lucan

Un alt poet stoic, deși mai puțin ortodox, a fost Lucan. De altfel, în ciuda prieteniei care îi lega pe cei doi poeți stoici, nu a survenit între ei o autentică interdiscursivitate.

Viața lui *Marcus Annaeus Lucanus* ne este bine cunoscută datorită numeroaselor date furnizate de diverși autori antici, ca și de trei biografii, redactate în antichitate, respectiv de Vacca, probabil în secolul I d.C., de Suetoniu și de un imitator tardiv al acestuia. Toate mărturiile antice sunt impregnate de puternicele pasiuni suscitade de memoria Annaeilor în general, precum și de legenda lui Lucan în special. Unii antici l-au reprobabilat cu vigoare, în vreme ce alții l-au exaltat, în biografia lui Vacca apare una dintre cele mai relevante mărci hagiografice: ca și în cazul lui Hesiod, albinele se așază pe buzele pruncului Lucan, încercând

leagăn, ca și scoată dulcea a spiritului și prevestească talentul lui strălucit (VACCA, *Vita Lucan.*, 6)¹⁰. Lucan s-a născut la 3 noiembrie 39 d.C., la Corduba, ca și unchiul său Seneca. Tatăl poetului, Marcus Annaeus Mela, cavaler român bogat, era fratele filosofului scriitor și fiul lui Seneca Retorul. Mama lui Lucan, Acilia, era fiica oratorului Acilius Lucanus, de la care provine *cognomen*-ul poetului. Cu câțiva ani înainte de moarte, poetul s-a căsătorit cu Polla Argentaria, de care l-a legat o afecțiune puternică. Lucan a fost adus la Roma, când avea nouă luni; înscopilaria i-a fost marcată de discordia dintre cei doi părinți și ai săi. A primit o educație aleasă, în preajma strălucitorului său unchi, încât copilaria și adolescența sa s-au dezvoltat sub semnul unui complex al lui Oedip inversat. Începând din 55 d.C., Lucan a fost instruit de Cornutus. Prin 58 d.C., tânărul Marcus se află la Atena, ca și-a desvârșit educația; dar Nero, care îi fusese condiscipol, l-a rechemat la Roma, pentru a-l transforma într-unul dintre cei mai importanți poeți ai curții imperiale. De altfel poetul începe o carieră senatorială și devine *quaestor*. El se manifestă ca un exponent foarte caracteristic al societății neroniene. Curând însă poetul intră în conflict cu împăratul însuși. Relațiile dintre Nero și Lucan se rup brusc în 63 sau 64 d.C. Pe lângă rivalitatea literară și invidia încercată de Nero față de fostul său coleg, exagerate de altminteri de izvoarele antice, au pricinuit acest conflict înțelegeri grave divergențe estetice și politice¹¹. După 61 d.C., Nero se îndepărtase atât de neoasianismul Annaeilor, cât și de optica lor politică. Oricum, împăratul a interzis lui Lucan să continue recitățile publice ale *Pharsaliei*, care avuseseră anterior mare succes. Dezagătit, poetul a aderat la conspirația lui Piso, descoperită în 65 d.C. Izvoarele literare ostile lui Lucan afirmă că poetul i-ar fi denunțat mama în timpul interogatoriului, afirmând că-i fusese complice, deși era inocent (TAC, *Ann.*, 15, 56, 4; SUET., *Vita Luc.*, 8). Acest denunț nu apare însă consemnat în nici un fel de izvoare favorabile poetului. De fapt, credem că Lucan trebuie să fi revenit iute

481

POE II STOICI: PERSIUS ȘI LUCAN

asupra învinuirii Aciliei, care, oricum, nici n-a fost interogată și arestat. Lucan a fost obligat să-și taie venele și a murit în vârstă de douăzeci și ase de ani, recitând versuri, în care descriesese moartea unui soldat (TAC, *Ann.*, 15, 70, 1, care se referă probabil la *Phars.*, 3, vv. 637-646). Mult timp, Polla Argentaria a întreținut un adevărat cult al memoriei soțului său.

Opera

Lucan a fost un adevărat copil-minune, un poet de o precocitate excepțională, care ajunsese foarte cunoscut când nu avea decât aisprezece ani. Cu o singură excepție notabilă, operele lui Lucan s-au pierdut. Dispunem însă de lista lucrurilor pierdute și de unele fragmente care provin din ele.

În această listă figurează în primul rând un poem epic, consacrat războiului troian și intitulat *Iliadon*, pe care Lucan l-ar fi alcătuit încă în copilărie, prin 53-54, fie în 59-60 d.C. Se pare că Lucan cânta în acest poem moartea lui Hector și răscumpărarea lui viteazului erou troian de către Priam. Fragmentele conservate amintesc de timbrul marelui poem al lui Lucrețiu și evocă incendiul universal, provocat de carul lui Phaeton.

Dintre celelalte opere pierdute, care comportă declamații, epigrame, o tragedie, epistole etc., am detașat *Catachtonion*, poem consacrat coborârii în Infern a lui Orfeu și descrierii meșteșgurilor subpământene, și mai ales „Laudele lui Nero”, *Laudes Neronis*, poem encomiastic, care elogia meritele împăratului. Lucan l-a prezentat în 60 d.C., cu prilejul jocurilor cvincvenale și a obținut astfel premiul de poezie, decernat atunci*.

Totuși, ni s-a conservat opera fundamentală a lui Lucan, cunoscută mai ales sub numele de *Pharsalia* și consacrată războiului civil între Caesar și Pompei, din secolul I î.C. Vacca numește acest poem epic *Pharsalia*, dar și „Războiul civil”, *Bellum civile*, ca de altfel și cele mai vechi manuscrise ale textului. Lucan însuși se referă la „Pharsaliile noastre”, *Pharsalia nostra* (*Phars.*, 9, v. 985), iar investigații mai recente pledează cu fervoare pentru opinia că titlul autentic al poemului ar fi fost *Pharsalia*². Epopeea înglobează zece cărți sau cânturi și este neterminată, întrucât Lucan a proiectat-o în douăsprezece cărți, dacă nu în patrusprezece ori aisprezece. S-a semnalat, „umflarea”, amplificarea progresivă a discursului epic, dat fiind că, în general, ultimele cărți comportă mai multe versuri decât primele. Lucan urmărea, probabil, să-și încheie epopeea cu evenimentele petrecute la 15 martie 44 î.C.

Cartea întâi anunță subiectul, adică războiul civil și invocă pe Nero, intens elogiât (vv. 8-66). În continuare, sunt prezentate cauzele războiului civil: gelozia destinului, dar și două pasiuni devorante, aviditatea de putere, tradusă prin ambiția triumvirilor, și dorința de bogății, corelată

* Celelalte lucrări ar fi: *Orpheus* (poem liric), „Despre incendiarea Romei”, *De incendio urbis* (declamație în proză), poate reprobatoare la adresa lui Nero, „Discursul către Polla”, *Allocutio ad Pollam*, *Saturnalia* (poem satiric), *Silvae* (zece cărți de improvizații poetice), *Medea* (tragedie neterminată), *Salticae fabulae* (paisprezece librete pentru pantomime, abordând motive mitologice), *Epigrammata* (culegere de epigrame), *Epistulae ex Campania* (culegere de scrisori), un discurs împotriva unui tribun al plebei, care-și ucisese soția, și un pamflet contra lui Nero. Predominau aadar exerciții poetice liminare, de inspirație mitologică și elenizantă, înrăurite de tradiția vergiliană, de fapt pe gustul lui Nero. Factura lor se deosebea fundamental de cea privilegiată în

Pharsalia.
482

r

OPERA

corupției moravurilor (w. 67-182). Lucan alcătuiește portretele conducătorilor celor două tabere angajate în conflict și arată cum trece Caesar Rubiconul. Cu acest prilej, poetul atribuie patriei o prosopopee, în care aceasta încearcă în van să oprească înaintarea armatei coborâte din nord. În cărțile următoare, Brutus și Cato se hotărăsc să moară apăsând libertatea, în rândurile pompeienilor (2, vv. 234-271). Caesar ocupă Roma și trece apoi în Epir și în Thessalia, unde fiul lui Pompei, adică Sextus Pompeius (în cartea a șasea), consultă pe necromanta Erichto. Aceasta îi vine un cadavru și îl obligă să prevestească viitorul.

Cartea a aptea, după ce zugrăvește visurile și profețiile de la Pharsalus, în care Pompei este înfrânt. Cartea a opta urmărește soarta tragică a lui Pompei, ucis în Egipt, unde se refugiase. Cartea a noua comportă omagiul adus de Cato lui Pompei. Apoi poetul narează cumplita experiență a lui Cato, care conduce armata republicană în provincia Africa, prin Libia. Caesar, ajuns în Asia Mică, vizitează ruinele Troiei. Ultima carte înfruntă intrarea lui Caesar în Alexandria, unde a zăbovit pe Cleopatra în tronul Egiptului. Cele din urmă versuri arată cum Caesar pleacă spre flota sa; dar, în drum spre insula Pharos, este atacat pe plaja de la Alexandria.

Alcătuirea *Pharsaliei*

Lucan a început să-și redacteze epopeea probabil începând chiar din 60 d.C. Însă n-a publicat și recitat integral decât primele trei cărți, înainte de interdicția oficială sau semioficială, survenită în 63 ori în 64 d.C. Căci poetul și-a destinat textul epic în primul rând recităților și numai în al doilea rând publicării. Nu este totuși exclus ca, înainte de această interdicție, Lucan să fi recitat fragmente izolate din celelalte cânturi.

Dar cum și-a alcătuit Lucan epopeea? El a consultat numeroase izvoare și s-a documentat temeinic, sub incidența orizontului de așteptare al epocii, prielnic erudiției, ca și spre a urma exemplul lui Manilius. Concomitent, Lucan traduce astfel o anumită filosofie a istoriei și, mai ales, o concepție originală despre epos, care comportă ceea ce s-a definit ca o nouă „Kunstwollen”. *Pharsalia* denotă o bogată documentare geografică și etnografică, cunoștințe de fiziologie și biologie, de astrologie și îndeosebi de magie. De asemenea Lucan a consultat memoriile lui Caesar privitoare la războiul civil. Totuși, poetul a modificat radical optica asupra conflictului și a utilizat, de pildă, pentru abandonarea Italiei de către Pompei, un izvor mai favorabil cauzei senatoriale, adică Titus Livius, care a constituit sursa sa cea mai importantă. Totodată Lucan a consultat scrierile lui Seneca Retorul și lui Cicero, ca și ale altor autori, care se ocupaseră de războiul civil.

Pentru că și-a ales un subiect istorico-politic, unii comentatori antici au susținut că Lucan a fost mai degrabă istoric decât poet (SERV., *Ad Verg. Aen.*, 1, v. 382; *Commenta Bemensia*, 1,1). Cercetătorii moderni au remarcat că, deși în structura de suprafață urmează ordinea cronologică, poetul s-a distanțat de metodologia analizei și s-a apropiat intențional de concepția monografică, asumată de Salustiu, care a marcat descrierea scenelor de bătlie din *Pharsalia*. Oricum, bătlia de la Pharsalus constituie episodul spre care converge întreg discursul epic¹³. Pe de altă parte, tonul oratoric evidențiază influența exercitată de retorică asupra lui Lucan, care însă va ajunge la pararetorică. *Metamorfozele* lui Ovidiu au avut ecou, în cartea a noua a *Pharsaliei*, iar intertextualitatea cu Vergiliu este incontestabilă; deși, zestreă mantuanului slujește unei noi concepții despre epos. Morfologia epopeii lui Lucan comportă temele tradiționale ale poemelor homerico-vergiliene: lupte și acte eroice, navigație și furtuni, ospitalitate și consiliu în care se deliberază. Iar revolta legiunilor lui Caesar amintește de cea a femeilor troiene din

483

POEZIE ÎN STILUL PERSIUS ÎN LUCAN

cartea a cincea a *Eneidei*. Pe când subiectul *Pharsaliei* îi este află precedentă în operele poetilor epici romani arhaici.

Cu toate acestea, *Pharsalia* comportă un adevărat discurs epic, profund original, în care materialul documentar și tematica tradițională sunt foarte liber prelucrate și integrate unei alcătuirii manifest personale, pe care o domină vocația antimilitară. Materia istorică este încorporată unei creații eposului eroico-cetănesc, care, în forma sa definitivă, nu existase nicăieri¹⁴.

Mesajul *Pharsaliei*

Care este însă semnificația acestei creații a unui epos eroico-cetănesc? În funcție de filosofia istoriei, adoptată de autor, ea se bazează pe interpretarea personală și poetică a unor realități istorice pur romane, virtualmente prielnice strecurii de aluzii și referințe la momentul redactării *Pharsaliei*. Creația epică a lui Lucan servea uneori referințelor și reflecțiilor asupra statutului politico-ideologic al epocii lui Nero. Discursul despre această creație eroico-cetănească nu putea fi decât pesimist, căci, cum am văzut, ravagiile pasiunilor contribuiseră la declanșarea războiului civil¹⁵. Pentru Lucan, sfârșitul războiului civil coincidea cu destrămarea creației eposului său, condamnat să se dizolve în apele tulburi ale unor noi împrejurări istorice.

În definitiv, ce mesaj voia astfel să transmită Lucan contemporanilor săi? Era Lucan republican, pălădin al faimoasei *libera res publica*, sau, dimpotrivă, urmărirea celebrării faptelor lui Nero, chiar dacă a luat ulterior distanță față de ele? Desigur Lucan detestă tirania și iubește libertatea, care nu rezidă doar în autonomia morală a „bărbatilor buni”, glorificată de stoici. Pasiunea pentru „libertate”, *libertas*, se potențează pe parcursul discursului epic și devine „cimentul” acestuia, un adevărat „Grundthema”. Conotațiile termenului respectiv implică un climat demn, cândva decantat în cadrul republicii romane, dar și eliberarea de tiparele epice homerico-vergiliene¹⁶. Însă Lucan nu este un autentic republican, întrucât în secolul 60 d.C. restaurarea republicii devenise imposibilă. Tocmai din în elegerea acestei imposibilități provine în parte și pesimismul relativ al lui Lucan. De aceea, creația eposului eroico-cetănesc este împinsă de poet spre pieire.

În relatarea evenimentelor petrecute în această creație, Lucan statuează două planuri de desfășurare: primul conotează efortul omului în general, înarmat cu virtutea stoică, de a combate injuste și opresiunea, iar al doilea este mobilizat de forțele declanșate de conflict cetănesc. La nivelul structurii de adâncime a discursului epic, pesimismul, care decurge din considerarea acestei

înfundat, încheiat cu izbânda for elor rului, este totuși abandonat, când se ajunge la judecata de valoare stoică și când se cristalizează efectele îndepărtate

MESAJUL PHARSALIEI

ale celor două planuri ale discursului. Lucan însuși elucidează aceste efecte în invocația poemului. Crimele războaielor civile sunt de iertat, fiindcă au oferit lui Nero prilejul să devină împărat (*Phars.*, 1, w. 33-38). Elogiul inițial al lui Nero nu trebuie considerat, în nici un caz, ironic. Lucan se străduiește să scuze erorile militare, să vânte de Domitius, pentru că acesta era strămoșul lui Nero (*Phars.*, 2, w. 487-525).

Dar oare n-a evoluat atitudinea lui Lucan față de Nero? Anumiți cercetători deslușesc o mutație radicală în exprimarea acestei atitudini, a rupturii survenită după primele cărți ale *Pharsaliei* și după dizgraia lui Lucan. Alți cercetători pledează, dimpotrivă, pentru unitatea ideologică de monolit și coerență a epopeii, pentru absența oricărei evoluții¹⁷. Noi considerăm că *strategia lui Lucan comportă un fond de idei comun, stabil pe tot parcursul discursului epic, pe baza căruia se schițează o evoluție clară a unor concepții ale poetului.*

Astfel, stoicismul se menține ca bază ideologică permanentă a epopeii. Desigur Lucan este mai puțin fidel armăturii doctrinare a Porticului decât Persius, dar, cum am arătat în alt capitol, stoicismul era o filosofie deschisă spre inovații. Chiar dacă ar fi fost, cum s-a afirmat, un stoic pragmatic, Lucan nu și-a cantonat filosofia numai în sfera politicului¹⁸. Ideile poetului despre evoluția universului (*Phars.*, 1, w. 74-84), despre zei, închipuiți ca simboluri ale forțelor naturii și ale unui suflet universal (*Phars.*, 2, v. 4, 9; v. 580 etc), sunt foarte stoice. Ca și unchiul său, Lucan furnizează descrierea morții suferite, pledează pentru o demnitate, care va deveni o poziție cheie în mentalitatea romană de la sfârșitul secolului I d.C., condamna frecvent luxul și luxuria, zugrăvește istoria sa epice, sub semnul virtuții și dragostei de libertate. Poetul crede ferm în puterea constrângătoare a destinului stoic, *fatum*, chiar dacă fatalismul său, mai puțin consecvent decât cel al altor adepți ai Porticului, se îmbină cu ceea ce a fost definit drept antropocentrismul *Pharsaliei*. Într-adevăr, cum am arătat, fatalitatea a împins Roma spre războiul civil, însă impactul ei s-a realizat numai prin intermediul demersului uman. Cum trebuie însă interpretat un vers care a nedumerit mulți cititori și cercetători? Ne referim la: „cauza învingătorilor a plăcut zeilor, cea a învingătorilor lui Cato”, *uictrix causa deis placuit, sed uicta Catoni* (*Phars.*, 1, v. 128). S-a arătat, de către cercetători italieni, că Lucan nu predică în acest vers teologia victoriei, nu elogiază pe învingători, ca Vergiliu, ci pe învingătorii sugerează solitudinea omului, confruntat cu legea inflexibilă a sorții. Dar Lucan n-a vrut să susțină că vestitul erou stoic care a fost Cato s-ar fi împotrivit destinului, ci, *a contrario*, că el l-ar fi aplicat cum a crezut că reclamă virtutea, adică rămânând solidar cu libertatea. Zeii au pedepsit laitatea muritorilor și au pus capăt republicii, de fapt, poeziei epice a lui Lucan. Totuși, Cato, care nu era la, n-a abandonat libertatea! De fapt, admirația față de Cato - a cărei imagine evoluează în *Pharsalia*, cum vom vedea - și adoptarea unei optici mai apropiate de standardele aristocrației romane, decât cea profesată de unchiul poetului, rămân constante în toată

485

POEZIA STOICĂ: PERSIUS ȘI LUCAN

desfășurarea epopeii. Totodată, deloc republican, cum am remarcat mai sus, Lucan a crezut permanent în ineluctabilitatea Principatului. El a rămas fidel alegei din prima parte a poemului: „pacea a venit numai împreună cu un stăpân” (*Phars.*, 1, v. 670). Alegația care va influența o apreciere similară enunțată mai târziu de Tacit. De asemenea s-a menținut stabil atașamentul de nezdrușcinat față de Roma și de romanitate. De altfel Lucan s-a referit uneori la politica externă romană, inclusiv la problemele relațiilor cu populațiile danubiene¹⁹. Sub impactul situației Imperiului din epoca lui Nero, conflictului cu parții, ulterior planurilor semiexpansioniste ale regimului imperial, poetul a resimțit presiunea Barbarilor ca o încercuire a statului roman.

Evoluția concepțiilor lui Lucan

Evoluează totuși mesajul emis de Lucan, desigur pe baza fondului stabil de idei, concomitent stoică și antropocentristă. În optica politică a lui Lucan se pot decodifica anumite modificări de accent. Cum am arătat, poetul din Corduba a fost de la început adeptul unei monarhii foarte tradiționaliste și romane (ceea ce l-a nemulțumit pe Nero!), dar, în ultimele cărți, s-a accentuat împotrivirea sa față de un principat orientalizant. Relevantă este atitudinea față de Alexandru, vestitul cuceritor macedonean, pe care Lucan îl califică drept „vlăstarul nebun al lui Filip” și „tâlhăr norocos” (*Phars.*, 10, w. 20-21). Însă Alexandru constituia paradigma lui Caligula și Nero, simbolul despotismului orientalizant, teocratic, de sorginte antoniană, totuși lipsit de conotații filosofice pe care zadarnic încercase să le imprime Seneca. Pe de altă parte, se modifică radical și atitudinea poetului față de principalii antagoniști ai epopeii, adică Caesar și Pompei. Niciodată ei nu devin adevărați eroi, care ar trebui glorificați în rezerve. Cu toate acestea, în vremea ce, la începutul discursului epic, ei sunt puși pe același plan, ulterior Lucan propune o diferențiere clară a valențelor caracteristice lor. Dacă, la începutul *Pharsaliei*,

Pompei este prezentat în plin declin, doar ca „umbra unui nume mare” (*Phars.*, 1, v. 135), în partea a doua a epopeii el devine cpetenia vrjma ilor tiraniei, înzestrat cu virtu i ca modera ia, civismul, sentimentul justiei (*Phars.*, 8, vv. 553-879). Parc s-ar fi convertit în aspirantul spre în elepciune, preconizat de Seneca, i în salvatorul republicii, cândva reclamat de Cicero. În acela i timp, personaj emblematic pentru for ele distructive, Caesar devine tiranul prin excelen . El are darul i voia de a domina, pentru c este bântuit de o furie cumplit , care îl transform într-un Ahile demonizat. Bucuria încercat de Caesar în fa a capului retezat al lui Pompei (*Phars.*, 9, vv. 1035-1062) se relev ca deosebit de abominabil i denun pasiunile, care devastau caracterul lui viciat. Evoluiaz întrucâtva i imaginea lui Cato. El este conceput în permanen ca adev ratul erou al epopeii, martirul sacru al stoicismului, încarnarea tuturor

486

EVOLU IA CONCEPTILOR LUI LUCAN

virtu ilor romane i tradi ionale. Îns admira ia fa de calit ile lui spore te dup cartea a treia a *Pharsaliei*. În loc de în elept hieratic, Cato devine adversarul militar destoinic al lui Caesar, paradigma vie a autenticilor romani.

Pe de alt parte, chiar în cartea a patra, Lucan regret destabilizarea institu ilor tradi ionale i blameaz ereditatea monarhic (*Phars.*, 4, w. 799-809, 823). Poetul pare s asume ideile conspira iei lui Piso. De altfel tonul sumbru, romantismul dezn d jduit dobândesc o pregnan accentuat²⁰. ara eposului lui Lucan vibreaz adesea de sinceritate patetic , de umanism generos. Poetul este tulburat de contrastul între inevitabilitatea monarhiei - acceptat parc mai greu decât în proza unchiului s u - i celebrarea nostalgic a unor idealuri revolute. Totu i, încrederea în demnitatea fiin ei umane dep e te această dilem tragic .

Tonul oratoric i voca ia romantic

Înc din antichitate, Quintilian l-a considerat pe Lucan orator mai degrab decât poet (*Inst. Or.*, 10,1,190). Desigur Lucan era poet, de fapt un poet înzestrat cu un talent notabil. Totu i, când moralizeaz sau mediteaz asupra evenimentelor, când i i contrapune personajele, Lucan devine de regul declamatoriu. De altfel personajele epopeii rostesc numeroase cuvânt ri, peste o sut în ansamblul *Pharsaliei*. În alc tuirea acestor cuvânt ri, poetul renun la formulele introductive din discursurile homerice i vergiliene, îns respect cu stricte e structura, compartimentarea alocu iunii antice, a a cum le concepeau retorii. Anumite cuvânt ri se transform în controverse retorice, precum cele mai sus men ionate ale lui Brutus i Cato. Controversa lor, structurată la o înalt tensiune ideatic i emo ional , conduce de fapt la angajarea celor doi eroi stoici în tab ra pompeienilor (*Phars.*, 2, w. 242-325). Întreg poemul este, de altfel, structurat dup regulile declama iei, cândva expuse de Seneca Retorul, bunicul lui Lucan. Abund prin urmare tiradele declamatorii, senten ele, prosopopeele, digresiunile, diverse procedee de amplificatie oratoric . Totu i, însuflit de mobilurile sale politico-filosofice i de o poetic înnoitoare, Lucan transcende semnificatia tradi ional a procedeeelor declamatorii, opereaz tranzi ia de la retoric la pararetoric . Sau, altfel spus, poetul confer func ionalitate epic emfazei retorice, o subordoneaz unei arte de remarcabil densitate emo ional . Pe de alt parte, s-a ar tat cu sagacitate c în spatele controversei mai sus citate între Cato i Brutus se aflau discu iile între Seneca i Lucan însu i, cuprin i de îndoieli, dar înc deci i s - i continue angajarea politic , în anii 61-62 d.C. Poetul îl concepea pe Cato ca un arhetip al lui Seneca i tododată se considera un nou Brutus²¹.

Dar cum se realizeaz subordonarea emfazei fa de obiectivele politico-estetice ale *Pharsaliei*?

Lucan devine oratoric din dorin a de „a spune cât mai mult”, de a fi cât mai conving tor. Poetul comenteaz permanent gesturile* eroilor epici, intervine în desf urarea ac iunii, particip încordat la peripe iile, ca un personaj suplimentar. El i transform discursul epic într-o confesiune. Intruziunea sa în trama epic suprim „distan a” dintre narator i obiectul narra iei, îl diferen iaz pe poet de Vergiliu i mai cu seam de Homer. Lucan comenteaz direct, confesiv, emo ionat, b t lia de la *Pharsalus* (*Phars.*, 7, w. 492-497). Vocea auctoriala a lui Lucan se traduce în trei tipuri de interven ie direct : a) a naratorului

487

POE II STOSCI: PERSIUS I LUCAN

explicit, care recurge uneori la invectivarea unor personaje i la apostrof , adresându-se, de pild , Romei îns i {*Phars.*, 1, w. 81 i 86) sau schimbând rapid între ele persoanele verbelor, ca i cazurile - nominativul i vocativul; b) cea a poetului însu i, om al epocii lui Nero, care comenteaz nemijlocit situa ia politic a timpului s u {*Phars.*, 7, w. 432; 440-459); c) cea a unei persoane nedefinite, enigmatice, de fapt a unui cet ean al rii epice a *Pharsaliei*, care ignor viitorul i implor încheierea r zboiului civil (*Phars.*, 5, w. 297-299), exprimând totu i optica politic a poetului²². Astfel Lucan alterneaz cu iscusin falsa obiectivitate i exprimarea nemediat a propriilor idei, spre a comenta evenimentele rii eposului s u i a inculca ascult torilor i cititorilor interpretarea pe care o confer r zboiului civil. Astfel tonul poemului devine nu numai oratoric sau eventual dramatic, ci i liric. Se impune, de altfel, antinomia angelic/demonic, antinomie care va juca un rol foarte important în istoria romantismului. Într-adev r, *Pharsalia* este un poem romantic, ilustrativ pentru structurile vehiculate de stilul nou. Am spune chiar mai romantic i mai neoasianist decât operele lui Seneca.

Revolu ia artistic a lui Lucan

Apartenen a la stilul nou nu se reduce doar la voca ia lirico-romantic i la func ionalitatea retoricii.

Deoarece ea implică mai ales ceea ce se poate defini ca revoluția întreprinsă de Lucan în evoluția eposului, consecința unor mentalități și problematice înnoite. Poetul s-a angajat într-o polemic plurivalent, dirijat împotriva despotismului orientalizant, însă și a epopeii homerico-vergilienne cu subiect mitologic, ca și a poeticii convenienței ei clasicizante și a varietății metrice. S-au remarcat, totuși, filiații între Lucan și Ovidiu. Oricum, însă *Pharsalia* constituie o anti-Eneid, iar autorul său este un anti-Vergiliu. Căci el pornește de la Vergiliu pentru a modifica în adâncime semnificația pasajelor din *Eneida*, la care se referă, printr-o abilă tehnică aluzivă, pentru a răsturna în alesul focalizant al mesajului emis de poetul mantuan²³.

Inovația cea mai radicală rezidă în demitizarea eposului, în furierea unui antimit, în expulzarea mitologiei și aparatului ei specific, compus din zei, semizei etc., „Gotterapparat”, din epopee. Divinitățile nu mai declanșează acțiunea epică. De altfel Lucan era contemporan cu Petroniu, care, în romanul lui, înlocuia limbajul simbolurilor cu cel al semnelor. Deși, cum vom vedea, Petroniu îl va critica pe Lucan. S-a afirmat că revoluția lui Lucan afectează trei niveluri diferite ale textului epic: 1) subiectul; 2) eroul; 3) transcendentul. Lucan ar modifica tiparele referitoare la subiect nu numai pentru că ar aborda o problemă romană, ci și deoarece s-ar referi la prezent, sub pretextul abordării epice a trecutului. De asemenea el elimină eroul unic sau cel puțin în principal, care să conducă poporul roman la o victorie decisivă. În plus, zeii își pierd funcția generativă de discurs epic, pe când, am adăuga noi, destinul se abstractizează, fiind pierd impactul asupra istoriei. Pentru noi, esențiale pentru revoluția lucaneică sunt substituirea limbajului

488

REVOLUȚIA ARTISTICĂ A LUI LUCAN

mitico-simbolic prin cel al semnelor și cea a mitului prin antimit. Totodată, s-a remarcat că Lucan recurge la amestecul de genuri literare. Nu numai că el apelează stăruitor la lirism, ci impactul invectivei și al reacțiilor critico-moralizatoare îl apropie de satira vremii. În afară de acestea, s-au stabilit filiații între *Pharsalia* și *Octavia*. Lucan însuși semnalizează tragismul discursului său (*Phars.*, 7, w. 207-213)²⁴.

Revoluția începe din invocare, unde Lucan nu se mai adresează muzelor, ci lui Nero. Împotriva lui va sluji ca divinitate și profet, încât poetul renunță la invocarea lui Bacchus, dat fiind că principele poate singur să inspire un poem roman (*Phars.*, 1, w. 63-66). Astfel un tipar utilizat de Manilius într-un poem didascalic este transferat în sfera epicului, în care ilustrează o inovație iconoclastă. Pe de altă parte, narațiunile mitologice din *Pharsalia* devin amuzante, sunt desfășurate cu un scepticism detașat.

Transgresarea motenirii vergilienne nu se reduce, cum am arătat mai sus, la abandonarea optimismului istoric. Atmosfera apollinică este intențional substituită de o ambianță dionisiacă. Pentru bacchismul *Pharsaliei*, după pierderea noastră, relevantă apare chiar invocarea. Am văzut că acolo Lucan opune pe Nero lui Bacchus, declarând că renunță la invocarea mării divinități dionisiace. Dar de ce Bacchus, și nu muzele? Însuși Apollo este consemnat doar în treacăt (*Phars.*, 1, v. 48). Astfel, la modul aluziv, Lucan semnalizează prezența atmosferei dionisiaco-bacchice în textura discursului său epic. De aceea, poetul afirmă că renunță la Bacchus (și nu la alt zeu!), în favoarea lui Nero. Tehnica, definită drept „antifrastic” față de Vergiliu, depășește nivelul răsturnării unor simple enunțuri ale mantuanului. Foarte relevant este episodul deja menționat al consultării necromantei Erichtho (*Phars.*, 6, w. 413-830). Acest episod ripostează narațiilor vergilienne a coborârii în Infern, realizate tot în cartea a șasea a unei epopei. Însă în *Pharsalia* nu eroul coboară în Infern, ca în *Eneida*, ci acesta urcă la suprafață, în vreme ce luna cade de pe cer. Sunt astfel practic eliminate elementele mitologice, întrucât poetul nu mai este constrâns să descrie meleagurile infernale. Distanțarea față de armonia clasică și inserarea unui „romantism negru” sunt ilustrate de toate celelalte mutații, care privesc fie personajul care solicită profeția, în *Pharsalia* un antierou „nevolnic”, adică Sextus Pompeius, și nu un erou, ca Enea, fie prevestitoarea, adică Erichtho, magiciană sinistră, ce ia locul seninei Sibile, fie instrumentul prevestirii, nu Anchise, ci un simplu soldat înviat. Cum este și firesc, degradarea afectează și profeția: Romei i se prezice nu o soartă glorioasă, ci tragică, îndoliată²⁵.

Miraculosul „laic”

Dar totuși ce substituie în *Pharsalia* miraculosul tradițional homerico-vergilian, prezent într-un fel chiar în primele epopei istorico-cetănești arhaice și romane? Succedaneele rezultă chiar din prezentarea, mai sus efectuată, a consultării magicienei Erichtho. Pentru a conferi mare ie evenimentelor relatate, pentru a

489

POEZII STOICI: PERSIUS ȘI LUCAN

ese în jurul lor un univers imaginar, pentru a zămisli o artă epică, s-a arătat că Lucan a recurs la două proceduri esențiale²⁶. Astfel poetul a îngroșat considerabil duetul liniar al imagisticii sale, prin utilizarea amplificării ei oratorice, conotațiilor lirice și altor mijloace mai sus evocate, care conferă pitoresc artei sale. În al doilea rând, rămânând între limitele antimitului, Lucan a operat cu un fel de miraculos „laic”,

care s-a substituit pe cel tradițional. Presagiile, visele, magia populară, apelul la diverse elemente ale fantasticului împlinesc golul lăsat de expulzarea graiului ființelor mitologice; supranaturalul transreal substituit supranaturalul mitologic. Tocmai pasajele dominate de fantastic și adesea de macabru, în orice caz de surprinzător, se dovedesc a fi cele mai izbutite din *Pharsalia*. Ca și unchiul său, Lucan, în descrierea naturii, contrapune tradiționalului *locus amoenus* un *locus horridus*. În ultimă instanță, miraculosul lugubru corectează antropocentrismul și fatalismul stoic, care, duse până la capăt, ar fi devitalizat discursul epic de fantasmă al lui poetic. Războiul civil însuși este investit cu dimensiuni cosmice și totodată horifice. Chiar „aristia” lui Scaeva implică oroare: „virtutea” acestui centurion devine criminală și implică o pildă de bravură nocivă (*Phars.*, 6, vv. 118-160). Revelatoare este și descrierea unui cârâg damnat de lângă Massilia (azi Marsilia), ca și a comportării lui Caesar, cu acest prilej (*Phars.*, 3, vv. 399-452). Caesar ordonă tăierea acestei păduri, populate de divinități necunoscute, lugubre, care transformă acest cârâg într-un peisaj fantastic, similar regatului vergilian al morților. Cu toate acestea, ca un Don Juan „avânt la letre”, Caesar sfidează zeii macabre și dobândește, în ochii soldaților săi, obligația să taie până la dură, dimensiuni supraumane.

Am arătat că Caesar este un antierou, brutal, cinic, unilateral construit ca personaj, în vreme ce Pompei evoluează spre un anumit eroism. Apare arid construit însuși Cato, eroul privilegiat al epopeii și arhetipul lui Seneca. Totuși Lucan atestă capacitate notabilă de analiză psihologică în creionarea personajelor secundare, dar și în structurarea lui Pompei și, în parte, chiar al lui Caesar, însă sfârșit de furtuni sufletești teribile. Totodată mulțimi sunt evocate cu deosebită iscusință.

Limbajul lucaneic

În pofida bunelor sale intenții, Lucan apare adesea cititorului modern ca prolix și obositor, practician al unei scriituri hiperbolizante, sonore și adesea redundante. Fervoarea sa este însă autentică. Poetul vibrează intens fața de natură și de misterele ei. Lucan impresionează puternic orice cititor, când evocă animalele, care vorbesc, nașterile monstruoase, „tehnica” magicienilor, ca de pildă Erictho mânuind leșul soldatului, zăngănitul armelor în vâzduh, o lume chtonică, tradițional italică. Nu-i lipsește darul descrierii foarte plastice, minuțios realizate. Lucan consacră descrierii furtunii pe mare (*Phars.*, 5, vv. 560-677) un spațiu de 117 versuri, față de 60 de stihuri la Vergiliu și 41 la Homer, tocmai pentru a figura minuțios fenomenul, ca și reacțiile umane pe care acesta le prilejuiește.

490

LIMBAJUL LUCANEIC

Pe lângă tiradele retorice, sentențele sonore, prosopopeele și invectivele, Lucan utilizează numeroase comparații și metafore, hiperbole și antiteze. Limbajul său dobândește astfel o somptuozitate excepțională, chiar excesivă. În același timp, poetul din Corduba își presară discursul cu asociații inedite de cuvinte, imagini noi, surprinzătoare, și revalorizează valorile semantice periferice.

Paradoxurile abundă ca și confere enunțurilor o dimensiune abruptă: în elegerea triumvirilor este „concordie discordantă”, *concordia discors* (*Phars.*, 1, v. 98). Termenul de *robora* redobândește sensul inițial de „copaci”, în timp ce unele epitețe sunt pregnant înnoite. După tradiție, Rubiconul era un râu destul de mare, însă Lucan îl proclamă „mic”, *parvus*. Adesea poetul vehiculează aproximarea sugestivă, ambiguitatea sensurilor. Câteodată descompunerea imaginii în elemente multiple determină complicarea topicii și a sensului enunțului. Totuși fraza lui Lucan este îndeosebi scurtă. Adept al stilului nou, nepot al lui Seneca, poetul recurge frecvent la parataxă, ca și la formulele intensive și la superlative. Arhaisme se întâlnesc rar în vocabularul patetic al lui Lucan, în care domină lexicul vremii. Emerg uneori chiar formule împrumutate prozei²⁷.

Versul lui Lucan, hexametru dactilic, curge larg, sonor, este uniform articulat, chiar rigid, în funcție de același ritm și de aceleași cezuri. Hexametru lucaneic se deosebește sensibil de cel privilegiat de Persius. Uneori Lucan desprinde cuvântul-cheie și îl plasează la început de hexametru. Însă astfel poetul din Corduba conferă o surprinzătoare suplete anumitor versuri, care, altfel, s-ar prezenta ca rigid construite. De fapt, versificația completează articularea complexă a unei strategii artistice pluridimensionale. Concepțiile politice, filosofice și estetice funcționează în interconexiuni și se legitimează reciproc.

Concluzii și receptarea operei lui Lucan

Cu toate defectele sale, de altfel, cum am văzut, frânate de exortările lui Seneca și explicabile prin vârsta sa foarte tânără, prin dorința de a fi convingător, Lucan este un poet de o notabilă valoare. Ne simțim copleșiți și totodată fascinați, când ne plimbăm în ara eposului lucaneic. Poetul a fost de altminteri comparat cu Victor Hugo²⁸. Să nu uităm, repetăm, că *Pharsalia* era în primul rând destinat recităților, unde anumite cusururi nu erau percepute, iar efectele sonore aveau căutare. Oricum, fervoarea juvenilă a lui Lucan, pasiunea sinceră pentru libertate, umanismul cald, generos, combustia intensivă a imaginilor, vibrația lirică autentică, romantismul plurivalent, vigurosul efort înnoitor, toate aceste mărci ale epopeii lucaneice au impresionat adesea pe mulți dintre cititorii *Pharsaliei*. Poetul

Însuși avea încredere în talentul său și se adresa în felul următor lui Caesar: „Căci, dacă este legiuit și fără duiesc ceva muzelor latine, afirm că viitorimea va citi opera mea și faptele tale, cât va dura și cinstirea adus poetului din Smyrna [Homer]; *Pharsalia* noastră va trăi și n-o va cuprinde niciodată întinericul” (*Phars.*, 9, w. 983-986). Prin urmare, Lucan clama romanitatea artei sale și caracterul ei novator, suflul de emulație ce o mobiliza, pe lângă o trinitate ce echivala cu

491

POE II STOICI: PERSIUS ȘI LUCAN

eternitatea: se reliefa în acest fel chiar mai cutelor decât Hora și Vergiliu, care crezuseră că operele lor vor dura cât puterea romană.

Am arătat că opiniile anticilor în privința lui Lucan erau împărțite, că anumiți clasicizanti, precum Quintilian și Servius, îi erau ostili. Cu toate că a adoptat o atitudine critică față de comportarea politică a poetului din Corduba, marele Tacit se inspiră din imaginile lucaneice ale lui Pompei și Caesar, când articulează caracterele și reacțiile unor personaje aice sale, ca Otho și Vitellius. Dar Lucan a fost admirat nu numai de Statius, ci și de Florus, pe când Claudian a exploatat filoanele ale *Pharsaliei*. Filologii au studiat opera lui Lucan și au alcătuit scoli, în vreme ce marele număr de manuscrise ale *Pharsaliei* ilustrează interesul pe care i l-au arătat evul mediu și Renașterea. Dante, Tasso, Petrarca și Corneille l-au admirat. Cum era și firesc, Bolteau și neoclasicii n-au gustat farmecul *Pharsaliei*. Însă garda națională a revoluției franceze i-a înscris pe scribii cuvinte inspirate dintr-un vers al epopeii lui Lucan. Ultimele decenii ale secolului nostru au comportat, în multe țări, o adevărată explozie bibliografică, tradusă în numeroase criște articole și rizele lui Lucan.

În diverse culegeri, în reviste mai vechi, ca *Orpheus* și *Ausonia*, au apărut pasaje trimite din opera lui Lucan. Relativ recent, asemenea pagini selecționate au apărut în *Izvoare privind istoria României*, vof. I, București, 1964 și în *Antologie de literatură universală*, București, 1970 (în traducerea autorului acestor rânduri). Recent a apărut o traducere integrală a *Pttarsaiei*.

Aadar, în pofida deosebirilor mari care i-au separat, Persius și Lucan se asemănau în unele privințe. Îi unea nu numai o reală prietenie, ci și tinere ea fen/ent, stoicismul militant, tririle intensive, imagistica vibrantă, sinceritatea confesivă a mesajului tor. Discursurile ambilor poești stoici vor emoționa totdeauna.

BIBLIOGRAFIE: Fredarick M. AHL, *Lucan. An Introduction*, Ithaca-London, 1976; Jacqueline BRISSET, *Les idées politiques de Lucan*, Paris, 1964; Eugen CIZEK, *L'âpoque de Neron et ses controverses sdâologiques*, Leiden.. 1972, pp. 168-179; 181-134; 337-349; 381-386; „Persius” și „Lucan”, *Istoria literaturii latine. Impenui*, partea I, Bucură i, 1975, pp. 104-142; Fabio CUPAIUOLO, *lUnerario delta poesia latina nel I secolo delV Impero*, reeditare Napoii, 1978, *passim*; Cynthia S. DfcSSEN, *lunctura callidus aer.. A Study of Persius Satires*, Chicago - London, 1968; Donao GAGLIARDI, *Lucano, poeia delta libertă*, ed. a 2-a, Napoli, 1970; Istvan K. HORVATH, „Perse et Neron”, *Studii clasice*, 3, 196 i, pp. 337 și urm.; *Istoria literaturii latine {14-117 d.C}*, București, 1982, pp. 226-260; 307-330; Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, S, pp. 30-41; 60-33; II, pp. 141-142; 148-149; Emmanuele NARDUCCI, *La Prowidenza crudele. Lucan e la distruzione dpi miti augustei*, Pisa, 1979; *Neronia 1977. Ades du 2-e colloque de la Societe Internationale d'Etudes Neromennes*, Ciermon, f-erranci, 1582, pp 75-124; 15.-155; 191-213; Ettore PARATORE, *Storis delia ietteratura latina*, ed. a 8-a, Rrenze, 1967, pp. 555-610; Rene PSCHOM, *Histoire de la littârture latine* ud. a 9-a, Paris, 1924, pp. 550-582; *Rome sinous. Manuel d'initiation la littârture ei â ia civilisaion iatines*, Paris, 1977, pp 174-178; Jonn Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in lthe Age of Nero*, Ithaca-London, 1985, *passim*; Paolo TREMOLI, *M. Anneo Lucano. L'ambiente familiare e letterario*, Trtesie, 1961; Fran ote VILLE.'JEUV'E, *Essai sur Perse*, Paris, 1818.

492

NOTE

1. Pentru relațiile poetului cu cercurile cultural-politice, prin excelență cu cel al lui Thrăsea, vezi Eugen CIZEK, *Neron*, Paris, 1982, p. 234. Pentru cunoașterea operei lui Lucilius de către Persius, vezi Domenico BO, „Una vexatissima quaestio: Lucilio, Lucrezio e Persio, I, 1-2”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1095-1105.
2. Pentru acest punct de vedere asupra izvoarelor de inspirație ale lui Persius, vezi G.S. FISKE, „Lucilius, the *Ans Poetica* of Horace and Persius”, *Harvard Studies in Ciassical Philology*, 24, 1913, pp. 1-36; Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 551-552; Iancu FISCBER, Prefația Persius - Iuvenal - Marțial, *Satire și epigrame*, București, 1967, pp. XII-XIII; Eugen CIZEK, „Peisius”, *Istoria literaturii latine, Imperiul*, Partea întâi, Bucurăt i, 1975, pp. 106-107; Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario dellapoesia latina nellsecolo dell' Impero*, re editare, Napoli, 1978, p. 200. Persius a fost prezentat ca un doctrinar, îndepărtat de observare?.. vie ii, de către Ulrich KNOGHE, *Die Romische Satire*, Gottingen, 1957, p. 61. Cu unele nuanșe, așeaprecieapare și te Charles WITKE, *Latin Satire. The Structure of Persuasion*, London, 1970, pp. 70; 110; 150-151. Per.tru *personae* aciopăiale cfe Persius, vezi Cyntnia DESSEN, *lunctura esaâus acri: a Study of Persius Satires*, Chicago-London, 1958, p. 9. Astfel, în satira întâi, care prelungește ideile din choliambi, Persius asumă *peisona* tânărului poet rebei, critică adresa anumitor confrași și, față de modelele grecești (*ibid.*, p. 38). în vreme ce, în satira a doua, Persius ar adopta *persona* unui bătrân moralist stoic (*ibid.*, p. 40), iar în satira a treia se impunea o *persona* stoică, mult mai convingătoare (*ibid.*, p. 49). Irt sfârșit, o *persona* foarte sinceră emerge din satira a cincea (*ibid.*, pp. 71 și 93). Aceiași savant consideră că satirele au fost scrise de poet într-o altă ordine decât cea a edițiilor postuma. Această ordine ar începe cu satira așeaași s-ar fi încheiat cu satira întâi (*ibid.*, pp. 95-96). Popularitatea lui Socrate, printre stoicii vremii, este reliefată de aceeași cercetătoare (*ibid.*, pp. 97-101). De altfel s-a demonstrat că Persius cunoștea temeinic opera lui Platon: vezi Antonio CARLINI, „La seconda satira di Persio e i'Afcibiade seconda”, *Studi di Filologia Classica in Ore di Giusto Monaco*, pp. 1089-1093. în privința observării realității literare și conectării lui Persius la dezbaterile estetice ale epocii, vezi Nino SCIVOLETTO, „La poetica di Persio”, *Argentea Aetas. iii Memoriam Entii V. Marmorate*, Genova, 1973, pp. 83-106, mai așeap. 86-88; 105, dar și anterior Peter DAMS, *Dichtungskritik bei Nachargeischen Dictern*, Marburg-Lahn, 1970, pp. 113-126.
3. În latine te propoziția *auricuias asini rex Midas habet* a fost schimbată în *auriculas asini quis non habet*? Pentru atitudinea lui Persius față de Nero, vezi Raoul VERDIERE, „Notes criiiques sur Perse”, *HommagesâM, Niedermann*, Bruxelles, 1956, pp. 339-350; Istvan K. HORVATH, „Perse et Neron”, *Studii clasice*, 3, 1961, pp. 337-343; Eugen

CIZEK, *L'époque de Neron et ses cor.trovenses ideologiques*, Leiden, 1972, pp. 182-184. în privin a aluziilor la Abrasax-iao, vezi Lucien JANSSENS, „L'apport de Perse aux études neroniennes: Abrasax, ie dieu de Neron”, *Neronia 1977. Ades du 2-e Colloque de la Sociale Internationale d'Etudes Neroniennes*, Ciernopt-Ferrand, 1982, pp. 191-222. Pentru mesajul lui Persius, problematica satirei lui, vezi C. DESSEN, *op. cit.*, pp. 23-96;

493

POE II STOICI: PERSIUS I LUCAN

E. CIZEK, „Persius”, *Imperiul*, pp. 106-110; Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, II, pp. 141-142; Mariana B LU , „Persius”, *Istoria literaturii latine (14-117 d.C)*, Bucure ti, 1982, pp. 313-320.

4. Pentru poetica lui Persius, vezi mai ales N. SCIVOLETTO, *op. cit.*, pp. 25-86; 90-93; 104-105 (care reperează accentele polemice); John Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985, pp. 92-114. Choliambii au fost considera i prolog al satirelor de c tre Wendell V. CLAUSEN, „Sabinus MS of Persius”, *Hermes*, 91, 1963, pp. 254-255, după ce fuseser declara i poem independent al lui Persius de c tre Otto JAHN, în edi ia *Aulii Per ii Flacci Satirarum Liber cum scholis antiquis*, Leipzig, 1843, p. 71. Ch. WITKE, „The Function of Persius' Choliambics”, *Mnemosyne*, 4, 15, 1962, pp. 153-158, socotea c , în choliambi, Persius asuma o *persona* cinica. Giovanni D'ANNA, „Persio semipaganus”, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 6, 1964, pp. 181-184, semnală ecouri proper iene în dou versuri (5-6) din choliambi. Pentru antilenismul din choliambi, vezi i C. DESSEN, *op. cit.*, pp. 18-23.

5. Pentru discu ia în jurul limbajului abscons al lui Persius, vezi John Patrick SULLIVAN, „In Defence of Persius”, *Ramus*, 1, 1972, pp. 48-68 (care la pp. 59-62 se refer i la Pound); J.P. CEBE, *La caricature et la parodie dans le monde antique des origines à Juvenal*, Paris, 1966, p. 206 (care arată c dorin a de a fi expresiv îl determin pe Persius la obscuritate). Ch. WITKE, *Latin Satire*, p. 112 exagerează când exclam „Persius speaking to be dramatic, become a obscure”. Pentru rela iile cu retorica i alte probleme, vezi C. DESSEN, *op. cit.*, pp. 1-14; 66-70 (Alcibiade comparat cu un pederast prostituat; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 69-70; dar i E. CIZEK, „Persius”, *Imperiul*, pp. 110-111; Alain MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 178.

6. Pentru sugestivitatea portretelor fizice i pentru raporturile cu mimul, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 557-558. Cu privire la structura satirelor lui Persius în general, vezi E. CIZEK, „Persius”, *Imperiul*, pp. 111 -112; M. B LU „Persius”, *Istoria literaturii latine*, pp. 320-324. Alc tuirea dialogului imaginar din unele satire este îndeob te foarte labil . încât George HENRICKSON, „The First Satire of Persius”, *Classical Philology*, 23, 1928, pp. 102-107, sus inea, desigur exagerând, c în satira întâi dialogul nu constituie decât un monolog interior. Pentru contrastul între distorsiunile tematice i unitatea imagistic a satirei a cincea, vezi William S. ANDERSON, „Part Versus Whole in Persius Fifth Satire”, *Philological Quarterly*, 39, 1960, pp. 66-81. Pentru datoria contractat fa de Hora iu i alte tipare mai vechi, vezi Kenneth J. RECKFORD, „Studies in Persius”, *Hermes*, 90, 1962, pp. 476-504, mai ales 497; C. DESSEN, *op. cit.*, pp. 79-88; 94 (ultima satir este cea mai horai an , atât datorită vocabularului utilizat, cât i altor elemente, îndeosebi portretului atribuit lui Caesus Bassus; dar pot fi decelate ecouri nu numai din Lucilius, ci i din Lucre iu i Cicero); F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 106-108. În ce prive te configurarea unit ii artistice profunde a satirelor, vezi C. DESSEN, *op. cit.*, pp. 14; 75-78; 95-96.

7. Această îngem nare este semnalat de F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 38-39; pentru scriitura lui Persius în general, vezi *ibid.*, pp. 31-39; Francois VILLENEUVE, *Essai sur Perse*, Paris, 1918, *passim*; C. FARANDA, „Caratteristiche dello stile e del linguaggio poetico di Persio”, *Rendiconti dell' Istituto Lombardo di Scienze e Lettere*, 88, 1955, pp. 522-526; U. KNOCHÉ, *op. cit.*, pp. 83-84; Giorgio BRUGNOLI, „Verba togae”, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 10, 1968, pp. 190-192; C. DESSEN, *op. cit.*, pp. 11-12 (alegoria); 19 (choliambi, tradi ia roman); 42-47 (satira a doua); Ch. WITKE, *Latin Satire*, pp. 150-151; N. SCIVOLETTO, *op. cit.*, pp. 100-105; M. B LU , „Persius”, *Istoria literaturii latine*, pp. 324-327.

8. Pentru expresionism i baroc la Persius, vezi i N. SCIVOLETTO, *op. cit.*, pp. 100; 103-105 (care crede îns c Persius ajunge astfel la un anumit manierism).

9. Vezi Jean BAYET, *Literatura latin* , trad. româneasc de Gabriela CRE IA, Bucure ti, 1972, p. 526; i R. PICHON, *op. cit.*, p. 560. Pentru receptare, vezi J.P. SULLIVAN, *In Defence*, pp. 48-56; E. CIZEK, „Persius”, *Imperiul*, p. 113; M. B LU , „Persius”, *Istoria literaturii latine*, pp. 327-328.

10. Vacca, Statius i Mar ial constituie cele mai importante izvoare favorabile, pe când Suetoniu, biograful târziu necunoscut i, cu anumite nuan e, Tacit îi sunt ostili: vezi în acest privin Eugen CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 228-229.

11. Donato GAGLIARDI, *Lucano, poeta della libertà*, ed. a 2-a, Napoli, 1970, pp. 23-27, vede obâr ia contenciosului în poetica nou , antivergilian i antineronian , pe care o promovau primele c r i din *Pharsalia*. Emmanuele NARDUCCI, *La Provvidenza crudele. Lucano e la distruzione dei miti augustei*, Pisa, 1979, p. 30, opinează c Nero a fost ocot de contrastul dintre elogiul ini ial al *Pharsaliei*, consacrat lui, i timbrul pesimist, care prevala în discursul poetului din primele trei c r i. Lucan este declarat „representant caracteristique de la société neronienne” de c tre A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 174. Pentru detaliile referitoare la sfâr itul poetului, vezi E. CIZEK, *L'époque de Nêron*, pp. 194-195.

12. Ne referim mai ales la Frederick AHL, *Lucan. An Introduction*, Ithaca-London, 1976, pp. 326-333. Totu i, A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, Paris, 1977, pp. 174-175 prefer ca titlu „R zboiul civil”. Pentru m rirea num rului de versuri în ultimele cânturi, vezi R. MARTIN -J.GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 60.

13. Cum a demonstrat Michel RAMBAUD, „L'opposition de Lucain au Bellum Civile de Cesar”, *L'Information Litteraire*, 1960, pp. 155-162, îndeosebi pp. 156-175.

14. Pentru izvoarele, modelele i documentarea lui Lucan, vezi Wolfgang Dieter LEBEK, *Lucans Pharsalia*, Gottingen, 1976, pp. 32-44; 297-307; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, p. 76; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 60-61; E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 235-237. O list a autorilor consulta i de Lucan, în fruntea c rora figurează , desigur, Titus Livius, apare la Paul JAL, „La place de Lucain dans la litterature antique des guerres civiles”, *Neronia 1977*, pp. 83-89.

15. Pentru pesimismul funciar al lui Lucan, vezi A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 175 i mai ales E. NARDUCCI, *op. cit.*, pp. 25-36; 66-73; 120-121 etc; E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, p. 237. D. GAGLIARDI, *op. cit.*, p. 148, n. 85 semnalează c termenul de „măhniit”, *maestus*, i întregul lui câmp semantic apar frecvent în *Pharsalia*.

16. Cât prive te *libertas* la Lucan, vezi E.D. LEBEK, *op. cit.*, pp. 279-283 (no iunea ar conota libertatea poporului Romei); F. AHL, *op. cit.*, pp. 42-61; 279; 343-345 (care îl consider republican pe Lucan).

D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 92-111; 166-169, afirm c , f r a preconiza restaurarea republicii, Lucan opune *libertas* conceptului de „domnie”, *regnum*. Termenul de *libertas* apare de 30 de ori în *Pharsalia*. 8 ocuren e se pot constata în cartea a noua, unde poetul închipuie libertatea ca „un impeto furente di passione civile”. Dar *libertas* ar semnifica la Lucan contestarea tradi iilor literare clasicizante, poeticii convenien ei, pentru ca, prin stadiul intermediar al libert ii de substan moral , poetul s ajung la elogierea trecutului, reprobarea despotismului, voin a i curajul de a fi liber. J.P. SULLIVAN, *Literatura and Politics*, pp. 118-119; 143-165 îl consider pe Lucan republican i afirm c pentru poet *libertas*, cuvânt crucial în *Pharsalia*, ar fi roman i senatorial . Sulla i Marius nu rezult din poem ca „mari c pitani”, ci ca distrug tori ai libert ii „constitu ionale” (*Phars.*, 1, w. 581-583; 2, vv. 84-88).

17. Pentru ipoteza rupturii, cândva arborat de Augusto ROSTAGNI, s-au rostit printre alii Mario Attilio LEVI, *Nerone e i suoi tempi*, reeditare, Milano, 1973, pp. 61-65; F. AHL, *op. cit.*, p. 353; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 206-213. Ipoteza unitărilor monolitice a fost adoptată de mai mulți savanți. Vezi printre alii Jacqueline BRISSET, *Les idées politiques de Lucain*, Paris, 1964, pp. 191-192; 217-218; Berthe MARTI, „La structure de la Pharsale”, *Lucain. Sept exposés suivis de discussions (Entretiens sur l'Antiquité Classique XV)*, Vandoeuves-Geneve, Fondation HARDT, 1970, pp. 1-50.
18. J.P. SULLIVAN, *Literature and Politics*, pp. 118-119; 143-152, îl prezintă pe Lucan ca un stoic pragmatic. Pentru stoicismul lui Lucan, cu toate inflexiunile lui, inclusiv antropocentrismul, și interpretarea versului referitor la Cato din Utica și destin, vezi Ugo PIACENTINI, *Osservazioni sulla tecnica epica di Lucano*, Berlin, 1963, *passim*; D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 109-110; 158; F. AHL, *op. cit.*, pp. 280-305; A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, pp. 175-176; E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 240-241. Chiar J.P. SULLIVAN, *Literature and Politics*, p. 152, evidențiază că viziunea lui Lucan asupra istoriei este dominată de concepte ca *uirtus*, *pietas*, *libertas* și de admirarea unor eroi ca Regulus și Cato.
19. Vezi, pentru acest aspect al *Pharsaliei*, Dan SLUANSCHI, „Lucan despre înuturile pontice și din rene”, *Romano-Dacica II. Izvoarele antice ale istoriei României*, București, 1989, pp. 29-69.
20. Dar, cu sagacitate, s-a stabilit o contradicție între accentele pesimiste, frecvente, cum am semnalat — 495

POE II STOICI: PERSIUS I LUCAN

- În treacăt, chiar în primele cărți ale epopeii, și elogiul inițial optimist, pe care Lucan l-a hărăzit lui Nero: vezi E. NARDUCCI, *op. cit.*, pp. 29-30; J.P. SULLIVAN, *Literature and Politics*, pp. 145-146.
21. Pentru funcțiile tonului oratoric în *Pharsalia*, vezi U. PIACENTINI, *op. cit.*, pp. 43-53; A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 176; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 75-86; E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 244-246; dar și W. RUTZ, „Lucan und die Rhetorik”, *Lucain. Sept exposés*, pp. 233-265; Berthe MARTI, „Lucan's Narrative Techniques”, *La Parola del Passato*, 160, 1975 (*Neronia*, 1974), pp. 74-90. Pentru „grila” de lectură, care propune echivalarea cuplului Seneca - Lucan cu cel Cato - Brutus, vezi Jean-Michel CROISILLE, „Caton et Seneca face au pouvoir. Lucain, Pharsale, II, 234-235; IX, 186-217”, *Neronia*, 1977, pp. 75-82.
22. În parte, caracterizarea vocilor auctoriale ale lui Lucan se regăsește la B. MARTI, *Lucan's Narrative Techniques*, pp. 78-88; pentru *Pharsalia* ca o confesiune, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 570-571.
23. D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 7; 47-69; 95; 107 etc., definește pe Lucan ca un „anti-Virgilio”. Vezi și E. NARDUCCI, *op. cit.*, pp. 15-118; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 40 (care utilizează formula „anti-Eneid”); Ettore PARATORE, „Neron et Lucain dans l'exorde de la Pharsale”, *Neronia*, 1977, pp. 93-101, susține că opoziția manifestată de Lucan față de Vergiliu n-ar fi început din prologul *Pharsaliei*. Totuși, din punct de vedere estetic, Lucan se distanțează de mantuan încă din primele versuri ale epopeii sale. În definitiv, în prolog, Lucan se inspiră atât din apoteozările lui August de către Vergiliu, în *Georgice*, cât și lui Hercule de către Seneca, în tragedia *Hercule pe muntele Oeta*. În ce privește afinitățile dintre Lucan și Ovidiu, vezi W. RUTZ, *Studien zur Kompositionskunst und zur epischen Technik Lucans*, disertație, Kiel, 1950, *passim*; O.C. PHILLIPS, *The Influence of Ovid on Lucan's Bellum Civile*, disertație, Chicago, 1962, *passim*; P. DAMS, *op. cit.*, p. 56. Dar, încă în antichitate se semnalase efortul lui Lucan de a-l depăși pe Vergiliu: SUET., *Vita Luc.*, 2. F. AHL, *op. cit.*, pp. 8-116 decelează în *Pharsalia* un limbaj gladiatorial, întemeiat pe „sangre y arena”.
24. Pentru cele trei niveluri, unde ar interveni revoluția lucaneică, vezi D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 114-130; pentru amestecul de genuri și recursul la satiră și tragedie, vezi B. MARTI, *Lucan's Narrative Techniques*, pp. 75-89.
25. Pentru semnificația deosebită a acestui episod, care evidențiază refuzul vergilianismului, vezi E. CIZEK, *L'ápoque de Nêron*, pp. 345-348, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 251-252; dar și F. AHL, *op. cit.*, p. 143 (care observă că Enea e motivat de *pietas*, iar Sextus Pompeius de spaimă); D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 99-100; 131-134; E. NARDUCCI, *op. cit.*, pp. 54-61. Vezi și Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 603-608 (acest savant în *Neron et Lucain*, p. 97, stabilește filiații între episodul referitor la Erichon și *Medea* lui Seneca). S-au identificat și ritualuri egiptene în acest celebru episod, de către Josee VOLPILHAC, „Lucain et l'Egypte dans la scène de necromancie de la Pharsale, VI, 413-830, à la lumière des papyrus grecs magiques”, *Neronia* 1977, pp. 111-114.
26. Cum releva R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 40-41; 61-63; E. PARATORE, *Storia*, p. 603, îl califică pe Lucan, în legătură cu acest miraculos „laic”, ca precursor al lui Goya; vezi și D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 135-136; Gian Biaggio CONTE, *Saggio di Commento a Lucano, Pharsalia VI, 118-160: l'Aristia di Sceva*, Pisa, 1974, pp. 7 și 79; E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, p. 252.
27. Pentru prozaisme, vezi F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, p. 80. În general pentru scriitura lucaneică, vezi E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 253-254. Cu privire la versificație, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 579-580; D. GAGLIARDI, *op. cit.*, pp. 148-150. Pentru anumite dimensiuni ale metaforismului lucaneic, vezi Simone VIARRE, „Caton en Libye: l'histoire et l'aphorisme (Lucain, Pharsale, X, 294-949)”, *Neronia* 1977, pp. 103-110.
28. De către R. PICHON, *op. cit.*, p. 581. Pentru receptarea *Pharsaliei*, vezi A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, pp. 174-177; E. NARDUCCI, *op. cit.*, pp. 157-162; E. CIZEK, „Lucan”, *Istoria literaturii latine*, pp. 255-256. J. BAYET, *op. cit.*, p. 549 subliniază că *Pharsalia* era în primul rând destinată a fi declamată într-o lectură publică.

496

XXV. PETRONIU

Enigmele *Satyricon-ului*

Celebrul roman care este *Satyricon-ul* a fost atribuit de manuscrise unui autor numit *Petronius Arbiter*. Numeroase enigme înconjoară atât romanul, cât și autorul lui. Acesta din urmă a fost, foarte probabil, cum a demonstrat, în ultimă instanță, regretatul savant american Kenneth Rose, un consul al anului 62 d.C., numit *Titus Petronius Niger*, pe care Tacit îl menționează sub forma *Gaius Petronius*, renumit arbitru al eleganței (*Ann.*, 16, 1-2). Pe urmele lui Niebuhr, mai mulți cercetători s-au străduit să deplaseze data redactării *Satyricon-ului* în secolele II-III d.C. și mai ales în a doua jumătate a secolului I d.C.¹ În realitate, romanul abundă în aluzii, simțite ca vii, actuale, referitoare la contemporaneitate, adică la oameni și realități ale epocii lui Nero sau la unele momente istorice imediat anterioare. Trimalchio, personaj al romanului, fredonează cântările lui Menecrates, cântăre din vremea lui Nero (*Sat.*, 73, 3, față de SUET. *Ner.*, 30, 5; DIO, 63, 1, 1) și admiră pe Petraites, gladiator al aceleiași epoci (*Sat.*,

52, 3, 71, 6). În roman, este menționat Apelles, actor al domniei lui Caligula (*Sat*, 64, 4, fa a de SUET., *Cal.*, 33,1; PHILO, *Leg. ad. Cai.*, 203). Iar sclavii toarnă mesenilor lui Trimalchio apă răcit în zăpadă, *aqua niuata*, invenție personală împotriva lui Nero (*Sat*, 31, 3; fa a de PLIN., *Nat. Hist.*, 31,3). Supranumele de *Maecenatianus*, atribuit lui Trimalchio, n-ar fi putut să fie utilizat după 69 d.C. Pe de altă parte, *Satyricon*-ul se referă și se implică frecvent în polemice literar-culturale ale epocii lui Nero, încât se impregnează masiv de mentalitatea și estetica timpului respectiv. Așadar, romanul a fost foarte probabil redactat în anii 61-66 d.C.².

Dar cine era de fapt acest Petroniu? Întrucât identificarea lui cu senatorul epicureu, menționat de Tacit, este aproape sigură, el era un curtean al lui Nero, cunoscut pentru eleganța și rafinamentul lui, care a jucat un rol fundamental în cercul cultural-politic al împăratului, în calitate de critic al gustului curții principelui, în materie de sibarism și estetic, drept factor de compensare a influenței exercitate de cei ce stimulau pasiunile ignobile ale cezarului³. A fost constrâns să se sinucidă, printr-un ordin imperial, în 66 d.C., când și-a făcut un sfârșit plină, ostentativ opus tipului stoic de moarte (*Ann.*, 16, 18-19).

497

PETRONIU

Dar sfârșesc astfel și enigmele *Satyricon*-ului? Firește că nu. Titlul operei apare sub diferite forme în manuscrise, însă trebuie preferată grafia *Satyricon*. Acest cuvânt era, după cât se pare, prescurtarea formei „cristi de satire”, *satyricon libri*, în care primul cuvânt ar constitui un genitiv plural grecesc al adjectivului *satyricus*, -a, -um. Cu umor, Petroniu ar fi făcut astfel aluzie la *satura*, ca și la *satira*, tocmai constituit. Încât el s-ar fi gândit la „cristi de amestecuri”, deoarece practica amalgamul de versuri și de proză, într-o sintaxă foarte laxă a textului, dar și la specia satirei, deoarece personajele sale duceau o existență liberă, agitată, fișor. De asemenea, cercetătoarea Luiza Campuzano crede că romancierul ar fi trimis la *satynkos*, adică la „treptă de la scenă”, pe baza unei filii i arbitrar sugerate între *satura* și *satynkos*. De aceea, titlul romanului ar însemna „cristi cu treptă de la scenă”. Oricum, titlul romanului este intențional ambiguu și plurivalent⁴.

Romanul ni s-a conservat în stare foarte fragmentară și cu multe lacune, care întrerup desigur urarea acțiunii. Unul dintre manuscrise (*Tragurensis*) și o mărțurie a lui Fulgentius atestă că fragmentele conservate ar proveni din cristile a paisprezecea, a cincisprezecea și a șaisprezecea ale *Satyricon*-ului. Prin urmare, în starea sa inițială, această operă literară ar fi fost un roman-fluviu, fapt insolit în antichitate, când predominau discursurile romanești de proporții modeste. S-a calculat că noi nu dispunem în prezent decât de 10% din ansamblul textului original al *Satyricon*-ului. Ni se pare hazardat să se susțină că, în forma inițială, acțiunea *Satyricon*-ului începea la Massilia (azi Marseille) și se încheia la Lampsacus, locul de naștere al zeului Priap.

Subiectul

De fapt, subiectul romanului apare ca neobișnuit în literatura antică, întrucât narează, la persoana întâi, peripeziile extraordinare, integral fictive, prin care trec Encolpius și alte personaje picaresce, în edițiile moderne, textul conservat apare divizat în 141 de capitole. În mod tradițional, aceste aventuri sunt împărțite de cercetătorii moderni în trei compartimente. Primele 25 de capitole ar constitui așadar numitele *aventuri ale lui Encolpius*, adică ale naratorului, care cutreieră diverse locuri și întâmpină felurite tribulații, petrecute succesiv într-o coală de retorică, într-un bordel, la o orgie etc. Episodul principal, „ospăzul lui Trimalchio”, *cena Trimalchionis* (capitolele 26-82), ne prezintă alte aventuri ale naratorului și prietenilor lui, profesorul Agamemnon, tânărul Ascyrtos, copilul Giton, la un banchet baroc și demențial, organizat de un libert bogat, și ospăzul însuși. Ultima secțiune, *aventurile lui Eumolpus*, desigur peripeziile cuplului Encolpius - Giton, separat temporar de Ascyrtos, și ale lui Eumolpus, bătătorit poet și critic, asociat binomului menționat imediat anterior. După o furtună pe mare, cele trei personaje ajung la Crotona, unde trebuie să țină de pe urma creduliților captatori de testamente. Fragmentele conservate se încheie senzațional, dar poate nu tocmai întâmplător, cu o secvență de un grotesc colosal. Pentru a liniști suspiciunile vântătorilor de testamente, Eumolpus, care se dădea drept un bătrân bogat naufragiat, furtună, citește testamentul în public: el declară că și lasă iluzoriile avuții numai celor ce, după moarte, îi vor mânca leul, tăiat în bucăți și în fața mulțimii⁵.

* Cel mai bun manuscris (Bernensis) consemnează forma *Petronii Arbitri Satyricon*. Mai logic pare grafia *Satyricon*, menționată și de un autor târziu, ca Marius Victorinus (Fragmente, 20). Alte manuscrise înregistrează și titluri ca *Satirae Petronii Arbitri* sau *Satirarum libri* sau *Petronii Arbitri Satyrl fragmenta*, care toate implică, așadar, noțiunea de satiră.

498

TIPARE ROMANE ȘI NON-ROMANE TI

Tipare romane și non-romane ti

Astfel desigur, *Satyricon*-ul încorporează un scenariu, abundent în numeroase peripezii, care nu pot sugera decât o modestă mostră a masei de aventuri complicate, ce proliferau, ca într-o comedie motorie și într-un ritm accelerat, în întreg romanul-fluviu, cunoscut de antichitate. Chiar în forma actuală, *Satyricon*-ul combină, cum s-a arătat, o saga umoristică și elemente foarte diverse, vulgare, chiar obscene, însă uneori purtătoare de critică estetică și culturală elevată, ca și foarte numeroase parodii⁶. Discursul românesc se articulează într-o narație-cadru, stralucitoare în invenția narativă, unde se insera povestiri de personaje. Narația-cadru se desfășoară pe „paliere”, pe episoade, în care Encolpius întâmpină personaje și evenimente specifice. *Satyricon*-ul constituie în primul rând un adevărat roman, de fapt primul mare roman din istoria literaturii universale. El corespunde perfect marilor îndeobște recunoscute ca revelatoare pentru discursul românesc. *Satyricon*-ul este un roman pentru că include o narație, de întindere mult mai mare decât o nuvelă, care se mișcă în lumea unei ficțiuni, axate totuși în sfera cotidianului și bazate pe o anumită viziune

despre lume. De fapt, o asemenea caracterizare corespunde, după părerea noastră, celei mai simple definiții a romanului. Pe de altă parte, pe urmele teoriei romanului elaborate de Georg Lukács și de Lucien Goldmann, cercetătorul francez René Martin a arătat că, întocmai ca *Don Quijote* și alte opere romane timpurii „moderne”, *Satyricon-ul* ilustrează criza eposului, în cadrul căreia eroii își pun întrebări, la care nu cunosc răspunsuri, și își problematizează cuturiile, adesea ambigue. În vremea aceea, cum am arătat în volumul anterior, eroii epopeii cunosc îndeobște numai răspunsuri, acionează solidar cu acele comunități din care fac parte și în virtutea imperativelor ce decurg din statutul lor. Desigur cu excepția *Pharsaliei*. Însă noi credem că asemenea caracterizare este pertinentă numai pentru un anumit tip de roman, cel al cuturilor, romanul „recherche”, și nu pentru romanul pur narativ, cel „istoric” sau „povestire”. De altminteri, adecvarea *Satyricon-ului* la formula romanului „recherche” implică și emendările teoriei lui Lukács, propuse de M. Bahtin, care consideră că romanul nu reflectă o descompunere a eposului, ci se opune acestuia în perspectiva demistificării realității trivite. Bahtin pornește de la literatura antică satirică, parasatirică și de la diverse parabole. Și, într-adevăr, *Satyricon-ul* este un roman problematizant, *un roman al condiției umane*.

De altfel, regăsim în *Satyricon* cele mai multe clișee ale acestui roman „histoire”, care aparuse în Grecia, încă din secolul II î.C. Tiparele romanelor grecești erotice, anterioare sau posterioare discursului narativ petronian se pot recunoaște lesne în *Satyricon*, unde interferează peregrinări multiplicat, cîntecuri pe mare, întrerupte de furtuni, întâlniri inopinate, dispute ale îndrăgostiților, despărțiri și reconcilierii ale lor, scene de gelozie, lamente retorizante. În scenariul petronian, cuplul Encolpius - Giton, doi tineri vicioși, parodiază la nivelul homosexualității

499

PETRONIU

bine jumul sentimental și heterosexual din romanul grec, fata frumoasă ca Venus, băieatul desvârșit ca Apollo*. De fapt, *Satyricon-ul* conotează în același timp o parodie globală de romane erotice și un sistem ori, cel puțin, un conglomerat de pași, odii. Nu este deloc necesar să postulăm un model de roman grec parodic, de care ar fi dispus Petroniu. De altminteri, existau puține romane grecești și Petroniu a folosit el însuși, aproape *ex nihilo*, tiparele sale parodice, care răspundeau unui nou orizont de așteptare, favorabil înlocuirii discursului și mbolurilor prin cel al semnelor⁷. Petroniu reacționa atât împotriva a sentimentalismului prea serios și lacrimogen, deși încă incipient, din literatura fomanesc elenă, cât și împotriva discursului istoriografie latină și, în general, împotriva prozei de la Roma, unde ficțiunea era prea puțin utilizată și unde (Jomina infla ia moralizării.

Caracterul profund novator al *Satyriconului* nu înseamnă că Petroniu n-ar fi recurs la materiale și tipare non-romanești, adică datorate altor specii și genuri literare mai vechi. Romancierul însuși pare a avertiza cititorul asupra împrumuturilor din alte genuri literare și conotațiilor lor umoristice. Am arătat că se apreciază că, până la un punct, *Satyricon-ul* ar fi un epos degradat. Motivul mîniei unei divinități descinde, fără îndoială, din epopee. De asemenea s-a opinat că diversele ipostaze în care apare Encolpius parodiază succesiv pe Ahile, Enea și Ulise. Deriziunea învluie diverse elemente și episoade de sorginte epică. Această deriziune trebuie, pe de altă parte, pusă în relație cu gustul pentru umorul acid, cu farsa populară italică, cu *satura* și *satira*, cu tradiția fescenninilor, a atellanelor și a mimilor. Limbajul crud, savuros, pregnantă coloratură erotică a romanului, chiar sadismul uneori practicat de Petroniu, impactul triumfului „bulevardier” (so-so ie-amant), ilustrat de Encolpius-Giton-Eumolpus sau Ascyrtos, prezintă filiații evidente cu esența mimilor⁸. Ni se pare important să semnalăm filiații cu farsescul plautin, cu faceiosul comediei antice, în fond cu ironia petulantă, care o caracterizase. De altfel Joel Thomas a arătat că romanul lui Chariton, care l-a precedat pe Petroniu, prezenta afinități cu piesele de teatru ale comediografului elenistic Menandru. Petroniu a utilizat, de asemenea, tiparele satirei menippee, a cum le ilustraser anterior Varro, Mecena și Seneca. Lor li se datorează amestecul de versuri și de proză (*prosimetrum*), privilegierea unei compoziții voit dezordonate, sinuoase, amalgamul de stiluri lingvistice, recursul la proverbe și citate, dimensiunea caricaturală a personajelor, chiar propensiunea spre o multivalentă parodiare. Căci s-au recunoscut în romanul petronian diverse parodii, pe lângă cele amintite mai sus. Ne referim la parodii de tragedie, de elegie erotică, de poezie bucolică, narativă sau a misterelor etc.⁹. Totuși *Satyricon-ul* nu constituie, în principal, o satiră menippee sau o *satura* obișnuită. Căci elementele satirice și satirice sunt integrate unei trame narative de largă respirație, unde autorul, spre deosebire de satirici, nu-și propune să-și educe și să moralizeze publicul.

Petroniu a folosit, de asemenea, apel la tiparele „nuvelor” sau novelelor mileziene, *fabulae Milesiae*, specie literară introdusă la Roma de Cornelius Sisenna. Romancierul a inserat în naraia-cadru cel puțin două „nuvele” mileziene, povestirea băiatului din Pergam și a matroanei din Efes. Aceasta din urmă pare a prelucra una dintre milezienele latine ale lui Sisenna, care

* Divinitatea amorului, care, în romanul erotic grec, intervine în acțiune și se războiește pe personaje, replică parodică a Venerei, dar și a lui Poseidon din Odiseea, este Priap, zeitate populară, licențioasă, adevărat „demon”, total diferit de zeii solemni ai Olimpului, care populau epopeea și interveneau direct în expandarea scenariului epic. Pe când imixtiunea lui Priap este indirectă, viclenă. Iar frecvențele infidelității ale personajelor lui Petroniu parodiază castitatea eroilor romanului grec. Falsă prietenie, încărată de ipocrizie, care îl leagă pe Encolpius întâi de Ascyrtos și ulterior de Eumolpus, parodiază fidelă și sincera *amici* ia din romanul grec și din epopeele homerice. Căci *Ninopedia* datează din 100 î.C., iar romanul lui Chariton, contrar unor ipoteze mai vechi, pare a fi fost scris în secolul I î.C.

500 -

TIPARE ROMANEȘTI ÎN NON-RC

BIBLIOTECA JUDEĂNEANĂ

fusese preluat de Fedru și într-un discurs mult mai rigid. Am semnalat acest fapt într-un capitol anterior. Au fost de asemenea încadrate în naraia-cadru și alte povestiri populare italiice. Oricum, apar larg utilizate, în întreg romanul, tipare mileziene, ca naraia la persoana întâi („Ich-Erzählung”), localizarea geografică precisă, retenția unor personaje, poanta subtilă, tema dragostei efebice, mediul citadin și totodată cotidian în care se desfășoară intrigă, caracterul senzațional al unor peripecii¹⁰. În

acela i timp, Petroniu a recurs i la matricele unor povestiri de c l torie, mai ales grece ti. Nara iunea la persoana întâi ar putea descinde i din povestirile de c l torie. De fapt, tema c l toriei în Italia meridional asigur unitatea discursului romanesc. Îndeosebi personajele Saiyr/con-ului se deplaseaz neîncetat în spa iu i manifest reac ii de c l tori¹¹.

Îns toate aceste împrumuturi de tipare sunt, repet m, organic integrate structurii romane ti fundamentale. Tiparele non-romane ti sunt convertite în tipare romane ti. Încât numai aparent *Satyricon-ul* ar fi o colec ie de episoade, dezlânat asamblate. Episoadele picare ti, pendinte de noua comedie greac , de mim, de factura banchetului literar, recent identificate de Gareth Schmeling, se subordoneaz alc tuirii romane ti prioritare. Într-un creuzet magic, Petroniu tope te i retope te totul, în vederea alc tuirii unui scenariu romanesc genial, unei structuri concomitent unitare i foarte complexe. Pentru Petroniu romanul constituie efectiv un „antigen”, închipuit ca independent de reguli i de canoane. O fic iune deosebit de fascinant este, astfel, z mislit . Totu i, în structura intrigii fic ionale exuberante a *Satyricon-ului* se pot decela mai multe niveluri.

Structura *Satyricon-ului*

Incandescen a narativ caracterizeaz , a adar, intriga *Satyricon-um*. Incidentele stupefiant, care o populeaz , au determinat pe unii cercet tori s compare acest roman cu *Candide* al lui Voltaire¹². Am ar tat, de asemenea, c scenariul romanesc se realizeaz prin dou proceduri esen iale: încadrarea în nara ia-cadru a unor povestiri ale personajelor (în francez „enchâssement”) i înl n uirea episoadelor (în francez „enchaînement”). Dar în structura de adâncime a acestei intrigi *poate fi deslu it o op iune filosofic , identificat într-un epicureism fundamenta*¹³. De altfel, într-o declara ie programatic , echivalând cu o declama ie în versuri elegante, pe care contextul n-o reclam , Petroniu înf i eaz limpede adeziunea sa la doctrina lui Epicur: „oare de ce ne privi i voi, Catoni, cu o frunte posac ?// Scrierea mea condamnând, simpl cum alta n-a fost?// Farmecul vesel al vorbei curate surâde într-însa -// Faptele unui popor spuse în candid limbaj!// Cine nu tie, iubind, s se-nfrupte din darul Venerei?// Cine ne poate opri s huzurim în pat cald?// Ne-ai poruncit-o, savant Epicur, adev rului tat :// În v tura- i ne-a spus: via a nu are alt el!”, {*Sat*, 132, 15; trad. de Eugen Cizek). Prin urmare, romancierul proclam nouitatea i simplitatea propriei opere i speciei literare f urite de el (*nouae simplicitatis opus*), propune - prin intermediul lui Encolpius - o poetic explicit , asupra c reia vom reveni i ader fe.rj epicureism, c ruia îi confer , cu o îng duita care i tindea aceast filosofie în epoca imp

— CLUJ —

r. . . c,yr '••
PETRONIU

Atât în acest pasaj, cât' iîn rândurile subsecvente, Petroniu reprob pe stoici, Catonii (am v zut cât importan acordau Lucan i al i adep i ai Porticului figurii lui Cato din Utica), i îi acuz de ipocrizie (*Sat*, 132,16). Într-un alt enun , Eumolpus sus ine c , dimpotriv , Epicur „este un om divin” (*Sat*, 104, 3). În sfâr it, acela i Eumolpus preconizeaz o tr ire epicureic a clipei prezente: „eu am tr it totdeauna i în orice loc, ca i cum mi-a petrece cea din urm zi dintr-o via , care n-ar mai reveni niciodat ” (*Sat*, 99,1; trad. de Eugen Cizek). În numele epicureismului, sunt respinse nu numai ideile relative la transmigrarea sufletelor, ci i cele la dezvoltarea ciclic a lumii. Sunt parodiate zeit ile i miturile, este elogiata via a simpl , retras , lini tea sau ataraxia epicureic i în elepciunea, „mintea bun ”, *bona mens*. Fire te, în roman se pot descria i unele valen e cinice, în leg tur cu un comic violent, crud, cu privilegierea unor scene de banchet. De altfel Eumolpus a fost apropiat de tipul poetului cinic r t citor. S-a ar tat c *Satyricon-ul* echivaleaz cu o c l torie ini iatic sau mai degrab cu o antic l torie¹⁴. Fundamental r mâne, totu i, adeziunea la epicureism, care nu se reduce la declara iile anumitor personaje.

Oare nu trebuie s conex m op iunii epicureice i tr irea imanentist a peisajului constituit în discursul romanesc, credin a c locul omului se afl printre obiectele i rela iile care îl determin , absen a unui autentic factor transcendent în roman sau prezen a unui element divin foarte degradat? Modelul de roman preconizat de savantul francez Rene Martin pentru *Satyricon* i întemeiat pe o percepere a crizei valorilor, pe un anumit decep ionism, resim it de personaje, pe marginalitatea acestora, pe ambiguitatea lor social i psihologic , îndeosebi pe problematizare - c ci ele au probleme i creeaz mereu probleme -, trebuie conexat, dup p rerea noastr , epicureismului asumat de romancier. Ceea ce nu înseamn c acest model este rezultatul inevitabil al op iunii epicureice i nici c adeziunea la doctrina Gr dinii nu ar fi putut conduce i la o alt formul romanesc . *Dar privilegierea unui roman problematizant se coreleaz în Satyricon cu adeziunea la epicureism*. S-a întrev zut în „fug ” una dintre structurile preeminente ale romanului scris de Petroniu¹⁵. Îns , în realitate, personajele, de fapt antieroi *Satyricon-ului*, fug de obstacolele de care se lovesc *pentru a c uta*. Dar ce anume caut aceste personaje? Mijloace de subzisten i aventuri erotice. î i petrec vremea într-o r t cire permanent . Se caut i între ele, se pierd, se reg sesc i apoi se pierd din nou. Îns ele caut febril i sensul obiectelor înconjur toare, caut un stil adecvat de via , în ultim instan , semnifica ia condi iei umane, chiar dac par a nu o afla vreodat . Pentru c se ajunge la refuzul realului, mai degrab al valorilor întâmpinate, la oboseal în fa a vie ii, care succede furiei intense a tr irii. De fapt, c ut rile e ueaz în râs, în umor, care rezolva toate tribula iile lor. Reac ia prin râs, prin deriziune, prin

caricatură și parodie constituie un al doilea nivel al structurii *Satyricon-ului*, ca intermediar între cel profund, epicureic, și structura de suprafață, articulată de peripecțiile narate de romancier. Petroniu respinge lumea mitului și simbolului, căci el operează numai în spațiul semnelor, vehiculează antimitul exact în clipa când Lucan îl introducea în epopee, când se realiza, cum am arătat în mai multe rânduri, tranziția spre noi structuri și discursuri mentale ale societății romane, căpătând valuri și metavâjuri pe laeu. De aceea, s-a afirmat că *Satyricon-ul* STRUCTURA SATYRICON-ULUI

implică o anumită subversiune, desigur, îndreptată împotriva vechilor mentalități și concepții, vechilor forme de scriitură. De altfel, în vreme ce în mit descrierea subiectului era predestinată, fixată de la început, în vederea realizării unui anumit obiectiv, în *Satyricon* predomină acțiunea imprevizibilă, suspensul. Nimic nu apare ca prestabilit, dirijat în vederea punerii în operă a unui plan fixat de mult vreme. Gareth Schmeling evidențiază cu îndrituire această diferențiere a romanului de textură consacrată mitului.

ara romanului

Pe de altă parte, caracteristicile personajelor petroniene implică o descriere, o frescă a lumii, intensă și imanentistă, pe care autorul o considera necesară, cum am arătat mai sus, o proclama ca atare în declarația lui programatică. Petroniu figurează într-adevăr „faptele unui popor”, așa cum făcuse, în altă parte, un adevărat roman de moravuri. De asemenea, Petroniu insistă, am spune frenetic, asupra ponderii atât de importante a sexului în aceste moravuri, în existența general umană. Totuși, el nu a fost atât un analist, cât un observator, întrucât a consemnat fenomenele sociale ca un dat, cu unele excepții, nu ca un rezultat. Universul imaginar al romancierului încorporează, în mod obligatoriu, obiecte reale. Chiar dacă ele primesc, în organizarea intrigii, o funcție particulară, care totuși nu le poate modifica complet semnificația genuină. De aceea, *Satyricon-ul* documentează asupra unor aspecte ale societății epocii, și nu numai asupra mentalității ei. Se profilează astfel parametrii unui întreg tip de civilizație, cel al Italiei greco-romane din secolul I d.C. Anumite personaje ale romanului revelează unele trăsături ale unor categorii socio-morale autentice. S-a susținut că *Satyricon-ul* n-ar vehicula decât un discurs pur literar și fantasmatic, lipsit de orice valoare documentară, deoarece din scenariul romanesc n-ar rezulta decât fantasmеle autorului și poate cele ale epocii¹⁶. Însă aceste fantasmе făceau parte din psihologia vremii, ilustrau mentalitățile epocii. Iar datele civilizației erau practice, cum am arătat, captate de asemenea fantasmе, care trebuiau să-și exercite impactul asupra lor. Fără îndoială, s-a exagerat sensibilitatea numărului realism al lui Petroniu. *Romancierul este expresionist, și nu realist*. Am spune chiar principalul exponent al expresionismului în secolul I d.C. Nu este o întâmplare faptul că Federico Fellini i-a intitulat // *Satyricon* unul dintre cele mai bune filme ale sale. Deși Fellini n-a înțeles cu adevărat romanul lui Petroniu, care a fost judicios apropiat mai degrabă de producțiile cinematografice ale lui Max Brothers, Jean Yanne și de o parte dintre cele ale lui Bunuel¹⁷. Pentru că fresca petroniană a moravurilor are o vocație categoric cinematografică, desigur „avânt la lettre”. Oricum, exigențele structurilor literare și orientarea expresionistă impun personajelor petroniene relații foarte congruente în practica socială, dar observarea realităților externe deschide universul imaginar al *Satyricon-ului* spre

503

PETRONIU

statutul autentic al categoriilor umane ale epocii. S-a arătat că, exceptând teatrul comic, până la Petroniu, literatura latină aducea în creațiile ei doar grupuri sociale, limitate la câteva mii de oameni. Pe când *Satyricon-ul* se apleacă asupra mulțimii, observă modul de a se comporta și de a vorbi al liberilor, pe care scriitorii anteriori îl ignoraseră. Furtul și crima, arlatanismul, mai ales sexul prevalează în această arată a romanului petronian.

Realități socio-morale

Această mulțime, expresionist concepută, încorporează numeroase categorii ale unei lumi interlope, oricum foarte pestrițe. Proaspetți îmbogățiți, arlatanii vicleni, dar proști și infatuați, tot felul de pungași, intelectuali de clasă și perversi, matroane desfrânate și preotese destrăbălate, curtezane și proxene și colindă prin case elegante, ca și prin coli, prin taverne, hanuri, pinacoteci și piețe, anticipând experiențele personajelor picarești. Viciile se concentrează în Crotona, unde locuiesc o matroană perversă, adică Circe, și abundă vânzătorii de testamente, *heredipetae*, ce copleșesc cu atenție pe celibatarii bogași. De fapt, Roma însăși se travestește în această Crotonă, despre care romancierul declară că a constituit odinioară primul oraș al Italiei (*Sat*, 116, 2). Petroniu consemnează recesiunea care atinsese anumite orașe din sudul Italiei (*Sat*, 44-45, 116), corupția care afecta unele administrații locale (*Sat*, 14, 2).

Conotațiile politice sunt foarte limitate. *Satyricon-ul* nu constituie un roman-cheie al viciilor curții lui Nero, ci un discurs romanesc menit să amuze această curte, similar cu anumite poeme atribuite lui Petroniu de *Anthologia Latina*TM. Astfel, Petroniu

exorcizează propriile fantasme, precum și cele ale curții neroniene, când, prin descrierea unor gesturi ale lui Trimalchio, supune deriziunii pe Pallas, cândva omnipotent libert al lui Claudiu. De asemenea, romancierul persiflează efortul grotesc al familiilor burgheze din Italia și provincii de a mima existența rafinată a aristocrației Romei. Petroniu înregistrează ironic „la dolce vita” a epocii sale.

Nu sunt cruși nici oamenii de condiție modestă: marinarii, prostituatelor, soldații, preteșele, răniții. La rândul lor, sclavii aleargă fără încetare spre a satisface capriciile stăpânilor și efefilor lor. Romancierul consemnează în treacăt ierarhizarea sclavilor, marile diferențe între masa acestora și efefii lor, tot de condiție servilă. Intendentul, *dispensator*, din casa lui Trimalchio se laudă că are clienți, poartă haine spălate numai o singură dată și disprețuiește sclavii de rând (*Sat*, 30, 9-11). Un uriaș mecanism sociologic ia naștere în *Satyricon*, întrucâtva omolog, însă nu identic, celui real. *Astfel, se constituie în Satyricon o artă romanescă, o artă a romanului*. Dar în literatura latină nu existau oare de mult vreme o artă a comediei și o artă a poeziei bucolice? Sau chiar o artă a eposului? Apuleius va dezvoltă această artă a romanului. Petroniu nu numai că amuză pe alții, când structurează această artă, ci se amuză și pe sine. Cum am arătat, Petroniu nu-și propune să educe și să moralizeze, să realizeze o revelație anchetă asupra moravurilor, ci să noteze anumite fenomene. Există însă și excepții. Petroniu investighează în profunzime ascensiunea socială a liberților și dezbate, pe ton polemic, condiția intelectualilor și a culturii din epoca sa.

504

REALITATE ÎN SOCIO-MORALE

Într-adevăr, observația socio-morală petroniană devine acută când se apleacă asupra statutului liberților. Însuși Trimalchio întrunește mărșile relevante pentru un libert asiatic înnavuit. Cariera sa emerge ca deosebit de semnificativă. Din tânăr sclav pletos, *capillatus*, prin etapa intermediară, de înaltă rătoare, de intendent, Trimalchio parvine la statutul de mare latifundiar și cîmătar. Prietenii lui Trimalchio sunt liberi bogași și industrioși, *homines negotiantes* (*Sat*, 43, 6). O concurență aspră domnește între acești liberi și duce la ruina unora dintre ei (*Sat*?, 38, 17-16). Liberiții își valorizează prea zgomotos obârșia servilă, pentru a nu suferi de complexe, își afirmă disprețul față de intelectuali (*Sat*, 58-59), însă vor să pară cultivați. Goana după bani îi dezumanizează și alienează, dar ei nutresc pentru copiii lor o viață sinceră, afecțioasă, care recuperează vestigiile umane. Unul dintre liberi vorbește cu dragoste caldă și tandră de „puștiul meu”, *cicero meus* (*Sat*, 46, 3) și totuși visează ca fiii lor să devină aristocrați autentici. Mentalitatea liberților este intens detaliată de romancier. El surprinde fenomenul ascensiunii liberților în evoluția lui. Tânărul sclav Massa, un cappadocian iret, apare ca un Trimalchio în devenire: este mîscărit priceput, imită vizitii, slujește stăpînului său ca intermediar în relațiile lui amoroase, *agaga*, face pe recitatorul, deși, incult, amestecă versuri din atellane în textul *Eneidei* (*Sat*, 68-69).

Probleme și polemici cultural-estetice

Am arătat că saga umoristică petroniană acordă o importanță deosebită problemelor culturii. Reflecția sociologică a lui Petroniu, în măsura în care se manifestă, este dublată și aproape obnubilată de reflecția asupra literaturii și culturii. Problemele culturii, discuțiile din colile de retorică sunt, de altfel, amplu prezentate, iar personajele *Satyricon-ului* afirmă decadența elocinței, picturii, filosofiei, poeziei. În repetate rânduri, Petroniu a deplâns fenomenul alienării culturii din vremea sa, îndeosebi a culturii și discursului literar clasic, chiar clasicizant. Opiniile autorului sunt emise de personaje caricaturale, mai ales în primele cinci capitole puse în scenă într-o parodie de controversă retorică, vizînd probabil prefețele *Controverselor* lui Seneca Retorul. Cu toate acestea, prevalează argumentele de bun simț: blamarea închistării în locuri comune, a educației prea rapide, unilaterale și a dilatării exacerbate a tonului. Encoipius asemuiește de altminteri arta din alambicurile retoricilor cu cea a bucatarilor, sofisticată, ruptă de exterior (*Sat*, 2, 1). Encoipius și Agamemnon ajung la un consens semnificativ, deși, în polemica lor, ei exprimă puncte de vedere diferite. Encoipius, în acord cu opiniunile clasicizante intransigente, care reprobau retorica, Agamemnon mai aproape de concepțiile asiaticiilor și de condamnarea gustului general¹⁹. De altfel, în *Cena Trimalchionis*, Hermeros reia condamnarea retoricii, incapabile de utilitate practică (*Sat*, 58, 7-14). Echion este pe punctul de a reîncepe discuțiile

505

PETRONIU

asupra retoricii. Petroniu înclină mai clar spre punctul de vedere clasicizant în capitolul 118, unde reprobă inovațiile introduse - sau cu puțin de a fi introduse în structura eposului.

În legătură cu aceste accente critice, se pune problema polemicii acuzate și plurivalente, chiar dacă relativ camuflete, pe care Petroniu o întreprinde împotriva altor scriitori și orientări literare ale epocii. Foarte complex se prezintă problema contenciosului estetic între Petroniu și Lucan. Începînd cu J.G. Mossler, numeroși cercetători moderni au susținut că, în capitolul mai sus menționat, că în propriul său poem asupra războiului civil dintre Caesar și Pompei (*Sat*, 118 și 119-124), Petroniu ar blama aspru optica estetică asumată de Lucan în *Pharsalia*. Deși respinse uneori, ideile lui Mossler continuă să fie propagate de mai mulți savanți ai vremii noastre²⁰. Astfel, se evidențiază că, în acest poem petronian, atribuit lui Eumolpus, romancierul, după ce pledase pentru menținerea miraculosului tradițional și a tiparelor homerico-vergilieni în epopee, ar fi alcătuit o versiune epică proprie asupra

evenimentelor relatate în *Pharsalia*. El ar fi recuperat chiar anumite versuri din *Pharsalia*, pentru a compune însuși un poem clasicizant, inspirat de tradițiile eposului roman, național și eroic. Zeii intervin activ în războiul civil și se divid între susținătorii lui Caesar, ca Venus, Minerva și Marte, și suptorii ai lui Pompei, precum Apollo, Diana, Mercur și Hercule. Iar zeii a destinului, *Fortuna*, ar fi tratat, în poem, în termeni epicureici și nu stoici, ca o divinitate malițioasă și capricioasă. Totodată, romancierul ar polemiza și împotriva opticii politice lucaneice. El ar transforma pe Caesar în cel mai bun erou al războiului civil și l-ar compara cu Iupiter și Hercule (*Sat.*, 123, v. 206). Dar Pierre Grimal a inversat termenii acestei polemici. Celebrul savant francez consideră că Lucan depinde de Petroniu, c similitudinile dintre cele două poeme s-ar datora și unor izvoare comune, îndeosebi lui Titus Livius. Petroniu ar fi scris poemul despre războiul civil înaintea restului *Satyricon-ului*. El l-ar fi recitat în cercul cultural-politic neronian, din care făcea parte și Lucan. Acesta din urmă ar fi ripostat prin *Pharsalia*²¹. Care este adevărul? Nu pare oare prea complicat această polemică, între savanții moderni, asupra unei polemici între scriitori antici? Noi credem că efectiv poemul lui Petroniu a fost anterior *Pharsaliei*, dar că, atunci când romancierul l-a inclus în *Satyricon*, i-a adăugat o introducere programatică, unde riposta lui Lucan, care, la rândul lui, îl reprobaseră prin *Pharsalia* (*Sat.*, 118). Eventual Petroniu a operat și în discursul epic foarte puțin modificări, în sensul blamării experienței încercate de poetul stoic. Oricum, poemul lui Petroniu este de o slabă calitate literară. Ceea ce, desigur, îl contrariase pe Lucan. Nu am întrevedea aici o critică foarte camuflată împotriva clasicizării ilor²², ci persiflarea unui personaj ca Eumolpus și, poate, incapacitatea lui Petroniu de a se descurca în epopeea tradițională. Nu se epuizează astfel satirizarea de către Petroniu a unor autori ai vremii sale. S-a opinat cu îndrăzneală că, spre a da satisfacție lui Nero, în alte pasaje din *Satyricon*, ar fi ironizat și foștii membri ai cercului cultural-politic al împăratului,

506

PROBLEME ȘI POLEMICI CULTURAL-ESTETICE

cum erau Lucan și Seneca. În *Iliouperis*, un poem mai ales vergilian ca factură, dar mai scurt, de 65 de versuri, același Eumolpus ar parodia epopeea *Iliad* a lui Lucan. Dar o anumită lectură a *Satyricon-ului* demonstrează că romancierul ar persifla, în alcătuirea acestui poem, și pe Seneca*. Îndeosebi, asianismul epocii este blamat de Petroniu. Iar în alte pasaje, când s-ar referi la sclavi (*Sat.*, 70-71), Petroniu ar zeflemisi meditațiile senecane asupra condiției servile. Chiar portretul lui Trimalchio ar încorpora, la modul ironic, material furnizat de Seneca²³. Din punct de vedere cronologic, *Satyricon-ul* este contemporan - sau aproape - cu scrisorile lui Seneca adresate lui Lucilius, unde, cum am arătat în alt capitol, cordubanul îl reproba pe Petroniu. Oricum, *polemica dintre Lucan și Seneca, pe de o parte, și Petroniu, pe de alta, indiferent cine ar fi început-o (probabil filosoful din Corduba), constituie una dintre trăsăturile literare esențiale ale secolului I d.C.*

Personajele romanului

Această polemică dezvăluie cu pertinență seriozitatea de profunzime a romanului petronian. Complexitatea discursului romanesc este strălucit ilustrată de structurarea personajelor *Satyricon-ului*. Fresca moravurilor se constituie prin și pentru personaje, pentru antieroiul romanului, deosebit de mobil, de consistent, de dinamic construite, bogate în substanță, atestând de fapt stupefianta capacitate de analiză psihologică a lui Petroniu. Fidel imanentismului epicureic și caracterului problematizant al romanului, Petroniu le urmărește pe toate cu pas. Căci el își structurează viziunea romanescă la nivelul lor, înregistrează aproape ca un reporter modern felurile lor experiențiale. Regretatul savant britanic John Patrick Sullivan a descoperit, în comportarea antieroiilor, o motivație psihanalitică: scopofilia și exhibiționismul, atitudine de „voyeur”²⁴. Ei urmăresc, efectiv cu o curiozitate de „voyeur”-i, tot ceea ce se întâmplă. Însă conduita lor reliefează și articularea materiei romanești, în funcție de opțiuni epicureice și rafinament monden, de credință în prețul clipei de faimă și de problematizare.

Prin urmare, personajele *Satyricon-ului* observă realitățile ambiante și sunt definite de conduita lor, adesea aberantă. Ele se dovedesc marginale și marginalizate, fiind afectate de o criză puternică de identitate. Lumea în același timp le aparține, însă totodată ea îi respinge. Esențialmente picarești, antieroiul sunt adesea instruiți și înșelători; Encolpius și Ascyltos se autodefinesc drept

S-a susținut că, în acest poem, Petroniu ar parodia meditațiile prozei senecane asupra vanității oamenilor și dependenței lor de soartă. De asemenea, romancierul ar parodia stilul tragediilor lui Seneca, mai cu seamă cel din *Agamemnon*, vv. 406-457. În general, Petroniu ar ironiza exuberanța stilistică neoasianistă a lui Seneca.

507

PETRONIU

intelectuali sau „oameni de literă”, *scholastici* (*Sat.*, 10, 6). Totodată, ei se dovedesc a fi problematici ori problematizați, inautentici sau mai degrabă ambigui, cum am arătat neclăsiți și nu numai declasați. Nu pot fi caracterizați printr-un epitet, ca eroii homerici, fiindcă scapă oricărui încercare de a fi formalizați rapid. De altfel Encolpius realizează o adevărată Odisee, ca un revers comic al lui Ulise și al lui Enea. Encolpius este un tânăr intelectual, trăind la marginea societății, un adevărat „beatnik

avânt la lettre". El caut febril mijloace de trai, cîci trebuie să se trîie din expediente, dar și un cod de existență, încît nu se reduce deocînd la postura de simplu martor ori de „raisonneur”. Experiențele trîite îl dezvăluie în aceeași măsură ca pe personajele întâmpinate de ei. Este greu să înțelegem dacă, în realitate, n-ar fi decît un derbedeu imoral, un intelectual contestatar sau un romantic în căutarea iubirii adevărate. Nu evoluează Encolpius pe parcursul discursului romanesc? Probabil că trebuie răspuns afirmativ, cîci într-un fel se comportă el ca talentat discipol al lui Agamemnon, într-altul ca un comentator malițios al banchetului dat de Trimalchio și cu totul în alt mod ca Polyaeus, pseudosclavul ghinionist în dragoste. Totodată, Encolpius naratorul romanului se opune lui Encoipius actorul principal al tramei narative, Numele său are o semnificație, concomitent ironic și licențioasă: în grecește *enkolpios* înseamnă „cel înut la sân” sau „dragul”. De altfel aproape toate personajele *Satyricon-ului* poartă nume persiflante, asemănătoare celor ale comediei paliatice: *âskyltos*, „neobositul” (în ale dragostei), *gheiton*, „vecinul”, de fapt „amantul”, *eumolpos*, „melodiosul” etc. Antieroi, care îi însoțesc pe Encolpius, emerg structural! după tipare similare. Treiesc într-o nesiguranță constantă; de aceea nu parvin să se realizeze decît pe plan erotic. Sexul **constituie** o sursă importantă a bucuriilor și irbulajilor încercate de ei. Îndeobște apar ca escroci cinici, inteligenți, dar ipocriți și egoiști. Totuși, Ascyllfos, venic în căutare de expediente facile, pare mai violent, **mâl** agresiv, pe cînd Giion, copilul frumos, care pendulează între Encolpius și Ascyllfos, este mai **ipocrit**, mai „femme fatale”. Vii, suplu construite, se probează **personaj** episodice, cum sunt Quartilla, Lichas, Tryphaena, Circe. Principalele **ntieraine** feminine, Tryphaena și Circe, treiesc în marginea înaltei societăți, cîreia Fi apar în prină tere, cîci sunt supuse unui proces de alienare marcat aberant, Tryphaena se comportă ca o aventurieră, care cîltorește numai spre a căuta plăcerea, desigur, pentru a scăpa de aienare. (*Sat*, 101. 5).

Strălucit configurat se înfățișează Trimalchio, Foarte burlesc în multe privințe, el este totuși un om de afaceri deosebit de abil. Ambiguitatea nu este, a adăru, în lotul său. Aspectul exterior conotează grotescul acestui antlerou și **corespunde** substanței lui morale. Numai apariția lui Trimalchio declanșează răsul întetctualilor aventurieri, pentru că se îmbracă strident, pretențios și esie ura.⁴ (*Sat*, 32, 2-4). Chiar și defectele de pronunție ale acestui fcs înrîn libert, pricinuite de o dentrie proastă, de om bîtrîn, suni semnalate de **romancier**⁸⁵, Trinnachio nu izbutește să depășească marginalitatea și inautenticitatea. Aparține unei categorii sociale învestite cu un statut funeiarmente ambiguu. Trimalchio nu-și găsește *locul* în lume, caută să pară altceva decît ceea ce realmente este. El încearcă să apară

508 -

PERSONAJELE ROMANULUI

În postura de om de calitate, cîci nu reușește să se gîndească cu mulumire proprie reușite economice. Totuși nu devine astfel decît fundamentalmente caricatural. Lipsa de cultură și de măsură se asociază cu alte defecte moral-intelectuale, ca prostia, îngâmfarea, ipocrizia, fanfaronada. Recităm fragmente de vers vergilian, deși nu cunoaște cu adevărat limba latină și comite gafe culturale irezistibile, încurcă legenda ciclopului din *Odiseea*, introduce absurd pe Hannibal în cucerirea Troiei, îl numește Hermeros pe Hercule, lui Patroclu îi spune Petraites: iar războiul troian ar fi avut loc între troieni și parentini (*Sat*, 48, 7; 50; 52, 3; 59, 4). Trimalchio bravează și proclamă competența sa nerăginită, într-un domeniu care îi era necunoscut, adică în cultură: „priceperea mea în asemenea lucruri n-a vinde-o pentru tot aurul din lume” (*Sat*, 52, 3, trad. de Eugen Cizek). Totuși, cel mai problematizat și mai enigmatic antierou al *Satyricon-ului* este Eumolpus, poetul răscit și definitiv ratat. Ridiculizat și el, coruptor de minori și escroc, Eumolpus denunță cu înverșunare cupiditatea și decadența moravurilor și a culturii (*Sat*, 89, 2-10). Totuși, nu este el, printre altele, și un dublet persiflant al lui Seneca? Credem că putem răspunde afirmativ la această întrebare, deși răspunsul nostru nu epuizează bogata substanță conotativă a acestui personaj. El este greu de formalizat într-un mod oarecare. Foarte pervers, dar plin de iluzii cu privire la virtuțile artei sale, Eumolpus este semi-nebun, cîci se crede un Vergiliu, cu toate că nu are talent artistic. Eumolpus vînde un autentic talent de povestitor, de autor al unor excelente povestiri mileziene și devine adesea purtorul de cuvînt al romancierului. Ascultătorii exasperați ai poemelor sale vor să-l lapideze, însă el atestă o iretenie și o dibăcie remarcabile și un umor imbatabil, cînd trebuie să mistifice și să asigure unele expediente, care îi realizează temporar îndestularea.

Umorel extravagant și exuberant

Strategia compozițională a romancierului nu ne poate apărea decît ca admirabilă. Narațiunea la persoana întâi îi permite să se sustragă, cu o mirifică detașare ironică, de discursul romanesc, pronunțat de Encolpius. Petroniu pare a condamna universul conturat de către discursul romanesc. Excepție la valențele normale ale acestui tip de discurs face doar declarația programatică mai sus menționată, cînd romancierul îl dă la o parte pe Encolpius și, în mod intențional, cu ostentație, îi precizează obiectele artei sale atît de fascinante. Joel Thomas a deslușit, în compoziția romanului, patru modalități fundamentale de regrupare a imagisticii, în funcție de violență sau de mascare a intențiilor reale (ca în cazul relațiilor între Encolpius, Ascylltos și Giton), dar și de deghizare (cîci Eumolpus se

traveste te în naufragiat bogat), de quiproquo și de manipulare, de jocul limbajelor.

’ ”!_ • ’ -..•!!•

509

PETRONIU

Umor!, extravagant, aberant, dar și exuberant, în fond expandat pe toate gamele posibile, impregnează întregul discurs romanesc. Cum am evidențiat, el asigură contactul între structura de adâncime și cea de suprafață a textului. Efectul intens, culoarea violentă se nasc uneori din desfășurarea intrigii romanești, însă, în cele din urmă, se dizolvă în râs ori măcar în surâs. „Tragedia” se transformă în melodramă și e uerză lamentabil. Disputele aprige dintre Encolpius și Ascyltos se sparg în vorbe de spirit, care destind brusc acțiunea. Indignat de trădarea lui Ascyltos față de lui Giton, Encolpius pleacă să-și omoare. Pe față se citește mânia, dar o întâlnire incidentală cu un biet borfa destrămă orice hotărâre serioasă: la cea dintâi somație, „viteazul” Encolpius predă tremurând spada (Sat, 82, 1-4). Cedează destul de ușor și momentele de „suspense”, cum ar fi bătaia de pe corabie. Salvat din naufragiu, Encolpius zărește un cadavru plutind în voia talazurilor, încât deapănă gânduri elevate asupra fragilității existenței umane. Totuși, când în elegeră căpe valuri plutea leul lui Lichas, dușmanul său, Encolpius se bucură și melancolia se transformă în râs (Sat, 115, 7-20).

Petroniu își investește umorul cu multiple efecte incantatorii și îl extinde, cum am arătat, pe toate registrele: de la deriziunea crudă, la ironia densă, de la maliția amară, din „nuvela” matroanei din Efes, până la grotescul deformat al falsei înmormântări a lui Trimalchio sau al aventurilor erotice, încercate de Encolpius-Polyaenos. Absurdul cel mai evident nu lipsește din numeroase pasaje ale romanului. Petroniu face pe cititor să zâmbească, însă adesea prilejuiește râsul gros, succulent, chiar sardonic. Față de tensiunile vremii, de criza de valori, de aventurile funambulești ale antieroiilor săi, Petroniu ripostează prin râs, prin comic dezlănțuit, prin burlesc nerămurit, în maniera celui mai autentic expresionism. Astfel se justifică, măcar parțial, impactul în *Satyricon* al râsului ocant, crud și al licențiosului, căci abundă detaliile obscene și scatologice. De fapt, Petroniu revalorizează tradițiile comicului italic, o etelului și rii italiice. Comicul eliberator, adică susceptibil să elibereze, datorită mânăuirii deriziunii sau devalorizării unei ordini morale desuete, constituie un autentic contrapunct al căutării eroice, odinioară practicate de Vergiliu în *Eneida*. Parodia desacralizantă și iconoclast ripostează de altfel situațiilor esențiale, pe care le consacrase eposul eroic. Am arătat, mai sus, că de importante sunt relațiile parodizante cu epopeea.

Surprizele comice apar frecvent în scenariul romanesc. Unele dintre ele sunt aranjate ca surprize de personaje, mai ales de Trimalchio, și devin comice prin absurditatea lor. Libertul îmbogățit reliefează propensiune accentuată pentru ceea ce se califică drept „le trompe l’oeil”. În felurile de mâncare, servite la banchet, abundă ginginile și oule false, care sunt desvârșit executate, ca să dea impresia realității. Trimalchio își organizează banșetul ca un spectacol. De altminteri, înainte de desert, tricliniul se transformă într-un veritabil amfiteatru: podeaua este curățată, ca în Circul din Roma. Foarte numeroase se învederează a fi surprizele fuzite de elaborarea însăși a intrigii, unde imprevizibilul și suspensul interced frecvent. Encolpius perorează vehement, dar constată pe neașteptate fuga lui Ascyltos din coală: vrea să nimerească la hanul unde locuia, însă se trezește într-un lupanar (Sat, 6-7). Câteodată, surpriza așteaptă te strălucitor dintr-un calambur și adoptă modalitatea quiproquo-ului. Encolpius aude de un embasicet, așteaptă o cupă, pentru a se pomeni cu un dansator desfrânat (Sat, 23-24). Rupturile de situație presară discursul romanesc și se adecvează, în fond, rupturii personajelor de mediul în care se simt alienați²⁶.

510 -

SCRIITURA

Scritura

Într-adevăr scriitura apare structurat astfel încât să declanșeze permanent efectul comic. Autentice hiperbole, burlești, ironii, calambururi, expresii familiare și proverbiale, citate din poezii celebri, de regulă parodiași, sunt amplu folosite de Petroniu spre a stârni râsul. Întrucât comicului de situație îi corespunde cel de limbaj.

Interesante se dovedesc a fi hiperbolele și jocurile de cuvinte. Într-una din tîrșile servite în timpul banchetului dat de Trimalchio, abundă sosul de pește numit *garum piperatum*. Dar, în acest sos, peștii înțoață într-un eurip (Sat, 36, 3). Hiperbola comică apare ca manifestare, indiferent dacă Petroniu se referă la canalele care irigau grădinile romane și desprăreau arena de gradene la circ sau la strămtoarea ce separa Eubeeea de Attica: de unde și numele dat canalelor romane. Calambururile burlești proliferază în *Satyricon*. Trimalchio susține că posedă vase autentice de Corint, fiindcă numele meșterului, care și le fabrica, era *Corinthus* (Sat, 50, 2-4). Când strigă „taie”, *cârpe* (Sat, 36, 5-8), cu același cuvânt Trimalchio cheamă sclavul însărcinat să taie mistreții la masă și îi indică sarcina

lui, dat fiind că forma în cauză putea constitui atât un vocativ al substantivului (*Carpus*), cât și un imperativ al unui verb (*cârpo*, -ere, care înseamnă „a tăia”). Acest „taie”, așa cum s-a arătat, semnifică faptul că banchetul lui Trimalchio dobândește două dimensiuni: una culinară și alta ludică²⁷. Cum am arătat mai sus, sclavul Massa recită detestabil stihuri din *Eneida*, în care amestec versuri provenite din atellane. Encolpius observă că aceasta a fost prima oară când marele mantuan i-a zgâriat urechile (*Sat*, 68, 5). Astfel, Petroniu rămâne credincios poeziei elaborate în capitolul 132. El creează o „noutate”, un discurs literar de un gen nou, întemeiat pe comic mîrturisit și pe sinceritate, pe simplitatea operei sale incantatorii: *nouae simplicitatis opus*. Limbajul *Satyricon-ului* rămâne loial antimitului. Noutatea și simplitatea poeziei explicite oglindesc concomitent imanentismul antimitului, fiind iunea pură, limbajul comic, ostentativ antiretoric.

Acest limbaj comic diferă de la personaj la personaj și servește te caracterizării antieroulor. Admirator al clasicilor, Petroniu pornește de la conștiința unei limbi clasice cristalizate și chiar matematizate, însă și de la cunoașterea adâncă a exprimării familiare, pentru a genera un limbaj foarte variat, voit eteroclit, care ilustrează caracterul personajelor: el a fost ferit comparat cu cel practicat de James Joyce²⁸. În realitate, analogia dintre Petroniu și Joyce poate fi extinsă asupra structurii operelor lor - *Ulysses* și *Satyricon* (în pofida clasicismului teoretic, arborat de Petroniu, care însă valoriza filoane expresioniste) -, asupra meditației comune, la ambii implicite, ce se referă la condiția umană. Limbajul lui Petroniu pendulează între lirismul grațios, elegant și exprimarea pură - câteodată aproape oratorică, precum în unele versuri, cum sunt cele care descriu pînă la Circei (*Sat*, 131, 8), și în tiradele inițiale ale lui Encolpius și Agamemnon - și conversația

511

PETRONIU

sugestiv, popular și colorat cu vulgarisme sau expresii proverbiale. Nu lipsesc solecismele, lot al liberilor participanți la banchetul dat de Trimalchio. Totuși nici limba lui Encolpius și Eumolpus nu este ciceroniană, pentru că frazele sunt relativ scurte. Enunțurile lor traduc privilegierea vorbirii directe, slab matematizate (*oratio recta*), și comportă anumite expresii colocviale, întrucât reproduc parțial exprimarea orală a intelectualilor epocii. Pe de altă parte, nici limbajul liberilor nu echivalează perfect cu latina vulgară a vremii sau cu varianta acesteia, vorbită de străinii de origine greco-orientală. Exprimarea liberilor, presărată cu vulgarisme, mimează, sugerează felul de a vorbi al oamenilor din categoria lui Trimalchio. John Patrick Sullivan arătată că, în roman, se pot distinge trei modalități de exprimare: o „vorbie urbană”, *sermo urbanus* (utilizată în conversațiile lor obișnuite de Encolpius, Eumolpus și de alți intelectuali ori pseudo-intelectuali), o „vorbie plebeiană”, chiar argotic, *sermo plebeius* (mimată de liberii din banchetul lui Trimalchio) și o „vorbie literară”, *sermo litterarius*, în care se realizează eleganța și corectitudinea manifestă a digresiunilor asupra culturii și a unor pasaje în versuri²⁹. Oricum, varietatea limbajului reliefează nu numai clasicismul teoretic al romancierului, ci și gustul inovației.

În *Satyricon* abundă proverbele ca „o mîna spală pe alta” sau „cel ce a fost broască, acum e rege”, ca și sintagme sau termeni grecești, inserați în textul latin ca *phantasia*, „vis”, sau *sophos*, „formidabil” (în contextul respectiv, *Sat*, 40, 10). Abundă și cuvinte triviale, ca *lupatria*, literal „lupoaică”, dar cu valoarea lui „călea” în românește, *matus*, „idiot”, etc. În plin discurs popular, se impun sufixele -ix și -ax, ca în termeni ca *abstinax*, „sobru”, sau *miscix*, „schimbător”. Ca și diminutive, de asemenea specifice exprimării colocviale, ca *homuncio*, „omule”, *matella*, „oli”, *catella*, „căelu”, chiar *misella*, „sărmanic”. Interesante sunt sintagme ca *non mica*, „nici o bucată”, întrucât cuvântul românesc *nimic* provine din *ne mica*. Erorile liberilor, implicit ironizate de Petroniu, ilustrează cultura lor rudimentară și obârșia lor orientală, precum și noile tendințe care îi făceau loc în latina vorbită a epocii.

Limba vorbită de liberii *Satyricon-ului* ajută la cunoașterea tereia latinei vulgare, deși nu o ilustrează cu maximă fidelitate. Totuși, prea frecvent, lingviștii au tratat limbajul romanului ca o colecție de exemple ale limbii vorbite. *Exprimarea personajelor este foarte funcțională*, întrucât se integrează structurii de ansamblu a *Satyricon-ului*, concomitent unitară și complexă³⁰. Limbajul antieroulor servește diferențierii lor, caracterizării unui anumit mediu uman, declanșării răsului, realizării unei viziuni imanentiste și problematizante a lumii. Acest limbaj extinde la nivelul lingvistic fresca socio-morală pe care o structurează Petroniu. Metrica din versuri este variată, suplă. Romancierul privilegiază hexametria dactilică și distihurile elegiace.

²⁷ Trimalchio și trabanii săi zic *caelus*, „cer” (și nu *caelum*), *fatus*, „destin” (și nu *fatum*), *uinus*, „vin” (și nu *uinum*). Deruta lor era înlesnită de pierderea desinențelor în latina vorbită, de confuzia genurilor și cazurilor. Apariți forme ca *loquere*, „a vorbi” (în loc de *loquij*). Amuzante și totodată relevante sunt pleonasmul ca *foras exierit*, „să iasă afară” ori dezacorduri ca *faciatur... et trîie/înăia*, „să se facă și suferă” (ca „e și suferă”!). Sub influența sintaxei populare, propoziția interogativă indirectă apare câteodată construită cu indicativul, acuzativul cu infinitiv este evitat, indicativul emerge în propoziții consecutive și concesive, unde conjunctivul era obligatoriu în latina corect.

512

CONCLUZII

Concluzii

Pe bună dreptate s-a susținut că *Satyricon-ului*, și nu *Don Quijote*, este primul roman problematizant din literatura universală³¹. Sau, cum am spune noi, *primul roman al condiției umane*. Totodată, *Satyricon-*

ul constituie unul dintre cele mai valoroase și mai seducătoare romane care s-au scris vreodată. Petroniu excelează prin coerență artistică fundamentală, prin talent excepțional, prin invenție narativă extraordinară, din toate punctele de vedere, printr-un discurs literar farsesc, care strălucește în fabula efervescentă, în fantasmă deosebit de fastuoasă. În ciuda diversității evenimentelor consemnate în acest discurs, ca și a diversității mijloacelor de expresie, Petroniu a fost o structură de ansamblu unitară, de uimitoare suplee. Nici digresiunile și nici lacunele, determinate de pierderea celei mai mari părți din text, nici meandrele de tot felul ale strategiei romancierului nu-l obosesc pe cititor, fascinat de forma narației, de abundența amănunțită a detaliilor relevante, selectate cu atenție. Petroniu a transferat în sfera romanului diverse tipare compoziționale, cu o virtuozitate stupefiantă, a creat un univers imaginar original și coerent, o fascinantă arhitectură a romanului. În același timp, deși clasicizant în concepția despre limbă și conservator în aprecierea destinului genurilor literare tradiționale și a culturii, *Petroniu s-a manifestat ca un excepțional năvălitor, prin crearea unei noi specii literare: romanul latin.*

Receptarea *Satyricon-ului*

Cum a fost receptat *Satyricon-ul*? Ignorăm inițial de teoreticienii antici, ca operă când parte dintr-un „gen umil”, romanul lui Petroniu a fost totuși apreciat în ultimele secole ale Romei imperiale, cîci Sidonius Apollinaris îl menționează în secolul al V-lea d.C. Evul mediu n-a cunoscut decât anumite excerpte, ca „nuvela” matroanei din Efes, de altfel preuită. Descoperirea, în secolul al XV-lea, a manuscrisului banchetului dat de Trimalchio a impulsat interesul față de *Satyricon*, care a ajuns repede o operă literară iubită de mondeni. În latina secolului al XVII-lea au apărut mai multe imitații, ca *Euphormionis Lusinni Satyricon*, publicat pe la 1605, care a înregistrat un imens succes de librărie, atestat de cele douăzeci și opt de ediții succesive. Această scriere a fost tradusă în diferite limbi moderne. Dintre celelalte imitații, trebuie menționat *Gaeomemphionis Cantaliensis Satyricon*, care datează din 1628. În 1972, cercetătoarea franceză Juliette Desjardins a publicat la Geneva o traducere franceză a acestui roman. La rândul său, Scarron s-a inspirat din *Satyricon* pentru alcătuirea romanului său comic. Oricum, în 1693, ofițerul francez Nodot a realizat un fals celebru, deoarece a publicat o ediție pretins integrală a romanului, pe baza unui manuscris, pe care l-ar fi descoperit în 1688, la Belgrad. Acest fals a înțeles o vreme chiar pe anumiți savanți. În secolul al XVIII-lea, *Satyricon-ul* petronian era dramatizat și pus în scenă la curtea regilor Francei. Scriitori reali și ai secolului al XIX-lea, îndeosebi Stendhal și Balzac, l-au apreciat sincer pe Petroniu, în care vedeau un precursor. La rândul său, Huysmans, portdrapelul „decadentismului”, își exprimă entuziasmul față de *Satyricon*, în romanul său *A rebours*. Sienkiewicz a făcut din Petroniu unul dintre eroii romanului *Quo vadis*. Pierre Louys, James Joyce, Marcel Proust și Scott Fitzgerald au intrat în complexe relații de interdiscursivitate cu textul *Satyricon-ului*. Absurdul pe plan lingvistic, mînuirea abilă a construcțiilor discursului îl consacră pe Petroniu ca un precursor

513

PETRONIU

nu numai al lui Proust, ci și al altor autori ca Eugen Ionescu, Dos Passos, Beckett. Celine însuși a alcătuit un *Satyricon* modern în romanul său *Mort à crédit*. Iar un personaj ca Sosthenes din *Le pont de Londres* constituie un Eumolpus abia modernizat, fantasmă, obsedat de iluzii imposibile, superstitios, expus adesea oprobiului public, dar iret și pu în escroc. Interesul sporit pentru gramatica genului românesc a sprijinit investigarea romanului petronian, cu toate că unii teoreticieni moderni au evitat să se refere la *Satyricon*. Ultimele decenii au comportat o proliferare uimitoare a articolelor și cărților hărțite lui Petroniu. La Gainesville (Florida, SUA) s-a constituit o societate petroniană, care publică regulat un buletin bibliografic.

În spațiul cultural românesc, Petroniu a fost totdeauna receptat cu interes. Stabilirea unor relații de intertextualitate ori mai degrabă a unor similitudini structurale între Petroniu, pe de o parte, și diverși scriitori români, cei doi Caragiale sau Nicolae Filimon și Hurmuz, de pildă, constituie încă o problemă deschisă, în orice caz s-au consacrat *Satyricon-ului* studii, articole și două traduceri aproape integrale: cea datorată lui I.M. Marinescu (București, 1923) și cea alcătuită de autorul acestei cărți (București, „Biblioteca pentru toți”, 1967). O nouă ediție, îmbunătățită, a acestei ultime traduceri, este în curs de apariție la Editura Univers³². Este vorba de o text integrală a *Satyricon-ului*.

BIBLIOGRAFIE: Louis CALLEBAT, „Structures narratives et modes de representation dans le Satyricon de Petrone”, *Revue des Etudes Latines*, 52, 1974, pp. 881 și urm.; Eugen CIZEK, *Evolupa romanului antic*, București, 1970, pp. 97-147; „Le roman moderne et les structures du roman antique”, *Bulletin de l'Association Guillaume Bude*, 33, 1974, pp. 421 și urm.; Eugen DOBROIU, „Formele insolite din vorbirea personajelor lui Petronius”, *Studii clasice*, 8, 1966, pp. 155 și urm.; „Pour une édition du Satyricon”, *Studii clasice*, 10, 1968, pp. 159 și urm.; 11, 1969, pp. 115 și urm.; 12, 1970, pp. 79 și urm.; *Erotica Antiqua. ICAN 1976. Acta of the International Conference on the Ancient Novel*, Bangor, 1977, *passim*; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 261-292; Thomas H. GREGG, *The Novel in Antiquity*, Berkeley - Los Angeles, 1983, pp. 166-174; René MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 71 -80; 86-93; *Neronia 1977. Actes du 2-e Colloque de la Société Internationale d'Etudes Neroniennes*, Clermont-Ferrand, 1982, pp. 117-155; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 611-640; Paul PERROCHAT, *Petrone. Le Festin de Trimalcion. Commentaire exegetique et critique*, Paris, 1939; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a IX-a, Paris, 1924, pp. 583-586; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 178-181; John Patrick SULLIVAN, *The Satyricon of Petronius. A Literary Study*, London, 1968; *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985, pp. 153-179; Gareth SCHMELING, „The Satyricon: the Sense of an Ending”, *Reinisches Museum für Philologie*, 134, 1991, pp. 352 și urm.; E. THOMAS, *Patrone*, ed. a 3-a, Paris, 1912; Joel THOMAS, *Le dépassement du quotidien dans l'Eneide, les Métamorphoses d'Apulée et le Satyricon. Essai sur trois univers imaginaires*, Paris, 1986; Paul VEYNE, „Vie de Trimalcion”, *Annales (Economie, Sociétés, Civilisation)*, 16, 1961, pp. 213 și urm.; „Le je dans le Satyricon”, *Revue des Etudes Latines*, 42, 1964, pp. 301 și urm.; Tudor VIANU, „Începuturile realismului în antichitate într-o interpretare modernă”, *Studii clasice*, 4, 1962, pp. 349 și urm.; P.G. WALSH, *The Roman Novel. The Satyricon of Petronius and the Metamorphoses of Apuleius*, Cambridge, 1970,

passim; P.G. WALSH, *The Roman Novei. The Satyricon of Petronius and the Metamorphoses of Apuleius*, Cambridge, 1970.

514

„gigi”

NOTE

1. Ne referim la eforturile întreprinse de anumiți savanți, mai ales italieni, ca MARMORALE, RONCAIOLI, PEPE, CASTORINA, RATTI etc. O tentativă mai recentă aparține lui Rene MARTIN, „Quelques remarques concernant la date du Satyricon”, *Revue des Etudes Latines*, 53, 1975, pp. 182-224. În legătură cu aceste vane încercări, Pierre GRIMAL, „Le Bellum Civile de Petrone dans ses rapports avec la Pharsale”, *Neronia 1977. Actes du 2-e Colloque de la Societate Internationale d'Etudes Neroniennes*, Clermont-Ferrand, 1982, pp. 117-124; de fapt la p. 124 observăm: „il est possible de continuer à soutenir que le soleil tourne autour de la terre, mais il est plus simple d'admettre, tout bonnement, le contraire!”. Pentru identificarea aproape sigură numelui autorului *Satyricon*-ului, vezi Kenneth F.C. ROSE, *The Date and Author of the Satyricon*, Leiden, 1971, pp. 38-94.
2. K.F.C. ROSE, *op. cit.*, pp. 20-94 se pronunță pentru 65-66 d.C. Pentru 65 d.C. se declară în Thomas H. G. G., *The Novei in Antiquity*, Berkeley - Los Angeles, 1983, p. 166. Cândva am optat pentru 61-63 d.C. (vezi Eugen CIZEK, „Autour de la date du Satyricon”, *Studii clasice*, 7, 1965, pp. 199-207), dar, în prezent, preferăm o „fourchet” mai largă.
3. Vezi în această privință T. H. G. G., *op. cit.*, p. 166; mai ales John P. SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985, pp. 159-161.
4. Pentru titlul romanului și enigmele *Satyricon*-ului, vezi mai ales Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 72-73; Eugen CIZEK, *Evoluția romanului antic*, București, 1970, pp. 105-107; „Petroniu”, *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 261-263; dar și Philip B. CORBETT, „What is the Satyricon?” *Erotica Antica*, ICAN 1976, Bangor, 1977, pp. 84-85; Luiza CAMPUZANO, *Novae simplicitatis opus. Ideale literare în Satyricon*, teză de doctorat, București, 1979, pp. 16-20; T. H. G. G., *op. cit.*, pp. 170-171. Pentru dimensiunile romanului și starea actuală a conservării textului, vezi John P. SULLIVAN, *The Satyricon of Petronius. A Literary Study*, London, 1968, pp. 34-80; Gareth SCHMELING, „The Satyricon: the Sense of an Ending”, *Reinisches Museum für Philologie*, 134, 1991, pp. 352-375, mai ales pp. 352-353; 375. Încercarea hazardată de a reconstitui trama originală a *Satyricon*-ului se datorează lui A. DAVIAULT, „La destination d'Eumolpe et la structure du Satyricon: Conjectures”, *Cahiers des Etudes Anciennes*, 15, 1983, pp. 29-46.
5. Firește, textul romanului se poate diviza și altfel. L. CAMPUZANO, *op. cit.*, pp. 40-43, în funcție de accentele puse succesiv pe retorică și pe poezie, propune împărțirea discursului romanesc în secvența Agamemnon (începutul și *Cena*) și secvența Eumolpus (restul). De asemenea, G. SCHMELING, *op. cit.*, pp. 375-376, propune împărțirea *Satyricon*-ului în apte episoade.
6. Cum reliefează J.P. SULLIVAN, *Literature*, p. 161. Pentru vocabularul de „roman-recherche”, vezi Eugen CIZEK, „Le roman «moderne» et les structures du roman antique”, *Bulletin de l'Association Guillaume Bude*, 33, 1974, pp. 421-444 (îndeosebi pp. 435-439). În ce privește aplicarea teoriei romanului la discursul romanesc antic, vezi Rene MARTIN, „Le roman de Petrone et la theorie du roman”, *Neronia 1977*, pp. 125-138; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 71-79; M. BAHTIN, *Probleme de literatură și estetică*, trad. românească de Nicolae ILIESCU, București, 1982, pp. 293-574.
7. Destul de recent, s-a presupus descoperirea pe un papyrus a unui *Satyricon* grecesc, *Iolaus*. Stilul

515

PETRONIU

- și mesajul textului în cauză, ca și limba în care este scris, amintesc de *Satyricon* (este vorba de misterele zeiței Cybele). Fragmentul respectiv aparține unui text posterior și nu anterior romanului petronian: vezi T. H. G. G., *op. cit.*, p. 174. Pentru integrarea și parodiarea unor tipare romanești grecești în *Satyricon*, vezi E. THOMAS, *Patrone*, ed. a 3-a, Paris, 1912, pp. 60-61; L. CAMPUZANO, *op. cit.*, pp. 107-110; dar și E. CIZEK, *Evoluția romanului antic*, pp. 109-110; „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 264-266; T. H. G. G., *op. cit.*, pp. 171-174.
8. Pentru raporturile cu eposul, vezi R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 127-134; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 78. Pentru relațiile cu mimul și alte specii de umor italic, vezi Ph. CORBETT, *op. cit.*, pp. 84-85; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 78; T. H. G. G., *op. cit.*, p. 171 (acest ultim cercetător semnalează și filiațiile dintre Chariton și Menandru: *ibid.*, p. 16). Problema parodiilor este discutată și de G. SCHMELING, *op. cit.*, pp. 353-356; 360; 364.
 9. Intertextualitatea cu satira menippeă a fost semnalată încă de Erwin ROHDE, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, ed. a 2-a, Leipzig, 1914, pp. 251-260; vezi și John Patrick SULLIVAN, *The Satyricon*, pp. 89-91; E. CIZEK, „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 266-267; T. H. G. G., *op. cit.*, p. 171. În ce privește parodiarea diverselor specii de poezie, vezi Raymond CAHEN, *Le Satyricon et ses origines*, Lyon-Paris, 1925, pp. 40-47; 89; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 91-92.
 10. Pentru milezienele încadrate în trama narativă și tiparele provenite din *fabulae Milesiae*, vezi Quintino CATAUDELLA, *La novella greca*, Napoli, 1957, pp. 146-147; Luigi PEPE, *Per una storia della narrativa latina*, Napoli, 1959, p. 189; „La novella dei romani fra realismo e cultura materiale”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1159-1162; E. CIZEK, *Evoluția romanului antic*, pp. 110-111; „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, p. 267; T. H. G. G., *op. cit.*, p. 171; G. SCHMELING, *op. cit.*, pp. 361-369. Bibliografia relativă la episodul matroanei din Efes este foarte abundentă: vezi O. PECERE, *Petronio: la novella della matrona di Efeso*, Padova, 1975, *passim*. Povestiri cum sunt cea a pricoliciului, a strigiilor și a sticlei incasabile nu constituie autentice „nuvele” mileziene.
 11. Stupefacia încercată de Encolpius față de cele văzute în locuința lui Trimalchio amintește de mirarea celui torului aflat în mijlocul unui peisaj insolit, pe care îl ignorase până atunci. După exemplul povestirilor de călătorie, fiecare loc geografic din roman dobândește o valoare fizionomică, relevă o calitate morală sau un prodigiu. Crotona este închipuită ca o capitală cupidită: vezi Paul VEYNE, „Le je dans le Satyricon”, *Revue des Etudes Latines*, 42, 1964, pp. 301-324, mai ales pp. 319-324; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 78. De asemenea, în exegeza actuală se profilează tendința de a corela ospitalul lui Trimalchio tradiției literare antice a banchetelor.
 12. Vezi în această privință R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 87. Pentru ipoteza asamblării foarte libere a episoadelor și tiparelor neromanești, vezi G. SCHMELING, *op. cit.*, pp. 360-377.
 13. În această privință, vezi Gilbert HIGHET, „Petronius the Moralist”, *Transactions of the American Philological Association*,

- 1941, pp. 176-194; Oskar RATH, *Petronius. Ein Epikureer*, Nurnberg, 1963, *passim*; E. CIZEK, *Evolufia romanului antic*, pp. 116-120; „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 269-271; P.G. WALSH, *The Roman Novei. The Satyricon of Petronius and the Metamorphoses of Apuleius*, Cambridge, 1970, pp. 109-110 (care se referă la un „epicureism popular”).
14. Pentru elementele cinice, vezi Ph. CORBETT, *op. cit.*, p. 85. Vocaia de antic latorie a fost pusă în evidență de către Joel THOMAS, *Le dépassement du quotidien dans l'Enaïde, les Metamorphoses d'Apulæe et le Satiricon. Essai sur trois univers imaginaires*, Paris, 1986, pp. 19-26. Desigur, motivul c latoriei, fie ea constituit mai degrabă ca o antic latorie, determină o anumită percepție a timpului în *Satyricon*, cum arată Gianna PETRONE, „Tempo e metamorfosi nel *Satyricon* di Petronio”, *Studi di Filologia Classica*, III, pp. 1163-1173.
15. De către Louis CALLEBAT, „Structures narratives et modes de representation dans le *Satyricon* de Petrone”, *Revue des Etudes Latines*, 52, 1974, pp. 281-303, îndeosebi pp. 289-290; vezi și J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 90-1-3 (care reliefează și preul ridicat pe care Petroniu îl acordă c latoriei ca parodie a c latoriei inițiale). Modelul de roman, menționat mai sus, apare îndeosebi la R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 128-135. În legătură cu evidențierea dimensiunii subversive a *Satyricon-ului*, vezi R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 77-78. În ce privește opoziția față de vocaia
- 516
- ### NOTE
- tradițională a mitului, centrat pe prestabilire și predestinare, vezi G. SCHMELING, *op. cit.*, pp. 360-364.
16. Pentru acest punct de vedere, vezi Florence DUPONT, *Le Plaisir et la Loi, du Banquet de Platon au „Satiricon”*, Paris, 1977, pp. 10-16. În ce privește fresca societății Italiei neroniene, vezi E. CIZEK, *Evolufia romanului antic*, pp. 111-116; „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 271-275; Alain MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous. Manuel d'initiation a la litterature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 179-181; T. H. GG, *op. cit.*, p. 170; J. THOMAS, *op. cit.*, p. 97, decelează în *Satyricon* prioritatea vieii citadine. Același cercetător degajează contrastul între aparență și realitate, între furia triririi și oboseala resimțită în fața vieii: *ibid.*, pp. 51; 142; 157-159; 200.
17. Pentru apropierea de acest tip de cinematograf, vezi R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 74. Pentru deschiderea spre mulțimi în lumea liberilor, *ibid.*, pp. 74-77.
18. Cum reliefează J.P. SULLIVAN, *Literature*, p. 161. L. CAMPUZANO, *op. cit.*, pp. 82-83 semnalează că, în declarația sa programatică, Petroniu subliniază că în opera lui „râde un farmec deloc trist” (traducere apropiată de text), *non tristis gratia ridet*. Astfel, Petroniu voia să se delimiteze de satira epocii sale, care devenise *tristis*, ca în poemele lui Persius.
19. Pentru controversa dintre Encolpius și Agamemnon, vezi Eugen CIZEK, „Face à face eloquent: Encolpe et Agamemnon”, *La Parola del Passato. Rivista di Studi Antichi*, 160 (Neronia 1974), pp. 91-101. Parodiarea manierei lui Seneca Retorul a fost identificată de J.P. SULLIVAN, *Literature*, p. 173.
20. Vezi, în această privință, J.G. MOSSLER, *Commentatio de Petronii poemate De bello civili*, Breslau, 1842, și *De bello civili cum Pharsalia Lucani comparatur*, Hirschberg, 1857; foarte recent, vezi J.P. SULLIVAN, *Literature*, pp. 161-172.
21. Pentru aceste idei, vezi Pierre GRIMAL, *La guerre civile de Patrone dans ses rapports avec la Pharsale*, Paris, 1977; *Le Bellum Civile*, pp. 117-124.
22. Cum opinează Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 621-622.
23. Pentru atacurile, relativ voalate (dar am văzut că și blamul lui Seneca împotriva romancierului fusese discret! Prudența se impunea de ambele părți!), pe care le lansa Petroniu împotriva lui Seneca, vezi K.F.C. ROSE, *op. cit.*, pp. 69-74 (care întrevează, în numeroase scrisori și pasaje din *Satyricon*, mările polemicii dintre cei doi mari scriitori); Edoardo RATTI, „Petronio e Nerone. Difficoltà e necessità dell' allusionismo nell' interpretazione del *Satyricon*”, *Neronia* 1977, pp. 145-150; J.P. SULLIVAN, *Literature and Politics*, pp. 173-176. În ce privește *liioupersis*, vezi Giulio PUCCIONI, „L' *liioupersis* di Petronio”, *Agentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmorate*, pp. 107-138 (care consideră că acest poem constituie un atac parodic îndreptat împotriva neosianismului: vezi mai ales pp. 124; 136; 138. Acest cercetător italian a degajat din poem 35 de coincidențe cu Vergiliu, fa de numai 15 cu Lucan, care, adăugăm noi, ar fi putut să fie împrumutate în *Pharsalia* din *liioupersis*. Ca izvoare ale poemului petronian, sunt identificate cartea a doua a *Eneidei*, dar și tragediile latine și grecești, chiar pictura murală a epocii, adesea marcată de mitul cuceririi Troiei: *ibid.* pp. 125-137).
24. Vezi J.P. SULLIVAN, *The Satyricon*, pp. 232-253. H.D. RANKIN, *Petronius, the Artist*, Haga, 1971, p. 51 semnalează, în *Satyricon*, privilegierea vieii nocturne, care anticipează anumite tendințe, ulterior asumate de Marcel Proust.
25. Cum arată Eugen DOBROIU, „Formele insolite în vorbirea personajelor lui Petronius”, *Studii clasice*, 8, 1966, pp. 155-164. Pentru personajele lui Petroniu, vezi E. CIZEK, *Evolufia romanului antic*, pp. 120-126; „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 276-278; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 130-133; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 73-74; 87-91. Numele complet al lui Trimalchio era *Gaius Pompeius Trimalchio Maecenatianus*. Primele două elemente - prenumele și numele gentilic - reprezintă în principiu pe fostul stăpân, cum am arătat în voi. I. Dar sunt pompoși și ridicoli, deoarece trimit, în mod absurd, la un celebru personaj istoric. Al doilea supranum, *cognomen*, ilustrează ironic pretențiile lui Trimalchio de protector al culturii, de emul al lui Mecena. În sfârșit, chiar „numele de sclav” implică deriziune, fiindcă *tri-* constituie un prefix burlesc, în vreme ce
- ### PETRONIU
- malchio*, de fapt atestat și de unele inscripții ale epocii, poate însemna „prost și infatuat”; după anumite glose, însă, „stăpân bogat și arogant” sau chiar „rege”. În ce privește semnificația personajelor romanului, vezi T. H. GG, *op. cit.*, pp. 170-171; J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 162-165. Pentru dualitate, caracteristică lui Encolpius, narator opus autorului, vezi G. SCHMELING, *op. cit.*, p. 365.
26. Pentru umorul lui Petroniu, vezi E. CIZEK, „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 279-281; și Paul VEYNE, „Cave canem”, *Melanges d'Archeologie et d'Histoire Publiés par l'Ecole Française de Rome*, 1963, pp. 62-66; T. H. GG, *op. cit.*, p. 174; J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 101; 145-154. Același autor semnalează cele patru teme, care orientează compoziția romanului: *ibid.*, pp. 51-54; 141-142. Petroniu ar uzita compoziția deschisă, menită să interfează între real și imaginar, cotidian și miraculos, chiar fantastic (sensibil în povestirile mesenilor lui Trimalchio). În ce privește *Cena Trimalchionis* ca spectacol, vezi Florica BECHET, „Cena Trimalchionis, spectacol implicit și explicit”, *Studii clasice*, 22, 1984, pp. 51-55.
27. Fapt subliniat de F. BECHET, *op. cit.*, p. 55, și de J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 101-102.
28. Asemnările și intertextualitatea lingvistice au fost propuse și discutate de J.P. KILLEEN, „James Joyce's Roman Prototype”, *Comparative Literature*, 9, 1957, pp. 193-203; Gilbert-Charles PICARD, *Auguste et Neron, le secret de l'Empire*, Paris, 1962, p. 197; H.D. RANKIN, *op. cit.*, pp. 86-87; E. CIZEK, „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, p. 282, mai ales n. 1; J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 143-144.
29. Vezi J.P. SULLIVAN, *The Satyricon*, pp. 103-104. Pentru limbajele *Satyricon-ului*, vezi G. PUCCIONI, *op. cit.*, pp. 121-124; A. MICHEL, „Le luxe, l'elegance et la sagesse”, *Rome et nous*, p. 181; E. CIZEK, „Petroniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 281-285; T. H. GG, *op. cit.*, p. 171.
30. Cum arată F. BECHET, *op. cit.*, pp. 54-55.
31. De către R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 134-136.

XXVI. POEZIA CLASICIZANTĂ ÎN LITERATURA ITALIANĂ

Valerius Flaccus

Reacția clasicizantă față de stilul nou s-a manifestat sub Flavieni cu deosebită vigoare, asumând uneori chiar accente de agresivitate, în domeniul poeziei epice. Autori ca Valerius Flaccus, Silius Italicus și chiar Statius au militat energic sub flamura celui de-al doilea clasicism. Ei au încercat, îndeobște, să se revină pe plan artistic, să recupereze limbajul mitului și simbolurilor, să alunge pe cel al semnelor din epopee. Artificiosul i-a pândit însă la fiecare pas. Valerius Flaccus, în paralel cu pledoariile și lecțiile clasicizante ale lui Quintilian, a elaborat minuios o epopee de tip homerico-vergilian, îndreptat spre combaterea tiparelor structurate de Lucan. Acest poet a invocat, de altfel adeseori, ajutorul Muzei.

Manuscrisele operei lui Valerius Flaccus îi atribuie un nume mai lung, *Gaius Valerius Flaccus Setinus*. Se pare că poetul era originar din localitatea Setia (azi Sezza). A trăit probabil între 45 și 90 sau 91 d.C., deoarece Quintilian îl menționează ca mort de curând (*Inst. Or.*, 10, 1, 90). Poetul însuși declară că a făcut parte dintr-un colegiu sacerdotal roman (1, w. 5-6). Se formase probabil în cercurile clasicizante de la curtea lui Nero și din preajma Calpurniilor, dar i-a început activitatea literară prin anii 72-73 d.C.

Opera lui Valerius Flaccus constă într-o epopee în opt cărți, „Argonauticele”, *Argonautica*, axată pe un subiect mitologic foarte tradițional. Este aproape sigur că Valerius Flaccus i-a conceput poemul în douăsprezece cărți. Însă sfârșitul epopeii a putut să se piardă în cursul zbuciumatei istorii a textelor latinești (de altfel, nici cartea a opta nu ni s-a păstrat integral). Este, totuși, mai probabil că poetul însuși n-a izbutit să termine opera înainte de moarte¹. De fapt, Valerius Flaccus scria foarte încet și îi recita periodic, în public, fragmente din textul redactat. Astfel, proemiul epopeii, închinat lui Vespasian, a fost alcătuit la puțin vreme după cucerirea Ierusalimului de către romani, în anul 70 d.C., pe când, în anul erupției Vezuviului, poetul lucra abia la cartea a patra. Ca modele, Valerius Flaccus a utilizat poemul lui Apollonios din Rodos, consacrat legendei argonauților, de care însă s-a distanțat câteodată, dar și operele poetilor romani din „secolul” lui August, îndeosebi ale lui Vergiliu, Horațiu și Ovidiu. Dar Valerius Flaccus nu recuperează fervoarea vibrantă a arhetipului vergilian².

În forma actuală, *Argonauticele* cuprind două mari compartimente. Prima secțiune, care se

519

POEZIA CLASICIZANTĂ ÎN LITERATURA ITALIANĂ

întinde până la cartea a cincea, narează printr-o serie de plecări în călătoria pe mare, spre Colchida caucaziană, a 55 de eroi, a căminii argonauților, pe care îi conducea Iason și îi ocroteau Minerva și Iunona. Peregrinările lor, în căutarea lânii de aur, prefigurează căutarea Graalului. A doua și ultima secțiune înfățișează căderea argonauților în Colchida, de unde iau lâna de aur a unui berbec sacru, cu ajutorul Medeei, fiica lui Aeetes, regele ărilor respective. Medeea, care se îndrăgostise de Iason, pleacă pe mare împreună cu argonauții. Poemul se încheie la gurile Dunării, unde Absyrtus, fratele Medeei, îi cere lui Iason să-i restituie sora. Iason nu se poate hotărî între dragostea și obligațiile contractate față de Medeea, pe de o parte, și insistențele prietenilor săi, pe de altă, care sprijineau solicitările lui Absyrtus.

Constituie *Argonauticele* o epopee de valoare artistică înaltă? În pofida eforturilor pasionate, întreprinse de „apărătorii” moderni ai lui Valerius Flaccus, răspundem mai degrabă negativ la această întrebare. Zeii intervin permanent în desfășurarea intrigii poemului, de fapt, motivează acțiunea epică, dar Olimpul lui Valerius Flaccus este artificial și Iupiter apare în posturi ridicole. Dedicăția este, de altfel, dublă, adică adresată, în congruență cu tiparele homerico-vergiliene, unui zeu, de fapt, Febus Apollo, însăși, cum am arătat mai sus, împăratului Vespasian. Totuși, dacă nararea călătoriei până în Colchida este lungă și plictisitoare, aventurile argonauților în Caucaz sunt figurate mai dinamic, iar psihicul Medeei emerge în contururi interesante. O anumită dimensiune „romanescă” este implicată de dragostea dintre Medeea și Iason. Domină pretutindeni figurarea aventurilor exotice și violente, un patetism lugubru și nu lipsesc anumite ecouri ale experiențelor realizate de stilul nou.

Argonauticele sunt scrise într-un hexametrul elegant construit și într-o limbă foarte clasicizantă, unde pot fi decelate chiar stileme arhaizante. Valerius Flaccus se opune destul de limpede concepției callimahiene despre poezie³. Se întâmplă însă că Valerius Flaccus, sub incidența performanțelor stilului nou, s-a caute efectul de oc, epitete și metafore expresive. În ansamblu, el se dovedește a fi cel mai fidel adept al poeziei clasicizante dintre exponenții eposului celui de-al doilea clasicism. Pasaje interesante pentru istoria antică a patriei noastre au fost traduse în antologii specializate în această direcție.

Silius Italicus

Opera lui Silius Italicus se dovedește mai puțin performantă, din punct de vedere artistic, decât *Argonauticele* lui Valerius Flaccus. Cum remarca mai târziu savantul italian Ettore Paratore, principalul

defect al lui Silius Italicus a fost acela de a scrie versuri⁴. De fapt, după exemplul ei, poate, la îndemnul lui Nero, Silius Italicus a vrut să-l combat pe Lucan chiar pe propriul lui teren, adică acela al eposului cu subiect roman sau istorico-cetănesc, unde a încercat să-l înfrunzeze și să consacre triumful tiparelor homerico-vergiliene, structurilor tradiționale, intențional contrapuse demersului inițial de stilul nou. El a vrut să asocieze mitul cu istoria.

520

SILIUS ITALICUS

Tiberius Catius Silius Italicus, mai degrabă campanian sau italic din centrul peninsulei decât hispano-roman, a beneficiat de o via lungă, care s-a întins între 25 sau 35 d.C. și 101 d.C. Existența lui nu este bine cunoscută, datorită măturii furnizate de autori ca Marțial, Tacit, mai ales Pliniu cel Tânăr (*Ep.*, 3, 7). În realitate, Silius Italicus a dus o existență marcată de un oportunism politic cât se poate de manifest. L-a slujit pe Nero ca orator, delator și chiar consul, în 68 d.C. Sub Vespasian, a fost proconsul al provinciei Asia. Dar, ulterior, tot în vremea Flavienilor, pe care i-a adulat cu fervoare, s-a retras în Campania, unde a întreținut un adevărat cult al lui Vergiliu. Chinuit de o tumoare malignă, s-a lăsat să moară de foame, la o vârstă înaintată. Cam prin 25 d.C., a început să scrie epopeea „Punicele”, *Punica*, în aptesprezece cărți. În cursul poemului, Silius Italicus face aluzie la împăratul Nerva (*Pun.*, 14, v. 686). Oricum, în forma actuală, epopeea prezintă cel de-al doilea război punic, asediul Saguntului, de către Hannibal (219 î.C.), și victoria romană decisivă de la Zama (202 î.C.). Structura epopeii reliefează preocuparea de a concilia între ei pe Vergiliu și pe Titus Livius, principalul izvor al *Punicelor*. Deși Silius Italicus trebuie să fi consultat și alți istoriografi romani, ca Fabius Pictor, Valerius Antias etc.

Mai ales Silius Italicus și-a propus să celebreze supremația Italiei, ascensiunea poporului roman și misiunea lui providențială. Eroii romani sunt structurați după modelul lui Enea, iar conducătorii cartaginezi încheie un adevărat pact cu forțele tenebrele. Războaiele punice sunt convertite într-un conflict între Bine și Rău, Dreptate și Nedreptate. Nu lipsește nici adresa politică de actualitate: întocmai ca la Vergiliu, Iupiter profetizează zeiței Venus un viitor glorios. Totuși, nu August urmează să-l împlinească, ci Flaviienii, Vespasian, Titus și Domitian (*Pun.*, 3, vv. 593 și urm.) Rețetele vergiliene sunt aplicate cu un zel demn de o cauză mai bună. Cauzalitatea războiului punic este cutată exclusiv în lumea zeilor, iar mânia lunonei împotriva romanilor constituie forța motrice a întregii trame epice. Numeroase episoade sunt inspirate clar din Eneida și din poezia homerică. Nedișculta artistică a lui Silius Italicus apare însă cu deosebită pregnanță în cântecul *Punicele* devenit o caricatură a *Eneidei*.

Compoziția *Punicelor* este confuză, atestând lipsa simului proporțiilor. Abundă lungile digresiuni și acțiunea epică se desfășoară greoi, plictisitor. Hexametrul dactilic este, totuși, bine construit, încântă versificația și nu apare cursiv și animat de tendința către o anumită uniformitate. Limba *Punicelor* este, desigur, clasică. Totuși se pot detecta vestigii ale lecturii *Pharsaliei*, în pofida ostilității vădite de Silius Italicus esteticii lui Lucan. Ca elev al retorilor, Silius Italicus aglomerează comparațiile și practic un metaforism excesiv. Dilemele personajelor sunt cele dezvoltate adesea în exercițiile efectuate în școlile retorilor⁵. Unele fragmente din epopeea acestui netalentat continuator al lui Vergiliu au fost traduse în românește și incluse în diverse antologii, mai ales atunci când prezintă contingente cu istoria antică a României.

Iliada latină

Este foarte posibil ca Silius Italicus să fi scris cândva și un alt poem, „Iliada latină”, *Ilias Latina*, cîci acrostihurile ITALICVS... SCRIPSIT apar la începutul și la sfârșitul acestui poem, autentic epiliu narativ, care rezumă în 1070 de versuri întreaga *Iliada* homerică. Primele 537 de stihuri comentează primele cinci cărți ale epopeii homerice, în timp ce restul *Iliadei latine* corespunde următoarelor nouă sprezece cărți ale marelui poem grec. Desigur, numeroase scene de bătălie

⁴ Este posibil ca Silius Italicus să fi conceput epopeea sa în optsprezece cărți. Boala și moartea l-au putut

împiedica să alcătuiască ultima carte. Epopeea conține aproximativ 12.000 de versuri.

POEZIA CLASICIZANTĂ ÎN MARȚIAL

Episoade celebre sunt complet omise. Se insistă, în schimb, asupra rolului jucat de zei în acțiunea epică. *Iliada latină* a fost cu siguranță scrisă înainte de 62 d.C., cîci, spre sfârșitul poemului, autorul face elogiul lui Iulio-Claudianilor și, implicit, al lui Nero însuși (vv. 399-905): legendarul Enea își realizase performanțele spre a permite cândva gloria lui Iulio-Claudianilor. Mediocritatea artistică a acestui poem clasicizant, dar marcat de callimahism, pledează pentru atribuirea sa lui Silius Italicus⁶.

Statius. Viața și opera epică

Nu putem enunța o judecată tot atât de severă asupra valorii literare a operei lui Statius, cel de-al treilea poet clasicizant din epoca Flavienilor.

De fapt, *Publius Papinius Statius* a fost un poet profesionist, care s-a născut în sudul Italiei, la Neapolis, între anii 40 și 45 d.C., și a murit, probabil, în 96 d.C., în orașul natal. Era fiul unui cunoscut profesor de elocință și poet, decedat curând după erupția Vezuviului (*STAT.*, *Silu.*, 5, 3). La Neapolis (*Silu.*, 5, 3, vv. 112 și urm.) și la Roma, unde s-a mutat după 72 d.C., Statius a obținut importante succese și premii, cu prilejul diverselor concursuri de poezie. Totuși, după înfrângerea suferită la concursurile literare capitoline, Statius s-a întors dezamăgit și bolnav la Neapolis. A militat însă toată viața în cohorta poezilor clasicizanți, care îi slujeau pe Flavieni.

Statius a alcătuit o operă bogată din care s-au pierdut unele lucrări, precum *Agave*, libret de pantomimă, sau epopeea consacrată războiului purtat de Domitian împotriva unor seminții germanice în anul 83 d.C. Ni s-au conservat două epopei, cu subiect mitologic, scrise în hexametri dactilici. Ne referim la „Tebaida”, *Thebais*, în două sprezece cărți, și la „Ahileida”, *Achilleis*, poem la care poetul lucra în ultimii ani de viață. *Ahileida* era începută în 95 d.C. (*Silu.*, 4, 4, vv. 94), însă boala sau moartea l-a obligat pe Statius să-o lase neterminată, adică întreruptă la versul 167 al cărții a doua.

Tebaida a fost scrisă și recitată pe fragmente, între 80 și 92 d.C. În această epopee, Statius narează războiul legendar purtat de cei apte împotriva Tebei. În conformitate cu tiparele homerico-vergiliene, poetul își divide materia în „ase cărți pacifice”,

urmate de alte ase „r zboinice”⁷. Prima sec iune înf i eaz preg tirea campaniei duse împotriva Tebei i a lui Eteocle, de c tre fratele lui, Polinice, de asemenea fiu al lui Oedip. Partea a doua este consacrat luptelor din jurul Tebei, în care pier ambii fii ai lui Oedip i ai locastei. În ultima carte, Teseu, în fruntea armatei atice, sose te la Teba i ucide pe Creon, unchiul celor doi fra i uci i, pentru a permite îngroparea celor c zu i în r zboiul fratricid i reconcilierea general . Pentru structurarea epopeii, Statius a utilizat autori greci, care trataser a a-numitul ciclu teban.

Mai ales *Tebaida* afirm limpede fidelitatea fa de arhetipul vergilian, fa de marele poet mantuan (*Theb.*, 12, vv. 816-817 i 10, vv. 445-448). Poetul i propune, de altfel, s rivalizeze cu marele s u model. Peregrin rile eroilor sta ieni amintesc de cele ale precursorilor vergilieni, iar interven ia divinit ilor constituie principala cauz a desf ur rilor epice. Abund alegoriile i cli eele epice, inclusiv catalogul r zboinicilor, pentru a traduce op iunea în favoarea celui de-al doilea clasicism. Îns , spre deosebire de Valerius Flavius i de Silius Italicus, Statius se distan eaz par ial de zestrea tradi iei homerico-vergiliene i tinde s valorifice mai consistent experien a acumulat de autorii stilului nou. Gustul pentru teratologic i pentru horific, v ditate de Lucan i de Seneca, p trunde în subtextul

STATIUS. VIA A I OPERA EPIC

i chiar textul epopeii, în care i face loc o lume dur , foarte violent . O atmosfer shakespearian , „avânt la lettre”, impregneaz acest poem al cruzimii. Totodat , un personaj precum Capaneu, care, de pe zidurile Tebei, în cartea a zecea, sfideaz i chiar persifleaz pe zei, atest o real autenticitate psihologic ⁸, în leg tur cu deprinderea recit rii poemului pe fragmente, se manifest o tendin spre episodicitate. Iar descrierile de natur , compara iile din regnul animal, frecventele discursuri rostite de personaje trebuie puse în rela ie cu retorica secolului I d.C. S-a semnalat c relatarea unor cumpiite lupte fratricide amintea romanilor de r zboiul civil din 69 d.C. Statius denun patima ira ional pentru puterea politic , sfetnic r u [*Theb.*, 11, v. 656], care conduce la crime abominabile. Poetul ofer astfel cititorilor s i romani putin a de a descoperi o gril de lectur politic relativ camuflat , ce asigur unitatea unei epopei altfel abundent în distorsiuni compozi ionale. Desigur, regularitatea metric este impecabil i sintaxa gramatical este foarte clasic ; metaforismul *Tebaidei* apare adesea straniu, marcat de o policromie strident .

Ahileida traduce proiectul foarte ambi ios de a figura performan ele uluitoare pe care mitologia le atribuisese lui Ahile. Se pare c o tragedie pierdut a lui Euripide (*Skyrioi*) s-a aflat la baza compunerii acestei epopei. Dar Statius n-a apucat s nareze decât via a dus de Ahile, ascuns în haine femeie ti, în insula Skyros, unde Ulise, folosindu-se de un vicle ug, îl descoper i-l convinge s participe la r zboiul troian.

Ahileida pare mai conving toare din punct de vedere artistic decât *Tebaida*. Nu apar contradic ii, nu se recurge prea des la digresiuni. Statius pare în acest poem mai firesc, mai proasp t. Iar dragostea care, în insul , se înfiripase între Ahile i Deidamia, mama lui Pyrrhus-Neoptolem, feciorul eroului, traduce o sensibilitate aproape romanesc . Fidelitatea fundamental fa de tiparele clasice este atenuat de o infidelitate secundar ⁹.

Silvele i arta lui Statius

Cu toate acestea, Statius ofer adev rata m sur a talentului s u într-o culegere specific de poeme, prin excelen de factur liric , unde, de i „poet doct”, *poeta doctus*, i clasicizant, se învedereaz adesea capabil s dep easc cli eele artistice tradi ionale. Ne referim la „Siive”, *Siluae*, culegere în cinci c r i de poeme ocazionale*. Asemenea improviza ii se alc tuiau de altminteri foarte rapid.

Oricum, între 86 i 96 d.C, Statius a scris 32 de silve, grupate în cinci c r i. Cea mai lung silv comport 277 de versuri.

Specia respectiv de poezie liric era numit astfel prin analogie cu „p durea”, *silua*, unde abund tot felul de plante. Intervenea i modelul termenului grecesc *hyle*, care desemna materialul din care se confec ioneaz ceva, precum i varietatea inform . De altfel i Lucan scrisese *silve*.

POE I CLASICIZAN I I MAR IAL

Cartea întâi, dedicat lui Lucius Arruntius Stella, încorporeaz 6 silve, în func ie de motive foarte diferite: prima silv celebreaz statuia ecvestr a lui Domitian. O alta c s toria lui Stella, iar o a treia s rb torirea Saturnalelor. Cartea a doua include 4 silve - fiind dedicat lui Atedius Melior - i se refer , printre altele, la decesul unui prieten al destinatarului ei, la moartea unui papagal i a unui leu din menajeria imperial , la aniversarea na terii lui Lucan. C r ile a treia i a patra, adresate respectiv lui Pollius Felix i lui Victorinus Marcellus, cuprind poeme variate (5 în cartea a treia i 9 în cartea a patra); consola ii, mul umiri i elogii aduse lui Domitian, ode, descri ii de opere de art i temple etc. Aceea i tematic prevaleaz în cartea a cincea (5 silve), unde figureaz i celebra silv h r zit somnului (*Silu.*, 5, 4). Cele mai lungi silve nu dep esc 200 de versuri.

Absen a tiparelor constrâng toare ale epopeii i unei materii gata formalizate a îng duit poetului s practice directe ea sentimentelor, s evite o retoric extrinsec . Pe de alt parte, s-a remarcat deja c , întocmai ca Vergiliu i Ovidiu, Statius combin poezia epic i cea liric , datorit alc tuiii *Silvelor*. Statius se str duie te adesea s dobândeasc sprijinul puternicilor zilei i mai cu seam al împ ratului Domitian. Încât unele silve r spund unei comenzi oficiale. Timbrul encomiastic ajunge, astfel, la cele mai ridicole forme de adula ie. Dar, cum am v zut mai sus, Statius evoc cele mai variate evenimente din via a romanilor: c s toria, bolile, moartea etc. El informeaz - cu detalii interesante - i asupra conflictelor dintre romani i daci. Totodat , Statius descrie cu am nunte precise peisaje rustice, vilele, monumentele romanilor. În asemenea descrieri i, în general, în materia silvelor el face apel, al turi de observa ia direct , la mitologie. Descrierea unei osele a lui Domitian implic recursul la alegorii, prosopoei. Deci i eroii mitologiei abund pretutindeni. Prolifereaz reminiscen ele din Ovidiu, Hora iu,

Catul i îndeosebi din Vergiliu.

*Stattus, chiar dac nu este un mare artist, s-a învederat a fi un poet adev rat. F r îndoial , Stattus purcede de la o ra iune poetic , o ratio, care s explice structurile pe care le vehiculeaz ¹⁰ i s concilieze dorin a de a restaura clasicismul cu orizontul de a teptare al publicului pentru hiperbolizare i declamatorism. De aceea, în *Silve* se amalgameaz prospe imea i spontaneitatea imagisticii - foarte pregnante în silva dedicat somnului, *somnus* -, gra ia delicat a duetului liniar, arta pastelului atent cizelat, suavitatea limbajului, cu propensiunea spre erudi ie, ca i spre antiteze i metaforism acuzat. Nu incidental Stattus îl elogiaz pe Lucan. Silvele sunt scrise în hexametri sau în al i metri, ca endecasilabul falecian, impecabil construi i. Dar s-a remarcat c metrii lui Stattus sunt pu în adecv a materiei tratate sau, în orice caz, modulului în care tradi ia liric roman o lua în considerare. Se pare îns c lirica sta ian pierduse orice leg tur cu muzica, care acompaniase cândva textul de factur liric ¹¹.*

De altfel Stattus a inspirat par ial arta poe ilor romani ai secolelor al III-lea i al IV-lea d.C, ca i a unor barzi medievale. L-au admirat Danto, Tasso, Malherbe, Corneille, Goethe, D'Annunzio (aproape obsedat de Capaneul sta ian). Diverse fragmente din opera sta ian , îndeosebi din *Silve*, au fost traduse în române te i au ap rut în felurite antologii sau în reviste literare.

Mar ial. Via a

Marcus Valerius Martialis s-a num rat printre cei mai str luci i exponen i ai literaturii latine create de hispano-romani, în secolul I d.C. Totodat , el s-a ilustrat, cu remarcabil art , pe t râmul poeziei parasatirice, care a înflorit în acela i veac.

524

MAR IAL. VIA A

S-a n scut în martie, cândva între 38 i 41 d.C. , la Bilbilis (azi Bilbao), în nordul Hispaniei, încât se poate afirma, *cum grano salis*, c Mar ial a fost primul poet basc din literatura universal . Apar inea unei familii de condi ie modest , care îns s-a îngrijit ca el s dobândeasc o educa ie intelectual mul umitoare (MART., *Epigr.*, 9, 73, vv. 7-8). Totu i, înc din copil rie i din tinere e, Mar ial trebuie s fi fost afectat de anumite frustr ri, care s-au multiplicat la vârsta maturit ii. Incontestabil, erosul impetuos al poetului le va exagera gravitatea i va determina riposte înc rcate de ironie i chiar autoironie. Oricum, în 63-64 d.C, Mar ial a ajuns la Roma, unde a c utat ocrotirea unor hispano-romani influen i, cum erau Annaei. De asemenea a frecventat cercul Calpurniilor Pisoni (*Epigr.*, 4, 40, w. 1-2). El a suportat greu sfâr itul tragic al protectorilor s i i a r mas fidel memoriei lor. cum atest epigramele dedicate Pollei Argentaria, v duva lui Lucan. Entuziasmului încercat de el, dup sosirea la Roma, i-au succedat noi frustr ri i deziluzii. i-a c utat al i protectori, printre care s-au num rat Silius Italicus, Quintilian, Pliniu cel Tân r, oratorul Regulus. A r mas îns toat via a trioutar condi iei de client, în goan dup remunera ii i adesea dispus s mustre ocrotitori prea pu în zelo i. De fapt, Mar ial i-a exagerat tribula iile pecuniare, c ci dobândise o locuin la Roma i o mo ioar la Nomentum, în apropierea Capitalei. Lichidarea lui Domi ian, în 96 d.C, pe care îl adulase frenetic, pentru a ob ine efectiv unele privilegii din partea puterii imperiale, nu i-a fost prielnic . De aceea, s-a întors la Bilbilis, ajutat de Pliniu cel Tân r, care îi subven ionea c l toria (PLIN., *Ep.*, 2, 21, 2-3). Aici a murit înainte de 104 d.C, fr mântat de nostalgia Romei, pe care concomitent o detesta i o regreta cu pasiune.

Alc tuirea epigramelor

Mar ial s-a lansat ca poet în anul 80 d.C. i a compus toat via a doar numeroase epigrame (aproximativ 1.500 de poeme).

Aceast mas de epigrame este structurat în cincisprezece c r i de poeme. Prima carte cuprinde 33 de epigrame i a fost aproape în întregime scris cu prilejul jocurilor care, în 80 d.C, au inaugurat amfiteatrul numit Colosseum. Este cunoscut sub numele de „Spectacole” sau „Carte de spectacole”, *Liber spectaculorum* (de i este intitulat uneori i „Carte de epigrame”, *Epigrainrvaton liber*). Ultima epigram , care include un atac violent îndreptat împotriva lui Domi ian, parc pentru a disculpa pe autor de adula iile lui anterioare, a fost, în chip manifest, ata at corpului acestor poeme, dup 98 d.C. Celelalte paisprezece c r i, intitulate „C r i de epigrame”, *Epigrammaton libri*, au fost scrise ulterior i cronologia lor suscit aprige controverse între cercet tori. Primele dou sprezece c r i, precedate de o prefa programatic a lui Mar ial, au fost probabil publicate, în mai multe tran e, între 84 i 102 d.C. C rile a zecea, a unsprezecea i a dou sprezecea au ap rut dup moartea lui Domi ian. Cartea a dou sprezecea trebuie s fi fost publicat chiar în prim vara anului 102 d.C, la Bilbilis. În sfâr it, c rile a treisprezecea i a paisprezecea sunt de fapt anterioare celor ce le preced i trebuie s fi fost publicate între 83 i 85 d.C. Ele reprezint poeme pentru darurile aduse cu prilejul Saturnaliilor gazdelor sau oaspe ilor acestora¹².

Am v zut de fapt, în volumul anterior, c Mar ial n-a fost inventatorul epigramei la Roma. În prefa a programatica a c r ii întâi, Mar ial însu i indic drept predecesori ai s i pe Catul, Domitius Marsus, Albinovanus Pedo i Gnaeus Lentulus Gaetulicus (*Epigr.*, 1, praef., 4). De fapt, epigrama descindea din „inscrip ia” funerar sau votiv a grecilor i i-a conexas debuturile distihului elegiac. Ap rut înc din secolul al VII-lea î.C., epigrama s-a dezvoltat mai ales în epoca elenistic . i la Roma începuturile epigramei au fost corelate poeziei scurte, învestite cu un caracter omagial, lat cele dou versuri ale acestei epigrame: „Gint flavian , cât i-a r pii din prestigiu ce! de-al treilea ./I star al S u// Ar fi fost mai bine s nu fi num rat decât doi exponen i” (*Spect*, 33).

525

POE I CLASICIZAN I I MAR IAL

ori mai ales epitafulilor. Poem de circumstan , epigrama imortaliza un eveniment, un sentiment sau un obiect remarcabil. Epigrama nu era, a adar, supus unor canoane estetice precise. Ca i în Grecia, epigrama a tins repede, în spa iul literar roman, s asume voca ii satirice sau parasatirice. Prin excelen epigrama literar sau oral , anonim - i deci adesea scrijelat pe zidurile caselor - comport o ecloziune f r precedent în epocile lui Nero i a Flavienilor. Mar ial n-a fost decât vârful expansiunii poeziei epigramatice, „genului poetic scurt” în general. Cum am ar tat în alt capitol, numero i epigrame ti ai epocii lui Nero, care au scris în grece te, ca Lukillos din Tarrha, Leonidas Alexandrinul sau Nikarchos, au oferit lui Mar ial modele i imbold. Totodat , s-a eviden iat c Mar ial a tras profit din*arta lui Petroniu, c lumea lui este în mare m sur cea a *Satyricon-ului*³.

Îns Mar ial a preluat o parte din tematica predecesorilor i contemporanilor s i pentru a generaliza, a

conferi densitate coninuturilor parasatirice, a lărgi aria observației morale, a surprinde tipul uman în spatele defectului individual. Astfel el a depersonalizat parțial epigrama și i-a asigurat o clară autonomie față de izvoarele și modele. De altminteri Marțial folosește nume fictive pentru personajele sale.

Universul imaginar al epigramelor

Într-adevăr, epigramele lui Marțial nu constituie o colecție dezordonată de realități, ci un univers artistic, unde referentului evocat îi corespunde o densă reacție personală, esențială pentru formarea semnificației poemelor. Vom vedea că avantajul realităților implicate de materia epigramelor se prezintă ca amplu: dar registrul reacțiilor autorului este tot atât de variat. Deși, cum am arătat în capitolul introductiv al acestui volum, poezia satirică și parasatirică de tipul celor realizate de Marțial corespundea întrucâtva reportajului modern și era mai apropiată de viața cotidiană decât oricare alt gen literar. Dar arta „realistă” a lui Marțial, impregnată de atâtea reziduuri expresioniste, de sorginte tradițional italic, figurează o vastă frescă lumii, esută din *nota ii* penetrante, foarte personale, scilipitoare prin vivacitatea lor. O conotație epicureică a fost deslușită în alcătuirea acestei fresce. De altfel Marțial nu s-a limitat la arta persiflantă. Nu lipsesc epigramele cu un conținut „serios”. Mai ales în *Liber spectaculorum* abundă elogiile aduse Flavienilor, pentru exilarea anumitor delatori (*Spect.*, 4), descrierile ale reprezentanților, în care apar reau animale și lăbatice și domestice (*Spect.*, 5-23) ori în care luptau gladiatori (*Spect.*, 29). Accentele encomiastice la adresa lui Domitian proliferă la tot pasul. Poetul cere iertare împotriva ratului pentru improvizațiile sale: nu merită să displice cel ce se grăbește să placă cezarului (*Spect.*, 31). De altminteri, și în celelalte cărți de epigrame, Marțial exaltă pe Domitian ca pînă la conducător ori stăpîn al globului pămîntesc, tutela și mîntuirea tuturor lucrurilor (*Epigr.*, 5, 1, v. 7; 6, 4, v. 1; 7, 5, v. 5; 7, 7, v. 5 etc.). Sunt glorificate construcțiile

526

UNIVERSUL IMAGINAR AL EPIGRAMELOR

legislația lui Domitian (*Spect.*, 2; *Epigr.*, 8, 80 și, respectiv, 6, 4 etc.)- Marțial devine ridicol când arată că o găscă sacrifică zeului Marte pentru Domitian se așază singur pe altarul jertfelor (*Epigr.*, 9, 31, vv. 1-6). Chiar dacă îl cinstește pe ultimul dintre Flavieni (*Epigr.*, 5, 3). Cu acest prilej, Marțial oferă informații privind istoria antică a meleagurilor noastre¹⁴. Pe de altă parte, nu lipsesc epigramele în care poetul se referă la prietenii și protectorii lor, la viața, călătoriile și războaiele de familie ale acestora. Marțial nu ignoră nici micile drame din viața animalelor și uneori epigramele sale se convertesc în autentice elegii. El descrie obiecte de artă, precum cupe (*Epigr.*, 8, 50-51), statui (*Epigr.*, 10, 89) etc. Contemplarea naturii moarte ocupă un loc important în universul imaginar al lui Marțial. Poetul încearcă uneori nostalgia naturii genuine.

Celebrul istoric francez al literaturii latine care a fost Rene Pichon a evidențiat că, poet al orașului, deși evocă peisaje rustice, Marțial a colindat neobosit viața acesuia. El a surprins, a notat și a reacționat la existența cetățenilor: a urmărit pe brutari noaptea, pe profesori dimineața, pe negustorii de măruri și pe ceretori. A scrutat mișcările clienților, veniți în zori să-l salute patronii și să capete ceva de la ei, ale avocaților, care pledau pînă tîrziu, ale participanților la recitări, dar și la ospete. Programul de viață cotidian al contemporanilor poetului se configurează astfel în numeroase epigrame¹⁵. Desigur, cronica realităților nu este completă, asumând aspectul unui dat fugitiv, unui instantaneu. Cu toate acestea, epigramistul reprob cruzimea inutilă, exacerbată față de anumiți sclavi (*Epigr.*, 2, 82), ca și luxul de care beneficiază sclavii ce servesc la banchete (*Epigr.*, 10, 98). Savantul britanic John Patrick Sullivan a scos în evidență preocuparea epigramistului pentru sex. Marțial ar fi aproape un precursor al lui Freud. Totodată poetul ar atesta un misoginism acuzat. Marțial a fost pederast și n-a evitat sistematic imaginea obscenă. Pe de altă parte, el a condamnat masturbarea și alte extravaganțe sexuale. Mai ales epigramistul se învernează împotriva lipsei de gust și de măsură, căci a vanității parveniților; în anumite epigrame, un personaj, pe care îl numește Zoilus, apare ca prototip al pseudo-rafinatului (mai cu seamă în *Epigr.*, 2, 16).

Pentru că totuși deriziunea, ironizarea, adesea sardonică, parasatira și parasatirizarea prevalează în universul epigramelor lui Marțial. Poetul însuși afirmă, programatic, pasiunea pentru umorul corosiv, pentru persiflarea defectelor umane, pentru tratarea pragmatică a realității, nu numai în prefața scrisă în proză a cărții întâi de epigrame propriu-zise (*Epigr.*, 1, praef., 1-4), dar și în primul poem din același corp de realizări artistice: „acesta-i Marțial ce v-a plăcut, / Poetul pretutindeni cunoscut / Prin acul epigramei, iscusit, / Încăruia, lectori, i-a îndrăguit / O glorie de care-avur parte // Puini poezii, și numai după moarte” (*Epigr.*, 1, 1, trad. de Tudor Mănescu și Alexandru Hodo). Prin urmare, Marțial asumă motivul autoelogiului propriului talent, vehiculat de atâtea alți poezii romani. De altfel Marțial reprobă nu numai pe poezii arhaici, îndeosebi Accius și Pacuvius (*Epigr.*, 11, 90), ci și poezia epico-mitologizantă sau tragică (*Epigr.*, 10, 4, w. 1-9) și proclamă prioritatea celei pragmatice (*Epigr.*, 10, 4, v. 10). S-a arătat că el viza epopeea clasicizantă a vremii, inclusiv și, mai ales, demersul lui Statius. Nu accepta decât parțial experiența neotericilor romani. Deci, potrivit lui Marțial, epigrama trebuie să fie picantă și să musteze de umor (*Epigr.*, 1, 35, w. 8-15).

527

POEZIA CLASICIZANTĂ A MARȚIAL

De fapt, cercetătorii moderni au încercat, cu ajutorul prefeței în proză și diverselor epigrame, să deceleze, la Marțial, o adevărată poezie a epigramei¹⁶.

De aceea, Marțial persiflează tipuri moral-sociale deformate și promovează parasatira de „caracter”. De altminteri el însuși

declara explicit că vrea să crușe indivizii și doar să satirizeze defectele lor și tipurile de vicioși căroră acestea le apar în {*Epigr.*, 10, 33, vv. 9-10}. Tipurile și situațiile hidoase sunt ironizate frăcescu de poet. Umilințele îndurate de clienți, în general, de invitații la ospede aduc în grosplan gazde și patroni tiranici, disprețuitori, pe care poetul îi atacă frăcescu de. Marțial nu crușe nici meschinăria și comia anumitor clienți sau unor musafiri hmeși. În epigramele sale, defilează avocatul funambulesc, vânătorul de testamente avid, femeile care vor să pară frumoase frăcescu de, ca și cele impudice, cleptomani, bmbierii nepricepuți, snobii parfumați, medicii asasini, amatorii de cancanuri pitorești, cei ce vor să se îmbogăească prin cșatorii. O viziune carnavalescă și saturnalică tinde să prevaleze în universul epigramelor lui Marțial. Căci Marțial reacționează faă de frustrările și defectele sale și ale altora, cum îl caracterizează Pliniu. Sau altfel spus, ca un artist pătrunzător, iscusit, aprig, care pune în scrisul său în același timp sare, fiere și o anumită puritate (PLIN., *Ep.*, 3, 21, 1)¹⁷.

Arta fui Marțial

Oricât ar fi de centrat pe realități, oricât ar avea aspect de cronică sau de suit de reportaje, universul lui Marțial este imaginar. Instantaneele epigramistului surprind numai anumite aspecte ale actualității epocii, deși cu o precizie remarcabilă și cu un simăl notabil deosebit de fermecător. Ideile cele mai abstracte sunt convertite în imagini concrete, în mici crochiuri pregnante, realizate aproape într-o manieră naturalistă, chiar ocantă, uneori obscenă, cum au semnalat unii cercetători ai literaturii latine¹⁸. Marțial exploatează din plin filioanele vechiului expresionism italic. Am semnalat deja abundența descriiilor, deosebit de plastice, adesea emoționante și elegante. Însă Marțial recurge cu iscusință la elemente de narație și de dialog. De asemenea el adaptează poeziei sentențele de sorginte retorică. Desigur el excelează în arta persiflării, în „comicul dinamic”, care se întinde pe un amplu registru; pornește de la satira corosivă și ajunge nu numai până la umorul funambulesc, intențional absurd, ci și până la surâsul alegru, câteodată indulgent, complice. Chiar Xenia, *Apophoreta* și *Liber spectaculorum* comportă umor dezinvolt, îngduitor. Poetul reiterează uneori același motiv, în sistemele comice cele mai diverse, unde alternează râsul sardonice, verva scilpitoare și pesimismul amar, încercat de frustrări reale sau imaginare, de fantasme aproape surprinzătoare. Nu lipsesc, cum am mai arătat, accentele triviale, ca și blamarea crudă, care deghizează ironizarea în elogiu. Fie că epigramele sunt organizate în structuri binare sau ternare, poetul operează cu diverse contraste, îndeosebi cu cel dintre aparență și realitate. Astfel, el identifică viciul în spatele pozei afiate de anumite tipuri morale. S-au detectat, în epigramele lui Marțial, valențele amoralismului și un anumit sadism.

Prin excelență, în epigramele parasatirice, Marțial se dovedește a fi un virtuos al „înepăturii” finale, al poantei, *acumen*. Ansamblul epigramei îi este subordonat și diverse procedee sunt angajate pentru realizarea poantei finale, la nivelul

528

ARTA LUI MARȚIAL

fonice, dar și la cel semantic. Îndeobște poanta se bazează pe surpriză, pe paradox, pe jocuri de cuvinte și antiteze verbale, pe adevărate sentențe. Cu cât finalul se lasă mai puțin în bănuț, cu atât poanta apare mai pregnantă și mai amuzantă. De aceea, s-a propus următoarea schemă pentru a explica structura epigramei lui Marțial: o „Erwartung”, pentru a stimula atenția și curiozitatea cititorului, și o „Aufschluss”, concluzia, adică poanta surprinzătoare. O epigramă ni-l prezintă pe Silius măhnit, plimbându-se mohorât, chiar disperat, prin portic. Ce s-a întâmplat de fapt? Au survenit boli sau decese în familie ori pierderi bănești considerabile? Nu, însă Silius cînează acasă, *domi cenat* (*Epigr.*, 2, 11, mai ales v. 10). O anumită formă de parazitism este astfel incriminat. Adesea poanta se reduce la un singur cuvânt-cheie, ultimul termen al epigramei, ca în poemul consacrat Maronillei și lui Gemellus: „Gemellus se însoară și-o vrea pe Maronilla; // Cu daruri o răsfăță și îi imploră mila. // - Atâtea de frumoasă? - Nici nu se pomenește! // - Atunci, cu ce-l încântă atât de mult? - Tu ești te” (*Epigr.*, 1, 10, trad. de Tudor Mănescu și Alexandru Hodo). „Tu ești te” *tussit*, constituie, a adă, poanta: Gemellus speră să moștenească o soție fetică. Pe tema tusei, Marțial brodează și o altă epigramă, a cărei poantă este pregătită de la început: două accese de tuse i-au luat Aeliei toți dinii. Poate, a adă, să tusească liniștită a treia oară (*Epigr.*, 1, 19). Câteodată poanta aștează dintr-o antiteză verbală: Velox se plînge că Marțial compune epigrame lungi, însă el nu scrie nimic. Le face deci mai scurte (*Epigr.*, 1, 110). În anumite epigrame, antiteza este încorporată în poanta însăși: „Thais are dinii negri și strică și, Ai Lecaniei, însă, albi sunt ca de nea. // Vezi că una are dinii cumpărați, // Alta cum natura s-a nădărat și-i dea” (*Epigr.*, 5, 43, trad. de Tudor Mănescu și Alexandru Hodo). Desigur, nu toate epigramele sunt reușite. Marțial însuși recunoaște că unele dintre epigramele sale sunt bune, pe când altele sunt mediocre sau chiar proaste. Altfel nu se poate încheia o carte (*Epigr.*, 1, 16). Într-adevăr, în unele epigrame nimic nu ni se pare comic, în pofida efortului poetului. Totuși, Marțial își revine iute, în epigramele următoare, și redescoperă umorul savuros. Ca în epigrama subsecventă: „Poemul stă, Fidentine, // îl recunosc, e scris de mine. // Dar îl citești atât de rău, // Că-ți început să fie-ai tău” (*Epigr.*, 1, 38, trad. de Tudor Mănescu și Alexandru Hodo)¹⁹.

Scriitura epigramelor și receptarea lui Marțial

Universului colorat, pe care Marțial îl conturează chiar numai prin crochiuri și notații fulgurante, îi corespunde o scriitură variată, câteodată policromă. Cu toate acestea, Marțial privilegiază directe ea exprimării, vocabularul nefigurat, simplu, uneori sobru. De aceea, el spune unui plagiator: „e ti ho”, *fures* (*Epigr.*, 1, 53, v. 12). Și acestea sunt chiar ultimele cuvinte ale epigramei. Antitezele verbale sunt bine stăpânite de Marțial. Caerellia se declară „bătrânică”, *ueiula*, deși este încă aproape o fetiță, *pupa*. (Dimpotrivă, Gellia afirmă că este *pupa*,

529

POEZIE CLASICIZANTĂ ÎN MARȚIAL

cu toate că este „băbă”, *anus*. Dar Caerellia este *ridicula*, în vreme ce Gellia apare ca „dezgustătoare”, *putidula* (*Epigr.*, 4, 20). Limbajul poetului poate fi uneori crud, obscen, cum am arătat, demn de tradițiile expresioniste consacrate. Marțial nu ezită să apeleze la exprimarea indirectă, la sugestie, la echivoc, înfrîndoială, la calambur. Lexicurile specializate sunt abil mînuite: pentru a incrimina pe gurmăndul Santra, poetul concentrează termeni și conotații din limbajul culinar, din exprimarea bucatarilor (*Epigr.*, 7, 20). Iar când Marțial ironizează toaletele femeilor, abundă vocabularul cosmetic. În foarte pregnante sugestii senzoriale, sunt descrise băile lui Claudius Etruscus (*Epigr.*, 6, 42). Marțial nu ezită să practice, cum spune J.P. Sullivan, un umor sexual agresiv. Pastelele comportă îndeosebi vocabular figurat, epitete și metasemene. Marțial tie să mînuiască cu mult isteime limbajul metaforic. Când elogiază pe Domitian, Marțial recurge la hiperbolizarea limbajului și la arsenalul retoric. Încât directe ea exprimării, afectarea savantă, vulgaritatea unor termeni alternează în scriitura variată, atât de diversă a lui Marțial, mai degrabă antiretorică, în pofida predilecției pentru poanta-sentență. Câteodată, Marțial creează cu virtuozitate cuvinte noi, inexistente în latină²⁰.

Fraza lui Marțial este îndeosebi concisă, înclinată spre privilegierea parataxei. Sintaxa poetului rămîne fidel tiparelor clasice. Anumite epigrame se rezumă la un vers sau la două stihuri, dar altele sunt mai lungi. Se operează cu o metrică suplă, variată, unde se utilizează distihul elegiac, iambul, coliambul, endecasilabul falecian etc.²¹. *S-a spus că varietatea, tendința spre pluridimensionalitate caracterizează discursul epigramistului la toate nivelurile lui, mergând de la abundența diversificată a motivelor pînă la stilul și metrica atât de diverse.*

Marțial a înregistrat un succes notabil, chiar în timpul vieții. În secolul al II-lea d.C., Aelius Verus, fiul adoptiv al împăratului Hadrian, l-a citit cu pasiune și l-a asemuit cu Vergiliu. Autorii precum Ausonius și Claudian au utilizat experiența lui Marțial. L-au studiat gramaticii, iar autorii creștini l-au citat uneori. În evul mediu, s-au întocmit antologii ale poemelor lui Marțial, în vreme ce ulterior s-au multiplicat edițiile, traduceri, imitații. Epigramiștii secolelor al XVI-lea și al XVII-lea l-au utilizat pe scară largă.

Lessing și-a întemeiat teoria epigramei pe opera lui Marțial, pe când Goethe și Schiller l-au luat ca model în *Xeniile* lor. Care a fost reacția spațiului cultural românesc? La noi, Marțial a fost totdeauna citit și studiat cu interes. S-au realizat numeroase traduceri parțiale ale operei lui Marțial, alcătuite de autori ca Anghel Marinescu, Alexandru Graur, Gh. I. Nenicescu, Theodor Naum etc. Petre Staia a publicat și el, în 1967 și 1973, izbutite traduceri parțiale, iar Tudor Mănescu și Alexandru Hodo au tradus majoritatea epigramelor în antologia Persius-luvenal-Marțial, *Satire și epigrame*, București, Biblioteca pentru toți, 1967. Marțial își așteaptă încă autorul unei traduceri integrale în limba română²².

Marțial a fost aadar poetul notației fulgurante, instantaneului pregnant, încărcate de reacție personal foarte vivace. El s-a manifestat, înfrîndoială, drept cel mai

530

!

SCRIITURA EPIGRAMELOR ÎN RECEPTAREA LUI MARȚIAL

*valoros epigramist antic și, totodată, ca veritabilul ctitor al epigramei moderne*²³. Cititorul epocii noastre îl va citi totdeauna cu interes și plăcere.

BIBLIOGRAFIE: Michael von ALBRECHT, *Freiheit und Gebundenheit Römischer Epik*, Amsterdam, 1964; „Silius Italicus. Ein Vergessenes Kapitel Literaturgeschichte”, *Argentæa Aetas. In Memoriam Entii V. Marmorati*, Genova, 1973, pp. 181-188; Giuseppe ARICO, *Ricerche staziane*, Palermo, 1972; Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea întâi, București, 1975, pp. 296-333; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, București, 1982, pp. 369-457; Fernand DELARUE, „Sur l'architecture des *Punica* de Silius Italicus” *Revue des études Latines*, 70, 1992, pp. 149 și urm.; B. KYRZLER, *Statius-Studien*, Berlin, 1955; P. LAURENS, „Marțial et l'épigramme grec au I-er siècle ap. J.C.”, *Revue des études Latines*, 43, 1965, pp. 315 și urm.; René MARACHE, „La poésie romaine et le problème social à la fin du premier siècle”, *L'Information Littéraire*, 13, 1961, pp. 12-și urm.; René MARTIN - Jacques GAILLARD, *les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, II, pp. 157-159; 162-165; C.W. MENDELL, „Silius the Reactions”, *Phil. Quarterly*, 3, 1924, pp. 92 și urm.; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 663-666; 669-670; 675-691; Luigi PEPE, *Marziale*, Napoli, 1950; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 586-623; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 158-161; 183-185; J. TRAND, *Notes on Valerius Flaccus' Argonautica*, Göteborg, 1972; W.C. SUMMERS, *A Study of the Argonautica of Valerius Flaccus*, Cambridge, 1894; John-Patrick SULLIVAN, *Marțial: the Unexpected Classic. A Literary and Historical Study*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney, 1991; H. SZELEST, „Problemes marginaux concernant l'originalité de Marțial”, *Meander*, 24, 1969, p. 392 și urm.; Otto WEINREICH, *Studien zu Marzial*, Stuttgart, 1928; N.D. YOUNG, *Index uerborum Silianus*, Iowa, 1939.

NOTE

1. Cum sus ine Traian COSTA, „Valerius Flaccus”, *Istoria literaturii latine (14-117 d.C.)*, Bucure ti, 1982, pp. 370-371, pe urmele lui W.C. SUMMERS, *A Study of the Argonautica of Valerius Flaccus*, Cambridge, 1984 i J. TRAND, *Notes on Valerius Flaccus*, Gotteborg, 1972. Pentru aceste probleme, vezi i Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea I, Bucure ti, 1975, p. 297.
2. Problema modelelor este amplu tratat de Tr. COSTA, „Valerius Flaccus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 375-383. Vezi i Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 594-597; Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, p. 37. Pentru anumite raporturi cu epopeea clasic, vezi i Peter DAMS, *Dichtungskritik bei nachaugusteischen Dichtern*, diserta ie, Marburg - Lahn, 1970, pp. 128-133.
3. Se citeaz un imperativ *face* al verbului „a face”, *facio*, -ere, un conjunctiv ca *ausim* al verbului „a i ndr zni”, *audeo*, -ere sau dativul plural *quis*, i n loc de *quibus*, al pronumelui relativ etc: vezi Tr. COSTA, „Valerius Flaccus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 382-385. i n ce prive te strategia literar pe care o asum Valerius Flaccus, ca i pentru dimensiunile romane ti i valen ele unei anumite teologii filosofice, vezi Jean-Michel CROISILLE, *Poesie et art figur de Neron aux Flaviens. Recherches sur l'iconographie et la correspondance des arts à l'époque imperiale*, 2 voi., Bruxelles, 1982, I, pp. 447-461; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 37 i 59, ca i R. PICHON, *op. cit.*, pp. 595-599; Tr. COSTA, „Valerius Flaccus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 375-382.
4. Vezi Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 663.
5. Pentru epopeea lui Silius Italicus, vezi mai ales Michael von ALBRECHT, *Silius Italicus. Freiheit und Gebundenheit romischer Epik*, Amsterdam, 1964; „Silius Italicus. Ein Vergessenes Kapitel Literaturgeschichte”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii Marmorale*, Genova, 1973, pp. 131-188; „L'Italia in Silio Italico”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1179-1190; E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 299-303; Fabio CUPAIUOLO, *Itinerario della poesia latina nel I secolo dell' Impero*, retip rire, Napoli, 1978, pp. 127-131; Eugen DOBROIU, „Silius Italicus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 389-408. A se vedea i R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 41-42; 63-64; J.M. CROISILLE, *op. cit.*, I, pp. 420-447; Paolo VENINI, „Lo scudo di Annibale in Silio Italico (*Pun.*, 2, 406-52)”, *In Onore di Giusto Monaco*, III, pp. 1191-1208; Fernand DELARUE, „Sur l'architecture des *Punica* de Silius Italicus”, *Revue des Etudes Latines*, 70, 1992, pp. 149-165 (care arat c *Punica* se structureaz i n func ie de dou planuri: cel divin i cel uman. Planul divin comport dou „eneade”, una dominat de lunona, ce favorizeaz izbânzile lui Hannibal, cealalt desf urat sub semnul lui Iupiter, prielnic romanilor. Planul uman ar implica trei hexade, dominate succesiv de c tre Hannibal, Fabius Maximus i Scipio).
6. Pentru atribuirea poemului *Ilias Latina* lui Silius Italicus, pledeaz relativ recent John Patrick SULLIVAN, *Literature and Politics in the Age of Nero*, Ithaca-London, 1985, pp. 33-34; 87-89. Renun m a adar s atribui *Ilias Latina* poetului Baebius Italicus, care probabil nici n-a existat. Vezi i n această privin Eugen CIZEK, *L'poque de Neron et ses controverses idéologiques*, Leiden, 1972, pp. 370-371; a se consulta i Gunther SCHEDA, „Zur Datierung des *Ilias Latina*”, *Gymnasium*, 72, 1965, pp. 303-307 i anterior Leon HERRMAN, „Recherches sur l'*Ilias Latina*”, *Antiquité Classique*, 16, 1947, pp. 241-251; i P. DAMS, *op. cit.*, pp. 54-55.

532

NOTE

10 11,

7. S-au propus i alte compartimente ri ale *Tehaidei*, i n func ie de conflictul dintre „pietate”, *pietas*, i „impietate”, *impietas*. Vezi i n această privin Giuseppe ARICO, *Ricerche staziane*, Palermo, 1972, p. 30.
8. Constatat i n c de R. PICHON, *op. cit.*, p. 610; vezi i P. DAMS, *op. cit.*, pp. 139-145. Pentru tendin a spre episodicitate, vezi G. ARICO, *op. cit.*, p. 34, iar pentru rela iile cu retorica secolului Traian COSTA, „Statius fiul”, *Istoria literaturii latine*, pp. 419-420. i n ce prive te subtextul politic al *Tehaidei* i. i n general, demersul sta ian i n acest poem, vezi Jacques CHOMARAT, „Les elegiaques et Stace”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 159-160; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 37-38; 57-58.
9. Pentru *Ahileida*, vezi P. DAMS, *op. cit.*, pp. 146-149; E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 305-306; Tr. COSTA, „Statius fiul”, *Istoria literaturii latine*, pp. 425-427. R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 39 consemneaz o ipotez interesant, pe care a enun at-o M.F. DELARUE: dup cum Homer alc tui se dou epoei, relativ diferite i ntre ele ca mesaj, Statius ar fi vrut s contrapun *Tehaidei* (poem ardent al pasiunilor care distrug fiin a uman) *Ahileida* (poem moralizator, unde omul i nfrânge tribula iile care îl cople esc). Dar am conservat prea pu i n din *Ahileida*, ca s restaur m sensul fundamental al demersului sta ian din acest poem. Pentru eposul sta ian i n general, vezi i J.M. CROISILLE, *op. cit.*, I, pp. 462-491.
- Cum eviden iaz G. ARICO, *op. cit.*, pp. 34-35. Pentru Statius, ca izvor referitor la daci i la conflictul cu ei, vezi Liviu FRÂNG, „Statius: prezen a dac i n con tiin a Romei imperiale”, *Romano-Dacica*, II. *Izvoarele antice ale istoriei României*, Bucure ti, 1989, pp. 107-127. Pentru poezia *Silvelor* i arta lui Statius i n general, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 601-606; P. DAMS, *op. cit.*, pp. 150-175; E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 306-309; F. CUPAIUOLO, *op. cit.*, pp. 137-139; J. CHOMARAT, „Les elegiaques et Stace”, *Rome et nous*, pp. 158-159; Tr. COSTA, „Statius fiul”, *Istoria literaturii latine*, pp. 421-430. A se consulta, de asemenea, Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 200-206 (care constat ruptura dintre poezia liric i muzic, evident i n *Silve*, i n general modificarea valen elor tradi ionale ale ritmurilor lirice); i J.M. CROISILLE, *op. cit.*, I, pp. 575-603.
12. De aceea, primele, adic acelea din cartea a treisprezecea, se numesc *Xenia* (i i nso eau darurile expediate unor prieteni i gazde, cu prilejul s rb torilor); celelalte, care figureaz i n cartea a paisprezecea, se intituleaz *Apophoreta* (i constituie etichete ale unor obiecte trase la sor i de oaspe i, i n cadrul loteriei organizate de gazdele petrecerilor). Aceste titluri au fost date poemelor respective de Mar ial i nsu i. Pentru biografia lui Mar ial i cronologia epigramelor, vezi John Patrick SULLIVAN, *Mar ial: the Unsuspected Classic. A Literary and Historical Study*, Cambridge - New York - Port Chester - Melbourne - Sydney, 1991, pp. 1-55; 170-184.
13. Pentru modelele lui Mar ial, vezi Pierre LAURENS, „Mar ial et l'epigramme grec au I-er siècle apres J.C.”, *Revue des Etudes Latines*, 43, 1965, pp. 315-358; Paolo FRASSINETTI, „Marziale, poeta serio”, *Argentea Aetas*, pp. 161-180, mai ales pp. 167-169; E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 316-317; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, p. 231; Alain MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, p. 184; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 158; Mihai NICHITA, „Mar ial”, *Istoria literaturii latine*, pp. 435-437; J.P. SULLIVAN, *Mar ial*, pp. 78-100. i n luncu FISCHER, Prefa la Persius - Iuvenal - Mar ial, *Satire i epigrame*, Bucure ti, 1967, p. XXXVI observ c Mar ial a valorificat i experien a marilor poe i latini clasici, Vergiliu i i ndeosebi Ovidiu. J.P. SULLIVAN, *Mar ial*, pp. 100-114 adaug pe Hora iu, Proper iu, Tibul i chiar pe Fedru i pe Seneca.

14. Pentru aceste informații, vezi Mihai NICHITA, „Politica romană la Dunăre din vremea lui Domitian în poezia lui Marțial”, *Romano-Dacica*, II, pp. 71-105; J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 130-155.
15. Vezi în această privință R. PICHON, *op. cit.*, p. 617, dar și E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 317-318; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 184-185; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, p. 233.
16. R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 157, rezumă această poetică în cinci puncte: 1) principalul merit al epigramei rezidă în concizia ei, în vreme ce amploarea epopeii descurajează lectura; 2) epigrama amuză, în vreme ce eposul plictisește; 3) epigrama asumă o funcție carnavalescă și saturnalică; 4) epigrama ignoră pudoarea și decența exagerată; 5) epigrama aderă la realitatea imediată și are un caracter jurnalistic (ea refuză perspectiva moralizatoare și indignarea).
- 533
- POEZIE CLASICIZANTĂ ÎN MARȚIAL**
- virtuoasă a satirei propriu-zise). Astfel încât Marțial nu ar fi numai maestrul speciei literare a epigramei, ci și teoreticianul ei. În anumite epigrame, poetul ar elabora un discurs teoretic asupra speciei literare pe care o practică. Pentru polemica întreprinsă de Marțial împotriva genurilor literare înalte, vezi P. FRASSINETTI, *op. cit.*, pp. 165-166 (care semnalează totuși digresiuni mitologice în anumite epigrame). Același autor evidențiază vigoarea unui nucleu liric în unele epigrame: *ibid.*, p. 176. Pentru „apologia” propriei opere și reprobarea altor tipuri de poezie, vezi, în ultimă instanță, J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 56-77. În ce privește atitudinea lui Marțial în problemele sexului, *ibid.*, pp. 185-210.
17. Pentru universul epigramelor lui Marțial, vezi P. DAMS, *op. cit.*, pp. 175-210; E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 315-324; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 232-237; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 158-159; 165; J.M. CROISILLE, *op. cit.*, I, pp. 531-575; M. NICHITA, „Marțial”, *Istoria literaturii latine*, pp. 437-444. Pentru coerența universului epigramelor și conotația epicureică, vezi J.P. SULLIVAN, *Marțial*, p. 115. În privința relațiilor de patronaj, *ibid.*, pp. 116-130; 155-162; pentru tipologia socio-morală, *ibid.*, pp. 162-170.
18. Ne referim, de pildă, la R. PICHON, *op. cit.*, p. 617; la Jean BAYET, *Literatura latină*, trad. românească de Gabriela CREȚIA, București, 1972, p. 601; la R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 158-159; J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 211-217.
19. Pentru arta și umorul lui Marțial, vezi P. FRASSINETTI, *op. cit.*, pp. 170-179; E. CIZEK, *Imperiul*, I, pp. 324-328; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, p. 184; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 158-159; M. NICHITA, „Marțial”, *Istoria literaturii latine*, pp. 444-449; J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 211-230; 237-249.
20. Pentru limbajul metaforic al lui Marțial, vezi J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 230-237.
21. Pentru stilul lui Marțial, vezi E. CIZEK, *Imperiul*, I, p. 328; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 159 și mai ales M. NICHITA, „Marțial”, *Istoria literaturii latine*, pp. 449-454; J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 227-230 (metrică).
22. Pentru receptarea lui Marțial, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 682; E. CIZEK, *Imperiul*, I, p. 329; mai ales J.P. SULLIVAN, *Marțial*, pp. 253-312.
23. Cum îl caracterizează M. NICHITA, „Marțial”, *Istoria literaturii latine*, p. 454.

534

XXVII. QUINTILIAN ȘI PLINIUS CEL TÂNĂR

Quintilian. Viața

Dezvoltarea literaturii latine, reacția antiasianistă și manifestarea celui de-al doilea clasicism, îndeosebi în proză, sunt legate de viața și creația lui Plinius cel Tânăr, Frontinus și îndeosebi Quintilian. Acesta din urmă a inițiat de fapt riposta clasicizantă și a instruit pe cei ce o vor continua și în secolul al II-lea d.C. Deși Quintilian era hispano-roman, ca și Seneca și Lucan, corifeii stilului nou asianist. *Marcus Fabius Quintilianus* s-a născut în Calagurris (azi Calahorra), în Hispania, probabil prin 35-40 d.C. A studiat la Roma, unde tatăl său fusese cândva retor (SEN., *Controv.*, 10, praef., 2), în jurul anului 57 d.C. Aici i-a avut ca profesori pe Palaemon și pe Domitius Afer. A revenit pentru puțină vreme în patrie, ca să se întoarcă în capitală, prin 68 sau 69 d.C., și să se stabilească aici ca avocat de prestigiu. Înuta sobria discursurilor sale a potențat în chip decisiv reculul stilului nou și i-a asigurat un succes notabil de public. Încât împotriva lui Vespasian a creat un învățământ retoric de stat și i-a încredințat conducerea lui Quintilian, probabil chiar în 70 d.C. (SUET., 18; *De gram.*, 40). Retribuția de 100.000 de sesterți, pe care o primea anual Quintilian, era enorm față de cea de 2.000 de sesterți, obișnuiți de retorii colilor particulare. A murit printre elevii săi pe Plinius cel Tânăr, Tacit, Suetoniu, Iuvenal. Marțial consimțea, de altfel, gloria didactică a lui Quintilian (*Epigr.*, 2, 90). S-a ocupat și de educația nepoților și succesorilor prezumtivi ai lui Domitian. În 88 d.C., s-a retras din învățământ, ca să se consacre scrisului. Exercita în continuare o influență considerabilă la curtea imperială. Boli necrutătoare i-au răpit soia și copiii. A murit după 96 d.C., probabil la scurtă vreme după ce și-a terminat scrierea capitală.

Opera

Quintilian a alcătuit o operă destul de întinsă, din care s-a păstrat doar lucrarea lui fundamentală, care va fi menționată mai jos. S-au pierdut discursurile de avocat, precum cele în care aparase pe regina Berenice (QUINT., *Inst. Or.*, 4, 1, 19) și pe Naevius Arpinianus, acuzat de a-și fi ucis

535

QUINTILIAN ȘI PLINIUS CEL TÂNĂR

soția (*ibid.*, 7, 2, 24). Elevii lui i-au publicat anumite discursuri, după note de curs, ca și două cărți de „artă retorică”, *ars rhetorica*, repudiate însă de Quintilian. În timpul carierei de profesor, Quintilian însuși a publicat, probabil în 89 d.C., o lucrare teoretică intitulată „Despre cauzele elocinței corupte”, *De causis corruptae eloquentiae*, de asemenea pierdută. Se pare că, în acest opuscul, Quintilian incrimina manierismul răspândit în colile retoricilor, hiperboizarea limbajului lor și imitarea stilului practicat de Seneca. De asemenea, Quintilian pleda pentru prevalența unei elocințe de inspirație clasicizantă. Într-un fel această scriere a pregătit opera fundamentală a lui Quintilian. Între 94 și 96 d.C., Quintilian a publicat „Formarea oratorică”, *Institutio oratoria*, de fapt „Douăsprezece cărți de formare oratorică”, *Institutionis oratoriae libri XII*, adevărat manual de educație a viitorului orator, dedicat unui avocat celebru, Victorius Marcellus, pentru a sluji la instruirea fiului acestuia, numit Geta. Fiecare dintre cele douăsprezece cărți este precedată de o introducere, un *prooemium*, unde Quintilian indică problemele

principale pe care îi propune să le trateze în continuare și comunică lui Marcellus anumite date și evenimente din propria viață. Cele mai importante sunt capitolele 1-2 și 8-12. De fapt, cartea întâi încorporează cel mai serios tratat de pedagogie, alcătuit în antichitate, de către mici dimensiuni. Deoarece viitorul orator trebuie format încă din leagăn, Quintilian arată cum să se aleagă doica și preceptorul. Se pronunță pentru instruirea în comun. Relevanța cum trebuie să se desfășoare studiul efectuat în a doua treaptă a învățământului (pe lângă *grammaticus*). Atestă preocupări de psihologie pedagogică, se referă la rolul educativ al gramaticii, muzicii, geometriei etc. În cartea a doua, Quintilian trece la ultima treaptă a învățământului roman, definește funcția retorului, *retor*, subliniază importanța lecturilor din oratori și istorici, obiectul și implicațiile retoricii. În capitolele 3-7, se preocupă de problemele invenției și structurii materiei tratate de oratori. Astfel, în cartea a treia, Quintilian prezintă cele trei genuri oratorice (deliberativ, demonstrativ și judiciar), tipurile de procese etc, iar în cartea următoare sunt analizate capitolele discursului. Capitolele 8-11 sunt consacrate elocinției, pentru a trata succesiv: alegerea cuvintelor, tropii și sentențele (cartea a opta), diferite tipuri de figuri de stil, ritmul oratoric (cartea a noua), vocabularul în general (cartea a zecea). De fapt, în cartea a zecea, tocmai pentru a da exemple de judicioasă întrebare are a cuvintelor, Quintilian se ocupă de diverși autori greci și latini, în cadrul unor adevărate pagini de microcritică literară. După ce în cartea a unsprezecea tratase diverse aspecte ale elocinției (memoria, pronunțarea, gestica), în ultima carte a *Formelor oratorice*, Quintilian analizează personalitatea ideală a oratorului¹.

Mesajul lui Quintilian

Formarea oratoric ilustrează, a adăuga, faza ultimă și cea mai importantă a discursului literar teoretic pe care îl rostește Quintilian. Era necesar alcătuirea unui îndreptar care să arate cum poate fi înălțat înfrâurirea, înciputernic, a stilului nou, în colici în cultură, dar reînviind ceea ce prezenta ca util experiența declamației neoasianice. Astfel, Quintilian continua, la alți parametri și la un nivel de amploare deosebit, eforturile întreprinse anterior în *Despre cauzele elocinției corupte*. Anii trecuseră și retorica neoasianistă – sau, altfel spus, noua retorică – suferise grele înfrângeri. Cel de-al doilea clasicism dobândise o prevalență categorică, datorită, în mare măsură, lui Quintilian. Sau, cum spunea savantul

¹ Uneori se preferă traducerea „Arta oratoric” 536

MESAJUL LUI QUINTILIAN

olandez Anton D. Leeman, utilizând formulări vergiliene, Quintilian trebuia să treacă acum de la „a zdrobi pe cei trufași”, *debellare superbos*, la „a crușa pe cei supuși”, *parcere subiectis*. În orice caz, Quintilian nu se putea limita la eliminarea discursului promovat de retorii neoasianiști. El era practic constrâns să realizeze sistematizarea învățământului clasicizant, să demonstreze cum poate și trebuie să fie format un orator, concomitent clasic și adaptat exigențelor sfârșitului secolului I d.C. Iar întrucât formarea acestui orator nu se putea limita la asimilarea metodei elocvenței, Quintilian propovăduiește o educație complexă, plurivalentă, care să conducă progresiv la modelarea performanțelor declamatorii strălucite. Deprinderile corecte se cuvine să fie create chiar din primii ani de viață, pentru ca omul să conserve primele obiceiuri, în special dacă sunt rele (*Inst. Or.*, 1, 1, 5). Într-adevăr, ideile pedagogice și de psihologie pedagogică elaborate de Quintilian sunt deosebit de interesante și prefigurează doctrinele marilor pedagogi moderni³. Quintilian crede, de altfel, în educația începută din copilărie și preconizează crearea unor adevărate grădini de copii, când sprijin ideile autorilor, care ceruseră ca nici o perioadă din dezvoltarea copilului să nu rămână necontrolată (*Inst. Or.*, 1, 1, 16). În același timp el se pronunță pentru principiul intuitiv. Copilul care învață scrie și citează trebuie să aibă în mână literele confecționate din filde (*Inst. Or.*, 1, 1, 24-26). Predarea cunoștințelor noi trebuie întreprinsă progresiv: să se lase copiilor anumite recreații, utile asimilării materiilor studiate. Profesorul se cuvine să se adapteze permanent capacității de înțelegere a elevilor și (*Inst. Or.*, 1, 2, 27). Quintilian, contrar primelor texte pedagogice egiptene, care recomandau pedepse corporale, interzice profesorilor să-i bată elevii și le cere să inspire discipolilor stimă și afecțiune (*Inst. Or.*, 1, 3, 14-17). El se pronunță pentru ierarhizarea recompenselor acordate elevilor buni. Acasă, și în primele două trepte ale unui învățământ pe care, cum am arătat, îl dorea să-l practice în comun, elevul trebuie modelat după normele timpului: să învețe întâi limba greacă, să comenteze literatura elenă și latină, să studieze probleme lingvistice și de matematică.

Dar Quintilian, care creează conceptul însuși de pedagogie, stăruie asupra educației dobândite în colile de retorică, asupra consolidării acestora în sens clasicizant. În acest mod, Quintilian preconizează un umanism formalist de tip clasicizant. De aceea, consider că trebuie să se înseama de gustul secolului, înclinat spre patos și culoare, întrucât este necesară revitalizarea definiției catoniene a oratorului. După care adaugă: „Dacă frumosul talent al oratoriei ar ajunge la dispoziția răutății, nimic nu ar fi mai primejdios pentru interesele publice și private decât elocința; și eu însumi, care m-am silit să contribuiesc la formarea oratorului, aduc cel mai rău serviciu omenirii, dacă dau aceste arme unui tâlhar, nu unui ostaș” (*Inst. Or.* 12, 1, 1, trad. de Maria Hetco). Spre deosebire de alți clasicizanti ai vremii, pesimiști în privința viitorului elocinței (punctul lor de vedere apare ilustrat de Messala, personajul lui Tacit), Quintilian crede că tinerii în viitorul retoricii, care trebuie să fie perfecționați și debarasați de modelele neoasianiste. El opinează că fascinația exercită de scriitura ciceroniană este necesară și se adaugă înovația interesantă, încât joncțiunea lor să se realizeze cu moderație: toga să nu fie grosolană, dar nici de mătase

537

QUINTILIAN ÎN PLINII) CEL TÂNĂR

(*Inst. Or.*, 12, 10, 47). S-a arătat că el se inspiră atât din experiența declamatorilor latini, cât și din noua retorică elenă, ce studia figurile de stil, exercitiile preparatorii, ca și relațiile dintre elocință și poetică, preconizând elevația în materie a limbajului. Dar structurarea discursului teoretic al lui Quintilian se inspiră din planul dialogului ciceronian *Despre orator* (definire și justificare a elocinței, invenție,

expresie). Totodată, Quintilian a utilizat și ideile lui Celsus. Astfel, *Quintilian nu emerge ca un eclectic* - a a cum a fost uneori considerat în mod pripit -, *ci drept un clasicizant moderat*. În funcție de reflecțiile asupra definiției catoniene a oratorului, crede că cel ce pledează trebuie să apere numai cauze drepte. El ar putea să încalce adevărul numai în procese judiciare și să salvgardeze, în definitiv, o justiție fundamentală (*Inst. Or.*, 12, 7, 7). Oricum, oratorul trebuie să cunoască atât dreptul civil, cât și istoria și practica virtuții.

Quintilian admiră programatic pe Cicero. Arpinatul trebuie să servească drept model de stil și drept imbold (*Inst. Or.*, 10, 1, 12). Quintilian apare ca un restaurator al clasicismului ciceronian. El nu zăruia să formeze noi Cicero. Totuși doctrina sa oratorică nu mai este integral ciceronizantă și, de altfel, el face elogiul unor oratori ai vremii sale ca Domitius Afer, Iulius Africanus etc. Crede în virtuțile experienței și studiului (*usus* și *doctrina*), fără a refuza aportul harului natural, *ingenium*, însă conferă acestuia din urmă o pondere diminuată, față de învățătura ciceroniană. Îndeobște Quintilian acordă o importanță sporită aspectului tehnic al artei oratorice și diminuează rolul formativ al filosofiei, atât de intens reliefat de către Cicero. Quintilian consideră că viitorul orator trebuie să cunoască reflecțiile filosofilor, însă fără a alege între doctrinele în elepilor greci și romani (*Inst. Or.*, 12, 2, 26-27). Quintilian are în vedere mai ales oratorul activ, preocupat de practica activității lui. Proclamă împedirea disjuncției oratoriei de filosofie și consideră pe oratori ca adevărați în elepi, în vreme ce filosofii ar fi niște ipocriți: „sunt dispus să cred că mulți dintre vechii dascăli ai înțelepciunii au dat precepte oneste și au trăit conform preceptelor; în zilele noastre, însă, sub acest nume, cei mai mulți ascund foarte mari vicii; nu prin virtuți și studii se străduiesc ei să fie socotiți filosofi, ci îi acoperă cele mai rele moravuri sub masca unei figuri serioase și a unei înfrângerii diferite de ceilalți” (*Inst. Or.*, 1, prooem., 15, trad. de Maria Hetco). De aceea, fără a refuza materiei discursului o funcție semnificativă, Quintilian acordă o importanță considerabilă arsenalului verbal. Deși oratorul trebuie să vorbească inspirat de binele autentic, Quintilian conferă sentențelor (*sententiae*) o importanță sporită față de arhetipul ciceronian și examinează cu atenție felurile tipuri de asemenea formule-bilanț apoftegmatice, inclusiv cele mai noi, cum era *noema*, sentința lapidară, paradoxală, aproape obscură (*Inst. Or.*, 8, 5, 13-25).

Quintilian blamează atât pe aticii arhaizanți ai epocii sale, cât și pe neoașianii, adepții stilului nou. Se declară pentru o orientare stilistică medie, de sorginte ciceroniană, și, în orice caz, clasicizantă, când reprobă atât redundanța și rafinamentul asiatic, cât și sobrietatea exagerată, „sânguină”, *diligentia*, aridă a aticizanilor. Mândru de succesele celui de-al doilea clasicism, Quintilian apreciază că lesne eluctabile coruperile elocinței clasice. De altfel se declară partizan

538

T

MESAJUL LUI QUINTILIAN

ferm al monarhiei Flavienilor. Ostilitatea sa față de filosofi se realizează în surorile represive, inițiate împotriva acestora de către Domitian. Îndeobște Quintilian nu se relevă ca un gânditor foarte original, dar realizează o sinteză și o evaluare interesantă a unor dezbateri mai vechi, în lumina experienței proprii și preferințelor contemporanilor săi⁴.

Critica literară a lui Quintilian

Întrucât consideră indispensabilă cunoașterea literaturii de către orator, Quintilian enunță judecăți de valoare și observații asupra scriitorilor. Paginile de critică și de istorie literară ale lui Quintilian sunt deosebit de interesante. Astfel, dacă în cartea așezată în evidență remarcă subtile asupra râsului, în cartea a zecea, Quintilian dezbate, cum am arătat, pasionante probleme relative la istoria literaturii. Nu numai că îl proclamă pe Homer mare poet, ci și model de virtuozitate oratorică, deosebit de performant (*Inst. Or.*, 10, 1, 46). Îi apreciază și pe Vergiliu, considerat de el ca al doilea mare poet epic antic, însă mai aproape de cel dintâi - adică Homer - decât de cel de-al treilea (*Inst. Or.*, 10, 1, 85-86). Se referă, de asemenea, la Macer, Lucretiu și Horațiu (*Inst. Or.*, 10, 1, 37, 96).

Ostil arhaizării, Quintilian îl admiră nu numai pe Cato cel Bătrân, ci și pe Ennius, dar nu recomandă imitarea lor. Relativ la Ennius, afirmă că trebuie adorată ca acele bătrâne crânguri sacre, în care arborii pot strează mai mult prestigiu decât forța actualitate (*Inst. Or.*, 10, 1, 28). Îi preferă pe Lucilius și pe Persius, cu evidentă mândrie patriotică, declarând că „satura este într-adevăr în întregime a noastră” (*Inst. Or.*, 10, 1, 93). Îl elogiază pe Tibul și apreciază că, în materie de elegie, romanii pot să rivalizeze cu grecii (*Inst. Or.*, 10, 1, 93). În realitate, în volumul anterior, am văzut că, de fapt, adevărata elegie a apărut numai în spațiul cultural roman. În ce privește proza, elogiază pe istoriograful greci - Tucidide, autor dens, concis, pregnant, în vreme ce Herodot ar fi fost melodios, pur, amplu - însă îi consideră egali lor pe istoricii romani: căci Salustiu se poate compara cu Tucidide, iar Titus Livius cu Herodot (*Inst. Or.*, 10, 1, 73 și 101). Printre istoricii romani, consemnează, de asemenea, pe Servilius Nonianus și Afuldus Bassus (*Inst. Or.*, 10, 1, 102-103). Fără îndoială, Quintilian acordă prioritate evoluției judecății genului oratoric. Se decide greu, în această privință, între piscurile oratoriei grecești și ale celei romane. De altfel îi consideră înrudiți între ei pe Cicero și pe Demostene. Iată ce observă Quintilian despre ei: „Demostene e mai concis, Cicero mai abundent; primul îi restrânge fraza, al doilea o amplifică ...; de la primul nu poți învăța nimic, la al doilea nu poți învăța nimic; la primul e mai mult muncă, al doilea e mai natural” (*Inst. Or.*, 10, 1, 106, trad. de Maria Hetco). În ultimă instanță, preferințele lui se îndreaptă spre Cicero, care ar fi întrunit, în virtuțile discursului lui, forța lui Demostene, avântul lui Platon și incantația verbală elaborată de Isocrate (*Inst. Or.*, 10, 1, 102). Îndeosebi, Quintilian reprobă pe aticistul Calvus (*Inst. Or.*, 10, 1, 115) și critic sever pe neoașianistul Seneca: îi reproșează trăsăturile clasice, sofisticarea limbajului și fracționarea exagerată a sentențelor (*ibid.*, 10, 1, 125-131). Admiratorii lui Seneca i-au copiat excesiv defectele.

Astfel, o adevărată poetică, o doctrină a stilului în general prinde contur și transcende granițele elocinței. De fapt, Quintilian pledează, cu pasiune, pentru imitarea nuanțată a marilor modele

consacrate, pentru un clasicism moderat

539

QUINTILIAN I PLINIU CEL TÂN R

i, am spune, funcțional, adică adaptat orizontului de așteptare al epocii sale. Este semnificativ elogiul închinat tragediei *Thyestes* a lui Varius, comparabil, după opinia lui Quintilian, oricărei tragedii grecești (*Inst. Or.*, 10, 1, 98). Dar această tragedie trebuie să fi fost, în același timp, scrisă foarte clasic și adaptată exigențelor publicului „secolului” augusteic⁵.

Strategia stilistică și receptarea lui Quintilian

Discursul teoretic al lui Quintilian - care nu adoptă forma dialogului, ci aspectul expunerii didactice - abundă în amănunte fastidioase, în clasificări, diviziuni, repetiții și digresiuni. Cu toate acestea, după lungi pasaje aride, brusc intervin remarci interesante, judicioase, chiar subtile, spre a reînvia interesul cititorului. Perioada clasică este, de altminteri, aproape abandonată, încât frazele sunt mai scurte și mai vibrante decât în discursul corifeilor celui dintâi clasicism. Uneori emerg metafore alambicate, exemple și comparații pregnante. Sentențele apar frecvent și câteodată sunt afectate. Limba lui Quintilian este clasică, dar ajustată tendințelor vremii. Adică, a adăda, cum recomandau exortările lui teoretice. Totuși Quintilian se apropie de Cicero, idolul său, mai mult ca oricare alt prozator al celui de-al doilea clasicism⁶. El se exprimă limpede și respectă normele gramaticii ciceroniene. Influențat poate - în pofida mefidenței vădite față de filozofie - de ideile Noii Academii, atât de dragi lui Cicero și îmbrăcate de discipolii săi, Tacit, Pliniu și Suetoniu, Quintilian teoretizează opțiunea sa nuanțată, adaptată orizontului de așteptare al vremii sale, când reliefează vanabilitatea impusă de factorul uman unui discurs ca al său. Căci, afirmă el despre clasici, „sunt foarte mari, dar totuși oameni” (*Inst. Or.*, 10, 1, 25).

Cum am arătat, sdeile lui Quintilian au avut un deosebit răsădit și au mobilizat resursele celui de-al doilea clasicism, al cărui protagonist a fost teoreticianul hispano-roman. Eclipsa acestui curent literar va dura până la Quintilian, care însăși va reveni în centrul atenției generale când se va impune un al treilea clasicism. Îl vor cita, printre alii, Hieronymus, Cassiodorus și Isidorus din Sevilla. Renașterea va primi cu entuziasm *Formarea oratoric*, după ce Poggio Bracciolini îi va descoperi manuscrisul la St. Gallen, în 1415. Erasmus și Luther vor cerceta cu asiduitate *Formarea oratoric*, iar neoclasicismul francez o va utiliza cu profit, cum era și normal.

În spațiul nostru cultural, ideile pedagogice ale lui Quintilian au fost apreciate și atent investigate. În general, discursul teoretic al lui Quintilian a fost supus unei harnice cercetări. I. Teodorescu și Alexandru Cizek au tradus pasaje din 81 în antologiile publicate de ei în 1971-1972. Anterior Gheorghe Gușu a tradus lungi fragmente din *Formarea oratoric* în *Arte Poetica. Antichitatea*, București, 1970. iar Maria Heico a publicat în 1974 o traducere integrală sub titlul *Arta oratoric*, în colecția „Biblioteca pentru toți”.

540

STRATEGIA STILISTICĂ ȘI RECEPTAREA LUI QUINTILIAN

Prin urmare, deși nu se oferă unei lecturi rapide și lesnicioase, opera lui Quintilian prezintă o importanță incontestabilă pentru publicul vremurilor noastre. Ideile pedagogice, datele despre dezvoltarea literaturilor antice, teoria retorică elaborate de Quintilian conțin foarte numeroase elemente interesante. Orice nouă pedagogie, orice nouă retorică și nouă poezie ar trebui să înțeleagă seama de ele.

Pliniu cel Tânăr

Pliniu cel Tânăr a fost, probabil, cel mai fidel elev al exortărilor teoretice quintilianiene. Ca nimeni altul, deși cu nuanțe care în deosebire o personalitate artistică specifică, Pliniu cel Tânăr s-a străduisit să pună în practică învățătura maestrului său.

Gaius Plinius Caecilius Secundus, cum s-a numit Pliniu cel Tânăr, după ce a fost adoptat de unchiul său, Pliniu cel Bătrân, s-a născut, prin anii 61-63 d.C., la *Nouum Comum* (azi Como), în fosta Gallie Cisalpină, unde familia sa, de rang equestru, dispunea de o situație materială și socială foarte bună. S-a numit inițial Lucius sau Publius Caecilius Secundus. Însă, cum tatăl său a murit când el avea doar opt ani, Pliniu a crescut la Roma, sub îndrumarea fratelui mamei sale, Plinia. Dispunem, de altfel, de suficient de numeroase date despre viața lui Pliniu cel Tânăr, consemnate de opera lui sau de anumite inscripții. În copilărie și în adolescență nu a fost, probabil, niciodată supus unor frustrări puternice sau unui regim educativ foarte sever. La Roma a avut ca profesori pe Quintilian și Nicetas din Smyrna, ca și pe filosoful stoic Musonius Rufus. A fost căsătorit de trei ori; ultima soție a fost Calpurnia, te asemenea originar din Comum. A devenit foarte bogat, ca mare proprietar de pământ, și a urcat cu regularitate treptele unei cariere senatoriale. Ca *homo novus*, și-a început această carieră probabil în 89 d.C., când a devenit *quaestor*. A căzut în dizgrație în ultimii ani ai domniei lui Domitian. N-a mai îndeplinit nici o funcție în anii 96-97 d.C.

După moartea ultimului dintre Flavieni, a realizat o carieră strălucită. A fost un avocat valoros și a pledat în fața lui Traian și împreună cu Tacit, fostul său condiscipol, împotriva lui Marius Priscus, guvernatorul corupt al Africii. În același an 100 d.C., Pliniu devine consul suffect, pentru lunile septembrie și octombrie ale aceluiași an, și rostește, înaintea lui Traian, un discurs de mulțumiri, mai jos analizat. A dus o viață existențială moderată și, raliat unui absolutism moderat, s-a manifestat ca un autentic „om de legătură” între prietenul său, împăratul Traian, și opinia publică senatorială. A fost, de fapt, principalul exponent al contractului nescris, pe care îl schimbase, între ei, împăratul și senatul. Probabil în 111 d.C., Traian l-a trimis să guverneze provincia Bithynia, una dintre bazele campaniei pe care acest principe o pregătise împotriva piratilor. Aici a murit probabil la începutul anului 113 d.C.

Pliniu a realizat o carieră tipică de senator al „secolului” Antoninilor, „om nou”, care a asumat o mentalitate foarte senatorială. Cum a înțeles multiple relații de prietenie cu scriitori și diverși oameni influenți, a concentrat în jurul său cel mai activ cerc cultural-politic din istoria secolului al II-lea d.C., care a numărat aproximativ cincizeci de persoane. În afară de el însuși, Tacit a fost cel mai important membru al acestui cerc⁷. A fost generos, totdeauna dispus să-i ajute prietenii și oamenii de literă, optimist, înzestrat cu un caracter luminos, deși destul de vanitos, în pofida declarațiilor sale de modestie.

541

QUINTILIAN I PLINIU CEL TÂNĂR

Opera. *Panegyricul lui Traian*

Pliniu a fost un sevăstul de sânguinos. Totuși o mare parte din opera sa i s-a pierdut. Pliniu a alcătuit o serie de poeme scrise în hexametri și eșilabi, de fapt mai ales epigrame și elegii, foarte parțial conservate în note de o factură „alexandrină” și o tragedie, compusă în adolescență. În „Importante par să fi fost discursurile sale de avocat ca, de pildă, pledoaria împotriva lui Faebttis Massa, favorit al lui Domitian (PLIN., *Ep.*, 7, 33, 4 - acest discurs i-a atras, de altfel, dizgrațierea) sau cea rostită împotriva lui Marius Priscus (*Lp.* 29, 9), mai susmenționat etc.⁸.

S-a pierdut în schimb un singur discurs, care are la bază alocuțiunea rostită de Pliniu la prilejul inaugurării mandatului său de consul, la 1 septembrie 100 d.C., cunoscute sub titlul de „Panegiricul lui Traian”, *Traiani Panegyricus*, ca și o voluminoasă colecție de „Scrisori”, *Epistulae*, schimbate cu prietenii autorului, între 97 d.C. și moartea lui. *Scrisorile* constituie cea mai importantă operă pliniană. *Panegiricul* a purces de la obiceiul consulilor de a rosti câteva cuvinte de mulțumire împotriva ratului, în momentul asumării demnității lor. Pliniu a înțeles alocuțiunea mai lungă, care, de fapt, a creat o specie literară nouă, cea a panegiricelor latine, al cărei „inventor” este scriitorul prezentat aici de noi*. Astfel elocința de aparat era pusă în slujba absolutismului imperial. Este cert că alocuțiunea, rostită de Pliniu în 100 d.C., era de dimensiuni mult mai modeste decât forma ulterioară, a cărei recitare ar fi durat prea mult și ar fi oșosit împotriva ratului. Deci, în vederea publicării, Pliniu i-a remaniat și considerabil amplificat cuvântarea pronunțată în 100 d.C. Editarea textului scris trebuie să fi survenit, după opinia noastră, în 103 d.C., după triumful reputat de Traian în urma primului război dacic.

În forma publicată, *Panegiricul lui Traian* comportă 95 de capitole. După o introducere, care înglobează o invocație adresată lui Iupiter și prezentarea scopului și caracterului discursului (cap. 1-3), urmează înfișurarea carierei lui Traian înainte de anul rostirii alocuțiunii (cap. 4-24), misiunilor asumate de principe (cap. 25-55), celui de al treilea consulat al împotriva ratului (cap. 56-80), vieții lui private (cap. 81-89), pentru ca sfârșitul discursului să conțină mulțumiri vibrante aduse cezarului, deoarece acceptase desemnarea lui Pliniu ca magistrat suprem (cap. 90-95).

Panegiricul, ce îl declară pe împotriva ratului, din capitolul întâi, „cel mai bun principe”, *optimus princeps* (*Pan.*, 2, 7), titlu pe care senatul i-l va conferi lui Traian, abia aproximativ un deceniu mai târziu, conține salve de elogii hiperbolizante aduse împotriva ratului. Aceste accente encomiastice nu sunt totuși gratuite, ci Pliniu furnizează materialul prețios asupra politicii urmate de Traian, ca și asupra reacției mentale a senatorilor la măsurile, în general, la personalitatea principelui. Pliniu evocă faptele de arme ale lui Traian, subsidiile acordate de cezar pentru creșterea copiilor - a numărului instituțiilor alimentare -, diverse măsură politico-administrative sau de ordin cultural. Pliniu insistă asupra calităților personale ale împotriva ratului: modestia, bravura în războai, moderația.

La obârșia termenului de panegiric se află sintagma grecească *panegyrikos logos*, care ar fi desemnat elogiu public, pronunțat inițial în adunarea întregului popor sau cu prilejul marilor sărbători elenice artistico-sportive. Modelul istoric al speciei panegiricelor era *Panegiricul Atenei*, rostit de Isocrate în 380 î.C. După exemplul plinian, mai mulți retori, din secolul al IV-lea d.C., vor alcătui panegirice latine ale împotriva ratului vremii. Într-o culegere de panegirice, întocmită tot în secolul al IV-lea d.C., panegiricul plinian a fost plasat la început, ca primul material de referință al speciei literare respective.

542

OPERA. PANEGIRICUL LUI TRAIAN

Pliniu prudența, calitățile de bun administrator, spiritul de dreptate. Ca un leit-motiv, Pliniu contrapune permanent însușirilor benefice ale lui Traian defectele lui Domitian, concentrate într-o adevărată satiră, pe care o îndreaptă împotriva ultimului dintre Flavieni. Pliniu afirmă că este sincer, deoarece romanii nu mai sunt obligați să înalțe elogii, sub puterea spaimei pricinuite de împotriva ratului: nu mai vorbim ca înainte, zice scriitorul, întrucât nu mai suferim ca altădată (*Pan.*, 2, 2). Aadar, un autoritarism paternalistic, tolerant față de senatori, substituie despotismul teocratic și antisenatorial, practicat de către Domitian. Pornind de la unele realități ale politicii lui Traian, Pliniu creionează un adevărat program de guvernare. Totodată, cum anticii considerau că un autentic „rege”, *rex*, opus „tiranului”, *tyrannus*, strălucea prin frumusețe fizică, Pliniu schițează, de asemenea, un portret elogios al lui Traian (*Pan.*, 4, 7). S-a observat că, în reflexile pliniene asupra principatului sugerat lui Traian, operează unele sugestii datorate lui Cicero. Desigur, principele elaborează legile și se află la originea lor, însă, după ce le-a promulgat, le respectă cu strictețe. Sau, altfel spus, „nu este principele deasupra legilor, ci legile deasupra principelui” (*Pan.*, 65, 1; dar și 60, 1-2). Dar și Cicero preconizase respectarea cu strictețe a legilor. Desigur, Traian respectă senatul (*Pan.*, 69, 4), însă exercită și trebuie să exercite o putere absolută. Porunci, declară Pliniu, să fim liberi și vom fi. Libertatea senatorilor se realizează numai la ordinul lui Traian⁹.

Dar *Panegiricul* informează și asupra conflictelor dintre romani și daci. De fapt, Pliniu ne oferă, în această privință, două „grile” de lectură. Aparent, el se referă numai la coliziunea dintre Domitian și daci, ca și la turneul de inspecție, întreprins de Traian pe Dunăre, între 98-99 d.C. și aceasta deoarece, în principiu, forma scrisă a *Panegiricului* trebuia să reproducă alocuțiunea rostită în 100 d.C. Totuși, în realitate, Pliniu strecoare aluzii, inteligibile pentru cititorii săi, la evenimente posterioare. Ce vizează aceste aluzii? Condițiile precii, încheiate cu dacii în 102 d.C., când ei se „supuseser” Romei, cel puțin în aparență, diversiunea încercată de Decebal și aliații lui în primăvara anului 102 d.C. (*Pan.*, 12, 1-4), mai ales triumful sărbătorit de Traian, în luna decembrie a aceluiași an (*Pan.*, 16-17), figurat ca un fel de profeție, poate chiar pretextul invocat de romani pentru a declanșa primul conflict cu dacii (*Pan.*, 16, 2-5, 82, 4-5)¹⁰.

Stilul *Panegiricului* dă seama de tendința lui Pliniu de a realiza o „abundență”, *ubertas*, ciceroniană,

de i modernizat , dup formula fericit a savantului olandez Anton D. Leeman¹¹. Cu toate c profund clasicizant, Pliniu se inspir din tehnica retorilor i privilegiaz un stil fastuos, bogat în imagistic energic , str lucitoare. Pliniu, în *Panegiric*, practic pe scar larg compara iile str lucitoare, antitezele, interoga iile retorice, repeti iile. Apeleaz la locuri comune i la reminiscen ele lecturilor din literatura clasic . Redundan a, „floricele” (*flosculi*) retorice, tiradele implic un discurs amplu, foarte colorat. Nu lipsesc îns nici segmente „severe” de discurs, adic sobre, concentrate. Frontierele între proz i poezie sunt abolite, încât vocabularul se configureaz ca policrom, în cadrul unei proze metrice unde clauzulele sunt abil structurate. Pe de alt parte, Pliniu se str duie te s elaboreze imagini noi, alian e de cuvinte, exemple inedite de brahilogie i de asimetrie¹². Am putea, a adar, caracteriza demersul stilistic întreprins de Pliniu h *Panegiric* drept un clasicism adaptat mesajului grandilocvent i strategiei literare inaugurate de stilul nou.

543

QUINTILIAN I PLINII CEL TÂN R

Tematica epistulelor pliniene

Primele nou c r i ale epistulelor pliniene cuprind 247 de scrisori, adresate diferi ilor prieteni. Au fost probabil publicate de autor însu i, între 97 i 110 d.C, care i-a dedicat întreaga culegere cavalerului Gaius Septicius Clarus, membru important al cercului plinian i viitor prefect al pretoriului. Cartea a zecea încorporeaz coresponden a între Pliniu i Traian i a ap rut postum. Unele scrisori sunt anterioare misiunii lui Pliniu în Bithynia; dar cele mai multe au fost scrise dup sosirea lui în Asia i în leg tur cu problemele întâmpinate de autor în provincia respectiv .

Tematica primelor nou c r i de epistule se prezint ca foarte variat . Ea ilustreaz via a roman a epocii, mai ales cea social , alc tuit într-o vast fresc , ca i reac iile personale ale autorului la împrejur rile în care era implicat. Scrisorile pliniene traduc mai cu seam caracterul autorului lor i configureaz un model social de umanitate, întemeiat pe cultur literar i pe un comportament senatorial, preconizat de Traian, care dorea cooperarea cu exponen ii primului ordin al statului. Prevaleaz efortul lui Pliniu de a transforma via a într-o academie literar , discursul mental al unui literat pasionat, ef de cerc cultural-politic¹³. Încât, în aceast coresponden , se contureaz un univers literar, cu toate c opera în cauz este mai apropiat de referent decât satira i parasatira. C ci scrisorile pliniene aproape c echivaleaz cu articole de gazet i acoper toate domeniile vie ii sociale i culturale: ceea ce nu le împiedic s constituie uneori mici poeme în proz ¹⁴. Patru domenii par a fi fost privilegiate de coresponden a plinian : via a social i economic , via a cultural , personajele epocii, problema cre tinismului.

Pliniu se refer la cele mai felurite probleme, privind dezbaterile judiciare, deliber rile senatului, recita iile i probleme morale i literare: descrie opere de art , vile, peisaje i se refer la existen a a numeroase personaje ale epocii. Senatorul scriitor încurajeaz activitatea literar a prietenilor s i i exprim clar preocup rile unui ef de cenaclu. S-a ar tat c printre cei 99 de prieteni ai lui Pliniu, men iona i de el însu i, figureaz 6 senatori, proveni i din vechile familii aristocratice, 21 de cavaleri sau senatori de origine ecvestr , 72 de persoane de obâr ie necunoscut , proveni i probabil tot din ordinul ecvestru ori din burghezia municipal . Majoritatea lor zdrobitoare provenea din nordul Italiei sau din Gallia Narbonez . În alt ordine de idei, trebuie men ionat c pe Pliniu îl preocup diferen a între istoriografie i oratorie sau specia literar a epistulelor (*Ep.*, 5, 8, 9-10; 6, 20, 20). Îl admir fervent pe Cicero, „Marcus al nostru”, *Marcus noster* (*Ep.*, 1, 2, 2-4) i declar foarte limpede: „eu unul, am ad ugat, m str duiesc s rivalizez cu Cicero i nu m mul umesc cu elocin a vremurilor noastre; c ci socot o mare prostie s nu- i alegi cele mai bune modele, când vrei s imi i” (*Ep.*, 1, 5, 12-13, trad. de Liana Manolache; vezi i 3, 21, 4; 4, 8, 4). Prin urmare, în calitate de corifeu al celui de-al doilea clasicism, Pliniu vrea s rivalizeze cu Cicero, protagonistul prozei primului clasicism! El prefer stilul amplu, plin i rotund, celui concis (*Ep.*, 1, 20). Pliniu este un clasicizant i un ciceronizant, dar adaptat timpului s u: „sunt dintre aceia care admir antichitatea, dar nu dispre uiesc, cum fac unii, talentele din vremea noastr . C ci nu e adev rat c natura, ca i cum ar fi istovit i sec tuit , nu mai creeaz nimic vrednic de laud ” (*Ep.*, 6, 21, 1, trad. de Liana Manolache). Deci Pliniu, ca i magistrul s u Quintilian, crede ferm în posibilitatea redres rii i dezvolt rii literaturii sau oratoriei epocii sale. Reprob îns elocin a moale, prea asianic , a unor avoca i din tribunalele centumvirilor (*Ep.*, 2, 14, 12) i opineaz , întocmai ca personajele lui Petroniu i Tacit, c tinerii primesc o

544

TEMATICA EPISTULELOR PLINIENE

preg tire prea sumar , rapid i unilateral (*Ep.*, 2, 14, 2-4). Pe de alt parte, îl admir pe retorul Isaïos pentru bog ia vocabularului i u rin a cu care improvizeaz (*Ep.*, 2, 3). De asemenea admite o scriitur elevat , chiar sublim , care s nu ignore surpriza i riscul (*Ep.*, 9, 26, 4). Totodat Pliniu schi eaz un vibrant elogiu al lui Silius Italicus, cu toate c recunoa te c nu str lucea prin talent (*Ep.*, 3, 7), ca i lui Mar ial (*ibid*, 3, 21) i sprijin cariera lui Suetoniu, pe care îl încurajeaz s publice (*ibid*, 1, 18; 24; 3, 8; 5, 10; 10, 94).

Pliniu între ine un schimb sus inut de scrisori cu Tacit, vioara a doua a cercului s u cultural-politic. Numeroase probleme survin în scrisorile trimise lui Tacit, pe lâng cele ale optimiz rii stilului literar în general! îi descrie prietenului s u erup ia Vezuviului i moartea unchiului s u (*Ep.*, 6, 16 i 20), de care Tacit avea nevoie pentru alc tuirea *Historiilor*, îi cite te i corectează *Dialogul despre oratori* (*ibid.*, 7,

20) i, la rândul său, îi trimite lucrări, pe care acesta se le revizuiască, ca și viitorimea va conserva amintirea prieteniei strânse, care îi lega (*ibid.*, 7, 20, 2). Admirația lui Pliniu față de Tacit sporește după a doua lectură a *Historiilor* (*Ep.*, 8, 7, 1; 9, 14). Ca și Quintilian și Tacit, Pliniu pare a fi un adept al Noii Academii. De aceea el afirmă: „nu greșește orice om câteodată? Unul îi înșelă o singură dată, altul alta” (*Ep.*, 9, 12, 1, trad. de Liana Manolache).

Pliniu nu neglijează problemele politice nici în scrisori, unde militează permanent pentru concordia dintre împărat și senat, între limitele statornicite de autoritarismul lui Traian. La atitudine clar împotriva represaliilor antisenatoriale, întreprinse de Domitian și de complicității lui, ca și, desigur, în favoarea victimelor terorii dezlănșuite de ultimul dintre Flavieni, adică pentru eroii opoziției stoice, ca Helvidius Priscus, Arulenus Rusticus, Iulius Mauricus etc. (*Ep.*, 1, 14; 9, 13). Admiră atitudinea Arriei, care dăduse exemplu în luptă soarelui ei, condamnat la sinucidere obligat, când îi înfipsea pumnalul în piept, și apoi îl întinsese soarelui ei, exclamând „Nu doare, Paetus”. Totuși, în pofida relațiilor sale personale foarte strânse cu exponenții opoziției intransigente antiflavieneni și admirației pe care o nutrea față de conduita lor, în aceeași scrisoare Pliniu recomandă un comportament politic mai suplu, conciliant față de autoritarism, și se detașează de optica politică asumată cândva de eroii stoicismului intolerant (*Ep.*, 3, 16, 6).

Pe de altă parte, Pliniu nu ignoră nici politica externă a Romei. El îndrumă literare prietenului său Caninius Rufus, care îi propunea alcătuirea unei epopei consacrate războaielor dacice. După ce constată virtualitățile literare ale materialului furnizat de aceste războaie, Pliniu consemnează diversele aspecte ale campaniilor romane în Dacia, ca și rezistența eroică a lui Decebal. Îi precizează, a adăru, lui Caninius: „vei vorbi despre fluvii noi, lăsată scurg pe pământuri, despre noi poduri aruncate peste râuri, despre tabere militare cucerite pe pârâurile munților, despre un rege alungat din capitală sa, izgonit chiar din via, dar care nu și-a pierdut defel speranța” (*Ep.*, 8, 4, 2)¹⁵.

Desigur, Pliniu se manifestă ca un cronicar complet al Romei epocii saleTM. Dar, în același timp, el îi reliefează, cu lux de amănunte, propriul program cotidian de existență; la Roma - printre multiplele obligații civice și mondene,

545

QUINTILIAN ȘI PLINIUS) CEL TÂNĂR

inclusiv cu prilejul numeroaselor recitări, al proceselor, din elor senatului sau intervențiilor în favoarea unor prieteni -, la ar, în vîile sale. Ca într-un film foarte realist, îl vedem cum se odihnește, vînează, scrie sau citește. Se plînge insistent că ocupă zilele din Capitală în răscărmă prea mult timp și nu-i permit să se dedice suficient activităților literare (*Ep.*, 1,9). Totodată, epistulele scot în evidență optimismul financiar al lui Pliniu, seninătatea lui lăuntrică, care nu putea decît să placă unui împărat ca Traian, promotorul concilierii politice interne. Pliniu evocă mai ales aspectele agreabile din viața alese ceea ce este bun și pilduitor în epoca sa. Totodată s-a arătat că Pliniu se gîndește la adesea la imaginea pe care o transmitea posterității, în corespondența lui, ceea ce era prea banal¹⁷, în ansamblul scrisorilor pliniene, corespondența purtată cu Traian (121 de "epistule") formează un capitol autonom, foarte interesant. În primul rînd, figurează aici și scurte bilete trimise de împărat însuși lui Pliniu. Primele 14 scrisori sunt anterioare misiunii bithyniene a lui Pliniu. Dacă prima dintre ele datează din 98 d.C. și îl felicită pe împărat pentru accesul la domnie (*Ep.*, 10, 1), ultima, adică a paisprezecea, glorifică victoria dobîndită de Traian în primul război dacic și datează din 102 sau 103 d.C.: „aduc felicitări, cel mai bun dintre împărași, victoriei tale foarte însemnate, foarte frumoase și foarte vrednice de tradițiile străbune, în numele tău și în cel al statului; rog pe zeii nemuritori ca toate gîndurile tale să aibă o desvîrșire tot atît de fericită, pentru că gloria imperiului se înnoiește și sporește datorită virtuților tale atît de strălucite” (*Ep.*, 10, 14)¹⁸. Este întîmplător faptul că acest grup de scrisori începe și se încheie cu felicitări aduse lui Traian? Credem că trebuie să răspundem negativ. Oricum, cele mai multe scrisori din cartea a zecea privesc experiența lui Pliniu ca guvernator al Bithyniei. Pliniu îl informează pe împărat asupra problemelor cu care era confruntat și îi cere îndrumări chiar pentru rezolvarea detaliilor mîrunte ale administrației sale, cum ar fi deteriorarea unui teatru și a unui gimnaziu. Două scrisori celebre se referă la creștinii, destui de numeroși în Bithynia. Pliniu este primul autor latin pînă care atestă progresele înregistrate de creștinii. Totodată, el reprimă creștinismul sub presiunea fanatismului pînă. Traian cere pedepsirea celor dovediți creștini, deoarece consideră că ei nu se pot integra modului de viață și de gîndire tradițional al Imperiului, dar preconizează indulgența față de cei ce-și abjură credința cea dreaptă și interzice utilizarea denunțurilor anonime față de adepții noii religii (*Ep.*, 10, 97). Anumite scrisori relative la pregătirea războiului împotriva perșilor au fost eliminate sau amputate, astfel încît să devină aproape obscure (*Ep.*, 10, 27; 28; 63; 64; 67). În sfîrșit, una dintre scrisori narează aventurile libertului roman Callidromus, luat prizonier de daci, în cursul primului război, purtat împotriva romanilor, și trimis de Decebal în dar, ca sclav, perșilor, cu prilejul unei ambasade, care urma înjgheburile unei mari alianțe antiromane (*Ep.*, 10, 74). Callidromus urma să-l informeze personal pe Traian de tot ce văzuse

în statul pârție.

546

TEMATICA EPISTULELOR PLINIENE

Chiar dacă răspunsurile lui Traian sunt nu numai concise ci și seci, traducând faptul că împăratul prefera plictisit de insistența lui Pliniu asupra marelor detalii ale administrației Bithyniei, explica că Pliniu guverna timorat nu pare a elucida numeroasele cereri de îndrumări, care emerg în cartea a zecea a epistulelor pliniene¹⁹. Pliniu culege atât de frecvent pe împărat, în privința guvernării Bithyniei, pe de o parte fiindcă era foarte atașat de Traian și pentru că autoritarismul imperial, potențat masiv, reclama ca un principe, chiar „liberal”, precum cel de-al doilea dintre Antonini, să controleze și să dirijeze întreaga administrație statală; iar, pe de altă parte, deoarece Bithynia era, cum am arătat mai sus, una dintre bazele campaniei împotriva piratilor, cu grijă pregătită.

Stilul corespondenței literare pliniene

Însuși Pliniu îi mărturisise lui Septicius Clarus că și-a revizuit scrisorile, trimise prietenilor, în vederea publicării și că a selectat din masa de epistule reale, pe cele scrise „mai îngrijit”, *accuratius*. Nu va respecta ordinea cronologică a expedierii scrisorilor autentice, deoarece nu redactează o operă istoriografică. Va publica epistulele, după cum le va avea în mână (*Ep.*, 1, 1). Astfel, el definește o adevărată poetică a modalității sale epistulare. Totuși unii savanți au considerat că forma epistulară ar fi fictivă, că de fapt scrisorile pliniene ar constitui epigrame în proză, înrudite cu cele compuse în versuri de Marțial, dedicate unor prieteni ai autorului și nu expediate lor, ci ar forma un manuscris rezervat elitei socio-intelectuale a vremii. Dimpotrivă, alii exeghează că e vorba de o corespondență foarte reală. Un punct de vedere intermediar, la care ne raliem și noi, sugerează că Pliniu a selectat în vederea publicării numai anumite părți din scrisorile autentice, astfel încât fiecare scrisoare să comporte un singur subiect și să se structureze în jurul unui eveniment bine determinat, în ciuda varietății tematice excepționale a întregului corp epistular. Numai moartea lui Pliniu cel Bătrân a fost narată în două epistule diferite. Astfel încât remanierea pliniană ajunsă să transforme aceste scrisori în „concentrate” rafinate aproape ca un poem parnasian. De altfel, deși se susține, în general, că majoritatea scrisorilor din cartea a zecea ar fi absolut autentice și nerevizuite în vederea publicării, noi am constatat și aici anumite remanieri ale corespondenței reale. Căci cum s-ar explica altfel că epistulele prebithyniene încep și se sfârșesc prin felicitări și că au fost modificate scrisorile referitoare la piepararea războiului pârție? Dar, dacă Pliniu nu și-a publicat epistulele, cum le scrisese prietenilor, și n-a urmat exemplul lui Cicero, remanierea sa trebuie să fi fost mai puțin profund decât cea practică de Seneca²⁰.

Fără îndoială, scrisorile pliniene sunt migloso structurate și cizelate. Seciunile fiecărei scrisori apar precis delimitate, în paragrafe, formând adevărate unități, care corespund, în poezie, strofelor. Pot fi astfel identificate intertextualități între tehnica epistulară pliniană și poezia callimahiană sau tradiția retorică²¹. Pliniu alternează, cu iscusință, descrierile clare, narațiunile lefuite și chiar portretele precise ale unor personaje, ca Regulus (*Ep.*, 1, 5) sau Pliniu cel Bătrân (*ibid.*, 3, 5). Tonul scrisorilor pendulează între diuitate meditativă, grație ironică și chiar sarcasm. Nu lipsesc anecdotele savuroase, precum cea care relatează distracția juristului lavoienuș Priscus. Cu prilejul unei recitări obositoare, poetul Passenus Paulus îi începuse lectura publică prin „Prisce, vrei...” lavoienuș Priscus, neînelegând că poetul se adresase unui personaj al lui și crezând că este vorba de el însuși, exclamă: „dar eu nu vreau nimic” (*Ep.*, 6, 15, trad. de Liliana

547

QUINTILIAN ȘI PLINIUL CEL TÂNĂR

Manolache). Confuzia este realmente amuzantă: Priscus uitase de ficțiunea recitării ei.

Desigur, lui Pliniu îi lipsesc densitatea emoțională și vibrația dramatică. Însă se exprimă cu maximă limpezime, elegant și dezinvolt. În mai multe rânduri, recomandă epistolografiei un stil clar și concis. De fapt, în epistule, el practic un limbaj alegeru, mai oral și mai concis decât cel vehiculat de *Panegiric*. Vocabularul plinian evidențiază privilegierea simetriei, echilibrului, grației încântătoare. Puțin de cuvinte și conotații apar ca străine lexicului preferat de autorii primului clasicism. Firește, Pliniu recurge uneori la figuri retorice. Sintaxa este clasică. Frazele sunt scurte, câteodată eliptice, relevând preeminența parataxei și a coordonării. Clasicismul plinian se traduce și prin adecvarea scriiturii la subiect, datorită utilizării unor ture de oare. Stilul nou preconiza scriitura omogenă, indiferent de subiect, pe când clasicismul recomandă modificarea expresiei literare în funcție de materia tratată. Când narează faptele infamante ale lui Regulus (*Ep.*, 2, 20), Pliniu privilegiază stilul viu, rapid, aproape în tehnica fabulei mileziene. Iar când invocă motive alexandrine și conceptul de glorie, el utilizează un vocabular mai elevat și o frază mai „nobilă”, în congruență cu subiectul ales (*Ep.*, 3, 16). În orice caz, dacă în primele două scrisori, Pliniu privilegiază parataxa, în epistulele trimise lui Traian nu poate fi evitat stilul hipotactic, expresiile de deferentă și formulele stereotipizate. În general, Pliniu pare a fi preferat anumiți termeni abstracți, adjectivele în -osus, anumite adverbe rare²². În orice caz, din toate punctele de vedere, *Epistulele* par mai performante decât *Panegiricul*.

Receptare și concluzii asupra lui Pliniu

Cum am arătat, *Panegiricul* a realizat o specie nouă în literatura latină, care va fi ilustrată de mai mulți retori ai secolului al IV-lea d.C. Iar autori ca Fronto, Symmachus și Sidonius Apollinaris au utilizat experiența pliniană în materie de epistolografie literară. Reflecțiile lui Pliniu asupra relațiilor dintre dreptul natural și monarhia absolută au influențat doctrinele regilor Francei, mai ales începând cu Jean Bodin.

În limba română, au apărut mai multe traduceri ale operelor lui Pliniu. Prima traducere integrală se datorează Lianei Manolache și a fost publicată în 1977. Autorul acestui volum a studiat în mai multe rânduri numeroasele informații furnizate de Pliniu cel Tânăr cu privire la războaiele romanilor cu

dacii²³.

De i „om nou”, Pliniu i-a însu it perfect mentalitatea aristocra iei senatoriale a vremii. Totodat , el a sprijinit activ poten area autoritarismului, chiar precaut, în rela iile cu senatul, pe care îl statua Traian. Nu este lipsit de semnifica ie faptul c , în scrisorile adresate împ ratului, Pliniu i se adreseaz frecvent, spunându-i „st pâne”, domine (la vocativ). Pe de alt parte, Pliniu a condus cel

548

RECEPTARE I CONCLUZII ASUPRA LUI PLINIU

mai activ, cel mai fertil cerc cultural-politic al secolului al II-lea d.C, unde se vehiculau modelele de gândire ale Noii Academii probabiliste. Discursul literar plinian traduce caracterul unui scriitor scutit de frustrări i de complexe, optimist, încrez tor i blând. S-a opinat adesea c , dac prietenul s u Tacit descoperea r ul, acolo unde el nu se afla, Pliniu decela binele, unde se g sea r ul. Nu a practicat o art dens i viguroas , dar s-a exprimat cu claritate, acurate e, într-un stil suplu, adaptat subiectului tratat.

BIBLIOGRAFIE: Etienne AUBRION, „La correspondance de Pline le Jeune. Problemes et orientations actuelles de la recherche”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 33, 1, Berlin - New York, 1989, pp. 304 i urm.; Constantin BALMU , *De Quintiliani fontibus graeds*, Ia i, 1927; G.C. BIANCA, *La pedagogia di Quintiliano*, Padova, 1956; Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea I, Bucure ti, 1975, p. 279-295; partea a II-a, Bucure ti, 1976, pp. 41-64; „Pliniu cel Tân r despre r zboaiele dacice ale lui Traian”, *Romano-Dacica*. II. *Izvoarele antice ale istoriei României*, Bucure ti, 1989, pp. 129 i urm.; Jean COUSIN, *études sur Quintilien*, 2 voi., ed. a 2-a, Amsterdam, 1967; P.V. COVA, *La critica letteraria di Plinio ii Giovane*, Brescia, 1966; F. GAMBERLINI, *Stylistic Theory and Practice in the Younger Pliny*, Hildesheim - Ziirich - New York, 1983; Anne-Marie GUILLEMIN, *Pline et la vie litteraire de son temps*, Paris, 1931; *Istoria literaturii latine (14-117 d.C)*, Bucure ti, 1982, pp. 458-498; X. JACQUES - J. VAN COTEGHEM, *Index de Pline le Jeune*, Bruxelles, 1965; George KENNEDY, *Quintilian*, New York, 1969; A.D. LEEVIAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 395-465; Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires a Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, p. 184; II, pp. 179, 186-187; 208-210; 223-226; Theodor MOMMSEN, *Etudes sur Pline le Jeune*, trad. francez , Paris, 1873; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 667-668; 671-674; 717-724; Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 643-674; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la litterature et à ia civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 185-188; A.N. SHERWIN - WHITE, *The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary*, Oxford, 1966; Ladislav VIDMAN, *Etudes sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha, 1960; L. WINNICZUK, „Urbanitas nelle Lettere di Plinio ii Giovane”, *Eos*, 56, 1966, pp. 198 i urm.

549

QUINTILIAN I PLINIU CEL TÂN R

‘-‘A .k . ,”• ‘- ;-

NOTE

1. Pentru via a i opera lui Quintilian, vezi Jean COUSIN, „Problemes biographiques et litteraires relatifs à Quintilien”, *Revue des Etudes Latines*, 9, 1931, pp. 62-76; *Etudes sur Quintilien*, 2 voi., Paris, 1936; M.St.A. WOODSIDE, „Vespasian's Patronage of Education and the Arts”, *Transactions of the American Philological Associations*, 73, 1942, pp. 123-129; George KENNEDY, *Quintilian*, New York, 1969, pp. 11-30; M ria HETCO, *Studiu introductiv la Quintilian, Arta oratoric* , 2 voi., Bucure ti, 1974, I, pp. V-XXI; Rene MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires a Rome*, 2 voi., Paris, 1981, II, p. 179; Eugen CIZEK, „Quintilian”, *Istoria literaturii latine (14-117 d.C)*, Bucure ti, 1982, pp. 458-461.
2. Vezi Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, p. 393; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 673 preciza: „Il *De causis corruptae eloquentiae* avea prezentato i suoi odi e l'insieme di quel che gli riusciva agradito, l'*Institutio* presentava i fondamenti della sua fede e i suoi amori”.
3. În această privin , vezi Nicolae I. BARBU, *Istoria literaturii latine de la 69-47 d.C*, Bucure ti, 1962, pp. 281-283; G. KENNEDY, *op. cit.*, pp. 31-54; M ria HETCO, *op. cit.*, pp. XXII-XXVI; Alain MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la litterature et à la civilisation latines*, Paris, 1077, p. 186 (care eviden iaz punerea în cauz a no iunii îns i de educa ie i conceperea form rii oratorului ca un veritabil ciclu de educa ie).
4. Pentru esen ialul mesajului emis de Quintilian, vezi G. KENNEDY, *op. cit.*, pp. 54-100; 123-132; dar i A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 393-423; E. CIZEK, „Quintilian”, *Istoria literaturii latine*, pp. 461-468; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 185-186; Pierre GRIMAL, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 45; 155-156.
5. Pentru discursul critic al lui Quintilian asupra literaturii antice, vezi G. KENNEDY, *op. cit.*, pp. 101-122; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 425-439; E. CIZEK, „Quintilian”, *Istoria literaturii latine*, pp. 468-470; P. GRIMAL, *Tacite*, p. 155.
6. Încât R. PICHON, *op. cit.*, p. 625 gre e te când afirm despre Quintilian c „ii est plus pre de Seneque que de Ciceron”. Pentru stilul lui Quintilian, vezi X. GABIER, *De elocutione M.F. Quintiliani*, Boma-Leipzig, 1910; A.D. LEEMAN, *op.cit.*, pp. 423-424; E. CIZEK, „Quintilian”, *Istoria literaturii latine*, pp. 470-472.
7. Cum a semnalat Anne-Marie GUILLEMIN, *Pline et la vie litteraire de son temps*, Paris, 1929, pp. 23-29. Pentru via a lui Pliniu cel Tân r, vezi G. GALEAZZO TISSONI, «Sul „consilium principis” in età traiana (II. L'attività di Plinio ii Giovane in senato e la sua funzione di „portavoce”)», *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 32, 1966, pp. 129-152; Luigi RUSCA, *Plinio ii Giovane attraverso le sue lettere*, Como, 1967, pp. 5-20; Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea

a II-a, București, 1976, pp. 41-43; R.J.A. TALBERT, „Pliny the Younger as Governor of Bithynia - Pontus”, *Studies in Latin Literature and Roman History*, II, ed. de C. DEROUX, Bruxelles, 1980, pp. 412-435; Janina VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, pp. 476-480. Pentru cariera politică a lui Pliniu, vezi Etienne AUBRION, „La correspondance de Pline le Jeune. Problemes et orientations actuelles de la recherche”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW)*, II, 550.

NOTE

33,1, Berlin - New York, 1989, pp. 304 și urm., îndeosebi pp. 306-310 și 341-345; Paolo SOVERINI, „Impero e imperatori nell'opera di Plinio il Giovane. Aspetti e problemi del rapporto con Domiziano e Traiano”, *ANRW*, II, 33, 1, pp. 515-554, îndeosebi pp. 516-533.

8. Repertorii ale acestor discursuri de avocat sunt înregistrate de N.I. BARBU, *op. cit.*, p. 294 și de J. VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, pp. 480-481. Probleme puse de poemele și de oratoria plinian pierdute sunt discutate de către E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 311-314.

9. Pentru datarea *Panegiricului* în 103 d.C., vezi Jerome CARCOPINO, „L'heredite dynastique chez les Antonins”, *Revue des Etudes Anciennes*, 51, 1949, pp. 277 și urm. și mai ales J. ZARANKA, *De Plinii Epistularum nouem libris quaestiones chronologicae*, disertație, Louvain, 1949, pp. 85-93; Paolo FEDELI, „Il Panegirico di Plinio nella critica moderna”, *ANRW*, II, 33,1, pp. 387-514, îndeosebi pp. 408-411 (*ibid.*, pp. 400-408, pentru reelaborarea discursului epideictic plinian, în vederea publicării). Pentru relațiile dintre *Panegiric* și tradițiile genului, *ibid.*, pp. 411-416; 503-504. Pentru doctrina autoritarismului paternalistic, recomandat de Pliniu, ca și pentru alte implicații ale mesajului emis în *Panegiric*, vezi E. CIZEK, *Imperium*, II, pp. 44-46; *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980, pp. 204-212; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, p. 188; J. VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, pp. 481-482; P. FEDELI, *op. cit.*, pp. 435-501; 509-513.

10. Pentru informațiile referitoare la problemele dacice, vezi în ultimă instanță Eugen CIZEK, „Plinio il Giovane e la conquista della Dacia”, *Quaderni Catanesi di Studi Classici e Medievali*, 3, 1981, pp. 63-76; „Pliniu cel Tânăr despre războaiele dacice ale lui Traian”, *Romano-Dacia II. Izvoarele antice ale Istoriei României*, București, 1989, pp. 129-172. Pliniu, care în 103 d.C. cunoștea planurile lui Traian de cucerire și colonizare a Daciei, formulează chiar unele aluzii, bine camuflate, la ele.

11. A.D. LEEMAN, *op. cit.*, p. 442; vezi și F. QUADLBUEGER, *Plinius der Jüngere über den Begriff der erhabenen Rede*, disertație, Graz, 1949, *passim*.

12. Cum releva Marcel DURRY, Introducere la Pline le Jeune, *Panegyrique de Trajan*, Paris, 1938, pp. 47-49. Pentru *sluful Panegiricului*, vezi A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 449-451; E. CIZEK, *Imperium*, II, pp. 46-47; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 187; J. VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, pp. 483-484; P. FEDELI, *op. cit.*, pp. 411-421.

13. Vezi în această privință E. PARATORE, *op. cit.*, p. 723; L. RUSCA, *op. cit.*, pp. 19-22; A.N. SHERWIN-WHITE, „Pliny, the Man of Letters”, *Greece and Rome*, Seria a 2-a, 16, 1969, pp. 76-90; H.P. BUTTLER, *Die Geistige Welt des Jüngeren Plinius. Studien zur Thematisierung seiner Briefe*, Heidelberg, 1970; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 186-187; E. CIZEK, *Imperium*, p. 48; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 345-352. În privința numeroaselor discuții prilejuite de către datarea corespondenței, vezi J. ZARANKA, *op. cit.*; *passim*; G. MERWALD, *Die Buchkomposition des jüngereren Plinius*, disertație, Erlangen-Nürnberg, 1964; sir Ronald SYME, „The Dating of Pliny's Latest Letters”, *Classical Quarterly*, 35, 1985, pp. 176-185; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 316-323.

14. Cum evidențiază R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 210-224.

15. Pentru implicațiile scrisorii către Caninius Rufus, vezi E. CIZEK, *Pliniu cel Tânăr despre războaiele dacice*, pp. 129-141.

16. R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 210 constată: „Pliny appartient au „Tout-Rome”, comme on appartient aujourd'hui au „Tout-Paris”; il y est à l'aise comme un poisson dans l'eau... Nul doute que ce grand bourgeois, à l'exquise culture, serait aujourd'hui chroniqueur au *Figaro*; sa *Correspondance* n'est-elle pas, à tout prendre, la *Figaro* de la période flavienne?” în ce privește intertextualitatea cu opera ciceroniană vezi Alfons WEISCHE, „Plinius d.J. und Cicero. Untersuchungen zur römischen Epistolographie in Republik und Kaiserzeit”, *ANRW*, II, 33, pp. 375-386.

17. Pentru tematica și mesajul primelor nouă scrisori de epistule pliniene, vezi printre alii Theodor A. NAUM, *Le sentiment de la nature dans les lettres de Pliny*, București, 1927; A.M. GUILLEMIN, *op. cit.*, *passim*; L. POLVERINI, „Le città dell'Impero nell'epistolario di Plinio”, *Contributi dell'Istituto di Filologia Classica. Università del Sacro Cuore*, Milano, 1963, pp. 137-236; L. RUSCA, *op. cit.*, pp.

QUINTILIAN ȘI PLINIUS CEL TÂNĂR

21-130; E. CIZEK, *Imperium*, II, pp. 48-57; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 186-188; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 209-210; J. VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, pp. 485-489; P. GRIMAL, *Tacite*, p. 83; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 323-340; P. SOVERINI, *op. cit.*, pp. 522-535; Dennis P. KEHOE, „Approach to Economic Problems in the Letters of Pliny the Younger: the Question of Risk in Agriculture”, *ANRW*, II, 33, 1, pp. 555-590.

18. Pentru implicațiile acestei scrisori, vezi E. CIZEK, *Pliniu cel Tânăr despre războaiele dacice*, pp. 168-171.

19. Această explicație a fost propusă de R. PICHON, *op. cit.*, p. 666. Pentru tematica și implicațiile corespondenței dintre Pliniu și Traian, vezi Otto CUNTZ, „Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan”, *Hermes*, 61, 1926, pp. 192-207; Ladislav VIDMAN, *Etude sur la correspondance de Pline le Jeune avec Trajan*, Praha, 1960, *passim*; E. CIZEK, *Imperium*, II, pp. 53-54; *Epoca lui Traian*, pp. 371-374; *Pliniu cel Tânăr despre războaiele dacice*, pp. 172; P.V. COVA, „Plinio il Giovane e il problema della persecuzione”, *Bollettino di Studi Latini*, 5, 1975, pp. 293-314. Se pot consulta cu folos și Julien GUEY, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114-117)*, București, 1937, pp. 28-29 și P. SOVERINI, *op. cit.*, pp. 535-553.

20. Teza artificialității scrisorilor pliniene a fost susținută, pe lângă Theodor MOMMSEN (*Études sur Pline le Jeune*, trad. franceză, Paris, 1873, pp. 2-5), de către A.M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 146-151; Jean BAYET, *Littérature latine*, trad. românească de Gabriela CREȚIA, București, 1972, p. 645; pentru discutarea problemei realității sau artificialității epistularului plinian, vezi R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 208-209 (punctul de vedere intermediar a fost enunțat de sir Ronald SYME). Absența datării scrisorilor nu demonstrează nimic: epistule autentice pot să nu fie datate, iar altele, care sunt fictive, pot să primească date false. Nu a procedat astfel Choderlos de Laclos în *Les liaisons dangereuses*? De asemenea faptul că cele mai multe scrisori nu par a fi teptărit spuns nu înseamnă că Pliniu n-ar fi primit epistule ale prietenilor lui, care să fi reluat problemele tratate de el. În favoarea autenticității epistularului plinian, totuși remaniat în vederea publicării, se pronunță E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 315-316.

21. Cum semnaleză A.M. GUILLEMIN, *op. cit.*, pp. 113-151; și Janina VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, pp. 490-493. Pentru intertextualitățile realizate între opera pliniană și diverse tradiții literare, vezi G. PICONE, *L'eloquenza di Plinio. Teoria eprassi*, Palermo, 1978, mai ales pp. 124-146; 170; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 352-356.

22. Pentru scriitura *Epistulelor*, vezi I. LAGERGEN, *De uita et elocutione L. Plinii Secundi*, Uppsala, 1872, *passim*; J. NIEMIRSKA-PLISZCZYŃSKA, *De elocutione pliniana in Epistularum libris IX conspicua Quaestiones selectae*, Lublin, 1955; R. HANSLIK, „Plinius der Jüngere”, *Forschungsbericht, Anzeiger für die Altertumswissenschaften*, 17, 1964, pp. 1-16;

A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 444-449; E. CIZEK, *Imperiul*, II, pp. 57-59; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 209 (care îns exagerează când proclamă aticismul scriitorilor pliniene); F. GAMBERINI, *Stylistic Theories and Practice in the Younger Pliny*, Hildesheim - Zürich - New York, 1983, pp. 170 și urm.; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 358-363.
23. Pentru receptarea operei lui Pliniu, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 724; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome ethnique*, p. 188; J. VILAN-UNGURU, „Pliniu cel Tânăr”, *Istoria literaturii latine*, p. 496; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 372-374.
552

XXVII. TACIT

Importanța lui Tacit

Nu i se poate tăgădui lui Tacit calitatea de cel mai valoros scriitor roman. Scriam cândva că întreaga istoriografie latină constituie un monument înălțat în gloria lui Tacit, că toți istoricii care l-au precedat n-au făcut decât să-i pregătească discursul fascinant, că toți cei ce l-au urmat s-au străduit să-l prelungească strălucirea¹. Aceste observații sunt valide pentru întreaga literatură latină, în cadrul căreia, precum Tucidide cândva în Hellada, Tacit a realizat un cântec pentru eternitate, *ktema eis aei*, cum ziceau grecii. L-am calificat cândva drept Homerul prozei antice, gândindu-ne în primul rând la valoare, însă poate că la forma narativă extraordinară. Chiar dacă Tucidide sau Platon ar fi contrarii mei, desigur, admiratorii lor moderni - ni se pare că Tacit a fost cel mai mare, cel mai performant prozator al antichității greco-romane. Căci Tacit strălucește nu numai prin virtuțile captivante ale discursului său literar, ci și prin capacitatea minunată de a medita asupra condiției umane, de a se erija într-un martor excepțional, totodată, într-un judecător al omului. Ca și nu ne mai referim la judecarea și ilustrarea fenomenelor istorice, pe care le narează, în discursul elaborat de Tacit se pot detecta foarte numeroase probleme și rezolvările lor judicioase. *La Tacit se află totul*. Încât Tacit este nu numai cel mai valoros prozator antic, ci și unul dintre primii zece, poate chiar dintre primii cinci prozatori ai lumii. Mărturia taciteică îmi pare strează întreaga validitate, întreaga actualitate la sfârșitul secolului în care ne aflăm. Și suntem convinși că și-o va conserva intactă în veacurile ce se vor succede.

Viața

Publius Cornelius Tacitus aparținea foarte probabil unei familii de cavaleri din Gallia Narbonensis, care adoptase cândva numele gentilic al familiei Corneliilor, luat de la un guvernator ce îi acordase cetățenia romană. Această familie locuia probabil pe meleagurile actualei localități Vaison la

553

TACIT

Romane, numită Vasio în antichitate. Tatăl său unchiul scriitorului servise ca procurator imperial în provincia gallică Belgica (PLIN., *Nat. Hist.*, 7, 76). În orice caz, Tacit trebuie să se fi născut cândva între 55 și 58 d.C., mai degrabă în 57 d.C.². În familia sa, de cavaleri provinciali, Tacit a primit o educație severă, care i-a cenzurat puternicele pulsuri înnăscute. S-a dezvoltat ca un tânăr auster, tăcut, parcă pe măsura supranumelui său, căci *Tacitus* înseamnă în latină tocmai „tăcutul”³. Oricum, prin 75 d.C., Tacit era, la Roma, coleg al lui Pliniu cel Tânăr, deoarece urmau amândoi cursurile unor profesori de artă declamatorie, printre care se afla Quintilian (PLIN., *Ep.*, 7, 20,2-7; TAC., *Dial.*, 1, 2). A frecventat, de asemenea, cele mai importante cercuri culturale-politice ale vremii și i-a cunoscut pe stoicii Musonius Rufus și Epictet. Datorită ocrotirii soarelui său, Iulius Agricola, a început spre sfârșitul domniei lui Vespasian cariera oficială, pe care a continuat-o sub ceilalți Flavieni. Tacit însuși evocă rapid această carieră (*Hist.*, 1,1, 50) întreprinsă ca „nouă”. A fost unul dintre cei ce au prezidat, sub Domitian, comemorarea fondării Romei. De altfel Tacit făcea parte dintr-un colegiu sacerdotal. După misiune în provincii, probabil în Germania și în 93 d.C., s-a întors la Roma, unde a trebuit să asiste neputincios, aparent chiar aprobativ, la excesele tiraniei lui Domitian. În septembrie 97 d.C., adică sub domnia lui Nerva, devine consul sufect. După ce în ianuarie 100 d.C., Tacit, împreună cu Pliniu cel Tânăr, pledează împotriva lui Marius Priscus, fost guvernator corupt al Africii (PLIN., *Ep.*, 2,11, 7), este probabil că el n-a mai primit mult vreme nici o misiune oficială importantă. După opinia noastră, nici Tacit nu dorea să-l servească pe Traian, nici împăratul nu digera ucror critice strecurate de scriitor împotriva politicii lui, îndeosebi externe, în opusculile publicate în 98-99 d.C. În schimb, Tacit frecventează cu strălucire cercul cultural-politic al lui Pliniu, unde se afirmă că o viață a doua a cenei. Tacit însuși i-a povestit lui Pliniu că, într-o conversație erudită cu un cavaler, acesta, aflând că interlocutorul lui era scriitor celebru, l-a întrebat dacă era Tacit sau Pliniu (PLIN., *Ep.*, 9, 23, 2). Dar, în 112 d.C., Traian a avut nevoie de serviciile lui Tacit, care a devenit, pentru doi ani, proconsul al provinciei Asia (*OGIS*, 437). Pe de o parte, împăratul dorea să dispună de oameni competenți în fruntea provinciilor care asigurau spatele viitoarei campanii împotriva partilor și de aceea trimisese pe Pliniu să guverneze Bithynia și pe Avidius Nigrinus la conducerea Daciei recent cucerite. Pe de altă parte, împăratul prefera să-l înlocuiască pe Tacit, nemulțumit de ascensiunea politică a lui Hadrian, ca și de potențialul autoritarismului practicat de Traian, departe de Roma, pentru câțiva ani. Reîntors în 114 d.C. la Roma, Tacit își accentuează atitudinea critică. El a fost profund nemulțumit și întristat de accesul lui Hadrian la puterea imperială, în 117 d.C., ca și de lichidarea fizică a lui Avidius Nigrinus, care, după războiul său, ar fi trebuit să-i urmeze lui Traian, precum și altor generali ai împăratului defunct. Nu ținem decât însuși Tacit n-a avut de suferit după întronarea lui Hadrian, dar el trebuie să fi murit puțin după 120 d.C.⁴.

Viața și opera lui Tacit au fost profund marcate de educația austeră, primită în copilărie, de supraseculă riguroasă și exigentă al scriitorului. Corespondența lui Pliniu cel Tânăr ni-l prezintă pe Tacit ca pe un om deosebit de muncitor (*Ep.*, 8, 7, 1). Totodată, Tacit nu a fost un literat de cabinet, ca Titus Livius, ci un om de acțiune, care a participat intens la viața politică și culturală a epocii sale. Cercetările noastre, inspirate de psihanaliză, au descoperit, în opera sa, vestigiile reprimirii sistematice a unor violente impulsuri, pe care Tacit le-a refulat în tot cursul vieții. De aceea, el a încercat sentimente de rușine confuză față de crime și de prostia omenească. S-a constatat, în discursul lui Tacit, o anumită fascinație față de război, care îndeobște, după

p rerea lui, biruia binele i o anumit nostalgie a agresivit ii (*Hist*, 1, 80, 5; 4, 36, 4; *Ann.*, 13, 15; 14, 20 etc). „Cei r i", *mali*, i îndeosebi Tiberiu, l-au tulburat, în timp ce moartea, noaptea, în care a întrev zut un loca al gândurilor i ac iunior funeste, l-au obsedat cumplit. În opera sa, îmbibat de îndoieli, insinu ri, sinuozit i i aluzii, s-au statornicit complexe complicit i între autor i faptele sau personajele men ionate, care presupun o puternic participare afectiv i intelectual . De aceea, asemenea complicit i l-au convertit în principalul personaj al acestei opere, care a implicat via a i preocup rile autorului ei. În acest fel, Tacit i-a st pânit frustr rile, pentru a elabora o oper admirabil , scris într-unui dintre cele mai str lucitoare stiluri, cunoscute de literatura universal ⁵.]

554

OPUSCULELE LUI TACIT

Opusculele lui Tacit

Unele lucr ri ale lui Tacit nu s-au conservat. Este cazul discursurilor judiciare i de alt natur . S-au p strat, în parte, lucr rile istoriografice de alt parte, Tacit a debutat ca istoriograf la vârsta de patruzeci de ani, când optica sa politic se cristalizase.

Prima lucrare conservat o constituie o biografie, al c rei titlu pare s fi fost „Despre via a i moravurile lui Iulius Agricola” (*De vita ei moribus Iulii Agricolae*, cunoscut mai ales sub denumirea de *Agricola*, opuscul în 46 de capitole. Acest opuscul a fost publicat în ultimul trimestru al anului 97 d.C. (sau cel mai târziu în prima lun a anului 98 d.C), cum atest aluziile la evenimentele petrecute sub domnia lui Nerva.

Opusculul debuteaz cu evocarea muta iilor, prilejuite de întronarea Antoninilor (cap. 1 -2), spre a nara, în continuare, formarea, c s toria i cariera lui Agricola (cap. 3-9). Dup o digresiune, referitoare la statutul geografico-etnografic al Britanniei, la situa ia domina iei romane în aceast ar (cap. 10-17), Tacit înf i eaz elementele esen iale ale guvern rii Britanniei de c tre Agricola, inclusiv confruntarea cu triburile caledoniene (cap. 18-38). Sfâr itul lucr rii figureaz revenirea lui Agricola la Roma i existen a modest , dus de el aici (cap. 39-46).

-teroblema speciei sau genului acestui opuscul a tulburat considerabil pe cercet tori. În realitate, Joe afl m în prezen a unei biografii de tip special, destul de diferit de alte biografii, anterioare ori posterioare. De fapt, Tacit situeaz i descrie existen a lui Agricola în toate contextele în care s-a realizat. El reprob insistent domnia lui Domi ian i regret sl biciunile manifestate de el însu i i de întregul senat cu prilejul terorii declan ate de acest împ rat. În definitiv, Tacit evoc , în acest opuscul, problemele esen iale ale politicii interne i externe ale Romei imperiajeTscriitorul mobilizeaz , în acest scop, structurile a diverse specii literare, ca s ajung la un tipar, care, îndeob te, refuz rubricile standardizate ale biografiei antice. Unele matrice încadreaz altele într-o structur destul de simetric , întrucât ele se pot decela la începutul i la sfâr itul biografiei. Astfel, de fapt Tacit nu consacr decât o parte din discursul s u nar rii vie ii lui Agricola, situat între un elogiu funebru, *laudatlo funebris*, i o condamnare a lui Domi ian, precum i o descrie ie a Britanniei⁶. Schematic alc tuirea biografiei se prezint în felul urm tor:

cap. 1 cap. 2-3 cap. 4-9 cap. 10-17 cap. 18-38 cap. 39-44 cap. 45-46

descrie ia Britanniei

via a lui Agricola

condamnarea lui Domi ian

elogiul funebru

555

TACIT

Acestei abile combina ii de tipare îi corespunde un amalgam de obiective ideologice complexe. De aceea, autentica biografie a lui Agricola nu ocup decât o parte din spa iul întregului text al opusculului. Descrie ia Britanniei se afl îns în pozi ie central prin excelen , pentru c , mai ales în aceast ar , se revelaser virtu ile pilduitoare ale lui Iulius Agricola. Iat de ce aceast descrie ie geografic , etnografic i istoric asum un caracter biografic subiacent, ca s ateste adev rata m sur a personajelor lui Tacit. În ultim analiz , caracterul lui Agricola domin substan a opusculului. Pe de o parteistoricul blameaz nu numai tirania dezI n uit , pe care o atribuie lui Domi ian, ci i sfidarea acesteia de c tre eroii opozitiei stoice, sfidare neîmp rt it de Iulius Agricola. De asemenea, Tacit confer discursului s u biografic o voca ie romanesc . Prin *urmare/Agricola* constituie, la njvelul unui stil fascinant, atât o biografie de tip special, cât i un mic preromanX

Dup aceasta biografie de tip special, Tacit a alc tuit o monografie învestit cu o structur foarte specific , de fapt situat spre frontierele istoriogrifice. Ne referim la Cbespre originea i a ezarea germanilor *De origine et situ Germanorum*, sau, pe scurt, *Germania*. Acest opuscul comport tot 46 de capitole i a fost publicat în cursul anului 98 d.C, câteva luni dup editarea lucr rii consacrate lui Agricola.

Germania nu con ine prolog i nici epilog. Structura de suprafa a opusculului încorporeaz dou mari sec iuni. Prima este

consacrat unei descrieri tematice, referitoare la toți germanii (cap. 1-27), la frontierele (cap. 1-2), originile lor (cap. 2-6), la etnologia, obiceiurile politice, moravurile, viața de familie din Germania (cap. 7-27). După ce previne cititorul că își va schimba metoda și va prezenta „institutiile și riturile”, *instituta ritusque*, ale germanilor pe seminții și triburi (*Germ.*, 27, 2), Tacit înfruntă sistematic, la nivelul unei secțiuni eminent etnografice, populațiile Germaniei, vangionii, ubii, batavii, chattii, cheruscii, suebii, marcomanii etc. (cap. 28-46). Spre a-și alcătui discursul monografic, Tacit a utilizat nu numai o probabilă experiență personală a meleagurilor figurate, ci și informații oferite de martori oculari, precum negustorii romani, care frecventaseră Germania, memoriile lui Caesar, monografia lui Pliniu cel Bătrân și, în măsură mai redusă, lucrările lui Posidonius, Salustiu, Titus Livius, Aufidius Bassus și Pomponius Mela.

Structura de adâncime a *Germaniei* înglobează o diversitate de elemente, încât cercetătorii au ezitat între a o considera un *excursus* ori un exercițiu de stil, în vederea compunerii *Istoriilor*, o monografie etnografică sau o satirizare a moravurilor romane. De fapt, toate acestea valenț pot fi decelate în esența *Germaniei*, monografie complexă, deosebit de lipsită de planul complicat al alcătuirii biografiei lui Agricola. Oricum, *Germania* valorifică anumite vocații caracteristice unui preroman utopic. Astfel, elogiul „bunului și lăbatic”, care transformă pe germani în niște amerindieni ai antichității, anticipând discursul avântat al lui Chateaubriand, încorporează o semnificație precisă. Germanii emerg ca autentice paradigme ale celor mai elevate virtuți, spre a incita la redresarea moravurilor Romei. Tacit reprobă confortul exagerat, laudă puritatea morală, meditează asupra condiției umane. S-a arătat că *Germania* echivalează parțial cu o pledoarie declamatorie,

556

OPUSCULELE LUI TACIT

cu o „*suasoria*”, menită să glorifice virtuțile umane. /Structura de adâncime a monografiei dezvăluie antinomia fundamentală dintre germani și romani. Tacit blamează moravurile romanilor și îi atrage atenția lui Traian asupra primejdiei militar-politice pe care o reprezentau germanii/istoricului este scandalizat de faptul că, pe Rin, romanii se aflau în defensivă. Istoricul nu prevede deloc o criză a Imperiului, cum au interpretat unii cercetători avertismentul său. Totuși, în momentul când expansiunea romană tindea să se desfoare spre răsrit, împotriva dacilor și parților, Tacit opinează că trebuia să se riposteze mai energic, decât o făcea Traian, sfidării germanice preocupante. Chiar numele zeilor germani sunt traduse în latinește, traducând o „interpretare romană”, *interpretatio Romana*, a fenomenului respectiv. Interesele Romei constituie etimonul discursului taciteic rostit în *Germania*. S-ar putea ca Tacit să fi sperat efectiv că germanii ar putea cândva fi integrați lumii romane ori civilizației ei. Și în orice caz, el încerca să răspundă curiozității publicului roman față de moravurile germanice⁷.

Deși unii cercetători au refuzat lui Tacit paternitatea unui opuscul hărțit de problemelor elocinței, această lucrare, numită „Dialogul despre oratori”, *Dialogus de oratoribus*, a fost cu certitudine alcătuită de marelui istoric⁸. S-a invocat argumentul stilistic, întrucât opusculul este scris într-o manieră prin excelență ciceroniană. Totuși era firesc ca Tacit să imite parțial stilul unui scriitor, care ilustrase cu atâta strălucire arta elocinței. Pe de altă parte, scriitura *Dialogului despre oratori* comportă unele mări ale stilului istoric, pe care îl practica Tacit.

Tocmai pentru că *Dialogul despre oratori* se diferențiază, pe plan stilistic, de celelalte opere ale lui Tacit, s-a presupus mult vreme că a constituit prima lucrare a marelui scriitor, eventual scrisă în vremea Flavienilor. Mai recent s-a demonstrat că *Dialogus* datează din 100-105 d.C., probabil chiar din ultimul an menționat⁸. Modelele literare ale *Dialogului* pot fi reperate în operele lui Platon și Cicero, în forma actuală, adică înănd seamă de o lacună, care apare în capitolul 35, *Dialogul despre oratori* conține 42 de capitole. Cu excepția primelor două capitole și a ultimului, unde vorbește Tacit, opusculul se prezintă ca o conversație purtată de trei oratori și oameni de literă: Marcus Aper (născut în Gallia), Vipstanus Messala (fratele lui Regulus, dar descendent al lui Messala Corvinus) și Maternus (poet și tragiograf strălucit). Un al patrulea personaj, Iulius Secundus, a putut să se pronunțe tocmai în pasajele care nu ni s-au conservat. Aper începe prin a prefera oratoriei poezia (cap. 5-10), în vreme ce Maternus pledează pentru punctul de vedere opus (cap. 11-13). Aper proclamă superioritatea oratoriei recente asupra celei vechi (cap. 16-23), pe când Messala adoptă o concepție diametral opusă, în privința raportului între elocință și strămoșilor și cea contemporană lui (cap. 25-35). Maternus acceptă teza decadenței elocinței, însă consideră că arta oratorică nu mai este necesară sub regimul imperial (cap. 35-41). Grăitor este următorul enunț: „ee nevoie este de numeroase discursuri în fața poporului, când privitor la afacerile statului nu cei nepricepuți și mulțimea, ci cel mai înțelept și numai el singur hotărâște?” (*Dial.*, 41, 4, trad. de H. Mihăescu).

De fapt, Tacit definește o întreagă metodă de investigație, de sorginte probabilist-carneadeică. Încă din primul capitol, Tacit însuși declară că în fiecare opiniune serioasă se află o marjă de probabilitate, că puncte de vedere antagoniste pot fi plauzibile (*Dial.*, 1, 3). Tacit înclină spre opiniunea lui Maternus, spre elogiul unei monarhii conduse de „unul singur și foarte înțelept”, *sapientissimus et unus*.

557

TACIT

Dar, în finalul dialogului, nimeni nu învinge și controversa se încheie în răst, încât fiecare rămâne pe poziția sa. Pe de altă parte, Tacit subscrie și la unele opinii ale celorlalte personaje. Prin intermediul lui Messala, răspunde întrebărilor puse de Quintilian în legătură cu pricinile declinului oratoriei.

Messala oferă o miniteorie a educației și evidențiază patru cauze ale coruperii elocinței: ignoranța profesorilor, lenevia elevilor, neglijența părinților, uitarea aternut peste vechile moravuri romane. Însă am constatat că Maternus deplasează deliberarea pe plan politic. Oricum/unele idei din *Dialogul despre oratori* pot fi apropiate de optica asumată în *Tratatul despre sublim*, scris în grecește, în cursul

secolului I d.C., de un autor cunoscut sub numele de Pseudo-Longin. Privilegierea poeziei de către Maternus explică utilizarea substanțială a experienței vergiliene de către Tacit în operele lui istorice, dar conotează, dacă nu exprimă explicit, pasiunea vădită de autorul dialogului pentru istoriografie. Totodată, după o formulă a lui sir Ronald Syme, Tacit valorizează pretutindeni vasta lui experiență de „great speaker”, pe care o dobândise datorită discursurilor de avocat.

Istoriile

Prima operă majoră a lui Tacit o constituie însă „Istoriile” sau „Historiile”, *Historiae*, în care el încearcă să forțeze în domeniul istoriografiei panoramice, mai exact în cel al speciei calificată drept *historia* în înțelesele restrâns, adică îmbrăcând evenimente apropiate de momentul redactării lucrării respective. De altfel, în *Agricola*, Tacit folosește să nareze istoricul domniei lui Domitian și al succesorilor lui. *Istoriile* încep cu criza anului 69 d.C. și domniile Flavienilor, pentru a lăsa altui moment al vieții zăgăzirea istoriei Antoninilor (*Hist.*, 1, 1, 6). Încât Tacit relatează, într-o perspectivă istorică pregnantă, ascensiunea și prăbușirea unei dinastii {Discursul său debutează puțin după moartea dramatică a unui „tiran” (Nero) și se încheie cu sfârșitul violent al altui despot (Domitian). De fapt, nu ținem cont că ei au avut *Istoriile*, căci nu ni s-au conservat decât primele patru cărți și începutul celei de a cincea, adică prezentarea anilor 69 și 70 d.C., în vreme ce figurarea evenimentelor petrecute între 70 și 96 d.C. s-a pierdut.

În realitate, Hieronymus ne informează că Tacit a început viața sa la moartea lui August până la cea a lui Domitian în treizeci de cărți (*Comment. ad Zach.*, 3, 14). Unii savanți au presupus că *Istoriile* s-au întins pe 12 cărți, în vreme ce *Analele* ar fi conținut 18. Noi considerăm că *Analele* n-au avut decât 16 cărți. Totuși, doar 14 cărți ni se par prea puține pentru epoca 69-96 d.C., dacă înțelegem seama de faptul că cinci sunt hărțuite numai primilor doi ani (e adevărat, socotim de Tacit că foarte relevant). Încât opinăm că informația lui Hieronymus este eronată și că *Istoriile* trebuie să fi cuprins cel puțin 18 cărți. Pe de altă parte, Tacit a lucrat mult vreme la alcătuirea *Istoriilor*. Căci, în 106 d.C., Pliniu cel Tânăr îl informa cu privire la erupția „Dacă nu cumva numai ele singure conțineau treizeci de cărți, cifra atribuită greșit atât lor cât și *Analelor*.”

558

ISTORIILE

Vezuviului, cum am arătat în capitolul anterior, pe când, în 109 d.C., îi oferea date referitoare la teroarea lui Domitian și îi ura ca *Istoriile* să fie nemuritoare (Ep., 7, 33). Dar, în 110-111 d.C., *Istoriile* erau publicate, întrucât după ce consemnase gloria lui Tacit (Ep., 9, 23), Pliniu alude la o scriere „foarte sinceră”, *uerissimus*, a prietenului lui (Ep., 9, 27, 1), care nu poate fi decât *Historiae*. *JC* izvoare, Tacit trebuie să fi utilizat, pe lângă amintirile personale și relatările unor martori oculari, scrierile unor istorici ca Vipstanus Messala, Cluvius Rufus și Pliniu cel Bătrân, câteodată menționate de el însuși, memoriile lui Vespasian și Mucianus, opusculule hărțuite martirilor libertini, așași și sub Flavieni. Istoricul a compulsat, de asemenea, documentele de seamă ale dezbaterilor senatului și ale evenimentelor petrecute la Roma pentru că Pliniu cel Tânăr evidențiază că Tacit consulta cu sârguină „actele zilnice ale poporului roman”: Ep., 7, 33, 3).

Utilizând o metodologie analitică, evidențiată de el însuși în (*Hist.*, 1, 1, 1), dar fără a rigora excesiv, Tacit se lasă cuprins de euforia generală, subsecventă cuceririi Daciei și somptuoaselor triumfuri, organizate de Traian. De altfel, în reliefarea superiorității sistemului monarhic din *Dialogul despre oratori* trebuie pus în relație cu victoriile repurtate de Traian în primul război dacic. Efectiv, Tacit încerca să se repropie de Traian și arăta că va nara cândva istoria Antoninilor de „o rară fericire a vremurilor, când este îngăduit să gândești ce dorești și să spui ceea ce gândești” (*Hist.*, 1, 1, 6). Alte enunțuri proclamă, de altfel, ineluctabilitatea regimului politic monarhic (*Hist.*, 1, 16, 1). Totuși istoricul nu renunță la o anumită mefiență față de Traian și, mai ales, de Hadrian, devenit succesor prezumtiv al marelui împărat. Astfel, în maniera sa aluzivă, Tacit stăruie asupra rolului politic împlinit de sfetnicul și „locotenentul” lui Vespasian, care fusese Mucianus, pe care uneori îl critică. Totuși aceste critici par a viza influența exercitată de generalul Licinius Sura, în entourageul lui Traian. De asemenea, însoțind Vespasian, cu umbrele și luminile sale, este parțial conceput ca un Traian *ante litteram*. Îndeosebi istoricul reprobă manevrele hărțuite a asigurării transmiterii puterii imperiale lui Hadrian, rudă de sânge cu Traian, când condamnă ereditatea monarhiei romane. De aceea, el atribuie lui Galba teoria adoptării de către împărat a celui mai bun cetățean: „August, exclamă acesta, i-a căutat urmașul în casa sa, eu l-am căutat în inima statului” (*Hist.*, 1, 15, 3). Totodată, când descrie evenimentele cumplite anului 69 d.C., Tacit are în vedere evitarea lor dificilă în 97 d.C. Istoricul asistase, cu puțin înaintea asumării consulatului, la o lovitură de stat pretoriană, care amenința mecanismele puterii imperiale cu o gravă destabilizare. Tacit este neliniștit atât pentru prezent, cât și pentru viitor. De aceea, el subliniază dezintegrarea moravurilor în 69 d.C. (*Hist.*, 1, 2-4) și întocmește un bilanț înspăimântător al crimelor săvârșite. Angoasa, care ănaș de psihicul lui, cum am arătat, pândea te adesea pe retroscena *Istoriilor* PJ.

În *Istoriile*, geniul lui Tacit se desfășoară în faldurile sale cele mai semnificative. Cercetătorii moderni au reliefat continuitatea, care funcționează între prologul acestei opere și restul discursului taciteic. Totuși, portretele colective, structurate la începutul *Istoriilor*, sunt sustrate temporalității, spre a fi situate într-un spațiu imaginar, ce îngăduie detalierea trăsăturilor. Imaginea se constituie pretutindeni ca prezentare și reprezentare, încât înseși peisajele sunt convertite în stări de spirit, deoarece asumăm funcția de a semnaliza psihologia unei civilizații.

559

TACIT

Dar opera cea mai valoroasă și mai importantă a lui Tacit o constituie „*Analele*”, *Annales*. Acest titlu

nu pare sigur, dat fiind că unul dintre manuscrisele acestei opere (*Mediceus priory* înregistrează ca titlu „De la moartea lui August”, *Ab excessu diui Augusti*. În favoarea unui asemenea titlu pledează denumirile operelor lui Titus Livius și Aufidius Bassus. Tacit însuși utilizează termenul de „anale”, *annales*, dar nu ca să-l intituleze opera, ci spre a-l defini metoda și a evidenția apartenența ei la specia istoriografică analitică. Deosebit de semnificativ apare următorul enunț: „nimeni s-a asemuit analele noastre cu scrierea celor ce au zugrăvit vechile fapte ale poporului roman” (*Ann.*, 4, 32, 1). În alte pasaje, Tacit recurge la lexemul „anale”, pentru a defini o specie istoriografică și o metodă de investigare a istoriei practicate de el și de alții (*Ann.*, 3, 65, 1; 4, 34, 1; 4, 53, 2; 13, 3, 1). Însă cum autorul însuși, oricare ar fi fost titlul original al operei sale, se reclamă de la analitic, putem, fără a greși, să o numim *Anale*TM.

Pare cert că Tacit a jănit intenționat să realizeze o cronică completă a Iulio-Claudianilor, de la moartea lui August, până la 31 decembrie 68 d.C., adică până în preajma debutului *Istoriilor*. Planul său era structurat pe trei hexade, hărzite cea dintâi lui Tiberiu, a doua lui Caligulă și lui Claudiu și a treia lui Nero. Însă, cum am menționat mai sus în treacăt, considerăm că Tacit însuși obligat de boală sau de vreo mizerie imperială, corelat lichidării lui Avidius Nigrinus, și-a întrerupt discursul istoriografic la nararea morții lui Thrasea (*Ann.*, 16, 35). Ni se pare relevant faptul că, în forma actuală, finalul *Analelor* coincide cu una dintre cele mai frumoase pagini scrise vreodată de Tacit. De fapt, astfel voalul a căzut în același timp peste viaa lui Tacit și peste unul dintre cele mai strălucitoare texte, pe care le-a produs vreodată literatura universală¹¹. Încât Tacit nu a scris decât 16 cărți de *Anale*, care, după opinia noastră, au fost publicate, în timpul domniei lui Hadrian, într-o singură tranșă de către prietenii istoricului. Totuși, anterior, Tacit recitase în public sau în cercurile cultural-politice ale vremii anumite pasaje din *Anale*. Căci o parte din *Anale* a fost redactată sub Traian. Astfel, Tacit trebuie să fi scris prima hexadă în vremea lui Traian, probabil după încheierea mandatului de proconsul al Asiei. Totuși sfârșitul primei hexade și textul celorlalte două hexade trebuie să fi fost redactate sub domnia lui Hadrian. Căci Hadrian bătuse o monedă cu emblema păsării fenix, în onoarea lui Traian; or, Tacit consemnează la un moment dat legenda acestei ciudate apariții (*Ann.*, 6, 34). Tacit trebuie să fi consultat destul de numeroase izvoare încât azi nu se mai poate accepta ipoteza sursei unice sau principale, eventual completate în anumite detalii. Tacit însuși proclamă zădărnica de a confrunța între ele mai mult izvoare (*Ann.*, 14, l-3). Că pentru domnia lui Tiberiu și secretele istorice imediat următoare, Tacit a utilizat cronicile lui Aufidius Bassus și Servilius Nonianus. Iar, pentru domnia lui Nero, operele lui Cluvius Rufus, Fabius Rusticus și Pliniu cel Bătrân. De asemenea Tacit a consultat tragedia *Octavia*, scrieri biografice, consacrate vieții sau morții unor personaje celebre ale secolului I d.C. (*exitus*) și mai ales memorii. A recurs la memoriile Agrippinei și generalilor Corbulo și Suetonius Paulinus. Totodată istoricul a apelat la documentele de seamă ale senatului și la „actele” poporului roman (*Ann.*, 3, 3, 2; 13, 31, 1; 15, 74, 3; 16, 22, 3) și a consultat sărguincios¹² Căci Suetoniu respinge două alegații din *Anale*, referitoare la poemele lui Nero și la o cometă (*Ner.*, 52 și 36, 1 față de *Ann.*, 14, 16, 1 și 15, 47, 1). Iar Iulian era la curent cu apariția *Istoriilor* și cu proiectul alcătuirii *Analelor* (2, v 102).

560

ANALELE

arhivele senatului și ale puterii imperiale, de unde a extras scrisori și discursuri, care și-au pus rut importante. Pe de altă parte, în senat a cunoscut bătrâni, care trăiseră și acționaseră în vremurile lui Claudiu și Nero, pe care și-a consultat¹². În orice caz, Tacit nu numai că a utilizat materiale provenite din numeroase izvoare, dar a adaptat toate informațiile culese opticii sale personale și le-a transformat în profunzime într-o distilată totul în alambic sau genial¹³.

Textul *Analelor* nu ni s-a pus decât parțial. Dispunem de cărțile 1-4 și de segmente din 5-6, adică de hexada consacrată lui Tiberiu, precum și - cu unele lacune - de cărțile 11-12, hărzite unei părți a domniei lui Claudiu, ca și de cele dedicate lui Nero, adică 13-16. În principiu, Tacit respectă regula analitică, adică a expunerii evenimentelor an de an, mai riguros decât în *Istории*. De altfel el își afirmă această respectare (*Ann.*, 4, 71, 1), care îi permitea să evite transformarea discursului său într-o culegere de biografii imperiale. De aceea, istoricul tratează numeroase aspecte ale diacroniei Romei. De altfel el consemnează scrupulos numele consulilor care îi preiau atribuțiile la începutul fiecărui an. Totuși, în realitate, fidelitatea sa față de normele analitice nu este decât foarte parțială. Sau, altfel spus, Tacit înțelege seama de regula analitică numai atunci când îi convine. Scriitorul recurge la trihotomia tradițională a anului roman (probleme interne - probleme externe - probleme interne), dar atribuie fiecărui element un rol diferit de cel pe care îl împlinise în discursul istoric al lui Titus Livius. Politica externă este adesea înfățișată cu anticipație sau, invers, cu întârziere. Tacit tăia evenimentele militare și faptele oficiale, desigur urmate la Roma și la începutul anului, nu mai aveau însemnătatea din vremea Republicii, căci totul depindea de persoana principelui. Istoricul apelează frecvent la gruparea logică a faptelor, la rânduirea dramatică a evenimentelor și pune adesea în contrast fenomene petrecute, de fapt, în momente diferite. Scuzele sale de transgresare a regulii analitice (*Ann.*, 6, 38, 1; 12, 40, 5; 13, 9, 5) au un caracter foarte convențional. De altfel cele mai multe cărți ale *Analelor* încep sau se sfârșesc în cursul unui anumit an și nu la 1 ianuarie sau la 31 decembrie, încât Tacit practică o compoziție foarte suplă, în funcție de obiectivele mesajului său ori ale efectelor artistice urmite. Pe de altă parte, spre deosebire de *Istории*, opera analitică taciteică se concentrează asupra politicii interne. Viaa Capitalei devine principalul centru de interes. Cu sagacitate, Pierre Grimal observă că Tacit conservă totuși tiparele analitice pentru că el axa istoria Romei pe continuitatea statului, marcat anual de rugăciunea adresată de către consuli lui Iupiter, la începutul lunii ianuarie. Această explicație ni se pare foarte importantă¹⁴.

Oricum, materia *Analelor* reliefează că Tacit nu respectă făgăduiala, avansată cândva, de a narra epoca Antoninilor și preferă să se întoarcă spre o vreme mai îndepărtată. Dorința de a scrie și analitic, îndeobște consacrată unui trecut mai îndepărtat, nu explică nimic, fiindcă am remarcat distanța parțială a istoricului de tiparele consacrate ale speciei istoriografice respective. În realitate

Antoninii îl dezamăgiseră, iar „mâhnirea”, *maestitia*, lui Tacit atinsese nivelul ei cel mai înalt. De aceea, preferase să nu se mai refere explicit la ei. Spunem

561

TACIT

explicit, deoarece Tacit face aluzie destul de des la Antonini și scrie sub impactul amărăciunii resimțite de el. Îndeosebi ultima hexad este marcată de experiența tragică a anilor 117-118 d.C. Am arătat cândva că nararea morții lui Thrasea, de la finele *Analelor*, conotează durerea simțită de Tacit cu prilejul sfârșitului tragic al lui Avidius Nigrinus, a cărei lichidare fizică apare, ca într-un palimpsest, sub textul hărțuit victimei lui Nero. De fapt, Nero al lui Tacit subînsele pe Hadrian, iar favoriții ultimului Iulio-Claudian implică pe consilierii succesorului împăratului Traian. Reprobarea taciteică a mentalității elenistice, preconizată de Nero, vizează și unele practici ale lui Hadrian. Tacit nu mai crede într-o monarhie bună, foarte în eleaptă și respectuoasă față de tradiții. Cu sagacitate, Ronald Martin a observat că, potrivit lui Tacit, puterea absolută corupe absolut. Marele istoric devansează astfel reflecția modernă, care afirmă că dacă orice putere corupe, puterea absolută corupe în chip absolut. *Esențialul mesajului taciteic rezidă într-o sfidare lansată împotriva absolutismului, într-o sfidare condamnată de ecului, cum în elegea însuși creatorul ei*. De unde și reacția dezabuzată, care impregnează strălucitorul, am spune magicul discurs al *Analelor*. Ceea ce nu înseamnă că Tacit n-are nara cu atenție evenimentele petrecute sub Iulio-Claudieni. Dar, cum s-a remarcat, Tacit are tendința de a-și deplasa interesul de la motivul coral, foarte pregnant în *Istorie*, spre analiza unor personalități istorice de excepție¹⁵. În bine și mai cu seamă în rău.

„F R MÂNIE Î P RTINIRE”

Tacit dă seama uneori - este adevărat, foarte rar - de obiectivele urmărite de discursul său istoric. El își constituie o poetică a istoriei, pornind de la clișeele istoriografiei antice, dar și de la reflecțiile lui Cicero, Quintilian și Pliniu cel Tânăr.

Încă în opusculă, Tacit proclamase nezuința să dea relația „obiectiv” evenimentele, sprijinindu-se pe fapte {*Agr.*, 1, 2; 10, 1; *Dial.*, 1, 3}. Iar, în *Istorie*, declarase că va nara istoria „fără dragoste și fără ură”, *neque amore... et sine odio* (*Hist.*, 1, 1,5). Principala declarație în acest sens figurează totuși în *Anale*: „de aici intenția mea de a hărzi puține cuvinte lui August și numai sfârșitul acestuia, apoi de a înfrîna principatul lui Tiberiu și celelalte domnii, fără mânie și p r tinire favorabilă (*sine ira et studio*), ale căror pricini le am depărtat de mine” (*Ann.*, 1,1,3).

Aceste rânduri au făcut scurg enormă cantitate de cerneală printre cercetătorii moderni. Unii au luat în serios aceste declarații - de altfel, banalizate în istoriografia antică, după cum am arătat - și au proclamat obiectivitatea absolută a lui Tacit. Alții, dimpotrivă, l-au acuzat de ipocrizie și de deformarea monstruoasă a adevărului istoric. În sfârșit, numeroși savanți au privilegiat o atitudine nuanțată față de asemenea alegații. Emanuele Ciuceri l-a lăudat pe Tacit pentru

562

r

„F R MÂNIE Î P RTINIRE”

„obiectivitatea” lui, dar a recunoscut că marele istoric a prezentat, în discursul lui, două elemente diferite: evenimentul propriu-zis și viziunea spirituală a scriitorului despre acesta, care nu putea fi decât personală și deci întrucâtva deformantă. O opoziție similară emerge din considerațiile unor cercetători anglo-saxoni, care nu i-au atribuit lui Tacit imparțialitate, ci numai onestitate, „historical integrity”. În sfârșit, mai recent, cercetătorul francez Etienne Aubrion susține că nu trebuie să ne înșelăm de sinceritatea lui Tacit. Se cuvine totuși să nu-i atribuim o concepție tiințifică modernă, pe care nu avea cum să-o împărtășească. Ar trebui să judecăm alegațiile lui Tacit în funcție de formația lui retorică și de relațiile istoriografiei romane cu arta oratorilor. „Imparțialitatea” lui Tacit s-ar confunda cu tehnicile persuasiunii, căci maniera sa de a lua în considerare și de a interpreta evenimentele istorice este cea a unui avocat. Dar în acest fel Tacit credea că accede la un adevăr mai profund și la capacitățile de a analiza fenomenele sub multiple aspecte¹⁶.

Ce spune însuși Tacit? Nu-și explică el declarația programatică, din prologurile *Istoriilor* și *Analelor*! Nu completează deloc aceste alegații? De fapt, Tacit elucidează destul de pregnant aserțiunile, care îi servesc drept baze ale poeticii istoriei. Istoricul își prezintă demersul istoric ca o întoarcere la metodologia istoriografiei din timpul Republicii. Scriitorul evidențiază elocința și lealitatea, integritatea vechii istoriografii. Căci, după Actium și îndeosebi după moartea lui August, relațiile istoricilor ar fi fost deformate de adulărie sau de urfa de împărații defuncți (*Hist.*, 1,1,2; *Ann.*, 1, 1, 2). Pe de o parte, Tacit dă seama de p r tinirea excesivă a istoriografilor din vremea Imperiului și de utilizarea critică a izvoarelor sale, iar, pe de altă parte, el nu pledează niciodată pentru imparțialitatea absolută.

Vrea doar să se ferească de pasiunile excesive și nu recuză preferințele ori aversiunile raționale, bine întemeiate. Pe urmele lui Cicero, marele istoric pledează doar pentru verosimilitate, pentru veracitate. Mai mult decât atât, el pune în lumină chiar limitele veracității și integrității sale: „socot că cea mai de seamă sarcină a analelor este să nu lase trecute sub tăcere virtuțile; de asemenea, să inspire teamă vorbelor și faptelor strâmbe de viitorime și de hulă” (*Ann.*, 3, 65, 1). Prin urmare, care ar fi misiunea *Analelor*? Desigur, laude virtuțile, să condamne viciile și să instruiască bășinii. Sît el procedaseră istoricii din trecut (*Agr.*, 1, 2). Încât Tacit consideră esențială misiunea (*munus*) educativă a strategiei sale istoriografice. Tacit se mulțumește doar să fie echitabil și credibil, căci, pentru a-și instrui cititorii, el trebuie să se manifeste ca un martor al comportamentelor înaintașilor, al omului în general. *Marea forță a discursului tacitei rezidă tocmai în faptul că el nu este numai martorul unei anumite secvențe istorice, ci al omului, al umanității în general.* Tacit nu înlege să fie un martor rece, impasibil. Scriitorul pune pasiune în demersul său, distribuie recompense și pedepse, se comportă nu numai ca un martor, ci și ca un judecător în *Justi* iar. Istoricul intenționează adevărate procese unora dintre personajele sale.

TACIT

Tacit evocă și alți factori, care îi limitează veridicitatea. Absolutismul imperial și atmosfera de la Roma îl împiedicau să pronunțe anumite alegeții: „misiunea noastră este la strâmtoare și truda ne este fără glorie” (*Ann.*, 4, 32, 2). Astfel, mărturisite Tacit de asemenea caracterul aluziv al discursului său istoric. El adaugă că nu dorește să vexeze pe descendenții celor ce se înjosiseră în vremea lui Tiberiu, în vreme ce un elogiu prea struitor al virtuții ar putea contraria pe romanii ce sunt cuprinși de remușcări și se simt stânjeniți, când este lădat o performanță de seamă (*Ann.*, 4, 33, 4). Încă în primul său opuscul, Tacit declarase că oamenii vremii sale acceptă mai lesne reprobarea viciilor decât elogiarea virtuții: „atât de crude și de vătămașe virtuților ne sunt timpurile” (*Agr.*, 1, 4), exclamase el. Astfel, istoricul însuși explică de ce struie asupra răului și anticipează idei ale lui Freud. Pe lângă psihismul său, îl obligau la privilegierea virulenței critice orizontul de așteptare al contemporanilor și, ca în zăuina de a-i corectă, a-și instrui și ameliora.

Tacit consideră că pentru a-și realiza obiectivele strategico-educative este necesar să-și emoționeze cititorii. Am observat mai sus că el atribuie „elocință”, *eloquentia*, istoriografilor republicani, pe care îi elogiază. Or pentru el, ca și pentru Quintilian (*Inst. Or.*, 10, 2, 7), elocința echivalează cu geniul literar, cu o elaborare artistică, de fapt comun tuturor genurilor și speciilor scrisului. De aceea, Tacit califică adesea drept „elocvenți” diverși istoriografi anteriori (*Agr.*, 10, 1; *Hist.*, 1, 8, 1; 4, 43, 2 etc). Această „elocință” nu se contrapune, ci, dimpotrivă, este imaginată de Tacit drept complementară noțiunii de *fides*, închipuită la el ca lealitatea, buna credință, credibilitatea, veracitatea unor istorici ca Titus Livius (*Ann.*, 4, 34, 3). Marele istoric excelase atât prin „elocință”, cât și prin *fides*. De aceea, Ronald Martin socoate că Tacit încearcă să concilieze între ele tradiția istoriografiei „serioase”, *pragmatike* în grecește, pe care o ilustraseră Polibiul și Sempronius Asellio, și orientarea istoricilor isocratice, retorizantă și patetică, odinioară reprezentată de Caelius Antipater. Desigur, grija lui Tacit pentru veracitate nu-l poate împiedica să judece oamenii și faptele cu o anumită părținitate și cu destul de mult mânie. Dar atât *ira* cât și *studium* sunt menite între limite rezonabile, lăsa adar, în ce consistă poetica taciteică a istoriei. În sinceritate, în simțul echității și credibilității, în orientarea educativă a unui discurs, de altfel menită să emoționeze, să strălucească prin talent literar. Tacit dorește să judece oamenii cu pasiune atent limitată și cu virtuți artistice strălucitoare. În vreme ce viziunea retorică asupra lucrurilor și nu numai utilizarea anumitor procedee ale declamatorilor - care, cum am văzut, a fost judicios evidențiată de către Etienne Aubrion - se integrează perfect acestei poetici a istoriei¹⁷. Sau altfel spus, Tacit este înclinat să neglijeze adevărul exterior, de suprafață, al evenimentelor pentru a descoperi ceea ce el considera a reprezenta un adevăr mai profund, moral și moralizator, organic literar.

Istoricul se consacră istoriografiei și ca să-și elucideze frustrările încercate sub domnia lui Domitian. Să nu uităm că - în inaugurarea discursului istoriografic, când

564

„FĂRĂ MÂNIE ÎN PĂRȚINITATE”

depășise vârsta de 40 de ani! Căutarea frumuseții artistice încununează la el căutarea, fie și parțial, convertită între parametrii retoricii, a adevărului moral profund. Chiar în *Anale* unde, cum am văzut, se

concentrează asupra relațiilor dintre principii și clasa politică, Tacit se preocupă totuși de avatarurile absolutismului, de revoltele provinciale și de războaie. S-a arătat cu judiciozitate că primele cuvinte din *Anale* comportă un adevărat program istoriografic: „Ora în care Roma l-a răsturnat pe Nerva și a început regatul lui Traian” (*Ann.*, 1, 1, 1). Prin urmare, Tacit vrea să realizeze istoria Romei, și nu atât a împăraților¹⁸. De unde, adăugăm noi, și trecerea de la biografie și monografie la *historia* și la analitic, specii istoriografice înzestrate cu un spectru mai larg de investigație. „Romanocentrismul” lui Tacit emerge pretutindeni. El asumă un adevărat cult al Romei, încarnat, în concepția lui, în marea imperiului ei. Roma este „capul” sau „petenia”, *caput*, a tuturor lucrurilor (*Ann.*, 1, 47, 1), ea conduce totul (*Ann.*, 3, 47, 2). Dar cum consideră Tacit că se produc fenomenele istorice? În ce rezidă cauzalitatea lor?

Cauzalitatea istoric

Tacit acordă o importanță majoră cauzalității istorice. Nici un alt roman nu învederă o asemenea preocupare pentru decelarea factorilor cauzali. De altfel el consideră că mărunturile faptele revelează mai bine decât profunzimile ale istoriei (*Ann.*, 4, 32, 4) și oamenii extrag lecții utile lor din ceea ce se întâmplă altora (*Ann.*, 4, 33, 2). În *Istorie*, unde carcanele analitice îl apăsău sau în măsuri mai reduse, marele scriitor își proclamă limpede interesul pentru cauzele profunde ale fenomenelor istorice și, dezechilibrat substanțial lor: „Însă înainte de a scrie despre ce mi-am propus, mi se pare că trebuie să amintesc care erau starea Romei, gândul armatelor, atitudinea provinciilor, ce era și născut și ce era bolnav pe globul pământesc, încât să se cunoască nu numai peripețiile și efectele lucrurilor, care de cele mai multe ori sunt întâmplătoare, ci chiar structura și cauzele fenomenelor” (*Hist.*, 1, 4, 1). Prin urmare, Tacit nu zărește să detecteze cauzele profunde și logice, mai degrabă structura, *ratio* în textul latin, ale istoriei. Iar substanța profunzimilor, căutate de Tacit, denotă boala și născutarea spirituală a oamenilor. Istoricul preconizează trei repere - Roma, armată și provinciile - pentru a subordona totul criteriului moral și dihotomiei, implicate de el. Binele și răul sunt transferate, în virtutea unei duble metafore medicale, în sfera civilizației romane, concepute în cadrul unui adevărat anticlimax, început cu Roma și terminat cu provinciile. Tacit statuează semnificația morală, am spune *metapolitică*, deoarece din perspectiva eticului își propune să judece fenomenele politice.

Pe de altă parte, noi credem că pentru a desluși cauzele profunde ale fenomenelor istorice, Tacit împrumută lui Polibiul trihotomia factorilor cauzali, preconizată de marele istoric grec. Această trihotomie rezidă în cauza fenomenelor - *aiôn* aîne grecești -, în începutul lor - *arênê* - și în pretext - *profasis*. Referindu-se

565

TACIT

la rebeliunea militară, care adusese pe Vitellius la conducerea Imperiului, istoricul reliefează că mișcarea respectivă începuse prin expediția victorioasă a legiunilor Rinului împotriva lui Vindex, răzvrătit contra lui Nero. Acesta este deci „începutul”. Dar esențiale au fost resentimentele soldaților, aroganța și setea lor de avuții, ca și teama prilejuite de întoarcerea lui Galba. La acest nivel se află deci cauza profundă, mai ales moral-psihologică și metapolitică. În vreme ce pretextul l-au constituit zvonurile, *rumores*, potrivit căroră Galba ar fi intenționat să decimeze legiunile din Germania (*Hist.*, 1, 51, 2-9). Tacit se referă, a adăru, și la setea de bogății. Uneori istoricul pune importante probleme ale economiei de război (*Hist.*, 2, 82-84). De aceea, nu este adevărat că el ar neglija faptele de civilizație, cum afirmă unii cercetători. Însă *Tacit acordă prioritate absolut factorului moral, închipuit ca metapolitic*.

Reduce totuși Tacit cauzalitatea istorică la determinismul uman? Nu atribuie el nici un rol cauzal factorilor transcendenți, destinului și zeilor? Chiar din ceea ce am arătat mai sus, rezultă că el emerge ca mult mai antropocentrist decât Titus Livius. Săvârșii au inventariat scrupulos enunțuri taciteice, care proclamă rolul activ al transcendentului, contrapuse categoric altor pasaje, unde Tacit își afirmă scepticismul. Contradicția nu se pare relevantă. Opiniile că ea poate fi rezolvată dacă luăm în considerare enunțul unde, în legătură cu nenorocirile abătute asupra romanilor în 68-70 d.C., Tacit exclamă: „zeii nu se îngrijesc de siguranța noastră, ci se războie pe noi” (*Hist.*, 1, 3, 2). Și alte enunțuri relevă mânia ori răzburarea zeilor asupra oamenilor (*Hist.*, 2, 38, 5; *Ann.*, 4, 1, 2; 14, 5, 1; 16, 1 -3 etc). În contrapartidă, bravura constituie apanajul exclusiv al oamenilor: zeii se află de partea celor curajoși (*Hist.*, 4, 17, 10). Cum s-ar putea explica această optică taciteică? Prin intropatia fenomenelor istorice. Într-adevăr, Tacit se implică personal și total în evenimentele pe care le narază, practic o adevărată trăsătură a istoriei. Sacerdot roman, el ezită totuși în privința existenței și incidenței zeilor, destinului în viața oamenilor.

În orice caz, rolul transcendentului în cauzalitatea taciteică a istoriei apare ca relativ modest. Căci calamitățile și reacțiile zeilor sunt declanșate tot de „morăvurile”, *mores*, ale oamenilor, desigur de relele lor obiceiuri. De aceea, determinismul uman diminuează funcția cauzală a transcendentului, pe când rolul acesteia potențează impactul faptului omenesc. Tocmai pentru a diseca actul omenesc, Tacit scrutează cele mai profunde cute ale psihicului uman¹⁹. În același timp, oviile lui Tacit în privința funcției cauzale a transcendentului traduc și filosofia lui, probabilismul Noii Academii.

Filosofia și mentalitatea lui Tacit

Într-adevăr Tacit n-a fost deloc ostil filosofiei, cum au crezut unii cercetători. *E contrario, el n-a fost numai un mare istoric și un mare artist, ci și un adevărat filosof*. Dar Tacit a aparținut acelei

antifilosofii, profund antidogmatice și antisistematice, care a fost *Noua Academie*, prezentat adesea de noi în capitolele

.566

FILOSOFIA ȘI MENTALITATEA LUI TACIT

anterioare. Pe de altă parte, am semnalat mai sus cum își proclamă însuși Tacit adeziunea la probabilismul Noii Academii. De altfel, tocmai în virtutea unei asemenea filosofii pragmatice - care însă nu era eclectică! -, Tacit se hărțuiește să investigheze moravurile, abordări concrete, fenomenologice a problemelor. Marele scriitor elogiază o asemenea metodologie într-un enunț, care a fost de regulă interpretat. Referindu-se la educarea lui Agricola, istoricul evidențiază că acesta „a reînvățat din elepciune simțul marelui: ceea ce este foarte dificil” (*Agr.*, 4, 6). Încât Tacit n-a vrut să afirme astfel că este greu să dobândești simțul marelui, dacă te consacri filosofiei, ci, dimpotrivă, că filosofia ne înzestrează cu un asemenea simț, dacă ostenim cu ardoare, cu pasiune, ca și când am învăța. Însă o astfel de trudă este, firește, dificilă. De altfel principiile politice, aplicate de Agricola în Britannia, erau inspirate din *Republica* lui Platon. Tacit însuși l-a proclamat pe marele filosof atenian „cel mai de seamă dintre înțelepți” (*Ann.*, 6, 6, 2).

Noua Academie, care, reamintim, descindea din Platon își inspiră lui Tacit o metodă specifică de cercetare a evenimentelor și îndeosebi a mobilurilor psihice aflate la baza lor: dezbaterile unor interpretări contrarii, *disputatio in utramque partem*, cândva practică și de Cicero, de la care istoricul împrumută opțiunea lui filosofică. De aceea, Tacit propune foarte frecvent mai multe explicații - contradictorii între ele - pentru un comportament uman și încearcă să penetreze, în complexitatea ei, încoerența conduitei omenești. Pentru aceasta, discursurile și interpretările antitetice, îndoiala, probabilitatea, opinia (și nu certitudinea!) se ciocnesc între ele în textul taciteic, aproape în fiecare capitol și aproape în legătură cu fiecare problemă abordată de scriitor. Câteodată Tacit etalează chiar trei explicații posibile. Astfel, pentru a elucida de ce Tiberiu meninea multă vreme guvernatorii de provincie în sarcina lor, Tacit invocă trei explicații: fie că împăratul nu voia să -i creeze noi probleme, fie că era invidios, nedorind ca prea mulți senatori să ocupe promagistraturile, fie pentru că era organic un nehotărât (*Ann.*, 1, 80, 2-3). Ca și -i exprimă îndoialile și sugereze pluralitatea explicațiilor, Tacit mobilizează construcții disjunctive, de tipul „fie... fie”, „sau... sau” etc. Fără îndoială, de multe ori îndoiala lui Tacit nu este decât parțială, căci el înclină în favoarea uneia dintre explicații, îndeosebi ultima furnizată. El invocă adesea „zvonurile”, *rumores*, spre a sprijini una dintre explicații. Contextul comportă diverse elemente spre a înclina balanța în favoarea uneia dintre interpretări, dar fără a exclude complet pe cealaltă. Presupunând că nu emerg decât două soluții. În dizgraia sa, Agrippina se vede abandonată de majoritatea acoliților săi, cu câteva excepții. Acești prieteni constanți în mână pe lângă ea, fie din afecțiune, fie mânași de ură (*Ann.*, 13, 19, 2). Tot contextul și mai cu seamă cazul lui Silanus, rămas în preajma Agrippinei ca să o spioneze, pledează pentru a doua explicație. În acest mod, Tacit construiește o foarte iscusită și complexă artă a insinuării. Cu toate acestea, fie că înclină vizibil către una dintre explicații, fie că nu privilegiază nici una, Tacit strecoară totdeauna în text o

567

TACIT

anumită incertitudine și incită imaginația cititorului său. O asemenea metodă traduce limpede opțiunea în favoarea Noii Academii, chiar dacă nu lipsește câteodată o coloratură stoică, cristalizată în cultul virtuții, al austerității și al nobilei conduite... Totuși aceste conotații stoice ilustrează mai degrabă fidelitatea taciteică față de tradiția moraliștilor romani, de particularitățile etnostilului roman, decât simpatia pentru învățăturile Porticului. Căci, dacă uneori Tacit elogiază anumiți stoici, ca Thrasea, Heividius Priscus și Musonius Rufus, îndeosebi el incriminează adepții Porticului pentru ipocrizie și exhibiționism intelectual (*Agr.*, 29, 1; *Ann.*, 15, 45; 16, 32). Iar atitudinea lui Tacit față de Seneca este mai degrabă echivoc²⁰.

Fervent al Noii Academii, Tacit ajunge să aplice, după propria noastră, dialectica carneadeică probabilismului însuși. Astfel, câteodată probabilismul este el însuși doar plauzibil și probabil, deci supus îndoielii. Încât Tacit își permite să asume câteva certitudini, anumite invariante. Și acestea sunt subordonate bunei serviri a statului roman. Fost magistrat și înalt funcționar, Tacit conferă serviri statului o poziție centrală, în cadrul mentalității sale, și o valoare absolută. El aderă, cu anumite nuanțe, la codul socio-cultural, care încerca să încalce romanilor o nouă identitate. Deoarece Tacit percepe în profunzime criza vechii identități a romanilor. De fapt, marele gânditor abordează universul uman în funcție de patru noțiuni: „rol”, *persona*, „demnitate”, *dignitas*, „libertate”, *libertas* și *disciplina*. *Persona* apare rar în textul taciteic, deoarece era un *lexem* „tabu”, din pricina originilor sale. Am văzut, în volumul anterior, cât era de important acest concept în ochii romanilor. La Tacit *persona* înseamnă „mască”, dar mai ales rol social și uman bine împlinit, competență umană, însuși profesional. El îl

evoc pe Agricola, p r sind rolul de personaj oficial, masca puterii, când se întorcea în sânul familiei (*Agr.*, 9, 4). în alt enun , *persona* desemnează rolul, personajul oratorului autentic (*Dial.*, 10, 6). îns *persona* nu apare niciodat în operele majore ale lui Tacit. în schimb, *dignitas* emerge frecvent din discursul taciteic. Acest cuvânt ilustrează atât demnitatea, înalta elevat , chiar aparen a distins (ca în *Ann.*, 1, 11, 2), cât i magistratura, cariera onorurilor, în slujba statului, care îng duie buna servire a statului cu demnitate. Apreciem c *dignitas* este cuvântul-cheie pentru în elegerea mentalit ii lui Tacit, principala lui metavaloare, axa gândirii metapolitice a scriitorului. îns i *libertas* constituie un concept deosebit de însemnat pentru Tacit. Istoricul nu are în vedere libertatea interioară a stoicilor, ci gândirea i demersul liber, expresia slobod a propriei ra iuni, în orice caz motivat . Câteodată *libertas* indic republica i via a ei liber (*Hist.*, 2, 37, 2; *Ann.*, 1, 1, 1; 33, 3 etc), pe care Tacit le admira vibrant; „dup cum vechea vreme a v zut care este limita libert ii, noi am v zut culmea sclaviei” (*Agr.*, 2, 3). De altfel Tacit admir i libertatea, de care beneficiază popoarele barbare primitive, ca britanii i germanii. în ultim instan , elogiul libert ii germanilor conotează , implic , subîn elege pledoaria pentru libertatea romanilor. Pu ini scriitori s-au manifestat, în literatura universal , ca paladini ai libert ii, la

568

FILOSOFIA I MENTALITATEA LUI TACIT

nivelul atins de Tacit. Exacerbarea despotismului îl tulbur profund pe Tacit! Pretinsa rivalitate dintre Germanicus i ambi ia lui Seian se desf oară în cadrul mai larg al confrunt rii dintre partizanii libert ii i cei ai despotismului. Pentru c Tacit consider c *libertas* subzist i în absolutism: „libertatea lui Thrasea a sf râmât sclavia altora” (*Ann.*, 14, 49, 1). Deci *libertas* conotează , la Tacit, de asemenea, independen a gândirii. Ea se contrapune „dezm ului” sau „licen ei”, *licen ia*, adesea declan ate în vremea Republicii (*Dial.*, 40, 2). De aceea, Tacit consider necesar *disciplina*. Militar , îns i civic . C ci *disciplina*, împreun cu *fortuna* au asigurat permanent existen a statului roman (*Hist.*, 4, 58; 73-74)²¹. Astfel, aceste patru no iuni devin la Tacit permutabile.

Indubitabil Tacit nu pare a accepta tendin ele universalizante, vizibile în discursul mental al contemporanilor s i. El r mâne „cet ean roman” mai degrab decât „om roman”. Pentru istoricul politolog, invariantele gândirii sale, bazele mentalit ii sale de „cet ean”, ce accepta par ial noua axiologie a romanilor, configurează tocmai demnitatea, datorit c reia se îndepline te rolul social i profesional liber, adic în virtutea unei motiva ii personale, implicând, la rândul ei, o riguroasă disciplin . în timp ce Tacit judecă sever pe cel ce serve te statul, neînzestrat cu roadele unei asemenea mentalit i. Tacit scoate în relief propriul s u sistem axiologic, când - chiar în prima sa scriere! - opune demnul, competentul, liberul i disciplinatul Agricola, adic încarnarea metavalorilor taciteice, nefolositorilor martiri ai opozi iei stoice: „s tie cei ce au obiceiul s admire numai cele neîng dute c pot s existe b rba i mari chiar sub principii r i, c respectul i m sura, dac se adaug h rnicia i vigoarea, ajung s se bucure de lauda prin care foarte mul i au str lucit datorit unei mor i spectaculoase i pe c i abrupte, dar f r nici un folos pentru stat” [*Agr.*, 42, 6). Prin urmare, împotriva principilor „r i” nu ac ionează b rba ii „buni”, ci cei „mari”, *magni*, în text. Dihotomia „buni”/versus „r i”, atât de frecvent evocat de Tacit, este astfel dep it . C ci, în discursul taciteic, adesea cei „r i” înfrâng pe cei „buni”. îns b rba ii „mari” înving „r ii” monarhi, în virtutea demnit ii lor, întrucât ei ac ionează pentru servirea sau „folosul” statului; *usus rei publicae*, în textul istoricului. Cuvintele esen iale sunt rostite, chiar din prima oper a lui Tacit: etimoanele gândirii istorico-politice taciteice emerg în acest fel. Urm toarea schem va da seama de raporturile dintre ele:

dignitas-

persona

libertas

disciplina

usus rei publicae

I principes

ciues Romani

569 -----

TACIT

Servirea statului este, a adar, clar privilegiat de c tre Tacit. Ea este util , chiar indispensabil , în vremea unei crize moral-axiologice, care schimb identitatea romanilor, i mai ales sub principii cei mai „r i”. Pe de alt parte, Tacit, în virtutea modului s u de a gândi, metapolitic, asum ceea ce a fost definit drept o concep ie etico-juridic . Astfel, s-a ar tat c el refuz legilor eficacitatea practic în privin a corect rii distorsiunilor social-morale. Chiar când legile sunt bune, ele nu pot func iona satisf c tor din pricina interven iei for ei brute, intrigilor i venalit ii (*Ann.*, 1, 2, 1; 3, 27, 1). Chiar dac ini ial sunt corect aplicate, în cele din urm sunt neglijate (*Ann.*, 6, 17, 4). De aceea, Tacit proclam prevalen a bunelor moravuri i crede, mai ales, în în elepciunea codului legislativ arhaic al celor

douăsprezece Tabule (*Ann.*, 3, 27, 1). Multiplicarea ulterioară a legilor a fost semnul coruperii statului (*Ann.*, 3, 27, 3). S-a susținut că astfel Tacit asumă punctul de vedere al patricienilor de la începuturile Republicii²². În realitate, după părerea noastră, Tacit preconizează mai ales înțâietatea cutumei și moravurilor față de legislația statală. Când elogiază codul decemviral, Tacit afirmă că acesta excela pentru că fusese alcătuit într-o vreme a moravurilor sănătoase. Deși Tacit n-a arborat niciodată paseism și pesimism total, în pofida alogiilor anumitor exegeți ai operelor lui. El consideră că trebuie totdeauna să se nădăjduiască, căci virtutea nu moare niciodată. Sau altfel spus: „nu toate au fost mai bune în vremea înaintașilor noștri, iar chiar timpurile noastre au dat la iveală multe vrednice de laudă și talente, care trebuie să fie imitate de urmașii noștri”. (*Ann.*, 3, 55, 5).

Prin urmare, nu trebuie pierdută speranța nici în viitorul Romei. De fapt, Tacit în elege căfora Imperiului ajunsese la apogeu și că Roma relansa expansiunea. Chiar dacă nu împotriva germanilor, cum credea el, între altele, că ar fi fost oportun. De aceea, s-a interpretat adesea greșit un ablativ absolut celebru din *Germania*, care a fost curg mult cerneală în secolul nostru. Într-adevăr, pe Tacit îl bucură discordia, care subminează pe germani „în vremea ce destinele Imperiului se grăbesc”, *urgentibus Imperii fati*s (*Germ.*, 33, 2). Nu se află în cauză destine, ce s-ar grăbi spre sfârșitul Imperiului, pe care Tacit l-ar fi presimțit. Ci o soartă care „presează”, care împinge, înaintează și grăbește Roma spre noi cuceriri, în ajunul expansiunii lui Traian pe Dunăre și în Orient²³.

Este însă adevărat că discursul taciteic reliefează în special o „comedie inumană”. Reflexe ale unei societăți degradate, principii emergente și prin excelență. Perspicacitatea acută pare să-l fi ajutat pe istoricul politolog să înțeleagă că potențialul absolutismului se realizase atât sub domniile împărașilor inspirați de modelele despotismului elenistic, cât și în vremea celor considerați „buni”, toleranți și tradiționaliști. Însă Tacit are tendința să reducă totul, conduita și strategia politică a cezarilor, la caracterul lor. El este nefavorabil chiar lui August, căci reproduce atât elogiile, cât și criticile îndreptate împotriva fondatorului Principatului, ca să încline spre cele din urmă (*Ann.*, 1, 9-10). Pornind de la izvoarele sale, îl consideră pe Tiberiu ca pe un ipocrit și un monstru, avid de

570

FILOSOFIA ȘI MENTALITATEA LUI TACIT

putere, ca pe cel mai rău dintre cezari”. Este, de asemenea, ostil lui Gaius -Caligula, Claudiu și Nero. În sfârșit, Galba ar fi fost inapt să cârmuiască Imperiul (*Hist.*, 1, 49), iar Otho și Vitellius sunt, de asemenea, blamați. Atitudinea taciteică față de Vespasian pare echivocă, fiind de fapt nefavorabilă lui. Cum am văzut, Domitian este aspru incriminat. Totodată, Tacit este deosebit de sever față de femeile casei imperiale, ca Livia, Messalina sau Agrippina.

Pasionate și vicioase, ele sunt parțial structurate după standardele tragediilor lui Seneca, traduse în caracterele atribuite Fedrei și Medeei. Setea de putere se amalgamează cu patima sexuală, cu adulterul și incestul. Cum s-a arătat, Tacit conexează între ele pulsunile carnale, aviditatea de putere și instinctul morții. Singurul membru al familiilor imperiale, pe care îl elogiază Tacit este Germanicus, fiul adoptiv al lui Tiberiu. Dar, pe de o parte, Germanicus nu domnise niciodată, iar, pe de altă, calitățile, conferite lui, îi îngăduiau istoricului să-l blameze mai accentuat pe Tiberiu. Căci, Germanicus emerge din discursul taciteic ca un anti-Tiberiu, strălucitor, generos și brav. Poate că Tacit credea că un om ca Germanicus n-ar fi putut niciodată deveni împărat. El era prea onest pentru tronul imperial. Gesta lui Germanicus peste Rin culminează în ceremonia care tersește urmele dezastrului lui Varus (*Ann.*, 1, 60-62). Tacit nu menționează erorile comise de Germanicus peste Rin și nici politica în eleaptă, pe care o practicasese acolo Tiberiu. De altfel nu elogiază Tacit pe Germanicus și pentru că acesta combătuse aprig pe germani, spre deosebire de Traian? Oricum, Germanicus constituie dubletul moral și narativ al lui Iulius Agricola, eroul cel mai îndrăgățat de Tacit. Este relevant faptul că, într-un succint portret direct, istoricul atribuie lui Germanicus „caracter cetănesc”, *ciuile ingenium*, și o „uimitoare amabilitate”, *mira comitas*, care se opuneau viciilor lui Tiberiu (*Ann.*, 1, 33, 2). Germanicus arborea, prin urmare, atitudine cetănească, *ciuilitas*, virtute atribuită în mod curent lui Traian, și se purta cu romanii ca un egal al lor sau „însoțitor”, *comes*.


Oricum, Tacit pare a adera la faimoasa exclamație a lui Montanus: „cea mai bună zi după un principe rău este cea dintâi” (a domniei următoare, *Hist.*, 4, 42, 13). Însă, dacă toți împărașii sunt sau devin răi, în virtutea logicii ineluctabile a absolutismului, statul le este superior. El trebuie servit căci „principii sunt muritori, iar statul este etern” (*Ann.*, 3, 6, 3). Statul, adică orice stat, dacă este roman. De altminteri, cu intuiția sa genială, Tacit observă că principii, oricât de răi ar fi, nu pun în primejdie Imperiul și viaa provinciilor, deoarece ei reprimă nemilos doar în Capitală (*Hist.*, 4, 74, 4)²⁴.

Tacit este un nostalgic al vechii republici romane, dar în eleagea că restaurarea ei devenise imposibilă. Condiția puterii, în anti-Cetatea, care era Imperiul, rezida în autoritatea unui singur om (*Ann.*, 1, 6, 7). Marele scriitor sesiza că devenise imposibilă furierea constituției mixte, *mikte*, cândva preconizate de Cicero (*Ann.*, 4, 33, 1). Tacit percepea, de asemenea, vocaia militară a Principatului. Sfârșitul lui Nero, afirmă istoricul, dezvăluise secretul Imperiului, *arcanum imperii*: posibilitatea creșterii unui principe nou în altă parte decât la Roma, datorită acțiunii militarilor din provincii (*Hist.*, 1, 4, 2). Firește, Tacit se opune autoritarismului

²² Tacit este, de fapt, fascinat de personalitatea lui Tiberiu. Fără să-l convertească într-un *alter ego* al său, cum afirmă unii cercetători, îi transferă unele dintre propriile sale pulsuni.

excesiv. S-a arătat că o serie de termeni taciteici incriminează puterea abuzivă ca „dominație”,

domina iei, ce se opune conceptului de *libertas* (de pildă, în *Ann.*, 1,1,1), „puterea ilegală”, *potentia* (*Ann.*, 1,1,1), „armele”, *arma*, chiar *imperiun*⁶. În discursul istoric taciteic, se manifestă, de altfel, o evoluție în privința monarhiei inevitabile. Multă vreme - practic, până în 112 d.C. - la cotitura absolutistă a politicii lui Traian -, mai puțin în *Agricola* și în *Germania*, în mod mai sensibil în *Dialogul despre oratori*, cu unele reticente, în *Istorii*, Tacit a nădăduit în concilierea dintre Principat și libertate, adică într-un regim monarhic tolerant față de clasa politică romană (*Agr.*, 3, 1). În *Istorii*, el arată că monarhul în elept trebuie să în egală măsură aibă între o republică imposibilă și servitute, care caracterizează statele prea autoritare, precum cele din Orient. De aceea, Galba declară succesorului său desemnat: „vei cărmui oameni care nu pot suporta nici întreaga servitute și nici întreaga libertate” (*Hist.*, 1, 16, 9). Teribilă constatare! Am arătat că, pentru Tacit, un bun principat presupunea, în primul rând, înlocuirea eredității dinastice prin adoptarea celui mai bun senator ca succesor desemnat (*Hist.*, 1, 15-16). Am relevat mai sus acest lucru. După 112 î. mai ales, după 117 d.C., data accesului lui Hadrian la puterea imperială, fără a renega filosofia sa politică, Tacit pare a pierde speranța în punerea ei în operă. Decepționismul, mai degrabă decât pesimismul lui Tacit, pare incontestabil. Schema următoare poate da seama de evoluția concepțiilor taciteice despre monarhie:

I	Ann.		DECEPIE
	Aar.	- Germ.	
SPERANȚĂ	<div style="text-align: center;">  </div>		f

Tacit nu devine însă republican. Pare a crede că numai Germanicus ar fi putut restaura republica (*Ann.*, 1, 33, 2). Totuși, după moartea lui Germanicus, restaurarea republicii ajunse imposibil de realizat. Istoricul continuă să creadă în libertatea intelectuală, pe care tiranii nu puteau să o nimicească (*Ann.*, 4, 35, 6-7). Aplicarea unui nou cod socio-cultural continuă, a adăru, să fie cu puțin. Chiar în pasajul unde reliefează că vor exista totdeauna virtuți, Tacit susține că fenomenele naturii și istoriei evoluează ciclic. Prin urmare, virtuțile organice ale romanilor ar putea triumfa cândva. Viața este eternă, căci oamenii, ale căror virtuți vor putea totdeauna birui.

572

POLITICA ROMEI ÎN OBSERVAȚIA SOCIO-POLITICĂ

Politica Romei și observația socio-politică

Tacit dă seama, cu o sagacitate uluitoare, de marile tendințe politice ale Romei epocii sale și ale secolului I d.C., de potențarea ineluctabilă a monarhiei, de riscurile și de ecourile puternice, pe care le implica o conduită demnă. Tacit conștientizează mutațiile suferite de moravuri, emergența unui nou tip de societate. Totuși Tacit a fost un istoric senatorial, exponentul unui mod de a gândi „patrician”, impregnat de conflictul, petrecut în psihicul său, între violențele instinctuale și o cenzură severă, între frustrări și o optică elevată. Tacit este obsedat nu numai de constrângerile tiraniei, ci și de discordia socială. Îl preocupă mecanismele colective, în *Istorii*, dar și în *Anale*. El relevă rebeliunea legiunilor, din 14 d.C., se exprimă prin mii de guri și de glasuri, astfel încât o asemenea solidaritate spontană era foarte primejdioasă (*Ann.*, 1, 32, 3). De altfel starea de spirit a soldaților s-a modificat iute și cei mai activi dintre ei s-au ridicat împotriva principalilor rebeli (*Ann.*, 1, 44, 2-3). A adăru Tacit incriminează furia mulțimilor, căruia le atribuie gustul pentru dezordine, instinctul gregar. I se întâmplă uneori să recunoască mulțimii reacții generoase (*Ann.*, 2, 82; 3, 1; 14, 60-64). Semnalează, astfel, solidaritatea plebei cu sclavii nevinovați, condamnă și după uciderea lui Pedanius Secundus (*Ann.*, 14, 42, 2). Tacit elogiază sclavii rămași credincioși stăpânilor (*Hist.*, 1, 3, 1; *Ann.*, 14, 60, 3) și reprobă sever pe cei ce se revoltă împotriva condițiilor lor (*Hist.*, 1, 4, 3; *Ann.*, 4, 27). Prejudecățile sale sunt doar parțial compensate. Disprețuiește pe liberi și nu aprobă ascensiunea lor socială (*Ann.*, 2, 12, 3; 3, 61, 1; 11, 35, 1; 13, 19, 4; 26-27; 14, 39; 15, 54), dar nu subscrie tendința ei de a li se deteriora statutul social

(*Ann.*, 13, 26-27) îl elogiază, cum vom vedea, comportamentul unei libertine. În pofida romanocentrismului său, al faptului că primele cuvinte din *Anale* sunt „ora în care Roma”, Tacit privește cu favorabil ascensiunea socială a burgheziei italiene și provinciale, a „oamenilor noi”, ale căror merite le elogiază (*Ann.*, 3, 55, 3). Desigur, consideră că provincialii nu au dreptul să se revolte împotriva administrației romane, oricât de rea ar fi fost ea (*Ann.*, 3, 40-47; 15, 20-22 etc.), însă pledează pentru o gestiune moderată a lor, competentă, tolerantă, în orice caz dreaptă. Erorile administrației romane se află la obârșia răscloierilor provizorii ale (*Ann.*, 14, 35). *Înzestrat cu o capacitate remarcabilă de observație socială*, istoricul semnalează solidaritățile făurite între provinciali și militari, care trăiesc printre ei (*Hist.*, 2, 80, 5).

Fost soldat, Tacit iubește armata și se apleacă atent asupra faptului militar. Dacă în elege pricinile nemulțumirii legiunilor după moartea lui August - serviciu militar excesiv prelungit, abuzuri comise de unii ofițeri, soldați insuficient etc. - dezaprobă cu severitate răsturnarea lor (*Ann.*, 1, 16 și urm.). Îndeosebi armata trebuie să vegheze asupra concordiei sociale și asupra disciplinei, îl felicită pe Corbulo de a fi impus trupelor lui un antrenament riguros și o disciplină aspră (*Ann.*, 13,35). În *Istorii*, generalii romani vorbesc adesea ostășilor de necesitatea respectării jurământului față de Roma. Tacit se bucură când armata, redisciplinată de Germanicus, masacrează pe

573

TACIT

germani (*Ann.*, 1,51,1). *Căci Tacit sesizează cu judiciozitate interacțiunea survenită între factorii externi și cei interni.* Războiul de cucerire în exterior poate aduce pacea și concordia în interior. Ce atitudine adoptă Tacit față de principalele ordine sociale? Crede că ele trebuie să fie solidare între ele (*Ann.*, 12, 60, 4). Privește cu simpatie ascensiunea socială a cavalerilor, dar blamează pe cei ce adulează excesiv principiul. Se vede că este chiar mai sever față de vechiul senat, cel al lui Iulio-Claudianilor și Flavienilor. Tacit este mândru de a fi senator, însă nu iartă colegilor și incapacitatea de a-și menține rolul social, starea lor, *status*. Condamna înțelegerea și versatilitatea unor senatori, ca și a întregului lor ordin (*Hist.*, 1, 45, 1; 3, 37,1 -3; *Ann.*, 1, 21,1; 38; 3, 25; 65; 14, 12 etc). Cu deosebită indignare, Tacit reproșează atât senatorii, cât și cavalerii nedemni, când relatează începuturile domniei lui Tiberiu: „dar la Roma s-au prăvălit în sclavie consulii, senatorii, cavalerii” (*Ann.*, 1, 7,1). Luciditatea sa istorică se evidențiază când în elege diminuarea ineluctabilă a rolului senatului, chiar sub Antonini, și reînnoirea familiilor, care îl alcătuiesc. S-a subliniat că atunci când utilizează un material tratat de alte izvoare, ca Plutarh, Suetoniu și Cassius Dio, Tacit atestă o judecată istorică mai profundă și mai judicioasă²⁶.

Tacit acordă o atenție deosebită politicii externe romane și avaturilor ei în secolul I d.C.: defensiv, semiexpansionism, în vederea relansării ofensivei romane. El condamnă pe Tiberiu pentru că ar fi fost „un principe nepreocupat de extinderea Imperiului” (*Ann.*, 4, 32, 2). Am văzut că Tacit consemnează utilitatea discordiei între verșii și Romei și raporturile bilaterale între factorii politici interni și externi. S-a reliefat că trei popoare străine atrag în mod deosebit atenția scriitorului: germanii, persii și britanii. Am văzut mai sus cum înfruntă Tacit pe germanii și cât de importantă acordă el primejdiile reprezentate de aceștia. Istoricul semnalează că „nici chiar persii”, *ne Parthi quidem* (*Germ.*, 37, 1), nu s-au învederat atât de periculoși pentru imperiul Romei. Ceea ce vrea să spună, potrivit lui Tacit, după germanii, persii sunt dușmanii Romei cei mai primejdioși. Dar, cum am arătat, în alte capitole, romanii îi considerau pe persii adversarul lor cel mai aprig și principalul rival la stăpânirea „lumiilor locuite”, adică civilizate. Tacit nu numai că figurează pe larg conflictele dintre romani și persii, îndeosebi pentru dominarea Armeniei, ci îi consideră și el emulii Romei: imperiile celor două popoare rivale sunt „cele mai mari” de pe pământ (*Ann.*, 2, 56, 1; 60, 4). Aadar, Tacit recentrează puțin imaginea pe care romanii și-o făuriseră despre inamicii lor și îi mută pe persii de pe primul pe al doilea loc în ierarhia popoarelor străine. Pe de altă parte, Tacit narează progresul cuceririi romane în Britannia, reprimarea rebeliunilor grave, înfrângerea britanilor liberi din nordul insulei. Deși îl bucură supunerea celor mai mulți britanici, admiră dragostea lor față de germanilor de libertate. El atribuie că peteniei britanno-caledoniene un foarte sever rechizitoriu împotriva cuceririi romane, un înflăcărat apel la apărarea patriei (*Agr.*, 30-31). Galgacus demască virulent faimoasa „pace romană”, *pax romana*, când arată că romanii „numesc imperiu moiașă, masacrul, jaful; când fac gol în jurul lor, spun că aduc pacea” (*Agr.*, 30, 6). Admiră și față de bravura britanilor și de dragostea lor de libertate, nu puțin de a majora semnificația victoriei finale, reputată de Agricola asupra unui dușman atât de dărnă, explică de ce Tacit pare a subscrie temporar învinovățirea pacificării și cuceririi romane. Se adaugă considerente retorice, dorința de a utiliza procedeul prosopopeei și procedura „colorării”

574

POLITICA ROMEI ÎN OBSERVAȚIA SOCIO-POLITICĂ

discursurilor, dar mai ales aceea dezbateră în contradictoriu, *disputatio in utramque partem*, mai sus consemnată. Prin rechizitoriul lui Gaigacus, Tacit dorește să prezinte ambele puncte de vedere în privința imperialismului roman, al cuceritorilor și al dușmanilor.

Pe de altă parte, Tacit se referă și la alte popoare, ca de pildă, la tracii și la rebeliunile lor împotriva Romei - în *Anale* -, ca și la daci. El admiră dacul „reputat”, însă și „înnoobilat”, *nobilitatus*, prin victorii și înfrângeri în războaiele cu romanii (*Hist.*, 1, 2, 1). Însă, în legătură cu ruperea unui tratat încheiat cu romanii în 69 d.C., ca și cu justificarea politicii de romanizare masivă a Daciei, recent cucerite de Traian, consideră că seminația dacică era „neleală” (*Hist.*, 3, 46,3). De aceea, pare a spune Tacit, Dacia

a trebuit cucerit și intens colonizat ²⁷. Tacit vede tot o reală curiozitate pentru alte tipuri de civilizație decât cea romană, cu toate că, în general, pledează pentru romanizare, pentru ordinea și forța Imperiului, *uis imperii* (de pildă, în *Ann.*, 13, 56, 1; 15, 31). În acest fel, se configurează, în operele sale, o observație socio-politică foarte lucidă, care implică atât împrejurările politice, cât și unele realități sociale, în ciuda unor erori și prejudecăți. *Cu toate „pertinările” sale, Tacit este, fără îndoială, un mare istoric, capabil să sesizeze nu detaliile politicii curente, ci marile curente ale devenirii fenomenelor.* Însă pretutindeni Tacit caută febril sufletul, al indivizilor, ca și al mulțimilor, pentru a-l scruta cu severitate.

Observația psihologică și umanismul

După părerea noastră, Tacit n-a fost pesimist în privința viitorului Romei, ci doar relativ la oameni, mai ales la unii oameni. Adică invers decât Salustiu. Cum am arătat mai sus, Tacit „vânează” perversiunile și are tendința de a reduce toate tribulațiile istoriei la viciile oamenilor. Virtutea poate triumfa, dar omul este fascinat de viciu: „vor fi vicii cât timp vor fi oameni, înșelele nu sunt neîntrerupte și sunt compensate de intervenția binelui” (*Hist.*, 4, 74, 6). Un asemenea enunț revelează sufletul tulburat al lui Tacit însuși, suflet obsedat de strălucirea viciului, cu toate că aspirând spre o conduită nobilă și demnă. Când se află în fața a două explicații ce ar putea fi acordate unui act uman, dintre care una ilustrează o intenție bună și nobilă, iar cealaltă o perfidie camuflată, Tacit alege, de regulă, interpretarea „rea”, nefavorabilă ființei omenești. El îi propune să surprindă contradicțiile între declarațiile oamenilor și adevăratele lor eluri. Adesea virtutea n-ar fi, după părerea istoricului, decât un viciu deghizat. Sau, altfel spus, de către Ronald Martin, Tacit încearcă să surprindă contradicția între *persona publică* și gândurile intime ale personajelor sale. ¹

În orice caz, faptele istorice revelează totdeauna, la Tacit, calcule și sentimente omenești. Filosofia și gândirea metapolitică taciteică, axată pe explorarea moravurilor, îl determină să investigheze, mai profund ca oricare alt scriitor

575

TACIT

roman, psihicul indivizilor și comunităților. Tacit atestă o stupefiantă finețe psihologică și un simț acut al complexității ființei umane. Dacă îndeobște istoricul generalizează și extrage concluzii asupra naturii umane, pornind de la un caz particular, el supune unei analize plurivalente fiecare personaj, întâmpinând de discursul său istoric. Comportamentele, mecanismele și cauzele lor sunt atent disecate. Nu numai conștiințele, ci și zonele subliminare lor, largi felii din subconștient, emerg din observația psihologică taciteică.

Pe de altă parte, dacă observația psihologică este aproape totdeauna investită de Tacit cu valențe moralizatoare, nu trebuie să credem că ea este totdeauna crudă, nemiloasă față de obiectul său. Tacit atestă adesea un umanism vibrant. Deși l-a detestat pe Seian, suferințele îndurate de partizanii lui i-au inspirat o profundă compasiune (*Ann.*, 6, 25, 5). Executarea copiilor lui Seian este figurată cu oroare (*Ann.*, 6, 25, 3-40). De asemenea, Tacit ține seama de prejudecățile, când exaltă nobilul sfârșit al libertei Epicharis, disprețul ei față de tortură, comportarea pilduitoare a acestei ființe demne (*Ann.*, 15, 57). Umanismul lui Tacit se reliefează și în elogiul vieții de familie, la sfârșitul biografiei lui Agricola, în emoția pe care i-o suscită legăturile de sânge (*Hist.*, 3, 67; *Ann.*, 11, 37). Umanismul taciteic se extinde chiar și asupra Barbarilor: cu negrități emoționale, istoricul contemplă soarta lui Arminius, mândrul dușman al Romei, care, prizonier, înaintează fără să plângă și se vaiețe, dar cu mâinile pe piept și cu privirea ațintită spre pântecul, unde purta vâșlul bărbatului ei (*Ann.*, 1, 57)²⁸.

De aceea, am susținut că (*jacit nu este doar un martor al istoriei, ci și un martor al omului*). Nici un alt prozator antic n-a oferit o mărțurie atât de potrivită asupra omului. Asupra omului și asupra sufletului uman, contradictoriu, variabil. Asupra condiției aceluiași a strădaniei lui de a conjura grelele amenințări, pe care soarta ei le impunea. Tîns perceperea spațiului și timpului uneori denotă și altădată conotează istoria psihologică, metapolitică, moralizatoare a lui Tacit, operând totodată joncțiunea între concepțiile și arta lui, sugerând un univers imaginar foarte bogat în multiple reverberații.

Spațiul și timpul

Tacit se interesează câteodată de spațiul și timpul enunțării, al cititorului. Datorită densității lor remarcabile, operele lui Tacit prelungesc timpul cititorului. Pe de altă parte, istoricul consemnează că trebuie să insiste asupra situației ei din Roma, înainte de a reia ceea ce năzuia să dezvăluie (*Hist.*, 1,4,1) sau că se referă, pe scurt, la un eveniment *oarecare* (*Ann.*, 1,1,4). De fapt, Tacit atribuie o anumită însemnătate timpului și spațiului enunțării, pentru că el vrea să stimuleze puternic participarea cititorului la desfășurarea discursului său istoric, trăirea evenimentelor, înțelegerea nu numai a sa, ci și a lectorului. Enunțul se învederează îndeobște mai lung în momentele cele mai relevante ale expunerii faptelor.

576

SPAȚIUL ȘI TIMPUL

Desigur că Tacit, în buna tradiție a istoriografiei romane, conferă atenție sporită timpului și spațiului enunțului, adică al autorului, spațio-temporalității reprezentate. În această privință, decisiv se învederează a fi interesul Romei. Faptul de a sluji bine Roma scurtează timpul și spațiul enunțului. Trecutul glorios al romanilor este perceput de scriitor ca scurt, clar (*Agr.*, 1, 2). În schimb, vremea domniei lui Domitian fusese lungă, căci smulsese atâtea ani vieții normale a oamenilor (*Agr.*, 3, 2). Îndeosebi ultimii trei ani ai acestei domnii sunt resimți de Tacit ca foarte lungi, dat fiind că Domitian reprimase senatul fără cruare (*Agr.*, 44, 6). În schimb, Iulius Agricola scurtase distanțele în Britannia, întrucât implantase acolo limba și moravurile romane (*Agr.*, 30, 4-5; 33, 4). Spațiul britanic apare scurt romanilor din pricina vitejiei lor, însă distanțele ar putea să se lungească excesiv, dacă ei și-ar pierde virtuțile (*Agr.*, 33, 5-6). Iar când se referă, în pasajul analizat mai sus, la destinele Imperiului, care presează și împing înainte pe romani, Tacit percepe timpul ca mai scurt, de fapt mai scurtat, deoarece Roma se apropie de apogeul ei (*Germ.*, 37, 3-5). *A contrario*, Tacit îi reprezintă cumplitul an 68-69 d.C. ca „lung, deși unul singur”, *longus et unus annus* (*Dial.*, 17,3). Acest sintagmă include cea mai clară mărțurisire a variațiilor subiective ale timpului enunțului și ale explicației lui: statutul Romei.

Operele majore comportă o structură relativ similară a spațio-temporalității enunțului. Cei paisprezece ani ai domniei lui Nero au fost lungi, pentru că au ruinat disciplina militară (*Hist.*, 1, 5, 3). Spațiile se dezarticulează în vremea anului cel lung, deși unul singur, când soldații lui Otho luptă împotriva concetenilor, ca și când ar fi nu romani, ci perși (*Hist.*, 1, 40, 4-5). Totuși, o dilatare exagerată a spațio-temporalității, sub incidența diverselor tribulații pe care le încearcă Roma, poate determina un efect contrariu. Adică abrevierea bruscă, amenințând cu anihilarea timpului, întrucât anii 68-69 d.C. ar fi putut să implice sfârșitul Romei (*Hist.*, 1, 11, 6). Dar timpul și spațiul enunțului în *Anale*? Tacit percepe ca scurt timpul Republicii și ca lungi anii dictaturilor primului secol î.C., ca scurt domnia lui August, pentru a ajunge apoi la lunga durată a succesorilor întemeietorului Principatului (*Ann.*, 1, 1). Anul 65 d.C., cel al crudelor represii, pângărite de numeroase crime, cum afirmă istoricul, este deosebit de lung (*Ann.*, 16, 13, 1). Totodată, în *Anale*, excesul de tensiune nu comportă doar pericolul prelungirii timpului. Zvonurile, *rumores*, acumulate la moartea lui Germanicus, scurtează și apoi suspendă pur și simplu durata (*Ann.*, 2, 82, 3-5)²⁹.

Această percepere elastică a spațio-temporalității reprezentate traduce un univers interior zămislit din tensiuni și discontinuități. Încât tensiunilor și discontinuităților universului taciteic interior le corespund tensiunile și discontinuitățile discursului autorului.

577

TACIT

Strategia literară

Alcătuirea textului taciteic nu este niciodată întâmplătoare ori gratuită. Ea sugerează un univers imaginar, furtit din gravitate, ton solemn, tribut ar esteticii sublimului, ca și din ironie, din umbră și lumini, din clarobscur tulburător, din polisemie fascinantă. *Acest univers este prin excelență conotativ*. Am relevat mai sus cum se ajustează structurile analistice mesajului emis de istoric, mentalității sale. *Macrosintaxa textului, ca și scriitura sunt, în operele sale, totdeauna funcționale*, căci Tacit se pricepe să aleagă cele mai apropiate mijloace în vederea transmiterii mesajului său. Se putea transmite și altfel, prin alte mijloace, mesajul taciteic, dar Tacit, ca nimeni altul, tie să adapteze perfect procedeele sale compoziționale și stilistice universului său imaginar, ca să transmită substanța acestuia. Pe de o parte, Tacit, încercând să prezinte onest procesul devenirii istorice, îi transformă discursul într-o magică ficțiune, iar pe de altă parte, el îi conferă acestuia multiple valențe romanești. Întrucât istoricul artist practic trăiește plenar a faptelor relatate, el nu se situează îndeosebi în spatele lor, nu asumă statutul naratorului omniscient, ci evoluează odată cu ele. Tacit practic vizionează „avec”, cum spun francezii, întrucât trăiește odată cu evenimentele relatate și cu personajele implicate de ele. Ii, desigur, cu personajul principal al discursului general, care este Tacit însuși. Încât el se dedublează, se scindează în doi factori, dintre care unul reprezintă autorul exterior, ce intervine rar, ca în pasajele unde elucidează timpul enunțului, și un autor trăind din interior tot ce relatează. Prin urmare, două voci auctoriale primează în discursul taciteic, dintre care cea mai semnificativă și mai frecvent exprimată se învederează a fi cea a autorului-personaj. Ca un operator, care transmite în direct filmul realizat. Tacit narează parcă fără a cunoaște efectul faptelor figurate. De altfel analogia cu cinematograful nu este incidentală, deoarece marele scriitor practic arta filmului „avânt la lettre”. Căci el plimbă viziunea lucrurilor și îi mișcă imaginile, ca și când ar fi înarmat cu o cameră de filmat. Racine a intuit asemenea calități ale lui Tacit, când l-a proclamat cel mai mare pictor al antichității. Nu există o artă a istoriografiei, în literatura latină, precum țara romanului sau a comediei; dar Tacit a configurat, în discursul său, o veritabilă artă romanescă și cinematografică. Pe lângă aceasta, s-a arătat că Tacit n-a fost doar un mare romancier și, adăugăm noi, un strălucit cineast *in spe*, ci și un poet și dramaturg de

seam . S-a ar tat c Tacit pare a aplica istoriografiei estetice eposului, atribuit de Petroniu lui Eumolpus, c el confer discursului s u o voca ie oracular i opereaz cu simboluri i un supraadev r alegoric, întocmai ca poe ii epici i mai ales cu Vergiliu, pe care îl admira. Dar eposul taciteic se prezint ca o epopee concentrat , crispat , dramatizat , pe scurt ca un *antiepos*. C ci, Tacit dramatizeaz discursul s u, îl converte te într-un lan de tragedii. Vom reveni mai jos asupra acestui subiect. Pe deasupra, multe descrip ii taciteice ating

578

STRATEGIA LITERARA

culmile sublimului, datorit ororii tragice pe care o inspir . Cercet torii au statuat nu numai afinit i între ideile expuse în *Dialogul despre oratori* i estetica lui Pseudo-Longin, autorul *Tratatului despre sublim*, scris în grece te în cursul secolului I d.C, ci i voca ia sublimului a textului taciteic, impregnat de atâtea discontinuit i, rupturi i orori tragice. Pe bun dreptate, Pierre Grimal a apropiat discursul taciteic de tragedia antic i a decupat textul lui în adev rate secven e dramatice³⁰. Oricum, atunci când personajele sale se emo ioneaz , Tacit le împ rt e te sentimentele, c ci statornice te o adev rat comuniune cu ele. Tacit sau mai degrab vocea autorului-personaj. Scriitorul reu e te s transmit această emo ie cititorului. Emblematic ni se pare descrierea solda ilor romani, care îngroap i plâng osemintele l sate de nefericitele legiuni ale lui Varus (*Ann.*, 1, 61-62). Emo ia i durerea se propag pretutindeni, cuprinzând concomitent pe solda i, personajul-autor i pe cititor. Înzestrat cu o art complex , plurivalent , de cineast *ante litteram*, romancier i poet, Tacit utilizeaz un joc abil al palierelor. În /stor/7, ac iunilor, care se desf oar în palatul imperial, li se opun, pe alt palier, cele ce au loc în mediile politice ale pretenden ilor, la Roma sau în provincii. Iar, în prima carte a *Analelor*, discursul taciteic penduleaz rapid între palierul Romei i cel din Germania, sugerând interac iunea factorilor politici interni i externi. Tocmai datorit jocului palierelor, asumat de Tacit autor-personaj, în virtutea viziunii sale „cu” („avec”) evenimentele, se structureaz contrastul fundamental al începutului *Analelor*, cel între Tiberiu i Germanicus. Universul conotativ, arta insinu rii i a sugestiilor subtile rezult , mai ales, din tehnica manipul rii zvonurilor, *rumores*, la care ne-am referit mai sus, în leg tur cu filosofia i metodologia taciteic . „Rumorile” slujesc adesea suger rii unei incertitudini tulbur toare i, deci, cu atât mai fascinante. Concomitent „rumorile” pun în relief opinia public , motivul coral, masa celor ce gândesc i vorbesc, dup regulile marilor ansambluri. De altfel Tacit subliniaz c mul i oameni sunt „lacomii de zvonuri”, *rumorum avidi* (*Hist.*, 1, 4, 3). La nici un alt istoric, „rumorile” n-au jucat vreodat un rol atât de important. Impactul „rumorilor” trebuie îns pus în rela ie cu utilizarea ironiei de c tre marele scriitor. *Gravitatea solemn* , implicând elanul spre sublim, alterneaz în discursul taciteic cu *ironia*, care func ioneaz ca un sublim inversat. Contrastele ce populeaz lumea taciteic exorteaz la deriziune i la ironie. De altminteri demersul ironic eviden iaz voca ia mai degrab antiepic a strategiei literare a lui Tacit, faptul c el structureaz îndeosebi o fresc antiepic i antitriumfal .

Este îns blocat utilizarea procedurilor retorice de c tre difuzarea ironiei? R spunsul nu poate fi decât negativ. S-a demonstrat cum utilizeaz Tacit, pornind de la experien a sa retoric , procedeul denumit de greci *enârgheia*, care vizualizeaz puternic descrip iile, animate, deosebit de clare, ca i *amphasis*, arta sugestiei discrete, conotative, la care ne-am referit mai sus. Totodat istoricul artist tie s îngroa e duetul liniar, s poten eze expresia, s exagereze emo ia, într-un cuvânt s amplifice retoric liniile de for ale discursului s u. Discre ia implicat de *amphasis* construie te umbrele i clarobscurul expunerii taciteice, alternând cu lumina intens , pe care o declan eaz amplificarea retoric ³¹.

579

TACIT

Tipurile de discurs i procedeele compozi ionale

Discursul taciteic implic modalit i diverse. De aceea, Étienne Aubrion crede c poate decela, în opera lui Tacit, mai multe tipuri de discurs³².

Se poate degaja în primul rând a a-numitul discurs al autorului, adic al autorului-personaj, care intervine frecvent în text, comenteaz evenimentele i participan ii la ac iune, în optica propriei tr iri, caut s asigure adeziunea ori complicitatea activ , emo ionat , a cititorului la derularea faptelor. Secven ele interpretative sunt foarte numeroase la Tacit. Chiar cele ce nu implic o interpretare explicit au tendin a de a comporta interven ia autorului-personaj, m car la nivelul subtextului. Cu excep ia *Germaniei*, toate operele lui Tacit con in prologuri sau introduceri, în care istoricul î i expune destul de limpede concep iile istorice sau propria poetic a speciei literare abordate de el în lucrarea respectiv . Pe când prologul *Analelor*, în func ie de tiparele tradi ionale ale istoriografiei latine, încorporeaz i o mic „arheologie”, adic un scurt istoric al devenirii Romei (*Ann.*, 1, 1, 1). Îndeosebi autorul-personaj comenteaz direct faptele, gesturile i inten ia celor ce-i populeaz bogatul univers construit. Glosele lui Tacit variaz între un singur cuvânt i un enun destul de întins. Glosele taciteice insinueaz semnifica ii complexe textului i îi confer o adâncime îmbog it de variate conota ii. Adesea ele adopt aspectul unor formule apoftegmatice percutante, a a-numitele senten e. De regul ,

sentențele sunt aezate la sfârșitul capitolelor, asumând funcțiile concluziei autorului. Astfel, primul capitol al *Analelor* se încheie cu glosa-sentență asupra imparțialității autorului, în timp ce al doilea sfârșete cu o constatare generalizatoare asupra degradării aparatului administrativ senatorial din provincii³³.

Fără îndoială, Tacit utilizează pe scară larg discursul narativ. El pendulează între narațiunea simplă, afectată, relatarea unor evenimente banale, cu enumerările de prodigii sau detaliile administrației romane, și narațiunea dramatizată ori romanescă, abundentă în scenarii pline de relief și de mișcare. În astfel de scenarii, Tacit narează bătăliile, fără a insista asupra aspectelor tehnice, însă preocupat să redea esențialul și să evidențieze conotațiile psihologice. Vivacitatea dramatică se obține adesea prin inserarea în narațiunea unor mici descriții sau a anumitor discursuri în stil indirect, atribuite diverselor personaje evocate.

Tacit acordă importanță major discursului descriptiv. Astfel, s-a arătat de mult vreme că el privilegiază „tabloul”, descrierea în mare, am spune scenariul descriptiv. Acest scenariu descriptiv îi oferă puțină de a scruta mobilurile psihologice ale faptelor petrecute și de a insera numeroase glose și secvențe interpretative. Tocmai scenariul descriptiv, „tabloul”, înculcă artei taciteice acel caracter cinematografic, furat din mișcare lentă sau rapidă, pe care l-am consemnat mai sus. Cu oarecare exagerare, s-a afirmat că *Istoriile* și *Analele*

580

TIPURILE DE DISCURS ȘI PROCEDEELE COMPOZIȚIONALE

echivalează cu o suită de „tablouri”*. Moartea lui Agricola, masacrarea soldaților rebeli din tabăra lui Germanicus, sfârșitul Agrippinei, mama lui Nero, prilejuiesc tablouri celebre (*Agr.*, 44,1-2; *Ann.*, 1,49; 14,8). Pretutindeni Tacit investighează viaa oamenilor, în dinamica ei specifică, motivațiile profunde și tulburările toare ale gesturilor și actelor omenești.

Discursul descriptiv al lui Tacit asumă și arta portretului, căci marele scriitor este și un excelent portretist. Astfel, emerg din textul taciteic atât portrete de grup, cât și ale unor indivizi. În mare măsură mai sensibil în *Anale* decât în *Istoriile*, Tacit privilegiază portretele indirecte, în raport cu cel direct. Astfel, Agrippina nu este niciodată direct portretizată. Același statut revine unor personaje ca Thrasylla, Burrus și Seneca. În toate aceste cazuri, ca și în altele, Tacit recurge la portretul „în mare”, la acumularea de trăsături succesive, care conduc la o anumită imagine a personajului respectiv. Două maniere specifice caracterizează portretul indirect, întrucât Tacit fie porcede de la o concepție precisă despre personajul respectiv și o înculcă progresiv cititorului prin diverse elemente, fie notează succesiv comportamentele celui descris, fără să se preocupe de coerența picturii sale. Mai frecvent decât Titus Livius, marele istoric artist practic și portretul direct, care strălucește totdeauna asupra substanței morale a personajului descris. De cele mai multe ori, portretul direct, de fapt portretul-medalion, intervine când personajul iese din scenă, ca în cazurile lui Galba, Otho și Tiberiu (*Hist.*, 1, 49; 2, 50; *Ann.*, 6, 51). Însă, ca atunci când îl figurează pe Seian, Tacit poate insera portretul direct în momentul când personajul ajunge să domine scena politică romană (*Ann.*, 4, 1, 2-4). S-au detectat analogii între portretul lui Seian și cel salustian al lui Catilina. Veritabile miniaturi sunt alcătuite pentru a fi figurate personaje secundare, ca Hordeonius Flaccus de exemplu (*Hist.*, 1, 9, 1). Uneori, într-un portret mai amplu, Tacit încorporează alte portrete, mai modeste, mai concentrate.

Caracteristice pentru arta acestor portrete în portret sunt cele ale lui Tiberiu, miniaturizat și anticipând un alt mare portret (*Ann.*, 1, 33, 2), primei Agrippine și Liviei (*Ann.*, 1, 33, 1), inserate toate în portretul exaltant al lui Germanicus, acest anti-Tiberiu (*Ann.*, 1,33-34). Excelentul psiholog, care a fost Tacit, evocă, de regulă, „chipul”, *uultus*, al personajelor, fiindcă acesta traduce sau ascunde substanța lor morală autentică. S-au propus trei funcții prevalente ale portretului taciteic: reliefașul rolului oamenilor ca agenți ai istoriei, perpetuarea reputațiilor dobândite de ei, ilustrarea

„Un asemenea scenariu descriptiv ritmat figurează plecarea din tabăra soldaților răzvrătiți a Agrippinei, soția lui Germanicus și mama celei ce va deveni soția lui Claudiu. Pe ea un alai femeiesc și nefericit, nevasta fugară a comandantului, purtând la sân fiul ei nevârstnic, soțiile jeluitoare și care se târau în jurul ei, ale prietenilor; nu erau mai puțin mânăni cei care mâneau în tabără” (*Ann.*, 1, 40, 4). Aadar, această descriere, acuzată vizualizată, de fapt închipuită ca o secvență cinematografică, se bazează pe o gradă de ascendență, pe un anticlimax. Deoarece începe cu elementul cel mai izbitor - cortegiul femeilor - și sfârșete cu cei care rămân în tabără, trecând prin menționarea Agrippinei (al doilea element al gradăi ei), a lui Gaius - Caligula copil (al treilea element), a femeilor ce se lamentează (al patrulea element). Epitetele conferă acestui scenariu concentrat culoarea și adâncimea necesare: două pentru primul și alon al gradăi ei - „femeiesc” și „nefericit”, comportând în textul latin și o aliterare -, unul pentru celelalte: „fugar” pentru Agrippina, „nevârstnic” pentru Caligula, „jeluitoare” pentru femeile din suită, „mânăni”, pentru soțiile lor. Elemente vizuale și **auditive sunt** mobilizate pentru realizarea tensiunii dramatice.

581

TACIT

concepției lui Tacit despre bine și rău, deoarece el contrapunea conduita celor virtuosi comportării vicioșilor. De regulă, este însă febril căutat bogăția psihologică, organic conotativă, complexitatea personajelor istoriei.

De altfel portretele sunt prelungite de cuvintele atribuite lui Tacit personajelor sale, ca o completare a discursului autorului-personaj. Ele ilustrează ceea ce s-a calificat drept „discursul raportat”. Acest discurs raportat apare și în „rumorile” mai sus consemnate, în vocile opiniei publice, în remarcile enunțate de observatori anonimi. Mai ales însă Tacit proiectează acțiunea operelor sale în grosplan și statuează o comuniune dramatizată între cititor și intriga textului său cu ajutorul discursurilor, *contiones*, pronunțate de personaje nominalizate. El adaugă funcțiile tradiționale ale discursului atribuit personajelor operelor istoriografice - explorarea psihologiei eroilor, cu economie de mijloace

materiale, și dramatizarea acțiunii - o nouă vocație, o nouă funcționalitate. Pentru că, prudent, determinat de gustul de a paria pe concluzia cititorului, Tacit sugerează propriile opinii prin intermediul cuvânturilor, pe care le atribuie personajelor textului său. O asemenea funcție revine prin excelență discursului rostit de Galba cu prilejul adopției lui Piso Licinianus, discurs menționat mai sus. Ca și cuvânturile pronunțate de Vocula, care îndeamnă soldații romani la patriotism și solidaritate cu Roma (Hist., 4, 58), operând cu anumite cadențe ciceroniene.

Câteodată alocuțiunile personajelor sunt antitetice, relevând o veritabilă controversă retorică. S-a demonstrat că discursului atribuit lui Galgacus, care condamnă aspru expansiunea romană, îi ripostează, în *Istorii*, alocuțiunea pronunțată de Cerialis în fața trevirilor (Hist., 4, 73-74), care exaltă binefacerile stabilirii romane. Se pare că Tacit vrea să spună că dacă este de admirat idealul semințiilor barbare, care voiau să-și conserve independența, ele ar trebui să fie realiste, să accepte dominația Romei și să participe la binefacerile pacii universale³⁴. Alocuțiunile conferite personajelor comportă în general diviziunile discursului oratoric roman tipic, ca și compartimentările tragediei antice. Discursuri, precum cele ale lui Germanicus, în stil direct (Ann., 1, 42-43), conțin concomitent împărțirile cuvânturilor romane tradiționale și compartimentele dramei antice. Deoarece discursurile personajelor taciteice operează atât cu stilul direct, cât și cu cel indirect.

Lipsește oare momentul de dialog? Firește, că ele apar uneori, ca și monologurile interioare, utilizate mai amplu decât în discursurile istoriografice ale altor autori romani. La care monologuri ne referim? La cele ale unor personaje, ca Agrippina, care discută cu sine însuși, când își așteaptă moartea ori salvarea (Ann., 14, 8, 3). O psihologie delirantă emerge câteodată din asemenea monologuri interioare. Tacit recurge și la un monolog „colectiv”, la dezbaterile, adesea contradictorii, care au loc în diverse grupuri umane. Ca în cazul anturajului celebrului Germanicus, confruntat cu rebeliunea soldaților (Ann., 1, 36, 1-20). Se ajunge la o concluzie, „după ce se frământaseră între ele toate rațiunile” (Ann., 1, 36, 3). Foarte caracteristic pentru macrosintaxa textului taciteic se vede tehnica racursiului, cinematografic prin excelență. Întrucât *Tacit caut în același timp suspensul dramatizant, concizia și detaliul revelator, concentrarea și*

582

TIPURILE DE DISCURS ȘI PROCEDEELE COMPOZIȚIONALE

persuasiunea. El se străduiește să stimuleze imaginația cititorului, când îi furnizează cât mai puține detalii, dar și repere adecvate.

Esențializarea imagisticii se dezvoltă tocmai prin cristalizarea câtorva detalii relevante, prin mânguirea, am spune mirific, a artei racursiului, prin furierea atmosferei de suspens. Exemplele sunt foarte numeroase. Astfel, îl „vedem” pe Germanicus printrând în tabăra soldaților rebeli. El nu zărește decât priviri coborâte spre pământ, parcă inspirate de remușcări (Ann., 1, 34, 1). Nu urmează nici un alt amănunt. Nu aflăm cum înaintează Germanicus în tabăra soldaților și cum reacționează militarii. Nu se aude decât „văietele lor confuze”. Căci Tacit nu evocă doar obiectele vizibile, ci și sunetele. În sfârșit, îi „zărim” pe soldații înconjurându-l pe Germanicus. Tacit nu ne spune nimic de frământările lor sufletești. Nu surprinde în racursiu decât o scenă foarte relevantă; „în unii, luându-și mâna, chipurile pentru a o sorăta, îi vâră degetele în gura lor, ca să atingă locurile goale de dinăuntru; alții îi arătau mîndrele îndoit de bătrânețe” (Ann., 1, 34, 2). O tenie doreau astfel să demonstreze că nu mai au vârsta adecvată îndeplinirii serviciului militar.

Sub suprafața lăisă, unitară a lucrurilor, Tacit se străduiește să descopere contradicțiile și să semnalizeze ambiguitățile. Tehnici diverse ale suspensului sunt adesea utilizate, încât cititorul progresează, în parcurgerea textului, din surpriză în surpriză³⁵. Iar tensiunii ideatice îi corespunde perfect tensiunea semnificanțelor, desfășurată în text.

Scriitura taciteic

Funcționalitatea strălucitoare a stilului taciteic se revelează plenar la nivelul scriiturii. În pofida variațiilor stilistice, determinate de diversitatea tiparelor narative, gravitatea solemnă impregnează întregul discurs al lui Tacit. Căci scriitura naratiilor se deosebește de cea a cuvânturilor atribuite personajelor. Diferențe sensibile apar între ele scriiturile acestor cuvânturi. Nici un alt scriitor al literaturii universale n-a știut însă să fie tot atât de grav, de solemn, de mândru ca Tacit, fără a cădea în ridicol. *Grauitas*, caracterul elevat al expresiei scriitorului nostru au fost remarcate încă din antichitate de prietenul lui, adică Pliniu cel Tânăr. Acesta a recurs la un adverb grecesc, *semmos*, pentru a defini gravitatea taciteic (Ep., 2, 11, 17). Dar Quintilian traducea adjectivul *semmos*, din același câmp semantic, prin *sancius*, care implica energie, sublim, mare, capacitate de emoțională puternică (Inst. Or., 8, 3, 5-6). Tacit însuși atribuia *grauitas* discursului său istoriografic (Hist., 2, 50, 4). Marele artist semnaliza astfel autoritatea ideilor sale, dorința de a-și instrui cititorul, densitatea narativă. Într-adevăr *gravitatea „semnotică”, densitatea, sobrietatea, utilizarea asimetriei și a antitezelor, a arhaismelor și a vocabularului poetic emergent clar din parcurgerea textelor taciteice*.

³⁴ Căci în nici o limbă din lume nu se spune „suspans”, cum cred, eronat, unii gazetari ai noștri.

583

TACIT

Polisemia permite scriitorului să sugereze un univers permanent deschis, susceptibil a fi supus unei multitudini de grile de lectură, unei citiri multiple, programatic deschise.

Arsenalul stilistic atât de variat al lui Tacit nu poate fi prezentat și analizat în câteva pagini. Am consemnat mai sus utilizarea unor proceduri retorice consacrate. Adăugăm aici că intensul recurs la procedeul oratoric numit „culoare”, *color*, care imprimă materialului faptic dat orientarea dorită de către declamator, incitarea auditoriului sau lectorului spre indignare ori compasiune nu apare numai în

cuvântarea rostită de Galgacus, ci și în felurite insinuări, care emerg din diverse enunțuri, ca atunci când istoricul denunță intențiile și actele malefice ale lui Tiberiu fa de Germanicus³⁶. Câteodată Tacit urcă până la sensurile inițiale ale unui cuvânt. Patina arhaizantă, vocabulele și conotațiile poetice, preluate din industria stilistică vergiliană, ca și din poemele altor poeți, de la Lucrețiu la Lucan, proliferază în lexicul taciteic. *O bună jumătate a formelor verbale, întrebuințate de scriitor, asumă un sens figurat, o valoare poetică. Orice statistică a verbelor utilizate de Tacit poate fi revelatoare în această direcție.*

Fraza taciteică excelează prin concizie și densitate, încât este necesar ca cititorul să adauge de la el anumite lexeme, să completeze enunțurile scriitorului*. Concizia se realizează adesea datorită utilizării multivalente a elipsei. De fapt, abundă, în textul taciteic, toate tipurile de elipsă: a propozițiilor, a substantivelor și adjectivelor, mai ales a verbelor. Îndeosebi formele verbului auxiliar „a fi”, esse, sunt omise. S-a arătat că astfel Tacit aruncă în umbră segmentul din frază, unde verbul este omis, ca să pună în lumină un altul, îndeosebi al doilea din enunț. Uneori elipsa verbului sugerează judecata amară a istoricului moralist. Totuși, când Tacit vrea să-și transmită rapid scenariile descriptive, recurge la o cascadă de verbe (ca în *Ann.*, 1, 64, 1). În orice caz, Tacit se străduiește să transmită cât mai multe informații prin cât mai puține cuvinte. Se sugerează, astfel, densitatea unei lumi populate de tensiuni, contraste și variații. În același scop, scriitorul apelează la asindeton și la zeugmă. Mai ales însă Tacit utilizează litota, ca să sugereze incertitudinile, ambiguitățile, nuanțele. Până la un punct, Germanicus este și el o litotă, adică un anti-fiberiu, cum am arătat mai sus. Totodată, litota îi permite scriitorului să insinueze și expansiunea universului, care îi este specific. Lumea se deschide conotațiilor textului. Totuși credem că Tacit se reliefează îndeosebi ca un poet al metonimiei, principalul trop folosit de el. Ceea ce nu înseamnă că el n-ar utiliza metafore, comparații și epitete, mai sus consemnate. Iar epitetele, adjectivele colorate, deosebit de pregnante, sunt puse adesea în serviciul unei strălucitoare sinonimii expresive. Însă, după părerea noastră, mai ales metonimia slujește scriitorului pentru evidențierea ideilor, datorită forței ei intrinseci a poeziei asociatei prin contiguitate. Abstractul și concretul își schimbă locurile. Exilurile sunt menționate

* S-a afirmat cândva că Tacit scria ca un poet sau un gazetar de cafeenea. Care în grabă și în febra redacțiilor, nu-și dădea seama că uneori trecea de marginea hârtiei și deci lăsa unele cuvinte scrise pe masă! Acestea n-aveau cum apărea în textul editat...

584

r

SCRIITURA TACITEIC

în text în locul exilaților (*Hist.*, 1, 2, 3), dar se întâmplă și invers: surghiuniții exprimă ideea de exil (*Hist.*, 1, 10, 3). Prietenii substituie prietenii, căsătoriile soțiilor, acuzațiile acuzații. Pluralul și singularul își schimbă locurile. Tacit nu evocă ura lui Tiberiu, ci urile acestuia (*Ann.*, 1, 69, 5). La verbe ca și la adjective, se intervertesc formele simple și cele compuse. Tacit utilizează, de asemenea, sinecdoca: stâncile, în loc de insulele pe care se află, sunt mânjite de crime (*Hist.*, 1, 2, 3). Astfel orizontul se deschide și se sugerează expansiunea lui. Nu curioșii înconjoară palatul lui Galba, ci curiozitățile (*Hist.*, 1, 17, 5). Concizia, distorsiunile și echilibrele, continuitatea și discontinuitatea ajung echivalente între ele.

Variația, *uariatio*, disimetriile apar frecvent în desfășurarea discursului taciteic. Se sugerează, astfel, nu numai tensiunea ideatică, ci și deplasarea de perspectivă, care prepară sursturnarea situației, tranziția de la judecarea realității la judecata de valoare, cu evidentă finalitate moralizatoare. În orice caz metapolitic. În acest scop, construcțiile cu prepoziții sunt asociate celor unde se utilizează ablativul fără prepoziție. Dar tensiunea este pregnantă revelată îndeosebi de excepționala abundență a antitezelor. Opozițiile între discursuri, personaje și idei le corespund diverse antiteze, realizate la nivelul microsintaxei textului. Astfel, semnificațiile ascunse rămân dincolo de carcasa aparențelor. În acest fel, faptele emblematice parvin la suprafața fenomenelor. Otho adoră mulțimile și gesturile sale sunt pline de servilism, ca să dobândească dominația (*Hist.*, 1, 36, 4). Prin urmare, pofta de *dominatio* triumfă sub aparentul servilism, căruia i se contrapune la nivelul frazei.

Cum am reliefat mai sus, Tacit caută cu febrilitate cuvântul rar, insolit, ca și construcția neobișnuită a frazei. Asemenea căutări ilustrează privilegierea conjuncțiilor rare folosite de alți autori, pentru a introduce diverse propoziții subordonate. Utilizarea ritmului, abil manevrat, a construcțiilor participiale, inedite situate în frază, structurarea iscusită și condensată a enunțurilor traduc aceeași preocupare, pentru densitatea tensionată și varietatea semantică. Pe când aura poetică a discursului taciteic este semnalizată de Tacit însuși. Dacă Titus Livius îi începuse opera printr-un pentametr, Tacit declanșează discursul *Analelor* printr-un hexametr. Într-adevăr, s-a demonstrat că prima propoziție a

Analelor conține un hexametrul, chiar dacă nu prea izbit construit: „ora-ul Roma l-au stăpânit de la început regi”, *Urbem Romam a principio reges habuere* (*Ann.*, 1, 1, 1). Acest fapt este deosebit de relevant³⁷. Opinii care valențele stilului funcțional, pe care l-a practicat Tacit, pot fi formalizate prin următoarea schemă:

Litote

↑

Metonimii

Elipse Disimetriei

↑.

Antiteze

Incertitudine

Tensiune

- 585

TACIT

Metonimia de înlocuire, adică o poziție aproape centrală, pe când tensiunea se află la baza montajului compozițional-stilistic, pe care l-a construit Tacit.

Sinteza stilistică

Un geniu artistic de valoare a lui Tacit n-a aparținut, de fapt, nici unui curent stilistic al vremii. S-a încercat să se măsoare distanțarea sa de paradigmele clasice. Totuși, apare acum cu evidență că el n-a evoluat de la o scriitură mai clasică spre un stil personal. S-a propus însă o curbă a stilului taciteic, potrivit căreia Tacit a atins maxima sa specificitate în prima hexadă a *Analelor*. Ca să ajungă apoi la o moderare a limbajului spre sfârșitul aceleiași opere. De fapt, în ce privește structura frazei, ansamblul *Analelor* traduce etapa cea mai originală, cea mai specific marcată. De aceea, în locul faimoasei curbe stilistice noi propunem următoarea schemă, care să modeleze evoluția stilului taciteic:

Originalitate	Sinteză	Experiența clasică
	v — <i>Anale</i>	
	i — <i>Istorie</i>	
	V- — <i>Dialogul</i> / — <i>despre oratori</i>	
	A — <i>Germania</i>	
	<i>Agricola</i>	

De fapt, mai mult ca oricare alt scriitor latin, Tacit dă seama clar de autonomia stilistică a istoriografiei romane³⁸. Marele scriitor realizează o structură lucidă sinteză stilistică, în care converg diverse tradiții, distilate în retorta sa genială.

Este Tacit un salustian ori un tucididian? Până la un punct trebuie să răspundem afirmativ. S-a arătat că chiar prima frază a *Analelor* împrumută în mod deliberat alura unui enunț salustian: „ora-ul Roma, cum am aflat eu, l-au întemeiat și l-au stăpânit la început troienii” (*Cat.*, 6, 1). Tacit însuși s-a proclama astfel un urmaș al lui Salustiu. Severitatea, gustul rupturilor și tensiunilor stilistice, „semiologia” apăsătoare la Salustiu, pe care Tacit îl elogiaza direct (*Ann.*, 3,

586

SINTEZA STILISTICĂ

30, 2). Salustianismul taciteic a fost minuios analizat de către Ronald Martin. Dar Tacit este mai subtil, mai emfatic și mai grav, în orice caz mai valoros decât Salustiu. Se pot, de asemenea, identifica vestigii de tucididism în textul taciteic. În ultimă instanță salustianismul tucididian al lui Tacit sprijină unele tendințe ale aticismului arhaizant al epocii marelui istoric artist. Pe de altă parte, Tacit amalgamează concizia salustiană cu stilul curgător al lui Titus Livius. Tacit îl admiră pe acesta mai mult ca pe oricare alt istoric roman și regretă că nu-i poate fi similar (*Ann.*, 1, 1 și 4, 34). Totuși, el îi recuperează forța narativă, cadenele alocuțiunilor atribuite personajelor, viziunea interioară a actului narativ. Desigur însă că Titus Livius nu operase niciodată cu profunzia interpretare a omului și istoriei,

care îi este proprie lui Tacit. Concomitent, cum am arătat mai sus, Tacit transcende optica analitic livian.

Încât livianismul parțial al lui Tacit poate fi pus în relație cu acele elemente clasice, care pot fi, totuși, decelate în operele marelui scriitor. Asemenea elemente pot fi reperate nu numai în *Dialogul despre oratori* - text ciceronian, deși nu lipsesc nici aici anumite trăsături taciteice -, dar și în celelalte opusculi, în *Germania* mai mult decât în *Agricola*. Pe când discursul lui Tacit, mai sus menționat, atestă prezența lor chiar în *Istorie*. Care sunt însă relațiile între discursul taciteic și stilul nou? Este cert că ele se prezintă complexe și destul de strânse. Scriitura lui Tacit se apropie, în mod surd, destul de sensibil, de cea practică de Seneca. În pofida rezervelor manifestate de Tacit față de marele filosof stoic.

Propensiunea spre ruptura expresiei, spre jocul lingvistic, spre densificarea imagisticii, ca și spre rafinarea scriiturii îl înrădesc pe Tacit cu exponenții stilului nou. Prin urmare, stilul nou, dar și clasicismul și aticismul arhaizant se regăsesc în uimitoarea sinteză înfăptuită de Tacit³⁹. Recursul la poezie, mai ales la poezia vergiliană, a potențat vocațiile acestei sinteze⁴⁰. Pe de altă parte, dacă trebuie neapărat să-l apropiem pe Tacit de marile orientări estetice ale literaturii universale, putem și ne gândim și la expresionism. Căci Tacit valorifică și vechile filioane ale expresionismului romano-italic.

De aceea, identificăm, în discursul său, atât un expresionism al suferinței, cât și un altul, al marelui. Este oare o întâmplare că expresionistul italian Federico Fellini a încercat să amalgameze în filmul său dedicat *Satyricon-ului* valen și petroniene cu elemente și scene din operele taciteice?

Oricum, sinteza stilistică efectuată de Tacit se încadrează într-o strategie globală, într-un sistem sau mai degrabă într-un antisistem, unde scriitura, tehnica montajului compozițional aderă și ilustrează mesajul scriitorului, semnifică însă discursului istoric. În acest fel și-a ridicat Tacit pentru eternitate mirificul său monument.

----- 587

TACIT

Rec

În pofida gloriei, dobândite încă în timpul vieții, mult timp Tacit n-a avut urmași. Prevalența biografiilor și epitomelor, în peisajul istoriografiei romane, nu poate explica decât parțial acest fenomen. Dacă Tacit fusese un solitar și valoarea orbitoare a operelor sale descuraja orice imitație. Totuși, aceste opere erau citite și la sfârșitul secolului al III-lea d.C. Împăratul Tacitus, care pretindea că descinde din genialul scriitor, a dispus copierea sistematică a creațiilor magnificului istoric. Iar, în secolul al IV-lea, Amianus s-a străduit să continue, pe multiple planuri, eforturile lui Tacit. Scriitorii creștini, deosebi Orosius, au polemizat însă împotriva lui Tacit.

În epoca lui Carol cel Mare, scrierile taciteice erau citite cu nesaț, pe când ulterior Boccaccio a cunoscut ultimele cărți din *Anale* și începutul *Istoriilor*. Umaniștii Renașterii au descoperit și valorificat manuscrisele taciteice, care au început să fie publicate la Veneția, în 1470. Contrareforma și dezbaterile asupra absolutismului au generat un puternic interes față de ele. Machiavelli s-a referit frecvent la ele, încât s-a decantat un adevărat curent al tacitismului. Corneille, Racine și Alfieri s-au inspirat din texte taciteice pentru alcătuirea anumitor opere ale lor. Secolul al XVIII-lea și mai ales revoluția franceză au prilejuit un adevărat cult al marelui istoric: Ludovic al XVI-lea era echivalat cu Tiberiu, iar Robespierre cu Tacit. Napoleon i-a reproșat însă denigrarea împăraților și a discutat aprins, pe această temă, cu academicienii francezi și cu poetul german Wieland, la Erfurt și în 1808. Săvârșii germani monarhiști ai secolului al XIX-lea s-au străduit să combată admirarea lui Tacit, pe care dimpotrivă au preconizat-o cercetătorii francezi, inițial liberali și apoi republicani. Friedrich Leo a încercat să depășească acest impas, acest *caput mortuum*, când a lansat formula „Tacit poet al istoriei”, care n-a putut satisface pe mulți. În vremurile noastre aceste dispute s-au stins și nenumăratele studii, ediții, comentarii, chiar dicționare, consacrate lui Tacit, au pus în lumină toată complexitatea geniului marelui scriitor⁴¹.

În ara noastră, interesul față de Tacit a fost totdeauna foarte viu. I s-au consacrat numeroase studii. Regretatul D.M. Pippidi a analizat tehnica în care este prezentat de Tacit împăratul Tiberiu, iar autorul acestor rânduri a publicat o monografie în 1974. S-a încercat de multe ori traducerea operelor taciteice. Semnalăm deosebi titlurile care și ediția *Germaniei*, publicată de mai multe ori de Teodor Naum. Cea mai reușită traducere a *Analelor* a fost realizată de Eugen Lovinescu, în 1916 și 1922. Între 1958 și 1964, Editura Științifică a publicat titlurile integrale a lucrărilor lui Tacit, datorat mai multor autori. Totuși, cu unele excepții, această traducere n-a reușit să redea geniul artistic al lui Tacit, căci este greoaie și mult prea rigid. Publicul românesc a teptă cu răbdare acele titluri care s'ilustreze, fie și parțial, uimitorul talent literar al unui scriitor atât de apropiat de inima sa, de intensă sa pasiune pentru libertate și demnitate. Menționăm că în 1992 Gheorghe Ceaușescu a publicat o foarte bună titlură a *Istoriilor*.

Concluzii

Tacit este, în orice caz, cel mai valoros scriitor roman. De aceea, l-am numit Homerul prozei antice. Discursul lui Tacit excelează prin plurivalent și polisemie.

Istoric p trunzător, extrem de lucid, capabil să depășească prejudecățile sale,

588

CONCLUZII

Tacit percepe și în elegerile marile misiuni ale devenirii Romei. Tacit detestă profund tirania, arbitrarul în general. Concomitent, el se învederează politolog subtil, ca și filosof iscusit, adept al Noii Academii probabiliste, căreia îi aplică propria-i metodă pentru a degaja, totuși, opțiuni ferme în legătură cu aceeași devenire. Servirea statului îi apare ca o necesitate primordială a vieții politice romane, de pus

În practică în orice condiții. Tacit se adresează unui public format din slujitori ai statului roman, din oameni austeri, care chiar dacă acceptau noul cod socio-cultural, respingeau moravurile laxă, prea rafinate și potențialul absolutismului. Moralist înveterat, el abordează dintr-un punct de vedere metapolitic fenomenele istoriei romane. Totodată Tacit strălucește nu numai ca un martor al istoriei, ci și ca un martor, judecător și justițiar al omului. Pentru a-și construi discursul, Tacit utilizează o strategie stilistică globalizantă, în care tensiunile ideatice îi corespund un univers inevitabil ficțional, alcătuit din densitate imagistică excepțională, din tensiuni, discontinuități, ambiguități, ca "e se deschid unei lecturi plurale. O scriitură fascinantă, aderentă perfect la substanța gândirii și montajului compozițional. *Mare scriitor, Tacit este în același timp romancier, cineast „avânt la lettre”, dramaturg, poet și pictor, înzestrat cu un talent excepțional.*

În discursul său, alternează cu strălucire ardentă unui Aperi cu blândețea și eleganța practică a lui Maternus (personajele sale). Temperament vulcanic, marele scriitor s-a strălucit cu multiple eforturi, datorită unui talent unic, a extras din strădaniile sale o operă care reprezintă *unul dintre cele mai înalte monumente ale artei universale*. Tacit lansează cititorului său o provocare, ca și cum îl obligă la una dintre cele mai complexe lecturi posibile. De altfel nici un fel de analiză a discursului taciteic, oricât de complex, nu va putea vreodată reconstitui magia lui fermecătoare. Tacit trebuie în primul rând citit și apoi explicat. El va oferi totdeauna cititorului un mesaj în elept, pe trunzător, mereu actual și o artă care va captiva fără limite. O sursă de reflecție elevate, organic nobilă, și o artă permanent emoționantă, sculptoare prin miile ei de fațete. Cine va ridica vreodată un imn atât de magnific în cinstea demnității umane? **NU ESTE OARE TACIT SCRITORUL CARE A PLEDAT CU CEA MAI INTENS PASIUNE PENTRU LIBERTATE, PENTRU ADEVĂRATA LIBERTATE?**

BIBLIOGRAFIE: Etienne AUBRION, *Rhétorique ethistoire chez Tacite*, Metz, 1985; Herbert W. BENARIO, *Introduction to Tacitus*, Athens, 1975; Emanuele CIACERI, *Tacito*, Torino, 1941; Eugen CIZEK, *Tacit*, București, 1974; „Sine ira et studio et l'image de l'homme chez Tacite”, *Studii Clasice*, 18, 1979, pp. 103 și urm.: „L'eloge de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le „complot” des consulaires”, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1.980, pp. 276 și urm.; „Pour un Tacite nouveau”, *Latomus*, 40, 1981, pp. 21 și urm.; Emile COURBAUD, *Les procedes d'art de Tacite dans les Histoires*, Paris, 1918; Jean-Marie ENGEL, *Tacite et l'etude du comportement collectif*, Lille, 1972; Philippe FABIA, *les sources de Tacite dans les Histoires et les Annales*, Paris, 1893; Pierre GRIMAL, *Tacite*, Paris, 1990; A. GERBER - A. GREEF, *Lexicon Taciteum*, Leipzig, 1903; Heinz HEUBNER, *Comentariu la P. Cornelius*

589

TACIT

Tacitus, *Die Historien*, 3 vol., Heidelberg, 1963; Alain HOULOU, „Urgentibus imperii fati: à propos d'un passage controversé de Tacite”, *Germanie*, 33, *Melanges du Centre Jean Paterne* (Saint-Etienne), 1, 1978, pp. 59 și urm.; *Istoria literaturii latine (14-17 d.C.)*, București, 1982, pp. 305-599; Erich KOESTERMANN, *Comentariu la Cornelius Tacitus, Annalen*, Heidelberg, 1963; G.S. KNABE, *Komelii Tazit. Vremia, Djizn, Knigi*, Moskva, 1981; J.L. LAUGIER, *Tacite*, Paris, 1969; Friedrich LEO, *Tacitus*, Gottingen, 1896; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 439-498; „Tacite, Histoire, 1, 1, veritas”, *Ades de la XII-e Conference Eirene*, București - Amsterdam, 1975, pp. 377 și urm.; Joseph Lucas, *Les obsessions de Tacite*, Leiden, 1974; Ronald MARTIN, *Tacitus*, ed. a 2-a, London, 1989; René MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 130-137; 154-157; 237-239; Alain MICHEL, *Le Dialogue des orateurs de Tacite et la philosophie de Cicéron*, Paris, 1962; *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966; Cesare QUESTA, *Studi sulle fonti degli Annales di Tacito*, Roma, 1960; Ettore PARATORE, *Tacito*, ed. a 2-a, Roma, 1962; *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 692-716; René PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 675-698; Dionis M. PIPPIDI, *Autour de Tibere*, București, 1944; Viktor POSCHL, *Tacitus als Politologe, Zeitkritik bei Tacitus*, Heidelberg, 1972, p. 5 și urm.; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la litterature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 188-194; Armando SALVATORE, *Stilo e ritmo in Tacito*, Napoli, 1950; sir Ronald SYME, *Tacito*, trad. italiană de Carla MAROCCHI SANTANDREA, 2 vol., Brescia, 1967-1971; *Ten Studies in Tacitus*, Oxford, 1970; *Tacitus*, lucrare colectivă editată de T.A. DOREY, London, 1969; Rossana VALENTI PAGNINI, *Il potere e la sua imagine. Semantica di species in Tacito*, Napoli, 1987; Meinlof VIELBERG, *Pflichten, Werte, Ideale. Ein Untersuchung zu den Wertvorstellungen des Tacitus*, Heft 52, *Hermes*, Stuttgart, 1987; Pierre WUILLEUMIER, *Introducere în note la Tacite, Annales*, al 2-lea tiraj, 4 vol., Paris, 1978; Ugo ZUCCARELLI, *Psicologia e semantica in Tacito*, Brescia, 1967.

590

I

NOTE

1. Vezi Eugen CIZEK, *Histoire de l'historiographie à Rome*, sub tipar.

2. Prenumele de Publius nu este absolut sigur. Totuși, el apare într-unul dintre manuscrisele operei lui Tacit (*Mediceus I*). Acest mărțurie este mai important decât cea furnizată de Sidonius Apollinaris, care înregistrează

numele istoricului sub forma de *Gaius Cornelius Tacitus* (*Ep.*, 4,14, 1; 22,1): pentru discuția problemei prenumelui, vezi Erich KOESTERMANN, Comentariu la Cornelius Tacitus, *Annalen*, 4 voi., Heidelberg, 1963, I, p. 55. Diverse inscripții din Galiia Narboneză consemnează personaje care au fost numele gentilic de *Cornelius*, fie supranumele, *cognomen*, de *Tacitus*. Un asemenea *Tacitus* îi elogiaza cetatea natală, adică Vasio (*CIL*, 12,1301). O origine aristocratică, senatorială și italică a fost atribuită lui Tacit de diferiți savanți italieni, ca Emanuele CIACERI, *Tacito*, Torino, 1941, pp. 47-50. Problema pare a fi fost rezolvată de L. GORDON, „The Patria of Tacitus”, *Journal of Roman Studies*, 26, 1936, pp. 145-151. Același punct de vedere a fost adoptat de Ettore PARATORE, *Tacito*, ed. a 2-a, Roma, 1962, pp. 28-35; Alain MICHEL, *Tacite et le destin de l'Empire*, Paris, 1966, pp. 24-31; sir Ronald SYME, *Tacito*, trad. italiană de Carlo MAROCCHI SANTANDREA, 2 voi., Brescia, 1967-1971, pp. 87-92; 801-817; Eugen CIZEK, *Tacit*, București, 1974, p. 15; G.S. KNABE, *Kornelii Tazit. Vremia, Djizn, Knigi*, Moskva, 1981, pp. 56-62, precum și de alți savanți. De altfel s-a remarcat că soțul lui Tacit și mulți prieteni ai istoricului erau originari din Galiia Narboneză, vibrând elogiați de însuși scriitorul (*Agr.*, 4, 4). În ultimă instanță, vezi Pierre GRIMAL, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 23; 33; 49-52.

3. Cum observăm cu finețe Renée MARTIN - Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, p. 131.

4. Bibliografia referitoare la formarea și cariera lui Tacit este imensă; vezi, între alții, A. MICHEL, *Tacite*, pp. 37-98; T.A. DOREY, „Agricola and Germania”, *Tacitus*, lucrare colectivă editată de T.A. DOREY, London, 1969, pp. 5-7; R. SYME, *Tacito*, pp. 93-106; 620-625, *Ten Studies in Tacitus*, Oxford, 1970, pp. 110-128; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA - Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 440-456; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 20-23; Ronald MARTIN, *Tacitus*, ed. a 2-a, London, 1989, pp. 26-38; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 49-71; 80-85; 95-99; 188 (care consideră că Tacit ar fi primit misiuni oficiale între 100 și 112 d.C.). Pentru atitudinea adoptată de Tacit, începând din 112 d.C., mai ales, cu prilejul executării lui Avidius Nigrinus, vezi Eugen CIZEK, „L'elogio de Caius Avidius Nigrinus chez Tacite et le „complot” des consulaires”, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1980, pp. 276-294; „Cotitura lui Traian din 112 d.C.”, *Revista de Istorie*, 36, 1983, pp. 372-383, mai ales pp. 380-381.

5. Pentru personalitatea lui Tacit, vezi A. MICHEL, *Tacite*, pp. 32; 87; 235; 244-247; îndeosebi, pe baza aplicării metodelor psihanalizei, Joseph LUCAS, *Les obsessions de Tacite*, Leiden, 1974; F. SEMI, *La maschera e il volto di Tacito*, Pisa, 1974, dar și rapidele observații din E. CIZEK, *Tacit*, pp. 16 și 263.

6. *Agricola* a fost considerat ca biografie de tip special de către diverși savanți. P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 114-118; 124-125, 152; 250, considera *Agricola* mai ales ca o *laudatio funebris*. În privința schemei care dă seama de amestecul de tipare, vezi Eugen CIZEK, „La structure du temps et de

591

TACIT

l'espace dans l'*Agricola* de Tacite”, *Helicon*, 7, 1968, pp. 238-249, îndeosebi p. 241. Totuși, simetria încadrărilor nu este perfectă: astfel, în capitolul 24, apare o descriere a Irlandei. Nu putem, aadar, subscrie tezei simetriei deservite, asumate de Francesco GIANCOTTI, *Strutture delle monografie di Sallustio e di Tadio*, Firenze, 1971, pp. 231-342 (mai ales p. 337). Pentru obiectivele opusculului, vezi, între alții, W. LIEBESCHUETZ, „The Theme of Liberty in the *Agricola* of Tacitus”, *Classical Quarterly*, 16, 1966, pp. 126-139; Ugo ZUCCARELLI, *Psicologia e semantica in Tacito*, Brescia, 1967, pp. 105-115; 228; A. MICHEL, *Tacite*, p. 53; E. CIZEK, *Tacit*, p. 24; Gunther WILLE, *Der Aufbau des Werke des Tacitus*, Amsterdam, 1983, pp. 5-45. E. CIACERI, *op. cit.*, p. 15 constată că, încă în *Agricola*, apar tendințele și concepțiile istorice majore ale lui Tacit, bazele programului etico-istoric ale scriitorului: dragostea ardentă pentru libertate, simpatia față de senat, entuziasmul suscitată de gloria militară, dorința de a elogia virtutea și de a condamna viciul, adică finalitatea moralizatoare a istoriei. R. MARTIN, *op. cit.*, p. 48 consideră că epilogul opusculului echivalează cu o *consolatio*.

7. Pentru prezentarea rezumativă a conținutului celor două opusculuri - *Agricola* și *Germania* -, vezi Eugen CIZEK, „Tacit”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 68-78. Pentru obiectivele, caracterul literar, semnificația *Germaniei*, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 85-88; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 205-228; *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 699-700; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 63-66; T.A. DOREY, *op. cit.*, pp. 12-13; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, p. 470; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 51-58; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 127-149. Pentru structura compozițională a *Germaniei*, vezi Eugen CIZEK, „Structure du temps et de l'espace dans la *Germanie* et dans le *Dialogue des orateurs de Tacite*”, *Analele Universității București*, seria Limbi Clasice și Orientale, 20, 1971, pp. 15-26 (mai ales pp. 16-22).

8. F. GIANCOTTI, *op. cit.*, pp. 343-471; G. WILLE, *op. cit.*, pp. 46-113. Pliniu cel Tânăr citea probabil acest opuscul în 105 d.C., când se referă la o operă pe care Tacit o trimisese spre corectare. În alt pasaj, citează chiar o sintagmă din *Dialogus*, adică „între codri și crânguri”, *inter nemota et lucos*. Dezbaterile în jurul autorului și datei *Dialogului despre oratori* a fost lungă și acerbă, împotriva paternității taciteice s-au pronunțat diverși cercetători, ca E. PARATORE, *Tacito*, pp. 101-169; 583-628 și Antonio MAZZARINO, „Brevissime sul *Dialogus de oratoribus*”, *Helicon*, 1, 1961, pp. 165-166; 2, 1962, pp. 271-274. Paternitatea taciteică a fost demonstrată, între alții, de Henry BARDON, „Tacite et le *Dialogue des orateurs*”, *Latomus*, 12, 1953, pp. 166-167; „De nouveau sur Tacite et le *Dialogue des orateurs*: les critères grammaticaux et stylistiques”, *ibid.* pp. 485-495; Alain MICHEL, *Le Dialogue des orateurs de Tacite et la philosophie de Ciceron*, Paris,

1962, pp. 195-198; R. SYME, *Tacito*, pp. 91-94; 143-158; 805-896; F. ARNALDI, *Tacito*, Napoli, 1973, pp. 13-14. În privința datei publicării *Dialogului*, vezi A. MICHEL, *Tacite*, pp. 70-78; R. SYME, *Tacito*, pp. 91-92; 153-159; 713-714; *Ten Studies*, p. 128; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 81; 152-156. R. MARTIN, *op. cit.*, p. 60 opinează că *Dialogus* trebuie să fi fost scris și publicat între 102 și 109 d.C. În 109, Fabius Iustus a devenit guvernator al Siriei. Pentru tematica opusculului, vezi A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome ethnus*, p. 189; E. CIZEK, „Tacit”, *Imperiul*, pp. 78-82.

9. Pentru implicațiile mesajului emis în *Istorie*, inclusiv pentru aluzivismul lor, vezi mai cu seamă R. SYME, *Tacito*, pp. 163; 174-177; 203-204; 210-211; 274-278; Erich KOESTERMANN, „Der Rückblick Tacitus: Hist. I, 4-11”, *Historia*, 5, 1956, pp. 213-237; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 72-73; 81-84; F. ARNALDI, *op. cit.*, pp. 34-36; E. CIZEK, *Tacit*, p. 27; „Tacit”, *Imperiul*, II, pp. 84-87; Anton D. LEEMAN, „Tacite. Histoires, 1, 1 veritas”, *Actes de la XII-e Conférence Eirene*, București-Amsterdam, 1975, pp. 377-380; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 67-69; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 169-225.

10. Pentru discuția asupra titlului, vezi E. KOESTERMANN, Comentariu, p. 5, care observă că Titus Livius îi a definit opera identică, când se referise la fapte, care apar „în analele mele”, *in meos annales* (43, 13, 2); vezi și P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 257-258.

11. Îndoieli în privința numelui de către al *Analelor* apar la J.L. LAUGIER, *Tacite*, Paris, 1969, p. 163 și la Revilo P. OLIVER, „Did Tacitus finish the *Annales*?”, *Illinois Classical Studies*, 2, 1977, pp. 289-314. Pentru problema „genului” *Analelor*, datei lor etc., vezi C. BRETSCHNEIDER, *Quo ordine ediderit Tacitus singulas Annales partes*, Strassburg, 1905; R. SYME, *Tacito*, pp. 280; 337-354; 469-471; 625-630; 1011-1014; *Ten Studies*, pp. 129; 144; „How Tacitus wrote *Annals* I-III”, *Historiographia Antiqua. Symbolae*, Seria A, 6, Leuven, 1977, pp. 231-263; Jean BEAUJEU, „Le

NOTE

Mare Rubrum de Tacite et le probleme de la chronologie des Annales", *Revue des études Latines*, 38, 1960, pp. 200-235; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 91, 95-99; 184; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 27-29; J.N. ADAMS, „Were the Later Books of Tacitus Revised”, *Rheinisches Museum*, 117, 1974, pp. 323-344 (care arată că Tacit n-a avut răgaz să revizuiască textul ultimelor cărți din *Anale*; încât noi nu dispunem decât de prima lor formă); Pierre WUILLEUMIER, Introducere la Tacite, *Annales*, al 2-lea tiraj, Paris, 1978, pp. X-XV.

12. Teoria izvorului unic sau principal a fost elaborată, sub forma unei „legi”, de Heinrich NISSEN, *Untersuchungen Ober die Quellen der vierten und funften Dekade des Livius*, Berlin, 1863, pp. 77-78, urmat de diverși savanți. Această teorie a fost cu îndrăgire criticată de F. Burr MARSH, *The Reign of Tiberius*, Oxford, 1931, p. 266 și de mulți alți cercetători. Menționăm mai ales E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 146-148; Cesare QUESTA, *Studi sulle fonti degli Annales di Tacito*, Roma, 1960, *passim*; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 115; 148-150; 248; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 191-1893. Pluralitatea surselor lui Tacit a fost clar demonstrat recent de P. WUILLEUMIER, *op. cit.*, pp. XVI-XVIII, ca și de P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 76-77; 266-267; 277-278; 288; 303; 343-345; (ca^{1*} atrage atenția asupra faptului că, în ultima parte a *Analelor*, Tacit tinde să menționeze *nominatim* izvoarele sale).

13. Concluziunea este comparabilă care s-a făcut în privința unui discurs al împăratului Claudiu, conservat pe o inscripție aflată la Lyon, pe faimoasa Tabulă Claudiană. Tacit reproduce în el acest discurs (*Ann.*, 11,24), dar conservă numai marile linii ale cuvântului autentic. El introduce în pledoaria lui Claudiu exemple pe care împăratul nu le utilizase, strecoară accente ce modifică sensul ideilor cezarului, sugerează semnificații stranie de afirmare ale discursului. Pentru modificarea acestui discurs al lui Claudiu și a altor cuvânturi de către Tacit, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 111-112; 135-139; P. GRIMAL, *Tacit*, pp. 30-31.

14. Pentru utilizarea foarte suplă a regulii analitice, vezi P. WUILLEUMIER, *op. cit.*, pp. XXXVIII-XL (care subliniază că hexadele tacite sunt divizate în triade); Judith GINSBURG, *Tradition and Theme in the Annals of Tacitus*, New York, 1981, pp. 5-99; 120 etc.; R. MARTIN -J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 135; G. WILLE, *op. cit.*, pp. 342-367; Etienne AUBRION, *Rhétorique et histoire chez Tacite*, Metz, 1985, pp. 31; 704; 713-714; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 104-106; P. GRIMAL, *Tacite*, p. 262.

15. Cum evidențiază E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 415-554; vezi și U. ZUCCARELLI, *op. cit.*, p. 161. În privința aluziilor la epoca Antoninilor, vezi R. SYME, *Tacito*, pp. 396-399; 579-581; 625-659; 691-692; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 89-99; E. CIZEK, *L'âllege de Caius Avidius Nigrinus*, pp. 276-294. Pentru detalierea scepticismului profesat de Tacit, vezi F. ARNALDI, *op. cit.*, pp. 46-80 (dar noi nu credem că această dezabuzare ar exclude tonul încordat, tensiunea și ele manifeste în *Anale*); R. MARTIN, *op. cit.*, p. 143 afirmă că, după Tacit, „absolute power corrupts absolutely”.

16. Pentru dezbaterile în jurul celebrei sintagme *sine ira et studio*, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 112-113; 139-145; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 13-17; 135; Norma P. MILLER, „Style and Content in Tacitus”, *Tacitus*, lucrare colectiv editată de T.A. DOREY, London, 1969, pp. 99-116, mai ales 99-107; A.D. LEEMAN, *Orationis Ratio*, pp. 471; 478-479; *Tacite, Histoires*, 1, 1: *veritas*, p. 379; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 191-196; „Sine ira et studio et l'image de l'homme chez Tacite”, *Studii Clasice*, 18, 1979, pp. 103-113; Herbert W. BENARIO, *Introduction to Tacitus*, Athens, 1975, pp. 148-158; R. SCHOTLANDER, „Sine ira et studio. Ein Tacituswort im Lichte der römischen Prozessordnung”, *Klio*, 57, 1975, pp. 217-226; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 2-5; 19-30; 55-56; 680; 693; 697; 712-725. R. MARTIN, *op. cit.*, p. 25 arată că Tacit încearcă să înțeleagă fenomenele relatate de el, dar cu pasiune ardentă; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 82; 171; 311-313 evidențiază faptul că opera lui Tacit, organic moralizatoare, nu putea echivala cu o istoriografie perfect obiectivă, dar că autorul ei trebuia să înseamnă de judecata posterității.

17. Pentru Tacit ca martor și judecător al oamenilor, pentru poezia taciteică a istoriei, inclusiv pentru concepțiile-cheie de *eloquentia* și *fides*, vezi Eugen CIZEK, „Pour un Tacite nouveau”, *Latomus*, 40, 1981, pp. 21-36; *Histoire de l'historiographie à Rome, passim*; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 2-32; 712-725; dar vezi și E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 169-174. R. MARTIN, *op. cit.*, p. 24 îl situează pe Tacit la interfața tradiției polibiene cu cea isocratică.

18. Cum reliefa E. KOESTERMANN, *op. cit.*, I, p. 56; pentru obiectivele lui Tacit, vezi și E. CIACERI,

593

TACIT

op. cit., pp. 174-179; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 8-11; 32; 56; 697; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 19; 266-269 subliniază că Tacit dorea concomitent să nu violenteze adevărul faptului istoric și să-l adapteze intențiilor lui esențiale, de fapt unei istoriografii „interioare” și nu „exterioare” a fenomenelor.

19. Pentru cauzalitatea istorică la Tacit, vezi, între mulți alții, E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 89-130; Jean COUSIN, „Rhétorique et psychologie chez Tacite”, *Revue des Etudes Latines*, 29, 1951, pp. 229-237; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 13-17; 46; 110-112; 163; 177; 239; Eugen CIZEK, „Autour de la causalité historique chez Tacite”, *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, pp. 181-190; *Tacit*, pp. 183-191; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 101-8; 113; 173-207; 232-271; 310-337 (care însuși are tendința de a majora excesiv funcția transcendentului în gândirea lui Tacit și credința istoricului în ciclicitatea fenomenelor istorice). Pentru rolul civilizației în gândirea istorică taciteică, vezi P. DELPUECH, „*Urgentibus imperii fati*: Tacite et la fin de l'Empire”, *Actes du IX-e Congrès de l'Association Guittaume Bado, Rome, 13-18 avril 1973*, 2 vol., Paris, 1975, II, pp. 995-1018 și Jean-Marie ENGEL, *Tacite et l'étude du comportement collectif*, Lille, 1972, p. 755. Pentru introductie la Tacit, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 708-709.

20. Mulți savanți, îndeosebi italieni, i-au refuzat lui Tacit orice opoziție filosofică: vezi, de pildă, E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 76; 90; 95; 110. De asemenea a susținut, pe nedrept, că Tacit ar fi fost stoic John Paul ARMLEDER, „Tacitus and Professional Philosophers”, *The Classical Bulletin* (Saint-Louis), 37, 1961, pp. 90-93 și „Tacitus' Attitude to Philosophy”, *ibid.*, 38, 1962, pp. 89-91. Adeziunea la Noua Academie a fost evidențiată de A. MICHEL, *Le Dialogue des orateurs de Tacite*, pp. 32, 138-152 etc.; *Tacite*, pp. 108; 122; 189; 216-231 etc.; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 29-30; 695; 719-723. Pentru explicațiile dubitative ale faptelor și modelelor istorice, vezi mai ales Dionis M. PIPPIDI, *Autour de Tibère*, București, 1944, pp. 30-33; dar și A.D. LEEMAN, *Orationis Ratio*, p. 465.

21. Pentru accepțiunile noțiunilor de *persona* și de *dignitas* la Tacit, vezi A. GERBER - A. GREEF, *Lexicon Taciteum*, Leipzig, 1903, pp. 1111 și 293; și E. CIACERI, *op. cit.*, p. 173. Pentru *libertas* la Tacit, vezi A. GERBER - A. GREEF, *op. cit.*, pp. 767-769; E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 173-179 (mai ales p. 176, unde exclamă: „La libertà! Parola magica che infiamma l'anima dello storico...”); Walter JENS, „Libertas bei Tacitus”, *Hermes*, 84, 1956, pp. 331-352; E. CIZEK, *Sine ira et studio*, pp. 103-113; *Pour un Tacite nouveau*, pp. 21-36; E. AUBRION, *op. cit.*, p. 707. În legătură cu *disciplina* și cu ideile din *Agricola*, W. JENS, *op. cit.*, p. 338 observă: „der britannischen Freiheit fehlt *disciplina*”. Pentru *obsequium* și *libertas*, vezi mai recent și Meinolf VIELBERG, *Pflichten, Werte, Ideale. Eine Untersuchung zu den Wertvorstellungen des Tacitus*, Heft 52, *Hermes*, Stuttgart, 1987, pp. 128-168.

22. Pentru această așumare a concepției etico-juridice, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 36-45. Pasiunea pusă în serviciul statului, de către Tacit, elimină ceea ce R. MARTIN, *op. cit.*, p. 38 a considerat ca paradox: un istoric, care prosperase sub împărași, reliefează că relațiile între principe și senat s-au deteriorat. Tacit aprecia că trebuie slujit statul și nu un împărat oarecare. P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 46-47; 87; 110-113; 213; 262, subliniază că participarea la viaa civică reprezenta pentru Tacit cea mai

important dintre obligațiile romanilor, cîservirea statului era prioritar în concepția lui.

23. Interpretarea tradițională a acestui ablativ absolut, pentru care am optat și noi cândva, interpretare ce afirmă că Tacit ar fi prevăzută de darea Imperiului, cu patru secole înainte de producerea ei, apare la mai mulți cercetători. Menționăm numai E. PARATORE, *Tacito*, pp. 239-241 și Viktor POSCHL, „Tacitus und der Untergang des römischen Reiches”, *Wiener Studien*, 59, 1956, pp. 310-320. Preferăm acum traducerea care explică aceste date de Alain HOULOU, „*Urgentibus imperii fati*”: à propos d'un passage controversé de Tacite, Germanie, 33”, *Melanges du Centre Jean Paleme* (Saint-Etienne), 1, 1972, pp. 59-66; vezi și P. DELPUECH, *op. cit.*, pp. 995-1001; H. BENARIO, *op. cit.*, pp. 36-37; E. CIZEK, *Pour un Tacite nouveau*, p. 34; mai ales P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 136-140; 195 (care crede că Tacit nu judecă germanii ar putea fi integrați culturii Imperiului). În ce privește persistența speranței morale la Tacit, se poate menționa și enunțul următor: „totuși nu a fost veacul atât de steril în virtutea, ca și nu fi oferit și ilde bune” (*Hist.* 1, 3,1).

24. Pentru „bulevardul crimei” sau „comedia inumană”, care se degajează din textul taciteic, vezi R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 135-137. Pentru atitudinea istoricului față de cezari, de 594

NOTE

soțiile lor și de Germanicus, vezi E. CIACEFH, *op. cit.*, pp. 61-65; D.M. PIPPIDI, *op. cit.*, pp. 37-38; 75-76; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 135-153; „De Vespasien à Hadrien”, *Rome ethnus*, p. 191; D.C.A. SHOTTER, „The Debate on Augustus (Tacitus, Annals, 1, 9-10), *Mnemosyne*, 20, 1967, pp. 171-174; „Tacitus, Tiberius and Germanicus”, *Historia*, 17, 1962, pp. 194-214; Istvan BORZSAK, „Das Germanicus bild des Tacitus”, *Latomus*, 28, 1969, pp. 588-600; Petre CEAU ESCU, „X'image d'Auguste chez Tacite”, *Klio*, 56, 1974, pp. 183-198; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 219-228; *Pour un Tacite nouveau*, pp. 32-33; J. WANKENNE, „Germanicus, idéal du prince selon Tacite”, *Les Etudes Classiques*, 43, 1975, pp. 270-277; P. WUILLEUMIER, *op. cit.*, pp. XXIV-XXX; E.

KORNEMANN, *Tiberius*, Frankfurt, 1960, *passim*; R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 136; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 419-430.

25. Vezi în această privință E. KOESTERMANN, *op. cit.*, I, pp. 55-58. Pentru atitudinea lui Tacit față de Principat și formele de stat, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 43-65 (care are însă tendința să-l considere republican!); E. PARATORE, *Tacito*, pp. 190-194; 308-311; 327-371; 424-537; A. MICHEL, *Le Dialogue des orateurs de Tacite*, pp. 56-60; 73-98; *Tacite*, pp. 121-207; *La philosophie politique à Rome d'Auguste à Marc Aurèle*, Paris, 1969, pp. 25-46; 72-78; 103-108; Karl BUCHNER, „Imperium nullum nisi unum”, *L'idéologie de l'imperialisme romain* (colocvii de la Dijon), Paris, 1974, pp. 134-145; J.M. ENGEL, *op. cit.*, pp. 326-427; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 210-219; *Pour un Tacite nouveau*, pp. 32-33; H. BENARIO, *op. cit.*, pp. 88-147; Cornelia COGROSSI, „I problemi del discorso di Galba sulla adozione di Pisone nelle „Historiae” di Tacito e la propaganda monetale”, *Contributi dell'Istituto di Storia Antica*, ed. de Marta SORDI, Milano, 1975, pp. 115-122; P. WUILLEUMIER, *op. cit.*, pp. XXI-XXIV; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 106-193; 262-263. Pentru a analiza pesimismul al lui Tacit, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 89-129; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 16; 18; 100; 122-123; 137; 192-199; 231; 241; 252-256; 348 susține dimpotrivă că Tacit era foarte optimist. Considerăm că o asemenea apreciere trebuie acceptată cu nuanșele de rigoare.

26. Pentru politica internă romană și observația socio-politică taciteică, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 53-72; D.M. PIPPIDI, *op. cit.*, p. 24; R. SYME, *Tacito*, pp. 212-235; 743-800; 834-881; *Ten Studies*, pp. 10; 140 etc.; A. MICHEL, *Tacite*, pp. 15-202; „De Vespasien à Hadrien”, *Rome ethnus*, pp. 190-191; Gheorghe CEAU ESCU, „Concepțiile lui Tacit asupra politicii externe romane”, *Studii Clasice*, 11, 1969, pp. 145-155 (pentru dialectica extern-intern); J.M. ENGEL, *op. cit.*, pp. 1-151; 171-326; 429-430; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 202-210; R.F. NEWBOLD, „The Vulgus in Tacitus”, *Rheinisches Museum*, 119, 1976, pp. 85-92.

Comparația cu alte izvoare antice este practică de Fi. MARTIN, *op. cit.*, pp. 75; 87; 101; 181; 189-213; P. GRIMAL, *Tacite*, *passim*.

27. În privința atitudinii lui Tacit față de daci, vezi Eugen CIZEK, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*.

București, 1980, p. 318; „Introducere. Sinteza daco-romană”, în Eugen CIZEK - Dan SLU ANSCHU - Mariana BĂLUȚĂ, *Romano-Dacica, I, Izvoarele antice ale istoriei României*, București, 1986, p. 29. Pentru politica externă romană la Tacit, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 72-88. Pentru discursul lui Galgacus, vezi și E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 29; 691; 694.

28. Bibliografia referitoare la analiza psihologică taciteică este imensă. Între alții vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 75-76; 179-180; J. LUCAS, *op. cit.*, pp. 14-16; 193-207 (care arată că Tacit analizează printr-un ton nu numai bărbații, ci și femeile); Jean-Marie ANDRE - Alain HUS, *L'histoire à Rome. Historiens et biographes dans la littérature latine*, Paris, 1974, pp. 139-141; E.

AUBRION, *op. cit.*, pp. 608-690; 705-706; 718. R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 101 și 243 insistă asupra credinței lui Tacit în contradicția dintre *persona publică* și intențiile ascunse ale antierilor lui.

29. După opinia noastră, considerațiile referitoare la structurarea timpului și a spațiului enunțate și enunțate în operele lui Tacit ne apar în integrală: vezi E. CIZEK, *La structura du temps et de l'espace dans l'Agricola*, pp. 242-249; *Structure du temps et de l'espace dans la Germanie et le Dialogue des orateurs*, pp. 15-21; mai ales *Tacit*, pp. 151-174. Dar disjuncția celor două tipuri de spațio-temporalitate (considerațiile foarte generale) provin din DUCROT - TODOROV - SPERBER - SAFOUAN - WAHL, *Qu'est-ce que le structuralisme?*, Paris, 1968, pp. 198-131.

30. Pentru teoria generală a viziunii romancierului narator în general, vezi încă Jean POUILLON,

595

TACIT

Temps et roman. Paris, 1940, pp. 69-151. Aplicarea acestei teorii la discursul taciteic am realizat-o în *Tacit*, pp. 98-101; 112-116.

Pentru raporturile cu eposul și tragedia, pentru filiațiile cu estetica sublimului, vezi A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome ethnus*, pp. 189-193; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 52-53; 700-712; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 12-18; 57; 77; 204; 220; 225; 238-243; 276; 293-297; 301-304. Funcționalitatea desvârșită a strategiei literare taciteice este stăruitor pus în relief de către R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 11; 102; 231-235; 243 (nu ar exista o dihotomie între Tacit istoric și Tacit scriitor).

31. Pentru *rumores* la Tacit, vezi D.M. PIPPIDI, *op. cit.*, pp. 36-50; E. CIZEK, *Tacit*, pp. 105-108; I. SHATZMANN, „Tacitean Rumores” *Latomus*, 33, 1974, pp. 549-578. Pentru ironie la Tacit, vezi A. MICHEL, *Tacite*, p. 225; „De Vespasien à Hadrien”, *Rome ethnus*, p. 194; R. SYME, *Ten Studies*, p. 139 (unde se afirmă că „the irony is typical of Cornelius Tacitus”); P. ROBIN, *L'ironie chez Tacite*, Lille, 1973. Pentru amplificarea și alte procedee retorice, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 34-37; 686-688; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 242; 322-324.

32. Pentru teoria acestor tipuri de discurs, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 61-678; aceeași idee apare la R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 232-233.

33. Pentru discursul autorului, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 61-130; pentru glose și sentențe, vezi E. CIZEK, *Tacit*, p. 63; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 114-115; 119; 205-222; 297; 308.

34. Pentru această controversă imaginară în concluziile ei, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 637-644; anterior Philippe FABIA - Pierre WUILLEUMIER, *Tacite, l'homme et l'oeuvre*, Paris, 1949, p. 134. Pentru nararea biografică, vezi E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 72-75. Pentru arta „tabloului”, vezi lucrarea clasic datorată lui Emile COURBAUD, *Les procédés d'art de Tacite dans les Histoires*, Paris, 1918, pp. 28-30; 121-169; Armando SALVATORE, *Stilo e ritmo di Tadio*, Napoli, 1950, pp. 192-198, pentru arta portretului, vezi E. COURBAUD, *op. cit.*, pp. 167-198; D.M. PIPPIDI, *op. cit.*, pp. 27-109; J. LUCAS, *op. cit.*, pp. 28-30; U.

RADEMACHER, *Die Bildkunst des Tacitus*, Hildesheim, 1974; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 106-107 (pentru portretul lui Seian); pentru alocuiri atribuite personajelor, vezi E. COURBAUD, *op. cit.*, pp. 200-228; D.M. PIPPIDI, *op. cit.*, pp. 27-28; A. SALVATORE, *op. cit.*, pp. 120-129; 143-168; J. LUCAS, *op. cit.*, pp. 50-73. Pentru procedeele compoziționale taciteice în general, vezi E. CIZEK, *Tadt*, pp. 75-98; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 131-678; Manfred Joachim LOSAU, „Amartia, Anagnorisis, Peripeteia: Tacite sur Tibere”, *Revue des Etudes Latines*, 70, 1992, pp. 37-42.

35. Pentru ambiguitate, surpriză și suspens, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 46-49. Pentru unitatea desvârșită a structurilor discursului, pentru corespondențele dintre nivelul semnificațiilor și cel al semnificatelor, vezi N.P. MILLER, *op. cit.*, pp. 99-106; Kristine GILMARTIN, „Tacitean Evidence for Tacitean Style”, *The Classical Journal*, 69, 1974, pp. 216-222; E. CIZEK, *Pour un Tacite nouveau*, pp. 28-36; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 231-243. Oscilațiile scriiturii, în funcție de tiparele utilizate și de mesaj, sunt reliefate de aceiași ultim cercetător, *op. cit.*, pp. 39; 161; 232-233.

36. Pentru *colores* la Tacit, vezi E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 34-35. În același discurs al lui Galgacus și în alte pasaje, Tacit operează și cu valorile prosopopeei.

37. Cum demonstrează E. KOESTERMANN, *op. cit.*, p. 56. Tacit utilizează de asemenea și pe scară largă aliterația. Nivelul fonetic al limbajului taciteic aderă la vocațiile cele mai pregnante ale discursului scriitorului. Totodată, sentențele și alte mijloace stilistice conferă acestui limbaj virtuțile poantei revelatoare. Exegeza asupra scriiturii taciteice conține nenumărate lucrări. Nu menționăm decât E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 191-193; R.H. MARTIN, „Variatio and Development of Tacitus Style”, *Eranos*, 51, 1953, pp. 89-96 și *Tadt*, pp. 214-235 (pentru care stilul taciteic este „elisabetan” și antificeronian), Janet BEWS, „Virgil, Tacitus, Tiberius and Germanicus”, *Proceedings of the Virgil Society*, 12, 1972, pp. 107-126; J. LUCAS, *op. cit.*, pp. 221-248; E. CIZEK, *Tadt*, pp. 36-68; Alain MICHEL, „Le style de Tacite”, *Colloque. Histoire et historiographie*, lucrare colectivă, ed. de R. CHEVALLIER, Paris, 1980, pp. 157-183 (care demonstrează că stilul lui Tacit înglobează atât forma cât și conținutul); R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 130-131; E. AUBRION, *op. cit.*, pp. 37-51; 683-696; 701; P. GRIMAL, *Tacite*, pp. 65; 84-85; 260; 299.

596

NOTE

38. Iată cum se prezintă curba stilistică, „die Enwicklungskurve”:

Anale, I-6

Anale II-16

Istorii

Germania

Agricola

Dialogul despre oratori

Pentru această curbă, pe urmele lui E. WOLFFLIN, vezi N. ERIKSSON, *Studier zu den Annalen des Tadtus*, Lund, 1934, pp. 1-108; E. LOFSTEDT, „On the Style of Tacitus”, *Journal of Roman Studies*, 38, 1948, pp. 1 și urm.; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 3-5; 569. Pentru criticarea acestei teorii, vezi R.H. MARTIN, „Quibus and quis in Tacitus”, *Classical Review*, 18, 1968, pp. 144-146; F.R.D. GOODYEAR, „Development of Language and Style in the Annals of Tacitus”, *Journal of Roman Studies*, 58, 1968, pp. 22-31.

39. Pentru salustianism și semnificația primului enunț al *Analelor*, vezi E. KOESTERMANN, *op. cit.*, I, p. 56; vezi și Ph. FABIA - P. WUILLEUMIER, *op. cit.*, p. 150; A. SALVATORE, *op. cit.*, pp. 33-51; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 472-490; R. MARTIN, *Tacitus*, pp. 25; 74; 101-109 etc. (același cercetător identifică totuși livianisme în stilul taciteic: *tki.*, pp. 23; 98; 109). Pentru sinteza efectuată de Tacit, vezi E. CIZEK, *Tadt*, pp. 135-142, cf. și A. MICHEL, *Le style de Tacite*, pp. 157-158.

40. Pentru recursul la motenirea vergiliană, vezi, în ultima instanță, R. MARTIN, *Tacitus*, p. 257. Afinitățile cu expresionismul petrosian sunt evidente de R. MARTIN - J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 136-137.

41. Receptarea lui Tacit este prezentată, între altele, de E. CIACERI, *op. cit.*, pp. 194-208; E. PARATORE, *Storia della letteratura latina*, pp. 715-716; F. WUILLEUMIER, *op. cit.*, pp. II-IV; R. MARTIN, *Tacitus*, pp. 236-243; P. GRIMAL, *Tacite, passim*.

597

XXIX. SUETONIUS, FLORUS ȘI ALII PROZATORI

Suetoniu. Viaa

Gaius Suetonius Tranquillus aduce numeroase valențe noi peisajului literaturii și istoriografiei latine (în sensul ei cel mai larg). El abordează o materie pe care o tratase și Tacit, contemporanul său mai vârstnic, într-o altă manieră și într-o altă metodă decât cele practicate de celebrul autor al *Analelor*. Nu se știe exact nici când și nici unde s-a născut Suetoniu. Este sigur că aparține ordinului ecvestru, căci tatăl lui, care servea ca ofițer-cavaler (*tribunus militum angusticlauius*) în forțele militare ale împăratului Otho (*SUET.*, *Otho*, 10,1). Împreună cu petrecuse adolescența în tinerețe în Roma, cum evidențiază el însuși (*Ner.*, 57, 4; *Dom.*, 12,6). S-a născut probabil între 69 și 75 d.C., poate chiar în 70 d.C., mai degrabă la Ostia, portul Romei - unde va îndeplini și funcția de pontif al zeului Vulcan - decât la Hippo Regius, oraș din Africa de Nord, care îl va celebra mai târziu. Trebuie să fi suferit de anumite complexe și să fi cenzurat pulsunile, căci operele sale atestă comportamente de „voyeur”, de om foarte curios, *homo curiosissimus*, cum a fost caracterizat. Căci interesul său pentru curiozități a explorat avid vicile și deformările de toate tipurile, inclusiv sexuale. A dobândit însă o cultură erudită și a beneficiat de sprijinul lui Pliniu cel Tânăr, care îl considera un intim al lui (*Ep.*, 1, 18; 24, 1-4; 3, 8; 5, 10). Este probabil că l-a însoțit pe Pliniu în Bithynia, întrucât îi plăcea să călătorească. După moartea lui Pliniu, a frecventat cerul cultural-politic al lui Septicius Clarus, datorită căruia cariera sa ecvestră a progresat spre culmi foarte înalte, cum reliefează o inscripție descoperită la Hippo Regius¹. Astfel a devenit procurator și conducător al biroului documentelor

imperiale -a *studiis*- i al bibliotecilor principelui -a *bibliothecis*-, ca sã dirijeze, sub Hadrian, începând din 118 d.C., corespondența în latină a cezarului, în calitate de *procurator ab epistulis latinis*. Astfel, el a devenit membru de frunte al consiliului principelui, a controlat cancelaria imperială, arhivele, i a redactat sintezele necesare lui Hadrian. Astfel, Suetoniu devine unul dintre cei mai importanți sfetnici ai lui Hadrian. Brusc, în 122 d.C., după cinci ani de carieră fulgurantă, a intrat în dizgrație, ca și Septicius Clarus, prefectul pretorienilor. S-a afirmat că cei doi se purtau prea familiar cu împăratul teasa Sabina (HIST. AUG., *Had.*, 11, 3); însă, pe lângă o intrigă politică, Hadrian trebuie să fi fost contrariat de sfaturile pe care, discret, i le oferea Suetoniu în biografiile lui. Nu se știe ce s-a mai întâmplat cu Suetoniu. El a murit, poate, la Hippo Regius (unde se stabilise), prin 130 d.C.².

598

OPERA. DESPRE B RBA II ILU TRI

Opera. Despre b rba ii iuu tri

În intelectul de cabinet - literar, dar și administrativ -, om de studii temeinice, *scholasticus*, după cum îl caracteriza Pliniu cel Tânăr (*Ep.*, 1, 24, 4), Suetoniu a alcătuit o operă vastă, atât în latină, cât și în greacă, din care nu s-a conservat decât o mare parte dintre biografiile sale.

Diverse murturi antice și posteroare înregistrează liste de numeroase lucrări suetoniene. În grecește, Suetoniu ar fi scris despre glumele de la eleni, ca și despre injuriile lor, despre politica lui Cicero, despre obiceiurile, legile și spectacolele romane etc. S-au pierdut și lucrări redactate în latină, ca vasta enciclopedie numită „Puni” sau „Ierburi (diverse)”, *Prata*, în nouă sau zece cărți, probabil reducând la o voluminoasă operă cu titlu similar, alcătuită în grecește, către 90 d.C., de către Pamphilos din Alexandria. Nu cumva alte titluri de lucrări suetoniene, scrise în latină, se referă la opuscul independent, ci doar la capitole din *Prata*? Unele dintre aceste titluri par foarte interesante, ca „Despre regi”, *De regibus*, probabil un istoric al regilor, sau „Despre organizarea îndatoririlor”, *De institutione officiorum*, relevant pentru experiența administrativă și pentru concepțiile suetoniene cu privire la structura statului roman. De asemenea, Suetoniu a scris și despre curtezanele celebre, *De claris meretricibus*.

Și S-a pstrat par iar o amplă culegere de biografii intitulată „Despre b rba ii ilu tri”, *De uiris Hlustribus*, publicat prin 113 d.C. Într-un număr de vestimentații oameni de cultură. De fapt, Suetoniu a operat aici o selecție, un canon, și a preconizat prevalența factorului cultural asupra celui politic, concepția elenistică despre *paideia*, *humanitas*? tocmai pentru că nu a adăugat în titlu „Jn litere”, *in litteris*³.

Pe secunzi, Suetoniu trata despre istorici, oratori, filosofi, poeți, gramatici și retori. Cu excepția ultimelor două compartimente, nu ni s-au conservat decât puține biografii, de altfel mutilate, precum cele ale lui Terențiu, Horatius, Vergiliu și Lucan din *Despre poezie* - Pliniu cel Btrân - din *Despre istorici* - Passienus Crispus - din *Despre oratori*. Biografiile poezilor au fost ulterior folosite și remaniate de filologii posteroi. Oricum, Suetoniu pare a fi fost favorabil lui Terențiu și Horațiu, însă ostil lui Lucan. S-au conservat, aadar, mai bine compartimentele care poartă astăzi ca titlu de opuscul independent „Despre gramatici și retori”, *De grammaticis et metoribus*. Se pare că Suetoniu a alcătuit, ca ultim compartiment al culegerii de literatură celebri, tocmai cel consacrat gramaticilor, căci în prezentarea vieilor acestora ei avansează mai profund în istoria recentă a Romei, decât în alte secunzi. Ca modele pentru acest compartiment, Suetoniu a utilizat texte din Varro, Nepos și Hyginus, iar ca izvoare de informație a recurs la Cicero, Seneca Retorul și Quintilian. În realitate, nu ni s-au pstrat decât douăzeci de noti e biografice și patru scurte capitole introductive din *Despre gramatici*, ca și prologul și cinci scurte biografii de retori, la care se adaugă, în *Despre retori*, doar numele celor prezentați ori succinte fragmente din încă zece medalioane biografice. De asemenea, Suetoniu se limitează numai la biografii de profesori (De *gram.*, 4, 11; 25, 19) și lasă deoparte pe cei ce nu predaseră interpretarea complexă, literar-lingvistică, a textelor sau arta declamației, chiar dacă se numeau Varro sau Caesar.

În aceste minibiografii, Suetoniu oferă mai ales detalii preioase asupra vieii particulare a gramaticilor și retorilor, ca și despre învmântul realizat de ei.) El își începe concisele medalioane biografice prin date cu privire la originea profesorului respectiv și trece în continuare la anecdote relative la existența acestuia. [Timbrul general este neutru doar în aparență. *]

599

SUETONIUS, FLORUS I ALI PROZATORI

Căci materia biografiilor, oricât de concentrată, ca și structurarea ei, comportă o anumită atitudine. Căisprezece noti e biografice se învederează favorabile personajelor figurate, cinci mai degrabă ostile, iar apte apar ezitante. Încât acest bilanț general, deși bazat pe un text fragmentar, reliefează umanismul biografului, încrederea lui în potențele culturii, care l-au determinat să selecteze mai ales personaje elogiabile. Amprenta Noii Academii, la care ne vom referi mai jos, l-a determinat totuși să însereze și profesori reprobabili. Suetoniu pare a blama mai cu seamă gramatici favorabili stilului nou și chiar unii aticiți arhaizanți. Biograful optează împiedec pentru clasicismul ciceronizant⁴.

Vieile celor doisprezece cezari

Quar „opera majoră”, *opus maius*, a lui Suetoniu a fost culegerea de biografii intitulată „Vieile celor doisprezece cezari” *Vitae duodecim Caesarum*, dedicată lui Septicius Clarus. Deși nu se poate exclude o datare mai tardivă a acestei culegeri biografice, eventual până în 128 d.C., noi credem că Suetoniu a publicat-o la sfârșitul anului 121 sau la începutul lui 122 d.C. Desigur că materialul necesar întocmirii ei a fost parțial strâns încă din timpul domniei lui Traian⁵. *Despre b rba ii ilu tri* constituie mai ales un antrenament în vederea alcătuirii unor biografii politice.

În evul mediu, *Vieile celor doisprezece cezari* au fost divizate în opt cărți. Dar noi vom neglija această împărțire, dat fiind că fiecare biografie constituie o unitate autonomă. Suetoniu nu a putut efectua o selecție a personajelor prezentate, ca în *Despre b rba ii ilu tri* i a trebuit să nareze în ordine vieile următorilor: Iulius Caesar, August, Tiberiu, Gaius-Caligula, Claudiu, Nero,

Galba, Oïho, Vitellius, Vespasian, Titus, Domi ian. Dedică ia, ca i începutul biografiei lui Iulius Caesar, unde figura, poate, un arbore genealogic al lui Wor, s-au pierdut. a demonstrat con tiinciozitatea depus de Suetoniu în consultarea unui mare număr de izvoare. Biograful n-a operat niciodată cu un izvor unic sau principal. El a consultat un mare număr de surse literare în primele două biografii, unde men ionează numele a douăzeci i cinci de autori, dar i în celelalte, unde referin ele la surse sunt mai rare. Unele din aceste izvoare au fost utilizate i de Tacit, Plutarh i Cassius Dio. Suetoniu i-a consultat pe Titus Livius, Asinius Polio, Aufidius Bassus, Pliniu cel B trân, Seneca Retorul, Servilius Nonianus, Cluvius Rufus, Fabius Rusticus, chiar Seneca Filosoful, îns i numero i erudi i. El a recurs abundent i la izvoare „primare”, la pamflete sau elogii, realizate în mediile senatoriale, la scrisorile, operele literare ale împ ra ilor, la diverse documente de arhiv cunoscute temeinic, dat fiind sarcinile îndeplinite de el în administra ia imperial . A consultat actele senatului i ale poporului roman, diverse materiale din arhivele locale sau ale marilor familii, testamente, inscrip ii. S-a constatat la Suetoniu chiar primatul documentelor directe asupra izvoarelor literare. De altfel biograful a recurs i la informa iile unor martori oculari sau la experien a sa personal . Suetoniu a combinat sistematic informa iile provenite din cele mai diverse surse pentru c lucra pe „fi e”, unde introducea succesiv datele culese din lecturile sale ori din investiga iile meticuloase pe care le întreprinsese. El s-a documentat mai scrupulos ca al i istorici i n-a realizat o ierarhizare a izvoarelor sale, încât a apelat la multe surse de o calitate îndoielnic . Totu i, el nu a fost un prizonier al surselor sale: a manipulat adesea materialul oferit de izvoare, omi ând ceea ce nu corespundea imaginii pe care i-o f urise despre cezarul prezentat în biografia respectiv . Cu toate c uneori gustul pentru curiozită ile picante i cancanuri l-a împins

600

T

VIE ILE CELOR DOISPREZECE CEZARI

s relateze detalii care nu sprijineau această imagine. În principal, Suetoniu a adoptat totu i, destul de frecvent, atitudini precise fa de izvoarele utilizate⁶.

Dar care sunt modelele literare ale lui Suetoniu, sursele de inspira ie ale tiparelor folosite, ale strategiei biografice? Celebrul savant german Friedrich Leo i al i cercet tori i-au atribuit mai cu seam filia ii cu biografia elenistic de tip alexandrin, care privilegia discursul erudit, rece. Descoperirea unui papir, care con ine biografia lui Euripide, datorat lui Satyros, pare îns a anula opozi ia, cândva preconizat , între biografiile de tip alexandrin i cele de tip peripatetician. În orice caz, Suetoniu descinde prin excelen din Cornelius Nepos, care legitimase biografia politic i detaliul cancanier, din autobiografia lui August, îndeosebi din elogile funebre romane, ce vehiculaser analiza personajelor pe rubrici. Trebuie s se fi inspirat, de asemenea, din scenele reprezentate pe Columna lui Traian i pe arcul de la Benevent.

Mesajul suetonian

Am ar tat c Suetoniu nu nutrea doar cultul cancanului pitoresc, ci i cel al documentului, al detaliului precis, de i i-a filtrat destul de abil materialul oferit de izvoarele lui. De altfel, Suetoniu era înzestrat cu o autentic sensibilitate de istoric. Ulbrich Lambrecht a eviden iat c Suetoniu prezint istoria Romei sub form de biografii, mai ales deoarece în elesese c toat puterea se afla în mâna principilor. i, ad ug m noi, pentru c biografia îi permitea explorarea vie ii particulare a oamenilor, a cancanurilor pitore ti în general. S-a relevat, de altfel, c el tratează domenii istorice rar sau deloc abordate de istoriografia analitic : realit i administrative i juridice, jocurile, construc iile imperiale, aspecte ale „evergethismului” principilor, care acordau generos avantaje popula iei, cultura vremii i gusturile intelectuale ale cezarilor, via a cotidian a romanilor⁷.

Am ar tat mai sus c Suetoniu î i manevra cu iscusin informa iile de care dispunea. Cândva, Wolf Steidie, p rintele /evolu iei suetoniene”, a demolat vechea imagine a unui Suetoniu iresponsabil fa de sursele lui; savantul german a demonstrat c biograful a utilizat mentalitatea roman a vremii, întemeiat , am spune noi, pe demnitate, *dignitas*, i pe *persona*, pentru a explora aplicarea social a viciilor i virtu ilor, expresia exterioră a personalit ilor, faptele concrete ale împ ra ilor. Încât Suetoniu a vrut s sugereze monstruozitatea sau, dimpotriv , elevata calitate moral a unor cezari. El a scris în func ie de anumite op iuni morale i politice, de unde i recuren a unor teme i idei. Biograful a atestat moralism autentic i, câteodată , a dat note bune i rele, aproape ca un judec tor, a realizat istorie moralizatoare⁸. De fapt, mai ales în *Vie ile celor doisprezece cezari*, Suetoniu asum optica birocrat ilor, înal ilor func ionari care frecventau curtea imperial . El fusese îns prietenul lui Pliniu i împ rt ea opiniile acelor cavaleri doritori s colaboreze cu senatorii. Sau altfel spus, ciceronianul Suetoniu n zuia s aplice vremii sale concep ia relativ la „în elegerea ordinelor”, *concordia ordinum*, pe baza unui contract, unei cooper ri între senatori, cavaleri i curtea imperial , în interiorul unui stat monarhic, temeinic guvernat de împ ra i. Biograful atribuie lui Vespasian opinia c senatorii trebuie s de in un statut privilegiat,

601

SUETONIUS, FLORUS I ALÎI PROZATORI

dar c se cuvine ca ei s respecte pe ceilal i cet eni, mai cu seam pe cavaleri (Vesp., 9, 3). Suetoniu dispre uie te pe liber i i preconizează un paternalism imperial riguros fa de plebe, o disciplin sever a militarilor, a c ror importan politic o recunoa te. Predic , de asemenea, un „evergethism” ponderat. Esen ial îi apare buna servire a statului, ameliorarea administra iei imperiale, încât judec ezarii mai ales în func ie de modul în care se achitaser de gestiunea lor, ce nu constituia o sinecur . C ci Suetoniu este un monarhist, chiar un partizan al unui absolutism relativ moderat, în orice caz moralizant. Pentru c el nu crede, precum Tacit, în posibilitatea concilierii între Principat i libertate. De aceea, elogiaz pe August fiindc nu restabilise republica (*Aug.*, 28, 2),

ridiculizează vanele tentative de restaurare a regimului republican la moartea lui Gaius-Caligula (Cl., 10, 2-7), blamează pe Helvidius Priscus, erou taciteic și martir al libertății, întrucât îl sfidase pe Vespasian (Vesp., 15, 2-3). De altfel, Jacques Gascou a degajat din discursul biografic suetonian un ideal de principie, fondat pe practicarea unor virtuți ca moderația, *moderatio*, și cinstea dezinteresată, *abstinentia*, corăra asociază atitudinea cetănească, *duilitas*, clemența, *clementia*, mai ales pietatea, *pietas*, și mărirea, *maiestas*. Acestor virtuți se opun viciile despotice, și ci principiele autoritar nu trebuie să fie nici tiran și nici stăpân, *dominus*⁹.

La rândul nostru, am reliefat cândva că Suetoniu, pu în preocupat de personajele secundare ale biografiilor - numai primele 7 capitole din biografia lui Gaius-Caligula comportă o scurtă biografie elogioasă a lui Germanicus -, își împarte cezarii în patru categorii, pendinte de patru paradigme: monarhi imperiali (Gaius-Caligula, Nero și, mai ales, Vitellius, împăratul cel mai detestat de el), împărași răi și vicioși (Tiberiu, Galba, Domitian), cezari buni, dar cu defecte (Iulius Caesar, Vespasian), cei mai buni principii (August, Otho, Titus). Claudiu perturbă simetria, și ci el se apropie simitor de a doua categorie și nu de a treia, cum era normal, încât bilanul general pare uor nefavorabil cezarilor, în vreme ce fusese favorabil profesorilor, în *Despre gramatici și retori*. Pe de altă parte, cezari ca Otho și Titus domniseră foarte pu în. Atitudinea ostilă față de Galba și, mai ales, față de Vitellius, ucigașul lui Otho, este declanșată de simpatia față de acesta din urmă, pe care îl servise tatăl scriitorului. Oricum, bilanul este nefavorabil cezarilor secolelor anterioare și nu Principatului, care transcende împărașii!¹⁰ Astfel, Suetoniu își propune să ofere o lecție moralizatoare împărașilor prezentului și viitorului, să le arate ce trebuie și, mai ales, ce nu trebuie să facă. Dar care este atitudinea sa față de Antonini? Mai degrabă favorabilă, cum reliefează el însuși, de altfel, într-un enunț: „Spun unii că chiar însuși Domitian a visat că îi crescuse o cocoașă de aur pe grumaz și a fost ferm convins că astfel se prevestea, după moartea lui, o stare mai fericită și mai prosperă a statului; ceea ce, desigur, s-a și petrecut în scurtă vreme, datorită cinstei dezinteresate și moderației (*abstinentia et moderatione*) principilor care i-au urmat (Dom., 23,4). Dar acest enunț constituie ultima frază din *Viețile celor doisprezece cezari*, fiind investit a adăra cu un caracter programatic. Or, Antoninilor li se

602

MESAJUL SUETONIAN

confereau tocmai virtuțile cardinale ale principelui ideal, așa cum îl închipuia Suetoniu. De aceea, nu se poate considera că Suetoniu ar fi reprobat politica lui Hadrian. Nu credem însă nici că el îl elogia fără limite; se străduia, mai degrabă, să-i îndemne la *moderatio* și la *abstinentia*. Cum am arătat, Hadrian, care tindea spre un autoritarism potențat, s-a simțit contrariat și din pricina intrigii politice, prin care Suetoniu și Septicius, asociați cu împărateasa Sabina, au încercat să influențeze masiv politica și conduita sa¹¹. Este oare întâmplător faptul că Suetoniu nu a narat biografiile primilor Antonini?

Mutațiile întreprinse de Hadrian în politica imperială, ca și anumite reticențe față de Nerva și Traian, au putut să-l determine să evite prezentarea vieții acestora.

Prin urmare, *discursul biografic suetonian dă seama nu numai de o documentare temeinică și de elucidarea anumitor aspecte mai pu în cunoscute ale politicii și vieții Imperiului, îndeosebi ale Capitalei, ci și de o judecare pe trunchi toare a marilor orientări ale gestiunii imperiale*. Ca să nu ne mai limităm decât la un singur exemplu, Suetoniu a înțeles că bazele sistemului monarhic au fost așezate de Iulius Caesar și nu numai de August, lată de ce și-a început biografiile politice prin nararea vieții lui Caesar. Deoarece nu a contat doar faptul că numele acestuia a devenit un element fundamental al titulaturii principilor romani¹², (ba și Pliniu cel Tânăr, biograful militează pentru metavalorile noi, adică pentru demnitate, *dignitas*, și rol bine împlinit, *persona* profundă, autentică. *În Suetoniu și-a dirijat atenția mai ales spre viața particulară a principilor, cum reclamau de altfel tradițiile biografiei. El și-a învederat maliioasă față de principii secolului I d.C.*

Maliiosul Suetoniu

Această maliie n-a fost totuși gratuită. Suetoniu voia să destabilizeze structurile și modalitățile biografiilor encomiastice, triumfale. El voia să demistifice cezarii, să le smulgă de pe chip masca oficială, să-i coboare de pe pedestalele solemne pe care îi așezase propaganda imperială. Or, viața particulară îi oferea un teren prielnic explorării aspectelor celor mai sordide ale personalității cezarilor. Dar, astfel, imaginile tuturor cezarilor deveneau mai nuanțate, mai umanizate. nsuși Domitian este umanizat. Suetoniu arată că acest cezar era uneori auster, că nu-i plăceau banchetele prelungite și nopțile albe; dormea conștient, după o scurtă plimbare solitară (Dom., 21, 2).

Desigur Suetoniu privilegia detaliul picant sau bizar. El răspundea astfel nu numai tendinței de a demistifica cezarii, ci și unui orizont de așteptare al publicului

⁹ Nu putem să nu dăm Suetoniu n-a fost și el rău impresionat de eliminarea fizică a lui Avidius Nigrinus și a generalilor lui Traian, la exigentele lui Hadrian. El critică adesea împărașii care se purtau crud cu senatorii. Oricum, pare a recomanda lui Hadrian evitarea absolutismului represiv, violent al unor cezari anteriori.

roman, avid de curiozități și amănunte stranii, precum și, firește, tendințelor propriului său psihic. Biograful preferă să dezvăluie totul cu o maliție serioasă, cu o gravitate simplă. A fost un malițios „pince-sans-rire”. O adevărat polemică? - relativ discret - s-a încins între Suetoniu și Tacit. Când marele istoric artist persifla scriitorii care își delectau cititorii cu ajutorul unor povești fabuloase și a anumitor anecdote stranii (*Hist.*, 2,50,4), nu se referea el oare la Suetoniu, la lucrările de tinere ale acestuia, căci biografiile politice nu erau scrise? La rândul său, biograful critic documentarea lui Tacit, seriosă, dar mai puțin meticuloasă decât a sa, când afirmă că greșesc cei ce susțin că Nero i-ar fi scris versurile ajutat de alții, cum susținuse Tacit (*Arin.*, 14, 16, 1). El însuși consultase în arhivele imperiale bruioanele poemelor ultimului iulio-Claudian, pline de tersuri și adaosuri, care atestau o trudă personală foarte serioasă (*Ner.*, 52, 2-3). Oricum, Tacit putuse să reprobe nu numai propensiunea suetoniană pentru cancanuri, ci și cea pentru prodigii, pentru semne miraculoase. De altfel Suetoniu se străduiește să generalizeze valoarea cancanului, căci semnifică și prodigiul lui. El convertește detaliul în manifestare sau exemplu ale unei importante trăsături de caracter. Antiteza între viaa publică, *uita publica*, și viaa particulară, *uita priuata*, a cezarilor nu coincide totdeauna cu o altă opoziție fundamentală, pe care o vehiculează discursul suetonian; adică între viciile, *uitia*, și virtuțile, *uirtutes*. Dar când caută pretutindeni atât binele cât și răul, când revelează caractere umanizate, *Suetoniu aderă la probabilismul Noii Academii*. Ca și Cicero, pe care îl admira atât de mult, ca și Quințilian, profesorul său, sau Pliniu cel Tânăr, protectorul său, ca și Tacit. Numai dozarea viciilor și virtuților diferă de la o biografie la alta, sugerând o impresie de ansamblu. Probabilismul! explică de ce Suetoniu evită termeni polarizant, ca „bun” și „rău”, „harnic” și „lene”. Precum și utilizarea precisă a terminologiei politice¹³. Desigur, ca și Tacit, biograful se dovedește probabilist și față de probabilism, căci tinde destul de limpede spre anumite opțiuni politice și spre o judecare a cezarilor. Lasă însă totdeauna cititorului puțină de-a opta și pentru altă părere, propunând mai multe grile de lectură. În stăruie, probabilismul se adaptează foarte bine tonului aparent rece, impersonal, pe care îndeobște îl vehiculează scriitorul. Vom vedea că Suetoniu, ca și Tacit, pariază pe aprecierea cititorului și, totodată, își caută un alibi pentru sine.

Macrosintaxa textului sau compoziția

Într-adevăr Suetoniu preferă caracterizarea indirectă a personajelor sale, prin utilizarea actelor și vârlite de ele, investite îndeobște cu o semnificație morală. Deși caracterizările directe emerg uneori din discursul biografic (*Caes.*, 75, 1; 76, 1; *Cai.*, 22, 1; *Ner.*, 19, 5; *Tit.*, 1, 1 etc). *Dar aceste intervenții directe*

604

MACROSINTAXA TEXTULUI SAU COMPOZIȚIA

ilustrează tendința de a sprijini orientarea generală a unui discurs aparent impersonal. Pe de altă parte, Suetoniu nu recurge la analiză directă a interiorului psihicului personajelor, precum Tacit, ci preferă să urmărească atent comportamentul lor, în cadrul unui behaviorism „avânt la lettre”. În afară de aceasta, dozajul virtuților, viciilor și faptelor neutre, de asemenea existente în textele suetoniene, pe care cândva le-am notat cu +, - și 0, este coroborat de alte mijloace, cum ar fi gradul de efectelor. Acestea se constituie în gradații ascendente ori descendente, climaxuri și anticlimaxuri. Ele sunt nefavorabile unor cezari - Iulius Caesar, Tiberiu, Gaius-Caligula, Nero, Vitellius - și favorabile altor principii - August, Otho, Titus. În afară de aceasta, discursul biografic comportă adesea opoziția între „timpurile tari” ale textului, unde narațiunea devine intensivă și deosebit de semnificativă, și „timpurile slabe”, în care forța narativă apare sensibil diminuată. Cercetătorii au arătat că chiar citatele, îndeosebi în versuri, adică alegoriile atribuite personajelor evocate, mai ales glumele și calambururile, survin în momentele decisive ale „intrigii” biografice, ca să sprijine tendința generală a discursului, manipularea materiei. Portretele fizice dobândesc aceeași funcție. Ele sunt structurate după normele fiziognomoniei, aplicate cu suplee, căci biograful respectă parțial măsurăturile sculptorilor. Totuși, trăsăturile fizice sunt imaginate ca niște complemente ale calităților morale¹⁴.

Macrosintaxa textului suetonian se deosebește fundamental de cea practică de Tacit, de analitici și autorii de istoriografie panoramică. Nu numai că discursul este focalizat în jurul personajelor principale, însă evenimentele sunt prezentate fragmentar, în funcție de „categorii” care nu au nimic comun cu redarea fluxului temporal. Factorul cronologic este îndeobște neglijat, iar cel „eidologic”, adică descrierea caracterelor pe categorii și rubrici, prevalează în chip manifest. Într-un pasaj relevant pentru poetica prozei suetoniene, biograful însuși își definește programatic metodologia. Referindu-se la figurarea vieții lui August, el exclamă: „După ce am înțeles că esențialul vieții lui, voi urmări părțile ei nu în funcție de timp, ci pe rubrici, ca să poată să fie arătate și cunoscute mai limpede” (*Aug.*, 9, 1). Este regretabil că nu ni s-a conservat prologul *Vieților celor doisprezece cezari*, unde poetica biografiei era, probabil, mai amplu expusă, dar chiar din acest enunț rezultă că Suetoniu structurează concis sectorul cronologic - *summa(tim)* -, în vreme ce prevalează compartimentul eidologic, alcătuit sincron și în detalii - *singillatim*. Suetoniu se manifestă ca un precursor al analizei sincronice a

structurali tilor. Oricum, revelarea caracterelor personajelor se realizează pe „rubrici”, *per species*, care câteodată au chiar un titlu indicat la amorsarea lor: „frumuse e”, *forma*, „s n tate”, *ualetudo*, *statura* etc. S-a remarcat că, în vreme ce alii istorici alocă un spațiu de scriitură mai amplu evenimentelor recente, Suetoniu insistă, dimpotrivă, asupra celei mai vechi secvențe, deoarece biografiile lui Iulius Caesar și August sunt concomitent cele mai lungi și cele mai minuscule compuse. Oar, pe de o parte, Suetoniu sublinia astfel că orientările Principatului se datorau primilor doi cezari, iar, pe de alta, el era grăbit: voia să publice mai repede culegerea sa de biografii. Încât a compus mai iute și mai neglijent ultimele „vieți” ale cezarilor.

605

SUETONIUS, FLORUS I ALII PROZATORI

Survine, firesc, întrebarea următoare: există sau nu o „schemă”, un tipar unitar al biografiilor suetoniene, cum opina cândva Friedrich Leo? Ipoteza lui Leo a fost aspru și chiar exagerat criticată, în repetate rânduri. S-a reliefat că ea este valabilă numai pentru o minoritate a biografiilor cezarilor¹⁵. Credem, totuși, că se poate degaja un tipar biografic, aplicat cu suplețe de autor, în funcție de specificul fiecărei „vieți” și de intențiile moral-politice, am spune din nou metapolitice, ale lui Suetoniu. De regulă, biograful începe expunerea pe plan cronologic și prezintă succesiv familia cezarului înfiat, nașterea lui, etapele carierei, accesul la puterea imperială, existența până la apogeul ei. Urmează un foarte important sector eidologic, centrul real al biografiei, la rândul lui divizat în fapte, *facta*, sau calități bune, lăudabile și fapte sau calități reprobabile, pe scurt în virtuți și vicii. Ultimul compartiment încorporează portretul restrâns al personajului figurat - fizic, s n tate, moravuri, cultură etc. -, întotdeauna conceput ca eidologic, precum și moartea, cronologic narată. Uneori, în funcție de semnificația morală a biografiei și de năzuința suetoniană de a mânui mai adecvat materialul ei, Suetoniu inversează această ordine. În acest caz, de exemplu în biografiile lui Nero și Domitian, moartea, consecința evoluției viciilor, precede portretul restrâns. Biografia lui Domitian, menționată în fraza anterioară, implică un joc subtil al factorilor cronologici și eidologici. Acestui catalog de virtuți, fapte neutre și vicii, parcă impersonal alcătuit și de factură comportamentalistă, i se ajustează o scriitură rece, ostentativ antiretorică.

Scriitura și imagistica suetoniană

Cercetătorii moderni au constatat, în discursul biografic suetonian, alternanța între un stil narativ mai amplu, de fapt discursiv, și un stil de „catalog” foarte concentrat, care era axat pe enumerarea rapidă a unor detalii sau exemple de mizerii morale. Totuși, scriitura suetoniană se evidențiază pretutindeni prin austeritatea sa rece. S-ar spune că Suetoniu voia să urmeze pilda lui Caesar și, mai ales, să reabiliteze stilul vechilor cronici latine, pe care îl persiflase Cicero. Structura suetoniană traduce stilul unui înalt funcționar. De fapt, în *Despre gramatică și retorică*, ca și în *Viețile celor doisprezece cezari*, Suetoniu utilizează un stil de cancelarie, desigur perfecționat. Lipsesc discursurile, cadrul poetic, dialogurile și, cum am arătat, analizele psihologice. Emergă totuși adevărate scenarii, uneori romanești, altădată dramatizate. Întrucât chiar sobrietatea stilistică poate comporta un tragism intrinsec. Morile lui Nero și lui Vitellius prilejuiesc biografului o anumită artă a mizanscenei. Pe când semnele prevestitoare, alegeațiile personajelor și unele efecte dramatice animă sensibil discursul biografului. Pe lângă gradațiile mai sus consemnate, Suetoniu strecoară discrete efecte dramatice în biografiile consacrate cezarilor interesați de teatru!

Abundă micile detalii pitorești, faptele diverse. În această privință, Petroniu i-a servit drept precursor. Astfel, Suetoniu obligă cititorul să-și contemple personajele parcă sub lupă. Nu este înzestrat cu simțul umorului savuros, însă atestă pe cel al absurdului grotesc, al deriziunii reci. Înregistrează scene de un colosal comic negru, ca în următoarea secvență referitoare la Domitian: „La începutul Principatului său, se izola de obicei câteva ore și câțiva timp nu prindea decât muștele, pe care le strângea cu un condei foarte ascuțit. Încât, când l-a întrebat cineva dacă se afla o persoană împreună cu cezarul, Vibius Crispus a răspuns

606

SCRIITURA ȘI IMAGISTICA SUETONIANĂ

cu umor: nici măcar o muscă” (*Dom.*, 3, 1)*. Aviditatea suetoniană de cancanuri și anecdote îl conduce, prin urmare, spre absurdul funambulesc. Suetoniu a inspirat portretul pe care Albert Camus l-a înfățișat lui Gaius-Caligula. A stimulat filme recente, încât s-a afirmat cu sagacitate că face o frumoasă carieră postum de scenarist.

De altfel, Suetoniu era un adept al scriiturii ciceroniene și al celui de al doilea clasicism. Atestă această opoziție nu numai considerațiile din *Despre gramatică și retorică*, ci și proza sa metrică, sintaxa gramaticală, vocabularul clasic. Desigur însă că Suetoniu privilegiază concizia, economia de mijloace lingvistice, fraza scurtă. De aceea, *Istoria August* îl proclama „scriitor foarte curat și foarte limpede, care iubea strânic concizia” (*HIST. AUG.*, *Firmus*, 1). Frazele lungi din discursul său auctorial consistă într-o aglomerare de idei și de propoziții arbitrar reunite. Evită propozițiile relative și privilegia construcțiile participiale sau adverbele (mai ales cele terminate în sufixul *im*), care îi înghețau și condensează enunțurile, fără a recurge, ca Tacit, la elipse și disimetrii. Nu apela, decât foarte rar, la metafore și la termeni figurați, ci privilegia un limbaj denotativ și nu unul conotativ. Apar, totuși, în limba sa termeni și conotații nepoetice, consacrate în epoca imperială. În acest mod, biograful anunță expansiunea aticismului arhaizant. Dacă Tacit practicase mai ales imaginea în mișcare, Suetoniu privilegia imagistica de asemenea vizualizantă, însă statică. Scenariile sale echivalează adesea cu

benzile desenate. Ca în cazul descripției reacțiilor senatorilor la răspândirea tiriei c. Domitian murise (*Dom.*, 23, 2). De altfel tehnica sa compozițională „behaviorist” reclama o asemenea imagistică statică. Scriitura aridă, sobră, impersonală face parte, a adă, dintr-o strategie globală, pe care o asumă biograful. Firește însuși c., uneori, ariditatea imaginistică a scriiturii îl conduce pe Suetoniu la o anumită stângăcie stilistică¹⁶.

Receptarea și concluzii asupra lui Suetoniu

Contribuția suetoniană la dezvoltarea speciei biografice a fost considerabilă. Scriitorul a fost, de fapt, o nouă orientare a biografiei antice. El a avut numeroși urmași, căci discursul său răspundea unui orizont de așteptare diferit de cel al lui Tacit, autorul privilegiat de un public auster. Toți cei pasionați de curiozități, de altfel foarte numeroși, citeau cu nesăbuită opera lui Suetoniu. Iar potențialul absolutismului nu putea decât să impulsioneze gustul pentru lectura unor biografii. Expansiunea biografiei, specie literară intens practică în secolele al III-lea și al IV-lea d.C., pornește de la exemplul suetonian și vehiculează tiparele create de biograf. Practic, până la Amian, istoricii romani au scris mai ales în manieră suetoniană. Chiar un istoriograf atât

în alte pasaje, îl vedem pe Claudiu tremurând de frică sub o perdea, de sub care îi ieșeau încălările, în vreme ce soldații îl călătau ca să-l proclame împărat, sau uitând în plină conversație cine era (*Cl.*, 10, 2-3 și 40, 1). Lui Gaius-Caligula, biograful îi atribuie gesturi funambulești, ca de pildă cel prin care invită luna să-și vină în brațe (*Cal.*, 22, 8). Același principe închidea ochii și îi acoperea capul când auzea zgomotul tunetului sau vedea un fulger; dacă furtuna creștea în intensitate, Caligula se ascundea sub pat (*Cal.*, 51, 2).

607

SUETONIUS, FLORUS ÎN ALI PROZATORI

de diferit de Suetoniu cum a fost Rorus a rămas îndatorat metodologiei vestitului biograf. Pe când biografia medievală a fost și ea tributară tiparelor suetoniene. Eginhard, autorul *Vieții lui Carol cel Mare*, a utilizat pe scară larg structuri biografice preluate din Suetoniu. În 1670, Henriette, fiica lui Carol I Stuart al Angliei, vara lui Ludovic al XII-lea, a organizat o întrecere între Corneille și Racine pe tema Berenicei, regină orientală, menționată în biografia lui Titus. Metastasio s-a inspirat din Suetoniu în melodrama *La clemenza di Tito*, a cărei temă a fost ulterior transpusă pe muzică de către Mozart. În vremurile noastre, se observă accentuare marcată a interesului pentru operele lui Suetoniu. Cum am arătat, Camus și diverșii ai anilor noștri și extrag materialul din ele. Comportamentalismul, sincronismul și anecdotul suetonian atrag masiv interesul cititorului contemporan. Iar exegezațiunea mai recentă a contestat total imaginea unui Suetoniu care și-ar fi alcătuit și discernământ biografiile.

În spațiul cultural românesc, Suetoniu ocupă un loc important. Gavrilu I. Munteanu a publicat prima traducere românească a biografiilor cezarilor, de altminteri premiată la Brașov, în 1867. Diferite pasaje au fost traduse și publicate în antologii mai recente. În 1958, a apărut la București traducerea integrală a vieților cezarilor, semnată de David Popescu și CV. Geroc. Se impune însă cu stringență o nouă traducere, care să cuprindă și ceea ce a rămas din *Despre bărbații iluștri* și să fie concomitent mai suplă și mai modernă. I s-au consacrat lui Suetoniu numeroase studii, inclusiv o carte datorată autorului acestor rânduri¹⁷.

De fapt, Suetoniu a completat cu sânguin discursul fascinant asupra secolului I d.C., pe care l-a alcătuit Tacit. El se află departe de valoarea artistică a marelui geniu istoric roman, însă *a constituit un autentic anti-Tacit*. În pofida punctelor de interferență dintre cei doi istoriografi, ambii prieteni ai lui Pliniu, ambii adepți ai Noii Academii și dispuși să deformeze istoria, dar în maniere total diferite, Tacit și Suetoniu se detestau reciproc și vehiculau strategii literare foarte deosebite una de alta. S-a arătat că *Suetoniu se află mai aproape de metodologia istoricilor moderni ca mulți istoriografi antici*. Totuși, el practicarta istoricilor romani când deformează cu intenție tendințele, însă legitimizează opțiuni metapolitice clare, figurarea Romei secolelor anterioare¹⁸. Suetoniu a fost un erudit, dar nu și o minte mângâiată. Desigur, pasiunea pentru anecdotă, pentru detaliul insolent și malițios, precumpănește în biografiile suetoniene, culturale, ca și politice; totuși, scriitorul și-a propus să demistifice cezarii, preconizând un absolutism imperial, pe care îi voia umanist. Este relevant faptul că *bilanțul biografiilor culturale apare favorabil personajelor prezentate, pe când cel al vieților cezarilor se realizează îndeosebi ca negativ, ostil principilor*. Suetoniu atestă, în pofida tonului său aparent egal și stilului de cancelarie, o artă combinatorie foarte abilă. Gradațiile și combinațiile subtile se lasă decelate în textul suetonian. Acesta din urmă oferă cititorului prilejul unei lecturi plăcute, interesante, uneori chiar pasionante.

Florus. Viața și opera

În vremea lui Suetoniu hărușă biografiei o carieră strălucită, într-o literatură latină până atunci numai moderat preocupată de dezvoltarea ei, Florus exprima creșterea interesului pentru istoria scurtă, pentru epitomă și totodată accelera

608

FLORUS. VIAȚA ȘI OPERA

expansiunea compendiilor istoriografice. Florus a fost, poate, cel mai semnificativ exponent al epitomei din evoluția literaturii latine, deși n-a atins nivelul la care a parvenit Velleius Paterculus, din punctul de vedere al valorii.

Numeroase enigme înconjoară existența și personalitatea acestui scriitor. Sigur este doar supranumele de *Florus*, ilustrat de mai multe murturi, care apar în domniilor primilor Antonini sau se referă la ele. Nu este exclus ca în această vreme să fi trăit trei sau chiar cinci Florus, deși probabil în spatele acestor personaje se ascundea un singur scriitor, surprins în diferite etape ale unei singure existențe. Se numea mai degrabă *Publius Annius Florus*, decât *Lucius Annaeus Florus*, și s-a născut în Africa sau

în Hispania pe la 78 d.C., ca viștar al unei familii opulente, care i-a asigurat o educație aleasă¹⁹. Ca urmare a unui eșec suferit la un concurs de poezie, organizat în Capitală, Florus a colindat țărmurile Mediteranei, pentru a se stabili la Tarraco, în Hispania, unde a profesat o vreme ca retor. În timpul domniei lui Hadrian, poate fi regăsit la Roma, ca membru al cercului cultural-politic al curții. Schimburi de ironii au caracterizat relațiile dintre împărații scriitori. Către sfârșitul domniei lui Hadrian, când avea 40 de ani, Florus i-a publicat opera istorică.

Cea mai veche operă a lui Florus, probabil foarte fragmentară, ar putea fi dialogul „Vergiliu orator sau poet”, *Vergilius orator an poeta*. Acum dialogul se petrece în anii 102-105 d.C. Nu s-a păstrat doar primele 3 capitole, în care Vergiliu nici nu este menționat. Interlocutorii sunt însuși autorul și un hispano-roman, care provenea dintr-un grup de naufragiați în zona orașului Tarraco. Florus furnizează unele detalii autobiografice și considera și asupra retoricii. Este probabil că, în secvențele ce nu ni s-au conservat, Florus s-a fi analizat relațiile dintre retorică și poezie, în legătură cu opera lui Vergiliu.

Interesul fragmentului probabil rezidă în pledoaria ferventă în favoarea retoricii de coală. Optica lui Florus coincide cu cea asumată de Aperi în *Dialogul despre oratori* al lui Tacit. Nu este o întâmplare faptul că acum dialogul scris de Florus este plasat tocmai în vremea publicării opusculului taciteic. Oricum, Florus ripostează vehement criticilor aduse retoricii de personaje ale lui Petroniu și Tacit, ca și, până la un punct, de Quintilian. El îi apără cu pasiune meseria, pe care o practica în Hispania. În coală sa, retorul ar fi un adevărat rege: el îi deprinde elevii cu morală și cu studiul sacru al literaturii. Citește cu discipolii poeme „prin care se formează rostirile și mințile” (*VOAP*, 3, 8).

Desigur, Florus are în vedere reproșurile aduse retorilor că ar fi neglijat cultura generală și valențele educative în formarea elevilor lor. Pierre Grimal evidențiază faptul că însuși titlul acestui dialog este semnificativ, întrucât ilustrează apropierea între poezie și elocință. Astfel se legitima tendința prozatorilor epocii spre tensiune narativă și concizie fermă. Pe de altă parte, Florus pregătește astfel factura retoricizantă a operei sale istorice. Se exprimă alegeri, colorat, într-un limbaj neclasic, încărcat de epitete și metafore, deci, în chip manifest, tributar stilului nou.

Din vremea lui Hadrian datează zece „Poeme”, *Poemata*, foarte scurte - de câteva versuri fiecare - și pe teme cele mai diverse. Florus ironizează pasiunea pentru călătorii împăratului Hadrian (*Poem.*, 1), dar în alte versuri cântă înflorirea trandafirilor (*Poem.*, 2), darurile aduse de Bacchus muritorilor (*Poem.*, 3 și 5), propria iubire (*Poem.*, 6) etc. Pretutindeni el practică o artă facilă, spumoașă, însă inteligentă, care pendulează între ironie, chiar sarcasm, și melancolie dezabuzată. Utilizează o metrică variată, în care predomină tetrametrul trohaic, vers mai degrabă

609

SUETONIUL, FLORUS ȘI ALII PROZATORI

populară și lăsată în uitare de poezii clasici. Prin tematică, metrică și chiar privilegierea poeziei scurte, Florus se înrudește cu cel de al doilea neoterism roman, care va fi analizat în alt capitol. Nu trebuie să ne surprindă asemenea opoziție la un adept al stilului nou. Considerăm că trebuie să avem în vedere faptul că adepții manierismului frantonian și ai neoterismului în elegeau și făceau anumite concesii stilului nou și să utilizeze experiența lui.

Două poeme ni se par deosebit de semnificative. În ultimul poem conservat, Florus afirmă că, în vremea magistratului roman, sunt creații anuale, „numai regele și poetul nu se nasc în fiecare an” (*Poem.*, 10). Astfel, Florus aduce artei stihurilor un scurt elogiu vibrant. Încă mai relevant apare poemul în care Florus persiflează mania celor ce blamează moravurile greco-orientale și se mândresc cu o falsă austeritate romană. Căci, de fapt, nu trăiesc după standardele lui Cato și vechilor romani (*Poem.*, 8).

Poetul vizează, probabil, pe Iuvenal, dacă nu și pe Tacit însuși, îndeosebi pe adversarii, considerați ipocriți, ai politicii de elenizare pe care o inițiasă Hadrian. Acest fapt atestă că, în pofida ironizării uoare a împăratului, Florus susținea aspectele esențiale ale strategiei cultural-politice adoptate de Hadrian²⁰. I s-a atribuit lui Florus și două epistole adresate lui Hadrian, din care s-au conservat numai câteva cuvinte.

Chiar și titlul principalei opere a lui Florus este nesigur. Se pare însă că această lucrare de bătrânețe, care era o epitomă, se intitula „Tabloul faptelor romane”, *Tabella rerum romanarum*, dacă nu chiar *Tabella*. După toate probabilitățile, *Tabella* comporta două cărți încă din antichitate²¹.

Tabella prezintă pe scurt istoria Romei, până la campaniile victorioase ale lui August și la dezastrul suferit de Varus. Se insistă asupra războaielor externe și civile. Într-adevăr, cartea întâi se concentrează asupra războaielor exterioare, adică purtate împotriva altor popoare decât cel al Romei, în vremea cartea a doua narează în principal războaiele interne. Totuși, în cartea întâi sunt figurate și unele tulburări survenite la Roma, iar în cartea a doua sunt prezentate și războaiele purtate de August. De altfel, Florus nu respectă cu strictețe ordinea cronologică, dat fiind că istoricul utilizează și criterii geografice - când relatează evenimente petrecute în aceeași zonă, la date diferite - sau morale - pentru a denunța corupția moravurilor - ori logice. Atunci când recurge la intervertiri cronologice, Florus urmează exemplul biografiei în general și al lui Suetoniu în special. Principalul izvor și chiar model este Titus Livius. Căci altfel nu se explică de ce Florus își oprește epitoma la domnia lui August, pe când cei mai mulți istoriografi străduiau asupra evenimentelor mai apropiate de epocă în care scriau. Totuși, el nu adoptă metoda analitică și operează o recentrare ideologică și axiologică, în raport cu modelul său. De multe ori, oferă o versiune a evenimentelor diferită de cea liviană²². Întrucât Florus apelează și la informații date de alte izvoare, precum: Cato cel Bătrân, Salustiu, Caesar, Hyginus, Vergiliu, cei doi Seneca, Lucan și, în măsură foarte limitată, Suetoniu. Romanocentrismul a fost pus în legătură cu lecția lui Tacit, la care Florus nu rămâne sensibil. Pe când Velleius Paterculus i-a furnizat pilda epitomării istoriei și anumite idei. De aceea, Florus i-a organizat materia cum a crezut de cuviință, adaptând-o obiectivelor sale, dorinței de a obține efecte retorice. El n-a rezumat opera lui Titus Livius, ci istoria Romei.

Mesajul operei istorice a lui Florus

De fapt, Florus dorea, concomitent, să elogieze faptele glorioase ale lui Traian și să avertizeze opinia publică asupra imposibilității reluării politicii expansioniste a acestui împărat. El voia să dezarmeze pe cei care erau alarmați din pricina

610

MESAJUL OPEREI ISTORICE A LUI FLORUS

pacifismului lui Hadrian. Se pare că el considera că fiecare etapă a secolului Antoninilor îi era

adekvat o politic specific : încât, în definitiv, ar exista o continuitate în*! e domnia lui Traian i cea a lui Hadrian. În acest mod, el în eleaga s arunce o punte de leg tur între strategiile politice urmate de cei doi împ ra i, s elogieze pe to i Antoninii, privilegiind, fire te, pe Hadrian. Am ar tat mai sus c i poemele sprijin , în fond, bazele politicii lui Hadrian.

Cum închipuia Florus dinamica istoriei? Oprit nu în vremea lui Tiberiu, cum afirmase Velleius, ci la nivelul performan elor lui Traian. Florus se refer la îmb trânirea Romei „în care, din pricina iner iei cezarilor, Imperiul a îmb trânit i s-a zbârcit întrucâtva, pân când, sub domnia lui Traian, i-a umflat mu chii i, împotriva a tept rii tuturor, b trâne ea lui a redevenit verde, ca i cum i-ar fi redobândit tinere ea" (*Tabel.*, *praef.*, 8). În vreme ce Hadrian, în felul s u, ar des vâr i opera unchiului s u, împ ratul Traian.

Îndeosebi în prefa a programatic a epitomei, Florus mediteaz asupra istoriei i proclam inten ia sa de a prezenta condensat gesta romanilor, „poporul frunta ", *princeps populus* (*Tabel.*, *praef.*, 3). Nu vrea astfel scriitorul s sus în c el a ales structurile comprimate ale epitomei tocmai pentru a reliefa mai clar „panegiricul" consacrat poporului roman? Oricum, în discursul epitomatic al lui Florus se configureaz o adev rat personalizare a poporului roman, conceput de el ca fiind vie, de cincizeci de ori în cuprinsul *Tabloului*. Generalii i consulii n-ar fi fost decât agen i de execu ie ai poporului Romei*. Romanocentrismul lui Florus este impregnat de optimism: romanii i-au biruit vr jma ii datorit fericitei conjunc ii între Virtute i Soart , *fortuna* (*Tabel.*, *praef.*, 2). Pe urmele lui Velleius Paterculus, dar i a altor autori ca Polibiu, Posidonius, Cicero, chiar Seneca filosoful, Florus asum teoria celor patru vârste ale poporului roman: copil ria (754-510 î.C.), adolescen a (510-264 î.C), tinere ea robust (264-43 î.C), b trâne ea (43 î.C.-98 d.C). C ci, a a cum am ar tat, Antoninii ar fi anihilat această autentic „schem biologic ". Oricum, „schema biologic " constituie fundamentul, etimonul, mesajului profund al *Tabloului*. Semnifica ia sa rezult chiar din alege iile lui Florus (*Tabel.*, *praef.*, 4-8 i întreg textul)²³.

Cauzalitatea istoric nu-l preocup sensibil pe Florus, de i d seama de unele fenomene istorice semnificative. El relateaz conflictele dintre cet eni i pledeaz pentru concordia social , adekvat mentalit ii preconizate de Antonini, în func ie de o politic a contractului între for ele principale ale statului. Romanii au luptat totdeauna pentru demnitatea lor, întrucât au fost un popor „dign", *dignus* (*Tabel.*, 1, 22,43). Încât Florus ader la codul socio-cultural al epocii sale, la o mentalitate întemeiat pe exaltarea demnit ii i bunei împliniri a rolului ob tesc i profesional. De altfel istoricul concede viteje anumitor inamici ai Romei, ca macedonenii i iberii (*Tabel.*, 1, 28 i 33). Totodat , dac Florus îl elogiaz pe August, în schimb îl critic sever pe Marcus Antonius i se învedereaz mult mai reticent fa de Caesar decât Suetoniu (*Tabel.*, 2, 13-15).

* Este revelator faptul c Florus nu- i începe discursul de la r zboiul troian ori de la sosirea lui Enea în Italia, ci din momentul intr rii în scena istoriei a poporului roman. Iar nararea sa se încheie când poporul roman i i încredin eaz puterile lui August, pentru a redresa o situa ie degradat în urma r zboaielor civile.

611

SUETONIU, FLORUS I AL I PROZATORI

Refutarea cezarismului este relevant , pentru c traduce o tentativ de a reconcilia între ele idealurile tradi ionaliste i strategiile politice ale Antoninilor. Parc dup exemplul lui Tacit, cel din *Dialogul despre oratori* i din *Istori*.

Strategia literar retorico-dramatic

Cum am ar tat, *obiectivele prioritare ale lui Florus rezid în „panegiricul" Romei i în pledoaria pentru eforturile Antoninilor, pentru concilierea expansionismului lui Traian cu pacifismul lui Hadrian*. Dar epitomatorului consider c unor asemenea eluri i tehnicii abrevierii le erau congruente structuri declamatorii i dramatizante. El exacerbeaz pretutindeni efectul retoric. În pofida diferen elor care îl separau de Suetoniu, i i ordoneaz materia pe rubrici, dup exemplul biografului. Am ar tat, cu mult vreme în urm , c Florus transform aceste rubrici sau episoade în mici discursuri de aparat sau chiar suasorii rostite de el însu i, ca i în drame miniaturizate care comport acumuli, puncte culminante i deznod minte. Încât, ca uneori în opera lui Tacit însu i, acela i episod, care este i un scenariu, constituie concomitent o dram i un discurs de orator, înczestrat cu toate compartiment rile acestuia. Astfel, de pild , relatarea r zboiului dintre triumviri i uciga ii lui Caesar comport atât diviziunile tragediei, cât i cele ale unui discurs oratoric. Finalul se încheie, de regul , printr-o poant , investit cu multiple reverbera ii²⁴.

Cum era normal într-un compendiu, nara ia domin cu autoritate peisajul tiparelor compozi ionale. Florus recurge îns i la digresiuni moralizatoare sau la descripii, mai ales etnografice i geografice. El nu reproduce alocu iunile personajelor, îns citeaz unele enun uri ale lor. Astfel, Vercingetorix nu se pred simplu i sobru lui Caesar, ca în textul comentariilor acestuia, ci exclam declamatoriu: „ine...un b rbat viteaz: ai învins tu, b rbatul cel mai viteaz" (*Tabel.*, 1, 45, 26). Orice mijloc îi apare bun lui Florus pentru a- i colora propriul discurs, pentru a-i conferi patos declamatoriu. Istoricul retor întrerupe frecvent secven ele narative, pentru a interveni pe axul paradigmatic, pentru a comenta retoric i a interpreta fenomenele. I se întâmpl s dialogueze direct cu cititorul, s i se adreseze acestuia la persoana a doua singular.

S-a ar tat c pasiunea pentru retorizare îl împinge pe Florus c tre o adev rat euforie a limbajului, c tre un narcisism stilistic. JEI acumuleaz excesiv grada iile ascendente i descendente, exclama iile i interoga iile retorice. În unele capitole, jum tate din fraze echivaleaz cu întreb ri retorice. Abund , pân la refuz, senten ele de toate tipurile, îndeosebi tipul de *sententia paradoxal* (*noema*), blamat de Quintilian, ca i antitezele i chiasmele. De asemenea, proliferiaz metasemenele, metaforele

i metonimiile. Zeugmele, anaforele i, mai ales, hiperbolele impregnează întreg textul lui Florus. R. zboaiele i r scoalele sunt comparate cu un incendiu sau cu o „f. clie”, fax. De asemenea, apar numeroase alitera ii, ca în enun ul atribuit lui Vercingetorix, mai sus consemnat, dar i în alte pasaje. Florus utilizează frecvent construc ii disimetrice ale frazei, termeni i conota ii poetice, vocabule recent r spândite în proza Imperiului i structuri metrice, îndeosebi de obedien ciceronian ²⁵.
612

T

STRATEGIA LITERAR RETORICO-DRAMATICA

Câteodat , Florus este pregnant i conving tor. Totu i, de cele mai multe ori „excelează ” printr-un declamatorism extrinsec, care plectise te cititorul vremurilor noastre i frizează ridicolul. Chiar la vremea sa, discursul lui Florus trebuie s fi ap rut ca pu în straniu. El se adresa îns acelei p r i din public, înc favorable stilului nou i retoricii neoasianiste, pe care o emo ionase profund verbul magic al lui Tacit. C ci Florus este un exponent foarte caracteristic al stilului nou. N-a fost un mare scriitor, îns a oferit unele informa ii interesante i a deschis calea expansiunii accelerate a „digest”-ului în faza târzie a dezvolt rii culturii romane. *Tabella* constituie un punct nodal în evolu ia breviarului istoric. „Schema” biologic i alte valen e ale discursului epitomatorului au intrat în rela ii de intertextualitate cu autori târzii, precum cel al *Istoriei Auguste*, Amian i al ii. în Evul Mediu, *Tabella* a devenit un adev rat manual de istorie roman i s-a bucurat de un succes notabil, atestat i de proliferarea manuscriselor ei. în ara noastr , nu s-a realizat înc o traducere integral a operelor lui Florus. în antologii s-au t lm cit numai unele pasaje, c ci Florus furnizează detalii relevante cu privire la istoria str bunilor no tri. Str daniile lui Florus au fost continuate, oarecum în alte modalit i, de c tre Iustin, contemporan mai tân r al autorului *Tabloului*.

Iustin

Spre deosebire de Velleius i de Florus, Iustin nu rezum o larg secven de istorie roman , ci un singur autor. Iustin a epitomat mai ales *Istoriile Filipice* ale lui Pompeius Trogus, c ruia i-a împrumutat i titlul operei sale, „Istorii Filipice”, *Historiae Philippicae*.

Via a i personalitatea lui Iustin sunt înconjurate de enigme mult mai numeroase i mai dense decât cele legate de existen a i de opera lui Florus. Autorul însu i nu afirm decât c i-a scris opera la Roma, în tihna Capitalei (praef., 4). încât cercet torii moderni l-au plimbat prin toate secolele Imperiului. Noi opin m - pe baza aluziilor lui Iustin însu i la stabilitatea vie ii din Capital i a interesului pentru istoria universal , corelat politici universalizante a Antoninilor - c Iustin i-a scris opera pe la începutul domniei lui Antoninus Pius, în jurul anului 140 d.C.²⁶. Dacă trebuie s d m crezare manuscriselor, care, de altfel, nu folosesc decât o form de genitiv, numele autorului acestei epitome în patruzeci i patru de c r i a fost *Marcus Iunianus* (sau *Iunianus Iustinus*).

Ca i Pompeius Trogus, panorama lui Iustin îmbr i ează civiliza iile Mediteranei, de la mirificul Orient (Babilon, Egipt etc), pân în Occident (Grecia, Cartagina, Roma, Hispania) sau, altfel spus, de la despo iile r s ritene pân la structuri bazate pe ora ul-stat, *polis*, la greci, *ciuitas*, la romani. Iustin operează o restructurare par ial a semnifica iilor ideologice ale discursului redactat de Pompeius Trogus, în favoarea Romei, în discursul s u devenit factor focalizator mai important decât gesta lui Filip i Alexandru, care creaser i ei un imperiu universal (*IUST.*, 9, 8, 21). Din textul lui Trogus el re ine îndeosebi relat rile r zboaielor.

613

SUETONIUS, FLORUS I AL I PROZATORI

Totu i, nu se exprim Iustin niciodat independent? Desigur, procedează astfel în prefa a sa absolut original , unde, dup ce elogiaz pe Pompeius Trogus (*praef.*, 1), critic istoricii greci, dar, probabil, i pe Salustiu, pentru practicarea monografiei, scrierea istoriei pe felii, pe p r i izolate, *segregatim*, pe când marele s u înainta privilegiase întregul, totul unitar, faptele semnificative. De aceea, referindu-se la condensarea operei lui Trogus, Iustin adaug : „Am extras cele mai de seam lucruri i, l sând la o parte cele care nici nu erau pl cute, de dragul cunoa terii înse i, nici trebuincioase drept pild , am întocmit un fel de mic antologie” (*praef.*, 4, trad. de Liviu Franga). Noi credem c atunci când men ionează „mica antologie”, literalmente „trupule de flori”, *florum corpusculum*, Iustin alude la numele lui Florus, astfel implicit asumat ca antecesor i model. Pe de alt parte, Iustin î i precizează obiectivele fundamentale: instruirea cititorului, prin etalarea unor exemple de virtute i, totodat , delectarea lui. De aceea, nu se poate afirma c Iustin a epitomat mecanic amplul discurs istorico-universal al lui Pompeius Trogus ci, dimpotriv , trebuie s credem c el a extras din opera antecesorului s u mai ales acele elemente care prezentau interes moralizator, retoric i dramatic. Epitomatorul s-a str duit chiar s transforme unele personaje ale discursului s u concentrat în modele de conduit , în eroi-simboluri ai devenirii anumitor popoare: Cyrus pentru per i, Alexandru pentru macedoneni, Romulus pentru romani, Mitridate pentru Pont i sirieni etc. După exemplul lui Florus, el a manifestat interes pentru detaliile etnografice i geografice. De aceea a alc tuit adev rate micromonografii h r zite unor semin ii. Printre altele, i-a figurat pe sci i (*IUST.*, 1, 8, 2, 2-II) i a

furnizat informații importante pentru istoria spațiului carpato-danubiano-pontic. A privilegiat fraza scurtă.

Chiar dacă se exprimă mai puțin în declamator și înflorat decât Florus, Iustin imprimă discursului său o coloratură retorică manifestă. Epitomatorul aparține și el stilului nou. Important este faptul că Iustin s-a distanțat oarecum de epitoma tehnică a secolului I d.C., fondată pe o aridă rezumare a istoriei, și a încercat să preconizeze o concepție personală asupra devenirii popoarelor²⁷. Desigur, nu a recuperat talentul și înțelegerea istorică a lui Pompeius Trogus. Tendința sa spre autonomizarea speciei istoriografice a epitomei va afla urmași în literatura veacurilor subsecvente, iar opera sa va fi receptată favorabil în culturile medievale și moderne. Din punct de vedere, nici opera lui Iustin nu a fost integral tradusă în limba română, dar anumite fragmente au fost incluse în diverse traduceri antologice de texte antice.

Granius Licinianus și alii istoriografi

Pasiunea pentru „digest”, îndeosebi pentru compendiul istoric, răspundea unui orizont de așteptare favorabil lui, care se va accentua în secolele următoare. Concomitent, această propensiune era încurajată de gustul pentru curiozități,

614 -

GRANIUS LICINIANUS ȘI ALII ISTORIOGRAFI

stimulat de Suetoniu, ca și de discursurile epitomatice ale lui Florus și Iustin. Căci secolul al II-lea d.C. a înregistrat și alii epitomatori, printre care s-a distins Granius Licinianus.

În vremea lui Antoninus Pius, *Granius Licinianus* a alcătuit o epitomă a istoriei Republicii, din care s-au păstrat numai anumite fragmente, în stare deplorabilă. Nu este vorba de un rezumat al marii opere liviene, cum au crezut o vreme cercetătorii. Granius Licinianus, care era un erudit, a utilizat și alte izvoare, mai ales grecești. Subiectul însuși al epitomei, precum și atitudinea față de Salustiu, declarat mai degrabă orator decât istoric (datorită atacurilor împotriva propriei epoci, alocuțiunilor atribuite personajelor și detaliilor geografice: 36, 30-32), atestă totuși livianismul programatic al acestui epitomator. Pare a fi preferat fraza scurtă și un vocabular marcat de patina aticismului arhaizant al vremii.

În aceeași epocă, *Lucius Ampelius* redactează o epitomă istorică și cronologică asupra istoriei universale, care se întindea până la domnia lui Traian. Spre deosebire de Granius Licinianus, Ampelius pare să nu fi fost prea cultivat, deoarece vulgarismele, elementele de exprimare colocvială abundă în textul său. În același secol, se execută diverse rezumate ale monumentalei opere a lui Titus Livius. Printre acestea, se diferențiază „periohele”, *periochae*, sumare ale textului livian, întocmite pe cărți de mai mulți autori anonimi. Ei se exprimă foarte concentrat, dar fără a lăsa de o parte unele dintre anecdotele care emergeau din textul livian original²⁸.

Dreptul și Gaius

Secolul al II-lea d.C. comportă o foarte relevantă expansiune a dreptului, în funcție de sistematizările juridice întreprinse de Hadrian, în direcția alcătuirii codurilor imperiale, și de Antoninii subsecvenți, ca și de politica lor universalizantă, de stabilitatea politică dobândită de Imperiu. Dintre juriști, cel mai important a fost Gaius.

Anterior lui Gaius, străbunul împăratului Didius Iulianus, numit *Saivius Iulianus*, adunase edictele praetorilor și edictul într-o culegere ratificată de Hadrian și cunoscută sub numele de „edictul perpetuu”, *Edictum perpetuum*. Acest „edict” era studiat în învățământul juridic și a devenit una dintre bazele dreptului roman. Saivius Iulianus a redactat și nouăzeci de cărți de digest, ulterior înglobate fragmentar în *Digestele* lui Iustinian. S-au distins și alii juriști ai secolului al II-lea d.C.

Nu cunoaștem decât un singur element din numele juristului *Gaius*. Se pare că s-ar fi născut prin 105-110 d.C., că ar fi profesat dreptul la Roma și apoi în Orient. Sub ultimii patru împărați ai secolului al II-lea d.C., a alcătuit aproximativ douăzeci de lucrări. Nouăsprezece din aceste opere purtau asupra unor probleme de drept privat. Nu s-au conservat decât fragmente din aceste opere. S-a păstrat însă opera fundamentală a lui Gaius, intitulată „Instituțiile”, *Institutiones*, publicată după 161 d.C. S-a arătat că *Instituțiile* alcătuiesc prima și singura lucrare conservată, care cuprinde o sistematizare fundamentală a dreptului privat roman; „până astăzi nu a fost aflată o altă mai bună a acestui drept”²⁹. Gaius utilizează un sistem de clasificare a dreptului în virtutea statutului social. Se referă, de asemenea, la tutelă, „eliberări de sclavi, proprietate, testamente, vânzări, contracte, procese”. Recurge la o scriitură clară, precisă, bazată pe formulări laconice și pe o opoziție stilistică mai degrabă clasicizantă, dacă nu și tributară aticismului arhaizant.

În secolele al V-lea și al VI-lea d.C., *Instituțiile* au devenit manual obligatoriu în școlile juridice ale Imperiului. Legislația statelor barbare, instalate pe teritoriul Imperiului, a utilizat materialul

615

SUETONIU, FLORUS ȘI ALII PROZATORI

oferit de *Instituțiile*. Juriștii noștri au studiat cu atenție acest discurs fundamental asupra dreptului roman. Traducerea integrală a *Instituțiilor*, însoțită de un amplu comentariu și datorată regretatului Aurel N. Popescu, a apărut la București, în 1982.

BIBLIOGRAFIE: B. BALDWIN, *Suetonius*, Amsterdam, 1983; Giorgio BRUGNOLI, „Suetoniana I. De grammaticis et rhetoribus”, *Annali della Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari*, 38, 1960, pp.337 și urm.; „Suetoniana II. Il titolo de uiris illustribus”, *ibid.*, pp.363 și urm.; *Studi suetoniani*, Lecce, 1968; T.F. CARNEY, „How Suetonius' Lives Reflect on Hadrian”, *Proceedings of the African Classical Association*, 2, 1968, pp. 7 și urm.; Eugen CIZEK, „Sur la composition des Vitae Caesarum de Suetone”, *Studii Clasice*, 3, 1961, pp. 355 și urm.; „Suetone et le théâtre”, *Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Bude, Rome, 13-18 avril*

1973, Paris, 1975, pp. 480 i urm.; „Structure du De grammaticis et rhetoribus”, *Revue des Etudes Latines*, 52, 1974, pp.303 i urm.; *Structures et ideologie dans les Vies des douze Césars de Suetone*, Bucure ti-Paris, 1977; Francesco DELLA CORTE, *Suetonio eques Romanus*, ed. a 2-a, Firenze, 1967; L. FERRERO, *Struttura e metodo dell'Epitome di Giustino*, Torino, 1957; Albino GARZETTI, „Floro e l'età adrianea”, *Athenaeum*, 42, 1964, pp. 136-156; Jacques GASCOU, *Suetone historien*, Roma, 1984; A.A. HOWARD-Ch.N. JACKSON, *Index Verborum C.Suetonii Tranquilli stilique eius proprietatum nounullarum*, Cambridge, 1922; *Istoria literaturii latine* (117 e.n.-sec.VI e.n.), voi.IV, Bucure ti, 1986, pp. 52-102; 257-275; Wilhelm KIERDORF, *Sueton: Leben des Claudius und Nero. Textausgabe mit Einleitung, kritischen Apparat und Kommentar*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1992; Ulrich LAMBRECHT, *Herrscherbild und Principatsidee in Suetons Kaiserbiographien*, Bonn, 1984; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA-Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 492-499; 503-506; 515-516; Alcide MACE, *Essai sur Suetone*, Paris, 1900; R.C. LOUNSBORY, *The Arts of Suetonius. An Introduction*, New York-Frankfurt, 1987; Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, pp.137-139; Bohumila MOUCHOVA, *Studie zu Kaiserbiographien Suetons*, Praha, 1968; „Einige technische Termine bei Sueton”, *Acta Universitatis Carolinae. Philologica I. Graeco-Latina XI*, 1987, pp.49 i urm.; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, Firenze, 1967, pp. 739-766; Rene PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 698-706; Wilhelm SCHMIDT, *De Romanorum imprimis Suetonii arte biographica*, Marburg, 1891; Otto SEEL, *Eine römische Weltgeschichte. Studien zum Text der Epitome des Iustinus und Historik des Pompeius Trogus*, Nurnberg, 1972; Wolf STEIDLE, *Sueton und die antike Biographie*, ed. a 2-a, München, 1963; P. VENINI, *Sulla tecnica compositiva suetoniana*, Pavia, 1975; A. WALLACE-HADRILL, *Suetonius. The Scholar and his Caesares*, London, 1983; Marie-Claude VACHER, *Introducere i note la Suetone, Grammairiens et rhetors*, Paris, Les Belles Lettres, 1993.

616

NOTE

1. Aceast inscrip ie, care descrie cu certitudine cariera scriitorului - sacerdot, *flamen* al Antoninilor, pontif al lui Vulcan, apoi ef de birouri imperiale, *scrinia*, men ionate în text - a fost publicat de E. MAREC-H.G. PFLAUM, „Nouvelle inscription sur la carrière de Suetone l'historien”, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1952, pp. 76-85. Diver i cercet tori au comentat amplu con inutul acestei inscrip ii: vezi, printre al ii, Fulvio GROSSO, „L'epigrafe di Ippona e la Vita di Suetonio. Con i fasti dei pontifici di Volcano a Ostia”, *Ani dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, seria a 8-a, *Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche*, 14, 1959, pp. 253-282. Formula *homo curiosissimus* apare la Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, p. 137.
2. Pentru biografia lui Suetoniu i cauzele dizgra ierii, vezi Alcide MACE, *Essai sur Suetone*, Paris, 1900, p. 34; Eugen CIZEK, *Structure et idéologie dans les Vies des douze Césars de Suetone*, Bucarest-Paris, 1977, pp. 7-12 (dar am renun at la ideea c Suetoniu s-ar fi n scut la Roma); „Suetoniu”, *Istoria literaturii latine* (117e.n.-sec.VI e.n.), Bucure ti, 1986, IV, pp. 52-54; sir Ronald SYME, „The Travels of Suetonius Tranquillus”, *Hermes*, 109,1981, pp. 105-117; Ulrich LAMBRECHT, *Herrscherbild und Principatsidee in Suetons Kaiserbiographien*, Bonn, 1984, pp. 22-23; Wilhelm KIERDORF, *Introducere la Sueton: Leben des Claudius und Nero. Textausgabe mit Einleitung, kritischen Apparat und Kommentar*, Paderborn-München-Wien-Zürich, 1992, pp. 11-14. Este posibil ca Suetoniu s fi fost unul dintre func ionarii lui Pliniu cel Tân r în Bithynia, cum sus inea G. BAURIAN, „Suetone et l'inscription d'Hippone” (Suetonius praefectus fabrum de Plinie en Bithynie). *Les Etudes Classiques*, 44, 1976, pp. 124-144.
3. Cum a remarcat Augusto ROSTAGNI, *Storia della letteratura latina*, 3 voi., rev zut i completat de Italo LANA, ed. a 3-a, Torino, 1964, III, p. 256; Giorgio BRUGNOLI, „Suetoniana II. Il titolo de uiris illustribus”, *Annali della Facolt di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari*, 38, 1960, pp. 363-380, considera c autenticul titlu al lucr rii ar fi fost „Catalog al b rba ilor ilu tri”, *Catalogus uirorum illustrium*. Ceea ce ni se pare foarte posibil. Pentru alte lucr ri aie lui Suetoniu vezi C.L. ROTH, *C.Suetonii Tranquilli quae supersunt omnia*, Leipzig, 1858; A. REIFFERSCHIED, *C.Suetonii Tranquillipraeter Caesarum libros reliquiae*, Leipzig, 1860; Giorgio BRUGNOLI, „Sulle possibilità di una ricostruzione dei Prata e della loro attribuzione a Suetonio”, *Mem. di Accademia Nazionale dei Lincei, Class. Scienze Morali, Storiche, Filologiche*, seria a 8-a, 6, 1954, pp. 27 i urm.
4. Pentru detalii, vezi Eugen CIZEK, „Structure du De grammaticis et rhetoribus”, *Revue des Etudes Latines*, 52,1974, pp. 304-315; i „Suetoniu”, *istoria literaturii latine*, IV, pp. 55-58.
5. Datarea timpurie a *Vie ilor celor doisprezece cezari* apare, între al ii, la A. MACE, *op. cit*, PP-197-212; Cesare GRASSI, *Introducere ia Suetoniu, Testo, Traduzione e Commento*, Breacia, 1972, p. 13, n.18; E. CIZEK, *Structures et idéologie*, pp. 13-14; Geza ALFOLDI, „Marcius Turbo, Septicius Clarus, Sueton und die Historia Augusta”, *Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphie*, 36, 1979, pp. 233-253. în schimb, al i savan i se pronun pentru o publicare pe tran e a biografiilor cezarilor, între 119 (când ar fi ap rut primele dou *uitae*) i 128 d.C: vezi mai ales G.B. TOWNEND, „The Date of Composition of Suetonius Caesares”, *Classical Quarterly*, 9, 1959, pp. 285-293; R.SYME, *op. cit*, pp. 116-117; W. KIERDORF, *op. cit*, pp. 13-14 (care crede c ultima sec iune

617

SUETONIU, FLORUS I AL I PROZATORI

din oper a ap rut dup 122 d.C, dar c documentarea de baz se realizase înaintea dizgra iei). Referin a la dedicarea operei lui Septicius Clarus apare la un autor din secolul al VI-lea d.C. (Lydus în *De magistratibus*, 2,6). în Evul Mediu, pentru culegerea biografic s-a propus i un titlu pu în diferit de cel consacrat.

6. Pentru izvoarele lui Suetoniu i utilizarea lor, vezi A. MACE, *op. cit*, p. 360; C. GRASSI, *op. cit*, pp. 13-14; Jean-Marie ANDRE-Alain HUS, *L'histoire à Rome. Historiens et biographes dans la littérature latine*, Paris, 1974, pp. 145-153; K.R. BRADLEY, *Suetonius'Life of Nero. An Historical Commentary*, Bruxelles, 1978, pp. 148; 163; 227; 232-235; 241; 267; 272-273; dar mai ales Jacques GASCOU, *Suetone historien*, Roma, 1984, pp.3-339; 457-668; 707-708; 801 (care a subliniat, în repetate rânduri, c biograful i i filtra atent informa iile culese, c n-a fost neutru sau indiferent fa de materialul oferit de ele). Pentru modele literare utilizate de biograf, vezi Pierre GRIMAL, *Introducere la Suetone. Vies des douze Césars*,

Paris, 1973, pp. XXII-XXIII; XXXV; E. CIZEK, *Structures et ideologie* pp. 25-28; J. GASCOU, *op. cit.*, pp. X-XI. În ce privește arhetipurile tehnicii biografice suetoniene, vezi W. KIERDORF, *op. cit.*, pp. 14-18.

7. Cum pune în evidență J. GASCOU, *op. cit.*, pp. XIII-XIV; 338-339; 345; 707-708; vezi și U. LAMBRECHT, *op. cit.*, pp. 156-157.

8. Cum arată tot J. GASCOU, *op. cit.*, pp. XV; 708; 711. Dar anterior, puncte de vedere similare enunță și Wolf STEIDLE, *Sueton und die antike Biographie*, ed. a 2-a, München, 1963, *passim* (dar ed. I, 1951: el se revelase ca biograful mobiliza „den spezifische römischen Sinn”, c. antiteza vicii-virtuți i era intențional pentru a caracteriza cezarii); f. r. a cunoaște contribuția lui Steidle, opinii asemănătoare apar la Eugen CIZEK, „Sur la composition des Vitae Caesarum”, *Studii clasice*, 3, 1961, pp. 355-360 (ulterior, după lectura lui Steidle, *Structures et ideologie*, pp. 32-44). Aceiași orientare apare la Bohumila MOUCHOVA, *Studie zu Kaiserbiographien Suetons*, Praha, 1968; Jean-Michel CROISILLE, „L'art de la composition chez Suetone, d'après les Vies de Claude et de Neron”, *Annali dell'Istituto Italiano per gli Studi Storici*, 2, 1970, pp. 73-87; P. GRIMAL, *op. cit.*, p. XXV; K.R. BRADLEY, *op. cit.*, pp. 171; 242-243 etc. Vechea optică apărută la Martin SCHANZ-Karl HOSIUS, *Geschichte der römischen Literatur*, ed. a 4-a, München, 1935, II, p. 41 (care susținea că Suetoniu scria „cu mâinile în nu cu capul”); G. FUNAIOLI, „I Cesari di Suetonio”, *Raccolta di Scritti in Onore di Felice Ramorino*, Milano, 1927, pp. 1-26; Ettore PARATORE, „Claude et Neron chez Suetone”, *Tacito*, ed. a 2-a, Roma, 1962, pp. 713-727.

9. Pentru idealul de principe la Suetoniu, vezi J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 717-784. Afinitățile dintre biograf și ordinul cavalerilor, cunoscută și aparținând prin origine, au fost evidențiate de Francesco DELLA CORTE, *Suetonio, eques Romanus*, Milano, 1958, pp. 159-168; 195-198 (dar nu credem că Suetoniu a fost un exponent *numai* al acestui ordin și cu atât mai puțin al micilor cavaleri); vezi și U. LAMBRECHT, *op. cit.*, pp. 24; 157. Filaile cu mediiile curții imperiale au fost relevate de P. GRIMAL, *op. cit.*, pp. XV-XVI, iar cele cu birocracia de J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, p. 145. Pentru monarhismul suetonian, vezi și C. GRASSI, *op. cit.*, pp. 11-12 (biografii se pronunță pentru „un impero moderato, non tiranico”); U. LAMBRECHT, *op. cit.*, pp. 24; 32; 78-83; 147-158.

10. Pentru aceste patru categorii de cezari, vezi E. CIZEK, *Structures et ideologie*, pp. 65-155; „Suetoniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 66-67. C. GRASSI, *op. cit.*, p. 19, se referă la un „bilancio” suetonian, dar nu arată în ce rezidă el. Pentru Vitellius, ca cel mai „monstruos” principe, vezi Eugen CIZEK, „La mort de Vitellius dans les Vies des douze Césars de Suetone”, *Revue des Etudes Anciennes*, 57, 1975, pp. 125-130. Pentru imperiul care transcende principiilor, vezi J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 775-785.

11. Punctul de vedere potrivit căruia Suetoniu l-ar blama pe Hadrian, făcând aluzie la comportamentul lui politic și privat în biografiile lui Tiberiu, Gaius-Caligula și Nero, a fost profesat de T.F. CARNEY, „How Suetonius' Lives Reflect on Hadrian”, *Proceedings of the African Classical Associations*, 11, 1968, pp. 7-21. E contrarie, susținând că Suetoniu ar fi elogiât ditirambic pe Hadrian J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 758-773.

12. Motivația noastră a includerii vieții lui Caesar printre biografiile imperiale apare la E. CIZEK, *Structures et idéologie*, p. 37; vezi și U. LAMBRECHT, *op. cit.*, pp. 158-159. Pe de altă parte Suetoniu tăia, pe urmele lui Polibiul, și făcea diferențe între cauza reală a unui fapt istoric și pretextul lui (*Caes.*, 30,2).

618

NOTE

13. Evitarea termenilor polarizant și, din punct de vedere moral, a fost consemnată de T.F. CARNEY, *op. cit.*, p. 11. Pentru imprecizia vocabularului politic, vezi Bohumila MOUCHOVA, „Einige technische Termine bei Sueton”, *Acta Universitatis Carolinae. Philologica I. Graeco-Latina XI*, 1987, pp. 49-62. J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, p. 145, se străduiesc în zadar să identifice un stoicism mistic în biografiile suetoniene. Dar ei recunosc că Suetoniu evită rostirea sentințelor categorice și lasă cititorului grija de a trage concluziile (*ibid.*, p. 151). Pentru opoziția în favoarea Noii Academii vezi E. CIZEK, *Structures et ideologie*, pp. 156-165; „Suetoniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 67-72. J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 714-716, când critică interpretarea noastră a opoziției filosofice suetoniene, pare a nu înțelege că în viziunea Noii Academii era antidogmatic și antisistematic, tributar mai degrabă unei antifilosofii decât unei filosofii. Strădania lui Suetoniu de a demistifica cezarii a fost pusă în valoare de C. GRASSI, *op. cit.*, p. 21 și mai ales de P. GRIMAL, *op. cit.*, pp. XVII-XXXVIII. U. LAMBRECHT, *op. cit.*, p. 20 susține că Suetoniu se referă mai ales la virtuțile care, precum noi, dominau codul moral conferit principelui ideal și la viciile ca: „arrogantia”, „zgarcenia”, „avaritia”, „comitia”, „cupiditas”, „poftea erotică”, „libido”, „destrăbălarea”, „luxuria”, „cruzimea”, „săvârșirea”, „trufia”, „superbia”.
14. Pentru rolul portretelor fizice, vezi E.C. EVANS, „Roman Description of Personal Appearance in History and Biography”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 46, 1935, pp. 43-84; J. COUJSSIN, „Suetone physiognomoniste dans les Vies des XII Césars”, *Revue des Etudes Latines*, 31, 1953, pp. 234-256. Pentru funcția care revine cuvintelor de spirit, alegațiilor personajelor, vezi Werner MULLER, „Sueton und seine Zitierte im Divus Iulius”, *Symboiae Osloenses*, 47, 1972, pp. 95-108. Pentru structura compozițională, statistica trăsăturilor morale, gradul efectelor, „behaviorismul” suetonian, vezi E. CIZEK, *Structure du De grammaticis*, p. 306; *Structures et ideologie*, pp. 35-155; 199-245; Helmut GUGEL, „Studien zur biographischen Technik Suetons”, *Wiener Studien. Beihefte* 7, Wien-Köln-Gratz 1977; J. GASCOU, *op. cit.*, pp. X; 344-349; 390-392; 802.
15. „Schema” biografic a fost reconstituit de Friedrich LEO, *Die griechisch-römische Biographie nach ihrer literarischen Form*, Leipzig, 1901, pp. 2-34; 134-321. A fost criticat, între alii, de D.R. STUART, *Epochs of Greek and Roman Biography*, Berkeley-London, 1928, pp. 189-200; 221-253, etc.; Henri ALLLOUD, Introducere la Suetone, *Vies des douze Césars*, al 4-lea tiraj, Paris, 1967, pp. XXVII-XXVIII; J. GASCOU, *op. cit.*, p. X. O succintă prezentare a acestei polemici se poate decela la J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, pp. 147-154.
16. Pentru scriitura suetoniană, pentru constituirea imaginarului și a vocabularului, vezi A. MACE, *op. cit.*, pp. 56-57; 379-398; Giovanni D'ANNA, *Le idee letterarie di Suetonio*, Firenze, 1954; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italiană de Gian Carlo GIARDINA-Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 498-499; 505; J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, pp. 154-155; E. CIZEK, *Structures et ideologie*, pp. 18-25; „Suetoniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 72-78; Dan SLUANSCHI, „Suetone critique litteraire. Problemes du vocabulaire”, *Actes de la XII-e Conference Internationale d'etudes Classiques Eirene*, București-Amsterdam, 1975, pp. 115-119; Alain MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la litterature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 195-196 (care menționează „la derision historique sans la grandeur”); R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 138 (unde se afirmă cu umor că „Suetone a pris la rhetorique et lui a tordu le cou”); J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 572-582. Pentru pluralitatea stilurilor - discursiv, de catalog - vezi C. GRASSI, *op. cit.*, pp. 23-24; K.R. BRADLEY, *op. cit.*, pp. 19; 143; 200-201; 268. Pentru impactul efectelor dramatice în viața cezarilor preocupată de teatru, vezi Eugen CIZEK, „Suetone et le théâtre”, *Actes du IX-e Congres de l'Association Guillaume Bude, Rome, 13-18 avril 1973*, 2 vol., Paris, 1975, I, pp. 480-485.
17. Pentru receptarea lui Suetoniu, vezi Radu S. NDULESCU, „Tipare biografice suetoniene în *Vita Caroli Magni* a lui Eginhard”, *Culegere de studii de civilizație romană*, București, 1979, pp. 95-111; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 138; E.

CIZEK, „Suetoniu”, *Istoria literaturii latine*, pp. 78-80.
18. Cum reliefează J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 345; 802-803.

619

SUETONIU, FLORUS I ALI PROZATORI

19.

20.

21.

22.

23.

24.

25.

26.

Controversele savanilor asupra numelui și personalității lui Florus au fost lungi și înverșinate. O. JAHN, Introducere la ediția operelor lui Florus, Leipzig, 1852, p. XIV, a fost foarte ezitant. O. ROSSBACH, Introducere la *Annaei Flori epitomae libri II et P. Annii Flori fragmentum de Vergilio oratore aepoeta*, Leipzig, 1896, pp. XLIII-XLV, disocia un istoriograf numit Publius Annaeus Florus de autorul dialogului despre retorică, care ar fi fost Publius Annius Florus. Aderăm la interpretarea unificatoare a lui Paul JAL, Introducere la Florus, *Oeuvres*, 2 vol., Paris, 1967, 1, pp. LXXXVII-CXIV în Note, II, pp. 131-136.

Pentru dialogul și poemele scrise de Florus, vezi D. MULLER, *De P. Annio Floro poeta et carmine quod Peruigilium Veneris inscriptum est*, disertație, Berlin, 1855; G. COSTA, „Floro e Adriano”, *Bolletino di Filologia Classica*, 14, 1907, pp. 252-255; Albino GARZETTI, „Floro e l'età adrianea”, *Athenaeum*, 42, 1964, pp. 136-156; Eugen CIZEK, „Florus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 96-99; Pierre GRIMAL, *Tacite*, Paris, 1990, pp. 57 și 359, n.28.

Manuscrisele opereii istorice a lui Florus indică diferite titluri. Cele mai multe conțin în titlu! „Epitoma despre Titus Livius”, *Epitoma* (sau *Epitomae*) *de Tito Livio*. S-a demonstrat că Florus nu și-a putut intitula astfel o lucrare în care nu folosește termenul de *epitoma* și nici nu-l rezumă pe Titus Livius. Însă Florus, în prefața operei istorice, declară: „Voi cuprinde într-un tablou concentrat întreaga imagine a acestuia”, adică a poporului roman (*Tabel.*, praef., 3). De aceea P. JAL, *op. cit.*, pp. XVIII-XXIII și J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, p. 156, consideră că epitoma lui Florus se intitula *Tabella*. Noi am opinat însă că, probabil, acest „tablou” trebuia să aibă o completare, o explicație, deci, că se intitula probabil *Tabella rerum romanarum*: vezi E. CIZEK, „Florus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 87. Unele manuscrise, influențate de teoria celor patru vârste ale poporului roman, enunță de Florus în prefață, împart *Tabella* în patru cărți. Dar cel mai bun manuscris al *Tabloului* comportă o diviziune binară, în prezent acceptată de majoritatea cercetătorilor. Această dihotomie, chiar dacă n-a fost realizată de însuși Florus, corespunde planului sugerat de acest autor, cum evidențiază P. JAL, *op. cit.*, pp. IX-XIV.

Ca să ne limităm la un singur exemplu, în discursul istoriografic livian, fiul lui Tarquinius II și Brutus se înfruntă pe câmpul de luptă în mor, înaintea invaziei lui Porsenna (*Tabel.*, 2,6). Florus situează acest duel, după „eșecul” lui Porsenna, ca o încununare a căderii regalității (*Tabel.*, 1,4). Pentru izvoarele lui Florus și vocațiile fundamentale ale operei lui istorice, vezi A. KLOTZ, „Die Epitoma des Livius”, *Hermes*, 48, 1913, pp. 542 și urm.; Paoia ZANCAN, „Floro e Livio”, Padova, 1942, *passim*; Albino GARZETTI, „Floro e l'età adrianea”, *Athenaeum*, 42, 1964, pp. 136-156; P. JAL, *op. cit.*, pp. XXIII-LIV; A. MICHEL, „De Vespasian à Hadrien”, *Rome et nous*, p. 196; E. CIZEK, „Florus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 88-89; J. GASCOU, *op. cit.*, pp. 147-158. Noi nu-l considerăm pe Florus nici un partizan fanatic al lui Hadrian și nici un opozant împotriva acestuia, cum îl concep J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, p. 156. El și-a străduțit să arunce o punte între gestiunile și strategiile politice practicate de Traian și de Hadrian.

Pentru doctrina celor patru vârste și panegiricul închinat poporului roman, vezi O. JAHN, *op. cit.*, p. XXXVII; P. MONCEAUX, *Les Africains. Etude sur la littérature latine d'Afrique. Les païens*, Paris, 1894, pp. 193-209; W. DEN BOER, „Florus und die römische Geschichte”, *Mnemosyne*, 18, 1955, pp. 366-387; P. JAL, *op. cit.*, pp. XXXIX-XL; LXIX-CII; A. MICHEL, *De Vespasian à Hadrien*, *Rome et nous*, p. 196; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 138-139. Pentru episodul lui Florus ca mic dramă și discurs de aparat, vezi Eugen CIZEK, „Observații asupra compoziției și stilului din opera lui Ficus” (*Epitome Rerum Romanarum*), *Analele Universității Ci. PARHON*, seria Tiin e Sociale, Filologie, 15, 1959, pp. 451-463, mai ales pp. 460-461. În ce privește tendința spre rubrici, vezi P. JAL, *op. cit.*, pp. XXVII-XIX; XXXVIII; LV-LVI; J.M. ANDRE-A. HUS, *op. cit.*, p. 156. Pentru stilul, scriitura și metrica lui Florus, vezi P. JAL, *op. cit.*, pp. XXXVIII-LX; A.D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 515-516; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, pp. 138-139; E. CIZEK, „Florus”, *Istoria literaturii latine*, pp. 92-100.

Pentru această datăre alte elemente de interes filologic, vezi E. CHAMBRY-L. THELY-CHAMBRY, Introducere la Iustin, *Abrege des Histoires Philippiques de Trogue Pompée*, Paris, 1936, pp. I-X; Eugen CIZEK, „Florus și Iustin”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, București, 1976, partea a II-a, p. 155. Liviu FRANGA, „În propos de fepitome de Justin”, *Latomus*, 47, 1988, pp. 868-874, în spe

620

NOTE

p. 8688, n.1, are tendința să situeze opera lui Iustin la sfârșitul secolului al II-lea e.n.

27. Pentru mesajul și arta lui Iustin, vezi Luigi CASTIGLIONE, *Studi intorno alle Storie Filippiche di Giustino*, Napoli, 1925; L. FERRERO, *Struttura e metodo dell' Epitome di Giustino*, Torino, 1957; Otto SEEL, *Eine römische Weltgeschichte. Studien zum Text der Epitome des Iustinus und Historik des Pompeius Trogus*, Nürnberg, 1972; L. FRANGA, *op. cit.*, pp. 869-874; „Iustin”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 257-275.

28. Pentru Granius Licinianus, vezi Gino FUNAIOLI, „Granius Licinianus”, *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, VII, col.1819-1822; R. ELLIS, *The Annalist Licinianus*, London, 1908; Nicola CRINITI, Prefa la *Grani Liciniani Reliquiae*, Leipzig, 1981; pentru acest autor și ceilalți, vezi E. CIZEK, „Fronto și mișcarea frontoniană. Alți prozatori”, *Imperiul*, II, p. 190; *Histoire de l'historiographie Rome*, sub tipar.

29. Citatul provine din Aurel N. POPESCU, Studiu introductiv la Gaius, *Instituțiunile*, București, 1982, p. 40. Pentru opera lui Gaius, vezi A. HONORE, *Biography of Gaius*, Oxford, 1962, ca și notele și studiul introductiv ale lui A.N. POPESCU; a se vedea, de asemenea, Janina VILAN-UNGURU, „Dreptul în secolele II-V e.n.”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 276-278.

XXX. IUVENAL I POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

Via a lui Iuvenal

Cum am arătat într-un alt capitol, este foarte revelator faptul că cel mai valoros poet al Imperiului a fost Iuvenal. Revelator 1 pentru statutul poeziei, oarecum pus în umbră de masiva dezvoltare a prozei - căci Iuvenal scrie poeme, care nu sunt cânturi, ci un fel de proză versificată -, dar și pentru situația satirei, în plină expansiune pe timpul Imperiului.

Ce fel de existență a dus Iuvenal? Se crede că *Decimus Iunius Iuvenalis* era originar din orașul Aquinum, din La Iulia. O inscripție din această localitate, astăzi pierdută, dar bine cunoscută exegeților operei lui Iuvenal, ne prezintă un personaj cu numele poetului, care începuse aici o solidă carieră equestriană și municipală. Acest personaj ar putea fi poetul însuși, care oricum primise o educație îngrijită, consemnată în unele dintre poemele lui. De fapt, noi dispunem de numeroase „vieți”, *uitae*, ale poetului, dintre care unele sunt mai importante. Dar în aceste biografii abundă informații contradictorii, Iuvenal trebuie să se fi născut pe la 60-65 d.C. Poetul i-a impus o cenzurare severă a propriilor pulsuri, încă din copilărie și din adolescență. În orice caz, primele satire iuvenaliene, alcătuite în vremea lui Traian, ne înfățișează un Iuvenal dezabuzat, frustrat, sărăcit, chiar deznădăjduit. Ce se întâmplase? O scoliote în unele biografii afirmă că Iuvenal fusese exilat de Domitian în Egipt (*Schol. ad Iuv.* 1,1; *Vita Iuv.*, 4 și 5). De aceea, reluând o ipoteză a lui Ludwig Friedländer, savantul britanic Gilbert Highet a presupus că Iuvenal ar fi fost exilat din ordinul lui Domitian, între 93 și 96 d.C. Condamnarea la exil ar fi implicat confiscarea averii; ceea ce ar explica pauperizarea poetului, întors la Roma după moartea lui Domitian, când însă n-a putut obține recuperarea averii¹. Biografiile la care ne-am referit afirmă însă că Iuvenal fusese trimis în Egipt într-o misiune militară, care însă ar fi camuflat un surghiun. Dar alte biografii situează data exilului mai târziu, sub Traian și mai ales sub Hadrian². Unii cercetători moderni au optat pentru un exil sub Domitian, alții pentru surghiunul în vremea lui Hadrian, pentru că o parte dintre savanți susțin că Iuvenal n-a fost niciodată exilat. Care este adevărul? El este greu de restaurat, dar noi opinăm că Iuvenal a fost îndepărtat de două ori din capitală. Prima oară, Iuvenal ar fi fost supus de Domitian unui exil sever, tocmai în perioada reprimării crunte a opoziției de care viitorul poet era legat. A doua oară, Hadrian l-ar fi trimis în Egipt într-o misiune militară ridicolă, dat fiind vârsta înaintată a poetului, din pricina criticilor enunțate de acesta la adresa politicii împotriva armatei, poate, din cauza ironiilor care vizaseră greco-orientali foarte influenți la curte, precum sacerdotul-actor Titus Aelius Alcibiades și Gaius Avidius Heliodorus.

-----622-----

VIA A LUI IUVENAL

Oricum, dacă dăm crezare primelor ase satire, Iuvenal a trăit în condiții materiale penibile sub Traian, departe de cenele aristocratice, inclusiv de cercul lui Pliniu cel Tânăr, pe care poetul nu l-a iubit. Hadrian, elogiul de Iuvenal la începutul domniei lui, i-a acordat sprijin pecuniar, încât statutul social al poetului s-a ameliorat, cum reliefează satirele opt-două sprezece. Satira a cincisprezecea pare să fi fost elaborată prin 122-130 d.C., deoarece menționează consulatul lui Lucius Aemilius Luncus, survenit în 127 d.C. (*Sat.* 15, v. 27). Ulterior, au survenit probabil ruptura cu împăratul, rocambolesca misiune a lui Iuvenal în Egipt, unde Iuvenal trebuie să fi murit prin 135 d.C., îndurerat și amărât (*Vita Iuv.*, 1; 2; 5; 6; 7).

Opera

Opera lui Iuvenal rezidă în aisprezece satire, grupate în cinci cărți.

Cronologia, condiția redactării și compartimentarea satirilor iuvenaliene au suscitat aprige controverse între savanți. Se pare că poetul însuși i-a elaborat îndelung în diferite variante opera satirică, care a putut cuprinde chiar de două ori mai multe ediții. Uneori, poetul a putut include în satirele saje pasaje redactate înainte de compunerea celei mai mari părți din poemul respectiv. Cartea întâi cuprinde primele 5 satire, cartea a doua consistă din satira a 6-a, cartea a treia încorporează satirele 7-9, cartea a patra satirele 10-12, iar cartea a cincea satirele 13-16. Primele două cărți trebuie să fi apărut în vremea lui Traian, în vreme ce celelalte au fost publicate sub domnia lui Hadrian. Într-adevăr, cartea întâi a fost editată puțin după 100 d.C., căci include o aluzie la procesul lui Marius Priscus, proconsulul Africii, condamnat chiar în acel an (*Sat.* 1, v. 49). Cartea a doua menționează o cometă și un cutremur survenite în 115 d.C. (*Sat.* 6, vv. 407-412), încât a putut fi publicată în 116-117 d.C. Cartea a treia, întrucât alude la noua politică a lui Hadrian în materie de cultură, în satira a 7-a, trebuie să fi fost editată prin 118 d.C. Cartea a patra, care nu conține repere cronologice, a apărut probabil prin 120 d.C., iar cartea a cincea, cum am arătat mai sus, după 127 d.C. și, probabil, înainte de 131 d.C.³. În continuare, ne vom referi numai la satirele iuvenaliene ca ansambluri autonome, și nu la cărțile din care fac parte ele.

Totuși, primele cinci satire constituie o unitate incontestabilă, dominată de complexele poetului și de o vehementă critică foarte accentuată. Satira întâi echivalează cu un prolog general și prezintă poetică iuvenaliană a speciei literare abordate de autor, care ar trebui să denunțe injustițiile și corupția moravurilor. De aceea, în satirele următoare, defilează sub ochii cititorilor exemple ale destabilizării morale acute (*Sat.* 2), mizeria și tribulațiile întâmpinate de locuitorii capitalei (*Sat.* 3), jосnicia curții împăratului Domitian (*Sat.* 4), condiția penibilă a clienților din Roma imperială (*Sat.* 5). Lunga satiră a așea înfățișează imoralitatea unor categorii de femei din înalta societate, în vreme ce poemele următoare evocă succesiv situații materiale precare a intelectualilor vremii, pe care numai împăratul - desigur Hadrian - se străduiește să-o corecteze (*Sat.* 7), viciile aristocraților de vechi, căroră se opune noblețea morală, singura cu adevărat autentică (*Sat.* 8), defectele observate la favoriții potentăților epocii (*Sat.* 9, unica ce îmbracă forma unui dialog de factură horatiană). Satirele următoare oarecum reiau, pe un timbru mai senin, problemele anterior tratate și implică: tribulațiile și suferințele pricinuite de acumularea bogățiilor și de ambițiile excesive (*Sat.* 10), plăcerile aduse de o masă frugală împăratului cu un prieten (*Sat.* 11), comportarea detestabilă a vânzătorilor de testamente (*Sat.* 12). Ultimele satire par a ilustra o nouă înrădăcinare a atitudinii poetului, căci, după ce reliefează că o justiție superioară pedepsește crimele lăsată nepenalizată de tribunale (*Sat.* 13) și condamnă educația

623

IUVENAL I POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

defectuoasă, pe care unii privesc în oclău viciilor stărilor (*Sat.* 14), reprobă cu vehemență infiltrarea fanatismului și superstițiilor

egiptene în Roma (*Sat*, 15), pentru a persifla - într-un poem conservat fragmentar - privilegiile conferite de împărat militarilor (*Sat*, 16). Tocmai această ultimă satiră a prilejuit îndepărtarea lui Iuvenal din Roma.

Iată, a adar, fascinanta și viguroasă creație satirică a lui Iuvenal, cea mai semnificativă operă în versuri, făcută în cursul evoluției Imperiului roman.

Frustrare și indignare. Problematika satirelor

Prezentarea succintă a conținutului satirelor a evidențiat, sperăm, excepționala, stufoasă diversitate tematică a universului imaginar iuvenalian. Nu există însă nici un fir conducător, nici un fel de elemente focalizante în interiorul acestui univers? Opinăm că se pot lesne decela asemenea elemente. În primul rând, discursul satiric îi prezintă autorul ca pe un frustrat, ca pe un traumatizat. Fantasmăle satiristului, care populează universul imaginar al poemelor lui Iuvenal, răspund unei frustrări cu adevărat organice discursului literar, *adică unei frustrări ce constituie etimonul acestui discurs. Iar acestei frustrări poetul îi răspunde printr-o indignare, „indignatio”, colosală, îndeosebi tragică, înrâncenată, nemiloasă, susceptibil să provoace doar un râs amar, fuhciarmente sardonice.* Victor Hugo îi considera pe Iuvenal și adepții lui ca pe zelatorii unei muze, care nu existase până atunci: *Indignarea*. Iar, mai recent, René Marache și Jacques Gaillard îl caracterizau pe Iuvenal ca pe „omul mâniș”, *J’homme en colere*, și sugerau ca titlu al culegerii celor așprezece satire „Je courrier de la colere”. Este limpede că, așa cum arată René Marache, Iuvenal se opune conștient, programatic, punct după punct, satirei tradiționale, luciliano-horaciană, „conversație”, *sermo*, bazat pe „gluma generoasă”, *iocus liberalis*⁴. De altfel însuși Iuvenal, chiar în satira întâi, programatic, cum am arătat mai sus, și cum reclamau tradițiile speciei literare respective, proclamă prioritatea absolută a indignării față de alte aspecte ale discursului său. Oupa ce incriminase, pe un timbru permanent sarcastic, metromania epocii sale și viciile semenilor săi, Iuvenal reliefează motivul central al strategiei sale literare: „dacă talentul din născare nu te-a ajutat, îți face versul *indignarea*, așa cum poate ea, cum îl fac eu sau Cluvienus” (*Sat*, 1, vv. 79-80, trad. de G. Gușu). Vom reveni mai jos asupra lui Cluvienus. Deocamdată este suficient să subliniem că *indignatio*, contrapus celui *iocus liberalis*, practicat de Lucilius și de Horațiu, constituie prindpaul concept iuvenalian, *oferind cheia de înțelegere a discursului elaborat de poet*.

În aceeași satiră programatică, Iuvenal își dezvoltă problema prin versuri subsecvente celor în care clama prevalența indignării. El arată că îl preocupă

în latinește, aceste versuri esențiale sună în felul următor: *Si natura negat, facit indignatio uersum // Quaecumque potest, quales ego uel Cluuienus*.

-----624-----

FRUSTRARE ȘI INDIGNARE. PROBLEMATICA SATIRELOR

actele oamenilor, însuși pasiunile lor, stările de spirit preeminente, *pâthe*, cum le numeau stoicii greci. Căci pasiunile determină faptele oamenilor. Sau cum declară însuși poetul: „tot ce fac oamenii de când, ploile umflând apele mării, Deucalion s-a urcat cu luntrea pe muntele Parnas... dorințe, temeri, mânie, voluptate, bucurie, agitație, în fine tot acest amestec este materia critică mea” (*Sat*, 1, vv. 81-86, trad. de G. Gușu). Este însă autentică resimțirea frustrării ilustrată de satirele iuvenaliene, este cu adevărat sinceră indignarea poetului? Răspunsurile exegetice moderne au fost foarte diferite. Unii au evidențiat impactul retoricii și locurilor comune asupra discursului iuvenalian. S-a afirmat că Iuvenal asumă *persona* unui roman indignat, de fapt o *persona* literară, esențialmente retorică. Alții, dimpotrivă, s-au străduit să dovedească valoarea documentară a satirelor lui Iuvenal, aderența lor desvârșită la complexitatea realității contemporane poetului, actualitatea lor relevantă. În sfârșit, un punct de vedere intermediar a fost adoptat de cei ce întrevăd în strategia lui Iuvenal o preocupare afectivă pendinte de un grup social nemulțumit de existența sa cotidiană și o utilizare originală a unor locuri comune, *topoi*, ale retoricii⁶. Nouă ni se pare că dincolo de o *persona* literară, de un „dublu” poetic asumat de Iuvenal, de o indignare declamatorie, se situează un autentic și sincer „blam al secolului”, *conuicium saeculi*. Iuvenal însuși este conștient de coloratura retorică a discursului său satiric, însă afirmă că se află în cauză o problemă de limbaj, de structură de suprafață, care el transcende schemele oratorice. De aceea, susține: „ce-i-am spus adineauri nu sunt doar fraze, ci numai adevărul; crede-mă, eu vă recit oracolul Sibilei” (*Sat*, 8, vv. 125-126, trad. de G. Gușu). Iuvenal proclamă și în alte pasaje combustia sa interioară, indignarea, sfidarea lansată moravurilor corupte, actualitatea discursului său satiric (*Sat*, 1, v. 45; 4, vv. 34-35). Cu îndrăzneală, René Marache reliefează că performanțele retorice nu au cum atesta lipsa de sinceritate a lui Iuvenal.

Satira iuvenaliană comportă, dincolo de exagerări importante, asupra cărora vom reveni, angajare plină, deschidere programatică spre referent. Exegeza modernă a pus adesea problema fidelității reprezentării epocii scriitorului la limitele realităților morale și politice, care configurează substanța satirelor iuvenaliene. Într-adevăr, numeroase personaje, moravuri, realități politice consemnate de Iuvenal apar în trecutul. Sunt evocate personaje mitologice și realități ale Republicii, însă Iuvenal stăruie asupra secolului î.d.C., îndeosebi asupra domniilor lui Nero și Domitian, „Nero cel chel”, cum îl califică poetul (*Sat*, 4, v. 38). Astfel, vedem cum Domitian convoacă consiliul principelui pentru a

dezbate cum ar trebui gătit un barbu uriaș, care îi fusese oferit (*Sat*, 4, w. 37-143). Încât o bună parte din universul iuvenalian este populat de oameni și fapte ale secolului I d.C. S-a observat însă, de multă vreme, că numele personajelor veacului anterior pot să camufleze contemporanii ai satirelor. De altfel însuși poetul atrage atenția, la sfârșitul satirei întâi, asupra faptului că este primejdios să înfrunți mânia celor puternici, pe care totuși o va combate (*Sat*,

625

IUVENAL ÎN POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

1, w. 160-171). Totuși, pe de o parte, Iuvenal invectiva uneori tipuri morale, iar, pe de altă, chiar când viza indivizi ai vremii redactării satirelor, lua tot felul de precauții. Astfel, s-a remarcat că el nu utilizează îndeobște cele trei nume ale cetățenilor romani, ci numai unul, care se putea potrivi atât unor personaje ale trecutului, cât și anumitor contemporani. Pe lângă aceasta, câteodată el nici nu-i numește personajele ori recurge la nume evidente fictive. Mai multe asemenea nume de personaje au fost purtate de membri ai cercului patronat de Pliniu cel Tânăr, pentru care poetul, de altminteri străin de tot *circuli* ai vremii, nu vedea nici o simpatie. Ambiguitatea subzistă totdeauna, Iuvenal utilizează doar numele unor contemporani puțin importanți, precum cel al medicului Archigenes, reputat în vremea lui Traian (*Sat*, 6, v. 236; 13, v. 98; 14, v. 252) sau ale anumitor citarezi, actori etc, precum Chrysogonus (*Sat*, 6, v. 74; 7, v. 176), Echion (*Sat*, 6, v. 76), Glaphyrus și Ambrosius (*Sat*, 6, v. 77). Iar dintre prietenii lui Iuvenal, menționați în satire, numai Umbricius, eroul satirei a treia, nu constituie o ficțiune literară⁷. S-a observat că realitățile epocii lui Domitian reprezentau sub Traian o actualitate vie, deoarece amintirea lor era proaspătă și consecințele lor erau încă intens resimțite de romanii primelor decenii ale secolului al II-lea d.C. Pe de altă parte, recursul frecvent la personaje și fenomene ale epocii lui Nero se poate explica datorită echivalențelor ușor de stabilit cu domnia lui Domitian, adică, cu trăsături încă vivace la începutul secolului al II-lea d.C. Totodată, discursul iuvenalian atacă în mult mai mare măsură o problemă general-morală și politică, legată de timpul redactării sale, decât persoane și fapte bine determinate. Cu sagacitate s-a reliefat că, în universul imaginar iuvenalian, trecutul există mai ales în funcție de prezent. Precauțiile elementare și pasiunea moral-satirică l-au determinat să utilizeze exemple culese din istorie, pentru a blama mai ales prezentul⁸.

Încât cel puțin jumătate din materia satirelor iuvenaliene aparține nemijlocit epocii redactării lor. Totuși, atât în privința actualității, cât și în cea a secolului I d.C., Iuvenal emite un mesaj sumbru, aranjat, determinat nu numai de vocațiile satirei, de altfel recent statuate, cât și de frustrările și de indignarea poetului. Satiristul ardează, însă, purcede de la aspecte foarte autentice ale realităților consemnate. Însă nu este cu adevărat corect și pertinent imaginea de ansamblu, relativ la primele două veacuri d.C., pe care o furnizează Iuvenal. Iuvenal selectează din substanța istoriei aspectele cele mai îndunecate, cele mai negative, mulumindu-se doar să exacerbeze, să intensifice orientările lor fundamentale. Oricum, Iuvenal elaborează o mărțurie de autentică valoare documentară asupra epocii lui Traian și antecedentelor ei, de împrătinire, de împrăștiat la deficiențele hâde, inevitabile chiar la nivelul apogeeului Imperiului și civilizației antice. Fără îndoială, el oferă o mărțurie mult mai profundă, mai consistentă decât instantaneele grațioase și savuroase ale lui Marțial. Sau, cum a fost definit, o „Zeit und Gesellschaftskritik”.

Jean Gerard, autorul unei ample teze de doctorat asupra mesajului elaborat

626

FRUSTRARE ÎN INDIGNARE. PROBLEMATICA SATIRELOR

de Iuvenal, evidențiază că discursul lui Iuvenal comportă, în același timp, o satiră de moravuri, politică și morală, întemeiată pe o abilă politică a aluziilor. De fapt, Iuvenal elaborează o *satiră tragică*, întrucât se înverunează cumplit, tensionat, în permanență încrâncenat, împotriva viciilor oamenilor Principatului. Rene Marache a subliniat că nu atât viciul îl indignează pe Iuvenal, cât reușita socială a celor ce îl practică⁹. Poetul însuși se înfățișează stând la răscruce, întocmai ca un reporter modern, pentru a conserva și transcrie pe tablă ele sale viciile romanilor (*Sat*, 1, vv. 63-68). El se referă în primul rând la corupție, venalitate, setea de înăvuirie (ca în *Sat*, 3, w. 49-53; 14, w. 86-95; 165-149). De aceea, exclamă: „totul la Roma e pe bani”, *omnia Romae/cum pretio* (*Sat*, 3, w. 183-184, trad. de G. Gușu). Corosivitatea satirei iuvenaliene întinde viguros diferitele procedee de înăvuirie, cum ar fi captarea testamentelor celor bogăși și furtul copiilor, egoismul opulenților, tendința lor de a se ajuta numai între ei (*Sat*, 3, vv. 203-220; 5, v. 140). Poetul este aspru față de cei ce își cheltuiesc averea la jocurile de noroc, dar face economii pentru tunica de care au nevoie sclavii lor (*Sat*, 1, w. 92-93). În definitiv, Iuvenal satirizează nu numai morga și moravurile corupte ale parvenților, ale liberilor și celor proaspăt îmbogățiți în general, ci și trufia găunoasă a anumitor aristocrați de vechi, care rora le consacra esențialul din satiră a opta. Totuși, satiristul n-a fost un critic al aristocrației în general. El reproba mai ales pe acei senatori și nobili nedemni de statutul lor social. Totodată, desfrâul, obsesiile sexuale, depravările generate de ele prilejuiesc mânia sarcastică a satiristului. Satira așeză figurează viciile femeilor Romei cu deosebită cruzime. Totuși, Iuvenal nu pare a fi misogin, ci numai indignat din pricina destabilizării vechilor moravuri ale matroanelor romane virtuoză, poate, de creșterea exagerată a

influenței politice a femeilor care trăiau la curtea imperială. S-ar spune totuși că fascinația viciului carnal nu rămâne fără impact asupra austerului satirist. Iuvenal n-a fost probabil un adevărat xenofob. Dar el se înverșuna împotriva greco-orientalilor și a influenței exercitate de ei la Roma. Iuvenal satirizează nu numai fanatismul și obiceiurile cumplite, inclusiv antropofagia, pe care le atribuie egiptenilor, în satira a cincisprezecea, ci și infiltrarea grecilor și a orientalilor în toate meseriile de la Roma. De aceea Umbricius, prietenul satiristului, declară: „nu mai pot suferi, cetățeni, o Romă grecoizată”. Deși, la drept vorbind, a câta parte din drojdia asta este aheică? E mult de când sirianul Oronte s-a revârsat în Tibru și ne-a adus cu el și limbă și moravuri, o dată cu flautistul, coardele oblice ale imbelelei, tamburinele și „fetele” puse să vâneze clienți pe lângă circ” (*Sat*, 3, w. 60-65, trad. de G. Gușu). Ceea ce îl stârnește pe Iuvenal este degradarea statutului vechilor italici, ca firească urmare a ascensiunii greco-orientalilor.

Sarcasmul tragic al lui Iuvenal stăruie asupra deteriorării moravurilor din „înaltă societate”, însă explorează toate mediile sociale. Nici un col din Roma nu rămâne neatins: „reportajul critic” al poetului încorporează nu numai palatul imperial și templele zeilor, ci și lupanarele, locuiri foarte modeste, blocurile vremii (*insulae*) din cartierele sărace ale capitalei. Chiar unele fenomene

627

IUVENAL ÎN POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

economic relevante ale timpului ca inflația, demarat sub Nero, pentru a se propaga intens în vremea lui Traian și mai ales lui Hadrian, sunt consemnate de către Iuvenal (*Sat*, 3, vv. 22-23). Exegeza modernă a subliniat de mult vreme că discursul iuvenalian poartă asupra vieții cotidiene a romanilor, surprins în variate aspecte deși, fiind îndoielnic, între limitele mesajului sumbru, decepționist și amar, pe care îl vehiculează. Totuși, Iuvenal stăruie deosebit asupra unor probleme pe care le consideră majore¹⁰. Unele dintre ele au fost evocate de noi mai sus.

Însă Iuvenal incriminează și alte moravuri sau stări de lucruri, selectate în virtutea imaginii specific iuvenaliene asupra epocii scriitorului. El împarte pe sclavi în două categorii diametral opuse: slujitorii celor boghi, instrumente ale unui lux aspru invectivat, a căror trufie o satirizează (*Sat*, 3, w. 184-189; 5, w. 40-74, etc), și sclavii de pe micile proprietăți rurale, împodobiți de el cu virtuți onestității și vieții simple. Oricum, Iuvenal evidențiază că sclavii sunt oameni și condamnat pânii care îi tratează cu o cruzime de altfel reprobă de autoritățile imperiale (*Sat*, 6, vv. 219-223; 14, vv. 15-18, etc). În schimb, aproape toate satirele incriminează vanitatea arogantă a liberilor îmbogățiți. Satiristul reprobă degradarea raporturilor dintre clienți și patroni, umilințele îndurate de cei din urmă ca să obțină *sportula*, cota de daruri, acordată lor de proteguitori, ori vexațiunile, tratamentul detestabil aplicat cu prilejul ospelilor, practic obligatorii pentru *patronus*, la care participau clienții (*Sat*, 1, w. 95-125; 10, w. 45-46 și 1, w. 94-95; 135-141; 5, w. 25-155; 11, v. 58 etc). De asemenea, dacă Iuvenal pare favorabil religiei romane tradiționale, cu toate că uneori îi îngăduie anumite glume cu privire la zeii panteonului greco-roman, el reprobă cu deosebită severitate difuzarea masivă a cultelor și superstițiilor orientale. Satiristul blamează credulitatea unor contemporani ai săi, arlatania sacerdotilor și profețiile venite din Orient, practicile stranie aduse de acolo. Deosebită satira a cincisprezecea îi propune să dezvăluie superstițiile egiptene. Dar, în mai multe satire și cu diverse prilejuri, Iuvenal reprobă isianismul, cultele sirieni și microasiatice. Concomitent, el ne oferă o documentație preioasă asupra diseminării lor, în special asupra practicilor și superstițiilor populare¹¹.

Iuvenal se învederează preocupat de viața culturală a Romei și de statutul social al intelectualului¹². El oferă informații preioase asupra organizării colii romane și conștientului învățământului (*Sat*, 7, vv. 225-241; 10, w. 116-117). Deși condamna anumite exerciții sterile de retorică (*Sat*, 7, vv. 150-170), nu se pronunță împotriva formării elevilor pe baza însușirii artei declamației. Poetul se referă câteodată la lecturile publice, la recitări, deoarece asistă la unele dintre ele. Nu este imposibil ca Iuvenal să fi frecventat mediile literare grupate în jurul vândușii lui Lucan, însă, cum am semnalat mai sus, n-a activat în nici un cerc cultural-politic al vremii*. A deplânșându-se și a reprobând cu vehemență condiția material penibilă a intelectualilor vremii, care nu mai pot beneficia decât de mecenatul împăratului (*Sat*, 7, v. 1). Sub ochii cititorului defilează statutul precar al poezicilor (*Sat*, 7, vv. 36-97), istoricilor (*Sat*, 7, vv. 98-104), avocaților (*Sat*, 7, w. 105-149), retorilor (*Sat*, 7, vv. 150-214), gramaticilor (*Sat*, 7, w. 215-243). De asemenea, Iuvenal se referă deosebit de reprobator la genurile și curentele literare ale secolelor I-II d.C., pentru a blama, cum am notat mai sus, metromania. Este dificil de identificat o adevărată doctrină literară printre accentele critice ale lui Iuvenal. El îi admiră totuși pe marii clasici, elogiind pe Homer (*Sat*, 10, v. 248)

* Cu o vervă satirică remarcabilă, printre crochiurile femeilor vicioase, Iuvenal strecoară și portretul pedantei, femeii savante (*Sat*, 6, w. 434-456). Aceasta are mania efectului retoric, calofiliile, discuțiile erudite și plictisitoare, comparării meritelor lui Vergiliu cu virtuțile epice ale lui Homer etc.

628

FRUSTRARE ÎN INDIGNARE. PROBLEMATICA SATIRELOR

și pe Vergiliu (*Sat*, 7, w. 66-71), deși îl parodiază clar pe Statius, care, probabil, îi fusese prieten (*Sat*, 7, w. 82-86). Afinitățile cu parasatira lui Marțial apar ca manifeste, deși Iuvenal practică un blam al secolului mult mai profund.

Totuși, cum am observat mai sus, vehemența critică, indignarea acerbă diminuează începând cu satira a optea. Deși nu dispar niciodată complet notațiile sarcastice. În ultimele satire, tonul iuvenalian devine mai aspru. René Marache a arătat că *indignatio* poate deveni mai discret, dar nu dispărește niciodată din universul iuvenalian. În general, relația cu actualitatea stringentă se estompează și poetul pare a tinde spre o satiră pur morală, adesea cantonată în generalități, în locuri comune¹³. Cu o autentică seninătate, uneori parcă pe un timbru liric, Iuvenal elogiind virtuțile unei mese modeste, după exemplul vechilor romani, din care lipsește fastul inutil al banchetelor luxoase (*Sat*, 11, w. 64-208). S-ar spune că Iuvenal năzuiește să recupereze surâsul în elept al satirilor și odelor hora iene!

Opiniunile politice și filosofia

După întoarcerea din exilul unde îl trimisese Domitian, Iuvenal nu și-a recuperat averea relativ confortabil de care dispusese la Aquinum: de unde frustrări manifeste și ranchiuna purtat celor care nu-l ajutasera. Totuși în invidia, gelozia manifestate față de forțele sociale noi, provenite din provincii, ar fi relevante, Iuvenal ar fi asumat mentalitatea tradiționalistă, încredințat valorilor și metavalorilor străvechi, *fides* și *pietas*, aflate la sfârșitul crepusculului lor. El ar fi exprimat discursul mental al grupurilor mijlocii din Latium, mortificate de pierderea prestigiului și condițiilor lor materiale îndestulătoare¹⁴. Jean Gerard l-a calificat drept un exponent al clienților proveniți din rândul grupurilor sociale mijlocii, Iuvenal ar exprima punctul de vedere al clienților de vechiă sorgintă italică, dispui să dispună banul, însă munca activă, prestată adesea de exponenții noilor forțe sociale¹⁵. Astfel s-ar explica lamentele sale cu privire la condiția clienților, la umilirea lor de către liberii sau de către sclavii aroganți (*Sat*, 5, w. 59-65). Iată de ce satiristul admira existența simplă a primii romani (*Sat*, 14, w. 160-172). Iuvenal și-a proclamat atașamentul față de vechiul mod de viață, *mos maiorum*. El regretă că poporul roman nu și mai alege cărmuitorii, nu mai are nici voturi de vânzare și nu dorește decât două lucruri: „pâine și jocuri”, *panem et circenses* (*Sat*, 10, w. 77-81).

Totuși Iuvenal nu a fost republican, partizan al restaurării statului roman liber. Am văzut imediat mai sus că el persifla și pe romanii Republicii, care vindeau voturi. De altfel se proclamă partizan al Imperiului, care salvează cultura: „în Cezar doar mai sperăm literele noastre și-i pot găsi o rațiune” (*Sat*, 7, v. 1, trad. de G. Gușu). Satira sa politică comportă o gândire coerentă, deși opiniile poetului sunt dispersate în diverse pasaje și poeme, Iuvenal condamnă cu o indignare deosebit de acerbă aproape toți cezarii secolului I d.C., începând cu August însuși, pentru că nu se mulțumește să înfiereze doar pe Nero (*Sat*, 8, vv. 211-230) și pe Domitian. Doar Galba pare să fi aflat oarecare îngăduință în ochii satiristului (*Sat*, 2, vv. 104-105). S-a spus înut însă că, astfel, Iuvenal alina tuie te

IUVENAL ÎN POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

portretul robot al împăratului detestabil, al tiranului, spre a sugera o definiție teoretică, pozitivă, a bunului suveran și chiar pentru a fi un elogiu optimului principe, adică al lui Traian. Satirele iuvenaliene ar constitui un fel de pendant al *Panegiricului* plinian¹⁶. Numai că atitudinea asumată față de Traian este cel puțin ambiguă. Este adevărat că Iuvenal pare a elogia construcțiile masive, pe care le realizase Traian (*Sat*, 12, vv. 75-81) sau politica lui de expansiune militară (*Sat*, 6, w. 204-205). Dar, pe de o parte, Iuvenal nu menționează nici ieri numele lui Traian; ceea ce poate apărea ca cel puțin tulburător. Pe de altă parte, când aruncă o săgeată împotriva moravurilor destrăbate ale unui ofițer roman, *tribunus militum*, care activase în Orient, satiristul avusese în vedere începuturile carierei lui Traian (*Sat*, 2, vv. 163-165)¹⁷. De remarcat că astfel Iuvenal ripostează de fapt lui Pliniu cel Tânăr, care elogiase tribunatul militar al lui Traian (PLIN., *Pan.*, 13-15). Concomitent, atacurile lansate împotriva ascensiunii greco-orientalilor pot viza și favorizarea acestora, pe care o practicasese Traian. De aceea, portretul subînțelese al bunului principe reprezintă mai ales o exortare spre o conduită multumitoare, sugerată lui Traian și, mai cu seamă, eventualilor lui succesori. Căci împăratul cu adevărat elogiât de Iuvenal, în primul vers al satirei apăsătoare, cel în care el își pusese speranțele de a realiza un principat ideal, nu poate fi decât Hadrian. Când înfiera aristocrația de vici, Iuvenal nu face decât să susțină politica de remodelare a „lumii” politice, pe care o preconiza Hadrian. Satiristul încuraja activ înzuințele lui Hadrian de a stimula eflorescența culturii. În același timp, în satira a opta, poetul reproba, pe un ton acerb, deficiențele moral-politice ale aristocrației romane și justifica potențialul autoritarismului. După părerea noastră, Iuvenal nu numai că nu regreta eliminarea fizică a lui Avidius Nigrinus, ci încerca chiar să o legitimeze. Dar, ulterior, a intervenit o ruptură tragică între Iuvenal și Hadrian. Severul, asprul, frustratul satirist nu și-a iertat împăratului favorizarea militarilor și încurajarea accelerată a infiltrării greco-orientalilor la Roma: de unde ultimele satire și surghiunul camuflat, care și-a fost impus.

Totuși, reflecțiile și criticile politice ale lui Iuvenal nu s-au limitat la structura și la istoria Principatului. El respectă instituția venerabilă a senatului, însă pare a condamna degradarea suferită de către debaterile curiei. Satira a patra conține o virulentă persiflare a deteriorării suferite sub Domitian de noul organ de guvernare, pe care îl reprezenta consiliul principelui. În același timp, Iuvenal reprobă cărențele justiției, mai ales senatoriale, și reflectează asupra administrației provinciilor. Nu numai că el deplânge și înfierează reaua administrație a provinciilor, însă pare a recomanda o restructurare a modalităților de a le guverna (*Sat*, 3, w. 46-47; 8, w. 87-126). Încât Iuvenal pare a preconiza un Principat absolutist, dar fidel vechilor moravuri, prin urmare capabil să realizeze o moralizare a societății. Sau, altfel spus, un nou secol al lui August, întemeiat pe recuperarea vechilor valori, însăși pe o potențială a sistemului monarhic, mult mai acuzat decât cea cândva promovată de întemeietorul Imperiului. Căci Salustiu sau alii istoriografi romani, Iuvenal credea că moravurile, *mores*, mișcă sau determină procesul istoric.

Privirea severă pe care Iuvenal o aruncă asupra problemelor epocii sale și asupra veacului anterior a fost adesea comparată cu reflecția lui Tacit cu privire

r

OP IUNILE POLITICE I FILOSOFIA

la aceleași evenimente¹⁸. Unele analogii par a se justifica: cu toate acestea, o pr pastie desp r ea pe senatorul mândru i extrem de lucid, capabil de o considerare multidimensional a fenomenelor, de intelectualul client ve nic indignat, deliberat sumbru i p rtinitor, de i priceput s p trund în substan a profund a atâtor moravuri. S men ion m doar atitudinea diametral opus pe care cei doi au adoptat-o fa de începuturile lui Hadrian i fa de lichidarea lui Avidius Nigrinus. Dar strategia satiric foarte complex a lui Iuvenal este cumva îndatorat unei anumite doctrine filosofice? Interpre ii discursului satiric iuvenalian au r spus în felurite moduri la această întrebare. Se pot decela chiar op iuni diametral opuse, care penduleaz între negarea oric rei rela ii cu vreo filosofie i teza obedien ei aproape doctrinare fa de epicureism - îndeosebi în ultimele satire - sau, mai ales, fa de stoicism. În sfâr it, s-a preconizat i o interpretare intermediar : Iuvenal ar fi fost adeptul unui stoicism politic i popular. Poetul ar fi furnizat o interpretare popular a stoicismului i ar fi fost interesat mai ales de înv tura Porticului despre suflet, consemnat ca o concluzie a penultimei satire (*Sat*, 15, w. 142-158)¹⁹.

Cercet torii care îi refuz lui Iuvenal orice op iune filosofic se reclam de la un pasaj unde satiristul pare a afirma ignorarea tuturor doctrinelor filosofice: cinismul, stoicismul i epicureismul (*Sat*, 13, vv. 121-123). Totu i de fapt aici Iuvenal se mul ume te s glumeasc u or frivol. Ceea ce i se întâmpl destul de rar. În schimb, ulterior el va celebra pe Zenon din Kition, întemeietorul stoicismului: „mai bune sunt, fire te, înv turile date nou de Zenon; unii filosofi cred c nu trebuie s facem orice ca s tr im” (*Sat*, 15, w. 106-108, trad. de G. Gu u). Iar anterior, pe urmele lui Persius, satiristul înfiereaz pe cei care reclam de la zei bunuri iluzorii, cum sunt banii, demnit ile, gloria etc. i elogiaz virtutea care înfrânge capriciile sor ii (*Sat*, 10, vv. 1-366). Este probabil c , efectiv, Iuvenal se închipuia pe sine ca un profesor de virtute. Deosebit de gr itoare ni se par versurile programatice, în care Iuvenal declar c indignarea f ure te stihuri, cum sunt cele ale sale sau ale lui Cluvienus. Cine putea fi acest Cluvienus? Desigur, nu un poet necunoscut, cum s-a presupus câteodat , ci Helvidius Priscus cel Tân r, erou al opozi iei stoice împotriva lui Domi ian. C ci Helvidius apar inea unei familii care provenea din localitatea Cluuiæ. El este deci „cluvianul”, autorul unui poem satiric care persiflase divor ul lui Domi ian. Din această pricin , împ ratul îl condamnase la moarte²⁰. Prin urmare, ca s - i legitimize demersul satiric, Iuvenal nu se reclam atât de la Lucilius, Hora iu sau Persius, cât de la protagonistul mi c rii stoice antilavene (de i Lucilius i Hora iu sunt proclama i anterior ca modele: *Sat*, 1, vv. 19-20 i 1, v. 51). Satiristul pare, a adar, s recunoasc aproape explicit o baz stoic pentru strategia sa literar , esen ialmente aluziv . Totu i, Iuvenal nu s-a manifestat niciodat ca un poet filosof, precum Lucan sau Persius. Satiristul utilizeaz idei stoice pe care le admir , dar consider fundamental o indignare prilejuit de frustr rile suportate de el, ca i de viciile i injusti iile din jurul s u. Structura de

631

IUVENAL I POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

adâncime a discursului s u poetic r mâne dominat de o satirizare acut , vehement a moravurilor, Iuvenal însu i atrage aten ia cititorului asupra împletirii între preceptele filosofice i reac ia spontan fa de tribula iile existen iale. i aceasta tocmai în satira unde va afirma glumind c nu-i citise pe filosofi! Iat ce ne spune poetul: „E mare, într-adev r, Filosofia ce d precepte în c rile divine i soarta o învinge, dar eu socot c -s ferici i i-aceia ce-au înv at, din ce-i înva via a, s sufere necazurile vie ii, s nu-i arunce jugul” (*Sat*, 13, w. 19-22, trad. de G. Gu u).

Satira tragic a lui Iuvenal, fundat pe sarcasmul corosiv, dirijat împotriva atâtor defecte, atest , în orice caz, des vâ r irea str lucit a procesului de transformare a saturei în satir , întreprins de Persius. Arta magistral a lui Iuvenal o demonstreaz .

Strategia artistic

Bogata înc rc tur ideatic a satirelor iuvenaliene se încorporeaz organic unui fascinant univers imaginar. Datele morale evocate de satirist i impregnate de mesajul s u sumbru, mânios, se

integrează unui abil sistem de structuri literare. Căci, oricât s-ar situa aproape de referent, de via a istoriei și a actualității stringente, întocmai ca într-un reportaj modern, discursul lui Iuvenal se constituie într-un univers literar. Totodată, cum am arătat, poetul răspunde mentalității, universului de așteptare al unui anumit public, nemulțumit din pricina eroziunii suferite de vechile valori și moravuri. Aceste *satire tragice*, cum le-a definit încă Scaliger, din pricina seriozității, *grauitas*, alcătuiesc poeme nu numai datorită respectării normelor de versificație, ci și din cauza artei grave, îmbibate de indignare, care alternează cu sarcasmul feroce. Ironia acerbă, mai frecvent decât cea subțire și spumoasă, prevalează aproape pretutindeni, pătunde în ilustrarea unui defect ori unui tip uman. Această *ironie feroce* constituie, probabil, marca fundamentală a strategiei literare iuvenaliene. Ea hrănește o frescă goyescă a hibelor morale, descompusă în mici descrierii, în adevărate crochiuri, deși reconstituit ulterior în ample dezvoltări ale imagisticii. Stupefianta bogăție a limbajului iuvenalian, cruditatea imagisticii au determinat cercetătorii moderni să caute analogii în discursul lui Giono sau al filmelor lui Fellini²¹. Noi am întrevădea afinități mai ales cu discursul atât de variat și de încrâncenat al lui Caline, menționat de noi în alt capitol și în legătură cu Petroniu. Căci Iuvenal, considerat adesea ca „realist” de exegeza modernă și de fapt străin de marile opțiuni sau curente estetice ale vremii sale, ne apare îndeosebi ca un expresionist, ca unul dintre cei mai talentați și mai semnificativi scriitori pe care i-a produs literatura latină. El valorizează cu succes deosebit vechiul filon expresionist al discursului mental italic, resursele abundente ale tradiției „ironiei în epicoare”, *dicacitas*. Universul iuvenalian este eminamente hiperbolic, impregnat de ironia intensivă, deliberat exagerat.

632

STRATEGIA ARTISTICĂ

Am arătat că emfaza, retorica, abundența declamatorie nu constituie pentru Iuvenal un scop în sine. Însă ele alcătuiesc în strategia poetului instrumente de importanță primordială. Chiar marile teme iuvenaliene asumă tiparele locurilor comune ale declamatorilor. Însă în cenzura moravurilor îmbracă formele Jocului despre secol, *locus de saeculo*, frecvent uzitat de către retori. Tehnicile suatoriilor emergent, destoinic folosite, din numeroase pasaje, în vreme ce tiradele declamatorii și procedee stilistice, asupra cărora vom sta puțin mai jos, se întâlnesc frecvent în discursul satiric iuvenalian. Iar în satira a zecea au fost reperate compartimentele tradiționale ale discursului practicat în cadrul genului retoric deliberativ. Dar, desigur, arsenalul retoricii este original utilizat de către satirist. Totodată, Iuvenal își îngăduie și parodieze, în modalități hiperbolizării sarcastice, versuri și motive de sorginte vergiliană. Aria parodierii din satirele iuvenaliene pare însă să fi fost mult mai întinsă. Astfel, tema „furiei” (sau „delirului”), *furor*, necontrolat, este preluată din tragedia și din eposul greco-roman. Iuvenal parodiază pe Enncius, Pacuvius, Accius, Seneca, dar și tragedia greacă sau poezia lui Ovidiu²².

Macrosintaxa textului iuvenalian evidențiază utilizarea abilă a tehnicii saturice tradiționale, în funcție de modelele oferite de Horațiu și de Persius, dar și ale performanțelor retoricilor, puțin preocupată de rigoarea compoziției discursului. De aceea, compoziția satirilor lui Iuvenal se prezintă ca relativ dezordonată, obsedată de ideile convingerii cititorului, argumentării și exemplificării. Totuși, cum am semnalat mai sus, numai o singură satiră, adică a noua, îmbracă forma unui lung dialog purtat de poet cu Naevolus. Desigur însă că și în alte poeme se pot desluși mici dialoguri scilicitoare. Foarte revelator se prezintă dialogul pe care satiristul îl poartă aproape permanent cu cititorul. Prin cele mai diverse mijloace, poetul își asigură complicitatea lectorilor săi, parcă amintind de tehnicile metateatrului plautin. Dar comedia romană și tragi-comedia seva din satura dramatică populară, esențialmente metateatrală. În orice caz, abundă în discursul iuvenalian reiteratele interogații retorice, exclamațiile vehemente, apostrofele, discuțiile cu un interlocutor fictiv, lungile invective, digresiunile, notațiile incandescente, anecdotele și descrierile picturale, tablourile de neuitat, precum cele ce incriminează diferitele categorii de femei, din satira a șasea, inclusiv împotriva Messalina (*Sat*, 6, vv. 114-132) sau tabloul ce figurează reacția mulțimii după condamnarea la moarte a lui Seian (*Sat*, 10, vv. 56-89). Rapiditatea uluitoare, totdeauna pregnantă, sensibilă și valorifică racursuri strălucitoare, caracterizează îndeosebi desfășurarea acestor adevărate scenarii, formate în cursul alcătuirii satirilor. Legăturile dintre diversele fragmente ale scenariilor sunt îndeosebi operate, parcă în virtutea asociațiilor spontane de idei; tranzițiile se realizează adesea brusc. Cu toate acestea, construirea scenariilor iuvenaliene nu comportă aproape niciodată încifrarea textului, ermetismul practicat anterior de către Persius.

Iuvenal nu este un liric și nu cunoaște vibrația sentimentelor calde, umane. Deși, de pildă, în satira a unsprezecea, apar unele unde de tandră și melancolică, însă articulațiile esențiale ale scenariilor sunt impregnate de un umor negru, care exclude orice autentică destindere. Ca nimeni altul, Iuvenal se pricepe să pasticheze tiradele declamatorilor. Vigoarea, precizia contururilor se afirmă pretutindeni în discursul iuvenalian. Iuvenal spune lucrurilor pe nume, cum se zice, cu o for

633

1. IUVENAL ÎN POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

practic neîntâlnit la alți autori latini. Toți cercetătorii operei sale au reliefat în primul rând imagistica sa vizualizantă, picturalitatea, plasticitatea discursului său. *El se bucură când intră în contact cu realul și transformă ideile cele mai abstracte în imagini foarte concrete*, îmbibate de variație, pregnantă, picturalitate. Stridențele nu-l stingheresc”, dimpotrivă, poetul le privilegiază pentru a construi un univers policrom și pitoresc. S-a arătat că, în satira a patra, când portretează pe Catullus

Messalinus, cunoscut delator al lui Domitian, el îl imaginează sub aspectul unuia dintre ceretorii postați în împrejurimile Romei, pentru a mulumi umil celor ce, din vehiculele lor, îi aruncau câră bînuși (Sat, 4, vv. 114-118). Totul devine material cinematografic în satirele sale. Materialitatea caldă, grea, adesea metalică, a imagisticii lui Iuvenal vibrează totdeauna intens, câteodată chiar greoi²³.

Scritura lui Iuvenal

Indignarea, vigoarea, plasticitatea și varietatea imagisticii iuvenaliene sunt realizate mai ales datorită unei scriituri și unui lexic adecvate. Această scriitură excelează printr-o vervă lingvistică excepțională, printr-un limbaj concomitent precis și percutant, eteroclit și caustic. Stilul înalt, termenii solemni se amalgamează cu vocabularul deriziunii; vocabulele emfatică și cele familiare, chiar triviale, de multe ori obscene, alternează într-un alambic de o stupefiantă bogăție lingvistică. Cuvântul precis coexistă cu exprimarea conotativă, bogată în reverberații de maximă varietate. Proliferează sentențele, formulele percutante și adesea întemeiate pe un paradox. Unele dintre acestea îmbracă veșmântul preceptelor morale cu valoare generală încât devin autentice proverbe: „socotește că nelegiurea cea mai mare este să pui viaa mai presus decât onoarea și să pierzi, ca să trăiești, orice rațiune de a trăi” (Sat, 8, vv. 83-84, trad. de G. Gușu). Se ajunge astfel la maxime, ca vestitul enunț mai sus consemnat, privitor la mintea și nu toată în trup și nu toată, care de altfel a primit o altă accepțiune decât cea conferită lui de Iuvenal. Anumite sentențe sunt foarte concise și foarte insolite formulate, traducând desigur efortul spre *noema*, spre concluzia paradoxală, ca în „cîntecul e lăudat, dar tremur de frig” (Sat, 1, v. 74, trad. de G. Gușu) sau în „cenzura voastră iartă corbii și prigonește porumbeii” (Sat, 2, v. 63, trad. de G. Gușu). Dar întotdeauna generalizarea este precedată sau urmată, eventual însoțită, de o referință precisă la concret, la o imagine puternic vizualizantă.

Pentru plasticizarea discursului, Iuvenal apelează intens la comparații variate, la metafore și hiperbole comice, la prosopopei, apostrofe și interogații retorice, la acumularea de adjective, epitete, diminutive, la împrumuturi lexicale din limba greacă. De asemenea, Iuvenal recurge la repetiții de cuvinte, anafore, personificări. Adesea, el se învederează a fi intențional redundant. Desigur, această supraabundentă paletă lingvistică ilustrează un expresionism ostentativ al scriiturii.

634

SCRIITURA LUI IUVENAL

Sintaxa gramaticală este variată, iar frazele ample alternează cu cele intențional concentrate, de maximă densitate, unde se utilizează cu dezinvoltură parataxa. S-a reliefat chiar uzitarea unor mijloace fonetice pertinente. Ca să sugereze râsul, Iuvenal utilizează lexeme în care abundă consoanele *c* și *t*, pe când spaima implică reiterarea lui *p*. Versurile sunt construite într-un hexametru foarte suplu și foarte îndrăzneț utilizat. Prin urmare, *scriitura variată, densă, de strălucită plasticitate, contribuie substanțial la realizarea vigoriei atât de expresive a universului imaginar al satirilor lui Iuvenal*²⁴.

Concluzii și receptarea lui Iuvenal

Iuvenal este, a adă, cel mai valoros poet al Imperiului roman. Arta sa se înstrăinează intențional de lirismul suav, pentru a practica un reportaj iscusit versificat. Satira iuvenaliană, îndeobște violentă și incisivă, chiar stridentă, adesea arjantă, se subordonează unei indignări funciare, care transcende tiparele retorice, totuși amplu utilizate. Limbajul iuvenalian multicolor, deliberat expresionist, comportă o documentare preioasă asupra secolului I d.C. și asupra primelor decenii ale veacului subsecvent. Mărturia satiristului este parțială, voit sumbră, însă surprinde hibe morale și politice, care caracterizează faima mai puțin onorabilă a unui veac renașcentist, deci contradictoriu, și chiar a magnificului apogeu al Imperiului.

Mărturiile secolului al II-lea d.C. au ignorat opera lui Iuvenal. Totuși autorii creștini din veacurile următoare au citit-o și utilizat-o. Claudian a intrat într-o manifestă intertextualitate cu verva satirică iuvenaliană, pe când Amian a consemnat succesul de public reputat în secolul al IV-lea d.C. de marele poet. Atunci a apărut și prima ediție comentată a satirilor lui Iuvenal, datorată lui Nicaeus, elev al lui Servius. Evul mediu și Renașterea au apreciat în mod deosebit aceste satire. Reminiscențe iuvenaliene apar în operele poetilor satirici și ale altor autori cum au fost Rabelais, Shakespeare, Quevedo, Corneille, Moliere, Dryden, Boileau. Ulterior, l-au admirat și utilizat Salvatore Rosa, Menzini, Schiller, Foscolo, Alfieri, Byron, Flaubert. Victor Hugo și-a descoperit numeroase afinități cu bogata vână satirică a lui Iuvenal, care i-a inspirat, în parte, ciclul de poeme intitulat *Les Châtiments*. Ulterior, Iuvenal a continuat să fie prețuit, deși n-ai lipsit anumiți detractori cu totul neinspirati. După ultimul război mondial, mai mulți cercetători au hărțuit lui Iuvenal dense monografii și articole științifice serioase.

În spațiul cultural românesc, Iuvenal a fost totdeauna apreciat. Odobescu, Hasdeu și Sadoveanu l-au citit cu interes. O primă traducere parțială (a satirei întâi) se datorează unui autor anonim, care a publicat-o la Iași, în *Ateneul român* și în 1861. Au urmat numeroase alte traduceri parțiale. Anghel Marinescu a oferit, în 1916, o primă traducere integrală în versuri, urmată de traduceri în versuri moderne și cu rimă, datorate lui I.M. Marinescu (1928) și altor doi autori: Tudor Marinescu și Al. Hodo (1966). În 1986, G. Gușu a publicat la București în proză cea mai valoroasă traducere românească a satirilor iuvenaliene. Mai

635

IUVENAL - POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

mul i cercetatori au consacrat operei lui Iuvenal diferite articole tiinifice, dar lipse te înc o ampl sintez româneasc asupra ei. O asemenea lucrare este necesar , c ci datorit lui Iuvenal satira î i atinge în literatura universal culmea sa cea mai înalt . Marele satirist î i va impresiona mereu cititorii prin directe ea i pregnan a discursului. El a fost un poet de mare talent i un observator iscusit al defectelor umane, nu totdeauna cantonate în veacurile de care sa ocupat²⁶.

Poe ii celui de-al doilea neoterism

în cursul secolului al II-lea d.C, probabil dup moartea lui Hadrian, se formeaz un curent literar specific, care î i propunea restaurarea neoterismului. Poe ii lirici respectivi, exponen i ai aceleia i grup literar ori chiar cerc cultural-politic, au fost numi i de metrologul Terentianus Maurus „poe ii noi” sau „tineri”, *poetae nouelli*. Am semnalat acest fapt în capitolul introductiv al acestui volum. Dar au fost califica i i drept *poetae neoterici* (îndeosebi de gramaticul Diomedes). Reprezentant ii acestui curent liric î i propuneau revivificarea neoterismului, corelat, ca i în secolul I î.C, unui anumit tip de aticism. Ne referim, în cazul acestor poe i *nouelli*, la aticismul arhaizant de obedien frontonian , despre care vom discuta în capitolul urm tor. Într-adev r, lirica neoteric a vremii este de factur arhaizant , deoarece corifeii s i nu numai c se las influen a i de arhaismul mi c rii frontoniene, ci se str duiesc i s recupereze izvoarele îndep rtate ale culturii italice. Totodat , ace ti neoterici denot o erudi ie remarcabil , de i cam pre ioas , tradus într-o veritabil virtuozitate metric , care era destinat s în seama de experien a poe ilor clasici i nu numai a celor arhaici. Neotericii Imperiului creeaz metri neobi nui i i revalorizeaz filioanele unei prospe imi lirice populare. Poe ii acestui callimahism reînnoit - i adaptat epocii lor -privilegiaz în mod special diminutivele. Ei se conectau astfel tendin elor limbii latine populare spre dezvoltarea deriv rii cu ajutorul sufixelor i spre diminutive. Un asemenea limbaj se opunea stilului sublim i utiliz rii cuvintelor grave, aderând îns perfect la utilizarea versurilor scurte i s lt re e. Pe neoterici îi preocup suavitatea discursului lor liric, muzicalitatea lui. Lirismul acestor neoterici este recitat i citit, fiind str în de orice acompaniament muzical. C ci poetul neoteric însu i î i creeaz muzica, prin ritmurile i sonorit ile versului s u. Aceast nevoie de muzic intrinsec explic c ut rile febrile, de multe ori pedante, din domeniul metricei, pe care le întreprind adept ii celui de al doilea neoterism i urma ii lor din secolele subsecvente. Oricum, poe ii *nouelli* opereaz cu versuri precum cel echoic, în cadrul distihului elegiac. Îns versul echoic reclama ca primul hemistih al hexametrlui s fie repetat întocmai ca al doilea hemistih al pentametrlui. De asemenea, apar acum versuri numite reciproce, care se citeau de la început pâ n la sfâr it i invers, f r schimbare de sens ori de metric . Precum în urm toarele stihuri: „vreau prin vers, (zeu) Liber, s fie prezise faptele

636

POE II CELUI DE-AL DOILEA NEOTERISM

tale//Faptele tale, s fie prezise (zeu) Liber, vreau prin vers”. Curentul poe ilor *nouelli* i-a avut precursorii s i, în timpul domniei lui Hadrian²⁶. Însu i împ ratul Hadrian a fost un antecesor al celui de-al doilea neoterism.

Publius Aelius Hadrianus, cum se numea împ ratul Hadrian, favoriza dezvoltarea unei retorici arhaizante i revalorizarea tradi iilor callimahismului roman, fertilizate de experien ele poeziei clasicizante. I se atribuie o culegere de scurte poeme pe teme variate, *Catachannae*, impregnate de o ironie fluid i de c ut ri ale unei arte docte i totodat condensate. S-a p strat o epigram în cinci versuri iambice, dictat de el pe patul de moarte (HIST. AUG., *Had.*, 25,9). Împ ratul-poet î i întâmpin moartea cu o angoas camuflat de un umor pu in frivol i de o ironie u or melancolic . El î i întreab sufletul - de fapt sufle elul r t citor i calin, *animula uagula, blandula* • unde va pleca, p r sind trupul, palid i gol, f r a debita glume, ca de obicei*. Tinde, astfel, s se impun un lirism doct, îns gra ios, proasp t i întrucâtva frivol. Acest tip de discurs liric era practicat de unii gramatici ai vremii, care scriau epigrame, i de feluri i poe i, grupa i în jurul lui Hadrian. Chiar Florus, ca poet - de i adept al stilului nou - se reliefeaz a fi un precursor al neoterism ului.

Aceea i strategie poetic emerge din versurile celor ce au apar inut clar grupului poe ilor *nouelli*, condus de *Annianus Faliscus*, reputat pentru talentul lui elegant, pentru cultivarea vechilor poe i i pentru erudi ia sa în materie de poezie.

Annianus Faliscus s-a n scut cândva între 85 i 100 d.C. i a fost proprietarul unei vii în inutul f lise, unde î i invita prietenii. S-au p strat din operele sale lirice, intitulate „Poeme falisce”, *Carmina Falissa*, dou fragmente, care laud virtutele strugurelui f lise. Inflexiunile populare, tendinja spre valorificarea accentuat a filonelor de sorginte italic , par a se asocia, în versurile conservate, inova iilor metrice savante, care s-au tradus în f urirea unui metru numit f lise sau *uersus paroemiacus*. Se pare c acest poet a scris i versuri fescennine, de un con inut licen ios i destinate a fi recitate la serb ri populare. Dintre adept ii s i mai tineri s-a distins *Septimius Serenus*, autor al unor poeme, cel pu in în dou c r i, care se numeau „Opusculae rurales”, *Opuscula ruralia* sau *Ruris opuscula*. S-au conservat cam 30 de stihuri, alc tuite în diver i metri i consacrate unor episoade ale calendarului rustic. Serenus descria scene din via a rustic (ranul îndreptându-se spre târg, feti a care se plimb pe câmp, b trânii aduna i în jurul unei c ni de vin etc.) i adresa o rug ciune zeului Ianus. Gra ia spumoas , privilegierea diminutivelor, dar i a unor elenisme i arhaisme, imagistica pitoresc i virtuozit ile unei metrice erudite iar a caracteriza stihurile lui Serenus. Printre adept ii celui de al doilea neoterism s-au num- at i *Marianus*, autorul unor *Lupercalia*, menite a cânta riturile unor s rb tori populare italice i ow iile Romei, cum ilustreaz unicul fragment conservat, *Iulius Paulus*, probabil mai ales grama :, i *Alfius Avitus*. Acest ultim poet alc tuieste, în mai multe c r i, medalioane consacrate bâri i ilor ilu tri ai începuturilor Romei, intitulate „Minuna ii”, *Excellentes*, sau „C r i ale faptelor în i te we”, *Libri rerum excellentium*. Cele trei fragmente p strate atest utilizarea unei metrice de sorginte popular ²⁷.

Prin urmare, dac Iuvenal se distinsese printr-o poezie viguroas , ostentativ satiric , am spune

antiliric, al i poeziei, îndeobște mai tineri decât el, încercau să resuscite un lirism puțin arhaizant, doct, dar suav și orientat către utilizarea filoanelor poeziei populare italiice. Poezia celui de al doilea neoterism par a glorifica

S-a remarcat în aceste versuri frecvența vocalelor a, o, / și a consoanelor l, m, n, g, b și d.

637

IUVENAL ÎN POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

binefacerile apogeuului Imperiului, pe care Iuvenal le contestase sau le ignorase. Ei semnifică cealaltă față a poeziei secolului al II-lea d.C.

BIBLIOGRAFIE: W.S. ANDERSON, „Juvenal and Quintilian”, *Yale Classical Studies*, 17, 1961, pp. 3 și urm.; E. CASTORINA, *Questioni neoteriche* (VI.1, *Poetae novelli*), Firenze, 1968; Eugen CIZEK, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 159-183; 226-228; „Juvenal et certains problemes de son temps”, *Hermes*, 105, 1977, pp. 80 și urm.; E. COURTNEY, *A Commentary on the Satires of Juvenal*, London, 1980; J. DE DECKER, *Iuvenalis declamans. Étude sur la rhétorique déclamatoire dans les satires de Juvenal*, Gând, 1913; Jean GERARD, *Juvenal et la réalité contemporaine*, Paris, 1976; Gilbert HIGHET, *Juvenal the Satirist*, Oxford, 1955; *Istoria literaturii latine* (117 e.n.-sec. VI e.n.), București, 1986, pp. 113-159; L.A. MACKAY, „Notes on Juvenal”, *Classical Journal of Philology*, 53, 1958, pp. 236 și urm.; René MARACHE, *Juvenal, peintre de la société de son temps*, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin-New York, 1989, II, 33, 1, pp. 592 și urm.; René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, II, pp. 142-152; Alain MICHEL, „La date des Satires: Juvenal, Hérodote et le tribun d'Arménie”, *Revue des Études Latines*, 41, 1963, pp. 315 și urm.; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 725-738; 794-796; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 623-642; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 197-199; Augusto SERAFINI, *Studio sulla satira di Giovenale*, Firenze, 1957; Peter STEINMETZ, „Lyrische Dichtung im 2. Jahrhundert n. Chr”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 33, 1, Berlin-New York, 1989, pp. 259 și urm.; Erich TENGSTROM, *A Study of Juvenal's Tenth Satire*, Göteborg, 1980.

NOTE

1. Vezi Gilbert HIGHET, *Juvenal, the Satirist*, Oxford, 1955, pp. 20-41. Inscrisura relativă la cariera lui Iuvenal, înaintea acestui exil, apare în *CIL*, 10, 5328=ILS, 2986. Onoruri decernate de cetățenii din Aquinum lui Iuvenal se degajă din *CIL*, 10, 5420. Pentru biografia lui Iuvenal, vicisitudinile întâmpinate de el, vezi Eugen CIZEK, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 159-162; Juvenal et certains problemes de son temps”, *Hermes*, 105, 1977, pp. 80-101; Jean GERARD, *Juvenal et la réalité contemporaine*, Paris, 1976, pp. 6-13 (care vede în scepticism exagerat, după părerea noastră, fașă de valoare documentară a inscripțiilor de la Aquinum; supune însă unei analize riguroase toate datele referitoare la biografia lui Iuvenal); Alain MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, p. 197; sir Ronald SYME, *Roman Papers*, III, Oxford, 1984, pp. 1120-1134; Iancu FISCHER, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine* (117 e.n.-sec. VI e.n.), vol. IV, București, 1986, pp. 113-118 (care adoptă, ca și R. SYME, o atitudine sceptică față de inscripțiile referitoare la cariera lui Iuvenal și la exilarea poetului); G. GUŢU, Prefața la Iuvenal, *Satire*, București, 1986, pp. 5-9. Pentru exilarea lui Iuvenal sub Hadrian s-au pronunțat, printre alii, Gheorghe COSOI, „Exilul poetului Iuvenal”, *Analele Universității din Iași. Literatură*, 19, 1973, pp. 55-68 și D. GERARD, *op. cit.*, pp. 103-115.
2. Prima biografie, considerată cea mai serioasă, afirmă că Iuvenal criticase pe unul dintre favoriții lui Domitian, din această cauză, fusese pedepsit abia sub Hadrian, care îl îndepărtase din Capitală și îi încredinșase o falsă misiune militară în Egipt! (*Vita Iuv.*, 1). Nu este însă imposibil ca, prin Paris, favoritul lui Domitian, Iuvenal, să fi vizat sacerdotul-actor-dansator Titus Alcibiades, favorit al lui Hadrian. Contradicțiile privind exilul și data morții abundă în *Vie Iuv.* lui Iuvenal; vezi și J. GERARD, *op. cit.*, pp. 7-9; 106-114.
3. Pentru cronologia și condițiile editării satirelor, vezi, pe urmele comentariului la aceste poeme întocmit de Ludwig FRIEDLANDER, Leipzig, 1895, G. HIGHET, *op. cit.*, pp. 5-40; E. CIZEK, „Juvenal”, *Imperiul*, II, p. 163; J. GERARD, *op. cit.*, pp. 13-19; René MARACHE, *Juvenal - peintre de la société de son temps*, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 33, 1, Berlin-New York, 1989, pp. 592-639, de fapt pp. 593-594; I. FISCHER, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine*, pp. 118-119; G. GUŢU, *op. cit.*, pp. 9-10.
4. Vezi în această privință René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, II, p. 142, dar și R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 594-595.
5. Pentru importanța majoră a noțiunii iuvenaliene de *indignatio*, vezi mai ales E. CIZEK, „Juvenal”, *Imperiul*, II, p. 165; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 142; dar și Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 731; J. GERARD, *op. cit.*, p. 22; G. GUŢU, *op. cit.*, p. 14; I. FISCHER, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine*, p. 121; Anne BAUMER, *Die Bestie*

IUVENAL ÎN POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

Mensch. Senecas Aggressionstheorie ihrer philosophischen Vorstufen und ihre literarischen Auswirkungen, Frankfurt am Main, 1982, pp. 201-215, definește discursul iuvenalian ca o poezie a agresiunii, dominată de *indignatio*. Această *indignatio* ar constitui o formă de „mânie”, *ira*, dirijată împotriva unei mâini inferioare, bestiale. Satira a cincisprezecea ar evidenția regresivitatea oamenilor, revenirea la nivelul animalelor. Pentru ponderea majoră, asumată de *indignatio* în discursul satiric iuvenalian, vezi și R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 595-596.

6. Un inventar conștient al locurilor comune declamatorii și al incidențelor retoricii asupra viziunii lui Iuvenal a fost întocmit de J. DE DECKER, *Iuvenalis declamans. Étude sur la rhétorique déclamatoire dans les Satires de*

Juvânal, Gând, 1913. Impactul retoricii a fost evidențiat de R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 596-598. Asumarea unei *persona* retorice a fost preconizată de W. S. ANDERSON, „Juvenal and Quintilian”, *Yale Classical Studies*, 17, 1961, pp. 3-93, mai ales pp. 30-36; 51-52; 57; 92-93. O interpretare similară, favorabilă nesincerității, a fost sugerată de R. ZUBER, care arată că „je” al scriitorului nu ar echivala cu „moi”. Acest eu, je”, ar fi cel al unui actor în cursul unei reprezentații. Acest actor ar fi de asemenea orator. O asemenea interpretare este prezentată de R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 143-144, care pare a adera la ea. A *contmrio*, congruență între universul lui Iuvenal și referentul istoric este insistent proclamat de J. GERARD, *op. cit.* (care foarte rar, ca la p. 268, admite că uneori Iuvenal ar putea exagera); vezi și G. GU U, *op. cit.*, pp. 14-19. Poziția intermediară este ilustrată de Mario Attilio LEVI, „Aspetti sociali della poesia di Giovenale”, *Studi in Onore di Gino Funaioli*, Roma, 1955, pp. 170-180 (care discernă reacția afectivă a unui exponent al forțelor sociale tradiționale, aflate în retragere); de David S. WIESEN, „Juvenal's Moral Character”, *Latomus*, 22, 1963, pp. 440-471 (care deslușește folosirea originală a topoiilor retorici); de I. FISCHER, „Iuvenal”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 121-122 (care admite exagerarea și selecția materialului în legătură cu legile speciei literare a satirei, însă crede în sinceritatea sentimentelor satiristului) și de Ludwig BRAUN, „Juvenal und die Überredungskunst”, *A.N.R.W.*, II, 33, 1, pp. 770-810.

7. Pentru Umbricius, vezi M. SCHUSTER, „Umbricius, ein Freund des Dichters Iuvenalis”, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 9, col. 594-595. Pentru personajele lui Iuvenal și relația lor cu actualitatea vremii, vezi mai ales J. GERARD, *op. cit.*, pp. 257-269; 457-471; ca și E. CIZEK, „Juvenal”, *Imperiul*, II, pp. 167-168; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 143.

8. Cum subliniază R. MARACHE, *op. cit.*, p. 606; vezi și J. GERARD, *op. cit.*, p. 260, care reliefează, în repetate rânduri, actualitatea fierbinte a problematicei domniei lui Domitian și chiar a lui Nero, la începutul secolului al II-lea d.C.; *ibid.*, p. 284 și altele; vezi și I. FISCHER, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine*, p. 122.

9. J. GERARD, *op. cit.*, mai ales pp. 450-463; R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 601-603.

10. Pentru cele mai importante teme ale satirilor lui Iuvenal, vezi, printre alii, J. GERARD, *op. cit.*, pp. 56-472; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 197-198; R. MARTINE GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 142-143; 150-151; G. GU U, *op. cit.*, pp. 14-19; I. FISCHER, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine*, pp. 122-134; R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 611-629. Pentru atitudinea față de greco-orientali, vezi și M. A. LEVI, *op. cit.*, pp. 171-178. Pentru tonul tragic, chiar tragiografic, adoptat de Iuvenal, vezi Warren S. SMITH, „Heroic Models for the Sordid Present: Iuvenal's View of Tragedy”, *A.N.R.W.*, II, 33, 1, pp. 811-823, dar și anterior I. SCOTT, *The Grand Style in the Satires of Juvenal*, Northampton, 1927, *passim*.

11. Pentru atitudinea față de religie, vezi mai ales J. GÂRDAR, *op. cit.*, pp. 353-436.

12. În privința atitudinii adoptate de Iuvenal față de viața literară și învățământ, vezi J. GERARD, *op. cit.*, pp. 55-115; I. FISCHER, „Juvenal”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 132-134.

640

NOTE

13. Vezi René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 638-642; J. GERARD, *op. cit.*, pp. 452-456; R. MARACHE, *op. cit.*, p. 596, relevă persistența, chiar moderată, a indignității în satirile lui Iuvenal; pentru filiațiile cu Marțial, *ibid.*, pp. 631-639. Pentru ultimele satire, vezi și L. BRAUN, *op. cit.*, pp. 779-806.

14. Opinii enunțate de G. HIGHET, *op. cit.*, p. 244, n.10 („he is not an angry proletarian, but a middle class intellectual, who has had some experience of aristocratic life and has been declassé”); și de M. A. LEVI, *op. cit.*, pp. 172; 179-180. Vezi și Alain MICHEL, „La date des Satires: Juvenal, Heliodore et le tribun d'Arménie”, *Revue des études Latines*, 41, 1963, pp. 315-327, mai ales p. 322; E. CIZEK, „Iuvenal”, *Imperiul*, II, p. 169.

15. Cum opina J. GERARD, *op. cit.*, pp. 159-205; 352.

16. Idei enunțate de J. GERARD, *op. cit.*, pp. 316-318; 330-335; 350. Pentru atitudinea față de împărași, *ibid.*, pp. 317-348. Un inventar al referințelor iuvenaliene la diverși împărași este realizat de către Edwin S. RAMAGE, „Juvenal and the Establishment. Denigration of Predecessor in the Satires”, *A.N.R.W.*, II, 33, 1, pp. 640-707.

17. Cum a demonstrat irefutabil A. MICHEL, *La date des Satires*, p. 326. Pentru ideile politice ale lui Iuvenal, vezi și E. CIZEK, „Iuvenal”, *Imperiul*, II, pp. 173-174; și E. S. RAMAGE, *op. cit.*, pp. 665-671.

18. Vezi, în ultimă instanță, J. GERARD, *op. cit.*, pp. 56; 120; 207-208; 255; 284-285; 290-293; 311; 329-335; 350-351; 480. R. MARACHE, *op. cit.*, p. 609, exagerează când îl consideră pe Iuvenal ca un adversar neîmpăcat al absolutismului imperial în general.

19. Îi contestăm lui Iuvenal orice filiație cu filosofia lui I. FISCHER, „Iuvenal”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 122-123. Iar A. BAUMER, *op. cit.*, pp. 201-202 discernă la Iuvenal doar stereotipuri filosofice. În schimb, îi atribuie o adeziune la epicureism G. HIGHET, *op. cit.*, pp. 123; 130-136; 152; 275-281. A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 197-198, îl consideră adeptul unui stoicism aproape doctrinar (deși afirmă că faimoasa sentință *mens sana in corpore sano* traduce afinități cu umanismul peripateticilor). Poziția intermediară, conexarea lui Iuvenal de idealurile politice ale Porticului și de un stoicism popular aparținând lui J. GERARD, *op. cit.*, pp. 37, n.3; 288-289; 304; 332-333; 444-447. Pentru raporturile lui Iuvenal cu filosofia, vezi și E. CIZEK, „Iuvenal”, *Imperiul*, II, pp. 174-175.

20. Pentru identificarea lui Helvidius Priscus Fiul în *Cluvienus*, vezi L. A. MACKAY, „Notes on Iuvenal”, *Classical Journal of Philology*, 53, 1958, pp. 236-280; Leon HERRMANN, „Cluvienus”, *Latomus*, 25, 1966, pp. 258-264; J. GERARD, *op. cit.*, pp. 27 (în n.1); 29 (în n.2); 30. Acest ultim cercetător demonstrează *ibid.*, pp. 44-45 că atunci când evocase, fără să-l numească, pe un „delator al unui prieten ilustru”, *magni delator amici* (*Sat.*, I, v. 33), Iuvenal făcuse aluzie la Publicius Certus, care în 93 d.C. denunțase și arestase în plin edictă senatului - desigur, la îndemnul lui Domitian - pe Helvidius Priscus; vezi și R. MARACHE, *op. cit.*, p. 605.

21. Ne referim la R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 143.

22. Vezi J. DE DECKER, *op. cit.*, mai ales pp. 138-156; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 728-732; E. CIZEK, „Juvenal”, *Imperiul*, II, pp. 176-177; I. FISCHER, „Iuvenal”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 138-141. Pentru structurarea retorică a satirei a zecea, ca și pentru ideea că Iuvenal poartă în profesor de virtute, vezi E. TENGSTROM, *A Study of Juvenal's Tenth Satire*, Göteborg, 1980. Pentru parodiarea lui Vergiliu, vezi R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 599-600. Pentru alte tipuri de parodie, vezi W.S. SMITH, *op. cit.*, pp. 812-821.

23. Pentru compoziția imaginistică a satirilor, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 633-638; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 725-728; J. GERARD, *op. cit.*, pp. 472-473; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, p. 198; G. GU U, *op. cit.*, pp. 20-21; I. FISCHER, „Iuvenal”, *Istoria literaturii latine*,

IUVENAL ȘI POEZIA SECOLULUI AL II-LEA D.C.

24. 25.

26. 27.

IV, pp. 138-146; R. MARACHE, *op. cit.*, pp. 596-600; David S. WIESEN, „The Verbal Basis of Juvenal's Satiric Vision”, *A.N.R.W.*,

II, 33, 1, pp. 708-733.

Pentru scriitura iuvenaliană, vezi mai ales E. CIZEK, „Iuvenal”, *Imperiul*, II, pp. 176-177; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 143; I. FISCHER, „Iuvenal”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 143-153; Jürgen BAUMERT, „Identifikation und Distanz. Eine Erprobung satirischer Kategorien bei Juvenal”, *A.N.R.W.*, II, 33, 1, pp. 734-769.

Pentru receptarea lui Iuvenal, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 737-738; E. CIZEK, „Iuvenal”, *Imperiul*, II, pp. 178-180; A. MICHEL, „De Vespasien à Hadrien”, *Rome et nous*, pp. 198-199; G. GUÉGUEN, *op. cit.*, pp. 21-24; I. FISCHER, „Iuvenal”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 154-156. Pentru marile esențiale ale poeziei celui de al doilea neoterism, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 794; E. CIZEK, „Poezii neoterice, precursorii și urmașii lor”, *Imperiul*, II, pp. 226-227; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 261-262; Peter STEINMETZ, „Lyrische Dichtung im 2. Jahrhundert n. Chr.”, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 33,1, Berlin-New York, 1989, pp. 259-302.

Pentru Hadrian și poezii noi, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 794-796; E. CASTORINA, *Questioni neoteriche*, Firenze, 1968 (VI.1, *poetae nouelli*), pp. 157-237; E. CIZEK, „Poezii neoterice”, *Imperiul*, II, pp. 227-228; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 257-262; P. STEINMETZ, *op. cit.*, pp. 271-297. Numai pentru poezia lui Hadrian, vezi W. von HEMELRIJCK, „Hadrianus’ Animula”, *Hermeneus*, 38, 1967, pp. 174-175; I. MARIOTTI, „Animula vagula blandula”, *Studia Florentina A Roconi Sexagenario Oblata*, Roma, 1970, pp. 233-249; J. Gwyn GRIFFITHS, „Hadrian’s Egyptianizing Animula”, *Maia*, 36, 1984, pp. 263-266; pentru Annianus, vezi L. MULLER, „L. Annianus Faliscus und Septimius Serenus”, *Rheinisches Museum*, 25, 1870, pp. 337-334; pentru Serenus, vezi Elena ZAFFAGNO, „Gli opuscula di Sereno”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmorata*, Genova, 1973, pp. 273-294; H. DAHLMANN, „Zu Septimius Serenus”, *Rheinisches Museum*, 128, 1985, pp. 353-358; pentru Marianus, vezi Elisa MAGIONCALDA, „Il Luperco di Mariano”, *Argentea Aetas*, pp. 295-303. Printre poezii noi ar putea fi consemnat și Quintus Tullius Maximus, general roman din vremea lui Antoninus Pius.

-----642-----

XXXI. FRONTO I ADEP II S I. AULUS GELLIUS

Via a și opera lui Fronto

Corifeul, adevărat „leader” al curentului literar care tinde să se impună pe primul plan al vieții culturale romane, sub Hadrian și mai ales în timpul urmașilor lui, a fost Fronto. Am semnalat, în primul capitol al acestui volum, marile definitorii ale acestui aticism arhaizant, în cele din urmă convertit într-un anumit manierism formalist. Totodată, Fronto inaugurează cu certitudine galeria scriitorilor proveniți din Africa de Nord romană, care succede intelectualilor de obârșie hispanică, prevalenți în secolul I e.n.

Marcus Comelius Fronto s-a născut la Cirta, în Numidia, în jurul anilor 100-106 e.n. și-a făcut studiile la Alexandria, unde a beneficiat de lecțiile unor profesori elenofoni renumiți și l-a cunoscut pe scriitorul grec Appian, de care l-a legat o profundă afecțiune. S-a stabilit ulterior la Roma, unde, după ce a studiat cu asiduitate vechii autori latini, a ajuns avocat celebru și discipul profesor de retorică. El a devenit repede unul dintre principalii animatori ai vieții culturale a vremii, încât împăratul Antoninus Pius i-a încredințat instruirea fiilor săi adoptivi, viitorii împărați Marcus Aurelius și Lucius Verus. A devenit senator și chiar consul în anul 143 d.C. A numărat printre relațiile sale privilegiate nu numai pe împărații Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Lucius Verus, ci și pe vestitul retor sofist Herodes Atticus. A murit la aproximativ aptezeci de ani, deci în jurul anilor 169-175 e.n.

Fronto a alcătuit o operă destul de amplă, deși centrată mai ales pe preocupări teoretice. Din această operă, numai fragmentar conservat, a rămas puțin în primul rând o bogată corespondență. De altfel, ediția lucrurilor frontoniene conservate, publicată inițial la Leipzig în 1867, de S.A. Naber, grupează întreaga operă sub titlul de „Scrisori”, *Epistulae*.

Cuvânturile lui Fronto, care au fost foarte apreciate în secolul al II-lea d.C., s-au pierdut aproape integral. S-au conservat parțial anumite discursuri de aparat, mai jos menționate. S-au păstrat însă scrisorile propriu-zise și chiar unele răspunsuri primite de Fronto de la corespondenții lui: zece scrisori de epistule adresate împăratului Marcus Aurelius, două scrisori către Lucius Verus.

643

FRONTO I ADEP II SAI. AULUS GELLIUS

În cântate două scrisori destinate lui Antoninus Pius și prietenilor autorilor, precum și câteva scrisori redactate în limba greacă, care erau adresate lui Appian, Herodes Atticus etc. S-a considerat că echivalau cu alte epistule diverse opusculă, discursuri și tratate. Astfel, s-a conservat un fragment introductiv din discursul sofistic „Laudele fumului și pulberii”, *Laudes lumi et pulueris*, și discursul „Laudele neglijenței”, *Laudes neglegentiae*. De asemenea, Fronto a alcătuit opusculă epistulară „Despre elocință”, *De eloquentia*, și „Despre discursuri”, *De orationibus*, conservate în stare coruptă, cu lacune considerabile, ca și foarte importantul tratat „Principiile istoriei”, *Principia historiae*, păstrat fragmentar. Fronto a elogiat campania întreprinsă în 162-165 d.C. împotriva piratilor de împăratul Lucius Verus, în „Despre războiul parțic”, *De bello Parthico*, și a alcătuit și alte lucrări cvasiepistulare, mai puțin semnificative*.

Majoritatea scrisorilor propriu-zise au un caracter privat, încât unele dintre ele constituie simple bilete, care transmit informații ocazionale. Dar ele atestă mai ales complexitatea relațiilor literare și politice ale lui Fronto, constituind și un document prețios asupra societății și culturii secolului al II-lea d.C. Se evidențiază aria largă de preocupări ale autorului, stima și chiar afecțiunea pe care i le răzbea împărații vremii, ca și vanitatea lui Fronto, un orgoliu ce pontifica pe un ton solemn, ca un adevărat extraterest, mândru de succesele sale în societate, de faptul că avea acces la viața intimă a familiei imperiale. Marcus Aurelius îi adresa epistule tandre și respectuoase, îi vorbea de viața sa de familie, îl consulta în privința cuvânturilor oficiale pe care urma să le rostească². Este regretabilă pierderea textelor care ilustrau performanțele oratorice ale lui Fronto.

Ideile și arta lui Fronto

Principia historiae constituie una dintre foarte rarele lucrări din istoria literaturii latine consacrate exclusiv, cel puțin în principiu, scrierii istoriei, poeticii și concepțiilor istoriografice. Ca și alți autori, care au meditat asupra istoriografiei (în opere ce în principal aveau altă menire), Fronto se rostește pentru veridicitatea istoriei (*Princ. hist.*, 4). El îndeamnă pe istoriografi să-l ia pe Cato cel Bătrân ca model în toate privințele, inclusiv din punct de vedere stilistic: fusese cel mai demn de laude pentru felul lui de a vorbi și de a acționa (*Princ. hist.*, 3). Totuși, Fronto depășea preocupările sale de poetică a istoriei când se referea în mod concret la statul patriei și când îi admira pe Traian și pe Lucius Verus. Căci aprecia ca prea timid politica militară urmată de Hadrian. Fronto furnizează, de asemenea, unele sfaturi relative la comportarea comandanților militari în timp de război³.

Scrierile teoretice consacrate artei elocinței și alte texte frontoniene reliefează opțiuni estetice similare. În evidentă relație cu cea de a doua sofistice elenică, Fronto se crede investit cu misiunea resuscitării gloriei literare romane, într-o manieră similară celei precumpnitore în lumea grecească. El admite că oratorul să-l delecteze auditoriul, dar numai dacă recurge la o elocință corectă (adică la o *oratio recta*). Fronto pledează cu ardor pentru practicarea artei oratorice, indispensabilă atât oamenilor de cultură, cât și cărmuitorilor politici. În schimb,

³ Ca un mic tratat împotriva pederastiei, un text consacrat legendei lui Arion și a delfinului (*Arion*), o consolajie despre pierderea unui nepot, un text hârtă serbărilor de la Alsiurn (*De feriis Alsiensibus*) etc.

IDEILE ȘI ARTA LUI FRONTO

El detestă filosofia și o consideră primejdioasă pentru dezvoltarea elocinței, încât regretă că Marcus Aurelius se hărțuieze artelor în elepciunii și că neglija virtuțile oratoriei. Numai că Fronto nu pledează pentru orice fel de artă declamatorie. Preocupat în chip manifest de aspectele formale ale discursului, de alegerea cuvintelor, caută noutatea în vechimea vocabularului. Resimte, a adă, necesitatea înnoirii structurilor literare și perimarea clasicismului, însuși și plasează soluția în trecutul cel mai îndepărtat, adică în arealele culturii arhaice, pentru care învederează un cult pasionat. De aceea, se opune cu violență noii retorici și stilului nou. Îl critică vehement pe Seneca, mult mai aspru decât Quintilian, și elaborează un adevărat rechizitoriu împotriva lui și a stilului nou⁴. În schimb, admiră nu numai oratoria lui Cato cel Bătrân, idolul său privilegiat, dar și operele lui Naevius și Lucretius. În ultimă instanță, reforma propusă de Fronto, în vederea „ameliorării” elocinței, se reduce la modelarea lexicului, după exemplul experiențelor stilistice arhaice. Și, desigur, la o pledoarie pentru construirea unei retorici manieriste, de sorginte aticist-arhaizantă. Astfel, se constituie o „exprimare nouă” sau „tânăr”, *elocutio nouella*, care va hrăni poezia *nouellă* neotericilor. Fronto prețuiește virtuțea oratorică a lui Cicero, considerat capul și izvorul elocvenței romane. Îi reproșează însă că nu s-ar fi preocupat suficient de proprietatea termenilor utilizați, mai ales că nu ar fi apelat la cuvintele nesperate și neașteptate pe care ar fi putut să le descopere la autorii arhaici. De asemenea, îl admiră fervent pe Salustiu. Fronto se pronunță a adă pentru evitarea nu numai a neologismelor, ci și a cuvintelor obișnuite, chiar dacă ar fi corecte și reclamă utilizarea termenilor rari și arhaici. Purismul și aticismul arhaizant debutează prin urmare într-un formalism destul de rigid, într-un manierism desuet, care a aflat însă destui adepți.

Fronto s-a străduit să pună în practică estetica sa teoretică. Fetițizarea verbului, expresiei exterioare, arhaismului lexical i-a condus propriul discurs, mai ales teoretic, spre o scriitură bizară, funciarmente livrescă, artificială, vetustă. S-a ajuns la o retorică de coală, vidă, mult prea artificioasă. Elocvențele sunt, în acest sens, mai cu seamă lucrările sale de tinerețe, elogiile vane în laudea fumului, pulberii, neglijenței. Fronto însuși le va considera ulterior „nămicuri”, *nugalia*. În operele istoriografice, Fronto se reliefează ca un salustian convins, adică înclinat spre rafinarea formalistă a experiențelor lui Salustiu. Portretul împăratului Lucius Verus este inspirat de modele salustiene. Lexicul textelor istorice acuză, de asemenea, o împiedecă coloratură salustiană⁵. Un metaforism straniu emerge uneori din textul frontonian.

Cercetătorii vremii noastre se relevă în general ca foarte severi față de Fronto. Dar se uită un anumit fapt. Dacă este adevărat că Fronto apare ca un scriitor artificios, rigid, prea arid, prea puțin performant și că ideile sale nu puteau da roade pe termen lung, indiferent de succesul lor momentan, corifeul aticismului arhaizant manifestă un respect aproape religios față de tradiția culturală, față de o formă specifică de *humanitas*, închipuită de el ca o structură vie. *Pe baza filologiei și gramaticii, chiar unei anumite retorici, Fronto schițează un umanism sincer, chiar dacă limitat, în ultimă instanță caduc și întors spre trecutul îndepărtat.*

645

FRONTO – I ADEPȚII SĂU. I. AULUS GELLIUS

Mi carea frontonian

Vanitos, plin de încredere în statutul său social, în poziția sa politică, Fronto s-a erijat în teoreticianul și în conducătorul spiritual al aticismului arhaizant, care începuse să se consolideze încă din vremea lui Hadrian. Nu numai sprijinul autorităților imperiale, ci și un orizont de așteptare favorabil acestui aticism arhaizant, relativ remodelat, au înlesnit eforturile întreprinse de Fronto. Totodată, o anumită reacție împotriva elenismului destul de arid, care fusese implantat în cultura romană, facilitează de

asemenea recursul la tradițiile arhaice, italice, chiar populare, de vocabule expresionist, ce se impun în cadrul aticismului arhaizant în omologul lui pe plan liric, adică neoterismului epocii. Am semnalat filiațiile cu cea de a doua sofistică, instalată în cultura greacă, însă, pe când sofistică a doua îi propunea recuperarea valorilor cele mai strălucite ale culturii grecești din secolele VI-V î.C., aticismul arhaizant se orientează cu precizie spre stângcia frustrată a literaturii arhaice. Înclinarea spre o eleganță subtilă, de ivetust, încearcă totuși estompeze neîndemânarea lesne de reperat în venerabilele modele arhaice. Astfel, sub conducerea lui Fronto aticismul arhaizant se constituie într-o destul de amplă mișcare, pe care am numi-o deci frontoniană. Am arătat, în capitolul introductiv al acestui volum, care erau trăsăturile ei cardinale (arhaism, purism, preiozitate laborioasă, cultul preclasicilor, venerarea formei în general). Sub îndrumarea formalismului frontonian, se dezvoltă o coală de erudiți, retori și gramatici, atrași de studierea vechilor scriitori. Datorăm comentariilor și excerptelor realizate de gramaticii frontonieni principalele surse chiar singurele informații despre anumiți scriitori și unele opere literare ale autorilor latini anteriori⁶. Dintre gramaticii care au precedat pregătirea mișcării frontoniane sau care au ilustrat-o sunt de menționat *Lucius Caesellius Vindex*, care a studiat cu pasiune vechea limbă latină, pe urmele lui Varro, și a alcătuit un tratat de ortografie, dar și *Quintus Terentianus Scaurus*. Acest ultim erudit a fost consilierul de gramatică al lui Hadrian. A redactat de altfel o „Artă gramatică”, *Arts grammatica*, și a comentat autori ca Plaut, Horațiu și Vergiliu. Ne-a parvenit din opera sa un tratat mutilat de ortografie, unde Terentianus Scaurus pledează pentru cercetarea istorică a limbii, a etimologiei și a analogiei, în vederea realizării unei scrieri corecte. Tot de ortografie s-a preocupat și *Velius Longus*, de asemenea fervent al analogismului arhaizant. Mai important s-a vădit a fi *Gaius Sulpicius Apollinaris*, profesor al lui Aulus Gellius. El a comentat pe Terențiu și pe Vergiliu și s-a preocupat de sensul anumitor cuvinte, părând a admite un anumit anomalism și a se detașa parțial de principiile colii de obediență frontoniană. Sub egida mișcării frontoniane, au întocmit comentarii la operele lui Terențiu, Salustiu, Vergiliu și Horațiu, gramaticii precum *Aemilius Aper*, *Helenius Acro* și *Pomponius Porphyrio*, în vremea lui *Flavius Caper* și *Statilius Maximus* s-au preocupat de ortografie și lexic. Retorul *Antonius Iulianus* a fost și el un profesor al lui Aulus Gellius, în vremea căreia dintre discipolii direcți ai lui Fronto trebuie amintiți mai ales retorii *Iulius Aquilinus* și *Iulius Titianus*.

Fără îndoială, însă, cel mai important promotor al mișcării frontoniane a fost *Aulus Gellius*. Sau, mai scurt, Gellius.

Via a lui Aulus Gellius

Studiile de erudiție minuțioase și de exegeze ale secolului al II-lea, care și orientările cardinale ale formalismului frontonian și-au găsit împlinirea în discursul doct al lui Gellius.

646

VIA A LUI AULUS GELLIUS

Informațiile despre viaa acestui scriitor sunt puține și provin chiar din opera lui. Nu-i cunoaștem nici numele în întregime, ci numai care era cognomenul lui *Aulus Gellius*, pe care de altfel Evul Mediu îl numea *Agellius*. Nu-i cunoaștem nici familia și nici locul nașterii. Trebuie să se fi născut cândva între 107 și 130 d.C., probabil în deceniul al treilea al secolului al II-lea d.C. A fost educat la Roma și apoi în Grecia, mai ales la Atena. În afară de profesorii menționați în subcapitolul anterior și de Fronto, principalul maestru al său, Gellius - cum mărturisește el însuși - a fost format de retorul T. Castricius, de Favorinus din Arelate, retor și filosof de limbă greacă, și de mulți alții, audiași mai ales la Atena, ca Herodes Atticus și Calvisius Taurus, scolarhul, adică șeful Academiei din vremea tinereții sale. Erudit curios, pedant, timid și deosebit de aplicat, Gellius trebuie să fi fost înzestrat cu un supraseu exigent, care să-i fi impus o existență austeră și umbră. Fantasmă acestui cărturar au fost canalizate pe terenul studiilor erudite. După terminarea studiilor în Grecia, s-a întors la Roma, unde și-a întemeiat o familie. A activat în „aparatură judiciară” al Capitalei, însă nu s-a lăsat atras de o intensă viață publică. Nu a dobândit niciodată faima oficială și statutul social privilegiat pe care le obținuse Fronto. Nu cunoaștem data morții acestui sărguincios și modest erudit⁷.

Nopțile atice

Se pare că Gellius nu a alcătuit decât o singură operă, „Nopțile atice”, *Noctes Atticae*, cândva după 146 d.C., întrucât el consemnează ca defunct pe Erucius Clarus (13, 18, 1); a scris-o poate între 158 și 180 d.C.

Nopțile atice sunt dedicate fiilor autorului, ca să le slujească drept recreație intelectuală, cum declară însuși Gellius. Tot el dezvoltă semnificația acestui titlu: „eu însăși, după cum am început, mi-am intitulat opera în pretenții, întrucât o cunosc deosebit, aproape rustic: *Nopți atice*, de la locul și timpul vegherilor de iarnă în care am lucrat-o, cedând tuturor celorlalți gloria unui titlu ales, la fel cum am cedat și în ce privește grija în mestră stilului” (*praef.*, 10, trad. de David Popescu). Gellius pretinde a adăra că ar fi început redactarea operei sale la Atena și în timpul veghilor nocturne austere, asupra cărora stăruie și în alte pasaje (*praef.*, 4; 14; 19), hărțuite ostentiv de intelectuale. Totodată, el configurează un program stilistic, asupra căruia vom reveni.

Nopțile atice au fost concepute în douăzeci de cărți, precedate de o prefață generală. Textul acestei opere nu a fost conservat integral. Astfel, s-au pierdut cartea a opta, începutul prefeței și sfârșitul cărții a douăzeci.

Este greu de identificat un plan de ansamblu în structura discursului elaborat de Aulus Gellius. Această structură rezidă într-un amalgam de referințe, bazate pe fișele lecturilor realizate în bibliotecile mai multor orașe și pe amintirile luate de prelegerile profesorilor audiași la Roma sau la Atena. Curiozitatea febrilă, dezordonată, și nu sistematizarea coerentă, guvernează consemnarea amintirilor scriitorului. Gellius însuși își reliefează metodologia (*praef.*, 2)⁸. Scenele petrecute în Grecia, în Italia și la Roma se succed cu totul incidental. Dar informațiile oferite și dezbaterile teoretice interferează cu secvențele în care eruditul evocă anecdote sau amintiri strict personale, cu o anumită agilitate. Practicând constant strategia sa dezordonată, parcă inspirat din exemplul saturei, Aulus Gellius atacă diverse probleme. În speță, sunt abordate elemente de filologie, lingvistic, de istorie și critică literară, de filosofie și istorie politică, de instituții, antichități și religie, de științe naturale, medicină, drept etc. *Nopțile atice* constituie o adevărată enciclopedie, în buna tradiție a literaturii didascalice romane, dezvoltată pe urmele lui Varro. Gellius narează fapte din viaa marilor personalități literare, citează pasaje din operele lor, dezbate problemele autentice și unor lucrări atribuite anumitor autori, se referă, când este cazul, la detalii filologice mrunte, la accent, etimologie, flexiune. Materialul documentar utilizat în acest scop este imens. Totuși, mulți dintre autorii citați de erudit au fost consultați indirect, întrucât

647

FRONTO ÎN ADEPTUL SAU. AULUS GELLIUS

mărturiile lor erau înregistrate de alți scriitori, efectiv citați de Gellius. Oricum, eruditul a recurs la un mare număr de texte, pe care le cunoscuse direct. Printre izvoarele sale privilegiate se numără Favorinus, Taurus și Herodes Atticus - pentru filosofie -, Verrius Flaccus, Nigidius Figulus, Probus, Cornutus, Hyginus, Sulpicius Apollinaris - pentru gramatică și filologie -, Varro - pentru antichități și tot pentru gramatică -, Ateius Capito, Antistius Labeo și Masurius Sabinus - pentru drept. Fronto a fost însă îndrumătorul spiritual al eruditului, iar Favorinus, Varro și Probus par a fi constituit autorii cei mai

îndrăgii de el. Desigur, însă, Gellius cunoaște în profunzime operele marilor scriitori greci și romani.

Îndeobște Gellius nu adâncește problemele tratate și nici nu-și expune prea des opiniunile. Se întâmplă câteodată să asume un punct de vedere original, însă, de regulă, strânge mult material și înfrumusețează o multitudine de curiozități pitorești, voit interesante. Manifestă un interes pregnant pentru vechea literatură latină și se străduiește să evite banalitățile de coală. Astfel consemnează numeroase explicații etimologice. Universul gellian nu apare populat de gânditori, ci numai de colecționari ai curiozităților și antichităților, ca și de amănunte insolite. Gellius evită să judece și preferă să constate, să adnoteze, chiar să compileze, încât el este mult mai savant decât Fronto, a cărei retorică tinde să o depășească, în pofida admirației pe care i-o poartă⁹. Adesea critica gramaticală se substituie criticii literare. În materie de filosofie, eruditul se vâde tot mai puțin în original, întrucât promovează un eclecticism am spune programatic. Privilegiiază morală practică și se străduiește să mai aleasă oferi o bună cunoaștere a diferitelor coli filosofice.

Nu se poate degaja însă nici o orientare fundamentală în acest enciclopedism, nici o pledoarie pentru o anumită optică estetică-filologică? Am evidențiat deja opinea categorică frontoniană a lui Gellius, în pofida refuzului retoricii practicate de maestrul lui. Pe de altă parte, Gellius relevă un foarte evident efort pentru realizarea convergenței ei între aticismul arhaizant latin - cândva ostil erudiției elenizante, dar acum convertit spre alte direcții - și aticismul grec al celei de a doua sofistici¹⁰. Desigur, însă, că admirația lui Gellius se îndreaptă clar spre scriitorii arhaici romani. Îl venerază pe Ennius și oferă lungi citate din opera lui. Pentru istoria romană, Gellius utilizează nu numai discursul livian, ci analize preclasice, pe care îi admiră sincer, ca și pe Cato cel Bătrân. Exponent totuși al unui anumit umanism, chiar dacă arhaizant, Gellius se referă la autorii clasici. Îi elogiază pe Cicero, Salustiu și Vergiliu. În schimb, Gellius condamnă cu înverșunare stilul nou și experiențele lui Seneca. Încât estetica gelliană pledează fervent pentru opinea frontoniană și în favoarea aticismului arhaizant. Criteriile primordiale ale criticii și istoriei literare gelliene se concentrează pe stil, pe pledoaria pentru puritate și eleganță. Dar pur echivalează cu ceea ce este arhaic.

Nu constituie oare Aulus Gellius un „scriitor”, mai degrabă decât un scriitor? Eruditul însuși pare a fi de alt părere, căci arată că opera sa prilejuiește recreația copiilor și, făcând celelalte ocupații le vor îngădui răgaz de odihnă și destindere sufletească” (*praef.*, 1, trad. de David Popescu). Într-adevăr Gellius sau personajele evocate de el se destindă cu prilejul Saturnalelor, cercetând cunoștințele lor de filologie, drept, istorie și antichități. *Dar Gellius este un fanatic al filologiei și al enciclopedismului*, care preferă să se îmbolnăvească și să moară printre scrieri erudite decât să se distreze în chip mai uman. Pe de altă parte, deși pare a avea o înclinare literară, Gellius afirmă, într-un citat mai sus menționat, că lasă altora grija pentru stil. Totuși Gellius îmbină naraia cu dialogul, fiindcă apelează la discuții imaginare între el și Sidonius Apollinaris, Favorinus și Fronto. Cu toate acestea, dezordinea, compoziția dezlănțită a discursului său nu sunt doar efectul acumulării nediferențiate de fapte. Cum am semnalat în treacăt, *Gellius*

648

n

NOPILATICE

Încearcă să transfere în proză într-un domeniu variat, care reclamează un discurs variat, tiparele satirei. De altfel, s-a constatat tendința gelliană spre „puneri în scenă”, spre scenarii, este adevărat destul de naivă alcătuire. Nu lipsesc nici portretele arătate gramaticii ignoranți sau de tineri vanități. De asemenea, emergă destul de frecvent anecdote celebre și chiar narații romanești. În pofida modestiei afirmate în privința talentului stilistic - și, desigur, Gellius n-a fost un artist! - scriitura gelliană evidențiază anumite strădanii de exprimare convingătoare. Frazele sunt scurte și clare, în fidelă tradiție aticistă. Când formulează termeni noi, Gellius valorifică tipare preclasice și, în consecință, creează anumite cuvinte compuse¹¹.

Receptarea lui Gellius și concluzii

Gellius răspundea, pe măsura puterilor sale și în funcție de patima sa de erudit, orizontului de așteptare al „saloanelor” epocii, al cercurilor cultural-politice, averse de cultură universalizantă, enciclopedică și filologizantă.

Întrucât pentru ce, deși rar citat, opera gelliană a fost intens utilizată la sfârșitul antichității, când a imprimat o direcționare precisă literaturii didascalice. Dacă Servius și Augustin au citat-o pe ton elogios, Macrobius a inclus capitole întregi din *Nopile atice* în *Saturnalele* sale, iar Nonius Marcellus a recurs abundent la materialul oferit de eruditul Antoninilor. Acesta din urmă a fost citat și utilizat de autori medievali și renascentiști, ca Ioannes din Salisbury, Roger Bacon, Petrarca și Boccaccio. Savantul italian Ettore Paratore atrage atenția asupra faptului că discursul gellian a părut de timpuriu în spațiul cultural francez, când nu se obișnuia doar francizarea unui singur dintre cele trei nume ale scriitorilor romani¹². De aceea, dacă francezii spun *Cicéron*, în schimb ei scriu *Aulu-Gelle*. Singura traducere românească integrală a fost publicată de David Popescu, în 1965. Amplul studiu introductiv și notele se datorează lui I. Fischer.

Interesul fundamental al *Nopilor atice* rezidă în valoarea lor documentară, în tezaurul de informații oferite, în special asupra vechilor texte latine și asupra instituțiilor romane. Acest compilator conștiincios, care a fost Aulus Gellius, face cititorilor servicii echivalente celor furnizate de un solid dicționar enciclopedic.

BIBLIOGRAFIE: V. COVA, / *Principia historiae et le idee storiografiche di Frontone*, Napoli, 1970; I. FISCHER, Introducere și note la Aulus Gellius, *Nopile atice* (trad. de David Popescu), București, 1965; *Istoria literaturii latine (117 e.n. - sec. VI e.n.)*, voi. IV, București, 1986, pp. 160-205; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria e pratica*

stilistica degli oratori, storici e filosofi latini, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA-Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 506-523; Rene MARACHE, *La critique litteraire de langue latine et le developpement du gout archaisant au II-eme siecle de notre ere*, Rennes, 1952; *Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle*, Paris-Rennes, 1957; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 757-773; Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 712-721; F. PORTALUPPI, *Mano Cornelio Frontone*, Torino, 1961.

-----649-----

NOTE

1. Pân în 1815, despre opera lui Fronto nu existau decât referin e indirecte. Atunci cardinalul Angelo Mai, custodele celebrei biblioteci Ambrosiana din Milano, a descoperit pe un palimpsest o parte din coresponden a frontonian . Ulterior, el a g sit un alt palimpsest care cuprindea o alt parte din opera lui Fronto. Pentru aceste aventuri ale operei lui Fronto i pentru via a acestui autor, vezi Elena POPESCU, „Fronto i aticismul arhaizant”, *Istoria literaturii latine* (117' e.n.-sec. VI e.n.), voi. IV, Bucure ti, 1986, pp. 160-161; i Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 712-714; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 767; Eugen CIZEK, „Fronto i mi carea frontonian ”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, Bucure ti, 1976, p. 185.
2. Vezi, în privin a coresponden ei, R. PICHON, *op. cit.*, pp. 713-714; Hans-Georg PFLAUM, „Les correspondants de l'orateur M. Cornelius Fronto de Cirta”, *Hommages à Jean Bayet*, Bruxelles, 1964, pp. 544-560; E. POPESCU, „Fronto i aticismul arhaizant”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 163. Fronto însu i declara solemn lui Marcus Aurelius: „Tu, cezare, iube ti f r margini pe acest Fronto al t u, încât abia î i ajung cuvintele, om foarte elocvent, ca s - i exprimi afec iunea i s - i proclami bun voin a” (*Ep.*, 1, 3). Pentru o anumit scrisoare, care poart asupra erotismului, vezi Silvana FASCE, „L'Erotik6s di Frontone”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmorate*, Genova, 1973, pp. 261-272.
3. Pentru ideile lui Fronto despre istorie, vezi P. PORTALUPI, *Marco Cornelio Frontone*, Torino, 1961, p. 123; Santo MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, Bari, 1966, II, 2, pp. 162-163; 172; P.V. COVA, / *Principia historiae e le idee storiografiche di Frontone*, Napoli, 1970, *passim.*; Anton D. LEEMAN, *Orationis Ratio. Teoria epratica stilistica degli oratori, storici e filosofi latini*, trad. italian de Gian Carlo GIARDINA-Rita CUCCIOLI MELLONI, Bologna, 1974, pp. 498; 519-522. Fronto declara c faptele de arme ale lui Lucius Verus au fost atât de m re e, încât Ahile ar fi vrut neap rat s le s vâreasc , iar Homer s le nareze. Adula ia ne apare ca cel pu in sup r toare.
4. Cum subliniaz Rene MARACHE, *La critique litteraire de langue latine et le developpement dugout archai'sant au II-eme siecle de notre ere*, Rennes, 1952, p. 120. Pentru concep iile estetice frontoniene, vezi i R. PICHON, *op. cit.*, p. 715; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 768-769; E. CIZEK, „Fronto i mi carea frontonian ”, *Imperiul*, II, pp. 187-188; E. POPESCU, „Fronto i aticismul arhaizant”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 164-167.
5. A. D. LEEMAN, *op. cit.*, pp. 520-522, a observat c Fronto utilizeaz , dup exemplul lui Salustiu, „muritori”, *mortales*, în loc de oameni, *opes*, cu sensul de putere politic , *facinus*, cu în elesul de „fapt”. Pentru stilul discursului frontonian, vezi i R. PICHON, *op. cit.*, pp. 715-716; E. PARATORE, *op. cit.*, p. 768; E. CIZEK, „Fronto i mi carea frontonian ”, *Imperiul*, II, p. 188; E. POPESCU, „Fronto i aticismul arhaizant”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 166-168.
6. Pentru orient rile fundamentale ale mi c rii frontoniene, vezi R. MARACHE, *op. cit. passim*; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 757-762; E. CIZEK, „Fronto i mi carea frontonian ”, *Imperiul*, II, p. 189; E. POPESCU, „Fronto i aticismul arhaizant”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 168-170. În privin a gramaticilor frontonieni, vezi i E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 770-772.

650

NOTE

7. Pentru via a lui Gellius, vezi mai ales lancu FISCHER, Introducere la Aulus Gellius, *Nop ile atice*, Bucure ti, 1965, pp. XXX-XXXVI i „Aulus Gellius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 173-177; vezi i E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 772-773.
8. lat enun ul lui Gellius: „în tratarea materiei, am urmat ordinea întâmpl toare în care au fost f cute extrasele. C ci, pe m sur ce îmi c dea în mân vreo carte greac sau latin , ori auzeam ceva demn de re inut - indiferent din ce domeniu - notam, f r deosebire i f r plan, tot ce mi se p rea interesant. Mi-am adunat astfel un material ajut tor pentru memorie, un fel de provizie literar , pentru ca atunci când a fi avut nevoie de anumite fapte sau cuvinte, pe care întâmpl tor le-a fi uitat i mi-ar fi lipsit c r ile din care le adunasem, s le pot g si i extrage cu u rin ” (trad. de David Popescu); pentru strategia „literar ” a lui Gellius, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 772-773; Eugen CIZEK, „Aulus Gellius”, *Imperiul*, II, pp. 194-195; I. FISCHER, „Aulus Gellius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 178-182.
9. De aceea, R. PICHON, *op. cit.*, p. 718, exclama: „En passant de Fronton à Aulu-Gelle, on passe de la rhetorique à l'erudition”; pentru problematica gellian , pentru „op iunile” autorului, vezi *ibid.*, pp. 717-721; I. FISCHER, Introducere la Aulus-Gellius, pp. XII-LXVI; „Aulus Gellius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 182-195; i E. CIZEK, „Aulus Gellius”, *Imperiul*, II, pp. 195-196.
10. Cum semnaleaz E. PARATORE, *op. cit.*, p. 773.
11. Rene MARACHE, *Mots nouveaux et mots archaïques chez Fronton et Aulu-Gelle*, Paris-Rennes, 1957, p. 263, consemneaz în textul gellian 67 de arhaisme, 23 de vocabile provenite din limba scriitorilor de la sfâr itul Republicii i 380 de cuvinte noi. Dintre inova iile lexicale ale lui Gellius remarc m *plurifariam*, „de mai multe ori”, *perquam*, „foarte”, *amussim*, „exact”. Pentru limba i scriitura practicate de Aulus Gellius, vezi i I. FISCHER, „Aulus Gellius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 195-199. Pentru „scopul” eforturilor întreprinse de Gellius, vezi I. FISCHER, Introducere la Aulus Gellius, pp. LXVIII-LXXI.
12. E. PARATORE, *op. cit.*, p. 773. Pentru receptarea lui Gellius, vezi mai ales I. FISCHER, Introducere la Aulus Gellius, pp. LXXI-LXXV; „Aulus Gellius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 201 -203.

XXXII. APULEIUS

Via a

Apuleius, care a fost unul dintre ultimii mari scriitori ai antichității latine, a valorificat, până la un anumit punct, experiența acumulată de aticismul arhaizant de sorginte frontonian. Cu toate acestea, opera sa varietate, de valoare artistică incontestabilă, a explorat și alte filoaie ale culturii antice, care beneficia de o atât de lungă și solidă tradiție. Produs caracteristic al interferențelor culturale ale secolului Antoninilor, adevărat exponent al sofisticii prevalente în lumea elenică, a așa cum s-a arătat, Apuleius ilustrează convergența între retorica aticist-arhaizantă latină și experiențele literar-religioase ale culturii grecești¹.

Nu-i cunoaștem în întregime nici numele. Autorul însuși îi spune *Apuleius* (*Apoi.*, 83, 1 și 5, etc). Prenumele Lucius, atribuit lui Apuleius, provine de la numele personajului principal din *Metamorfoze*. Dar narațiunea ia persoana întâi din acest roman nu oferă nici un fel de date certe cu privire la autorul romanului. Alte lucrări comportă însă câteva informații autobiografice. *Madaurensis* sau *Philosophus Platonius*, care însoțesc uneori în manuscrise numele scriitorului, indică locul de origine sau preocupările lui culturale². Apuleius a făcut parte din seria scriitorilor latini din Africa, căci s-a născut la Madaura (azi M'darauih), adică în Algeria actuală, prin 125 d.C. Autorul însuși se considera seminuid sau semigetul (*Apoi.*, 24), dar de fapt aparținea populației municipale romanizate din nordul Africii. Tatăl său fusese înalt magistrat local la Madaura (*Apoi.*, 24). Apuleius a fost un bărbat frumos, cu părul lung și delicat (*Apoi.*, A), generos, chiar risipitor, stăpânit de o curiozitate permanentă. Nu a fost supus la frustrări în cursul copilăriei și adolescenței, încât ne apare ca un autentic extravertit. Mănat de mintea sa iscoditoare, a practicat numeroase meserii și a colindat întreaga lume mediteraneană. Sau, cum s-a spus, s-a manifestat ca un Jean Cocteau *ante litteram*, dublat de un Cagliostro³. Avere considerabilă a familiei sale i-a permis să dobândească o educație umanistică foarte complexă și solidă, grecească dar și latină, la Madaura, Cartagina, Atena și Roma. La Oea (azi Tripoli, în Libia), când avea 30 de ani, s-a căsătorit cu bogata văduvă Pudentilla, mama fostului său coleg de studii, Pontianus. Oupă moartea lui Pontianus, rudele lui și ale primului său al Pudentillei, cu zece ani mai vârstnic decât Apuleius, îi întentează acestuia din urmă un proces, acuzându-l că și-ar fi sedus viitoarea soție prin practici magice. Procesul s-a desfășurat la Sabratha, localitate situată la 100 km. nord-vest de Oea, prin 158 d.C. Apuleius s-a apărut cu strălucire și dușmanii s-au năruit de cauză⁴. După proces, Apuleius s-a stabilit la Cartagina, unde a fost admirat și onorat. Apuleius, care era adept al zeului local Eshmun, echivalat cu Esculap, ca „sacerdot al provinciei”, *sacerdos prouvinciae*, a devenit șef al cultului imperial local și președinte al consiliului provinciei. A murit cândva între 164 și 190 d.C.

652

VIA A

după ce beneficiase de o viață fericită, de îndeplinire a aventurilor și de momente de „suspense”. Dezinvoltura elegantă, un anumit arivism destul de cinic, lipsa de scrupule nu l-au împiedicat să practice magia și să devină un fervent al misteriofilosofiei.

Opera

Facilitatea extravagantă și-a îngăduit lui Apuleius să scrie numeroase lucrări în toate genurile, atât în limba latină, cât și în grecește. Succesele literare de public au încununat reușitele din alte domenii (*Fior.*, 9, 27).

Cele mai multe scrieri apuleiene s-au pierdut. Printre ele se numărau poeme de iubire și imnuri, discursuri, o epitomă istorică și un tratat despre stat (*de republica*), culegeri alcătuite în grecește de anecdote erotice, un al doilea roman și mai multe lucrări de științe naturale, de matematică și de medicină. Căci Apuleius a studiat cu asiduitate și a experimentat atât medicina, cât și fizica, astronomia și matematica (*Apoi.*, 15; 36, 6; *Fior.*, 18, 37). Din vastă iscoditoare creație a acestui poligraf, ni s-au conservat în primul rând mai multe discursuri. Dintre acestea se detașază pledoaria rostită cu prilejul procesului de la Sabratha, adică *Apologia* sau „Despre magie”, *De magia*. Dar și „Floridele”, *Florida*, adică „excerpte” sau „bucete de flori”. Acest titlu traduce de fapt cuvântul grec *Anthologia* și reprezintă o culegere de cuvântări, considerate de autor ca mai reușite. Lui Apuleius i se atribuie și o serie de tratate filosofice, care cuprind: „Despre Platon și învățătura lui”, *De Platone et eius dogmate*, în două cărți, „Despre zeul lui Socrate”, *De deo Socratis*, și „Despre lume”, *De mundo*. În sfârșit, Apuleius a scris, ca principală operă, un roman intitulat „Metamorfozele”, *Metamorphoses*. Nu vom urma însă ordinea cronologică - de altfel relativ și supus unor aprige controverse - ci vom analiza operele apuleiene după criteriul importanței lor.

Floridele și operele filosofice

Floridele constituie aadar o culegere a celor mai frumoase discursuri de aparat, rostite de Apuleius la Cartagina, de altfel calificat de el drept „această cetate foarte sfântă” (*Fior.*, 1). Această antologie nu poate fi datată cu certitudine, însă constituie, probabil, ultima operă a lui Apuleius. Pledează în favoarea acestei date arăluirile autorului la împărății Lucius Verus și Marcus Aurelius. Pe de o parte, *Floridele* reliefează starea de exaltare vanitoasă, la care fusese condus Apuleius de succesele înregistrate la Cartagina. Pe de altă parte, *Floridele* ilustrează faptul că el își rostia cuvântările la teatru (*Fior.*, 5), unde cu puțin timp înainte actorii dăduseră reprezentațiile lor.

Disponem de douăzeci și trei de *Floride*, toate scurte și abundente în idei, curiozități erudite, credințe misteriofilosofice și mai ales în performanțe declamatorii, destul de puțin consistente. Abundă problemele de etică, de istorie naturală, de gramatică și de arheologie. Digresiunile și anecdotele impregnează întregul text al acestor foarte scurte discursuri. După ce se referă la simțul vederii, Apuleius descrie acvila care privește soarele (*Fior.*, 2). Sunt consemnate unele anecdote istorice, precum cele referitoare la Pitagora (*Fior.*, 15) și la Thales (*Fior.*, 18); nu lipsesc fabulele, ca și complimentele adresate magistraților Cartaginei.

653

APULEIUS

Apuleius profesează platonismul, însă stăruie asupra originilor lui pitagoriciene. Aceste conferințe

mondene nu puteau înfrîna sistematic opoziții filosofice, dar scoteau în relief tendințele spre îmbibarea platonismului de un anumit misticism orientalizant. De altfel, Apuleius se referă cu respect la India și la miracolele realizate de fahirii ei (*Fior.*, 6). Predomină, mai ales, virtuozitatea stilistică. Apuleius se comportă ca un pianist pentru care contează mai cu seamă caracterul acrobatic și strălucitor al bucuriilor compuse ori interpretate de el. Abundă frazele foarte lungi, cizelate cu grijă și melodios, înflorate structurate, unde se impun consonanțele iscusite, jocurile de cuvinte, situate la limita calamburului, subtilitățile stilistice și formulele frapante. Exegeza modernă deslușește în aceste construcții savante ale scriiturii amprenta manierismului frontonian și ale construcțiilor artificioase pe care le practica a doua sofistică elenică⁵.

Tratatele filosofice evidențiază clar cum interpretează Apuleius moștenirea platoniciană. Nu-l interesa atât dialectica Academiei, cât aspectul mistic al gândirii lui Platon, ale cărei mituri imagistice explicau matricea cosmosului. De aceea, s-a considerat că Apuleius s-a manifestat ca un exponent al a-numitului platonism mediu. Revelator este tratatul despre zeul, de fapt despre „demonul”, *daimon* în grecește, al lui Socrate. Demonii ar fi niște ființe intermediare între zeitatea supremă și oameni, nemuritori dar sensibili la suferințele umane. Ei ar fi ocrotitori, îngeri pizitori ai oamenilor, pe care îi-ar incita să-și amelioreze moralitatea. Apuleius aspiră deci spre demonologie și conferă discursului său filosofic inflexiuni isiaice, accente tributare interpretării misterice a lumii, într-un stil destul de sofisticat și de înclinat spre virtuozități formale⁶. *Apuleius anunță transformarea în virtutii Academiei în neoplatonism.*

Apologia

Apologia, discursul de apărare al lui Apuleius cu prilejul procesului de la Sabratha, reliefează o scriitură mai puțin specifică strategiei literare privilegiate de autorul său în alte opere. Este însă foarte posibil ca Apuleius să fi remaniat și modificat, în vederea publicării, textul pledoariei efectiv pronunțate cu prilejul procesului. Astfel, nu ținem decât tonul glume, ironia acidă, dezinvoltura elegantă, care caracterizează timbrul discursului, corespund liniei de apărare, adoptate la proces, sau dacă au fost introduse de Apuleius cu prilejul restructurării textului în vederea editării lui. Această restructurare și publicare au putut surveni în iarna anilor 158-159⁷.

În forma sa publicată, *Apologia* cuprinde 103 capitole, îndeobște de dimensiuni reduse. Exordiul, care încorporează primele 3 capitole, denunță manevrele sordide ale lui Sicinius Aemilianus, unchiul lui Pontianus, manevre dirijate împotriva lui Apuleius cu sprijinul celorlalți

654

APOLOGIA

rude ale Pudentillei. De asemenea, Apuleius elogiază pe Claudius Maximus, proconsulul Africii, în fața căruia se desfășura procesul, și subliniază că, de fapt, cauza sa este cea a filosofiei în general: „căci sus în nu apărarea mea, ci chiar cea a filosofiei” (*Apoi.*, 3). În continuare, Apuleius respinge acuzațiile secundare care i se aduceau, implicând frumusețea, „sărăcia” sa, talentul în alcătuirea de versuri, interesul pentru poezii etc. (*Apoi.*, 4-24). Apoi, în restul discursului, Apuleius respinge acuzația principală, adică „acea de practici magice”. Nu este nevoie de practici magice pentru a cunoaște lumea și viața viitoarelor ei, inclusiv pe tii. Insistă asupra problemei căsătoriei și arată că nu este necesar nici un act magic pentru a determina o femeie de 40 de ani să se mărite cu un bărbat mai tânăr decât ea! Concluziile discursului (*Apoi.*, 102-103) resping concentrat și viguros învinuirile pe care i le aducea Aemilianus.

Apuleius se apără energic și reliefează că nu a dorit nici un fel de avere. Pudentilla este stăpân pe averea sa. Excelent psiholog, Apuleius cunoaște bine reacțiile femeilor mature, care, chiar dacă iubesc pasionat, vor să-și constrângă la această. Principala probă a acuzației era o scrisoare, intenționat trunchiată, a Pudentillei către Pontianus. Autorul ia apărarea propriei filosofii, adică a doctrinei platoniciene. Subliniază, însă, filiațiile acesteia cu unele culte orientale și se laudă că s-a inițiat în numeroase rituri sacre. Din nou platonismul emerge ca o misterioasă filosofie. Totodată, Apuleius evocă anumite realități ale Africii romane. Aici existau moșii întinse și bogate, cum era cea a Pudentillei, care posedea 400 de sclavi. „Zestrea” primită de fiica Pudentillei - și care nu reprezenta decât o parte modestă a averii ei - se ridica la 300.000 de sesterii, adică aproape la nivelul censului equestru (*Apoi.*, 93)! Asemenea averi generau competiții și conflicte violente de familie, căci totul se concentrează, în *Apologia*, în jurul succesiunii Pudentillei. De fapt, Apuleius oferă o documentare foarte complexă asupra vieții din provincie. El relevă lipsa de cultură și pretențiile vanitoase ale provincialilor, în termeni care amintesc de *Satyricon*-ul lui Petroniu. Din punct de vedere politic, relevantă apare consemnarea relațiilor dintre guvernatorii de provincie și notabilitățile locale.

Planul discursului respectă structura clasică a pledoariei romane. Argumentarea se realizează clar, parcă într-o voită gradă ascendentă. Totuși, Apuleius pare adesea mai preocupat de efectul tiradelor și segmentelor abordate decât de valențele ansamblului. El recurge frecvent la digresiuni erudite. Pentru cinamicii și îi acuzau că e un „filosof frumos”, el ripostează trecând în revistă filosofii frumoși, Pitagora, Zenon din Veia (*Apoi.*, 4). Incriminarea relativă la versurile sale erotice îi prilejuiește o digresiune asupra poeziei lirice romane, a exponenților ei și a femeilor cântate de aceștia (*Apoi.*, 10-12). Iar acuzația privind poezii declamatoare îl consideră doct asupra medicinei (*Apoi.*, 30-33). Deoarece Aemilianus îl acuzase că scrisese versuri despre prafuri de șalată dinii, *dentifricium*, Apuleius profită că să-l alăture o foarte amuzantă digresiune despre dinii și gura (*Apoi.*, 6-8). În sfârșit, observă că el ar fi fost sărac prilejuiește o tiradă, pe ton foarte paseist, despre condiția modestă și parcimonia vechilor romani și greci (*Apoi.*, 18). Apuleius, ca într-o conferință personală literară, citează versuri ale sale și fragmente din lucrări în proză, pe care le alcătuiască, discută cu judecătorul, polemizează alegru cu Aemilianus, căruia îi se adresează direct, apelează la antiteze,

exclama ii i îndeosebi la

Dup ce arat c „abordez îns i acuza ia de magie", face etimologia termenului de *magia*, care ar proveni din limba per ilor, unde *magus* înseamn „sacerdot". Totu i, a fi sacerdot i a cunoa te riturile i ceremonialul nu echivaleaz cu o crim (*Apoi.*, 25).

APULEIUS

interoga ii retorice. Totu i, de regul , nu se indigneaz i nu utilizeaz patosul i marile mi c ri declamatorii. Privilegiaz umorul zeflemitor, verva sarcastic ori ironia subtil , desf urate împotriva unor ignoran i. Surâde mereu i i ridiculizeaz adversarii, de i practic i un verbiag str lucitor i melodios, în pofida gravit ii problemelor tratate⁸. Totu i, astfel i spune cuvântul înrâurirea exercitat de c tre coala sofi tilor. Piruetele retorice frivole i tiradele sofisticate traduc deprinderile manierismului frontonian, îns scriitura *Apologiei* se învedereaz a fi mai „rodian " decât cele utilizate în alte opere apuleiene. Chiar dac privilegiaz perioade de respira ie mai scurt decât ceie utilizate de clasici, Apuleius utilizeaz caden e ciceroniene. Vocabularul se prezint totu i ca variat. Alterneaz tonul i lexicul solemn i un limbaj suculent, unde nu lipsesc diminutivele de sorginte popular - ca în „tinerei", *adulescentuli*, „b trâioar ", *uetula*, „m ri oar ", *ampliuscula* - termenii cruzi, vulgari - ca „destr b lat", *ganeo* - chiar triviali. Totu i, în general *Apologia* tinde s se apropie de modelele clasice, de inflexiunile clasicizan ilor. *Apologia constituie una dintre ultimele mari testimonii de art oratoric* .

Metamorfozele

Apuleius pare s fi alc tuit dou romane. Astfel, el a scris *Hermagoras*, roman în mai multe c ri i, din care s-au p strat cinci fragmente i o referin a gramaticului Priscianus. Acest roman a avut, probabil, o coloratur filosofic , legat poate de ermetismul epocii.

Capodopera apuleian a fost îns romanul intitulat *Metamorfozele*. De fapt, în manuscrise, titlu s-a pierdut, îns m rturii latine tardive, furnizate de Lactan iu i de Augustin, men ioneaz „unsprezece c ri de metamorfoze", *Metamorphoseon libri undecim*. Numai Fulgentius consemna ca titlu i „M garul de aur", *Asinus aureus* (*Serm. antiq.*, 562-565). Dar Fulgentius înregistra doar subiectul romanului, cel mult un subtitlu, c ci „de aur" ar putea conota n zdr v nia, culoarea i inocen a asinului⁹. Încât autenticul titlu al romanului nu poate fi decât *Metamorfoze*. Unii cercet tori au presupus c *Metamorfozele* ar fi fost redactate când Apuleius era tân r. Îns , deoarece *Metamorfozele* n-au fost consemnate în *Apologia* i, a adar, n-au fost exploatate de adversarii lui Apuleius cu prilejui procesului de la Sabratha, ele trebuie s fi fost alc tuite la sfâr itul vie ii autorului lor, eventual într-o lung perioad de timp¹⁰. *Metamorfozele* comport unsprezece c ri i.

Romanul desf oar itinerarul fantastic al unui tân r numit Lucius. Acesta ajunge în Thessalia, regiune reputat pentru legendele ei fantastice i vr jitorii. Am v zut c i Lucian situase scene de vr jitorie în Thessalia. În ora ul Hypata, Lucius este g zduit de un prieten al familiei, Milo, a c rui so ie, Pamphila, era vr jitoare. Într-o sear , întorcându-se ame it de vin de la Byrrhena, rud a mamei sale, Lucius afl trei matahale care încercau s sparg u a casei lui Milo.

656

METAMORFOZELE

Înfuriat, Lucius le str punge cu sabia. Arestat pentru omucidere a doua zi, Lucius constat , în hohotele de râs ale locuitorilor Hypatei, c cele trei victime ale sale erau... ni te burdufuri, pe care le spintecase. „Procesul" intentat lui Lucius fusese de fapt o petrecere orânduit în cinstea zeului râsului. Ajutat de frumoasa slujnic a Pamphilei, tân ra Photis, Lucius urm re te actele magice ale gazdei sale. Se unge cu o alifie pentru a deveni pas re, ca Pamphila, dar Photis gre e te leacul magic i Lucius este transformat în m gar. Se realizeaz astfel o adev rat regresie a lui Lucius în animalitate. El i p streaz totu i mintea i sensibilitatea de om. În aceea i noapte, este furat de ni te ho i, care îl duc într-o pe ter , unde se afla o tân r fat , Charite. Sclava tâlharilor o consoleaz , povestindu-i mirololantul basm al lui Amor i al Psychei. Tân ra Psyche se îndr gostise de Amor, a c rui so ie devine, dup mai multe peripe ii i în pofida obstruc iei Venerei, mama zeului.

Charite i asinul sunt curând elibera i de Tlepoletus, logodnicul fetei. Dup moartea tragic a tinerilor s i st pâni, asinul Lucius încape succesiv înmânile unui sacerdot al Cybele, care r t cea din loc în loc cu banda lui, unui morar, unui gr dinar, unui soldat, unui cofetar i unui buc tar. Acesta din urm vrea s înveseleasc popula ia Corintului, de fapt ora ul natal al lui Lucius, obligând m garul s se uneasc în public cu o criminal , condamnat la moarte. Zei a Isis îi apare asinului în vis i îi promite eliberarea de condi ia animal înjosoare. Într-adev r, în plin desf urare a s rb torii isiace de la 5 martie, Lucius m nânc „antidotul" împotriva alifiei, care îi fusese fatal , adic o coroan de trandafiri, purtat de marele sacerdot al zei ei. Lucius redobânde te aspectul i condi ia de om i se ini iaz de mai multe ori în misterele zeit ilor Isis i Osiris. Ajuns la Roma, devine sacerdot isiac i avocat pledant în for, pentru a ap ra dreptatea.

Izvoare i modele

Literatura narativ , a a cum am ar tat în alt capitol, beneficia de o destul de solid tradi ie. Apuleius însu i semnalizeaz cititorilor o parte dintre modelele sale, într-o declara ie programatic enun at ca prefa a romanului: „voi încerca s v povestesc aici, adunate la un loc, variate fabule în genul milezian i s încânt urechile voastre binevoitoare cu un murmur pl cut. Dac nu v plectise te s v arunca i ochii pe acest papirus egiptean, scris cu vârful ascu it al unei trestii de pe malurile Nilului, ve i vedea cu uimire f pturi omene ti schimbându- i figura i forma i apoi, printr-o metamorfoz invers , revenind la starea lor de mai înainte" (*Met*, 1,1, trad.de I. Teodorescu). Pe bun dreptate, aceast prefa a fost considerat enigmatic , chiar dac ar fi echivalat cu un dialog surâz tor i mali ios între

romancier și cititor. Într-adevăr, ce vrea să spun aluzia la murmurul plăcut? Dar cea la papirusul egiptean?¹¹. De fapt s-a propus o soluție, pe care însă o vom evoca mai jos. Oricum, Apuleius subliniază vocaia romanescă a discursului său, când se referă la dorința comună tuturor romancierilor antici de a-și desfășura cititorii cu o narație seducătoare. Metamorfoza este înfișată ca esența romanului, în vreme ce semnifică inițial că narația este rapid semnalizată. Trestia egipteană cu vârful ascuțit, printre altele, alude la preocupările de umorist ale romancierului. Totodată, Apuleius pune în evidență foarte clar relațiile romanului cu nuvelistica cândva creată la Milet și chiar cu inserarea unor „fabule” de inspirație mileziană în structura-cadru a operei sale.

657

APULEIUS

Pe când aluzia la metamorfoze trimite la principalul arhetip al romanului, adică la *Metamorfozele* lui Loukios sau Lucius din Patrai.

Într-adevăr, intriga de bază nu a fost inventată de Apuleius. Ea a fost furată de acest Lucius din Patrai, în limba greacă. Romanul lui Lucius nu ni s-a părut, dar eruditul bizantin Photios îl citise. Oricum, *Metamorfozele* lui Lucius din Patrai trebuie să fi comportat dimensiuni mai modeste decât cele ale lui Apuleius. Nu considerăm că trebuie pusă la îndoială existența acestui Lucius din Patrai. În schimb, ni s-a părut micul roman al lui Pseudo-Lucian intitulat *Lucius sau mîgarul*. Însă narația lui Pseudo-Lucian, ce, la rândul său, prelucrase textul lui Lucius din Patrai, din care reînvie aproximativ jumătate, comportă o factură categoric burlescă și foarte laică: asinul își redobândește condiția umană, după ce consumase incidental câțiva trandafiri. De aceea, se poate afirma că Apuleius a amplificat și transformat profund intriga moștenită de la Pseudo-Lucian și Lucius din Patrai, pe care trebuie să-și fi citit cu atenție. Este imposibil ca Pseudo-Lucian să fi scris mai târziu decât Apuleius. Nu numai că Apuleius a încadrat în această intrigă nuvele mileziene, mult mai numeroase decât cele la care recusesse Petroniu, ca și basmul despre Amor și Psyche, însă el a modificat atmosfera generală a discursului relativ la tribulațiile asinului. Căci Apuleius a augmentat și potențat elementele de violență și sadism, i-a crispat personajele și a dramatizat multe dintre episoadele intrigii, încât a fost furat un roman „negru”. De asemenea, Apuleius a introdus valențe retorice. Mai ales el a conferit intrigii o lectură originală, când i-a adăugat cartea a unsprezecea și în general coloratura isiac-platoniciană. Nu este imposibil ca intriga *Metamorfozelor* să fi reflectat un vechi mit egiptean, a cărui semnificație religioasă s-a fost uitată de Lucius din Patrai și mai cu seamă de Pseudo-Lucian, dar recuperată de Apuleius, care o înviesc datorită inițierii lui în cultul isiac.

Oricum, *Metamorfozele* s-au metamorfozat și ele, transformându-se dintr-o narație comică într-un roman inițial și într-o fabulă moralizatoare. Însuși Apuleius atrage atenția asupra caracterului inițial și egiptean al romanului său în prefața mai sus menționată. Cercetătorul italian Piero Scazzoso consideră că această prefață comportă două niveluri de lectură. Obscuritatea enunțului din prefață s-ar datora utilizării unei scriituri esoterice, în virtutea că reia formulele apuleiene ar încorpora două sensuri: unul aparent banal și altul ascuns, destinat inițialilor. Această din urmă ar fi invitația în eleagă caracterul inițial al *Metamorfozelor*, de interpretat în cadrul religiei egiptene, cunoscute de Apuleius la Atena, Corint, Sparta și în lumea romană. Și alți cercetători au relevat că, în prologul romanului, Apuleius maschează caracterul de *opus theologicum*, pe care îl asumă *Metamorfozele*. Sau, altfel spus, romancierul ar releva că a compus un discurs grav și mistic, sub aparențele unui roman burlesc, chiar licențios. Cercetătorul suedez Tomas Högg a observat că Apuleius era mult mai legat de tradiția elenică decât Petroniu. Chiar intriga romanului este mai ales de sorginte greacă. Tipul uman, îndeosebi feminin, al unor personaje descinde câteodată din romanul sentimental grec¹², în orice caz, este foarte limpede că *romanul lui Apuleius include două planuri structurale fundamentale*.

658

BIVALENTA STRUCTURALĂ A METAMORFOZELOR

Bivalenta structurală a *Metamorfozelor*

Enunțul fundamental, cea a aventurilor prin care trece Lucius, este frecvent întrerupt de povestiri anexe, de anecdote, de fapt de nuvele inserate în narația-cadru, potrivit unei tehnici utilizate de poezii epice, îndeosebi de Statius, în *Tebaida*. Căci în intriga principală, din textura lor emerge un amalgam de erotism, sexualitate și magie, violență, grotesc și chiar macabru, care contrastează în chip revelator cu finalul luminos al *Metamorfozelor*. Anumiți cercetători au numărat 18 nuvele mileziene încadrate în narația principală¹³. Unele dintre ele, ca nuvela fierarului în elat de nevastă (*Met*, 9, 5-7) sunt manifest mileziene*. De altfel, în ciuda autonomiei lor, nuvelele mileziene îndeplinesc, față de intriga principală, o funcție coordonatoare și comentatoare. De asemenea, Apuleius a inserat, în povestea despre Amor și Psyche, elemente de basm popular, iar, în alte pasaje, tipare datorate povestirilor din Africa de Nord și din Egipt. Unele secvențe din *Metamorfoze* conțin referințe la anumite rituri sau chiar mituri egiptene. Însă toate aceste împrumuturi din diverse modele au fost organic asimilate unei enunțuri romane tipice, care se constituie sub impactul bivalenței structurale, practic traduse într-o formă de roman de aventuri, bogat în detalii realiste, cu toate că impregnat de un evident simbolism

misteriofilosofic.

Într-adevăr, structura generativă a discursului apuleian rezidă într-o dezbatere isiacă și platoniciană asupra condiției umane, în contextul unui stil de viață adecvat comandamentelor statornice de zei egiptean. Opiniunea filosofică nu mai aderă strâns, ca în *Satyricon*, la aventurile străbătute de personajele romanului. Aceste aventuri sunt semnalizate de însuși Apuleius drept un caz-limită, drept încercări emoționante, pe care le înzestrează cu funcțiile inițierii mistice. Marele sacerdot isiac se adresează lui Lucius în felul următor, spre sfârșitul romanului: „după atât de multe felurite încercări, după atâtea lovituri grele ale Soartei, după toate îngrozitoarele furtuni, care te-au aruncat încoace și încolo, în sfârșit, Lucius, ai ajuns în portul odihnei și la altarul îndurării. Nici năsterea ta, nici înalta-ți poziție socială, nici chiar această înverșur prin care te distingi, nu și-au fost de nici un folos, ci, pornind pe drumul alunecos al unei tinereți înflăcărate și aruncându-te în plămăci nedemne de un om liber, ai plătit scump o curiozitate fatală. Dar, în sfârșit, oarbă soartă, urmărindu-te cu cele mai groaznice primejdii, te-a condus, fărâșirea, prin chiar excesul rătăcirii sale, la această sfântă fericire” (*Met*, 11, 16, trad. de I. Teodorescu). Aceste rânduri reliefează nu numai caracterul inițiat al în această născut, un fierar este pe punctul să-l surprindă soția cu un iubit al ei. Acesta din urmă se prezintă ca un cârmător al unui butoi, pe care fierarul voia să-l vândă. Apoi, în vreme ce fierarul se vâra în butoi și îl repară cu multă trudă, la cererea pretinsului cârmător, cei doi iubiți se îndrăgesc în voie. Ei se prefac că-și arată din exterior so ului în elat cum se me terească butoiul.

659

APULEIUS

Metamorfozelor, atrage gândul atenția asupra încercărilor, probelor suportate de Lucius, ci și vocația redemptorie a romanului. Aproape simetric, la începutul discursului său, Lucius însuși pusese în lumină bivalența structurală și intențională a romanului, după ce narase aventurile lui Socrates și Aristomenes; el deschisese calea oricărei interpretări mistice, când recuzase scepticismul unui alt drum și declarase: „eu cred că nimic nu este imposibil în lumea asta și că totul se întâmplă așa cum a hotărât destinul: fiindcă mie, ție, tuturor oamenilor ni se întâmplă multe lucruri ciudate și aproape nefirești, pe care, dacă le-am povesti unui ignorant, acela nu le-ar crede” (*Met*, 1, 20, trad. de I. Teodorescu).

Astfel, semnificativă amuzantă, frivolă și captivantă a tribulațiilor înfruntate de personajele *Metamorfozelor* se subordonează celei transcendente. Căltoria lui Lucius asumă o semnificație inițiată și depășește limitele cotidianului, întrucât se îndreaptă spre transcendență. Trandafirul devine obiectul unei căutări anxioase. Lucius dobândește în final liniștea și pacea, triumfând asupra destinului său (*Met*, 11, 2 și 15) și din antierou devine erou, care renaște nu numai pe plan concret, scapând de condiția subumană a mgarului, ci și pe plan spiritual (*Met*, 11, 16). Este adevărat că probele inițiatice, la care fusese supus, demonstrează natura viguroasă, de „demon”, *daimon*, a lui Lucius. Afinitățile cu preocupările demonologice, ilustrate de tratatele filosofice apuleiene, se impun parcă de la sine. Totodată, se evidențiază astfel și platonismul fundamental al operei ideologice a romancierului. De altfel gustul lui pentru simbol (în literatura universală, trandafirul a primit adesea valori simbolice), pentru alegorii și transfigurări, antinomiile aparent - esențial, vizibil - ascuns, pot fi conexate platonismului. Doctrinile pitagoreice și chiar platoniciane considerau că sufletul, pentru a se purifica, trebuie să treacă prin corpul anumitor animale. Desigur, platonismul mediu al lui Apuleius se diferențiază clar de optica asumată de alii adepți ai Academiei, precum Carneade și chiar Favorinus, contemporan cu romancierul. În fond, acest platonism se înrudea cu cel preconizat, în primele decenii ale secolului al II-lea d.C., de către scriitorul grec Plutarh din Cheronea. Lucius, naratorul romanului, afirmă, la începutul *Metamorfozelor*, că se înrudea, prin mama sa, cu Plutarh (*Met*, 1, 2).

Platonismul apuleian a fost așadar un platonism mediu, de fapt mistic și isiac. Dacă împărțim Julian va deveni, două secole mai târziu, marele platonician mitraic al Romei, Apuleius s-a înfățișat ca un remarcabil platonician isiac. Deși, firește, împletirea strânsă între platonismul mediu și isianism în *Metamorfoze* nu presupune coincidență lor. Zei a, care îl salvează pe Lucius, este conceput de romancier ca o divinitate supremă, multiplicat într-o pluralitate de expresii. Ea este tipul uniform al zeilor și zeelor, echivalent cu Cybele, Minerva, Ceres, Juno, Diana, Proserpina, Hecate, Venus, Bellona (*Met*, 11, 5). O adevărată aretologie isiacă se înfiripă în *Metamorfoze*. Fervoarea isiacă îl determină pe romancier să evidențieze că Isis dobândește prioritate absolută

660

BIVALENȚA STRUCTURALĂ A METAMORFOZELOR

față de orice altă divinitate. În rugăciunea care succede inițierii sale, Lucius afirmă categoric superioritatea zeilor egipteni asupra zeilor tradiționali din Olimp și din infern: „Zeii din Olimp te cinstesc, iar cei din Infern te respect; tu dai universului mișcare și de rotație, soarelui lumina sa, tu cârmuiești lumea și calci în picioare Tartarul” (*Met*, 11, 25, trad. de I. Teodorescu). Accentele mistico-isiace rezultă foarte explicit din cartea a unsprezecea, calificată drept „cartea lui Isis”. Dar ele nu se limitează la sfârșitul romanului. Cititorul este adesea avertizat că etimonul romanului implică

adeziunea la isianism. O nuvelă din cartea a doua pune în relief faptele sacerdotului egiptean Zatchlas și ale zeiței pe care o slujea, adică tocmai Isis. În perspectiva isiaco-egipteană, mîgarul era închipuit ca un simbol al rîului moral și al pînăului. Pentru el, zeul Seth-Thyphon - fratele perfid și nemernic al lui Osiris, soțul Isis - se încarna, potrivit miturilor egiptene, într-un mîgar. Și, de fapt, tocmai într-un mîgar roșu. Epitetul de *aureus*, „de aur”, consemnat de titlul romanului, conotează, între altele, și degradarea lui Lucius, obligat să asume chipul lui Seth. Metamorfoza în asin este o transpunere romanescă a unui rit iniatic, în cursul căruia se simula o astfel de transformare. Oricum, *aureus* este un epitet ambiguu, care ilustrează atât aspirațiile formelor regresive spre condiția animală, cât și înzestrarea spre lumină și spre cunoașterea desvîrșită. La sfârșitul cărții, îl vedem pe Lucius întâlnind, după ce cumpărășe pe tîla piață, un prieten care era magistrat municipal în Hypata. Dar când află prețul plătit de Lucius pe niște pești de calitate inferioară, acest magistrat ordonă ca peștii să fie aruncați în pîlcă în picioare (*Met*, 1, 24-25). Însă, în mitologia egipteană, Osiris fusese sfârtecat în bucăți de către Seth și aruncat în mare, unde peștii îl devoraseră parțial. Încât, în ritualul isiac, această formă de pedeapsă prin călcarea pe țîle în picioare. De aceea, scena petrecută la piață constituie o transpunere a acestui rit. Obligația secretului în jurul ritualurilor isiace l-a determinat pe romancier să nu facă explicit aluzie la acest obicei religios egiptean, pe care însă inițiații în isianism îl puteau recunoaște lesne. În sfârșit, nu întâmplător *Metamorfozele* conțin unsprezece cărți. Sub incidența filosofiei neopitagoriciene, în teologia egipteană se formase o aritmetică mistică, potrivit căreia numărul unsprezece era simbolul geniului rebel, adică al lui Seth-Thyphon. Astfel, Apuleius atrage atenția iniților asupra destinului atribuit lui Lucius, sub egida provizorie a geniului egiptean răzvrătit. De altfel inițierea în isianism se realiza în a unsprezecea zi, după zece zile de pregătiri intense. Dar și *Metamorfozele* comportă zece cărți, care pregătesc încununarea aventurilor romanești în cartea a unsprezecea. De aceea întregul roman asumă o semnificație isiacă profundă, care se cerea decodificată. De altminteri, Apuleius intervine direct în roman pentru a sublinia că adeziunea la platonismul isiac îi aparține lui, scriitorului, și nu personajului său principal. El destrămă esența realizată prin narațiunea la persoana întâi când, după ce la începutul *Metamorfozelor*, Lucius se prezentase ca un tânăr

661

APULEIUS

negustor grec, nedibaci în mînuirea limbii latine, în finalul romanului, adică în secvențele cele mai mistico-isiace, să se proclame originar din Madaura și avocat experimentat (*Met*., 11, 27 și 30 fa. de 1, 1). Totuși, cine altul decât însuși Apuleius putea fi omul din Madaura, *Madaurensis*? Joel Thomas arată că Lucius este supus unei dezintegrări teribile, dar preliminară reconstrucției lui ontologice. Desigur, adăugăm noi, în postura lui Apuleius însuși¹⁴.

Similar se poate decodifica și sensul alegoric încorporat de basmul aventurilor pe care le întâmpină Amor și Psyche. *Situat chiar în centrul romanului, acest basm constituie un fel de „digest” al semnificațiilor Metamorfozelor*. El condensează mesajul romancierului, sensurile lui misteriofilosofice, inițiatice și redemptorii. Chiar numele protagoniștilor acestui veritabil mit sunt foarte relevante. Psyche, adică Sufletul (în limba greacă), caută insistent Amor, adică iubirea, dobândind-o numai după numeroase tribulații, încercări și inițieri. Este vorba de o adevărată „odisee” a sufletului omenesc, care implică în mod cert o grilă de lectură platoniciană și isiacă. Psyche simbolizează deci sufletul omenesc, desprins prin încarnare, după opinia platonicienilor, de lumea esențelor, pe care simțea nevoia de a o regăsi. Teoria platoniciană a dragostei, ascensiunea sufletului până la apoteoză pot fi lesne desluite în acest basm mitic.

Reflecțiile lui Platon asupra sufletului se regăsesc în textura acestui basm, unde interferează motivele povestirii populare (fiica de rege și surorile rele, îndrăgostitul care dispare când își descoperă adevărata formă etc), scenele burlești din romanul comic și tiparele romanești sentimentale (separarea iubiților, frumusețea excepțională a Psychei, ce amintește de cea a eroinelor alcătuite de romancierii greci, fidelitatea acestui personaj față de partener). S-a arătat că basmul lui Apuleius constituie o proiectare mitică a aventurilor lui Lucius. Între cărțile hîrțite basmului și cartea finală a *Metamorfozelor* există o manifestare înrudire pe plan semantic. Pe de altă parte, încercările și muncile prestabilite care îi sunt impuse Psychei sunt analoage inițierilor redemptorii ale isiacilor. Venus îi spune limpede tinerei fete că aceasta, o servitoare slută, își dobândește iubii numai datorită hîrniciei și că o va pune la încercare, ca să vadă ce poate efectiv să vîră (*Met*, 6, 10). Și, ca și Lucius, Psyche nu poate triumfa decât cu sprijinul unei intervenții supranaturale. Pentru că, în definitiv, Psyche nu este decât un alt Lucius, mai delicat și mai mitic. Numai la capătul unui lung parcurs, Psyche, ca și Lucius, se eliberează de o condiție ancilară și înjositoare, ca să triumfe definitiv. „Odiseea” Psychei condensează „odiseea” lui Lucius. Metamorfozele, inițierile o apropie pe Psyche de Lucius. Ambii își manifestă natura viguroasă de „demon”, *daimon*, cu prilejul încercărilor suferite. Dacă Isis îi promite lui

Lucius fericirea constant (*Met.*, 11,6), Iupiter o declarase pe Psyche, că s-a torit cu Amor, nemuritoare (*Met.*, 6, 22), după ce îi întinse o cupă cu ambrozii. Ambele personaje, Psyche și Lucius, au lansat o sfidare zeilor, când au atestat o curiozitate devorantă, impenetrabilă. Însă, pe parcursul

662

BIVALENTA STRUCTURALĂ A METAMORFOZEI

deosebit al probelor la care au fost supuși, această curiozitate a devenit tenacitate purificatoare, iluminată de revelația adevărului, de apetența cunoașterii esențelor și a experimentului exhaustiv. Cei doi „demoni” se înrudescesc și adăugă pe multiple planuri. S-a atras atenția asupra similitudinii evidente între rugăciunea adresată de Asin Lunii, numită de el Proserpina triformă, și demersul pe care îl întreprinde Psyche pe lângă aceeași divinitate¹⁵. Deosebit de semnificativ nu se pare însă următorul fenomen: în vreme ce Petroniu și romancierii greci abandonau aproape programatic limbajul miturilor și simbolurilor în favoarea celui al semnelor, Apuleius, pornind tot de la textura semnelor, de la nivelul cotidianului, recuperează mitul și alegoria. Astfel, Apuleius operează o inovație absolută în istoria romanului, prefigurând experiențe foarte moderne.

Desigur, ca și în *Satyricon* - ba chiar în modalități considerabil mai manifeste - eroii apuleieni caută un cod de viață. Căci, spre deosebire de romanele grecești, *Metamorfozele* constituie un roman al căutării, un „roman recherche”. Dar, altfel decât personajele lui Petroniu, „demonii” platonicieni din *Metamorfoze*, adică Lucius și Psyche, depășesc realitatea ambiantă și se autodepășesc. În pofida fascinației încercate de Apuleius față de teurgii orientale, față de misticismul egiptean, în pofida vanității și arivismului care l-au caracterizat ca om, el predică o morală a efortului propriu și a purității etice. „Demonii” și cei ce ar urma să-i imite ajung „deopotrivă cu zeii”¹⁶, ridicându-se deasupra implorării umile a binefacerilor divinităților, chiar dacă acestea îi sprijiniseră în cursul penibilului lor itinerar spiritual.

Firește, însă, că eroii apuleieni sunt personaje romanești. S-a arătat că ei apar în viața unei umanități „medii”, întrucât tind concomitent spre o condiție regresivă și spre sublimare, spre deriziune și spre sublim. Aceste personaje sunt ființe, care evoluează într-un peisaj problematizat, bântuit de o criză a valorilor, transgresat în *Metamorfoze*, datorită mitului și misteriofilosofiei. Mult timp, „demonii” Lucius și Psyche sunt marginalizați într-un univers ostil lor, adevărată vale a lacrimilor. Lucius, evidențiază cercetătorul francez Joel Thomas, începe prin a căuta soluția facilă, calea cea mai scurtă care să-l scutească de peripeții prea lungi. Dar el este „vampirizat” într-un univers paralel, populat de forme necunoscute lui¹⁷. Oricum, ca și Petroniu, autorul *Metamorfozelor realizează o anchetă asupra condiției umane*, ispitit de pasiunea unor aventuri, care nu sunt totdeauna spirituale.

Căci primul nivel de lectură oferit de *Metamorfoze* se realizează între limitele narării unor aventuri care implică un plan „realist”, o structură simplă, am spune de suprafață. Am arătat că acest plan „realist” sau „expresionist” se detașează de cel misteriofilosofic. Altfel decât în *Satyricon*, se creează o tensiune între structura de factură pitorească, de obediență mileziană, a aventurilor narate, și infrastructura misteriofilosofică¹⁸. Desigur, însă, că aventurile cu valoare iniatică, desfășurate pe firul romanului, sunt foarte importante, căci altfel sensul ocult al discursului apuleian nu ar afla materia în

663

APULEIUS

care se încarnează. De altfel aceste peripeții au loc într-un context istoric bine conturat.

Aventurile picarești prin care trec Lucius și alte personaje ale *Metamorfozelor*, inclusiv Psyche, implică anumite „realități”, anumite realități foarte palpabile ale secolului al II-lea d.C.¹⁹. Itinerarul lui Lucius străbate Grecia pitorească a acestui veac și Apuleius atestă o bună cunoaștere a Thesaliilor timpului. Îndeobște ficțiunea *Metamorfozelor* comportă o documentație interesantă asupra întregii societăți a secolului al II-lea d.C. Într-o suită de scenarii, Lucius intră în contact cu oameni din toate categoriile sociale, bogăți și săraci, magistrați și negustori, răniți și escroci, bandiți și vagabonzi. Emergă aspecte ale vieții economice, coordonatele micului comerț (*Met.*, 1, 5), procesele inflaționiste (*Met.*, 1, 24-25; 11, 28). Timbrul satiric însoțește adesea consemnarea realităților vremii. El este potențat în ultimele cărți ale romanului, când itinerarul iniatic al lui Lucius se precipită spre final. Fără a consemna peisajul social cu minuțioasă cândva atestată de Petroniu, fără a realiza o adevărată frescă a moravurilor, autorul *Metamorfozelor* reprobă diverse aspecte ale injustițiilor timpului. Comportarea sacerdotilor rătăcitori ai zeilor Atargatis provoacă indignarea marelui, care încearcă zadarnic să stărnească mânia populației, strigând „cetățeni”, *quirites* (*Met.*, 8, 29). Nu lipsesc nici satiricele îndreptate împotriva cretinismului (*Met.*, 9, 14). Prin intermediul personajului narator, Apuleius pare a vădi compasiune față de viața înspăimântătoare a sclavilor care lucrau în mori (*Met.*, 9, 12), după ce figurase pedeapsa cumplită aplicată unui sclav de către stăpânul lui: condamnatul este legat de un smochin uscat și uns cu miere, astfel încât furnicile să-l devoreze lent (*Met.*, 8, 22).

Violența, cruzimea rafinată ori brutală se impun deci adesea în această „vale a plângerilor”, parcurs de marele Lucius. Desigur, ele sunt necesare evidențierii caracterului redemptoriu și iniatic al itinerarului atribuit lui Lucius, însă implică fenomene foarte concrete ale desfășurării lor din acest roman¹⁹. Nu este mai puțin adevărat că Apuleius pare a încerca o fascinație față de viciu, pe care îl condamnă cu asprime din punct de vedere teoretic, deși îl practicase foarte probabil și el, cum am semnalat mai sus. În acest mod, Apuleius scrie o adevărată romană, analoagă, într-un anumit sens, riei comediei sau riei eposului.

Strategia literară în *Metamorfoze*

S-a arătat cu sagacitate că Apuleius pare a fi obsedat de două teme, cea a violenței și cea a răutăților umane, impuse într-un discurs care excelează prin propensiunea față de amănuntul precis și pitoresc²⁰. Desigur, tonul tragic alternează cu umorul și ironia incisivă, caricatura sau parodia cu tirada retorică

" Astfel, intrigă basmului mitic face aluzie la formele romane de căsătorie și divorț (*Met*, 5, 26; 6, 24), ca și la statutul sclavilor, la urmărirea celor fugari (*Met*, 5, 31; 6, 4), dar și la adoptarea unora dintre ei, care presupunea eliberarea lor automat (*Met*, 5, 29). Sunt invocate legi romane ale vremii (*Met*, 6, 9 și 22). Statul zeilor funcționează după modelul senatului roman (*Met*, 6, 23). Încât, în ciuda caracterului său alegoric, basmul despre Amor și Psyche recuză culoarea locală.

664

STRATEGIA LITERARĂ ÎN METAMORFOZE

În scenariile dramatice. Totuși, violența și cruzimea, gustul pentru macabru par să prevaleze în discursul romanesc al lui Apuleius. Strategia literară a *Metamorfozelor* exploatează intens bogatele filoaie ale expresionismului italic. Obsesia morții atroce se strecoară în numeroase episoade romanești. Nu este oare adevărat că aproape toate personajele apuleiene, oameni ca și animale, se dovedesc a fi funciarmente perverse, sub impactul unui comportament sadic? Am menționat mai sus pedeapsa crudă, care este impusă unui sclav devorat de furnici, însă și măgarul Lucius trebuie să suporte adesea torturi deosebit de sadice, pe care i le aplică diverși oameni. Violențele brutale sau mai rafinate, în orice caz traumatizante, și îndeobște fantasmelor scriitorului debutează totuși frecvent spre grotesc. Unele efecte melodramatice iesează în răs, în burlescul de variate nuanțe, mai ales pînă de cruzimea amară, mai sus menționată. Măgarul Lucius vrea să se sinucidă, dar grădinarul îl împiedică să consume leandrii otrăvitori și îl ciomăgește sânguinos (*Met*, 4, 2-3).

Pe de altă parte, dacă în textura romanului tragicul se împletește cu farsa, seriosul cu frivolitatea, delicate ea cu trivialitatea, realul, adesea foarte autentic, cum am arătat, se îmbină cu fantasticul. Cu judiciozitate, s-a susținut că Apuleius a fost unul dintre pionierii literaturii fantastice. Al fantasticului închipuit ca zonă de ambiguitate, de incertitudine între explicația naturală și cea supranaturală a fenomenelor. După părerea noastră, chiar substanța esențială a romanului este impregnată de fantastic, de metamorfozele prin care trece Lucius sunt revelate de Apuleius drept certitudini. Adesea, în trama aventurilor lui Lucius, fantasticul irupe în real. De asemenea, unele dintre nuvelele încadrate în narațiunea de bază, „Rahmenerzählung”, cum spun cercetătorii germani, „la narrazione comice”, în italiană, sunt investite cu pregnanță valențială ale fantasticului. Nu ne referim doar la basmul mitic din centrul romanului, ci și la alte povestiri relatate în cursul desfășurării intrigii. Astfel, este menționată în acest sens nuvela privitoare la practicile magice pe care o prezintă Aristomenes, tovarăș de călătorie al lui Lucius. Acesta arată cum, într-o noapte petrecută la un han, niște vrăjitoare au provocat moartea unuia dintre prietenii săi. Însă când prietenul, adică Socrates, a apărut a doua zi de dimineață în viață, Aristomenes a crezut că avusese doar un coșmar. Curând și-a dat totuși seama că Socrates nu era decât un mort viu, un fel de fantomă, și l-a îngropat (*Met*, 1, 5-19).

Supranaturalul pînă trunsesese astfel în viața lui Aristomenes. Cu toate acestea, anterior, însuși Lucius povestise pe scurt anumite scamatorii excepționale, inclusiv înghițitul de săbii și sulile scoase prin ceafă (*Met*, 1, 4). Și, cum am constatat mai sus, după încheierea povestirii lui Aristomenes, Lucius declară că nimic nu i se pare imposibil. Asemenea episoade și multe altele comportă densitate și tensiune narativă remarcabilă, implică momente de „suspense”, de schimbare rapidă, bogat în multiplicitate reverberații, a situațiilor figurate. De aceea, s-a spus că *Metamorfozele* sunt una dintre puținele opere

665

APULEIUS

ale antichității care se pot citi ca un roman poliist palpitant, ca una dintre cărțile lui Simenon sau Chase²¹. În orice caz, Apuleius este unul dintre marii maeștri ai fanteziei tensiunii narative captivante. Totodată, Apuleius se învederează a fi un iscusit psiholog. Ca și autorul *Satyricon-ului*, el operează cu tehnica autobiografiei fictive, cu narațiunea la persoana întâi, „Ich-Erzählung”. De altfel s-a arătat că și în romanul din care nu s-au păstrat decât cinci fragmente, adică *Hermagoras*, al cărui titlu trimite la un cunoscut roman al secolului al II-lea d.C., personajul principal se aseamăna probabil cu Encolpius și chiar cu Agamemnon. De asemenea, în *Metamorfoze*, Apuleius utilizează procedura galeriei de portrete. Diferitele personaje întâlnite de naratorul Lucius apar îndeobște într-un singur episod, pentru a ieși apoi din scenă. Numai naratorul este prezent de la un capăt la celălalt, asigurând unitatea întregii intrigii. Deși naratorul și personaj simbolic, Lucius dispune de o largă autonomie, se revelează dinamic și complex structurat. Sunt explorate chiar și zonele liminare ale subconștientului său. Când măgarul este constrâns la o aventură sexuală cu o femeie vicioasă, cum am arătat mai sus, conștientul a se opune, însă tentația se vede că este puternică, deoarece instinctul o obnubilează (*Met*, 10, 19-22). Pe parcursul intrigii, psihologia sa se îmbogățește considerabil, ceea ce inițial se manifestase ca un tânăr vesel, curios și îndoielnic, avid de desfășurări. Devenit asin, el este ambiguu, pentru că își pînă strează, cum am remarcat, mințile omenească. Am răciunea, ironia, compasiunea față de cei nepăsători, indignarea față de faptele reprobabile emergent adesea în cursul tribulațiilor suportate de el. În final, el se

converte te din antierou în erou des vârit; însă amintim că astfel masca de narator cade și Apuleius se substituie lui Lucius. Când prive te Psyche, din punct de vedere psihologic, ea avansează între limitele acelor parametri. S-ar spune că Apuleius preconizează fervent teza evoluției caracterelor. Însă este adevărat că această evoluție constituie lotul eroilor „demonici” și că se desfășoară sub semnul inițierii platoniciano-isiace. Personajele episodice sunt și ele foarte pregnante și interesante portretizate, inclusiv cele din nuvele: Aristomenes, Socrates, Philebus, Amor, surorile Psychei, însă și Photis. Ele creionează contururile unei lumi de vocație picarescă. Dacă metamorfoza lui Lucius în mîgar simbolizează alienarea esenței umane, alte alienări minore survin în cursul desfășurării intrigii și complicațiilor ei.

Talentul narativ excepțional al lui Apuleius unifică totul într-un ansamblu concomitent foarte divers și coerent. Cum am arătat, Apuleius îi extrage materia intrigii și chiar a nuvelor din cele mai diferite surse: nararea tribulațiilor mîgarului Lucius este întreruptă de povestiri ale aventurilor altor personaje atribuite fie naratorului însuși, fie diferitelor ființe care intervin în desfășurarea tramei romanului. Dar romancierul tie să mînuiască abil acest discurs „pe sertare”, unde abundă unitățile narrative autonome, fără să altereze forma unificatoare a ansamblului. De altfel tehnica încadrării acestor unități narrative

666

STRATEGIA LITERARĂ ÎN METAMORFOZE

autonome se combină fericit cu cea a înțirii aventurilor încercate de Lucius, întrucât se succed rapid episoade cum sunt cel al luptei cu burdufurile, al metamorfozei lui Lucius în mîgar, al aventurilor din vizuina tâlharilor etc. Totodată, Apuleius nu scindează pe paliere, caracteristice unor personaje deosebite, desfășurarea aventurilor lui Lucius. Totuși, în cea mai importantă poveste relatată, cea a aventurilor încercate de Amor și de Psyche, narația se diferențiază pe paliere, întocmai ca în romanele grecești. Astfel, se separă între ele palierele celor doi protagoniști; însă intervin și alte paliere, precum cel al Venerei și chiar al surorilor Psychei. După ce aceste paliere se apropie între ele și se unesc efemer, sfârșesc, în final, prin a se reuni definitiv. În vreme ce aventurile Charitei, frumoasa răpită de tâlhari, se grupează de asemenea pe paliere, la a adăra, națtere un lanț întreg de scenarii narrative, care presară itinerarul romanesc.

Minuția compozițională apuleiană amalgamează narația fluent, palpitant, cu descrierile elegante, de evidentă inspirație sofisticată. Asemenea descrierile, de multe ori suave, excelează totuși prin plasticitate, prin preocuparea constantă față de aspectul exterior al obiectelor și al gesturilor umane, prin picturalitatea imagistică. Edificatoare apare descrierea grupurilor sculpturale din locuința a Byrrhenei (*Met*, 2, 4). Deosebit de rafinat, chiar sofisticat, este descrierea palatului construit de Amor pentru Psyche, în care romancierul comentează entuziasmat mirolantele detalii consemnate: „... tavanul, înbrăcat în tîbii artistice sculptate în filde și în lemn de lămăie, era sprijinit de coloane de aur. Toți pereții erau în întregime acoperiți cu basoreliefuri în argint, reprezentând animale sîlbatiche și domestice, care păreau că se mișcă și vin spre tine, când intri în untru. Numai un muritor de un talent cu totul extraordinar, ba chiar un semizeu sau mai curînd un zeu a putut sîdea atîta aparență de viață acestor animale, pe o atîta de mare suprafață de argint, cu finețea unei arte atîta de desvîrșite. Pardoseala însăși era un mozaic de pietre prețioase de toate culorile, țesute în mii de mici buci și potrivite în așa fel una lângă alta încît înfățișau cele mai variate picturi. Fericiți, de o mie de ori fericiți, cei care calcă pe diamante și mîrgăritare! Și celelalte încperi ale acestui vast și mare edificiu de asemenea erau de o bogăție ce nu se poate preui” (*Met*, 5, 1-2, trad. de I. Teodorescu). I se întîmplă de asemenea lui Apuleius să descrie migălos, prin intermediul lui Lucius, dansuri și o pantomimă (*Met*, 10, 29-32). Există însă și descrierile brutale, de sorginte expresionistă, cum ar fi cea a cortegiului urlător și sângeros al sacerdoților zeiței Atargatis (*Met*, 8, 27-28).

Digresiunile pedante, de manifestă inspirație sofisticată, nu lipsesc în roman. În legătură cu frumoasa tinere Photis, Lucius se lansează într-o lungă discuție asupra părului femeilor (*Măt*, 2, 8-9). Cum am văzut din pasajul reprodus mai sus, exclamările, glosele naratorului, tiradele retorice apar frecvent în *Metamorfoze*. Spre deosebire de Petroniu, Apuleius nu adoptă o atitudine antiretorică: el recuperează tenta retorică, după cum recuperează și mitul. În

667

APULEIUS

-

relația cu inflexiunile retorice, Apuleius practică și tehnica monologului interior. Nu numai mîgarul discută cu sine însuși, însă și alte personaje, inclusiv zeița Venus, în cadrul basmului, reacționează printr-un monolog interior, când constată că oamenii îi preferă pe Psyche (*Met*, 4, 30). Acest monolog precede cauza ori mîcar pretextul intrigii complicate a basmului mitic. Dialogurile între personaje se desfășoară într-un ritm alegeru, sub semnul dinamismului și al veridicității psihologice. Nu lipsește nici tehnica racursului, menită să ea dinamizării acțiunii, fîuririi cadențelor ei palpitante. Parodiile eposului,

mitologiei, istoriografiei creează o coloratură umoristică subtilă. Lupta mîgarului cu bătrîna din vizuina tîlharilor, care este tîrât în rîn nu de un taur, ci de un asin (*Met*, 6, 27), parodiază episoade mitologice în limbajul epic. Cearta dintre cei doi fraţi bucurîrî, pricinuit de furtul agurii secrete ale asinului (*Met*, 10, 14), comportîrî referinţe parodice la legenda şi rivalităţile Atriziilor. Iar cînd ucide, mînios, burdufurile, Lucius se asemuieşte singur cu Heracle (*Met*, 2, 32)²². *Discursul romanesc se transformă astfel într-un spectacol magnific*.

Talentul captivant al lui Apuleius sudează toate aceste elemente atît de diverse. Romancierul variază cu agilitate acrobatică registrele stilistice. Chiar în desfăşurarea suavului basm despre Amor şi Psyche, Apuleius introduce valenţe expresioniste. Zeiţa Venus se întoarce „îmbătat” de la un ospăţ, *uino madens* (*Met*, 6, 11), în vreme ce Iupiter se comportă ca un bătrîn lubric cînd îi cere lui Amor-Cupidon să-şi facă rost de o frumoasă adolescentă pămînteană, cărîr sîplat pentru ajutorul dat căsătoriei lui cu Psyche (*Met*, 6, 22).

Scriitura *Metamorfozelor*

Fascinaia exercitată de către discursul romanesc apuleian se realizează în parte şi datorită scriiturii excepţional de variate, de bogate în multiple reverberaţii. Combinări mistificate semnificative ale alegorice, misteriofilosofice, cu viziunea carnavalescă a realităţilor epocii, cu valenţele unui spectacol atît de eteroclit, îi corespunde un limbaj foarte diversificat, de o pregnanţă şi o pertinenţă uluitoare. Desigur prevalează exprimarea în stil direct şi în fraze relativ scurte, ca în *Satyricon*-ul lui Petroniu. Cu toate că se declarase rău cunoscător de limbă rafinată (*Met*, 1, 1), Apuleius prospectează cu o abilitate stupefiantă filioanele cele mai bogate ale limbii latine. Fantasia insolită, exuberantă, a romancierului se traduce în interferenţa valenţelor limbii celei mai înalte cu elemente de exprimare colocalizate. Abundă construcţiile retorice, corelate orientărilor asumate de cea de-a doua sofistică, legăturile sintactice şi valorile semantice surprinzătoare, schimbarea obsesivă a subiectului în propoziţii, tonul emfatic, utilizarea insistentă a arhaismelor, ca şi a termenilor abstracti, a vulgarismelor, neologismelor, vocabulelor şi conotaţiilor poetice, a termenilor şi expresiilor ironice. Limbajul diferă în funcţie de personajele care îl utilizează,

668

SCRIITURA METAMORFOZELOR

dar mai ales în relaţie cu situaţiile evocate. Scriitura basmului se diferenţiază net de cea a restului textului, printr-o simplitate şi o graţie deosebită, printr-o claritate foarte cristalină, unde se impun cadenele clasice şi mai cu seamă arhaismele lexicale. Apuleius se reliefează în basmul care se referă la Amor şi Psyche mult mai tributar aticismului arhaizant decât în restul romanului. Motivul îl determină să potenţeze coloratura aticist-arhaizantă. Dar, în general, *Metamorfozele* par a revela un anumit zel faţă de lecţia frontoniană. Apuleius depune totuşi, cum am arătat, estetica manierismului frontonian, cînd practic un pluralism stilistic aproape programatic. Romancierul pare a asuma opţiunea în favoarea inventarelor stilistice deschise.

Valenţele parodice ating şi lexicul. Apuleius recurge la imaginea homerică „Aurora cu degete trandafirii”, convertită în „Aurora cu degetele-şi trandafirii tocmai se ridicase pe cer cu carul ei” (*Met*, 3, 1, trad. de I. Teodorescu). Urmează figurarea frumuseţii rîrilor interioare ale lui Lucius, prilejuită de falsă ucidere a tîlharilor (în realitate burdufuri)! Efectele umoristice, ca şi cele grave prescriu utilizarea metaforelor, metonimiilor, epitetelor pregnante. Aliterările, efectele sonore contribuie la realizarea unei armonii muzicale sugestive. Încheierile de fraze cu ritm, clauzele, relevă forma retorico-sofistică a romancierului. Proverbe, conţinînd chintesenţa în elepciunii populare, pigmentează adesea discursul apuleian. Nu lipsesc nici îmbinarea cuvintelor în rimă împerecheată. Foarte caracteristică este utilizarea masivă a diminutivelor, privilegiate în exprimarea colocvială a epocii. Gramatica apuleiană face evidente concesii tendinţelor care se manifestau pregnant în limba vorbită a epocii, deşi nu lipsesc, fireşte, nici construcţiile sofisticate. Valenţele „populare” ale scriiturii lui Apuleius trebuie, desigur, puse în relaţie cu propensiunea lui pentru expresionism. Oricum, scriitura apuleiană aderă perfect la universul imaginar, la ficţiunea strălucită, construită de discursul romanesc, la bivalenţa, chiar plurivalenţa structurală a *Metamorfozelor*¹³.

Receptarea

Îndeosebi *Metamorfozele* au înregistrat un remarcabil succes de public, întrucît răspundeau orizontului de aplecare prielnic atît experienţelor misteriofilosofice, din ce în ce mai cîntate, cît şi curiozităţilor, naraţiilor captivante. Chiar împotriva romanilor lău citit cu pasiune. Teoreticienii pînă lău citat pe Apuleius, alături de Apollonios din Tyana, ca sursă de miracole necrutine, contrapuse celor dreptei Credinţe. Chiar şi Augustin lău apreciat şi a consemnat faima de care se bucura discursul romanesc apuleian. Iar Martianus Capella şi Fulgentius au reelaborat, în operele lor, conţinutul mitului despre Amor şi Psyche. Boccaccio a descoperit manuscrisul care conţine operele lui Apuleius şi lău preţuit, ca şi Petrarca. Cum era şi firesc, literatura picarescă a Renaşterii a fost stimulată de exemplul oferit de *Metamorfoze*. Romanul a inspirat şi pictori ca Raphael şi Canova sau artiştii neoclasişti, cum au fost Prud'hon şi Sabatelli²⁴.

„Astfel, unul”, *unus*, tînde, la Apuleius, spre funcţia de articol nehotărît, pe cînd frecvenţa utilizării lui „acela”, *ille*, de altfel menită să se conserve solid în limbile romanice, trebuie pusă în legătură cu redistribuirea, în curs, numerică şi funcţională, care se producea în interiorul sistemului demonstrativelor latine. Apuleius apelează frecvent la *iste* pentru „acasta”, foarte pregnant în traduceriile latine ale Bibliei, dar deconectat de persoana a doua a verbului, adică de întrebuintarea lui clasică. De asemenea, Apuleius întrebuintează construcţiile cu prepoziţii acolo unde latina clasică uzita pe cele neprepoziţionale, iar indicativul tînde, în limba sa, să substituie conjunctivul în propoziţiile interogative indirecte.

669

APULEIUS

În spațiul cultural românesc, operele lui Apuleius s-au bucurat de o anumită prezență. Au apărut mai multe traduceri parțiale din *Metamorfoze*, care au fost traduse integral de I. Teodorescu. Această traducere a apărut în 1958 și în 1968. Se impune însă cu stringență alcătuirea unei noi traduceri, care să cuprindă operele oratorice și fie mai suplă și mai modernă. Diverși cercetători au studiat operele lui Apuleius, inclusiv autorul acestor rânduri, care, printre altele, i-a consacrat un amplu capitol din cartea intitulată *Evoluția romanului antic*. Remarcabil este studiul Ancii Filipescu asupra misteriofilosofiei apuleiene.

Concluzii

*Apuleius ne-a lăsat una dintre cele mai fascinante și mai variate opere ale antichității, de fapt una dintre ultimele mari creații literare de limbă latină. Extravertit, libertin, Apuleius a aspirat totuși sincer spre puritate și fervoare misterică. Orator talentat, înzestrat cu o creativitate excepțională, el s-a manifestat mai ales ca unul dintre cei mai importanți romancieri ai literaturii universale, chiar dacă n-a atins nivelul valoric atestat de opera lui Petroniu. A realizat nu numai un discurs românesc captivant, ci s-a priceput să exprime o reacție mentală adecvată orizontului de așteptare al secolului la triumful metavalorilor, care desemnau „rolul”, „persona”, și „demnitatea”, „dignitas”. Apuleius a întrevăzut însă realizarea acestor metavalori numai sub auspiciile platonismului isiac. De aceea, spectacolul oferit de *Metamorfoze* încorporează o bivalentă structurală semnificativă, la nivelul semnificațiilor grave și alegorice, de obediență isiacă, și al unei enunțări carnavalesce, impregnate de umor, sarcasm, ca și de gust al macabruului. Încât Apuleius a întrunit în discursul său românesc calitățile unui martor atent și pasionat al secolului și însușirile unui creator de noi valori și tipare artistice notabile. Fermele întregii lumi a Imperiului acionează în opera acestui adevărat „om roman”, „homo Romanus”, conceput ca exponent al tuturor zonelor de civilizație antică greco-romană.*

Apuleius a continuat eforturile întreprinse de Petroniu, căci într-o evidentă raportură de intertextualitate cu romanul acestuia. I-a apropiat nu numai practica unei fantasii exuberante, aproape cinematografice, ci și utilizarea autobiografiei fictive, transformarea faptului narat în fapt trăit, expandarea umorului pe numeroase game, căutarea unui cod existențial adecvat. Expresionismul emerge din ambele romane. De altfel savantul italian Enrico Cocchia considera cândva că banchetul sinistru din casa prietenului grădinarului (*Met*, 9, 33-38) constituie o tragică parodie a banchetului dat de Trimalchio în *Satyricon*²⁵. Căci Apuleius pare că vrea să concureze împotriva lui Petroniu. Nu numai că el nu amalgamează proza cu versurile, dar amestecă tragicul cu comicul, dezvoltă

670

CONCLUZII

considerabil evocarea violenței în raport cu *Satyricon*-ul și diminuează oarecum incidența umorului, la el mult mai amar și mai crispat. Apuleius opune imanentismului epicureic petronian platonismul său isiac. Mai ales el recuperează, împotriva experienței petroniene, limbajul mitico-simbolic și timbrul retoric. Prozatorul asumă în mod fericit orientări estetice atât de diverse, precum cele ale expresionismului italic, retoricii rafinate a sofisticii grecești a vremii și mai ales ale aticismului arhaizant de sorginte frontoniană.

În orice caz, modernitatea seducătoare a discursului rostit de Apuleius oferă oricărui cititor al vremii noastre prilejul unei lecturi foarte plăcute, chiar pasionante.

BIBLIOGRAFIE: *Aspects of Apuleius' Golden Ass* (lucrare colectivă editată de B.L. HIJMANS-R. Th. van der PAARDT), Groningen, 1978; Ugo CARRATELLO, „Apuleio, uomo e romanziere”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmoratae*, Genova, 1973, pp. 189 și urm.; Eugen CIZEK, *Evoluția romanului antic*, București, 1970, pp. 148-170; „Apuleius”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 193-225; „Les structures du roman antique”, *Erotica Antiqua. Ican* 1976, Bangor, 1977, pp. 117-128; E. COCCHIA, *Romanzo e realtà nella vita e nell'attività letteraria di Lucio Apuleio*, Catania, 1915; Anca FILIPESCU, „Isis-Domina și ale ei - filosofii platonici”, *Culegere de Studii de Civilizație Romană*, București, 1979, pp. 47-65; Tomas H. G. G., *The Novei in Antiquity*, Berkeley-Los Angeles, 1983, pp. 166-168; 176-190; *Istoria literaturii latine (117 e.n. - sec. VI e.n.)*, IV, București, 1986, pp. 206-256; Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 80-85; 93-99; II, p. 188; Ettore PARATORE, *La novella in Apuleio*, Palermo-Roma, 1928; *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 774-793; Rene PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 721-731; A. SCOBIE, *Aspects on the Ancient Romance and its Heritage. Essays on Apuleius, Petronius and the Greek Romances*, Meisenheim am Glan, 1969, pp. 9-100; Joel THOMAS, *Le dépassement du quotidien dans l'Eneide, les Metamorphoses d'Apulee et le Satyricon. Essai sur trois univers imaginaires*, Paris, 1986, *passim*; P. G. WALSH, *The Roman Novei. The „Satyricon” of Petronius and the „Metamorphoses” of Apuleius*, Cambridge, 1970, *passim*.

671

NOTE

1. Vezi în această privință Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 774; Tomas H. G. G., *The Novei in Antiquity*, Berkeley-Los Angeles, 1983, p. 166.
2. Pentru numele scriitorului, pentru biografia lui, vezi, între alii, E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 774-776; Eugen CIZEK, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 200-201; T. H. G. G., *op. cit.*, p. 167; Teodora POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, IV, București, 1986, pp. 206-211. Pentru datele nașterii și morții, prilej de aprige controverse între cercetători, vezi M. HICTER, „L'autobiographie dans l'Âne d'or d'Apulee”, *Antiquité Classique*, 13, 1944, pp. 95-111; 14, 1945, pp. 61-68; Ugo CARRATELLO, „Apuleio uomo e romanziere”, *Argentea Aetas. In Memoriam Entii V. Marmoratae*, Genova, 1973, pp. 189-218, mai ales pp. 189-192 și 198.
3. Cum îl califică René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, p. 80.
4. Este posibil ca Apuleius să fi câștigat procesul. Dar E. COCCHIA, *Romanzo e realtà nella vita e nell'attività letteraria di Ludo Apuleio*, Catania, 1915, pp. 105-111, a susținut că procesul s-ar fi încheiat prin verdictul „nu e limpede”, *non liquet*, adică indecis. Acest verdict îngreună reluarea ulterioară a procesului. Însă, după câțiva ani, după ce timpu lui Apuleius, care se temea că el va moșteni importanta avere a Pudentillei, n-au reluat niciodată acuzațiile lor. Pentru „relațiile” lui Apuleius cu Eshmun, vezi U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 203.
5. Ne referim mai ales la E. PARATORE, *op. cit.*, p. 778; pentru *Florida*, vezi și R. PICHON, *op. cit.*, pp. 723-725; R. DE'CONNO, „Posizione e significato dei Florida nell'opera di Apuleio”, *Annali della Facoltà di Lettere di Napoli*, 8, 1958-1959, pp. 59 și urm.; E. CIZEK, „Apuleius”, *Imperiul*, II, p. 202; mai ales R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 188 și 203.
6. Nu lipsesc digresiunile poetice, de tip pedant, comparațiile pregnante. Sunt rezumate ideile cardinale ale lui Platon: vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 726-727; E. PARATORE, *op. cit.*, p. 777; U. CARRATELLO, *op. cit.*, pp. 200-202.
7. E. PARATORE, *op. cit.*, p. 776 pare a considera că textul a fost remaniat în vederea publicării; *Contra* T. POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 217-218, consideră că *Apologia* ar fi fost redactată după „stenogramele” editate de el. Invocă spontaneitatea tonului, dialogul lui Apuleius cu judecătorul și personalul auxiliar. Însă aceste elemente au putut fi intențional conservate și chiar potențate cu prilejul publicării, ca să se fi urească iluzia spontaneității. Pentru data publicării *Apologiei*, vezi G. CAPUTO, „Architettura del teatro di Leptis Magna”, *Dioniso*, 13, 1950, pp. 164-178; U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 194.
8. R. PICHON, *op. cit.*, p. 726, exclamă: „bref, il étourdît les juges par son verbiage prolixe, harmonieux, spirituel, en escamotant la gravité du sujet”; pentru mesajul și stilul *Apologiei*, vezi *ibid.* pp. 725-726; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 776-778; E. CIZEK, „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 203-206. S-a remarcat uzitarea portretelor zeflemitoare, foarte plastice, ale celor amestecați în proces, ca și a anecdotelor și povestirilor cu tâlc, veritabile interludii semnificative. Astfel, Apuleius narează aventurile lui Socrate, acuzat de demență de propriul său fiu. Marele gânditor dovedise absurditatea învinuirii, când citise judecătorilor tragedia *Oedip la Colona*, la care lucra chiar în acel moment.

672

NOTE

- Judecătorii, entuziasmați, i-au achitat (*Apoi*, 37). În acest mod, Apuleius îi avertiza judecătorii, întrucât și el citea din propriile opere.
9. Pentru explicarea acestui subtitlu, vezi T. POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 2T9, n.2. Dar R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 99, cred că epitetul *aureus*, adică de aur, n-ar conota sensul de „nădrăvan”, ci ar trimite la semnificația gravă și religioasă a romanului, subiacent aspectului picaresc. Ei invocă, în sprijinul acestei interpretări, prefața enigmatică a *Metamorfozelor*.
 10. Cum evidențiază E. COCCHIA, *op. cit.*, pp. 237-239; Ettore PARATORE, *La novella in Apuleio*, Palermo-Roma, 1928, pp. 52-54. P. G. WALSH, *The Roman Novei. The „Satyricon” of Petronius and the „Metamorphoses” of Apuleius*, Cambridge, 1970, pp. 249-251 tinde să situeze alcătuirea *Metamorfozelor* între anii 180 și 190 d.C. În schimb, U. CARRATELLO, *op. cit.*, pp. 216-218, preferă o datare cu puțin înaintea anului 160 d.C. El pune în legătură redactarea *Metamorfozelor* cu romanul pierdut *Hermagoras* și cu culegerea de anecdote erotice. Pentru aceasta din urmă, vezi Teresa MANTERO, „X'Erotikos di Apuleio”, *Studi Classici in Onore di Quintino Cataudella*, III, Catania, 1972, pp. 475 și urm. Tot U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 197, semnalează că Apuleius maschează, disimulează, în prolog, vocaia de *opus theologicum*, inerent *Metamorfozelor*.
 11. Pentru caracterul enigmatic al prefaței, vezi R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 98-99. Pentru modelele și tiparele utilizate în *Metamorfoze*, vezi *ibid.*, pp. 84-85, care subliniază că intrigă romanului n-a fost elaborată de Apuleius; dar și E. CIZEK, „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 207-210; T. H. G. G., *op. cit.*, pp. 176-182. Nu ni se pare deloc justificat scepticismul parțial, proclamat în privința tiparelor și originii subiectului *Metamorfozelor*, de către T. POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 223-224. Când privește precedentele egiptene, îi inspiră ia unor episoade ale romanului apuleian, vezi Pierre GRIMAL, „Le calame égyptien d'Apulee dans les Metamorphoses”, *Revue des études Andennes*, 73, 1971, pp. 343-355. Pentru obârșile fabulelor mileziene, încadrate în naraia principală, vezi și Bruno LAVAGNINI, *Studi sul romanzo greco*, Messina, 1950, pp. 117-118¹². Interpretarea lui Piero SCAZZOSO este prezentată și discutată de R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 98-99. Pentru amalgamul de seriozitate și frivolitate în *Metamorfozele* lui Apuleius, vezi și Ben Edwin PERRY, *The Ancient Romances. A Literary Historical Account of their Origins*, Berkeley, 1967, pp. 252-253; 259-280; Jean BEAUJEU, „Sérieux et frivolité au II-e siècle de notre ère: Apulee”, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 34, 1975, pp. 83-97; T. H. G. G., *op. cit.*, pp. 176; 181-182; 190. Acest ultim savant semnalează filiațiile cu romanul sentimental grec, relațiile strânse între un personaj precum Charite și eroinele romane: ti elenice: *ibid.*, pp. 188-190. Dar pentru cultura elenică a lui Apuleius, vezi și U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 198.
 13. Pentru nuvelistica mileziană utilizată de Apuleius și funcțiile împlinite de ea, vezi E. PARATORE, *La novella*, p. 254; Quintino CATAUDELLA, *La novella greca*, Napoli, 1957, p. 142; A. SCOBIE, *Aspects of the Ancient Romance and its Heritage. Essays on Apuleius, Petronius and the Greek Romance*, Meisenheim am Glan, 1969, pp. 9-32; Eugen CIZEK, *Evoluția romanului antic*, București, 1970, pp. 157-158; „Apuleius”, *Imperiul*, II, p. 209; U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 197 (care opinează că Apuleius a utilizat majoritatea milezienelor); R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 94; T. H. G. G., *op. cit.*, p. 186.
 14. Pentru platonismul isiac al *Metamorfozelor*, vezi, între alii, B. LAVAGNINI, *op. cit.*, pp. 133-138; E. CIZEK, *Evoluția romanului antic*, pp. 163-171; „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 209-212; „Les structures du roman antique”, *Erotica Antiqua. Ican 1976*, Bangor, 1977, pp. 106-128, de fapt pp. 117-118; J. BEAUJEU, *op. cit.*, pp. 88-93; Anca FILIPESCU, „Isis-Domina și ale ei - filosofi platonici”, *Culegere de studii de civilizație romană*, București, 1979, pp. 47-65 (care se referă la simbolistica numerelor; dacă 11 era cifra geniului rebel, în schimb 3 era un număr norocos; or, după ce redevine om, Lucius beneficiază de trei inițieri și ajunge astfel favoritul Isisului; încât numerele ilustrează evoluția personajului principal al romanului); pentru simbolistica numerelor, aplicată caracterelor *Metamorfozelor*, vezi și U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 196; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp.

83-84; T. H. GAGG, *op. cit.*, p. 182. Joel THOMAS, *Le dépassement du quotidien dans l'âneide, les Métamorphoses d'Apulée et le Satiricon. Essai sur trois univers imaginaires*, Paris, 1986, pp. 37-50; 68-195, a reliefat sensibil pe care o

673

APULEIUS

întreprinde Lucius, emergen a, în arhitectura simbolic a romanului, a unor imagini, precum cele ale m tii, deghiz rii, vicleniei, simul rii i magiei. Acest ultim cercet tor propune (*ibid.*, p. 134) urm toarea schem a c r ilor *Metamorfozelor* pentru a da seama de momentele cele mai intense i mai semnificative ale nara iei apuleiene (i ca s ilustreze rela iile între basmul central i finalul romanului):

III IV V V VII VIII IX

Desigur, suntem de acord c nu trebuie exagerat caracterul autobiografic al *Metamorfozelor*. împotriva acestor exager ri s-a pronun at U. CARRATELLO, *op. cit.*, pp. 190-192 i 198 (dar nu credem, precum acest cercet tor, *ibid.*, p. 198, c Apuleius glume te când, în prolog, se proclam grec i se echivaleaz cu protagonistul romanului). Faptul c isianismul, conjugat platonismului, domin întregul roman, cartea a unsprezecea fiind preg tit de textul anterior, a fost b nuit, aproape explicit reliefat, de c tre G. CAPONE-BRAGA, „Il significato delle Metamorfosi di Apuleio”, *Logos*, 16, 1933, pp. 159-170, mai ales p. 169; L. CASTIGLIONI, *Lezioni intorno alle Metamorfosi di Apuleio*, Milano, 1943, p. 60; B. LAVAGNINI, *op. cit.*, p. 138. 15. Pentru analogiile dintre Lucius i Psyche, pentru sensurile cardinale ale basmului, vezi E. COCCHIA, *op. cit.*, p. 372; B. LAVAGNINI, *op. cit.*, p. 135; E. CIZEK, *Evolu ia romanului antic*, pp. 166-167; „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 212-213; *Les structures du roman*, p. 118; P. G. WALSH, *op. cit.*, pp. 144; 192-193; 217; J. BEAUJEU, *op. cit.*, p. 89; A. FILIPESCU, *op. cit.*, pp. 57-59; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 83-84; T. HAGG, *op. cit.*, pp. 182-186; J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 45-46; 89-90; 130-133. De aceea ni se par surprinz toare i nefondate nedumeririle exprimate în privin a semnifica iei basmului de c tre T. POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 240-243. Nu credem c Apuleius ar fi ocultat complet sensul profund i grav al basmului-mit. Dimpotriv , basmul-mit ofer cheia decod rii întregului roman. Pentru *curiositas* la Apuleius, ca tr s tur de unire între Lucius i Psyche, de fapt ca invariant a romanului, pentru conota iile serioase, filosofice ale acestui concept, vezi Serge LANCEL, „Curiositas et preoccupations spirituelles chez Apulee”, *Revue de l'Histoire des Religions*, 160, 1961, pp. 25 i urm. 16. Cum subliniaz A. FILIPESCU, *op. cit.*, pp. 58-59; 63-64. 17. Vezi, în acest privin , J. THOMAS, *op. cit.*, p. 44; anterior, Rene MARTIN, „Petrone et la theorie du roman”, *Neronia 1977. Actes du 2-e Colloque de la Societe Internationale d' Etudes Naroniennes*, Clermont-Ferrand, 1982, pp. 125-138; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 84 i 96. 18. P. G. WALSH, *op. cit.*, p. 143, precizeaz : „there is in tact a central ambivalence in the românce, a tension between Milesian ribaldry and Platonist mysticism”. 19. Pentru planul „realist” al *Metamorfozelor*, vezi E. COCCHIA, *op. cit.*, pp. 298-308; J. COLIN, „Apulee en Thessalie, fiction ou verite”, *Latomus*, 24, 1965, pp. 330-345; E. CIZEK, *Evolu ia romanului antic*, pp. 159-162; „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 213-215; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 82; T. POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 224-226; 243-246. 20. Cum eviden iaz R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 95; pentru impactul fantasticului, al violen ei i grotescului, pentru umorul contradictoriu, vezi *ibid.*, I, pp. 81-83; 95-96 (ei î i intituleaz un fragment din traducerea textului apuleian „du sang à la une!”); dar i E. PARATORE, *Storia della letteratura*, pp. 779-780; 783-790; P. G. WALSH, *op. cit.*, pp. 66; 146-189; E. CIZEK, „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 215-220; *Les structures du roman*, p. 119. 21. Aceast apreciere este enun at de R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 83. Pentru amestecai de seriozitate i frivolitate, pentru dubla semnifica ie a imagisticii, vezi J. THOMAS, *op. cit.*, pp. 137-138. 22. Pentru sintaxa textului apuleian i pentru construirea personajelor, vezi E. COCCHIA, *op. cit.*, pp. 273-296; 307-357; E. PARATORE, *La novella*, pp. 156-164; *Storia della letteratura*, pp. 778-780; A. SCOBIE, *op. cit.*, pp. 55-82; E. CIZEK, „Apuleius”, *Imperiul*, II, pp. 215-218; R.

o is-

674

NOTE

MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 81; 95-98. Pentru analogia între *Hermagoras* i personajele lui Petroniu, vezi U. CARRATELLO, *op. cit.*, p. 205.

23. Pentru scriitura i limba *Metamorfozelor*, vezi M. BERNHARD, *Der Stil des Apuleius von Madaura*, Stuttgart, 1927; Louis CALLEBAT, „Mots vulgaires ou mots archaïques dans les Metamorphoses d'Apulee”, *Pallas*, 11, 1962, pp. 115-121; „L'archaïsme dans les Metamorphoses d'Apulee”, *Revue des Etudes Latines*, 42, 1964, pp. 346-361; „La prose des Metamorphoses: genese et specificite”, *Aspects of Apuleius' Golden Ass*, Groningen, 1978; Nicolae I. BARBU, *Istoria literaturii latine, de la 69-476 e.n.*, Bucure ti, 1962, pp. 351-353; I. GARGANTINI, „Ricerche intorno alla formazione dei temi nominali nelle Metamorfosi di Apuleio”, *Rendiconti dell'Istituto Lombardo*, 97, 1963, pp. 33-43; E. PARATORE, *Storia della letteratura*, p. 779; A. SCOBIE, *op. cit.*, p. 55; E. CIZEK, *Evolu ia romanului antic*, pp. 181-182; T. POPA, „Apuleius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 229-233; 252; T. H. GAGG, *op. cit.*, p. 190.

24. Pentru receptarea lui Apuleius, vezi E. PARATORE, *Storia della letteratura*, pp. 791-793; E. CIZEK, „Apuleius”, *Imperiul*, II, p. 221.

25. E. COCCHIA, *op. cit.*, p. 307 i pp. 246-253; 296. Pentru raporturile dintre Apuleius i Petroniu, vezi E. PARATORE, *La novella*, pp. 15-16; 103; Vincenzo CIAFFI, *Petronio in Apuleio*, Torino, 1960; A. SCOBIE, *op. cit.*, pp. 100-104; E. CIZEK, *Evolu ia romanului antic*, pp. 182-185; *Les structures du roman*, p. 119.

-

675

XXXIII. SOCIETATEA I CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C. Crizele Imperiului

De i în economia Imperiului se manifest anumite tendin e recesioniste, civiliza ia antic î i men ine înaltul nivel de dezvoltare pân în 238 d.C. îns , sub impactul tensiunilor complexe, care se acumulau, via a general a Imperiului a trebuit s sufere consecin ele unei crize relative, care a

afectat atât relațiile externe ale Romei, cât și statutul structurilor interne. Acest impas generalizat nu poate fi în nici un caz caracterizat ca o criză de creștere. Se anunță crepusculul societății antice, pe fondul unei anumite recesiuni economice, destabilizării structurilor social-politice și îndeosebi mentale. Relația de putere dintre lumea romană și vecinii săi, Barbarii și perși (care au succedat perșilor în Iran), s-a inversat brutal. Imperiul nu și-a mai dominat vecinii, ci a fost depășit de ei. După ce trăsese sub protecția binefacerilor publice, lumea romană a trebuit să se instaleze într-un război aproape permanent cu vecinii săi. Spaimele de Barbari, până atunci doar închipuite și de fapt nejustificate, au devenit profund legitime, foarte concrete și intens trăite. Pe de altă parte, puterea imperială centrală este supusă unei dezagregări aproape totale. Uzurpările se înlanțuie, împărțind nu numai teritoriul, ci și asigurarea stabilității autorității lor, iar armatele intervin neconținut pentru a face și a desface domniile principilor. Secesiunile se multiplică în fiecare zonă a Imperiului și are practic împărțitul ei, de fapt efemer. Forțele centrifugale erup brutal în *Imperiul începe să se piardă rațiunea de a fi*. Așa-numita anarhie militară (238-268 d.C., dar de fapt prelungită până după 285 d.C.) favorizează ofensiva Barbarilor și, la rândul său, este înlesnită de aceasta. De câteva ori, mai ales între 251 și 253, 259 și 261, 266 și 269, Imperiul s-a întredădăcat și supraviețuia și a fost la un pas de „acordul final”, de catastrofă¹. În societatea greco-romană a sfârșit prin a afla resursele necesare transcenderii crizei. Împăratul Aurelian a restaurat unitatea Imperiului, iar după 284 d.C. s-au adoptat măsuri care au condus la restructurări fundamentale ale

-----676-----

CRIZELE IMPERIULUI

instituțiilor, vieții economico-sociale și politice, organizării forțelor armate. Au apărut noi fenomene istorice și s-a asigurat - pe termen scurt și chiar mediu - o nouă stabilitate socio-politică și chiar o autentică expansiune. Așa-numita „decadență” a echivalat de fapt cu o transformare semnificativă a civilizației antice. Cu toate acestea, ruptura nu s-a realizat brutal, ci, potrivit unei formule propulsate de Henri-Irénée Marrou, sub egida atât a continuității, cât și a schimbării. *Imperiul își pierde identitatea tradițională și încearcă să dobândească o altă, nouă, „elenă”, adică de fapt pînă la urmă sau cretină. Nu este adevărat că noua religie a condus la destrămarea Imperiului. Dimpotrivă, cretinismul s-a strduit concomitent să transforme, în chip salutar, și să conserve Imperiul. În unele sectoare, ca în cultură și în învățământ sau în ce privește instituțiile juridico-administrative, s-a înfăptuit o dezvoltare foarte interesantă. Totuși, remediile s-au dovedit în cele din urmă paliative ori chiar factori care au relansat și accelerat criza. În 395 d.C., cele două jumătăți ale Imperiului, vestice și estice, s-au separat definitiv și, începând din 410 d.C., lumea greco-romană, îndeosebi cea occidentală, a cunoscut o nouă ultimă criză. Interferența factorilor interni și externi a acționat din nou: slăbiciunile lui untrice au favorizat ofensiva nemiloasă a Barbarilor, în vreme ce aceasta din urmă a contribuit substanțial la deteriorarea iremediabilă a construcției Imperiului. Pe teritoriile romane au fost instalate state barbare, încât în 476 e.n. Imperiul roman a dispărut practic în Occident². Totuși, așa cum nimeni, afară de Goethe, n-a înțeles semnificația istorică a victoriei raportate la Valmy și la 20 septembrie 1792 de oțările revoluției franceze asupra formidabilei muniții de război prusiene, nimeni sau aproape nimeni n-a înțeles în 476 d.C. că Imperiul roman dispăruse. Societatea antică și cultura ei au încetat de fapt să existe în 529 d.C., când împăratul roman de la Constantinopol, adică Iustinian, a ordonat închiderea Academiei și a colilor de cultură tradiționale de la Atena. Se poate, deci, aprecia că, în același moment, a dispărut și literatura latină antică.*

Procesul de dezagregare al Imperiului roman a fost prin urmare îndelungat, sinuos și dramatic: el n-a putut distruge o moștenire de civilizație și de cultură, de valori semnificative, de care beneficiem și noi astăzi. Cretinismul a difuzat în continuare patrimoniul lui fundamental. De altminteri literatura latină a continuat să fie scrisă cu strălucire multe secole după 529: ea aparține însă evului mediu.

Civilizația romană

Până în deceniul al patrulea al secolului al III-lea d.C., civilizația urbană, atât de intensă sub Antonini, a continuat să prospere. Desigur, nu întreaga populație beneficia de roadele ei, dar orașele s-au împodobit cu noi monumente și locuințe. O puternică infrastructură rutieră și portuară a continuat să se învedereze eficientă. Romanizarea populației Imperiului se sprijinea în continuare pe urbanizare, însă ea a progresat simțitor și în spațiul rural. Propagarea masivă

677

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

a romanizării, necesitățile economico-financiare ale Imperiului, incidența concepțiilor universalizante, ca și, în mare măsură, noua mentalitate întemeiată pe percepția unui „om roman”, *homo Romanus*, ca locuitor al Imperiului, și nu cetățean roman de vechi, au determinat generalizarea cetății romane. În anul 212 d.C., împăratul Caracalla a dat un edict - faimoasa „constituție antoniniană”, *constitutio Antoniniana* -, care acorda cetățenia romană tuturor locuitorilor Imperiului, cu excepția Barbarilor și unor grupuri rurale încă neromanizate, adică așa-numii *dediții*. În Dacia romană, pe lângă expansiunea unei vieți urbane intense, s-a asigurat romanizarea mediului rural. Un nou val de coloniști a venit să se instaleze în provinciile dacice, sub Severi, la sfârșitul secolului II d.C. și la începutul veacului subsecvent.

Dreptul roman, institutiile colonizatorilor, modul lor de viață au continuat să fie masiv implantate în Dacia romană. Școala romană s-a dezvoltat considerabil, cum atestă calitatea remarcabilă a limbii latine de pe inscripțiile foarte numeroase, care au fost descoperite în provinciile dacice. Autohtonii au adoptat, nesiliți de nimeni, limba latină, ceea ce i-a adus ușurat elemente din graiul lor de origine. În acest fel, s-a realizat sinteza daco-romană, care a continuat să se desfășoare după retragerea, sub Aurelian, a administrației romane din Dacia. De altfel dacii liberi au fost și ei antrenati în procesul de romanizare³. Fenomene de stagnare, chiar de recesiune, încercaseră economia Imperiului spre sfârșitul secolului al II-lea d.C., mai ales în Italia. Războaiele lui Marcus Aurelius impuseseră și ele grele poveri economiei Imperiului. Dar criza din 238-268 d.C., agravată mai ales după 251 d.C., a prilejuit dificultăți enorme vieții economice și a impulsionează inflația și devalorizarea monetară. Alterarea monedei, diminuarea greutății ei stimulează creșterea mijloacelor de plată, dar și procesul inflaționist. Moneda de argint, amestecată cu cupru, a primit numele *antoninianus*, creat de Caracalla în 215 d.C., cunoaște o devalorizare masivă. Totuși, anumite invenții tehnologice, care stimulau dezvoltarea economiei, ca moara cu apă, își văd generalizată utilizarea spre sfârșitul Imperiului⁴. De asemenea, impasul economic nu afectează decât unele zone ale Imperiului. Criza secolului al III-lea s-a învâdărat a fi înedesebi o destabilizare a universului mental al romanilor. La finele secolului al III-lea și în veacul următor, administrația imperială adoptă măsuri drastice spre a frâna impasul economic. Se realizează o anumită revitalizare a vieții municipale și a percepției impozitelor, greu de efectuat în deceniile anterioare. Economia Imperiului comportă o reală înviorare. Mai ales s-a încercat asanarea circulației monetare. Diocleian a stabilit greutatea monedei de aur și a emis noi monede de argint pur. *Antoninianus* dispare și se stabilește un curs forțat pentru monedele de bronz, care prilejuiește o inflație galopantă. Diocleian a încercat frânarea creșterii excesive a prețurilor și a salariilor, când a stabilit limite obligatorii, mercuriale riguros statuate, prin edictul din noiembrie-decembrie 301 d.C. Firește, nu trebuie să exagerăm proporțiile intervenției statului în economie, dar nu se poate contesta intenția unui anumit dirijism monetar-economic. Însă, cum era și normal, pe termen lung politica lui Diocleian a eșuat. Totdeauna în Europa dirijismul economico-social a fost contraproductiv. Constantin a întreprins noi eforturi menite să încurajeze și să stabilizeze economia monetară. El creează un nou sistem monetar, fundat pe stabilitatea și permanența etalonului de aur, în vreme ce secolul anterior se bazase mai cu seamă pe alte metale. Pentru a stimula comerțul exterior, Constantin a început să emită din primul vară anulului 310 d.C. o nouă monedă de aur, *solidus*, care și-a menținut greutatea în tot cursul secolului al IV-lea d.C. și chiar ulterior. Dar monedele confecționate din bronz și din cupru continuă să se deprecieze⁵. Italia este afectată progresiv și ireversibil de un deficit comercial considerabil: importul crește mereu, în vreme ce exportul diminuează. Ceea ce determină, în mare parte, eroziunea statutului politic privilegiat al peninsulei italiice. Fragilizarea economică și demografică a Italiei impulsionează tendințele centrifugale, care se manifestau în restul Imperiului. După Diocleian și Constantin, împărații abandonează Roma și își instalează reședințele la Ravenna sau în alte orașe, mai ușoare de apărare. Constantin dă dușe de altfel curs unui vechi proiect al cezarilor și creează la

678

CIVILIZAȚIA ROMANĂ

Bizanț, devenit acum Constantinopol, unul al doilea „cap al Imperiului”, *caput imperii*, „cea de a doua Romă”, *altera Roma*. Bipolarizarea Imperiului era astfel împiedecată. Constantinopol ajunge o capitală somptuoasă, mai elegantă și mai modernă decât Roma. Totuși, vechea capitală înconjurată acum de o incintă fortificată, pe care o ridicase Aurelian și care conservă splendorile. Încă, la mijlocul secolului al IV-lea d.C., când veneau la Roma, pe care uneori n-o vizitaseră niciodată, împărații rămânneau uluiți. În această venerabilă capitală, în pofida diminuării populației, locuiau aproximativ 400 000 de oameni. Însă, în secolul al V-lea d.C., Roma, pe care Barbarii încep să-o jefuiască, este supusă unei degradări ireversibile și nu mai constituie polul uriaș de civilizație din primele veacuri ale Imperiului. Populația Romei, amenințată de atacurile Barbarilor, scade brusc în secolul al V-lea. În vreme ce Constantinopolul numără 200 000 locuitori, la sfârșitul secolului al IV-lea, și depășește, ca total al populației, Roma încă din primul deceniu al veacului următor. Antiochia atinsese și ea 200 000 de locuitori, la sfârșitul secolului al IV-lea⁶. În general, Orientul a suportat mai bine crizele economice și chiar mentale, inclusiv și mai ales cea din secolul al V-lea d.C. Aici subzistă puternice centre urbane și o producție agricolă și artizanală destul de activă. Orașele au pretutindeni mai degrabă tendința de a se transforma, decât de a decădea. Iar orașele Occidentului nu cunosc un autentic declin decât în secolele al V-lea și al VI-lea. În Dacia și în zona danubiană, chiar în secolul al III-lea d.C., în orice caz până la invazia gotică din a doua jumătate a veacului, economia se menține înfloritoare și comerțul se dezvoltase armonios. Începând din vremea „anarhiei militare”, totuși fluxul populației între sat și oraș tinde să se schimbe cursul: dacă în primele secole ale Imperiului ruralii aveau tendința să se mute la oraș, acum se dezvoltă un proces invers, efemer stopat în secolul al IV-lea d.C., când viața municipală se reînviorează. Veteranii tind să se instaleze la țară, ca să scape de sarcinile municipale, devenite împovărătoare. Soldații sunt răniți, înainte de a fi mercenari barbari, iar ostilitatea lor față de populația din mediul urban reflectă, în secolul al III-lea d.C., resentimentul acut al străinilor față de orașe. Oamenii din sate, care continuă să figureze în hinterlandul centrelor urbane, văd în omul de la oraș un împlător detestabil⁷. Chiar cei bogăși încearcă să scape de jafurile soldaților și invadatorilor, stabilindu-se la țară, pe vaste latifundii și în conace întinse, adevărate „ferme orientale”, *uillae urbanae*, arhetipuri ale centrelor citadine medievale. De altfel cuvântul francez care desemnează orașul, adică „ville”, provine de la *uilla*, și nu de la *urbs*. Emerge un proces interesant, dar elocvent pentru destinul Imperiului târziu: străinii, inclusiv colonii, se simt adesea solidari cu latifundiarul împotriva puterii constrângătoare a orașelor. În 238 d.C., răzvrătiții marii proprietari de pământ din Africa romană se răscolă împreună împotriva împăratului Maximinus Thrax. Pe marile domenii, se dezvoltă progresiv o economie autarhică: fapt care, de asemenea, impulsionează tendințele centrifugale din Imperiu, încă din secolul al III-lea d.C., romanizarea implică înedesebi ruralizare⁸. În secolele al IV-lea și al V-lea d.C. se răspândește brigandajul, care adesea dobândește o conotație socială și antiromană. Gallia și Hispania sunt răscolite, în secolele III-V d.C., de revolte bagauzilor. În secolul al V-lea, bagauzii se unesc adesea cu invadatorii străini, pentru a ataca domeniile opulente. Mai cu seamă, coloniile sclavi, bagauzii se înverșunează atât împotriva proprietarilor funciari, cât și în contra agenților fiscali și sau judecilor corupți. Pentru a-și zdrobi Imperiul recurge la mercenari barbari, inclusiv huni (437 d.C.). Tocmai ca să julească insurecția bagauzilor, autoritățile imperiale cheamă în Hispania pe vizigoții, care, în acest mod, trec Pirineii. Tot în același veac, în Africa, rebeliuni similare se permanentizează și ajung să sprijine invazia vandală. În Britannia, răscolul populației locale, în plină renăscere celtică, coincide cu invazia picilor. Amian reliefă că minierii din Balcani, exasperați din cauza impozitelor și altor poveri impuse de administrația imperială, se alăturaseră în litoralele goice (AM. MARC, 31, 6, 6). Mutațiile suferite de mentalitate și potențialul tendințelor centrifugale își spun cuvântul, când Barbarii ajung să fie preferați administrației romane. În schimb, Dacia romană nu cunoscuse agitație socială sau națională, înainte de retragerea administrației romane, efectuată de către Aurelian, în 273 d.C. Nu a contribuit aceasta la adâncirea procesului de

679

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

romanizare? După opinia noastră, tocmai abandonarea relativ timpurie a Daciei a stimulat desăvârșirea romanizării. Căci, în lumea mediteraneană, școlile locale mai importante s-au produs, cum am arătat, abia în secolele IV-V d.C., sub impactul

noilor condiții de viață create de Imperiu. Populația Daciei romane și a zonelor influențate de ea, obligată să înfrunte singură pe Barbari, s-a repleat spre romanizare și a reacționat conservând și dezvoltând limba și idealurile romanității. Nu a existat aici nici o reacție dacică antiromană.

„Categoriile” sociale

Dintre ordinele sociale preeminente, cel mai greu atins de crize și de depresiuni economice a fost cel al decurionilor. Burghezia urbană a trebuit adesea să-și ipotecheze proprietățile, ca să facă față contribuțiilor reclamate de administrația imperială, ca și efectelor recesiunii economice. Cum am arătat, secolul al IV-lea d.C. înregistrează o renaștere efemeră a vieții municipale. Anumite orașe, mai ales în Orient, dar uneori și în Occident, cunosc o notabilă expansiune. Chiar în secolul al V-lea, Siria comportă o economie prosperă. Stocurile de aur ale Occidentului tind să se mute în Orient. Pe de altă parte, decurionii încep să fie numiți curiali. Ei sunt calificați drept decurioni numai când participă la edin-urile consiliilor municipale, din care fac parte. Practic, toți proprietarii mijlocii de pământ sunt curiali, deoarece era necesar un anumit venit, convertit în domenii rurale din hinterlandul cetăților, spre a obține calitatea de curial. Curialii erau înuși și se achitate de numeroase „sarcini”, *munera*: trebuiau să perceapă impozitele datorate de orăneni, să asigure bunul mers al poștei imperiale, să suporte cheltuielile necesitate de transportul trupelor și funciionarilor, să repare drumurile și edificiile publice, să recruteze soldați, să controleze prețurile marfurilor vândute de negustori și conturile acestora, să organizeze spectacole și distribuții frumentare. De aceea, mulți curiali căutau să evadeze din condițiile lor. Unii curiali înștrăi, care făceau parte din categoria celor „onorați”, *honorati*, sau erau „principali”, *principales*, mai ales în Orient, au dispus totuși de resursele necesare. Însă Peter Brown susține că „modelul paritativ” în reacția mentală a decurionilor-curiali, activ în secolul al II-lea d.C., este substituit de „modelul ambigui”. Într-adevăr, curialii și *potentes* în general pun accentul pe viața particulară, pe patronarea propriilor clienți, pe acapararea de resurse și neglijează everghetismul, activitatea în slujba orașelor care apară ineanu. O lege din 325 d.C. blochează bunurile și statutul de curial: averea unui curial mort, fără copii, revine de drept comunității curialilor din orașul respectiv⁹.

De altfel, în general, ca să asigure stabilitatea percepției impozitelor și deci a masei de contribuabili, împărații secolului al IV-lea s-au străduit să fixeze ereditar statutul profesional și social al supușilor, să „înghețe” condiția locuitorilor Imperiului. S-a interzis prin lege evadarea din statutul ereditar. Au fost prevăzute, totuși, unele posibilități de schimbare a condiției sociale „congelate”: se putea alege profesia de militar, deoarece Imperiul ducea permanent lipsă de soldați, cea de birocrat imperial, în anumite situații, și era permis accesul la statutul de eclesias, îndeosebi de monah. *În general, se privilegia imobilismul social*: cu excepțiile semnalate mai sus, un fiu de brutar nu putea fi decât brutar și trebuia să-și încalce stăruitor tot o brutărie. Dacă inițial, în prima parte a secolului al IV-lea, aceste măsuri au avut un caracter relativ benefic din punctul de vedere al statului, contribuind la stabilizarea masei de contribuabili, ulterior ele au impulsionat tendințele centrifugale, ostilitatea față de administrația imperială, diminuarea creativității economice.

Sclavii și iiberii exercită o funcție socială relativ limitată. Liberii sunt departe de a mai dispune de influență socială de care beneficiașeră în secolul I d.C., în vreme ce numărul sclavilor diminuează simțitor. Prizonierii de război barbari nu mai sunt reduși automat la condiția servilă, iar în rândurile personalului minelor și carierelor de piatră numărul oamenilor liberi depășește pe cel al sclavilor. Cauza principală trebuie căutăată în rentabilitatea scăzută a muncii prestate de sclavi. La ar, pentru a spori productivitatea muncii servile, proprietarii de

-680 -

*

„CATEGORIILE” SOCIALE

pământ organizează sclavii și liberii, după modelul coloniilor. Sclavii primeau o parcelă de pământ, pe care o lucrau împreună cu familia lor, acum tolerată și chiar recunoscută pe plan juridic. Ei plăteau o mică parte din venit și erau calificați ca „sclavi în colibă”, *senii cassati*. Pe de altă parte, utilizarea morii cu apă a contribuit la declinul sclavajului. În agricultură, sporește considerabil funcția împlinită de coloni. Subzistă, de asemenea, categoria muncitorilor agricoli liberi și sezonieri, care se deplasau dintr-un loc în altul. Iar în Orient se menține o importantă categorie de răni liberi. În Siria, persistă numeroase mici proprietăți rurale. Coloniile sunt legați totuși treptat de domeniile pe care trudes: nu mai plătesc rentă în bani, ci în natură. După ce fuseseră practic legați de pământ prin datorii, din 332 d.C. coloniile au fost fixate ereditar prin lege de domeniile pe care lucrau, în virtutea „dreptului originii”, *ius originis*. Nu puteau pleca și aceste domenii și nici nu puteau fi alungate de pe ele. Aplicarea acestei legi s-a realizat însă lent și gradat. S-a exagerat mult când s-a afirmat că nu mai exista practic nici o deosebire sensibilă între statutul sclavilor și cel al coloniilor. De altfel am relevat că adesea coloniile au fost atrase în orbita solidarizării împotriva orașului, mai împilator decât latifundiarii. Plebea din orașe continuă să fie eterogenă, întrucât numără atât negustori bogați, mici funcționari, preoți și creștini și profesori, cât și mici meșteșugari¹⁰.

Dar care era statutul ordinelor sociale cele mai importante? De altfel din rândurile celor numiți *honestiores* făceau parte nu numai senatorii și cavalerii, ci și curialii și veteranii, care beneficiau de asemenea de un statut juridic superior celui rezervat romanilor de condiție foarte modestă (*humiliores*). Ordinul cavalerilor comportă o curbă de evoluție surprinzătoare. În secolul al III-lea, cel al apogeei ordinului ecvestru, se dezvoltă considerabil perfectissimatul. Începând din 217 d.C. și de la domnia lui Macrinus, mai mulți *perfectissimi* devin împărați, fără să fi trecut în prealabil prin senat. Cele două cariere ecvestre consacrate continuă să se dezvolte impetuos. Putem identifica anumiți cavaleri exclusiv civili, mai ales specialiști în drept, care exercită, sub Severi, o influență politică notabilă: unii dintre ei ajung jurisconsulți și celebri. Marile comandamente militare revin ofițerilor de carieră, îndeosebi *perfectissimi*. Împărații încurajează stăruitor perfectissimatul, care, la rândul său, sprijină potențialul absolutismului și a birocratiei, după model greco-oriental. Dar o mutație cardinală s-a produs în timpul împăratului Constantin, între 312 și 326, practic aproape întreg ordinul ecvestru a fost promovat în rândurile unui ordin senatorial lărgit, care de altfel a primit în rândurile lui și diverși notabili municipali. Pe termen scurt, această reformă radicală a dat roade benefice, pentru că a simplificat ierarhizarea socială și a impulsionat foarte mult cavalerii importanți. Însă, pe termen lung, ea a contribuit la osificarea rigidă și la polarizarea categoriilor sociale.

Într-adevăr, în secolul al III-lea d.C., ordinul senatorial fusese supus unei eroziuni substanțiale a influenței sale politice. Senatorii rămăseseră oamenii cei mai bogați ai Imperiului, dar atribuțiile politice le scăzuseră neîncetat. Au existat unele încercări de „revoltă”, chiar recuperări foarte efemere ale impactului politic al curiei, mai ales în 238 d.C. și ulterior, în 275 d.C. sau chiar în secolul al IV-lea, s-au mai produs scurte și vane reacții senatoriale. Pe de altă parte, rândurile senatului se provincializează neconștient. Crește ponderea senatorilor de origine orientală, care, sub primii Severi, constituie jumătate din numărul total al clarissimilor. După 238, senatul este dominat de orientali și de africani. Totuși, noii senatori își apropie rapid o *forma mentis* tradiționalistă, o mentalitate conservatoare. Progresiv, senatorii sunt excluși din conducerea birocratiei statale și din marile comandamente militare, părăsind numai guvernarea unor provincii imperiale și câteva posturi proconsulare. Un edict al împăratului Gallienus are, în 262 d.C., consecințe majore asupra statutului senatorilor. Prin acest edict, senatorilor le-a fost interzis orice sarcină de comandă forțelor militare, iar guvernarea provinciilor imperiale a fost încredințată perfectissimilor¹². Această măsură a fost inspirată nu numai de resentimentele împăraților secolului al III-lea d.C. față de senat și de dorința de a

stopa numeroasele tentative de uzurpare a puterii imperiale de către comandanii militari clarissimi, cum afirma Aurelius Victor (Caes., 33, 34), ci și de competența din ce în ce mai redusă a senatorilor în ce privește armata. Perfectissimi, proveniți din rândurile centurionilor, erau militari performanți. De altfel ei au continuat seria uzurpărilor puterii imperiale. Oricum, sub Diocleian, n-au mai rămas senatorilor decât vechile magistraturi republicane, pur decorative, proconsulatele și cele patru posturi de 681

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE II-VI D.C.

guvernatori ai Italiei. Reforma clarissimatului, întreprinsă de Constantin, preia adevărul ordinului senatorial vechiului său prestigiu și o influență sporită. Dar ne aflăm numai în prezența anumitor aparențe. Într-adevăr, se amplifică nu senatele, ci casta orgolioasă a clarissimatului. Foarte mulți clarissimi nici nu mai participă la dezbaterile senatelor de la Roma și Constantinopol, deși aveau dreptul să ia parte la ele. Ei își îndeplinesc funcțiile în administrația imperială, duc o viață confortabilă pe moștile lor ori în marile orașe ale Imperiului. La sfârșitul secolului al IV-lea și în veacul următor, clarissimii sunt ierarhizați riguros, în virtutea unei trihotomii semnificative: unii sunt simpli *clarissimi*, alții devin „admirabili” sau „spectabili”, *spectabiles*, ori chiar „vestiți” sau „iluștri”, *illustres*. O lege din 382 d.C. stabilește la Constantinopol - ca un epifenomen normal al ierarhizării sociale riguroase și de fapt sufocante - uniforme, veșminte obligatorii de purtat în oraș, nu numai de către clarissimi, ci și, în funcție de fiecare categorie socială, de militari, funcționari, sclavi etc. Clarissimii supraviețuiesc la Roma desființării Imperiului occidental până spre sfârșitul secolului al VI-lea d.C.¹³.

Armata romană, strict profesionalizată, constituia de asemenea o categorie socială. Chiar împăraii au fost, de regulă, soldați. Influența socială și politică a militarilor de meserie a crescut neîncetat, iar privilegiile lor au sporit în același ritm. Armata a devenit tot mai provincială și mai rustică, a teptându-se fie populată, spre sfârșitul Imperiului, de mercenari barbari. Constantin a desființat complet cohortele pretoriene. Armata romană se concentrase mai ales în zona frontierei fortificate, *limes*.

Străpungerea barajului format de legiuni a expus însă Imperiul la mari pericole și a contribuit substanțial la amplificarea crizei din 238-268 d.C. De aceea, Gallienus și mai cu seamă Diocleian au înființat anumite corpuri de rezervă în interior. Ei au introdus, pe lângă perfecționarea armamentului și a veșmintelor militare, scindarea legiunilor care, afând efective reduse, devin mai nobile și sunt acum în număr de aizeci. Constantin a reformat profund și armata: el a cantonat departe de frontiere grosul trupelor de campanie, adică a-a-numii *comitatenses*. Comanda soldaților a fost încredințată exclusiv unor ofițeri de carieră. Începând de la sfârșitul secolului al IV-lea, aceștia au fost prin excelență barbari, îndeosebi franci. Marii comandanți militari barbari făceau și desfaceau împăraii efemeri ai secolului al V-lea d.C., până când armata romană barbarizată a lichidat complet Imperiul occidental.

Contextul politic intern: Principatul târziu și Dominatul

Secvența istorică la care ne referim aici coincide, între 192 și 285 d.C., cu Principatul târziu sau cu sfârșitul a ceea ce francezii numesc „le Haut-Empire”. Ori cu tranziția între „le Haut-Empire” și „le Bas-Empire”. Acesta din urmă acoperă perioada 285-476 sau 529 d.C. și comportă o nouă formă de monarhie romană, calificată drept *Dominat*.

Venit la conducerea Imperiului după o criză politică gravă (192-193 și chiar anii subsecvenți), a cărei intensitate a amintit de anii 68-69 d.C., dinastia Severilor a putut atinge absolutismul de sorginte greco-orientală. Au domnit, în ordine: Septimius Severus (193-211), Caracalla (211-217, care un an a împărat și puterea cu fratele său Geta), Macrinus (217-218), de fapt strălucind în dinastie și primul cavaler devenit principe, Marcus Aurelius Antoninus, numit de posteritate Elagabal sau Heliogabal (218-222), Severus Alexander (222-235). Accentuarea despotismului s-a realizat de către acești principii, în ciuda pretenției lor de a fi fost continuatori ai Antoninilor, ale căror nume le adoptau în mod oficial. Au urmat Maximinus Thrax (235-238) și o perioadă de anarhie, de uzurpări și secesiuni locale, când numeroși „împărați” și-au disputat autoritatea monarhică. Despotismul absolutist a fost totuși în ciuda tribulațiilor generalizate. După Gallienus (253-268), au urmat la conducerea Imperiului împărații illiri, Claudius II Gothicus (268-270) și Aurelian (270-275). Ei și urmașii lor au convertit monarhia romană într-o teocrație solară, care puneă practic capăt regimului Principatului.

682

r

CONTEXTUL POLITIC INTERN: PRINCIPATUL TÂRZIU ȘI DOMINATUL

De asemenea, ilirii militari de profesie, Diocleian (284-305) a creat o nouă dinastie a Flavienilor, reclamându-se de la precedentul oferit de Vespasian și de fiii lui, ca și de la Antonini. De fapt, Diocleian a consolidat substanțial absolutismul de drept divin, pe urmele lui Aurelian: a luat astfel naștere *Dominatul*, ca monarhie totalitară și teocratică, opus Principatului. Diocleian s-a străduit să limiteze și, concomitent, să canalizeze în sens pozitiv tendințele centrifugale din Imperiu, a căror apariție rare a asigurat-o printr-un sistem de mai mult și împărați. Progresiv, între 285 și 303 d.C., s-a format *tetrarhia*, întemeiată pe domnia a patru împărați, doi augustinici și doi cezari (auxilii primilor). Fiecare dintre cei patru împărați și avea o reședință proprie și controla o anumită zonă a Imperiului, în vreme ce Diocleian conserva o preeminență morală. Cu toate acestea, după abdicarea voluntară a lui Diocleian, din pricina rivalităților acute dintre succesorii lui, sistemul tetrarhiei s-a destrămat. Constantin (306-337 d.C.) a refăcut unitatea Imperiului și a continuat, prin reforme fundamentale, implantarea Dominatului. Concomitent, Constantin a acordat creștinismului o toleranță, care i-a îngăduit foarte repede să devină religia dominantă. Însă unitatea Imperiului a fost frecvent repusă în discuție sub descendenții și urmașii lui Constantin, din noua dinastie flaviană, dintre care s-au diferențiat: Constantin II (337-361), Iulian (361-363), Iovianus (363-364), Valentinian (364-375), Valens (364-378), Theodosius (379-395). Adesea acești împărați au domnit în asociație cu alii augustinici și cezari: frecvent au avut de înfruntat nenumărați pretendenți la tron și uzurpatori, cum de pildă a fost Eugenius (392-394)¹⁴.

În timpul Dominatului s-au creat, pe lângă ierarhia socială sclerozată la care ne-am referit, o administrație, o curte, o etichetă și o politologie imperială înnoite, în condițiile dezvoltării unei noi structuri mentale. Pe inscripțiile vremii apare adesea, în paralel cu vechea „formulă” a epitetelor împăraților, o titulatură imperială nouă. Împăratul este proclamat „stăpânul nostru Flavian”, *dominus noster Flavius*, la începutul inscripției pentru a desemna ca prenume monarhul respectiv. Foarte rar, cele două tipuri de titulatură sunt amestecate în inscripții. Totodată, succedaneul prenumelui și numele împăratului sunt urmate de o cascadă de epitete mulțuitoare, care exaltă, pe un ton delirant, „virtuțile” suveranului. Totul emană de la el, închipuit ca fiind intermediar între divinități, inclusiv Dumnezeu, și oameni. S-a arătat că astfel împăratul participă la redevabila transcendență a divinității unice, preconizată atât de creștini, cât și de păgâni. Propaganda imperială extrem de activ implică ideea că împăratul beneficiază de o „maiestate secundă”, *maiestas secunda*, în raport cu cea a zeității, ce dispune de o *maiestas prima*¹⁵. Tot ce înconjoară pe împărat este sacru. Un ceremonial de sorginte persană, complicat și foarte ilustrativ, caracteriza audiențele acordate de împărat, când el era adorat. Cei admiși la audiență îngenuncheau în fața suveranului și îi sărutau poalele mantiei de purpur. Curtea imperială, devenită pletorică, este sacră, ca și palatul, *sacrum palatium*, sau dormitorul suveranului: c. ci

marele ambelan, personaj foarte influent, se intitulează „împuternicitul cu dormitorul sacru”, *praepositus sacri cubiculi*. Dificultățile politico-administrative și financiare au pricinuit o extindere considerabilă a birocratiei: perceperea directă a impozitelor, numeroasele rechiziții, sarcinile multiplicat ale administrației provinciale și centrale au determinat dezvoltarea unui aparat funcțional resc imens și foarte costisitor. Diocleian a restabilit impozitele directe, suprimate încă în secolul al II-lea î.C. Pe lângă aparatul funcțional resc normal, s-a format, poate sub Diocleian, dacă nu începând din 319 d.C., corpul unor slujbași imperiali, cu sarcini de informare și poliție. Aceștia se numeau *agentes in rebus* sau „curioși”, *curio*. Erau ochii și urechile împăratului, primind adesea misiuni de control în provincii. Un rol similar a revenit anumitor „notari”, *notarii*. După 337 d.C., consiliul principelui a devenit „consistoriul sacru”, *sacrum consistorium*, numit astfel deoarece membrii și stăteau în picioare, în vreme ce împăratul, care îl prezida, stătea jos. Acest consistoriu devine principalul organ de guvernământ: prepara legislația nouă, primea ambasadele străine, funcționa ca tribunal imperial. Senatele – cîci la Constantinopol, oraș oficial inaugurat la 11 mai 330 d.C., funcționa un al doilea senat – constituie mai degrabă consilii municipale ale celor două capitale oficiale ale Imperiului. În fruntea administrației centrale, pe care o populau numeroși slujbași, se aflau patru mari „însoțitori” (ai împăratului), *comites*. Adică doi dregători financiari, respectiv „corniele dregătorilor sacre”, *comes sacrarum largitionum* (care dirija trezoreria statului imperial, anterior numit *fiscus*), „corniele avuției private”, *comes*

683

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

rei priuatae (eful vieții particulare a suveranului) și alii doi comiți, „magistrul birourilor imperiale”, *magister officiorum*, și „questorul palatului sacru”, *quaestor sacri palatii* (care lua cuvîntul în numele monarhului la ședințele consistoriului). Provinciile au fost treptat reorganizate. Au luat ființă trei tipuri de unități provinciale, cele mici fiind cuprinse în cele mari. Care sunt acestea, în ordine crescând? Provinciile, diocesele – guvernaate de „vicari”, *uicarii* – și prefecturile, cărmuite de prefecți pretoriului, cîrora nu le mai revin decât sarcini exclusiv civile¹⁶.

Politica externă

Importanța politicii externe și a conflictelor cu alte semănătorii a sporit considerabil față de secolele I-II d.C., cînd romanii trăiau relativ liniștiți, în cadrul aproape închis al lumii lor. De fapt, Imperiul a trebuit să lupte aproape permanent pe două fronturi: împotriva statelor iraniene și împotriva Barbarilor. În ce privește relațiile cu statele iraniene, Septimius Severus înfrînge pe parsi și ajunge chiar să ocupe Ctesifonul, una dintre capitalele lor: întemeiază provincia romană Mesopotamia, care avea capitala la Nisibis. În 224 d.C., Ardashir I, fiul lui Papak din familia Sasan, biruie pe ultimul rege part din dinastia Arsacizilor, adică pe Artaban V. El se proclamă „rege al regilor” și întemeiază dinastia persană a Sasanizilor (227-651 d.C.), care făcuse un stat centralizat, cum nu fusese cel al Arsacizilor. Perși suportaseră totdeauna cu dificultate prevalența părilor în monarhia iraniană. Noul stat persan se baza pe o aristocrație puternică și pe un cler fanatizat de zoroastrism. Sasanizii se considerau continuatori ai Ahemenizilor și recuzau influențele elenistice cultivate de parsi Arsacizilor. Contenciosul romano-persan a fost lung și cu rezultate schimbătoare. Septimius Odaenathus, principe al cetății caravanieră a Palmyrei, combate cu vigoare pe persani, în numele romanilor. Dar, după moartea sa, Zenobia, văduva lui Odaenathus, creează în Orient un imperiu palmyrian independent, în numele fiului ei, Vaballathus. Această secesiune este lichidată de Aurelian, iar Diocleian raportează, în 297-298, victorii importante asupra persilor, în Mesopotamia. Iulian reia gesta lui Alexandru și lui Traian și asediază, fără succes, Ctesifonul în martie 363 d.C. Iovianus, succesorul său, a trebuit să abandoneze Mesopotamia romană. În realitate, mult mai primejdioase pentru Imperiu au fost populațiile migratorii. Acestea s-au revîrsat asupra teritoriilor romane, în două mari valuri: cea a sarmilor, împinși la rîndul lor din spate de alii nomazi din stepă, inclusiv mongolici, și cea a triburilor germanice. În număr de trei până la cinci milioane, germanii erau agitați de mișcările convulsive ale uniunilor tribale, în care erau divizați. Pe la 200 d.C., goții, originari de pe meleagurile Suediei actuale, s-au stabilit în vecinătatea Mării Negre. De la sarmași, ei au deprins o nouă tehnică de luptă, bazată pe atacuri rapide de cavalerie. Au adoptat, de asemenea, tehnologia militară a romanilor, mult vreme mai slab echipați decât ei. Goții s-au aliat cu carpii (daci liberi), bastarnii și vandalii; în secolul al III-lea d.C., s-au divizat în două ramuri, cea a vizigoților și cea a ostrogoților. După 238 d.C., goții trec Dunărea și hărțuiesc Imperiul, îndeosebi în est, timp de 30 de ani. Doritori de pămînturi noi mai degrabă decât de pradă ciuni, ei invadează Dacia și zona balcanică, ajungînd să ocupe chiar Atena. În 251, cade pe câmpul de luptă împotriva goților lui Kniva însuși împăratul Decius. Abia în 269 d.C., la Naissus (azi Niș), Claudius II zdrobește 100.000 de goți. Goții și taifalii devin vasali ai Imperiului și se instalează pe teritorii romane, pentru că, în 378, la 9 august, revolta împotriva stăpînirii romane, ei sînt repulsați asupra armatei Imperiului și sună toacă victoriei de la Adrianopol, în cursul căreia pierd împăratul Valens. La rîndul lor, încă de la mijlocul secolului al IV-lea d.C., confederațiile saxonilor, francilor și alamanilor au atacat Gallia și au pus, timp de două secole, la grea încercare stăpînirea romană din Occident. Provinciile germanice și o parte din nordul Galliei sînt acaparate de franci, cîndva după 365 d.C. Împinși din urmă de hunii mongolici, a căror penetrație marchează începutul marilor migrații, vizigoții lui Alaric ocupă temporar Roma, în 410 d.C. În vremea aceasta, în 418 d.C., vizigoții fîc uresc în Hispania primul regat barbar în interiorul Imperiului, deocîndat

684

POLITICA EXTERNA

ca vasal Romei. Abia în 472 d.C., aici Euric se va declara complet independent de Imperiu. La rîndul lor, vandalii ajung în Africa romană, unde cuceresc, în 439 d.C., Cartagina și întemeiază *uraltă* – regat barbar, care va dăinu: până în 534 d.C. După ce Aurelian evacuasese Dacia, în 273 d.C., romanii s-au retras și din Britannia, în 411 d.C. Hunii au invadat și ei Imperiul. În 451 d.C., are loc tîna dintre cele mai cumplite bătălii ale antichității la Cîmpilele Cataiaunice, în nordul Galliei. Generalul roman Aetius, sprijinit de contingente vizigote, france, burgunde și alane, izbutește să înfrîngă pe regele hun Attila.

Microunitate socială și mentalitate

Microunitatea socială, diversele asociații, amicale și colegii, au continuat să se dezvolte, în timp! Dominatului, administrația imperială lă a transformat în corporații rigide structurate și atent comrolate de ea. Cum am arătat de fapt în alt subcapitol, nu se produce o ruptură brutală în evoluția mentalităților. 3-a relevăm vechile jocuri și spectacole continu să se bucure de o înfloritoare popularitate, chiar sub împărații creștini. Conservat ca valoare importantă, *pietas* joacă un rol de seamă, în condițiile îmbogățirii, în sens creștin, a conștiinței ei. Totuși, „pietatea” continuă să desemneze mai cu seamă capacitatea de a îndeplini scrupulos îndatoririle față de alii oameni și față de divinitate. „Stilul” de viață și structurile mentale sfîrșesc prin a se transforma, mai ales între 312 și 361 d.C. Pe de altă parte, nu este adevărat, cum susin **ferveții imperiului târziu**, că oamenii secolului al IV-lea n-ai fi fost afectați de o reală alienare morală¹⁷. Însă, în **fs** 284 și 361 d.C., au luat ființă noi discursuri și structuri mentale, bazate pe **respectul** față de ordinea socială, osificat, *obsequium*, și pe „sfîrșirea”, *sanctitudo*, a regimului imperial. Utilajul «mental comportamentul esențial, care marchează concepția despre viață și **moartea**, despre dragoste etc. Antropocentrismul greco-roman emerge considerabil edulcorat, pe oand imanentismul tradițional al anticilor tinde a fi substituit

de o concepție providențială* - £ despre viaa cotidiană și despre istorie. Omul nu mai este măsura lucrurilor. Pe de altă parte, preocupai-ele fa de cea mai bună formă de guvernământ nu mai domină cu autoritate **dezbaterea** de idei. Ele sunt concurate de întrebările și discuțiile asupra soartei **Imperiului**, **ncjwnale** dat fiind situația raporturilor între inute cu Barbarii. Aceste discuții se purtau în **cercurile** cultural-politice care, desigur, nu dispar, deși istoricul lor nu este ușor de restaurat. Împărțitul luiian și intelectualii din jurul său constituie un asemenea cerc, ale cărui idealuri tradiționaliste sunt moștenite și accentuate de cercul a numit al Nicomachilor, care promovează fermentul cultura necrețină a vremii. Adepții Nicomachilor activează și la începutul veacului următor. Totodată, în aceeași vreme se manifestă la Roma cercurile care țin al lui Ausonius și al lui Ambrosius. Totodată, **Imperiul ripostează foarte slab sfidării barbare**. La Rômi subzistă un grup de presiune antibarbar, dar forța lui este supusă unei eroziuni inextinguibile. Nu numai antropocentrismul, ci și romanocentrismul se află în regres. Însă adevărul, în secolele IV-V d.C., Barbarul nu mai este tratat ca un străin. „Cel alt” tinde să devină pământul. Anumiți autori creștini, ca Ambrosius, declară că numai pământii sunt străini, împărțitul luiian și alții pământii se considerau exponenții vechilor tradiții religioase, ca și cultural-politice. Pentru ei, „omul roman”, *homo Romanus*, devine „greul”, *ho hellen* în limba efin, adică moștenitorul lumii antice globalizate. Totuși luiian, căruia Amian îi atribuie critici aspre, îndreptate împotriva politicii de promovare a Barbarilor în posturile și onorurile cele mai importante ale imperiului (AM. MARC, 21, 10, 8 și 12, 25), facilitase și ei cariera lui Nevitta, unui dinre cei mai însemnați generali ai armatei romane, devenit chiar consul în 362 d.C. (AM. MARC, 21, 10, 8). Or, Nevitta era franc. Încât „greii” și luiian trebuiau să înseama de fapt că Barbarii deveniseră indispensabili Imperiului. Nici „greii” nu vedeau o mefienj sistematic față de Barbații de fapt nu-i considerau străini. De altfel însuși Amian reproșează lui luiian promovarea lui Nevitta, nu oentru că acesta din urmă ar fi fost franc și Barbar, ci din pricina unor defecte personale: grosolănie, vanitate excesivă și mai ales cruzime. De altminteri Imperiul

685

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

Încheia numeroase tratate de alianță cu triburile barbare, al căror nivel de viață se ameliorază sensibil datorită multiplelor contacte cu Imperiul. Amărat, de altfel, că populațiile provinciilor preferau adesea pe Barbarii administrației romane. În secolul al V-lea, Salvianus, scriitor și preot creștin din Gallia, afirmă că Barbarii sunt mai buni decât romanii. Anterior, Orosius preconizase o federație, o alianță între romani și Barbari, în vederea cărmuirii lumii locuite. Pe când, la sfârșitul secolului al V-lea d.C., Sidonius Apollinaris crede că Barbarii pot fi lesne integrați structurilor unui Imperiu roman menit să dureze veșnic. De fapt, mulți romani credeau în eternitatea Imperiului. Dar, pe plan mental, căderea Imperiului roman era pregătită sărguincios¹⁸.

„Căderea” Imperiului roman

Theodosius a înfrânt, în septembrie 394, forțele împăratului Eugenius, creștin care sprijinea însă pe pământii din Roma. Unitatea Imperiului a fost restaurată numai pentru **câteva** luni, deoarece, în ianuarie 395, Theodosius a murit, iar Imperiul a fost definitiv împărțit în două entități, între cei doi fii ai lui: Răsăritul a revenit lui Arcadius, iar Apusul lui Honorius. Se decanta astfel un proces de bipolarizare politică inițiat, în realitate, de Constantin, care? conferise Imperiului două capitale oficiale. Bipolarizarea politică se suprapunea unei mult mai vechi bipolarizări lingvistice și culturale, între vestul latinofon și estul elenofon. Totodată, dacă împărații anteriori deschiseseră larg Barbarilor rândurile armatei și aparatului administrat imperial, Theodosius a îngreunat instalarea masivă a unor populații migratorii în interiorul granițelor statului roman¹⁹. Oricum, Imperiul roman încetase practic să mai existe ca stat unitar. De altfel pe tronul imperial, în Occident, s-au succedat în cascade împărași slabi, manevra de comandă și militarii barbari. Mulți dintre acești suverani efemeri erau nevrăstnici, de fapt copii, deoarece, începând de la Constantin, ereditatea puterii imperiale a fost ostentativ dezvoltată. În 476 e.n., mercenarul barbar Odoacru a pus concomitent capăt domniei ultimului împărat al Occidentului, Romulus Augustulus, care n-avea decât apte ani. Oficial, Odoacru a pretins că reunifică Imperiul și a trimis însemnele imperiale la Constantinopol, unde Romulus Augustulus, fiul patricianului Orestes, nici nu fusese recunoscut ca împărat. Cum am mai susinut, este probabil că nimeni nu a înțeles atunci, la 4 septembrie 476, semnificația reală a acțiunii scriurii Odoacru. De altfel, în 488 d.C., ostrogotul Theodoric s-așezat în Italia, la instigația împăratului Zenon, de la Constantinopol, care îl numise „căpetenie a soldaților dinspre Italia”, *magister militum per Italiam*. Theodoric îl biruie pe Odoacru și creează în Italia un puternic regat ostrogot, care va subzista până în 553 d.C. Dar, pe de o parte, senatorii din Roma complotau neconștient împotriva ostrogoților, în vederea restaurării Imperiului Occidental, iar, pe de altă parte, curtea de la Constantinopol considera unitatea imperiului ca indestructibilă. Odoacru și Theodoric erau priviți ca simpli guvernatori, în numele Imperiului oriental, care, în secolul al VI-lea, va restabili, pentru scurtă vreme, autoritatea lui directă asupra Italiei, declarat exarhat de Ravenna. Cultura și civilizația romană se vor menține încă active în cursul acestui veac. Însă Imperiul roman estic se transformă rapid în statul bizantin medieval. Imperiul roman ca atare încetase să existe, pe planul realității istorice, în 476, dacă nu chiar în 395 d.C!

Care au fost, așadar, cauzele „căderii” Imperiului roman? *Esențial pentru înțelegerea acestui fapt este încetarea războaielor de război a Imperiului*. El și epuizase misiunea necesară în Est, pentru depășirea, lichidarea diviziunilor, crizelor, conflictelor locale destabilizatoare, și

Numele acestui copil nu semnifică oare iluzia vană, rapid spulberată, a unei noi întemeieri a Romei Imperiului, a redresării destinului statului roman?

686

„Căderea” IMPERIULUI ROMAN

Indispensabil în Vest, în vederea accelerării proceselor istorice, implantarea unei civilizații superioare, înzestrată cu valențe unificatoare. Încât tendințele centrifugale au eliminat, în secolele al V-lea și al VI-lea d.C., tendințele centripete, după un lung și dureros proces istoric, amorțit în 238 d.C. Ipoteza avansată de cercetătorii marxisti, potrivit căreia criza sclavagismului a distrus Imperiul, este absurdă. Sclavajul era de mai multă vreme în declin, de altfel, el a supraviețuit statului roman. Slavii nu s-au răsculat, în totalitatea lor, împotriva Imperiului. Vestul a rezistat mai slab dezagregării Imperiului, întrucât aici s-a opus o împotrivire mult mai redusă barbarizării statului, dimpotrivă activ sprijinit, cum am arătat, în plus, în Vest căderea vieții orașelor, de care era legat Imperiul, a fost mult mai profund decât în estul Imperiului.

Cauzele concrete și directe ale evenimentelor petrecute în secolele V-VI d.C., adică ale „căderii” Imperiului, au rezultat din cele expuse mai sus, în alte subcapitole, și anume: 1) criza instituțională, care a asigurat triumful tendințelor centrifugale în condițiile imposibilității fărâșurii unei federalizări reale a Imperiului, stabilizării puterii centrale, ca și ca urmare a sclerozării unei ierarhii sociale rigide, împovărate îneficace pe termen lung; 2) recesiunea economică, în cadrul căreia au interferat subproducia și inflația, disparitatea între import și export în Italia, teoretic „capul Imperiului”, disproporția enormă între resurse, din ce în ce mai reduse, și cheltuieli, progresiv sporite; 3) criza mentalității, tradusă în destabilizarea identității romane, epifenomen al dispariției antinomiei roman/barbar; 4) persistentele invazii ale semințiilor migratorii. Acest ultim factor și-a dezvoltat acțiunea în condițiile prilejuate de primii trei factori, esențialmente interni. Extern inițial, acest al patrulea factor cauzal a devenit intern. Nu

numai deoarece Barbarii s-au instalat între frontierele Imperiului și fiindcă au fost sprijiniți de anumiți romani. Cei care întrucât Barbarii nici nu-și propuneau să distrugă Imperiul; de fapt, cu excepția vandalilor și a hunilor mongolici, atacurile lor nici n-au provocat mari pagube romanilor. Mai ales după 269 d.C., aceste atacuri nu constituiau efecte ale unor revolte externe, unor ofensive ale străinilor de Imperiu, ci rebeliuni ale anumitor supuși ori vasali, *foederati*, ai statului roman, nemulțumi de împărașii la care îi supuneau administrațiile centrale și locale. Barbarii n-au dorit să distrugă Imperiul, ci să ducă, în interiorul lui, o viață mai bună decât în *Barbaricum*, de unde alii migratori îi împingeau spre sud. Ei nu zăreau să se infiltreze în interiorul structurilor sociale și administrative, romane. Am văzut că au izbutit pe deplin. Barbarii admirau cu fervoare civilizația romană. Când se însoară cu Galla Placidia, viștar al familiei imperiale, regele vizigot Athaulf declară că nu zărește să restaureze și să sporească puterea Romei, slujindu-se de vigoarea goților (OROS., *Adu. Pag.*, 7, 43, 5). Barbarii s-au decis foarte târziu să lichideze autoritățile romane: însă, de fapt, nici atunci n-au conștientizat distrugerea Imperiului. Oricum, factorii mai sus menționați au generat contrastructuri, în miezul însuși al vechii structuri desuete a statului roman, ca să prilejuiască eroziunea și ulterior dispariția Imperiului.

Deși în realitate n-a mai fost curând cu adevărat roman, Imperiul s-a menținut, până în 1453, în Orientul mai puțin destabilizat. Iar exponenții săi nu și-au spus „greci” sau „bizantini”, ci, cu mândrie, „romani”, *rōmaioi*. De fapt, speranța în restaurarea Imperiului roman n-a murit decât odată cu revoluția franceză. După ce a cucerit Constantinopolul în 1453, Mehmet-Khan, sultanul otomanilor, s-a considerat succesorul unui Imperiu roman pe care Paleologii bizantini l-ar fi degradat. Așadar și se proclamau și ei viștare ale Imperiului roman. Pe când, în plin Occident medieval, romancierul Chretien de Troyes considera că deasupra tuturor regilor și altor monarhi medievali se afla undeva un împărat roman. Carol cel Mare s-a intitulat împărat roman, în vremea ce, în Germania, a fost at un Imperiu oficial proclamat ca roman până în 1806, când l-a desființat Napoleon. Ca împărat și romani, acționau suveranii Germaniei în Italia medievală și împotriva papilor. Habsburgii, regii Spaniei și Ludovic al XIV-lea au aspirat, în chip manifest, să fiurească state mondiale imperiale. Însă toate tentativele menite alături de unor asemenea state mondial-imperiale au eșuat. Imperiul roman încetase să mai funcționeze chiar înainte de 529 d.C.

687

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

Religia și filosofia

Imperiul târziu este marcat de expansiunea masivă a cultelor soteriologice, îndeosebi de sorginte orientală. O nouă religiozitate se difuzase pretutindeni. Criza mentală din secolul al III-lea d.C., tensiunile politice, traumatismele culturale au favorizat substanțial propagarea intensă a unor religii orientale, a teocosmologiilor, îndeosebi a isianismului, a mithraismului și a cultelor siriene, cum era cel al lui Iupiter Dolichenus. Sectele soteriologice devin astfel foarte active. Totuși, adesea divinitățile orientale primeau o interpretare romană, *interpretatio Romana*, și erau asimilate unor zei ai panteonului greco-roman. Astfel, zeul egiptean Serapis era frecvent asimilat lui Esculap, zeul care salva bolnavii. Mithraismul câștigă nenumărați adepți printre militari și negustori. Riscurile și primejdiile campaniilor militare și ale comerțului, precaritatea situațiilor dobândite de ei, care se puteau deteriora rapid, în funcție de incertitudinile regimului imperial, inspiră nevoia unei ocrotiri divine și solidarității strânse care, în realitate, caracterizau cultul lui Mithra și relațiile dintre adepții lui. Mărturiile artistice ale vremii ilustrează dezvoltarea misterelor mithraice și treptele inițierii exponenților acestora, care parcurgeau succesiv stadiile de Corb, Logodnic (al lui Mithra), Soldat, Leu, Persan, Mesager al Soarelui (sau Heliodrom) și *Pater* (Părinte al misterelor). Progresează, de asemenea, cultul lui Hercule, închipuit ca divinitate a salvării, precum și diverse forme de ocultism. Desigur însă că, la sate, persistă rituri străvechi, apăsătoare încă în neolitic. Însă un termen ca *salus*, care, în primele veacuri ale Romei, desemnase numai sănătatea fizică, ajunge acum să evidențieze mântuirea pentru eternitate. Aproape toate cultele soteriologice tind spre monoteism, spre concepția care admitea că diferitele zeități, de sorginte politeistă, constituiau doar ipostaze ale unui zeu suprem, chiar unic. Se ivesc numeroase forme de sincretism religios și se dezvoltă treptat monoteismul solar.

Pe de altă parte, toate religiile salvării sunt considerate a prezerva oamenii, după moarte, de supliciile îndurate în Infern și de reîncarnări punitive sau dureroase în animale inferioare. Preocupările eshatologice impregnează în profunzime cultele de inspirație orientală: liturgiile acestora, inițierile în misterele lor complicate erau menite să asigure salvarea atât pe pământ, cât și în lumea de dincolo. Chiar după ce împărații se convertesc la creștinism, se produc anumite reacții anticreștine, patronate de anumiți suverani. Avem în vedere puternica reacție pângărită, survenită sub Iulian, dar și cea de la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., desfășurată într-o Italie dominată de împăratul Eugenius. Toate tentativele de revitalizare a cultelor pângărite au eșuat ineluctabil, încât împăratul Theodosius a proclamat creștinismul ca unică religie a Imperiului. Cultul imperial, ca religie politică, s-a menținut multă vreme și sub împărații creștini, care așumau titlul și calitatea de *pontifex maximus*, șef al religiei romane tradiționale. N-a fost interzis decât în 425 d.C. (*Cod. Theodos.*, 15, 4, 1). Împărații militari

RELIGIA ȘI FILOSOFIA

ai secolului al III-lea favorizează substanțial cultele solare, mai mult sau mai puțin legate de mithraism. În cele din urmă mithraismul dispăre, dar subzistă mult timp un alt cult de origine iraniană, adică maniheismul, întemeiat pe opoziția categorică între Bine și Rău, între Dumnezeu, spirit și lumină, pe

de o parte, i diavol, tenebre i materie, pe de alta. Maniheismul, de fapt transformat, va afla adept i în plin ev mediu. De asemenea, rezist mult timp isianismul în Egipt, îns i în alte zone ale Imperiului. Ultima reac ie anticre tin semnificativ , cea din vremea împ ratului Eugenius, adic de la sfâr itul secolului al IV-lea d.C, era mai ales de inspira ie isiac . Pe când în Egipt, isianismul num ra adept i zelo i printre universitarii regiunii, chiar la sfâr itul secolului al V-lea. Mai mult decât atât, i în Italia anumi i rani, în 417 d.C, adorau înc pe Osiris i pe Isis (RUTIL, 1, vv. 373-376). Grupuscule isiace se men în în diverse zone ale fostului imperiu roman, pân la sfâr itul secolului al VI-lea. În plin domina ie arab , adic în secolul al VIII-lea, un magician egiptean mai invoca pe Isis i al i zei lega i de cultul ei. Totodat , arta icoanelor bizantine prezint filia ii cu reprezent rile plastice, specifice mithraismului²⁰.

În ultim instan a învins dreapta credin cre tin . Au dat gre persecu iile întreprinse de împ ra ii secolului al III-lea. Anumi i cre tini au abjurat: de altfel unii dintre cei „aluneca i”, în afara dreptei credin e, sau „c zu i în gre eal ”, *lapsi*, se întorceau în sânul comunit ilor cre tine c rora apar inuser , dup ce persecu ia înceta sau se atenua. A e uat i marea persecu ie ini iat de c tre Diocle ian. Lupta de idei între cre tinism i adept ii altor culte a fost complicat , îndeosebi printre intelectuali, ea s-a soldat cu evolu ii dramatice. Sunt celebre anumite conversiuni la cre tinism, precum cele ale lui Marius Victorinus i Augustin. La începutul secolului al IV-lea d.C, o parte însemnat din popula ia Imperiului devenise cre tin . Prin urmare abilul reformator care a fost Constantin, ini ial partizan al unui anumit monoteism solar, a decis s tolereze i ulterior s protejeze cre tinismul ca principal religie a Imperiului. Pe de alt parte, triumful cre tinismului a dep it grani ele st pânirii romane: înc din secolul al IV-lea d.C, cre tinismul se r spânde te în Irlanda, printre semin iile germanice, dar i în Gruzia, Armenia, Etiopia, chiar în Iran i pe alte meleaguri asiatice. Ceea ce atest for a invincibil a dreptei credin e. Oricum, cauzele concrete i istorice te constatabile ale triumfului cre tinismului, în interiorul Imperiului, ar fi urm toarele, dup opinia noastr :

- 1) faptul c dreapta credin a constituit cea mai pu in oriental dintre cultele orientale, cea mai accesibil grecilor i romanilor (de altminteri, cre tinismul a abandonat rapid practicarea circumciziei, care repugna occidentalilor), promovând ecumenismul, voca ia universalist ;
- 2) exclusivismul ei, refuzul oric rui sincretism fundamental cu religiile politeiste;
- 3) monoteismul destul de clar, spre care tindeau, mult mai ezitant, i alte culte soteriologice, tendin a spre o doctrin relativ limpede decantat ;
- 4) structurarea riguroas , sistematic a comunit ilor cre tine i a clerului;
- 5) suple ea i abilitatea propagandistic .

Locuitorilor Imperiului

689

SOCIETATEA I CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

cre tinismul le-a adus speran a într-o existen viitoare, mai bun decât cea pe care o duceau. Totodat , au fost utilizate anumite vechi deprinderi. Astfel, ziua de na tere a lui Isus Cristos a fost situat la 25 decembrie, adic în plin perioad a vechilor s rb tori de iarn ale anticilor i tocmai la data exact când mithraicii celebraser „ziua de na tere a Soarelui neînvins”, *dies natalis Solis inuicti*. Nimbul, conceput ca o sfer transparent (imagine a iradierii spiritului), înainte de a fi integrat artei cre tine, a constituit un atribut imperial. Cristos a fost adesea reprezentat ca un *kosmokrator*, adev ratul st pân al întregii lumi, vizibile i invizibile. Cre tinismul a preconizat un nou umanism, întemeiat pe sinteza între tradi iile sale i cultura antic consacrat . „Înv tura cre tin ”, *doctrina christiana*, apare ca totodat profund înnoitoare i susceptibil s revalorizeze umanismul antic. *Triumful cre tinismului alc tuie te într-adev r cea mai pre ioas mo tenere l sat de antichitatea târzie civiliza iilor medievale i moderne*. Tocmai cre tinismul a permis conservarea nu numai a unor institu ii politice i culturale antice, ci i a patrimoniului de valori al grecilor i romanilor, chiar dac adaptat noilor vremuri i par ial transformat. Cum am ar tat, cre tinismul n-a determinat pr bu irea Imperiului. Dimpotriv , el i-a propus s -l conserve, dar a intervenit prea târziu. Repet m, îns , c el a permis supravie uirea a numeroase tradi ii antice i a *prilejuit un nou umanism*. Atitudinea comunit ilor cre tine i a diriguitorilor acestora fa de Imperiu i de ordinea politic a variat în func ie de circumstan e i a comportat, dup p rerea noastr , patru etape cronologice, care ar consta în: 1) încercare de adaptare i acceptare a structurii societ ii i a cutumelor ei (secolul al II-lea d.C); 2) contesta ie global a aceleia i societ i (secolul al III-lea); 3) transformare în religie de stat, menit s se asocieze ierarhiilor sau m car s se ajusteze în func ie de exigen ele lor (secolul al IV-lea i începutul veacului urm tor); 4) deta are complex i abil de organizare statal roman i de soarta ei, tradus mai ales în gândirea lui Augustin i lui Salvianus (secolul al V-lea). Era vorba de o atitudine inevitabil . Exponen ii cultelor p gâne, în rezisten a lor fa de progresele cre tinismului, se buzuiau pe trei centre de împotrivire, care activau la nivelul aristocra iei, la cel al colilor i al unor medii sociale populare, îndeosebi r ne ti. În special în Occident, mult vreme aristocra ia clarissimilor a r mas fidel religiilor tradi ionale. coala, litera ii, profesorii de gramatic , retoric i filosofie au constituit

chiar focare de propagandă anticreștină. Libanios, scriitor și profesor grec din Antiochia, pleda în 390 d.C. cauza templelor. De aceea, Iustinian a suspectat colile și Academia din Atena, unde dominau neoplatonicienii, de subversiune împotriva creștinismului și le-a desființat în 529 e.n., marcând astfel sfârșitul culturii antice. Mediile populare necreștine se refugiau mai ales în astrologie și magie. Se răspândeau oracolele și demonismul. Iar cucerirea următorului statornic pe „terri”, *paganim* latinește, rămăși mult timp credința și practicilor religioase păgâne, locale și tradiționale, îndeosebi diverselor superstiții mormonite. în cele

690

RELIGIA ȘI FILOSOFIA

din urmă, creștinismul, anterior religie urbană, a câștigat și adeziunea rusticității. S-au propagat masiv monahismul, existența de anahoret, care implica o manifestare dezantrare socială. De asemenea, era glorificat eroismul martirilor căzuți victime secuiilor secolului al III-lea. Pe de altă parte, în interiorul creștinismului, s-au manifestat de timpuriu sciziuni, numeroase erezii și mișcări sectare. Arianismul, cea mai răspândită erezie, care a avut adepti chiar printre împăraii unele cuceririlor barbare, a încercat să dezvolte monoteismul creștin deoarece, cu anumite nuanțări, nu admitea ca divinitate decât pe Dumnezeu Tatăl. Adesea ereticii contestau vehement supremația Bisericii, ordinea socială în general și concilierea cu autoritățile statale²¹.

Colile filosofice tradiționale pierd din importanță. Sau altfel spus, ele subzistă mai ales pentru a sprijini propagarea cultelor orientale, diverselor teurgii și practicilor unor taumaturgi. Epicureismul materialist era condamnat unei morți lente. Stoicismul va fi recuperat parțial de Boetius, în secolul al VI-lea. În schimb, platonismul, orientat, cum am văzut, spre o misteriofilosofie, de către unii adepți ai Academiei, încă din secolul al II-lea d.C., devine limpede solidar cu religiile orientale, în cadrul așa-numitului neoplatonism. Exponenții săi se servesc de altfel aproape exclusiv de limba greacă, idiomul privilegiat al filosofiei antice. Neoplatonismul ajunge să domine cu autoritate lumea filosofică și să stimuleze reacțiile anticreștine ale intelectualilor rămăși loiali vechilor culte religioase. Impactul său a devenit puternic încă de la instalarea, la Roma, în 245 d.C., a fondatorului său, adică a lui Plotin. Influența neoplatonicienilor a fost considerabilă și a prilejuit dezvoltarea unei doctrine a extazului, a unirii cu Ideea sau divinitatea, prin contemplație, prin comuniunea între lumea sensibilă și forma eternă. Căci neoplatonicienii au profesat monoteismul filosofic. Unii dintre neoplatonicieni echivalau divinitatea supremă, ori chiar unică, Soarelui, în timp ce alții o considerau superioară acestuia din urmă. În acest mod, neoplatonismul a nutrit nu numai mithraismul și rezistența păgână, ci și gândirea unor exponenți ai creștinismului, cum au fost Marius Victorinus și Augustin. Infrastructura misteriofilosofică prevalează în întreaga gândire a imperiului târziu. Pe de altă parte, neoplatonismul, ca și toate religiile acestei secvențe istorice, vehiculau valorile vremii. Ele căutau pretutindeni sacral, sub egida așa-numitei *sacritudo*. Iar, cu excepția anumitor curente de gândire marginale, filosofii timpului respectau „ierarhia cerească”, se declarau fidele ei, căci ierarhia politico-socială. Totodată propensiunea pentru simboluri, pentru o interpretare alegorică a universului emerge cu vigoare în religiile și în filosofia Imperiului târziu.

Arhitectura și artele plastice

Aceleași tendințe, expresiile aceluiași discurs mental, se impun și în artele plastice sau în arhitectura secolelor III-IV d.C. Se realizează un adevărat dialog cu spectatorul ori contemplatorul operelor de artă. Oricum, arhitectura și artele plastice continuă a fi performante. Severii construiesc masiv, la Roma și în Imperiu. De pildă, în Capitală, Septimius Severus ridică un

691

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

palat „casa severiană”, *domus Severiana*, ca și un somptuos arc de triumf. Secolul al III-lea d.C., în pofida crizei pe care o străbate, nu întrerupe dezvoltarea politicii arhitecturale foarte dinamice. Se dezvoltă monumentele și clădirile din Ulpia Traiana, capitala Daciei romane, care beneficiază de o populație de 15-20 000 de locuitori. Până la retragerea administrației romane, continuă să înflorească arhitectura Daciei romane. Aurelian construiește și el la Roma, în vremea lui Dioclețian, în capitală noi terme, o curie nouă și un Odeon. Constantin se distinge ca un mare constructor. La Roma, Constantin clădește un nou arc de triumf, noi terme și mai ales termină basilica civilă, a cărei construcție fusese începută de Maxențiu, prin 308 d.C. Această impunătoare clădire reprezintă ultima și cea mai mare creație a arhitecturii civile din Occidentul roman. Cum am arătat, Constantin creează pe țărmurile Bosforului un oraș nou, care îi va purta numele. Aici el ridică palate imperiale, curii, un for, apeducte, terme, basilici civile, un hipodrom etc. După edictul de toleranță față de creștinismului, încep să se construiască pretutindeni biserici somptuoase. La Constantinopol, împăratul inițiază, printre altele, construirea bisericii dedicate în elepciunii divine, Sfânta Sofia. Bisericile creștine asumă consecvent planul basilicii tradițional: ele constituie arhetipurile clădirilor de cult medievale, în vremea căreia templele păgâne erau deschise spre exterior și înconjurate de colonade, biserica creștină concentrează efectele artistice în interiorul ei, unde credincioșii se izolează de lumea exterioară pentru a celebra misterele Credinței. Împărații care au urmat lui Constantin au construit, de asemenea, foarte mult: astfel la Roma, pe la mijlocul secolului al IV-lea d.C., s-a încheiat construirea bisericii Sfântul Petru, începută încă de suveranul ce inaugurase protejerea creștinismului. Monumentalitatea, vigoarea, linia clasică se degajă ușor din aspectul arhitecturii secolelor IV-VI d.C. Artele plastice sunt, cel puțin parțial, marcate de tendințe estetice similare. Nu apare o ruptură totală față de tradițiile artistice ale secolelor precedente. Sunt revalorizate numeroase elemente ale vechiului repertoriu. Pe o frescă funerară creștină se poate observa că defuncta este însoțită spre tribunalul ceresc precum o păgână, care era secondată de zeul Hermes. Desigur, totuși, că împrumuturile din repertoriul păgân iconografic sunt puse în slujba unei mentalități înnoite. Se dezvoltă adar înfăptuirea artei frescei și a mozaicului,

ca i a unei sculpturi interesante. Înflore te, de asemenea, decorarea sarcofagelor. Fantasia bogat , exuberant , tinde îns pretutindeni s se subordoneze preciziei ra ionalizante, simetriei. Coeziunea geometric prevaleaz i în grupul sculptural de la Vene ia, care îi reprezint pe tetrarhi: Diocle ian, Maximian, Galerius i Constantius Chlorus. Stilizarea implic , în aceast oper de art , nu numai vigoare, ci i un adev rat cubism, un hieratism impersonal, care prefigureaz iconografia bizantin . În schimb, arta picturii murale care împodobeza catacombele, unde se refugiau cre tinii, eviden iaz voca ii expresioniste, de obâr ie popular , precum i un simbolism acuzat. În pofida promov rii clasicismului de c tre Constantin, anumite m rci expresioniste se men in i în pictura mural a secolului al IV-lea d.C. în ultim instan , în arta târzie roman , se pot decela nu numai semnele noului utilaj mental i ale „supunerii”, *obsequium*, ale promov rii sacralului, *sanctitudo*, ori ale simbolismului dependent de înv tura lui Plotin, ci i concuren a între cel de al treilea clasicism i expresionismul de sorginte popular . Se manifest chiar evidente tendin e spre abstractizarea artei²².

Rena terea -constantino-theodosian . înv mântul i educa ia

Expansiunea culturii i a înv mântului nu fusese blocat în zbuciumatul secol al III-lea d.C. Niciodat în antichitate educa ia n-a p truns atât de adânc în via a social , ca în acest veac. Difuzarea instruc iei elementare a atins

692

n

RENA TEREA CONSTANTINO-THEODOSIAN . ÎNV MÂNTUL I EDUCA IA

nivelul s u cel mai înalt, în întreg Imperiul²³. În Egipt, func ionau chiar mici coli rurale, pe lâng temple. În secolul al IV-lea, cultura i literatura cunosc o remarcabil înflorire, care coincide cu a a numita prim rena tere sau rena terea constantino-theodosian . C ci mi carea cultural a acestui veac a implicat un str lucit umanism, exprimat mai ales în înnoirea formelor de cultur , în dezvoltarea impresionant a colii, a educa iei i a înv mântului. Lectura realizat în t cere i în taina bibliotecii tinde s înlocuiasc participarea la recita iile publice efectuate cu voce tare. Printre altele, substituie tradi ionalul sul de papyrus actualul format de carte, pentru înregistrarea în scris a oric rui fel de texte²⁴. Totodat , dac în secolul al II-lea d.C. elenismul prosperase chiar în m sur mai mare decât cultura de limb latin , sub impulsul generat de a doua sofistic , geniul latin înregistreaz un notabil avânt în secolul al IV-lea d.C. Dac anterior unii scriitori latinofoni redactaser în limba greac , acum intelectuali elenofoni, ca Amian din Antiochia i Claudian din Alexandria, î i scriu operele în latine te. În unele provincii occidentale, începe s regreseze sensibil cunoa terea limbii grece ti. Un rol foarte important în expandarea rena terii constantino-theodosiene l-au jucat, la sfâr itul secolului al IV-lea, mi carea Nicomachilor i cercurile culturale cre tine. C ci în cercul Nicomachilor se dezvolt o puternic mi care cultural , o adev rat „ coal literar ”, care marcheaz numero i prozatori i poe i. Nici chiar noua mi care literar nu prezentase o coeren i o efervescen cultural similar . O adev rat comunitate intelectual ia na tere în cercul Nicomachilor, comparabil cenaclurilor moderne i mi c rii primului neoterism roman. De atunci, din vremea lui Catul, nici o alt orientare estetic nu manifestase o omogenitate programatic atât de pregnant . Totodat , mi carea Nicomachilor relua i adapta la necesit ile inexorabile ale toleran ei religioase idealurile anterior asumate de împ ratul Iulian i de cercul cultural-politic, dezvoltat în jurul lui. Concomitent, sinteza între mo tenirea umanistic tradi ional i noua credin , pe care o prilejuie te cre tinismul, permite conservarea esen ialului culturii antice. Cre tinismul îng duie men inerea scrierii, culturii scrise i a colii, în secolele VI-VIII e.n., pre uirea no iunii de *humanitas*, de omenie i umanism. În plin secol al VII-lea, Isidorus din Sevilla va redacta o adev rat enciclopedie umanist .

în v mântul privat, pe care îl predau gramatici i retori, subzist i chiar prosper în secolul al IV-lea d.C. Îns , chiar din secolul al II-lea i din vremea lui Antoninus Pius, se dezvolt i coli municipale, care cunosc un foarte pregnant avânt în secolul al IV-lea. Pretutindeni apare i se dezvolt tipul de „ coal public ” sau „municipal », *schola publica* ori *municipalis* (AUG., *Cont*, 6, 7), între inut din bugetul sau salariul municipal sau public, *salario publico* (AUG., *Civ. DeL*, 1, 3). Asemenea coli municipale fiin eaz la Lugdunum (Lyon), Vesontio (Besancon), Tolosa (Toulouse), Mediolanum (Milano), Cartagina, Antiochia, Nicomedia, Niceea, Alexandria. Profesorii acestor înalte

693

SOCIETATEA I CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

coli erau numi i de c tre consiliile municipale. Asemenea focare de înv mânt devin adev rate universit i, deoarece universitatea, ca institu ie, nu a ap rut în evul mediu, cum se afirm câteodată , ci în secolele al IV-lea i al V-lea. La Roma, Atena i Constantinopol iau na tere adev rate universit i

de stat. Profesorii sunt numiți de înalți funcționari imperiali, adesea sub supravegherea personală a suveranului. Intervenția activă a statului este ilustrată de constituția imperială din 27 februarie 425 d.C., care organizează universitatea din Constantinopol. Această universitate deinea monopolul învățământului superior din acest oraș, încât numai preceptorii particulari aveau dreptul să dea lecții în afara celor predate la universitate. În universitatea din Constantinopol existau următoarele catedre: trei de retorică, zece de gramatică latină, cinci de sofistică, zece de gramatică greacă, una de filosofie și două de drept (*Cod. Theodos.*, 14, 9, 3). Catedre de gramatică, retorică, filosofie, drept și medicină ființau și în universitatea de la Roma. La Atena se studiau filosofia, rămășița aici ca principala disciplină de învățământ, retorica greacă și medicina. În diversele colii universității emerge, ca disciplină nouă de învățământ, stenografia, în legătură cu amplificarea birocratică. De asemenea, apar colii superioare de teologie creștină.

Studienții erau adesea turbulenți, cum observă retorul grec Libanios. Ei se grupau în cete, care se învâneau între ele și organizau numeroase banchete. La Cartagina, studenții nu respectau regulamentele și erau nedisciplinați. Totuși la Roma, unde studenții universității erau recrutați din diverse zone ale Imperiului, împăratul Valentinian I impusese, încă din 370 d.C., o disciplină severă. Autoritățile supravegheau cu strictețe studenții: trebuiau să cunoască locul de origine, numele părinților și meritele anterioare ale învățăceilor, ca să poată lua pe care o aveau la Roma și să dispună lunar de evidențele lor exacte, să știe cine se înscrieseră recent la studii și cine pleca din oraș. Studenții care nu aveau o bună conduită erau bătuiți cu vergi și expulzați din Roma (*Cod. Theodos.*, 14, 9, 1; *AUG., Conf.*, 5, 8; 12-13)²⁵.

Literatura

A continuat să se dezvolte o literatură bogată și destul de variată, care n-a fost niciodată afectată de o autentică decadență. Totuși, ritmul ei de dezvoltare a fost destul de inegal. După Apuleius, literatura de limbă latină cunoaște o anumită recesiune. În secolul al III-lea se dezvoltă mai ales o poezie suavă și spumoasă, care rămâne însă departe de creativitatea atestată de arta scriitoricească a veacurilor anterioare. Reculul literaturii profane este numai parțial compensat de avântul înregistrat de scrierile creștinilor, îndeosebi de talentul viguros al lui Tertulian. În general, literatura creștină atestă talente

694

LITERATURA

artistice elevate, de mare valoare. Oricum, recesiunea literaturii încetează în secolul al IV-lea, adică tocmai în vremea renașterii constantino-theodosiene. Revirimentul literaturii latine se traduce prin excelență în dezvoltarea studiilor filologice, a erudiției în general, în valorificarea clasicilor, în transcrierea și comentarea operelor cândva realizate de aceștia. Chiar literatura de creație este dominată de preocupări savante, de o poezie doctă și de o proză erudită. Totodată, continuă să se expandeze literatura creștină. Persistă, desigur, literatura păgână. Mai mulți scriitori, îndeosebi istorici, se formează în jurul împăratului Iulian. Ei și alții mai tineri persistă până la sfârșitul secolului al III-lea d.C. și la începutul veacului următor, o adevărată imagine hagiografică a lui Iulian, pe care îl consideră încarnarea modelului de regulă atribuit principelui ideal. Oricum, aprecierea acestei epoci ca o perioadă de renaștere are în vedere mai ales expansiunea umanismului și a erudiției. Căci, tipologic vorbind, nu se manifestă acum un „om al Renașterii”, mai degrabă statuat în secolul I d.C. Iar în secolele al V-lea și al VI-lea d.C., ritmul desfășurării valorilor literare scade din nou. În orice caz, din punctul de vedere al valorii și al creativității, literatura întregii secvențe istorice cuprinse între sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al VI-lea apare ca evident inferioară celei realizate în prima parte a dezvoltării Imperiului. Totuși, prozatori ca Amian și Augustin atestă un talent comparabil celui al marilor scriitori din veacurile anterioare, ale Republicii și Principatului timpuriu. Deoarece literatura Imperiului târziu continuă să fie ilustrată, sub raport valoric, mai cu seamă de proză. De altfel speciile și genurile literare au comportat un parcurs sinuos. Granițele dintre ele au tendința să se estompeze, încât s-a constatat cu siguranță impactul amestecului de genuri. Evoluția poeziei evidențiază mai ales o orientare mixtă lirico-epică, deși nu lipsesc nici accentele satirice și parastirice. Se dezvoltă, de asemenea, o literatură doctrinară, îndeosebi creștină, apologetică și polemică, îndreptată spre utilizarea unei diversități de specii literare. Retorica a continuat să marcheze întreaga literatură creștină și necreștină. Chiar după dispariția Imperiului, în Vest ea se va menține și va înregistra o acrobie verbală sofisticată, până la sfârșitul secolului al VI-lea d.C. Pe urmele experienței plinienice, se dezvoltă specia literară a panegiricelor. Emerg, de asemenea, discursuri alcătuite după rețetele consacrate ale artei declamației, în special de aparat, pe când epistolografia literară este ilustrată de mai mulți autori. Cum am arătat mai sus, proza didascalică cunoaște o dezvoltare înfloritoare. Filologia, dreptul și erudiția sunt abundent practicate de numeroși scriitori. Proza istoriografică își manifestă în continuare o prezență viguroasă, complexă, afectată de asemenea de tendința spre amestecul speciilor înglobate federației pe care ele o alcătuiau de mult

vreme. Analistica se combină cu tiparele unor specii înrudite cu ea, îndeosebi cu structurile res gestelor în memorialisticii, în discursul atât de performant al ultimului mare istoric roman, care a fost Amian. Acest mare istoric resuscită de fapt specia res gestelor. Însă s-au bucurat de

695

SOCIETATEA ÎN CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

un succes notabil specii ca epitoma în biografia. Expansiunea compendiului istoric se explică mai puţin prin înmulţirea unor cititori graţi în număr mai sensibil prin nevoia de manuale, indispensabile numeroaselor coli ale vremii, decât de scurte prezentări ale istoriei, dar şi prin „mărirea tirajelor”. Creşterea apreciabilă a numărului de cititori a impus un fel de „economie de materiale” în scribi. Scribii trebuiau să transcrie relativ rapid operele literare clasice, precum şi numeroasele scrieri ale timpului, în absenţa tiparului. Încât editorii erau obligaţi să privilegieze lucrările literare mai scurte. Concomitent s-a dezvoltat biografia politică, legitimată de personalizarea accentuată a conducerii Imperiului, în condiţiile accentuării absolutismului şi despotismului teocratic. Pe urmele lui Suetoniu, biografii se interesau îndeosebi de viaţa privată a împăraţilor, care îngreunau înţelegerea hierarhiei militare oficiale, în vederea demistificării personalităţilor prezentate. Pe lângă aceasta, încă de la mijlocul secolului al II-lea d.C., iconografia sarcofagelor a adăugat „biografice” era structurat în imagini aproape tributare tiparelor suetoniene, încurajând astfel orientarea specifică a biografiei secolelor, care ne interesează aici²⁶. Amestecul de genuri şi de specii se manifestă pregnant în joncţiunea înfăptuită între epitomă şi biografie. Este ceea ce demonstrează breviarul istoric al lui Eutropiu, compartimentat parţial de adevărate medalioane biografice, precum şi vieţile succinte ale cezarilor, alcătuite de Aurelius Victor. Pe de altă parte, prin Lactanţiu, istoriografia creştină promovează concepţia providenţialistă despre evoluţia fenomenelor istorice. Istoricii creştini pledează cu fervează cauza intervenţiei lui Dumnezeu în timpul istoric, cel real trăit de oameni pe pământ. Această concepţie nu elimină însă umanismul, ci îi conferă un nou sens. Dar chiar şi unii istoriografi păgâni diminuează preţul antropocentrismului. Însuşi romanocentrismul pare a se estompa uneori.

Astfel, literatura secolelor III-IV d.C. respiră cu pregnanţă orizontul de aplecare al unui public dornic de o artă rafinată, de revalorizarea clasicilor, de erudiţie pedantă, de elanuri mistice, însuşi de curiozitate pitorească. Traumatismele culturale, implicate de ascensiunea cultelor orientale, marcase gustul publicului, climatul mental, în care îşi alcătuiau operele scriitorii. Noul utilaj mental, metavaoriile şi valorile înnoite se traduc în respectarea sau în dezbateră ierarhiilor literare sau neliterare, ca şi în cultivarea sacralităţii de către numeroşi scriitori. Vechile valori culturale persistă însă în chip manifest.

Curentele literare

Care sunt însă curentele literare ale vremii, opţiunile stilistice privilegiate? Ele corespund aproape perfect orientărilor estetice valorizate de artele plastice. Stilul nou dispăreşte complet, iar aticismul arhaizant pare să-şi fi epuizat de

696

CURENTELE LITERARE

asemenea resursele de expansiune, de altfel limitate la o scurtă perioadă istorică, la o vogă sau o modă trecătoare. În schimb, poezia profană a secolului al III-lea, cel puţin până la mijlocul veacului respectiv, continuă să se dezvolte sub incidenţa parametrilor neoterismului, aliatul sau omologul manierismului frontonian pe planul lirismului. Poezii primei părţi a secolului al III-lea se străduiesc să perfecţioneze procedeele de versificaţie, să militeze pentru lirica scurtă, de acord deosebit atenţie imitaţiei lui Vergiliu şi recuperării anumitor valenţe clasice. Ei pregătesc statuarea unui nou clasicism. Cu clasicismul artelor plastice şi arhitecturii domniei lui Constantin îi corespunde afirmarea, în literatură, a celui de-al treilea clasicism. Acest al treilea clasicism începe să prindă contur încă din secolul al III-lea d.C., mai exact încă din vremea domniei lui Gallienus. Renaşterea constantino-theodosiană este eminamente clasicizantă. Pregătită încă din secolul al III-lea d.C., mişcarea clasicizantă domină programatic, cu autoritate doctă, atât literatura păgână, cât şi cea creştină. Referinţele la modelele clasice, reminiscenţele voite din operele marilor autori ai secolului I î.e.n. abundă în operele diversilor autori, îndeosebi ale poezilor. *Discursul scriitorilor ajunge să fie mai fidel clasicismului vremurilor „de aur” decât cel cândva asumat de exponenţii celui de-al doilea clasicism.* Pentru că acest al treilea clasicism se deosebeşte simţitor de cel de-al doilea clasicism, epuizat încă în secolul al II-lea d.C. Tocmai prin fidelitatea accentuată faţă de primul clasicism, prin fervează artă tiparelor vergiliano-ciceroniene, prin respingerea oricărei valorizări a experienţelor stilului nou - cu excepţia lui Claudian -, prin implantarea unui umanism didascalic, acuzat în chip manifest. Efortul de a promova clasicismul se înfăptuieşte în strânsă conexiune cu ataşamentul faţă de tradiţiile greco-romane în general, cu extinderea motenirii culturale la cel ce fusese „cel lalt”, adică la Barbar, chiar

cu năzuința unor intelectuali și clarissimi de a salva Imperiul și de a-l prezerva pentru eternitate. Nu numai poezia, ci și unii prozatori creștini sau păgâni, precum Symmachus, Macrobius și alții, sprijin cu entuziasm cel de-al treilea clasicism. Cei mai mulți istoriografi asumă o scriitură proprie, greu de încadrat într-o opțiune estetică mai generală. O asemenea scriitură era marcată mai degrabă de autonomia stilistică tradițională a istoriografiei romane. Discursul istoriografic al lui Amian apare ca ilustrativ pentru particularizarea opiniilor istoricilor tardivi. Oricum, toți autorii ultimului clasicism antic lasă moștenire culturii medievale o retorică îndelung decantată, pe care o impregnau vestigiile ciceroniene. Cu toate acestea, o asemenea retorică se adapta întrucâtva gustului publicului și se învedera unitară în diversitatea ei, datorită capacității colii romane, îndeosebi creștine, de a salvagarda coerența limbii și civilizației latine²⁷. Sistemul axiologic bazat pe respect și pe sfârșirea forțelor transcendente, a ierarhiilor în general, se împlinește cu succes în expresia literară a clasicizării ilor renașterii constantino-theodosiene.

Totul, sfidarea expresionismului tinde să se accentueze și să concureze uneori

697

SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.

cel de-al treilea clasicism. Literatura creștină a secolului al III-lea, inclusiv poezia lui Commodianus, discursul avântat al exponenților noii religii vehiculează structuri ale unei limbi populare și accente expresioniste. Iar proza lui Amian este impregnată de expresionism. Chiar în ultimele două secole ale Imperiului, când atât ia scriitorii creștini vehiculau opinii stilistice clasicizante, se constituie o adevărată „exprimare vulgară”, *sermo vulgaris*, literară, datorită traducerilor Bibliei. Însă retoricii creștini promovează o rafinată „exprimare de coală”, *sermo scholasticus*, care, în secolul al VI-lea d.C., va implica performanțe verbale clasicizante foarte artificioase. *Esențial este însă faptul că opțiunea creștină determină salvarea tezaurului culturii antice*²⁸.

BIBLIOGRAFIE: Peter BROWN, *Genese de l'antiquité tardive*, trad. franceză de Aline ROUSSELLE, Paris, 1983; Andre CHASTAGNOL, *Le Bas-Empire*, Paris, 1969; *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Diocletien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284-363)*, ed. a 2-a, Paris, 1985; Michel CHRISTOL, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la 2-e moitié du III-e siècle ap. J.C.*, Paris, 1986; Eugen CIZEK, „Sinteza daco-romană”, *Romano-Dacica I. Izvoarele antice ale istoriei României*, ed. a 2-a, București, 1982; „L'image de l'autre et les mentalités romaines”, *Latomus*, 48, 1989, pp. 360-371; *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, voi. IV, București, 1986, pp. 5-51; *La Dacia pre-romana e romana. I rapporti con l'Impero (Roma, 18-19 novembre 1980)*, lucrare colectivă, Roma, 1982; Marcel LE GLAY, *La religion romaine*, Paris, 1971, pp. 84-101; Ramsay MAC MULLEN, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire Romain (50 avant J.C-284 apres J.C.)*, trad. franceză de Alain TACHET, Paris, 1986; Henri-Irénée MARROU, *Decadence romaine ou antiquité tardive? III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977; Fergus MILLAR, *The Emperor in the Roman World (31 B.C.-A.D.337)*, London, 1977; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 757-763; 799-818; Paul PETIT, *Histoire generale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 325-745; Roger REMONDON, *La crise de l'Empire Romain. De Marc Aurele à Anastase*, Paris, 1970; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 291-296; M. ROSTOVZEV, *Storia economica e sociale dell'Impero Romano*, trad. italiană, Firenze, 1933, pp. 483-619; V. TRAN TAM TINH, *Le culte d'Isis à Pompei*, Paris, 1964; Robert-Alain TURCAN, *Mithra et le mithracisme*, Paris, 1981; *Les cultes orientaux dans le monde romain*, Paris, 1989.

698

NOTE

1. Vezi pentru această criză, în ultimă instanță, Roger REMONDON, *La crise de l'Empire romain*.

De Marc Aurele à Anastase, Paris, 1970, pp. 97-115; Henri-Irénée MARROU, *Dăcăria romaine ou antiquité tardive? III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977, pp. 121-125 (care subliniază și în secolele III-V d.C., cu prilejul fiecărui moment dificil înfruntat de Imperiu, romanii credeau se produce sfârșitul lumii); Andre CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Diocletien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284-313)*, ed. a 2-a, Paris, 1985, pp. 37-90; Michel CHRISTOL, *Essai sur l'évolution des carrières sénatoriales dans la 2-e moitié du III-e siècle ap. J.C.*, Paris, 1986, p. 35; Eugen CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, voi. IV, București, 1986, pp. 5-7. Dacă unii gânditori și savanți au exagerat amplitudinea crizelor care au afectat Imperiul, alții, în dorința de a valoriza potențele lui autentice, care se mențin și în ultimele secole ale existenței Romei antice, au ajuns să negheze practic că s-ar fi produs criza, inclusiv în secolul al III-lea d.C. Vezi, pentru această opțiune absurdă, Peter BROWN, *Genese de l'antiquité tardive*, ad. franceză de Aline ROUSSELLE, Paris, 1983, pp. 2-20; 27; 32 etc. Acest ultim savant nu admite, pentru sfârșitul Imperiului, decât o redistribuire și o nouă orchestrare a componentelor vechi ale lumii Mediteranei.

2. Pentru ideea continuității desfășurate sub egida schimbărilor, vezi H. I. MARROU *op. cit.*, pp.

21-41; 62-65; 71; 124. Aceiași autor semnalează că n-a existat o continuități - a „căreri” Imperiului roman în 476 d.C., dat foarte convențional: *ibid.*, pp. 120; 135.

3. Pentru fărâșirea sintezei daco-romane, vezi, printre foarte numeroasele lucrări consacrate acestui subiect, Eugen CIZEK, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București, 1980, pp. 303-325; „Sinteza daco-română”, *Romano-Dacica I. Izvoarele antice ale istoriei României*, ed. a 2-a, București, 1992, pp. 11, 12; „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 7-8; Ion Iosif RUSU, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic și componenta latino-romană*, București, 1981, pp. 141-201; Giancarlo SUSINI, „Processi di alfabetizzazione e di acculturazione in periodo romano,

- La Dacia pre-romana e romana. I rapporti con l'Impero (Roma, 18-19 novembre 1980)*, Roma, 1982, pp. 7-19; Rosario SORACI, „Regime del suolo e rapporti di lavoro nella Dacia romana”, *ibid.*, pp. 65-97; Iancu FISCHER, *Latina dun rean . Introducere în istoria limbii române*, București, 1985, pp. 13-46. H. I. MARROU, *op. cit.*, p. 159 evidențiază că, pe tot teritoriul Imperiului, creștinismul a favorizat desigur irea romanizării.
4. Pentru această criză economică, vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 85-89; Paul PETIT, *Histoire generale de l'Empire Romain*, Paris, 1974, pp. 314-390; A. CHASTAGNOL, *op. cit.*, pp. 51-65. Pentru importanța economică a utilizării morii cu apă, vezi H.I. MARROU, *op. cit.*, pp. 117-119.
5. Cum au subliniat Santo MAZZARINO, *Aspetti sociali del quarto secolo*, Roma, 1952, pp. 114-165; Andre CHASTAGNOL, *Le Bas-Empire*, Paris, 1969, pp. 62-65; *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 346-364 (pentru evoluția situației monetare în general).
6. Pentru Roma și Constantinopol în secolul al IV-lea d.C., vezi A. CHASTAGNOL, *L'évolution* 699
- SOCIETATEA ȘI CULTURA ÎN SECOLELE III-VI D.C.**
- politique, sociale et économique*, pp. 322-344; dar și *Le Bas-Empire*, pp. 73-74. Pentru situația centrelor urbane în general, vezi P. BROWN, *op. cit.*, pp. 24; 68-69; 101.
7. Cum subliniază Ramsey MAC MULLEN, *Les rapports entre les classes sociales dans l'Empire Romain (50 avant J.C.-284 après J.C.)*, trad. franceză de Alain TACHET, Paris, 1986, pp. 23-29-31; 35-42; 45-57; 60.
8. Pentru ruralizare în general, vezi P. PETIT, *op. cit.*, pp. 320-321; R. MAC MULLEN, *op. cit.*, pp. 50-51; pentru solidarizarea rusticității, vezi Santo MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, Baci, 1966, vol. II, partea a 2-a, pp. 258-260.
9. Pentru decurioni și curiali, vezi P. BROWN, *op. cit.*, pp. 77-113; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 278-302; E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 14-16; R. MAC MULLEN, *op. cit.*, p. 129. Pentru meninerea prosperității relative în Orient, vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 279-280; 293-312. În ce privește implicațiile școlii bagațiilor, vezi H. I. MARROU, *op. cit.*, pp. 138-140; 173; W6.
10. Pentru situația sclavilor, a plebei urbane și rurale, a ierarhizării sociale riguroase, vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 147-148; 178-182; 300-310; Eugen CIZEK, „Societatea, cultura și literatura în secolele II-VI e.n.”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a 2-a, București, 1976, pp. 7-10; „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 16-17; H.I. MARROU, *op. cit.*, pp. 117-113; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 304-322.
11. În privința evoluției ordinului ecleziastic și a reformei întreprinse de Constantin, vezi A. CHASTAGNOL, *Le Bas-Empire*, pp. 55-56; *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 72-73; 206-211; R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 143-144; 162-164; E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 17-19. Pentru consecințele reformei clarissimatului, vezi M. T. VV. ARNHEIM, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford 1972, pp. 49-73.
12. Pentru edictul lui Gallienus și consecințele lui, vezi în ultimă instanță R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 101; 146; 162-163; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 68-75; M. CHRISTOL, *op. cit.*, pp. 36-40; 43-54.
13. Pentru statutul social al senatorilor în secolele al IV-lea până la V-lea, vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 100-101; 143; 184; 245; 315-316; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 687-688; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 265-278; E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 20-21. Spre sfârșitul secolului al IV-lea d.C., se pot confrunța și aprige între senatori și împărați. Un barbar, francul Bappo, este desemnat prefect al Romei; Dar, între 376 și 379 d.C., Graian practic o politică tolerantă față de senatul din Roma.
14. Pentru galeria acestor împărați din secolele III-IV d.C., vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 271-238, P. PETIT, *op. cit.*, pp. 325-389; 445-490; 527-653; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 91-157.
15. Pentru statutul de intermediar al împăratului între divinități și oameni, ca și pentru mutațiile survenite în „formula” sau în titulatura imperială, vezi L. WARREN BONFANTE, „Emperor, God and Man in the Fourth Century”, *La Parola del Passato*, 19, 1964, pp. 408-415; Francois BURDEAU, *L'empereur d'après l'épigraphie latine*, Paris, 1964, pp. 10-24; H. I. MARROU, *op. cit.*, pp. 25-27 (care observă că Imperiul devine o monarhie orientală); A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 96-97; 167-170. Împărații este și războiul în purpură și poartă pe cap diadema regilor egipteni, numită a-um corona. Nu mai că pe taburetul magistraților republicani, ci pe un tron: vezi P. PETIT, *op. cit.*, p. 655; A. CHASTAGNOL, *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 170-174.
16. Pentru structurile administrative ale Dominiului, vezi Leon HOMO, *Les institutions politiques romaines de la Cité à l'État*, ed. a 2-a, Paris, 1970, p. 314-405; Jean ROUGE, *Les institutions romaines de la Rome royale à la Rome chrétienne*, Paris, 1969, pp. 15-17; A. CHASTAGNOL, *Le Bas-Empire*, pp. 14-43; *L'évolution politique, sociale et économique*, pp. 159-263; R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 133-143; P. PETIT, *op. cit.*, pp. 355-701, P. BROWN, *op. cit.*, pp. 6-12; 33; 89; 121 (care descrie și structura edificiului politicii sociale al Dominatului comportând structură piramidală).
17. În ce privește conservarea unor coordonate ale vechiului fir al vieții (vezi H. I. MARROU).’.
- 700

J

NOTE

- op. cit.*, pp. 28-41; 58. Pentru transformarea discursului mental, a „stilului de viață”, vezi P. BROWN, *op. cit.*, pp. 19-111; 178-182 (care însușește în zadar că n-ar fi existat alienare în secolele III-VI e.n.).
18. Pentru mentalitățile Imperiului târziu și mai ales pentru atitudinea față de Barbari, vezi Eugen CIZEK, „L'image de l'autre et les mentalités romaines du I-er au IV-e siècle de notre ère”, *Latomus*, 48, 1989, pp. 360-371, îndeosebi 369-371. Anterior, îndeosebi pentru relațiile militare și economice între Imperiu și Barbari, vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 170-173; 282-287.
19. Pentru politica „filobarbară” a lui Theodosius, vezi P. PETIT, *op. cit.*, pp. 652-653 (inclusiv bibliografia citată acolo); pentru cauzele cederii Imperiului roman, vezi R. REMONDON, *op. cit.*, pp. 320-324; H. I. MARROU, *op. cit.*, pp. 137-146; Eugen CIZEK, „Despre diacronie, sincronie și dialectica schimbării”, *Revista de Filosofie*, 27, 1980, pp. 423-427 (mai ales 425); „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 30-32. Vezi și Horia C. MATEI, *O istorie a Romei antice*, București, 1979, pp. 207-221.
20. Pentru cultele necretine și a-a-numitul neopaganism, vezi Marcel LE GLAY, *La religion romaine*, Paris, 1971, pp. 93-101; H.I. MARROU, *op. cit.*, pp. 22-23; 42-51; 67-101; Robert-Alain TURCAN, *Mithra et le mithracisme*, Paris, 1981, pp. 17-121; *Les*

cultes orientaux dans le monde romain, Paris, 1989, pp. 28-33; 120-127; 234-241; Marie-Laure FREYBURGER-GALLAND-Gerard FREYBURGER-Jean Christian TAUTIL, *Sectes religieuses en Grece et a Rome dans l'Antiquité païenne*, Paris, 1986, pp. 241-330; Ramsay MAC MULLEN, *Lepaganisme dans l'Empire Romain*, trad. francez de Alain SPIQUEL-Aline ROUSSELLE, Paris, 1986, pp. 124-152; 188-206.

21. Pentru evoluția și importanța creștinismului, vezi H. I. MARROU, *op. cit.*, pp. 60-72; 85-90; 112-117; P. BROWN, *op. cit.*, pp. 15-38; 114-195; E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 36-37.

22. În ce privește dezvoltarea artelor plastice și a arhitecturii târzii, vezi A. CHASTAGNOL, *Le Bas-Empire*, pp. 74-76; H. I. MARROU, *op. cit.*, pp. 23; 53-59; 86; 163; Jean-Pierre NERAUDAU, „L'art romain”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 291-295; Ion BARNEA-Octavian ILIESCU, *Constantin cel Mare*, București, 1982, pp. 74-88; E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 38-39.

23. Cum a evidențiat M. ROSTOVZEV, *op. cit.*, p. 493.

24. Astfel, caietele cusute îngheau realizarea unor ediții compacte de texte. În aceeași vreme, se impune un veșmânt aproape modern. Tunica, formată din bucăți de stofă atașate printr-o fibulă, este înlocuită de o cămașă sau de o tunică cusută și potrivită pe corp, adică de ceea ce definea latina vulgară prin termenul de *camisia*, deci practic „cămașă”. Pentru toate acestea, vezi H. I. MARROU, *op. cit.*, pp. 13-14; 18-20.

25. Pentru dezvoltarea învățământului în secolele IV-VI e.n., vezi Henri-Irenee MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, ed. nouă. Paris, 1965, pp. 439-471; A. CHASTAGNOL, *Le Bas-Empire*, pp. 76-78; E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 41-42. Pentru creativitate, vezi P. BROWN, *op. cit.*, pp. 6; 20.

26. Cum subliniază S. MAZZARINO, *Il pensiero storico*, II, 2, pp. 112-127; 135; 392-394, n.505. Pentru istoriografia Imperiului târziu, vezi și Eugen CIZEK, „Quelques remarques sur l'historiographie romaine du Bas-Empire”, *Actes du VII-e Congrès de la FIEC*, Budapesta, 1983, voi. II, pp. 193-195; „Les genres de l'historiographie latine”, *Faventia*, 7, 1985, pp. 15-33. În ce privește concepția providențialistă a istoriei, vezi și H. I. MARROU, *Décadence*, pp. 73-83.

27. Cum reliefa Jean BAYET, *Littérature latine*, trad. românească de Gabriela CRETA, București, 1972, pp. 662-663. Ca și în trecut, îndeosebi poezia, proza oratorică și teoretică erau sensibile la influența marilor curente estetice, deoarece opunile stilistice continuau să nu fie obligatorii, în ciuda presiunii constrângătoare pe care o exercita cel de-al treilea clasicism. Pentru opunile stilistice ale Imperiului târziu, vezi și E. CIZEK, „Introducere”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 45-48. Unele remarci interesante în această privință apar și la H. I. MARROU, *Décadence*, pp. 23-25; 84.

28. Cum subliniază H.I. MARROU, *Décadence*, pp. 144-148; 161-170.

701

XXXIV. POEZIA SECOLULUI

;

AL III-LEA D.C.

9

Peruigilium Veneris

X Tegeha sfântă a zeiței Venus”, *Peruigilium Veneris*, este un relativ mic și străaniu poem impregnat de o aromă fermecătoare, care constituie una dintre cele mai interesante creații ale poeziei latine, un imn de o gracilitate desvârită.

Nu cunoaștem cu certitudine nici numele autorului acestui poem și nici data când a fost alcătuit. Cercetătorii moderni l-au „plimbat”, în orice caz, între secolul I și al V-lea d.C. Unii l-au atribuit chiar lui Apuleius sau... lui Seneca. Îndeosebi *Peruigilium Veneris* a fost atribuit lui Florus în secolul al II-lea ori unui poet anonim, eventual o femeie din a doua jumătate a secolului al IV-lea d.C. Noi considerăm, pe urmele lui Ettore Paratore, că acest imn, zămislit pentru a fi cântat de un cor de fecioare, datează de la începutul secolului al III-lea d.C., deci din vremea Severilor, și că este opera unui poet sicilian anonim¹. *Peruigilium Veneris* comportă numai 93 de septenari trohaici cataiectici, care figurează ajunul unei sărbători de primvară organizată în Sicilia în cinstea zeiței Venus, figura centrală a imnului. Autorul acestui poem evită însă o schemă liturgică strict articulată și începe prin a descrie chiar sosirea anotimpului iubirii și al florilor (vv. 1-4). La ceremonie hărziț Venerei participă nimfele, Amor, Ceres și Bacchus, Urmează elogiul Venerei, ca divinitate cosmogonică (vv. 53-88) și un epilog liric (vv. 89-93). Atotputernicia zeiței Venus, divinitate a născuților, este exaltată în termeni care amintesc de prologul marelui poem al lui Lucrețiu, binecunoscut de neoterici și de urmașii lor. Venus domină florile, comandă nimfele, dar și popoarele. Scenariul propus de autor se desfășoară în Sicilia, la poalele muntelui Aetna.

Imnul încorporează o trăsătură immanentistă a lumii, o laicizare savuroasă a miturilor, o asumare plină, am spune senzuală, a bucuriilor și tribulațiilor umane. S-ar aștepta că poetul nu face decât să intre în misterul sacru². El enunță un apel universal la dragoste, investit cu un caracter cosmic. Deși continuă mesajul cândva emis de Lucrețiu și de Vergiliu, nu credem că discursul liric ar asuma un epicureism

întârziat. Acest discurs elaborează mai ales un hedonism numai parțial sublimat. Primă vară înglobează o întreită geneză:

. 702 -----

PERUIGILIUM VENERIS

cosmosului (v. 2), a zeiței (vv. 9-11) și a timpului, a anului (v. 60). Încât, chiar dacă autorul imnului nu era ostil religiei, credea el cu adevărat în existența zeiței Venus? Pentru el, *Venera simboliza, într-o ipostază carnală, natura și forța iubirii*. Nu lipsesc conotațiile politice, deoarece poetul anonim evocă rolul Venerei în istoria Romei, sosirea lui Enea în Latium și căsătoria lui cu Lavinia, alte episoade mitistorice și descendența lui (vv. 69-75). Motivul primăverii este cuplat cu cel al florilor, al unui peisaj vegetal, dominat de elogiul trandafirului, scaldat de picăturile de rouă (vv. 13-26). Recurența obsedantă a lexemelor, care desemnează florile sau rozele, invocă, desigur, magia seducătoare a naturii luminoase, a forței cuceritoare a primăverii și a dragostei.

Lirismul variază, totodată pasionat, carnal și elevat, scaldă întregul discurs al poetului, însă se manifestă foarte pregnant în finalul confesiv al imnului, străbătut de o delicată melancolie. În contrast cu frumosul cântec al greierului și al păsărilor poetul tace. Când va veni și primăvara lui? I-a pierdut muza tocând și nici Febus-Apollo nu-l mai privește (vv. 89-91). Textura savantă, referințele docte la legende, aparatul literar erudit, care se îndatorează tradiției literare greco-romane, nu stingherește, ci subliniază, prin contrast, gingașia sa, directivă lirică foarte proaspătă, emoția vibrată, însă totuși subordonată economiei de mijloace stilistice. Poetul afectează un ton popular și, precum într-un cântec destinat să fie utilizat de oamenii cei mai moderați, îi împarte imnul în strofe, separate de un refren, care revine la intervale neregulate: „să iubească mâine cel ce niciodată n-a iubit și cel ce a iubit să iubească mâine”, *cras amet qui numquam amavit, quique amavit cras amet*. Astfel, poetul speră probabil să-și depășească propriile tribulații sentimentale și să iubească din nou. Fraza discursului liric curge fluent, iar lexicul se învederează a fi necutat, simplu, relativ clasic, cu toate că nu lipsesc unele eienisme, vocabule postclasice și elemente ale limbajului familiar. Autorul anonim recurge cu virtuozitate la procedee stilistice, cum ar fi repetiția, anafora și aliteria. Versul practicat de poet, de străveche origine populară, contribuie la fuziunea atmosferei de simplitate și grație lirică directă, de muzicalitate câteodată aleasă, însă uneori solemnă.

Acest „unicat al poeziei latine”, cum a fost definit³, constituie nu numai cel mai reu poem al secolului al III-lea d.C., ci și una dintre mostrele cele mai emoționante ale lirismului roman. Astfel, acest poem demonstrează că recesiunea literaturii latine, în secvența istorică respectivă, n-a putut fi foarte profundă. *Peruigilium Veneris* aparține, desigur, neoterismului Imperiului, neocailismului roman, prin îmbinarea între arta savantă și exploatarea filozofiei populare. Totodată, acest cântec tor poem anunță trecerea de la neoterism la cel de-al treilea clasicism, la revalorizarea motenirii nu numai a lui Catul și Lucrețiu, ci și a lui Vergiliu și Tibul. Totuși *Peruigilium Veneris* prefigurează și poezia medievală.

703

POEZIA SECOLULUI AL III-LEA D.C.

Erasmus și Chateaubriand au prețuit arta delicatului poem despre veghea Venerei. *Peruigilium Veneris* a beneficiat de numeroase investigații, ediții și traduceri în mai multe limbi. Traian Diaconescu l-a tradus în românește într-o traducere, care a apărut în *Opinia studențescă* în 1975.

Pentadius

Unul dintre cei mai rafinați și mai sensibili exponenți ai neoterismului tardiv al secolului al III-lea d.C. a fost *Pentadius*.

Se pare că a trăit în a doua jumătate a veacului, sub Diocleian. Nu dispunem de date biografice precise, dar cum poetul deplânge câteodată tinerețea pierdută și desfructurile iubirii, devenite imposibile, este probabil că a trăit mult. Unii cercetători l-au identificat în persoana fratelui mai tânăr al lui Lactanțiu. Opera lui *Pentadius* consistă dintr-o serie de scurte epigrame, din trei elegii și un fragment de trei hexametri din poemul „Despre rouă”, *De rore*. Cele trei elegii sunt: „Despre soartă”, *De fortuna*, în 18 distihuri elegiace, adică în 36 de versuri, „Despre sosirea primăverii”, *De aduentu ueris*, în 22 de versuri, și „Despre Narcis”, *De Narcisso*, în 10 versuri. Epigramele au un caracter ocazional, uneori parasatiric, sau tratează teme funerare, precum cele consacrate mormintelor lui Hector și, respectiv, al lui Acis.

În chip evident, *Pentadius* privilegiază imaginea concentrată, discursul scurt și fulgurant, poezia epigramatică. În epigrame, se impun sentențe morale, ca în cea formată din 4 versuri (unde poetul declară că se poate acorda tot atâtă încredere unei femei ca unei apele), umorul savuros, descrierile operelor de artă. Elegiile vehiculează o „filosofie” uoară, care afirmă că nimic nu este statornic în lume. *Despre soartă*, care abundă în exemple mitologice și în referințe la tradiția culturală, proclamă că răsturnările de valori survin mereu în desfășurarea evenimentelor. Poemul debutează chiar printr-un distih care declară că același lucru se transformă într-o clipă, pentru a reveni sub altă formă. Binele și răul se amestecă în natură. De aceea, *Pentadius* era, probabil, un adept întârziat al Noii Academii. Talentul lui *Pentadius* strălucește însă mai ales în poemul hârtit al sosirii primăverii, cea mai reu poem elegiac al acestui poet. Elegia este centrată pe o descriere sensibilă, proaspătă și în același timp rafinată a sosirii anotimpului redeșteptării naturii. Aici, și de fapt îndeosebi în elegii, *Pentadius* extrage efecte remarcabile din versul ehoic. Acest vers constă în repetarea primului hemistih al hexametrelor de către al doilea hemistih al pentametrelor. Din primele stihuri ale elegiei, *Pentadius* evocă în felul următor moartea iernii și triumful primăverii, vântul subire care

însuflă e te natura, ogorul trezit la o via nouă : „în eleg, fuge iarna; pe când Zefirul însuflă e te lumea/lat c Euris (vântul de sud-est) este înc lziit de ape: în eleg, fuge iarna/V/Rode te orice ogor, p mântul simte adânc c lduza// i, datorit semin elor ce încol esc, rode te orice ogor.” (w. 1-4). Gra ia delicat , elegant înv luie întregul discurs liric din acest poem. Privighetoarea, florile, vi a de vie, tremur toate sub boarea vântului de prim var , care înmiresmează via a, ca i moartea. Obsesia mor ii revine cu o recuren semnificativ în elegiile, ca i în epigramele pentadiene. Tr irile poetului se reliefează ca aproape alambicate, dar totu i sincere i savuroase. Poemul se încheie prin reflec ii dominate de un hedonism melancolic. La umbra platanului verde, este „pl cut” s mori, *dulce mori*, înbr i ând iubita (w. 19-22)*. Elegia consacrat lui Narcis sugerează o variant inedit a legendei: tocmai în vreme ce î i c uta tat l, zeul-fluviu Cephissus, adolescentul s-a v zut în oglinda apelor unui izvor i s-a îndr gostit de propria persoan . Obiectul iubirii i l-a creat însu i Narcis (vv. 9-10).

704

PENTADIUS

Infrastructura discursului simplu, aparent spontan, al poetului atest o virtuozitate stilistic minu ioasă . Grada ii ascendente, repeti iile, simetriile abil construite sugerează o tensiune emo ional captivant . Imagini inedite â nesc dintr-o îmbinare surprinz toare a cuvintelor⁴. Tocmai a ezarea cuvintelor într-o ordine foarte sugestiv îl preocup cu prioritate pe Pentadius. Spre a sugera simplitatea, c utat de to i neotericii, Pentadius recurge foarte moderat la figuri de stil ca epitetul, metafora sau compara ia. Metrica deosebit de performant sprijin strategia iscusit a discursului liric. Pentadius Se exprim în limba poeziei clasice, dar nu lipsesc din discursul s u conota ii noi, vocabule pu in uzitate de corifeii marii poezii augusteice. Cum las s se întrevadă versurile mai sus traduse, poetul privilegiaz paratixa pentru a asigura limbajului s u o directe e suav , care era în mare m sur simulat . Prin urmare, Pentadius apar ine de asemenea celui de-al doilea neoterism roman. Dar chiar mai sensibil decât autorul poemului *Peruigilium Veneris*, Pentadius preg te te cel de-al treilea clasicism. Abund , în versurile sale, reminiscen ele lecturilor din autori clasici, precum i detaliile mitologice. În tratarea subiecteleor abordate de poeme, în utilizarea vocabularului i chiar a imagisticii, în procedeele metrice i stilistice se pot lesne decela intertextualit i cu Vergiliu, Hora iu i mai ales Ovidiu. Pentadius a fost deci un poet înzestrat cu un real talent, care îi asigur , pe plan valoric, al doilea loc în poezia secolului al III-lea d.C.⁵. Numai poemul dedicat prim verii a fost tradus în române te de Victor Buescu, care i-a publicat t lm cirea, realizat în versuri albe, în revista *Ausonia* (2, 1940-1942). Se impune o nou i integral traducere româneasc a poeziei pentadiene.

Al i lirici i dezvoltarea teatrului

Dar autorul imnului *Peruigilium Veneris* i Pentadius nu epuizează lirismul secolului al III-lea d.C. Efervescen a liric trebuie s fi fost bogat în acest secol, ca s ofere autorilor i publicului un refugiu subiectiv, intim, într-o secven istoric populat de atâtea tensiuni politice acuzate, ca i de traumatismele culturale, ce preg teau f urirea unui nou climat mental, unei noi *forma mentis*. O serie de poe i lirici, adesea anonimi pentru noi, elaborează versuri în maniera unui neoterism deja orientat c tre preg tirea celui de-al treilea clasicism. Totu i, lirismul lor era îndeob te artificios, extrinsec substan ei adev ratului cânt poetic.

Acestui secol, mai degrab decât veacului anterior, cum se opinează îndeob te, trebuie s -i apar în o rug ciune în versuri adresat Terrei, adic p mântului, pe care un poet anonim o invoc , în senari iambici, ca mam a universului. Poetul recuperează evidente accente lucre iene. Un alt poet anonim, în acela i metru i vehiculând aceea i factur lucre ian , care pierde îns incisivitatea ei epicureic , adresează o alt rug ciune, mai scurt , plantelor curative. Iar

705

POEZIA SECOLULUI AL III-LEA D.C.

Tiberianus, fost guvernator al Galliei în 335 d.C., a alc tuit mai multe poeme pitore ti, care cânt natura, muzica pâraielor ori a zefirului sau meditează senten ios i moralizator asupra vie ii i a mor ii. Concomitent, *Reposianus* brodează 182 de hexametri dactilici, aproape o mic epopee, în poemul „Despre împreunarea dintre Marte i Venus”, *De concubitu Martis et Veneris*. Pe vechea tem a rela iei adultere dintre Marte i Venera, de fapt so ia lui Hephaistos-Vulcan, *Reposianus* z misle te versuri artificioase, ostentativ pitore ti, care atest totu i un real sentiment al naturii. Abund reminiscen ele vergiliene, ovidiene i poate chiar vestigiile lecturii basmului central din *Metamorfozele* lui Apuleius. Arabescurile complicate ale alegorismului i motivul recurent al iubirii obsedează diver i autori anonimi, precum poetul care, în 16 hexametri dactilici, a exaltat omnipoten a dragostei, sub titlul de „Cupidon îndr gostit”, *Cupido amans*. Acest liric galant i „salonard ”, destinat celor ce se închideau în locuin ele lor solid înt rite, este numai par ial dep it de *Marcus Aurelius Olympius*, supranumit i *Nemesianus*, originar din Cartagina, care în 284 d.C., a alc tuit mai multe poeme, ce ni s-au conservat. Revelator ni se pare versul refren, care termin cupletele din cea de a patra eglog a sa: „s cânte, deoarece fiecare iube te ceva: cântecele u urează grijile”. Înc exponen al neoterismului, *Nemesianus* a scris patru bucolice sau egloge, situate într-o intertextualitate programatic cu poe i precum Calpurnius Siculus, Vergiliu, Ovidiu i Proper iu. Mai mult ca oricare altul, *Nemesianus* prepar emergen a celui de-al treilea clasicism⁶. Totodat , acest poet f ure te i „Cinegeticele”, *Cynegetica*, tratat de vân toare (s-au p strat 325 de hexametri dactilici) care, potrivit autorului însu i, abordează o „trud neîncercat înc ”, adic inedit , *intemptatum opus*. În realitate, în epoca lui August, Grattius consacrase tehnicilor cinegetice un poem, din care s-au p strat 541 de hexametri. Poemul lui *Nemesianus* se inspira din cel al lui Grattius. Opin m c poemul lui *Nemesianus* poate fi corelat i lirismului, deoarece începe cu o lung invocatie a Dianei, care ocup 103 versuri. În continuare, *Nemesianus* se refer la câini de vân toare, cai, capcane etc. Neoterismul acestui poet este ilustrat i de uzitarea unor forme morfologice arhaizante, cel pu în stranii la sfâr itul secolului al III-lea d.C. Un alt poet, poate însu i Lactan iu, a compus, în 170 de versuri organizate în distihuri elegiace, poemul „Despre

pas rea Phoenix", *De aue Phoenixe*. Acest poem, manifest alegoric, aparține de asemenea sfârșitului secolului al III-lea. Aventura unică a păsărilor, care reînvie mereu, fascinează pe poet. Secolul al III-lea nu este desigur tot atât de ludic, de favorabil eflorescenței teatrului, ca primele două veacuri ale erei noastre. Totuși, mimul literar, atât de iubit în secolul al II-lea d.C., este ilustrat de autori ca *Hostilius*, *Marullus* și alții, pe când *Hostilius Geta* scrie tragedia *Medea*, utilizând versuri vergiliene. Un autor anonim formulează o comedie de factură plautină amuzantă, bogată în invenție dramatică: „Vici reul", *Querolus*⁷.

Poezia didascalică

Însevăzionismul acestui secol atât de frământat generează și o poezie, care transcende simțitor frontierele lirismului, spre a continua preocupările didascalice atât de pregnante în literatura antică. Asemenea poezii didascalice voiau desigur să instruiască, într-o secvență istorică receptivă față de dezvoltarea impetuoasă a educației colii, deși se considerau și lirici⁸. În orice caz, ei nu se socoteau drept „scriitori", ci ca niște adevrați scriitori care urmau, precum omologii lor lirici, arabescurile unui univers imaginar sofisticat, menueturile discursului alambicat, ce se voia în același timp grațios, simplu și direct, în pofida erudiției complexe a elaboratorilor lui. Factura neoterică domina aadar scriitura lor, intențional manieristă, deși cu accente care prefigurau

706

POEZIA DIDASCALICĂ

clasicismul renaterii constantino-theodosiene. Este de la sine înțeles că limbajul poetic rămânea extrinsec, profund detașat de ciudata materie tratată de poezia didactică.

La grani a între lirismul autentic și poezia de erudiție se află, ca și *Cynegeticele* lui Nemesianus, dar parcă mai aproape de literatura didascalică, o epopee în miniatură intitulată „Procesul între un bucătar și un patiser, judecat de Vulcan", *ludidum coci et pistoris iudice Vulcano*, datorată lui *Vespa*. Intenția parodică domină acest poem, alcătuit probabil chiar spre sfârșitul veacului al treilea, în 99 de hexametri dactilici. Epopeea lui *Vespa* apare nu atât ca un cânt liric, ci mai degrabă ca un discurs de coală, un amuzament manierist, gratuit, în care se intersectează argumentele mitologice și retorica de aparat. Modelele acestui straniu exercițiu de versificație au fost cunoscute în saturele lui *Horatius* și *Lucilius*, în poezia lirică dialogată, în scenariile dezbaterilor dintre protagoniștii eglodelor romane. *Vespa* adaugă propensiunea ferventă pentru jocul pur, gratuit și parodic⁹. Mult mai didascalice se reliefează tratatul în versuri al unui „poet" din Mauritania numit *Terentianus Maurus*, tratat consacrat gramaticii și metricii. Acest bizar poem, din care ne-au parvenit 3 000 de versuri, alcătuite în diverse metri și nu numai în hexametri dactilici, cuprinde trei cărți. După cele primele două cărți stăruiau asupra sunetelor și silabelor din limba latină, cartea a treia este exclusiv hărțită metricii și vehiculează teoria lui *Caesius Bassus*, potrivit căreia la baza tuturor metrelor se află hexametrul dactilic și trimetrul iambic. *Terentianus Maurus* se ocupă de diverse poezii, îndeosebi de Catul și de *Horatius*, și oferă un material relevant pentru istoria prozodiei. Poemul său erudit afectează simplitatea stilistică a neoterismului tardiv. Poemul a circulat intens și a fost admirat de feluri de autori, inclusiv de *Augustin*. Însă, un alt mauritano-roman, *Iuba*, într-un alt poem cu un caracter tehnic, adică metrologic, intitulat „Arta metrică", *Ars metrica*, a criticat teoria originii versificației, pe care o profesa *Terentianus Maurus*. Poemul său în opt cărți, care s-au pierdut, se pronunță pentru teoria polimetrică, întrucât admitea o pluralitate de metri, la originea diverselor sisteme de versificație. Mult mai departe, pe linia erudiției didascalice versificate, a mers *Quintus Serenus Sammonicus*, care, în 1115 hexametri dactilici, oferea... 63 de rețete medicale. Poemul său se intitula „Despre medicină", *De medicina*, ori chiar „Cartea medicinală", *Liber medicinalis*. *Sammonicus* a elaborat o poezie „de coală", adevărat exercițiu artificial¹⁰.

Concluzii

Poezia păgână a secolului al III-lea d.C. poate fi apreciată ca minoră. Trebuie totodată reliefat că doi dintre exponenții ei, adică autorul poemului *Peruigilium Veneris* și *Pentadius*, atestă un talent incontestabil, vrednic de a fi comparat cu cel al unor poezii importante din veacurile anterioare. În vreme ce lirismul sau discursul didascalice în versuri al altor stihuitori apare mai ales ca extrinsec artei autentice, întreaga poezie a celui de-al treilea veac denotă o factură neoterică, fundată pe o simplitate grațioasă, suavă, dar adesea simulată, întrucât se bazează pe o scriitură savantă, chiar sofisticată. Concomitent totuși acești poezii prefigurau cel de-al treilea clasicism. Oricum, performanțele lor amintesc cititorilor și de o anumită poezie modernă, rafinată și intimistă, care se va dezvolta în secolele al XIX-lea și al XX-lea. De fapt, neotericii târzii răspundeau unui orizont de așteptare prielnic artei evazioniste, ca și erudiției pedante, manieriste.

707

POEZIA SECOLULUI AL III-LEA D.C.

BIBLIOGRAFIE: Pierre BOYANCE, „Encore sur le *Peruigilium Veneris*", *Revue des Etudes Latines*, 28, 1960, pp. 212 și urm.; I. CAZZANIGA, *Saggio critico ed esegetico sul Peruigilium Veneris*, introducere la *Peruigilium Veneris*, Pisa, 1953; E. CIZEK, „Poezii neoterice. Precursorii și urmașii lor", *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 228-235; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 264-278; *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, voi. IV, București, 1986, pp. 103-112; 288-300; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 860-862; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 806-808; Robert SCHILLING, Introducere la *Peruigilium Veneris*, Paris, Les Belles Lettres, 1961, pp. I-LXIV.

NOTE

1. Cum presupune Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 861; vezi și Eugen CIZEK, „Poezii neoterice. Precursorii și urmașii lor”, *Istoria literaturii latine. Imperiul, partea a II-a*, București, 1976, p. 231. Minai NICHITA, „Pervigilium Veneris”, *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec.VI e.n.)*, vol. IV, București, 1986, p. 103, pare să privilegieze datarea în secolul al II-lea ca opera a lui Florus, postulat, printre alii, de Robert SCHILLING, Introducere la *Pervigilium Veneris*, Paris, Les Belles Lettres, 1961, pp. XXII-XXXII, dar menționează și ipoteza, care situează imnul în secolul al IV-lea, propusă de L. CATLOW, Introducere la *Pervigilium Veneris*, Bruxelles, 1980, pp. 20-25.
2. R. SCHILLING, *op. cit.*, p. XXXVII.
3. Formula apare la M. NICHITA, „Pervigilium Veneris”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 111 (pentru analiza întregului poem, pp. 103-112). În legătură cu structura și arta poemului, vezi și Pierre BOYANCE, „Encore sur le Pervigilium Veneris”, *Revue des Etudes Latines*, 28, 1960, pp. 212-235; E. PARATORE, *op. cit.*, p. 861; E. CIZEK, „Poezii neoterice”, *Imperiul*, pp. 231-233; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 265-266.
4. Mariana BĂLUȚĂ, „Pentadius”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 292 observă în această privință: „atrăcia pentru bizar l-a condus pe Pentadius spre compunerea unor versuri și mai contestabile, numite corelative, ca cele din epigrama despre Vergiliu, în care sunt date lectorului, ca bucurie dintr-un joc, cuvinte ce trebuie asamblate”.
5. Pentru viața (presupusă) și opera lui Pentadius, vezi P. MONCEAUX, *Les Africains*, Paris, 1894, pp. 364-365; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 860-861; E. CIZEK, „Poezii neoterice”, *Imperiul*, II, pp. 230-231; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 271-272; M. BĂLUȚĂ, „Pentadius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 288-293.
6. Prima eglogă vehiculează scenariul consacrat unui Tityrus, închipuit ca un nou Orfeu: nu alude oare Nemesianus la un guvernator al Africii care îl „învășese” și scrie versuri? A doua eglogă, care a sugerat filiații cu romanul lui Longos, *Daphnis și Chloe*, pune în scenă iubirea descoperită de doi tineri bărbiați. A treia bucolică evocă misterele lui Bacchus, pe când ultima eglogă compară dragostea bărbiaților cu cea a tinerelor fete; vezi E. CIZEK, „Poezii neoterice”, *Imperiul*, II, p. 229, n.6 și P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 275-276. Gustul pentru culoare și pentru detaliul realist prevalează în *Bucolicele* lui Nemesianus.
7. Pentru lirica minoră și teatrul secolului al III-lea, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 860; E. CIZEK, „Poezii neoterice”, *Imperiul*, II, pp. 229-230; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 264-265; 268-278. Lui Nemesianus i s-au atribuit, ca opere pierdute, *Halieutica* și *Pontica*. A scris, în 137 de versuri, și un poem în cinstea lui Hercule. Pentru Nemesianus, vezi și Mariana BĂLUȚĂ, „Poezia didactică din secolul al III-lea e.n.”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 294-298 (dar eglogele apar în, cu certitudine, lui Nemesianus).
8. Orizontul de așteptare al publicului cititor, atât de frustrat, al secolului al III-lea continua să rămână favorabil erudiției pedante, curiozității lor de tot felul, inovațiilor formale.
9. Pentru poemul lui Vespa, vezi M. SCHUSTER, „Vespa”, *Real-encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, VIII A, col. 1705-1710; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 207-208.

709

Vespa afectează îndeosebi un timbru popular, „popolaresco”, cum spune E. PARATORE, *op. cit.*, p. 861.

10. Pentru poezii filologice și similimedice, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 861-862; E. CIZEK, „Poezii neoterice”, *Imperiul*, II, pp. 228-229; M. BĂLUȚĂ, „Poezia didactică din secolul al III-lea e.n.”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 298-299.

710

XXXV. POEZIA CLASICIZANTĂ A SECOLELOR JV-V D.C.

Trăsături generale și exponenți secundari

Fervoarea, admirația nerămurită față de marii poeți clasici, cultul lui Vergiliu și utilizarea motenirii lui Ovidiu, poetul frecvent imitat de exponenții literaturii Imperiului, caracterizează poezia clasicizantă a renașterii constantino-theodosiene. Arta doctă, întemeiată pe erudiție mitologică și pe valorificarea tradiției literare, constituie invarianta celui de-al treilea clasicism, în materie de poezie. Exponenții celui de-al treilea clasicism îi propun și imite cu fidelitate, fără a reuși pe deplin, firește, modele clasice. Interdiscursivitatea cu modelele clasice implică numeroase elemente, dar *foarte relevantă era tehnica*

centonarii. Termenul de bază este *cento*, *-onis*, plural *centones*, la origine „petic”, chiar haină peticită. Acum însă *cento* desemna un potpuriu de versuri sau de fragmente de vers împrumutate poezilor celebri. De fapt autorii de *centones* extrageau versuri ori fragmente de vers din operele lui Vergiliu sau altor poezii vestite spre a obține un conținut nou. Astfel, la mijlocul secolului al IV-lea, matroana *Petronia Proba* a glorificat într-un *cento* războiul întreprins de Constanțiu II împotriva lui Magnentius. Ulterior, acest poet a centonat istoria universală, așa cum și-o imagina ea. Însă și alți poezii, inclusiv corifeii celui de-al treilea clasicism, au alcătuit *centones*. Concomitent, totii poezii mici clasicizante acordă o importanță majoră metricii, performanțelor versificației, aspectelor tehnice ale discursului poetic. Totuși ei cultivă un umanism autentic, iar cei mai talentați dintre ei atestă vigoare a expresiei, plasticitate și eleganță subtilă a imagisticii. Pe de altă parte, poezia comportă, chiar în măsură mai mare decât

proza, amprenta amestecului de genuri, de specii și de tipare artistice.

Foarte revelator pentru mîncile curentului clasicizant a fost poetul geograf *Rufius Festus Avienus*, profund cunoscător al literaturii grecești și latine. Nu numai că a rezumat în senarii iambici *Eneida* lui Vergiliu și opera lui Titus Livius, însă a continuat eforturile poeziei didascalice

711

POEZIA CLASICIZANTĂ A SECOLELOR IV-V D.C.

romane a veacurilor anterioare. Astfel, după atâtea alții, a tradus în latinește *Phaenomena* grecești ale lui Aratos și a prelucrat, în 1393 de hexametri, o periegeză a lumii cunoscute, scrisă în limba elină în secolul al III-lea d.C. de către Dionis Periegetei, sub titlul de „Descriere a globului pământesc”, *Descriptio orbis terrae*. De asemenea, a compus în versuri iambice o lucrare intitulată „Carmul maritim”, *Ora maritima*, unde a îmbinat centoni proveniți din felurite surse cu amintiri ale celorlalte torii sale. Din această operă nu s-a păstrat decât un fragment din cartea întâi. Animat de un ardent patriotism roman, el afirmă că Dunărea, Rinul și Germania se tem de puterea romană și îi plîng vechile stăruiri (*Descr.*, w. 204-206). Avienus atestă o excelentă cunoaștere a legendelor și istoriei romane, o anumită elevație a discursului, ca și o reală virtuozitate tehnică în mînuirea metricii și a unei limbi intențional clasice¹.

La fel de caracteristic pentru poezia vremii este poate mai important decât Avienus a fost fabulistul târziu *Avianus*. El relevă vitalitatea speciei literare a fabulei, până în antichitatea târzie, atât ca urmare a folosirii ei ca material didactic, un orator de mînuire și programatic moralizator, în numeroaselecoli ale Imperiului târziu, cât și din pricina uzitării ei de către retori și filosofi populari, ca mijloc de ilustrare a ideilor profesate de ei.

Nu dispunem de nici un fel de date biografice relative la Avianus. Cercetătorii consideră însă, înăd seama de unele particularități lingvistice ale fabulelor lui și de numele destinatarului lor, că Avianus trebuie să fi trăit în secolul al IV-lea d.C. ori chiar la începutul veacului următor. S-au păstrat integral toate cele patruzeci și două de fabule compuse de Avianus, precum și prefața lor în proză, adresată unui anume Theodosius, de fapt scriitorul Macrobius Theodosius. În această prefață, Avianus își definește obiectivele mesajului său, când arată că va putea extrage Macrobius din fabulele subsecvente: „ai, a adăda, o operă cu care să-și farmece duhul, să-și înflăcărezi imaginația, să-și alini grijile și din care să afli cum se cade să se poarte omul în viață” (*praef.*, 21-22, trad. de Aurel Tita și Gheorghe Moraru). În aceeași prefață, Avianus se reclamă de la modele ca Esop, Socrate, Horațiu și Fedru, ca și de la fabulistul grec Babrios. În realitate, Avianus s-a mîrginit să prelucraze în versuri latine unele dintre fabulele lui Babrios, trimite în proza latină, încă din secolul al II-lea d.C.

De fapt, mesajul lui Avianus răspunde cu fidelitate orizontului de așteptare al epocii sale, care stimula evazionismul, într-un moment istoric din nou marcat de conflicte intestinale pentru puterea imperială și de reiterarea presiunii externe. Totodată, fabulele lui Avianus ilustrează cu pertinență amestecul de genuri și tipare atât de caracteristice literaturii târzii. Am arătat că Avianus precizează el însuși finalitățile discursului lui literar, inclusiv propensiunea pentru divertismentul literar, pentru jocul artistic subtil, de asemenea agreat de publicul epocii sale, pentru o moralizare foarte moderată. De aceea Avianus renunță total la angajarea personală, la dimensiunea parasatirică a fabulei, cândva practică de Fedru. El nu se referă în nici un fel la realitățile istorice sau politice ale timpului său. În același timp, Avianus se distanțează de motivele fabulelor sale, de intrigă și semnificația lor, cu un anumit umor. El abandonează orice dinamism dramatizator, când privilegiază stilul indirect în construcția frazei.

Totuși, într-un fel sau altul, dialogul ori intervenția directă a personajelor se mențin în fabulele lui Avianus. Chiar vîntul sau soarele, un vas de lut ori de bronz, un pește etc. iau cuvîntul în fabulele acestui poet. Ca în reprezentările vehiculate de mozaicurile vremii, adevărate paste se configurează în anumite fabule. Astfel, Avianus alcătuiește tablouri ale iernii – când câmpul este încărcat de zăpadă – și drumurile apăsate de ceață (29) – ca și ale ploilor torențiale de vară (41). Încăcâte poemele lui Avianus sunt concomitent fabule și discursuri lirice, aproape elegii. De altfel unele dintre poemele lui Avianus sunt populate de oameni, deoarece anumite fabule reprezintă apologuri. Clasicizant convins, Avianus împrumută lui Vergiliu expresii și ornamente stilistice. De asemenea, sub incidență a retoricii vremii, utilizează antiteze. Fabulele lui Avianus, alcătuite în distih elegiac (fapt care ilustrează și el eluctarea tonului polemic, privilegierea

712

TRĂSĂTURILE GENERALE ÎN EXPOZIȚIILE SECUNDARE

eleganței cântului liric), s-au bucurat de un succes deosebit în colile medievale: încău au fost adesea parafrazate².

Școala de retorică a secolului al IV-lea a recurs și ea la o versificare artificioasă și sofisticată. Ea ne-a lăsat un document poetic anonim prin „Poemul despre figuri”, *Carmen de figuris*, în care fiecare figură retorică-stilistică este prezentată în trei hexametri. La începutul veacului, persistau încă pregnante reminiscențe neoterice, îndeosebi în stihurile lui *Publius Optatianus Porphyrius*, un african-roman, împintit de combinații metrice ingenioase, cum ar fi acrostihurile. Porphyrius a închinat lui Constantin douăzeci de poeme encomiastice³. Tot din acest veac, datează și un surprinzător scenariu, un epiliu, al cărui text a fost recent descoperit și publicat.

Ausonius. Viața și opera

Unu! dintre poezii semnificative ai secolului al IV-lea d.C. a fost Ausonius, a cărui existență a parcurs de altfel aproape întreg veacul respectiv. Viața și opera lui Ausonius sunt foarte relevante pentru carierele acelor notabili municipali ajunși la cărmă Imperiului, pentru complexele experiențe spirituale ale vremii, pentru umanismul constantino-theodosian, pentru raporturile dintre literatură și climatul mental.

Ausonius a fost cu adevărat un martor al unității spirituale a Imperiului roman. Mai presus de orice, meritele cardinale ale poeziei celui de-al treilea clasicism se regăsesc în bogata operă a lui Ausonius: pasiunea pentru erudiție, centonare, cultul clasicilor, virtuozitatea metrică, amalgamul genurilor, gustul pentru eleganță a imagisticii.

Decimus Magnus Ausonius s-a născut în Gallia, la Burdigala (azi Bordeaux) în 310 d.C. Aparținea unei familii înstărite de notabili municipali care beneficia de o excelentă vitalitate biologică: bunicul poetului depășise vârsta de 90 de ani, iar tatăl lui Ausonius a murit când avea 88 de ani. Ausonius însuși a trăit cel puțin 84 de ani! El a primit o educație aleasă, într-o copilărie total lipsită de frustrări. Ceea ce explică seninătatea și plăcerea hărzite de poet întâmpinării gusturilor vieții sale totdeauna confortabile. Se pare că Ausonius aparținea unei familii creștine. De altfel creștinismul lui Ausonius însuși va fi fidel Bisericii oficiale. Ausonius a fost de fapt un creștin monden sau chiar oportunist, puternic îmbibat de cultura păgână. În Burdigala natală, Ausonius a fost avocat și ulterior, între 337 și 367 d.C., profesor de gramatică și de retorică. După treizeci de ani de carieră didactică municipală, Ausonius a fost chemat de împăratul Valentinian I spre a-l înlocui pe misiunea de preceptor al lui Gratian, fiul lui. După moartea lui Valentinian I, Gratian face din fostul său profesor unul dintre cei mai importanți slujitori ai Imperiului. În 376 d.C., Ausonius devine *quaestor sacri palatii*, iar în 379 d.C., chiar consul, pe când membri ai familiei sale, ai grupului de presiune sau „clanului hispano-galic” de în poziții importante la curte și în administrație. În jurul lui Ausonius se regrupase și un puternic cerc cultural-politic, atașat literaturii tradiționale și în conflict cu creștinismul intransigent al lui Ambrosius, care izbutise, la 3 ianuarie 379 d.C., să-l determine pe Gratian să renunțe la calitatea de ef al religiei păgâne, de *pontifex maximus*. După moartea lui Gratian (383 d.C.) poetul-profesor-înalt funcționar se retrage în Burdigala, pentru a duce o existență confortabilă pe numeroasele sale proprietăți rurale. Ausonius a fost deci înalt funcționar al Imperiului, intelectual tipic⁴.

⁴ Din această pricină, îl încadrăm într-un capitol consacrat literaturii păgâne și nu printre poezii creștine.

POEZIA CLASICIZANTA A SECOLELOR IV-V D.C.

Ausonius a lăsat o operă foarte amplă și variată, bogată într-o multitudine de teme și de tipare, care denotă virtuozitate metrică deosebită. Ausonius a fost un prestidigitator al versificației. Ceea ce nu înseamnă că ar fi fost și un poet de mare talent. Lista culegerilor și operelor ausoniene este foarte lungă⁵. Multe dintre aceste lucrări ilustrează gustul pentru jocul gratuit, esențialmente frivol, cu motive și forme metrice. Exuberanța „ludică” a lui Ausonius este mult mai pregnantă decât cea cândva înverdată de Ovidiu.

Din lungul catalog al operelor ausoniene, îndeobște alcătuite în versuri, reținem doar foarte puține. Astfel „Epigramele”, *Epigrammata*, culegere de scurte poeme, pe cele mai diverse teme, scrise pe vremea când Ausonius îl însoțea pe împăratul Valentinian, amalgamează lirismul cu cele mai diverse rezonanțe poetice. „Epistule”, *Epistulae*, în versuri, exploatează laborios experiența lui Horațiu, pentru a ilustra exerciții de stranie virtuozitate. Astfel epistula a 12-a este alcătuită dintr-un bizar amalgam de versuri latine și grecești. Mai interesante sunt scrisorile versificate adresate lui Paulinus, fost discipol al lui Ausonius, cu 40 de ani mai tânăr decât fostul său profesor de la Burdigala. Bătrânul dascăl îi iubea elevul, care se convertise la creștinism și în jurul anului 390 d.C. se hotărâse să devină preot. Era de fapt adevăratul Paulinus din Nola, care îi neliniștea profesorul fiindcă nu-i răspundea la scrisori, impregnate de mitologie și docte exerciții stilistice. În cele din urmă, Paulinus îi va răspunde tot în versuri că preferă să-l mulțumească pe Cristos decât pe profesorul său. În sfârșit, Ausonius atestă o reală sensibilitate în elegia „Despre trandafirii care se nasc”, *De rosis nascentibus*, unde, reluând o temă tradițională, Ausonius evocă înfiorat nuanțele unei dimineți de vară. După ce descrie rozele, Ausonius meditează asupra fragilității tuturor fenomenelor. De aceea exclamă în concluzii: „culege, fecioară, trandafirii, cât timp floarea este fragedă și fragedă îi este tinere ea// i aminte-te-îți că se grăbește și ursita ta”. Desigur însă că *Mosella* este cel mai izbit poem ausonian. Se conturează în acest poem o adevărată epopee concentrată, alcătuită pe vremea când poetul-profesor îl instruia pe Gratian la Treveri, capitală imperială, situată pe țărmurile Mosei. De fapt, sub forma unei călătorii imaginare pe respectivul râu, Ausonius configurează o adevărată arhiepiscopie, teritoriu autonom din punct de vedere liric, tip de civilizație unic, totuși capabil să nutrească o numeroasă populație romanizată. Ausonius salută de două ori Mosella pentru calitățile ei și ale meleagurilor pe care le străbate (*Mos.*, vv. 23-32 și 381). Abundă digresiunile, care se referă la diferite orașe ca Roma, Burdigala etc. sau la alte teme. Astfel poetul face excursii pe teme mitologice ori istorice. Dar, desigur, și celelalte opere ausoniene conțin elemente interesante, deși îndeobște sufocate de virtuozități retorice, stilistice și metrice.

Mesajul și strategia literară ale lui Ausonius

Ausonius a fost în primul rând un metroman și un intelectual copleșit de erudiție plurivalent. Situat la încrucișarea a două lumi, cea păgână și cea creștină, el dovedea eforturile lirismului latin, dirijat către amalgamul genurilor, de a se adapta mentalității creștine, de a configura un discurs mental în mutație profundă. Jumătate creștin, jumătate epicureu, Ausonius elaborează un univers imaginar de factură păgână, în funcție de un temperament liric hedonist, extravertit⁶. Inflexiunile creștine nu lipsesc din discursul poetic al lui

714

MESAJUL ȘI STRATEGIA LITERARĂ ALE LUI AUSONIUS

Ausonius, dar care este statutul zeilor, vechilor tradiții politeiste? Chiar în scrisorile expediate lui Paulinus, poetul evocă pe Isis și alți zei egipteni, ceremonii religioase păgâne (*Ep.*, 25). Când se roagă lui Dumnezeu, Ausonius face apel la limbajul religiei și filosofiei păgâne. Toate aceste elemente au o valoare ornamentală, dar ele mobilează un peisaj de idei prea puțin creștin. *Fidelitatea față de tradiția culturală și politică prevalează în mesajul emis de Ausonius*. Pedanteria doctă a poetului revalorizează tradiția colară a antichității. Chiar dacă iubea te cu tandre e Burdigala natală și ara

mirific a Mosellei, Ausonius pledează ardent pentru eternitatea Romei, pentru prioritatea ei fa de toate celelalte cet i. S-ar spune c el con tientează climatul mental al anti-Cet ii, *anti-ciuitas*, dominat de o Rom extins pe o suprafa gigantic . Când exalt ora ele „nobile” ale Imperiului, Ausonius exclam : „dar Roma trece înaintea tuturor patrilor” (locale, *Ord.*, v. 166). Valoarea documentar a poemelor ausoniene nu poate fi contestat . Aceste poeme dezv luie numeroase aspecte ale vie ii secolului al IV-lea d.C. Emerg aspecte relevante ale vie ii de familie i ale celei universitare. Programul de existen al poetului este de asemenea consemnat: de altfel Ausonius era blând i îng duitor.

Ausonius însu i n-avea încredere în talentul s u. Pasiunea pentru centonare este semnificativ . Pretutindeni Ausonius reia versuri i imagini împrumutate lui Vergiliu, Ovidiu, Hora iu, Silius Italicus, Statius. Stihurile banale, chiar prozaice, poncifurile abund la tot pasul. Cum am ar tat, Ausonius se învederează a fi un excep ional virtuoz al metricei, încât combin ca un acrobat hexametri, distihuri elegiace, anape ti, iambi, versuri safice. Invent tot felul de combina ii metrice ingenioase. Ca de pild în *Ephemeris*, un poem alc tuit în versuri rhopaliene. Acestea începeau cu un cuvânt monosilabic, urmat de un vocabul bisilabic .a.m.d., pân se ajungea la al cincilea cuvânt, desigur pentecasilabic. Dar uneori Ausonius compune fragmente de pastel, care atest o sensibilitate autentic . Cum am notat mai sus, elegia consacrat trandafirilor comport o prospe ime savuroas , o gracilitate emo ionant . Sinceritatea entuziasmului i iscusin a în z mislirea anumitor descripii reu ite pot fi constatate adesea i în *Mosella*, Limba lui Ausonius este voit i insistent clasicizant . Ausonius r mîne mai ales ca un martor al vremii sale⁷.

Claudian. Via a i opera

Îns poezia clasicizant a rena terii constantino-theodosiene nu se epuizează în erudi ie versificat , în performan e metrice pedante, chiar dac destoinice. Spre deosebire de Ausonius, Claudian este un poet autentic, comparabil marilor mînuitori ai versului din veacurile majore ale literaturii latine. Nu este oare Claudian ultimul mare poet roman? În orice caz, accentele de poezie autentic , substan a imagistic i ardenta veritabil amintesc de creativitatea marilor poe i latini.

715

POEZIA CLASICIZANT A SECOLELOR IV-V D.C.

Claudius Claudianus a fost un greco-oriental, care a scris mai ales în limba latin *. A adar greaca era limba lui matern . S-a n scut pe la 370-375 d.C, la Alexandria, în Egipt, ultimul mare centru de rezisten p gân din Orient. Aici tr ia i predica zelos doctrinara acestei rezisten e, adic fecioara matematician Hypatia, pe care c lug rii o vor sfâ ia de vie. Claudian a fost educat în colile grece ti din Alexandria i a suferit, probabil, unele frustr ri. A înv at târziu latina i a debutat ca scriitor de limba greac . Claudian a sosit la Roma în 395 d.C, pentru a r mîne aici, f r întrerupere, pre de zece ani. A devenit clarissim i *notarius*, în „cabinetul” lui Stiicho, generalul vandal, care era favoritul tân rului împ rat Honorius, fiul lui Theodosius. În 402 d.C, i s-a f urit un bust a ezat în Forul lui Traian, înso it de dou inscripii, una în latin , cealalt în greac . Aceasta din urm îl declara mo tenitor al lui Homer i Vergiliu. Foarte prolific, a scris o mare cantitate de versuri, adesea pentru a glorifica pe Stiicho i pe Honorius. Nu tim dac a supravie uit dizgra iei i mor ii lui Stiicho, survenite în 408 d.C. Oricum, trebuie s fi murit tân r. Prolificitatea sa aminte te de cea a lui Lucan, de asemenea mort tân r.

Aceast oper foarte bogat num r anumite lucr ri redactate în grece te, cum ar fi dou epigrame, o variant eienic a poemului intitulat *Gigantomachia*, din care au r mas fragmente (77 de hexametri), i un panegiric poetic, înregistrat fragmentar pe un papir. Opera latineasc , foarte bogat , con ine: un panegiric al lui Probinus i al lui Olybrius, *Panegyricus in Probinum et Olybrium*, anterior sosirii la Roma, un panegiric cu prilejul celui de-al treilea consulat al lui Honorius, *Panegyricus in III consulatum Honorii*, citit, la 3 ianuarie 396, în fa a împ ratului, urmat de alte panegirice, rostite cu ocazia celorlalte consulatate ale suveranului, inveciva „împotriva lui Rufinus”, *In Rufinum*, pamflet în dou c ri, posterior mor ii favoritului împ ratului Arcadius de la Constantinopol, rival al lui Stiicho (Rufinus murise la 27 noiembrie 397), poeme scrise în cinstea c s toriei lui Honorius cu M ria, adic un epitalam, *Epithalamium*, în 341 de hexametri i scris în 398 d.C, versuri fescennine (*Fescennina in nuptias Honorii et Mariae*), precum i alte poeme. Cum ar fi „Despre r pirea Proserpinei”, *De raptu Proserpinae* (amplu poem mitologic, conservat par ial, privitor la r pirea fiicei zei ei Demetra de c tre zeul Hades), poemele care glorific victorii repurtate de Stiicho („R zboiul gildonic”, *Bellum Gildonicum* -poem lucrat în 398 d.C. i neterminat - despre biruirea maurului rebel Gildon, „Despre consulatul lui Stiicho”, *De consulatu Stilichonis*, din 399-400 d.C, în trei c ri, „Despre r zboiul gotic”, *De bello Gothico*, h r zit victoriei dobândite de generalul vandalo-roman asupra go ilor lui Alaric, la Pollentia, pe 6 aprilie 402 d.C), „împotriva lui Eutropius”, *In Eutropium*, pamflet în dou c ri alc tuite în 399 d.C i dirijate în contra altui favorit al cur ii de la Constantinopol (un eunuc), *Gigantomachia*, versiunea latin a poemului scris de Claudian în prima tinere e. S-au p strat din acest poem 128 de hexametri, care nu corespund fragmentului grecesc. A mai scris epistule, idile, epigrame etc, grupate în „Poeme minore”, *Carmina minoref*.

Mesajul lui Claudian

Prin urmare activitatea scriitoriceasc a lui Claudian a fost cu adev rat prodigioas . S-a spus c acest greco-oriental, care a tr it în anturajul i sub protec ia împ ratului Honorius i a lui Stiicho, a fost ultimul poet na ional roman. Ca poe i, doar Vergiliu i Hora iu se bucuraser cândva de un prestigiu social similar, întrucât frecventaser anturajul lui August i Mecena⁹. i, poate,

Informa iile privitoare la via a lui Claudian provin dintr-o inscripie, ini ial situat în Forul lui Traian pe bustul de aram al poetului (*CIL*, VI, 171CWZ.S, 2949), dintr-o noti furnizat de lexiconul lui Suidas, din datele oferite de opera scriitorului.

716

MESAJUL LUI CLAUDIAN

ad ug m noi, Lucan înainte de ruptura survenit între el i Nero. De altfel pe mai multe planuri se impune, credem noi, analogia cu Lucan. Oricum, evul mediu a s parat un *Claudianus maior*, cel din poemele cu adres politic , de un *Claudianus minor*, de care apar ineau i poemele epice¹⁰.

Pare bizar propaganda politic întreprins de Claudian, poet foarte p gân, în sprijinul regimului foarte cre tin ai Imp ratuii Honorius. *Claudian pledează , de fapt, pentru m re ia Romei, pentru unitatea*

lumii latine a anti-Cet ii. De i greco-egiptean, Claudian esle profund ata at Imperiului i dispre uie te curtea prebizantin de ia Constantinopol, complice a Barbarilor din nord-est. Poetul cânt trecutul glorios al latinit ii i condemn secesiunea regatului mauritan al lui Gîdon. Poetul asum mentalitatea aristocra iei Romei, care, chiar dup e ecul lui Eugenius i al Nicomachilor, sperau înc în destinul Romei i credeau în for a tradi iilor greco-romane. Dup ce descriesese edificiile Romei, istoria triumfal a celei mai mari cet i a lumii (*De consul. Stilic*, 3, vv. 131-149), poetui clameaz permanen a Romei, misiunea ei pacificatoare i unificatoare a anti-Cet ii (*De consul. Stilic*, 3, vv. 150-160). El exclam :.....to i suntem un singur neam: nici nu va exista vreodat o limit a st pânirii romane" (*De consul. Stilic*, vv. 159-160). Totul este sfânt în m re ia Romei, care trebuie respectat , iar Barbarii ce o slujesc nu sunt considera i str ini, „ceial i" în Imperiu. Desigur, patriotismul roman ardent nu-i împiedic s glorifice Nilul, s ateste o profund afec iune fa de meleagurile natale, ilustrat de idila numit „Nilul", *Nilus*. Claudian a încercat efectiv s concilieze Roma i Alexandria, mult vreme rivale. Putea fi sincer acest poet, care celebra fastele cur ii i onorurile acordate favori ilor ei, indignându-sa totodat împotriva du manilor acestora? Oricum, Claudian era fericit c tr ie te în Occident, printre cei ce mânuiau pârghiile politicii imperiului. Poetui î i iubea cu pasiune ocrotitorii, chiar dac vahicuia tipare encomiastice banalizate¹¹. De fapt se pare c întreaga Italie făcsa front comun, în sprijinul mercenarului barbar Stilicho. Oricum, Claudian i -l reprezint ca un e'ou demn de vechii romani de odinioar , ca încarnarea destinului Imperiului. Claudian se adreseaz direct Romei, ca s -i spun c Stilicho i-a redat toate triumfurile (*De consul. Stilic*, 1, vv. 384-385). iar când celebreaz pe Honorius, Serena i alte personaje oficiale, poetul le exagejeaz meritele, recurgând fa o adula ie conven ional , care îns nu poate oblitera entuziasmul sincer, juvenil. Ura lui Claudian este feroce: poetul este mai iscusit când mânuie te arta invectivei decât atunci când utilizeaz arta pompoas a panegiricului. Toate viciile se cristalizeaz în personaje ca Rufinus sau Eutropius, calamit i ale Imperiului (*In Fîuf*, 1, vv. 25-29). Invectiva parasatiric a! lui Claudian recupereaz vehemen a corosiv a lui Iuvenal. La baza universului imaginar a lui Glaudian se instaleaz , ca o invariant revelatoare, *inspira ia p gân misteric* . Spiritul arz tor al poetului asum valen ele vechilor culte, elementelor eleusine i neopitagoreice, asociate celor isiaice. Era îns fireasc loialitatea fa de Isis si Osiris a unui egiptean necre tin.

POEZIA CLASICIZANT A SECOLELOR IV-V D.C.

în *Gigantomachia* se pot decela chiar reziduurile orfismului. Primele versuri din *împotriva lui Rufinus* evoc op iunea între epicureismul ateu i misticismul teurgic, pe care Claudian o rezolv în favoarea celui din urm (*In Rut*, 1, vv. 1-24). Claudian în elegia s r spund orizontului de a teptare oportun expansiunii misteriofilosofiei. Universul imaginar al lui Claudian implic anumite invariante, de c utat în devotamentul fa de Roma i de clanul politic al lui Stilicho, în ansamblul op iunilor neopitagoreice i isiaice¹². Fantasia efervescent a poetului converte te îns totul în structura artistic .

Strategia literar a lui Claudian

Poeemele epice ale lui Claudian, consacrate performan elor lui Stilicho, constituie cântecul de leb d al eposului istorico-politic roman. De aceea contemporanii s i l-au asemuit cu Homer i Vergiliu. i într-adev r Claudian este înzestrat cu sim ul epopeii¹³. Veridicitatea faptului r zboinic apare nu numai la Ennius i poate la Lucan, ci i în enun area epic a lui Claudian. El î i cunoa te perfect eroul, care întrupeaz virtu ile militare, i figureaz b t llii familiare cititorilor s i. Tr irile poetului sunt puternice, fidele clasicismului, îns i susceptibile de a revaloriza par ial filoanele expresionismului italic. De altfel, de i exploateaz subiecte foarte des tratate de antecesorii s i i legate de legende siciliene, de i apeleaz obsesiv la ornamente mitologice i retorice, parc realizând centon ri ale lui Vergiliu, Ovidiu i Catul, poemele cu tematic împrumutat miturilor nu sunt total lipsite de interes. C ci Claudian subliniaz , în prologul *R pirii Proserpinei*, c -l inspir mintea sa arz toare, i nu muzele: „minte aprins porunce te. Da i-v înapoi, neini ia i", *mens congesta iube . Gressus remouete, profani* (*De rapt*, 1, v. 4). De i mai jos accept ajutorul poetic al lui Febus Apollo (*De rapt*, 1, v. 6). Astfel Claudian legitimeaz combustia interioar , care domin universul s u imaginar, intensitatea i vigoarea expresiei, impetuoizitatea fantasiei sale. i acestea se traduc cu deosebit pertinen în poezia parasatiric , în invectiv . Verva deosebit îl conduce pe Claudian pân la explozii de ur , care frizeaz obscenitatea. În schimb, inspira ia caustic se degaj rar din epigramele lui Claudian. Epigramele echivaleaz îndeob te cu mici descripii, în versuri atent cizelate i consacrate unei statuete, unui mormânt, chiar unui port. Acroba iile metrice, cultul tehnicii verbale prevaleaz în astfel de miniaturi poetice. Claudian atest uneori i o gra ioas sensibilitate cu adev rat emo ionant , ca atunci când figureaz , în *Despre r pirea Proserpinei*, florile care se nasc sub picioarele acestei zei e sau când descrie chiar r pirea ei. Aici îns se impune repede o armonie imitativ , sumbr , crispat , spre a ilustra situa ia eroinei.

Amestecul de tipare i de genuri, atât de caracteristic epocii, marcheaz în

STRATEGIA LITERARĂ A LUI CLAUDIAN

profunzime structurarea artei lui Claudian. Totodată, aparatul mitologic intervine pretutindeni. Ura poetului împotriva lui Rufinus este foarte sinceră; dar ea se concretizează în cadrul Infernului mitologic. Pe urmele lui Lucan și Statius, Claudian îi populează universul imaginar cu umbre, vise, prodigii, alegorii, prosopopei. Venus prezidează nu numai căsătoria preacre tinului împărat Honorius, ci și cea a favoritului suveranului, adică Palladius. Tibrul, Padul, divinitățile fluviale intervin cu dezinvoltură în existența oamenilor. Pe când zeii a Roma se arată neobosiți, întrucât se amestecă în consulatul lui Olybrius și al lui Stilicho, în războaiele purtate împotriva lui Gildon și a lui Alaric. Uneori descrierile sunt lungi, grandilocvente, iar lamentele abundă. Claudian este puternic impregnat de retorică, întrucât proliferază în poezia sa apostrofele, interogațiile, amplificățiile de toate tipurile. Relevante se dovedesc a fi perifrazele, aluziile și simbolurile alambicate. În loc de *caelum*, termenul curent pentru desemnarea cerului, Claudian utilizează *polus*, care indică extremitatea axei pământului și a cerului, „polul”, pe când în loc de „lumină”, *lux*, spune „zi”, *dies*. În descrierea Egiptului, folosește „ploi senine”, *imbres serenos*, și nu „ape furtive”¹⁴. Registrul stilistic al lui Claudian este foarte întins, mergând de la imagistica viguroasă, chiar prea sonoră, până la inflexiunile delicate. El subordonează retorica sentimentelor sale răscolitoare: ceea ce ar putea funcționa ca un loc comun se convertește adesea în decantarea mai mult sau mai puțin suprasolicitată a unei pasiuni autentice. Deosebit de viguroase se configurează paralela între Stilicho și Rufinus, descrierea Romei amenințată de goi și apoi a bucuriei consecutive înfrângerii Barbarilor, demersul provinciilor pe lângă Stilicho, în scopul de a-l determina să primească demnitatea de consul. Excelent se structurează portretele arjate ale lui Gildon și Eutropius.

Metaforele și chiar hiperbolele slujesc concretizării ideilor poetului. Claudian privilegiază frazele lungi, dar recurge și la iuxtapunere. Limba acestui poet se prezintă ca destul de clasică, însă este relativ artificioasă, fiind adesea presărată de formule învățate. Claudian trebuia totuși să recurgă la tehnica și modalitățile expresive ale poetilor, pe care le asimilase, căci nu folosea limba sa maternă. În schimb, el este un versificator abil, pasionat de arabescurile sofisticate ale metricii. Privilegiază hexametru dactilic, dar în epigrame și în alte poeme apelează la distihul elegiac. Iar poemele fescennine sunt scrise în metri variați: anapestici, anacreontici, alcaici, asclepiadei. Jocul cu metrica îl pasiona în chip evident¹⁵.

Receptarea și concluzii asupra lui Claudian

Claudian s-a bucurat de succes chiar și în vremea amurgului civilizației antice. Rutilius Namatianus l-a admirat și a intrat în complexe raporturi de intertextualitate cu discursul său poetic. Ca de altfel și poetul creștin Prudentius. Evul mediu i-a copiat cu sârguină opera: de unde numărul mare de manuscrise și inserarea unor fragmente ale poemelor sale în florilegiile secolelor al XI-lea și al XIII-lea. L-a preluat și Renașterea. În peisajul nostru cultural, Nicolae Marinescu și Ilie Miheșcu, ulterior Ion Acsan, Petre Staicu și Dumitru Crișian au tradus pasaje

719

POEZIA CLASICIZANTĂ A SECOLELOR IV-V D.C.

din operele lui Claudian. Anumite fragmente au fost traduse în proză și inserate în antologii publicate de G. Popa-Lisseanu și Haralamb Miheșcu.

În pofida scurderilor sale, *Claudian apare ca un poet înzestrat cu un incontestabil talent*. Prezența lui Claudian constituie cea mai credibilă, cea mai vie, cea mai performantă mărturie a peisajului lirico-epico-parasatiric, pe care l-a zămislit poezia latină tardivă. Arta lui Claudian se înscrie intențional în curentul celui de-al treilea clasicism. Însă ea ilustrează și particularități semnificative. S-ar spune că discursul lui Claudian recuperează teritorii care apar înuseră cândva stilului nou. Temperamentul acestui poet amintește de cel al lui Lucan și anexează valențe romantice. Demersul complex al lui Claudian revalorifică mai ales filioanele expresionismului. Nu se traduc acestea, cel puțin parțial, în patosul avântat al poetului, în fantasia lui exuberantă, în vigoarea și pregnanța imaginilor furnizate de el? În structura de adâncime a universului imaginar, creat de acest poet, se asociază dragostea sinceră pentru Imperiu, încrederea în misiunea civilizatorie a acestuia și reverberațiile unui lirism efervescent, care, de câteodată, se îndepărtează de artificii industriale retorice minuios construite. Cititorul vremii noastre, dacă va face abstracție de adulațiile exagerate, de cuturile febrile ale unor limite lingvistice, de o anumită bombasticitate, va gusta cu plăcere poezia lui Claudian¹⁶.

Rutilius Namatianus și poemul său

Rutilius Namatianus nu mai exprimă atât iluziile pângăritului muribund, cât atașamentul faedă Roma creștină, asumat de o parte din aristocrația provincială, în cazul său gallic, care se simțea solidar cu puterea Imperiului și refuza evidența degingoladei ei. Rutilius Namatianus credea ferm în reînvierea acestei puteri și în cultura latină umanistică. Rutilius se nutrește din nostalgia cercului Nicomachilor, rămas încă vie mult după dispariția lui¹⁷. Asistase la cucerirea temporară a Romei de către goii lui Alaric, pe care o resimțise ca pe o catastrofă teribilă.

Toate datele biografice relative la *Claudius Rutilius Namatianus* provin din opera acestui poet. S-a născut, la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., într-o familie gallo-romană, încăpăgân, care dăduse Romei de mult vreme slujbă și fideli. Rutilius însuși făcuse o carieră strălucită sub Honorius ca *magister officiorum* și prefect al Romei, *praefectus Urbi*, probabil în 414 d.C. (RUTIL., 1, v. 563 și v. 473)*. În anul 417 d.C., Rutilius a părăsit Roma, ca să-și revadă domeniile gallice, pustiite de goi. Tocmai această lătură a format obiectul unicei sale opere, în care a evocat numeroase personaje, cunoscute de el în cursul carierei sale

administrativ-politice¹⁸.

* Diferențele religioase nu anihilau unele solidarități politice. Ele se soluționau prin creștinarea progresivă a aristocraților încorporați în pământuri.
720

RUTILIUS NAMATIANUS I POEMUL SĂU

Acest poem rezidă într-un interesant poem, care se numește tocmai „Despre întoarcerea sa”, *De reditu suo*, alcătuit în distih elegiac.

Poemul cuprinde două cărți. Prima carte include 644 de versuri, pe când a doua, până relativ recent, cuprindea numai 68 de versuri. Totuși, datorită anumitor descoperiri, datorate Mirelei Ferrari, s-a adăugat acestor stihuri noi grupuri de versuri. Aceste relativ noi descoperiri coroborează ideile lui François Prechac, care considera că întreruperea poemului nu s-a datorat unui accident survenit în viața autorului, ci naufragiilor suportate de atâtea texte latinești, în cursul evului mediu¹⁹. Cartea întâi debutează prin elogiul celor născuți în Italia (w. 1-18), continuă cu o descriere a Galliei, recent devastată (w. 19-34), și cu un imn închinat virtuților și misiunii istorice a Romei (w. 35-164). Urmează peripeziile plecării din Roma și ale cabotajului pe țărmurile italiene, îndeosebi toscane (vv. 165-644). În această epocă, o călătorie pe mare era mai sigură din pricina invaziilor, tâlhăriei, războaielor locale, drumurilor distruse, care îngreunau sensibil deplasările pe uscat. Cartea a doua include restul călătoriei pe mare, până la localitatea Luna, însă încorporează digresiuni despre Alpi în Italia, precum și o invectivă contra lui Stilicho, făcut responsabil de toate calamitățile prăvalite asupra Romei. Nu ținem cum s-a desfășurat ultima parte a călătoriei.

Structura elegiei rutiliene

Într-adevăr, *De reditu suo* este o lungă elegie *sui generis*, adică marcată de amalgamul tiparelor, tonurilor și genurilor care caracterizează literatura latină a amurgului imperiului. Aadar, Rutilius își învârtă întoarcerea în Gallia, din escaladare în escaladare, începând din 31 octombrie 417 d.C., când părăsise Ostia. El evocă îndeosebi diferitele aspecte ale naturii, localitățile pe unde trecuse și emoțiile suscitade de ele. Astfel, poetul descrie citadela orașului Populonia, insula Urso, admiră Pisa și țărmurile toscane, contemplă – dar în bună tradiție a eposului clasic – furtuna declanșată pe mare. În virtutea unui tipar de multă vreme consacrat, Rutilius multiplică digresiunile pe cele mai diverse teme. Astfel, când îi apare insula Ilva (actuala Elba), bogată în fier, poetul alcătuiește o digresiune moralizatoare, cu privire la metale, fier și aur (1, vv. 357-370): „dragostea oarbă de aur conduce la orice nelegiuire” (1, v. 358). Rutilius exploatează de fapt un vechi loc comun al poeziei latine. Trăirile poetului implic numeroase reminiscențe clasice și elemente tradiționale, însă consemnează și evenimente sau personaje contemporane lui. Astfel el evocă ravagiile produse de Barbari în Italia și în Gallia, traficul funciilor și abuzurile servitorilor de gestionari imperiali necinstiți. Rutilius notează că Lucilius, fost *comes sacrarum largitionum*, prezervase vistieria de funcționari, care furau ca harpăle (1, vv. 599-614). Mesajul filosofic al poetului pare a fi eclectic. În anumite pasaje, se deslușesc termeni consacrați de filosofia stoică, precum „divinitate”, *deus* sau *natura*, ca și maxime parțial descinse din reflecțiile lui Lucan și Seneca. Teoria fiziologică a diferitelor grade de inteligență, în funcție de temperatura sângelui în jurul inimii, traduce accente pitagoreice și neostoice. Concomitent,

721
POEZIA CLASICIZANTĂ A SECOLELOR IV-V D.C.

acest fidel funcționar al administrației imperiale creștine care era Rutilius Namatianus a rămas credincios cultelor păgâne, îndeosebi isianismului, ca și Claudian și exponenții cercului Nicomachilor. Astfel poetul elogiază ceremoniile modeste, în cinstea zeului egiptean Osiris (1, w. 573-576). Discursul elegiac tinde chiar spre un anumit monoteism păgân isiac, de altfel profund ostil creștinismului. Când trece pe lângă Capraria, poetul zărește locurile cucerite de lugurile și află prilejul să le reproșeze modul de viață: de ce trebuie să devii nefericit, se întreabă Rutilius, de teamă de a nu fi nenorocit? (1, vv. 439-446). Când întâmpină o altă mină stăpânită, observă ironic că, pe vremea Circei, „se schimbau corpurile, acum se schimbă sufletele” (1, v. 526). De fapt, Rutilius persiflează mortificarea carnii, strângerea de tradiția clasică, pe care ar ruina-o. De aceea deploră cucerirea lui Iudeea, ar fi care ar fi adus Imperiului „calamitatea creștină” (1, vv. 383-398)²⁰.

Rutilius iubea cu tandră și Gallia natală, însă acorda prioritate Romei, căreia îi închina mai multe adevărate imnuri. El cântă mereu la caracterul divin al sanctuarelor romane, ajungând să înfiripe o adevărată poezie a ruinelor sau ruinurilor, cum spunea cândva Vasile Cârlova. Trecând pe lângă Agylla și Castrum, Rutilius deplora starea lamentabilă în care se aflau (1, vv. 225-230). Întreaga elegie, toate descrierile de orașe, porturi și peisaje sunt îmbibate de pasiunea pentru Roma. Structura de adâncime a poemului se formează sub semnul adorării fervente a Romei: ea este un astru strălucitor și cea mai frumoasă regiune (1, vv. 47-48). Roma este o divinitate și cultul său trebuie celebrat. Mai împiedică decât Claudian, Rutilius glorifică Imperiul și procesul de romanizare a teritoriilor din jurul Mediteranei. Datoria Romei este propagarea legilor și civilizației. Poetul crede ferm în eternitatea Romei. Se adresează în felul următor Cetății, anexând toate procedeele și arhetipurile pertinente, toate reminiscențele literare, îndeosebi versurile vergiliene, care glorificaseră menirea Romei (*Aen.*, 6, vv. 851-853): „răspândește ție legile care vor dăinui în lungul veacurilor romane/tu singur și nu te temi de trecerea timpului” (1, vv. 133-134). Care este aadar misiunea Romei? Să unifice semințiile pentru venicie, să făurească un singur corp din mai multe membre. Reluând idei cândva profesate de Aelius Aristide, poetul gallo-roman consideră că Roma a convertit anti-Cetatea într-o Cetate complexă și se adresează astfel: „Ai făcut o singură patrie pentru neamuri felurite;// și a fost spre folosul popoarelor fără lege să fie supuse stăpânirii tale.// în vreme ce oferi celor biruiți și se împărțesc din dreptul tău.// Ai făcut o patrie din ceea ce înainte era un univers” (1, vv. 63-66)*. Astfel Rutilius răscolea orizontul de așteptare al acelor grupuri aristocratice din provincii și din

Capital, cretine dar și pângăre, care în pofida destabilizării accelerate a Imperiului, în ciuda amplificării tendințelor centrifugale din jurul lor, credeau, voiau obstinat să creadă, în supraviețuirea lui. Rutilius afirmă că Roma se va sustrage legilor prin bucurii ineluctabile a cetăților (1, vv. 1-2).
 Iată textul latin al acestor versuri celebre: *fecisti patriam diuersis gentibus unam; // profuit iniustus te dominante capi // Dumque offers uictis proprii consortis iuris, // urbem fecisti quod prius orbis erat.*

722

STRUCTURA ELEGIEI RUTILIENE

140-141), gândindu-se, desigur, la teoriile istorice polibiene. Nenorocirile ei o vor face încă mai puternic, mai capabil să renască. Dezastrele încercate cândva în fața gallilor senoni, samniilor, lui Pyrrhus și Hannibal i se par concludente (1, vv. 125-128)²¹. Pasiunea patriotic-rutiliană este sinceră, vibrantă, cu adevărat emoționantă. Poetul pune în serviciul ei nu numai elegia tradițională, fibrele specifice ale acesteia, ci, cum am remarcat mai sus, cadenele eposului și incisivitatea parasatirei. *Stilicho este închipuit ca un nou Nero*: ultimul dintre Iulio-Claudieni îi ucisese mama, generalul barbar încercase să omoare „muma lumii”, adică Roma (2, vv. 41-60).

Chiar în plin discurs satiric, Rutilius nu uită menirea atribuită de el Romei. Exclamațiile vehemente denunță „fără delegea cumpănită a sinistrului Stilicho” (2, v. 41). Întregul discurs poetic este însă impregnat de reminiscențe literare și mitologice. Fiecare loc vizitat, fiecare peripezie evocată poetului episoade din mitologie ori din istoria legendară a Romei. Chiar invectivarea lui Stilicho comportă o aluzie la episodul mitologic al Althaei și lui Meleagru (2, vv. 53-54). Rutilius este tributar mai ales față de Ovidiu. Scenariul plecării din Roma, tema parșirii capitalei, motivul călătoriei implică interdiscursivitate cu poezia *Tristelor*. Însă, desigur, în elegia rutiliană pot fi detectate ecouri, imagini, chiar versuri împrumutate din Vergiliu, Horațiu, Lucrețiu și mai ales din Claudian. Totuși Rutilius poate fi și original, când reacționează sensibil față de natură, într-o epocă în care pastelul încearcă să se impună. Poetul descrie umbra pinilor, care se înfioară pe valuri de-a lungul râului, și, în general, frumusețea mării (1, vv. 277-278; 639-644). Dacă uneori discursul rutilian ne apare prozaic sau prolix, încercat de reziduuri mitologizante sau excesiv de hiperbolizant, de multe ori el conține o imagistică echilibrată, armonioasă, foarte clasică. Rutilius utilizează metafore, metonimii, aliterații, însăși antiteze revelatoare (de tipul „plăcut/Vvrednic de plâns”, *grata/miseranda* sau *publica/priuata*). Rutilius mănuiește cu virtuozitate distihul elegiac. În elogiul adus Romei, apelează la stilul înalt, la imperative solemne, la conjunctive optative, apostrofe și exclamații. Sintaxa este deosebit de clasică, frazele sunt clar construite și vocabularul atestă pecetea lui Ovidiu și Vergiliu²². Conservatorismul rutilian se manifestă pe toate planurile structurii elegiei consacrate călătoriei spre Gallia.

Constantin Balmu l-a calificat drept „ultimul poet al Romei”, susceptibil să medieze între antichitate și vremurile posterioare²³. Fără să fi fost un mare talent, în unele versuri, Rutilius a știut să vibreze intens sau grațios și să glorifice cu entuziasm sincer patria sa romană.

BIBLIOGRAFIE: Luigi ALFONSI, „Rutilio Namaziano”, *Aevum*, 41, 1967, pp. 155 și urm.; Constantin I. BALMU, „Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma”, // *Mondo Classico*, 3-4, 1935, pp. 3 și urm.; Nicolae I. BARBU, „Observații asupra poeziei lui Claudian”, *Studii clasice*, 5, 1963, pp. 259 și urm.; Eugen CIZEK, „Poezia clasicizantă din secolul al IV-lea. Ausonius, Claudian, Rutilius”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, II, București, 1976, pp. 236-263; Alan CLARENDON, *Claudian Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford, 1970; Robert ETIENNE, *Bordeaux antique*, Bordeaux, 1952, pp. 335-372; Robert ETIENNE-Sesto PRESTE-Louis DESGRAVES, *Ausone, humaniste aquitain*, Bordeaux, 1986; P. FARGUES, *Claudian. Etudes sur sa poesie et son temps*, Paris, 1933; Pierre GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1977, pp. 247-248; 278-294; *Istoria literaturii* 723 -

POEZIA CLASICIZANTĂ A SECOLELOR IV-V D.C.

latine (117 e.n.-sec. VI e.n.), București, 1986, pp. 439-487; D. KORZENIEWSKI, „Aufbau und Struktur der Mosella des Ausonius”, *Rheinisches Museum*, 106, 1963, pp. 80 și urm.; Italo LÂNA, *Rutilio Namaziano*, Torino, 1961; Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 45-46; 67-68; 164-165; 169; II, pp. 144; 159-160; 219-220; 232-233; P. ODILE, „La culture grecque dans le cercle d'Ausone”, *Revue des Etudes Latines*, 30, 1952, pp. 77 și urm.; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 874-878; 947-954; Rene PICHON, *Les derniers ecrivains profanes*, Paris, 1906, pp. 151-216; 243-269; 297-319; Charles M. TERNES, „Paysage reel et courtois idyllique dans la Moselle d'Ausone”, *Revue des Etudes Latines*, 48, 1970, pp. 376 și urm.; Introducere la Ausone, *La Moselle*, Paris, 1972.

724

NOTE

1. Pentru trăsături generale ale poeziei secolelor al IV-lea și al V-lea și pentru Avienus, vezi Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, p. 809; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 874; Jean BAYET, *Litteratura latină*, trad. românească de Gabriela CREȚIA, București, 1972, p. 733; J.J. DUPUICH, „Note sur l'Ora *maritima* de Rufius Festus Avienus”, *Melanges Dion*, Paris, 1974, pp. 225-231; Eugen CIZEK, „Poezia clasicizantă din secolul al IV-lea. Ausonius, Claudian, Rutilius”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 236-237; Mariana BĂLUȚĂ, „Poezia clasicizantă a secolului al IV-lea”, *Istoria literaturii latine* (117 e.n.-sec. VI e.n.), vol. IV, București, 1986, pp. 439-441.
2. Pentru Avianus, vezi J. KUPPERS, *Die Fabeln Avians*, Bonn, 1977; Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires a Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 164-165; 169; Gheorghe CEAUȘESCU, Prefață la Fedru. Avianus, *Fabule*, București, 1981, pp. XX-XXII; Mariana BĂLUȚĂ, „Avianus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 442-450. Nu numai medievalii, ci și unii cercetători moderni, împotriva opiniei generale, îl consideră pe Avianus ca superior lui Fedru: vezi Pierre

GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, pp. 247-248.

3. Pentru *Carmen de figuris* i Porphyrius, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 874.

4. Pentru via a lui Ausonius i semnifica ia ei, care include ideea de „f uritor de legi”, de legitimitate complex , vezi Robert ETIENNE, *Bordeaux antique*. Bordeaux, 1962, pp. 335-372; „Ausone ou les ambitions d'un notable aquitain”; Robert ETIENNE-Sesto PRESTE-Louis DESGRAVES, *Ausone, humaniste aquitain*, Bordeaux, 1986, pp. 1-73; E. PARATORE, *op. Cit.*, pp. 874-875; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, p. 237; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, p. 279; Gheorghe CEAU ESCU, „Ausonius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 451-452,

5. O reproducem aici: 1) „Epigrame”, *Epigrammata*; 2) „Carte de scrisori”, *Liber epistularum*; 3) „Spectacol al celor apte în elep i”, *Ludu septem sapientium*, destinat reprezent rii teatrale: un actor anun numele celor 7 în elep i, care se succed în cadrul scenariului, începând cu Solon; 4) „Ordinea ora elor nobile”, *Ordo urbium nobilium*, clasament al ora elor importante din Imperiu (Roma, Constantinopol, Cartagina, Antochia, Alexandria, Tresueris, Mediolanum, Capua, Aquileia, Arelas, Hispalis, Atena, C tina, Syracusa, Tolosa. Narbo, Burdigala); 5) „Amintirea profesorilor bordelezi”, *Commemoratio professorum Burdigalensium*, o carte de elegii care glorific dasc lii Burdigalei, ora ul natal al poetului; 6) „Epitafe ale eroilor care au luat parte la r zboiul troian”, *Epitaphia heroum quibello Troico interfuerunt*, care continu opera precedent , deoarece profesorii fuseser retori, iar via a eroilor r zboiului troian constituia subiect privilegiat în colile de retoric ; 7) „Parentalii”, *Parentalia*, 30 de elegii, care celebreaz memoria rudelor defuncte ale poetului, inclusiv amintirea lui Iulius Ausonius, tat l lui; 8) „Tetrastihuri”, *Tetrasticha*, care comport catrene dedicate celor 12 cezari suetonieni i împ ra ilor subsecven i; Ausonius utilizează în aceste poeme nu numai material suetonian, ci i informa ii oferite de Marius Maximus; îi admira pe Antoninus Pius i pe Septimius Severus, în vreme ce îi detesta pe Commodus, Caracalla, Macrinus i Elagabal; 9) *Ephemeris*, culegere de poeme, care înf i eaz activitatea cotidian a lui Ausonius, via a lui într-o singur zi; 10) „Domestice”, *Domestica*, poeme pe diverse motive, legate îns

725

POEZIA CLASICIZANT A SECOLELOR IV-V D.C.

de probleme ale familiei autorului; 11) *Technopaegnon*, suit de exerci ii retorico-poetice, în care versurile încep i se încheie prin cuvinte monosilabice; 12) „Enigma num rului trei”, *Griphus ternarii numeri*, poem în 90 de versuri (multiplu al cifrei trei); 13) „Centon nup ial”, *Cento nuptialis*, în care Ausonius a centonat pe Vergiliu, pentru a realiza un cântec nup ial. destul de obscen; 14) „C r i despre faste”, *Libri de fastis*, foarte fragmentar conservate; 15) „Carte de culegeri”, *Eclogarum liber*, poeme pe teme foarte diverse, care penduleaz între considera ii relative la doctrina lui Pitagora i versuri despre balan ; 16) „Cupidon este crucificat”, *Cupido cruciatur*, poem care arat cum femeii celebre, ajutate de Venus, se r zbun pe Amor-Cupidon; 17) *Bissula*, poem despre o frumoa sclav germanic , blond i cu ochi alba tri, de care se îndr goste te poetul la b trâne e; 18) „Despre trandafirii care se nasc”, *De rosis nascentibus*, suav elegie; 19) „Mul umiri aduse împ ratului Gra ian pentru consulat”, *Gratiarum actio ad Gratianum imperatorem pro consulatu*, discurs encomiastic, unde Ausonius mul umise împ ratului, care îi înlesnise accesul la consulat; 20) „Rezumatul Iliadei i al Odiseiei lui Homer”, *Periochae Homerii Iliadis et Odysseiae*, unde, în proz i probabil cu finalit i didactice, Ausonius rezum pe cânturi epopeile homerice; 21) *Mosella*, cel mai cunoscut poem ausonian, alc tuit între 371 i 375 d.C., cum demonstreaz Ch. M. TERNES, Introducere la Ausone, *La Moselle*, Paris, 1972, p. 12. Pentru aceast list i cuprinsul diverselor lucr ri, vezi Gh. CEAU ESCU, „Ausonius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 453-460.

6. Vezi Rene PICHON, *Les derniers âcrivains profanes*, Paris, 1906, p. 214; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, p. 284; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 160; Gh. CEAU ESCU, „Ausonius”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 462.

7. Pentru Ausonius i valoarea sa, vezi Ch. M. TERNES, *op. cit.*; E. CIZEK, „Poezia clasicizant a secolului al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 237-241; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 279-289; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 159-160; 219-220; 232-233; Gh. CEAU ESCU, „Ausonius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 451-463.

8. Printre scrisori, *Epistulae*, figureaz cele adresate, în 395 d.C., lui Probinus i Olybrius. O carte, *liber*, comport *Epigrammata* i diverse poeme ocazionale, datând, probabil, din 396-397 d.C. în sfâr it, Claudian a mai scris, în 398, un panegiric al consulului Manlius Theodor, *Panegyricus in Manlium Theodorem*, un epitalam al lui Palladius i al Celerinei, *Epithalamium Paladii et Celerinae*, din 402-404, o „Laud a Serenei”, *Laus Serenae*, în care mul ume te, ca i într-o epistol versificat , so iei lui Stilicho, pentru c îl ajutase s se însoare cu o alexandrin bogat , un „Poem despre salvator”, *Carmen de Salvatore*, din 395 d.C., unicul poem al lui Claudian cu subiect cre tin, alc tuit dup urcarea pe tron a lui Honorius i cu prilejul unor s rb tori pascale. Pentru abundenta list a operelor lui Claudian, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 948-949; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, p. 243; Gh. CEAU ESCU, „Claudian”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 467-470.

9. Vezi, în aceast privin , Rene PICHON, *Histoire de la littérature*, p. 815; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, p. 290; Gh. CEAU ESCU, „Claudian”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 470.

10. Cum semnaleaz E. PARATORE, *op. cit.*, p. 949.

11. E. PARATORE, *op. cit.*, p. 950 noteaz : „un segno della sua sincerità e dato della sua incrollabile fedeltà ai suoi veri protettori; e i suoi cârmi sono anche una fonte apprezzabile per la storia dei tempi”.

12. Pentru mesajul, pentru ideile lui Claudian, vezi R. PICHON, *Histoire de la littérature*, pp. 816-819; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 949-950; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 243-247; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 45; Gh. CEAU ESCU, „Claudian”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 470.

13. Cum reliefeaz J.BAYET, *op. cit.*, p. 742; vezi i R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 45-46. Opinia c poezia lui Claudian ar fi dominat de o art de comand , plin de poncifuri, apare la R. PICHON, *Histoire de la littérature*, p. 816; Gh. CEAU ESCU, „Claudian”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 470-471.

14. Adic *aquas sine imbre*. Curcubeul este calificat drept „arc ro cat cu o lumin felurit ”, *arcum uariata luce rubentem*, în vreme ce Proserpina este numit „lunona adâncurilor”, *luno profunda*.

15. Pentru arta lui Claudian, vezi R. PICHON, *Histoire de la littérature*, pp. 816-823; E. PARATORE,

726

NOTE

op. cit., pp. 949-950; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 241-249; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 289-292; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 45-46; II, pp. 144; 160; Gh. CEAU ESCU, „Claudian”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 470-476.

16. Pentru receptarea lui Claudian i concluziile asupra testimoniului poetic oferit de el, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 950; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 248-249; Gh. CEAU ESCU, „Claudian”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 477.

17. Cum a subliniat cu pertinen Constantin I. BALMU , „Rutilio Namaziano, l'ultimo poeta di Roma”, *Il Mondo Classico*, 3-4,

1935, pp. 3 și urm., de fapt la p. 14; vezi și E. PARATORE, *op. cit.*, p. 951.

18. Pentru aceste personaje, vezi Gh. CEAU ESCU, „Rutilius Namatianus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 479-481.

19. În ce privește descoperirile Mirelei Ferrari, vezi E. CECCHINI, „Per il nuovo Rutilio Namaziano”, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 102, 1974, pp. 401-404; judicioasă ipoteză privind structura și conservarea textului apare la Francois PRECHAC, Introducere la Rutilius Namatianus, *Sur son retour*, ed. a 2-a, Paris, Les Belles Lettres, 1961, pp. XXII-XXIV.

20. Pentru ideile filosofice și religioase, pentru aluzii la actualitate și digresiuni, vezi E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 252-254; Gh. CEAU ESCU, „Rutilius Namatianus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 482-483.

21. Pentru elogiarea Romei, vezi R. PICHON, *Histoire de la littérature*, pp. 824-825; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 952-953; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 254-255; P. GRIMAL, *Le lyrisme à Rome*, pp. 293-294; Gh. CEAU ESCU, „Rutilius Namatianus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 483-485.

22. Foarte rar apar vocabule postclasice, precum *mundanus* cu sensul de „universal”, de „ceea ce aparține lumii”. În ce privește scriitura lui Rutilius, aspectele lirismului practicat de el, vezi Cl. BALMU, *op. cit.*, p. 26; E. CIZEK, „Poezia clasicizant din secolul al IV-lea”, *Imperiul*, II, pp. 255-257; Gh. CEAU ESCU, „Rutilius Namatianus”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 485.

23. Cl. BALMU, *op. cit.*, p. 27. Abia Renașterea a început să valorifice poezia lui Rutilius. În 1493 a fost descoperit un manuscris, care, ulterior, a dispărut. Giosue Carducci, în secolul al XIX-lea, l-a tradus pe Rutilius în italiană și s-a inspirat din versurile lui, când a exaltat civilizația romană; vezi și E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 953-954. Petre Staicu și Dumitru Crișian au tradus în română unele pasaje din *De reditu suo*.

727

XXXVI. DREPTUL, ERUDIȚIA ȘI ORATORIA

Dreptul, Papinian și Ulpian

Pe urmele lui Salvius Iulianus și lui Gaius, ca și în funcție de studierea edictului perpetuu al lui Hadrian, se dezvoltă sensibil activitatea literară a juriștilor. Reformele întreprinse de Severi și de urmașii lor, sistematizarea și definitivarea normelor juridice impulsionează considerabil expansiunea dreptului. De altfel juriștii tind să domine consiliul principelui, în timpul Severilor. Unii specialiști în materie de drept acced la cele mai importante posturi ale administrației imperiale. Secolele III-IV d.C. echivalează cu era de aur a dreptului roman. Iar în vremea Severilor s-au distins în mod deosebit Papinian și Ulpian. De fapt, Papinian a fost cel mai celebru jurist al antichității.

Aemilius Papinianus, greco-sirian de origine, rud cu cea de-a doua soție a lui Septimius Severus, a ajuns chiar prefect al pretoriului, sub acest împărat. Dar a fost ucis în 212 d.C. la ordinul împăratului Caracalla. N-a ilustrat acest eveniment tragic decât ecul dreptului în competiție cu dezvoltarea absolutismului imperial și a intrigilor de palat? Papinian a fost caracterizat ca „refugiul al dreptului și comoara doctrinei legilor”, *iuris asylum et doctrinae legalis thesaurus*. Între 193 și 198 d.C., Papinian a scris „Cercetări juridice”, *Quaestiones*, în treizeci de cărți, iar ulterior a redactat, în nouăsprezece cărți, „Răspunsuri”, *Responsa*, numai parțial conservate. A mai alcătuit „Definiții”, *Definitiones*, în două cărți, și „Despre adultere”, *De adulteriis*, într-o singură carte. În toate lucrările, Papinian tratează despre cele mai diverse cazuri: propune soluții originale, chiar acolo unde lipsea o legislație anterioară împiedecă. El se exprimă sobru, clar și chiar elegant.

Elevul său, *Domitius Ulpianus*, originar din Tyr-ul cândva fenician, a devenit asesorul lui Papinian, pe vremea când acesta era prefect al pretoriului. El însuși a parcurs o carieră equestre strălucită și a devenit de asemenea prefect al pretoriului. În 228 d.C. a fost ucis de pretorienii. Ulpian a continuat opera maestrului său și a încercat, de fapt, să cuprindă ansamblul dreptului. Dintre cele două sute optzeci de cărți, care i se atribuie, cele mai importante cuprindeau „Comentarii despre edictul pretorian”, *Commentarii de edicto praetorio*, consacrate discuțiilor edictului perpetuu al lui Hadrian, deci structurii bazelor dreptului. Alte opere abordau diferite probleme juridice. S-au păstrat numai fragmente, încât opera cea mai bine conservată este „O carte unică a normelor”, *Liber singularis regularum*. Stilul lui Ulpian se remarcă de

728

DREPTUL, PAPINIAN ȘI ULPIAN

asemenea prin claritate și precizie. Contemporan cu Papinian și Ulpian a fost *Iulius Paulus*, jurisconsult fecund, ajuns și el prefect al pretoriului sub Severus Alexander. I s-au atribuit numeroase lucrări în cărți, dintre care se distingeau „Sentințe”, *Sententiae*, în cinci cărți, *Iulius Paulus* se exprima simplu și precis¹.

Dreptul în vremea Dominatului

Activitatea juriștilor a continuat să se dezvolte impetuos. În 1821, cardinalul Angelo Mai a descoperit în biblioteca Vaticanului un palimpsest, care conținea fragmente dintr-o compilație juridică anonimă, provenind dintr-un manuscris ce data din secolele IV și V d.C. Se înregistrău fragmente din operele celor trei juriști mai sus menționați, precum și din legislația imperială, constituită între 205 și 372 d.C. De fapt, sub Dioclețian, juristul *Gregorius* a întocmit o culegere a „constituțiilor”, *constitutions*, deci a legilor imperiale și cunoscută sub titlul de „Codicele Gregorian”, *Codex Gregorianus*. O altă culegere de asemenea legiferări imperiale, elaborată între 291 și 365 d.C., a alcătuit, la sfârșitul secolului al IV-lea e.n., *Hermogenianus*.

Mai importante, mai relevante pentru dreptul roman, pentru conexiunea lui cu vechile tradiții juridice și cu etnostilul roman, cu mentalitățile tardive, au fost demersurile juridice prezidate de împăraii din Orient, ca Theodosius al II-lea (secolul al V-lea d.C.) și Iustinian. Ne referim mai ales la *Codicele Theodosian* și la *Digestele lui Iustinian*. În anul 438 d.C., din ordinul lui Theodosius al II-lea, a apărut „Codicele Theodosian”, *Codex Theodosianus*, alcătuit între 435 și 438 d.C.

A fost redactat de către o comisie de 16 juriști și înălsprezece cărți, pstrate cu unele lacune. Pe sectoare și în ordine cronologică, se succed constituțiile imperiale referitoare la dreptul privat, criminal, financiar, administrativ (al orașelor și corporațiilor), ecclesiastic. Opera de sistematizare și de reformare, de adaptare a dreptului la noile discursuri mentale, pe care o inițiaseră juriștii lui Theodosius al II-lea, a fost continuată în secolul următor la inițiativa celui care de fapt, fără știință, a

desființat antichitatea, adică a împărțit lui Iustinian. El a încredințat restructurarea legislației unei comisii prezidate de juristul Trebonianus din Pamphylia, cu scopul de a concentra esența tuturor legilor romane, de la Legea celor douăsprezece Table până la ultimele ordonanțe imperiale. Pe etape, s-a constituit astfel un „Corpus al dreptului”, *Corpus iuris*. În această structură, intenționat articulat, figurau „Instituțiile”, *Institutiones* - lucrare didactică, compusă din extrase provenite din jurisconsulii clasici urmând planul operei lui Gaius cu același titlu - și „Digeste”, *Digestae*, sau „Pandecte”, *Pandectae*, în cincizeci de cărți, chintesența dreptului roman. S-au adăugat „Novelele”, *Novellae*, parțial redactate în grecește sau bilingv, pentru a trata dreptul religios, public și privat. Din întregul corpus, evului mediu bizantin, dar și occidental, a rămas esențialul², intacte s-au păstrat *Instituțiile*.

Important este însă mai ales faptul că întreg dreptul modern s-a hrănit din experiența acumulată de juristi antichității: Papinian, Ulpian, dar și sintezele datorate împărașilor.

770 —

DREPTUL, ERUDIȚIA ÎN ORATORIA

Erudiția filologică și Donatus

Preocupările din ce în ce mai pregnante pentru dezvoltarea erudiției, literaturii didascalice, analizei filologice a metodelor trecutului, împiedicate manifestate în secolul al II-lea d.C., se continuă și în veacul următor. Poeziei didascalice îi corespunde proza didactică a lui Iulius Romanus și Plotius Sacerdos, autorii unor lucrări de gramatică și de metrică. Tot în același secol, alcătuieste opere de erudiție, pline de curiozități, *Salmonicus Serenus* și *Cornelius Labeo*. Acesta din urmă milită cu fervoare pentru vechea religie romană. Iar *Censorinus* publicase, în 238 d.C., „Despre ziua de naștere”, *De die natali* (a unui cavaler roman necunoscut). Acest opuscul comportă o stranie murturie de religiozitate, impregnat de neopitagoreism. Cum de fapt am arătat în capitoul introductiv asupra literaturii secolelor III-VI d.C., renașterea constantino-theodosiană s-a decantat cu prioritate în dezvoltarea umanismului, într-o prolifică mișcare culturală de cunoaștere a celor mai valoroase metode ale trecutului literar roman. Secolul al IV-lea d.C. echivalează cu vârsta de aur a filologiei latine, care legitimează pe plan teoretic renașterea constantino-theodosiană. Noile mentalități, o axiologie care prescria respectul și sanctificarea nu numai ale structurilor societății vremii, ci și ale trecutului, chiar lupta împotriva cretinismului și încercarea de a integra influențele practicate de Barbari, stimulau toate scrierile de erudiție didascalice și de gramatică.

În vremea lui Constantin, comentează vechea literatură latină Nonius Marcellus, autorul unui lexicon, „Scurt învedere”, *Compendiosa doctrina*. Marius Victorinus, ilustrul retor și gramatic, a fost cinstit cu o statuie care i s-a ridicat în Forul lui Traian. Adept al neoplatonismului, Victorinus a început prin a combate vehement cretinismul și a traduce și comenta operele lui Platon și Aristotel. La o vârstă înaintată, s-a convertit la cretinism și, printre altele, a combătut erezia ariană. A elaborat și o „Artă gramatică”, *Ars grammatica*, în patru cărți, în care a sintetizat cuceririle filologiei anterioare. S-a ocupat de ortografie, pronunție, îndeosebi de metrică, încât tratatul său a devenit repede manual de școală. Evanthius a realizat exegeza operelor lui Terențiu și Horațiu. El a predat la noua universitate din Constantinopol, unde l-a înlocuit ca profesor retorul african-roman Flavius Sosipater Charisius. Acesta din urmă alcătuit o „Artă gramatică”, *Ars grammatica*, tratat în cinci cărți, care valorifică exegezele unor filologi anteriori, inclusiv Palaemon. Acest compilație conține informații bogate și fragmente din diverse autori romani mai vechi. În corelație cu activitatea filologică a lui Charisius trebuie menționat numele lui Diomedes. A scris Diomedes înainte sau după Charisius? Oricum, scrierile lor filologice prezintă numeroase afinități. „Artă gramatică”, *Ars grammatica*, a acestui filolog, structurat în trei cărți, abordează succesiv problemele de vorbire, trăsături gramaticale și construcția frazei, versificația. Abundentele citate din Vergiliu, Horațiu, Quintilian, din cultura tradițională îndeobște³.

Dar foarte relevant pentru filologia latină tardivă, pentru umanismul „primei renașteri”, pentru comentarea și valorizarea tradiției culturale antice, a fost opera lui Donatus. Acest autor a oferit cu pasiune modele pertinente de exegeză a textelor literare. Dezvoltarea masivă a studiilor filologice în secolele IV-VI d.C. datorează enorm lui Donatus.

Aelius Donatus trebuie să fi trăit cam între 320 și 400 d.C., deoarece îi cunoaștem foarte slab biografia⁴. A alcătuit mai ales o „Artă gramatică”, *Ars grammatica*, în două părți. Prima parte (*minor*) constituie un manual elementar consacrat gramaticii în sens modern, care se referă la problemele vorbirii, îndeosebi la nume și la verb. Partea a doua (*maior*) echivalează cu un îndreptar de educație literară și se referă la fonetică, la metrică, la structurarea discursului, la erorile de exprimare și la figurile de stil. Pentru ilustrarea ideilor sale, Donatus recurge la

730

ERUDIȚIA FILOLOGICĂ ȘI DONATUS

abundente citate din marii autori latini, în special din Vergiliu. Cum Donatus a utilizat pe larg experiența acumulată de Charisius și de Diomedes, în legătură cu manualele lor și cu tratatul său, exegeții vorbesc de „grupul Donatus”. Până în vremea Renașterii propriu-zise, gramatica lui Donatus, consemnată de 300 de manuscrise, a fost utilizată ca îndreptar pentru cunoașterea limbii latine. Pe de altă parte, Donatus a întocmit și comentariul la cinci dintre cele șase comedii ale lui Terențiu. El informează asupra biografiei comediografului și oferă minuiioase considerații asupra structurii pieselor de teatru tereniene. Donatus este și autorul unui interesant comentariu asupra lui Vergiliu, scris aproximativ în 370 d.C. S-au conservat din acest comentariu numai câteva fragmente, adică prefața, biografia poetului - inspirată, ca și cea a lui Terențiu, de lucrarea *De poetis* a lui Suetoniu - o introducere la *Bucolice* etc. Se pare că Donatus analizează succesiv *Bucolicele*, *Georgicele* și *Eneida* într-o adevărată sinteză a întregii exegeze a operelor vergiliene anterioare lui. Comentariul donatian a devenit repede baza explicării lui Vergiliu încoli⁵.

Servius

Încă mai semnificativ și mai bine cunoscut se prezintă activitatea filologică și didascalică a lui Servius, ca testimoniu revelator al umanismului latinității târzii, ca excelent mijloc de cunoaștere a literaturii și civilizației latine, din marile secole ale Republicii și începutului Imperiului. O minune neputând de informații se constituie în opera lui Servius, legată prin mii de fire de cea a lui Donatus. Contribuția serviană constituie un izvor important de cunoaștere a antichității romane și o sursă comună pentru toate edițiile moderne ale *Eneidei*. Nu se poate insista îndeajuns asupra valorii sale documentare.

Macrobius oferă puține date cu privire la biografia scriitorului, numit de manuscrisele secolului al XV-lea *Maurus Servius Honoratus*. Se pare că n-a fost creat în ciuda remarcate la Roma ca un foarte erudit dascăl, adept îndeosebi al neoplatonismului. Trebuie să se fi născut prin 370-380 d.C. și să fi publicat opera fundamentală prin 430-435 d.C. S-au pierdut

unele lucrări serviene, ca „Despre metria hora ieni”, *De metris Horatianis*. S-a conservat în schimb *opus maius* al lui Servius, în spe „Comentariul lui Vergiliu”, *Commentum Vergilii*. Servius a analizat succesiv *Eneida*, *Bucolicele*, *Georgicele*, dar a stăruit asupra eposului vergilian, mai ales asupra primelor lui canticuri. Figura lui Enea ca simbol al pietății, ca pontif, prevalează în traduce sanctificarea trecutului Romei. Utilizat ca manual de colar, comentariul servian transcende simplitățile exegetice propriu-zise ale discursului epic vergilian și, în legătură cu diverse versuri explicate, abundă în informații arheologice, istorice, geografice, religioase. Sunt înfățișate antichitățile romane, monumente, arme, veșminte, obiceiuri, tradiții. Foarte interesante se relevă informațiile lingvistice, care deoselesc considerabil simpla explicare a textului vergilian și abordează probleme de teorie generală, când se referă la declinurile și conjugările latine, la etimologie, accent și versificație. Servius se exprimă într-o limbă clasicizantă și enunță observații care excelează prin finețea și sagacitatea lor. Comentariul servian a format obiectul a numeroase manuscrise, scoții, ediții ulterioare, care au culminat cu un amplu comentariu din 1600, sub numele lui Servius Danielis⁶.

DREPTUL, ERUDIȚIA ÎN ORATORIA

Macrobius. Viața și opera

Activitatea lui Donatus și Servius de revalorizare a clasicismului și umanismului latin, care a întreținut de-a lungul secolelor respectul pentru antichitatea romană, a fost sprijinit de alți erudiți, îndeosebi de Macrobius.

Ambrosius Macrobius Theodosius s-a născut în a doua jumătate a secolului al IV-lea e.n., probabil în Africa romană. Informațiile relative la biografia sa sunt scarse. Apar în cea mai clară clarificare a sa frecventat asiduă cercul Nicomachilor: a cunoscut pe Symmachus și pe Praetextatus, doctrinarul principal al acestui cerc, aproape un „papă” laic al păgânismului. Este de crezut că, după eșecul politic-militar al Nicomachilor, a încercat să continue activitatea celebrului lor cerc cultural-politic. În 399 d.C., a ajuns prefect al pretoriului pentru zona hispanică și, în 410 d.C., proconsul al Africii. Trebuie să fi decedat în a doua jumătate a secolului al V-lea⁷.

Macrobius a scris un tratat de gramatică comparată referitor la verbul grecesc și latin, intitulat „Despre deosebiri în trăsăturile comune ale verbului grecesc și latin”, *De differentiis et societatibus Graeci Latineque uerbi*, din care s-au păstrat numai două fragmente, un comentariu asupra visului lui Scipio al lui Cicero, *Commentarii in Somnium Scipionis*, păstrat integral, și îndeosebi, ca operă fundamentală, „Saturnaliile”, *Saturnalia*. Această ultimă lucrare, în așteptare, s-a conservat cu unele lacune. Ea trebuie să fi fost redactată înainte de 399 o.C. și în legătură cu discuțiile desfășurate în cercul Nicomachilor. Ca și comentariul la visul lui Scipio, *Saturnaliile* sunt dedicate lui Eustachius, fiul lui Macrobius. *Comentariul* expune un episod celebru, consacrat de Cicero visului atribuit fiului lui Scipio Africanus, care ruia tatălui său dezvăluie unele dintre tainele morții. În această lucrare, Macrobius îmbină tehnica filologică și idei neoplatoniciene, chiar pitagoreice și stoice. Abundă citatele din poezii latine, ca Vergiliu, Lucan și Iuvenal, și digresiuni de astronomie, astrologie, matematică, geografie, când se comentează textul ciceronian. De fapt Macrobius pledează cu ardore pentru neoplatonism.

Saturnaliile vor să pună la dispoziție lui Eustachius și, desigur, publicului roman o culegere de curiozități filologice, gramaticale, de antichități, vorbe de spirit ale unor personaje și ilustrații asupra comportamentului social. Scrierea lui Macrobius asumă tiparul unui dialog, presupus a se fi desfășurat în 384, cu prilejul Saturnalelor, adică sărbătorilor de Crăciun - de unde și titlul acestei opere - între câteva personaje, care frecventau cercul Nicomachilor: Praetextatus Nicomachus Ravianus, Symmachus, Servius, retorul Eusebius, un **anume Avienus** (poate mai degrabă fabulistul Avianus, care, cum am arătat, îi dedicase lui **Macrobius** poamele sale), **Macrobius** Diarius, un oarecare Evaghelos, specialiști în **astrologia** și **Furius** și **Caecina Atimachus** etc. După ce, în primele cărți, personajele discut despre sărbătoarea Saturnalelor, raiendarul roman, d'verso curiozități și arhaisme lingvistice, se trece la analiza plurivalentă, în cântate treisprezece, a operei lui Vergiliu, studiată ca filosof, cunoscător al dreptului augural și **pontifical**, al anticărui timp toman, ca retor, versificator și stilist remarcabil. Vergiliu este declarat urmașul lui Homer și Macrobius demonstrează că planul *Eneidei* este inspirat de *Iliada* și de *Odissea*. Gloria manșionului este celebră și vibrantă: el ar fi fost poet multilateral superior lui Cicero (*Saturn.*, 5, 1, 1-4). În arfumele privim, însă, că el depășește chiar pe Homer (*Saturn.*, 5, 2, 4-22).

Macrobius atestă multă autenticitate simțului poeziei, un excelent talent de comentator și o erudiție excepțională. Opera sa posedă o valoare documentară deosebită, care excelează și prin prețioase informații referitoare nu numai la poezie și antichități, o și la gramatică latină. Fără să fie copia servilă a opera lui Aulus

Interesant se reliefează diviziunea **Macrobius** în patru categorii, **Macrobius** p respectiv: „patru sunt, spune Macrobius, stăruind vorbirii: imbel ugar (*copiosus*), în care domină Cicero concis (*ibrene*), în care domnește Saustius, uscat, care este atribuit lui **Fronto**, abundent și înflorant (*et floridum*), în care au excelsă cândva Plinius cel Tânăr și acum Syrius Echi; al nostru, și în năvălirea celor vechi”.

732 i

MACROBIUS. VIAȚA ÎN OPERA

Gellius, Macrobius s-a slujit de informațiile oferite de ea. L-a utilizat pe Danatus, precum și alte numeroase izvoare ca Athenaios, Iamblichos, Porphyrios etc. Pentru structurarea literară a discursului, a folosit și modelul oferit de Platon sau de adepții diverselor Academii. Când pledează pentru originea egală a oamenilor, pentru ameliorarea condiției sclavilor (*Saturn.*, 1, 11, 2-50), Macrobius se înscrie într-o tradiție umanistică și umanitară, cândva ilustrată de Seneca. El adoptă idei religioase antice, ține, pe linia păgânismului crepuscular, alegorizant și mistic. Abundă idei mithraice și neoplatoniciene, descinse din gândirea lui Porphyrios. În ultimă instanță, prin intermediul lui Praetextatus, Macrobius propovăduiește monoteismul solar, credința în Soare ca zeu suprem. Celelalte zeități ar fi încarnări ale Soarelui (*Saturn.*, 1, 17-23).

Dialogul se desfășoară apleguri și este elegant structurat: replicile se schimbă natural și sprinten. Scriitura este clasicizantă, dar textul este presărat cu citate din autori greci și latini; de asemenea, nu lipsesc cuvintele împrumutate din lexicul vechilor autori romani. *Saturnaliile* au fost considerate întotdeauna ca o mină de informații foarte utile. Chretien de Troyes și Dante s-au inspirat din comentariul la visul lui Scipio. În țara noastră, Gheorghe Tohăneanu a publicat în 1961 prima traducere integrală a *Saturnaliilor*, precedată de un interesant studiu introductiv⁸.

Martianus Capella și Fulgentius. Alți erudiți

Ultimul erudit păgân, fervent amator al tradițiilor culturale și neoplatonismului, a fost Martianus Capella.

Lui îi aparține cântecul de lebdă, dacă nu al filologiei și erudiției romane, cel puțin al variantei lor pângărite.

Martianus Minneus Felix Capeila s-a născut în Africa romană, de fapt la Madaura, patria lui Apuleius. A trăit la Cartagina, unde a fost avocat. Propria sa operă ne oferă puțină informație de care dispunem cu privire la viața sa. Enciclopedia românească lui *Martianus Capella* se intitulează „Despre cursurile dintre Mercur și Filologie”, *De nuptiis Mercurii et Philologiae*. Cuprinde nouă cursuri și trebuie să fi apărut înainte de 439 d.C., data cuceririi Cartaginei de către vandali, prezentat de autor ca o cetate romană încă prosperă (6, 669). Discursul alegoric al lui *Martianus Capella* înfățișează, în primele două cursuri, cursurile zeului Mercur. La îndemnul Venerabilului zeu al zeului Apollo, el se consacră teoriei cu o tânără în eleaptă fată, adică Filologia. În cursurile trei-nouă, cele 7 sclave, dăruite lui Mercur cu prilejul cursurilor de către Apollo, expun în fața sfatului zeilor și unor intelectuali principalele învățături patronate de ele. Aceste 7 sclave personifică artele liberale. Sclavele vorbesc despre gramatică, dialectică, retorică, geometrie, aritmetică, astronomie, armonie. *Martianus Capella* declară că se referă la discipline serioase și pe un registru erudit, dar într-o formă plăcută (2, 220; 3, 222). Această formă plăcută implică fantasticul și ficțiunea, planul alegoric, în cadrul oferit de un veritabil preroman antic (din punct de vedere structural, și nu cronologic). Tiparele satirice, experiențele acumulate de *Petronius* și *Apuleius* sunt abil valorificate. Totuși planul alegoric apare la *Capella* mult mai intens semnalizat decât în romanul apuleian. Mercur, zeul tăcerii, este logos-ul neoplatonician, îngemănându-se cu *Philologia*, care întrușește erudiția. În privința artelor liberale, *Capella* nu enunță opinii originale, însă vehiculează idei și chiar citate din operele marilor poezi și prozatori latini, ca și din cele ale lui *Varro* și *Pliniu cel Bătrân*. Anumite pasaje din acest manual didascalic sunt

733

DREPTUL, ERUDIȚIA ȘI ORATORIA

elaborate în versuri, fiind construite într-o metrică foarte variată. Proza este realizată într-o limbă strănie, în care scriitura clasicizantă este îmbinată cu elemente din latina populară a vremii, inclusiv din cea vorbită în Africa romană. Enciclopedia lui *Martianus Capella* a slujit ca manual didactic în evul mediu. Ea oferă o documentare preioasă asupra gramaticii, mitologiei, disciplinelor liberale, erudiției antice în general⁹.

Demersul lui *Martianus Capella* a fost continuat de cel al lui *Fabius Fulgentius Planciades*, care a trăit probabil între 467 și 533 d.C. Înainte de a deveni cleric în episcop, *Fulgentius* a desfășurat o activitate didascalică, legată de tradițiile culturale pângărite, pe urmele discursului erudit, alegorizant și fantastic, al lui *Martianus Capella*. Dintre cele câteva lucrări ale acestui erudit, putem degaja „Cursuri de mitologie”, *Mythologiarum libri*, operă în trei cursuri, unde predomină un bizar amalgam de interpretări alegorice și etimologice ale narațiunilor mitologice. De asemenea, putem consemna „Explicarea expresiilor vechi”, *Expositio sermonum antiquorum*, unică straniu tratat de exegeză lingvistică. Unele conotații creștine pot fi totuși decelate în considerațiile mai ales filologice ale lui *Fulgentius*.

Însă erudiția latină îi târziu nu se reduce numai la discursuri didascalice, care erau centrate pe preocupări filologice. Desigur, în secolele al IV-lea, al V-lea și al VI-lea au militat, pentru cultivarea filologiei și gramaticii, alți erudiți, pe care nu-i menționăm. Totuși câmpul de activitate didascalică în proză a fost mult mai bogat. Astfel, dacă *Vibius Sequester* i-a structurat enciclopedia sa pentru a facilita citirea poezilor, *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus* a alcătuit, în cincisprezece cursuri, o „Operă de agricultură”, *Opus agriculturae*, pe urmele lui *Columella*. Primele două sprezece cursuri constituie un fel de calendar agricol, deoarece fiecare carte este consacrată unei luni a anului. Ultima carte este scrisă în versuri. *Palladius* oferă, într-o formă concentrată și într-o scriitură clasicizantă și simplă, preioase informații de agronomie, pe care evul mediu le va exploata masiv. *Marcellus Empiricus* a alcătuit lucrarea „Despre medicamente”, *De medicamentis*, iar alți prozatori i-au dedicat eforturile medicinei veterinare. Mai interesant este unicul tratat de paleologie, de artă militară, din antichitatea romană, care ne-a parvenit aproape integral. Este vorba de un compendiu „Epitoma organizării faptului militar”, *Epitoma institutorum rei militaris*, publicat în cinciscuri, între 380 și 400 d.C., de un înalt funcționar numit *Flavius Vegetius Renatus*. Datorită lui *Vegetius*, cunoaștem articulațiile artei militare romane: recrutarea și pregătirea soldaților, organizarea legiunii, inclusiv a corpului ofițeresc, intenționate, tehnica luptelor terestre și navale, fortificațiile. Compendiul lui *Vegetius* este o compilație, care însă dezvăluie componentele militare ale Imperiului, prudența care caracteriza tactica și strategia comandanților. Până la începutul secolului al XIX-lea, compendiul lui *Vegetius* a slujit ca lucrare de bază în învățământul militar¹⁰.

Elocința și panegiricii

Proza secolelor III-VI d.C. continuă să fie marcată de retorică, de amplificarea tonului oratoric, de expandarea declamatorismului, concomitent înflorată și clasicizantă. Se dezvoltă îndeosebi retorica de aparat. Astfel, o anumită elocință celebrează calitățile reale și imaginare ale împăraților, conotând totodată contenciosul dintre pângărit și creștinism. Se dezvoltă metodele panegiricelor, care ilustrează pe de o parte vigoarea elocinței latine, chiar dacă relativ degradată, și discursul mental al antichității târzii. Pe urmele lui *Pliniu cel Tânăr*, panegiricii practic elogiul exagerat al cârmuitorilor vremii. Panegiricii se străduiesc să și modeleze scriitura în funcție de tiparele și de stilul lui *Cicero*.

734

ELOCINȚA ȘI PANEGIRICIILE

Ni s-au conservat unsprezece asemenea panegirice sau discursuri de aparat în cinstea împăraților. Ele îmbracă exact un secol din istoria Romei, adică perioada situată între 289 și 389 d.C. Opt dintre panegirice au fost alcătuite de retori originari din Galiile. Acest fapt atestă dezvoltarea unei anumite culturi formaliste și manieriste în colile gallo-romane, ilustrate și de poezia îndeosebi artificioasă a lui *Ausonius*. De altfel mai multe panegirice au fost rostite pe malurile Mosellei. Este cazul celor două panegirice în cinstea lui *Maximian*, colegul lui *Diocleian*, pronunțate în 289 și 291 d.C. și atribuite lui *Mamertinus*. Ca și al panegiricului anonim destinat lui *Constantin Chlorus*, tatăl lui *Constantin*, sau al celor trei elogii, de asemenea anonime, ale lui *Constantin* însuși. Pe de altă parte, în 321 d.C., *Nazarius* alcătuieste un alt panegiric al lui *Constantin*. Anterior, adică în 298 d.C., cel mai puțin netaleant dintre panegiricii, *Eumenius*, rostise la *Augustodunum* (azi Autun) elogiul lui *Maximian* și al guvernatorului unei provincii gallice, care restaurase coala din orașul respectiv. Pot fi de asemenea consemnate panegiricul lui *Iulian*, rostit la Constantinopol în 362 d.C. de către *Claudius Mamertinus*, ca și cel destinat lui *Theodosius* în 389 d.C. de către *Drepanius Pacatus*.

În toate aceste panegirice, adulația se declanșează în salve repetate de tirade retorice. Împărații sunt

închipui i ca fiind intermediare între om și divinități. Calitățile lor sunt „divine”, „excelente”, „etern”. Eumenes crede cu fermitate în renașterea culturală și în civilizația păgână. În discursul său, proliferază comparațiile mitologice și redundanțele lingvistice. În general, limba panegirilor este totuși clară și clasicizantă. Desigur că lectura textelor panegirilor este deosebit de indigestă. Chiar și discursul lui Eumenes atestă o valoare artistică scăzută¹¹.

Symmachus. Biografia și elocința

Panegirist a fost și cel mai dâră apărător al tradiției politice și religioase romane crepusculare. *Quintus Aurelius Symmachus*, pentru că la el ne referim, s-a afirmat ca una dintre cele mai prestigioase personalități politice și literar-oratorice ale latinității târzii. El a fost cel mai reprezentativ scriitor al reacției păgâne. Cu atât mai mult cu cât nu era lipsit de talent literar.

Symmachus s-a născut pe la 340 d.C. într-o veche familie romană, care s-a îngrijit ca el să dobândească o educație aleasă, întemeiată pe cunoașterea profundă a autorilor greci și romani consacrați. Deși era sortit unei cariere politice strălucite, Symmachus trebuie să fi fost supus, încă din copilărie, unor frustrări acuzate, în condițiile distorsionării culturii păgâne consacrate. S-a afirmat încă de tânăr ca orator și om politic. Trimis în Galiile, s-a împrietenit cu Ausonius. Ulterior a devenit proconsul al Africii, iar în 384-385 a fost prefect al Romei, *praefectus Urbi*, pentru că în 391 s-a devotat consului. A pledat, în repetate rânduri, pentru reinstalarea statuii zeiței Victoria în senat, de unde fusese înlăturată în 382 d.C. la ordinul împăratului Grațian. Totuși, împăratul Theodosius, sub influența lui Ambrosius, n-a aprobat restaurarea acestui simbol al păgânismului.

Symmachus a murit în 402 d.C. El a fost, desigur, unul dintre cei mai importanți militanți ai cercului Nicomachilor. Opera literară a lui Symmachus traduce o propensiune pregnantă pentru elocință, pe care și-o imaginea ca fidelă tradițiilor ciceroniene și pliniane. Într-adevăr, opera lui Symmachus a încorporat mai multe discursuri, dintre care trei erau panegirice, închinată împăraților. Astfel,

735

DREPTUL, ERUDIȚIA ȘI ORATORIA

chiar în 369 d.C., Symmachus a alcătuit două panegirice, primul dedicat lui Valentinian I și celălalt lui Grațian. S-au conservat fragmente din cinci discursuri. De asemenea, s-au păstrat patruzeci și nouă de *relationes*, rapoarte oficiale înaintate de Symmachus împăraților, pe când era prefect al Romei. Dar Symmachus a fost și autorul a zece cărți de „Scrisori”, *Epistulae*, ordonate după modelul plinian. Astfel a zecea carte, din care ne-a parvenit foarte puțin, cuprindea scrisori destinate împăratului, îndeosebi rapoarte oficiale. Până la cartea a optea, corespondența a fost pregătită în vederea publicării de însuși Symmachus. De fapt întreaga corespondență a fost revizuită și editată, după moartea autorului, de Quintus Fabius Memmius Symmachus, fiul scriitorului.

A rămas celebru cel de-al treilea raport-discurs, *relatio*, de fapt intitulat „Raport despre altarul Victoriei”, *Relatio de ara Victoriae*, pronunțat în 384 d.C., înaintea împăraților Valentinian al II-lea și Grațian, în care Symmachus a pledat cu ardore pentru reinstalarea statuii și altarului zeiței Victoria în sala de edină a senatului. Symmachus elogiază păgânismul și riturile lui, fuziunea între vechea doctrină religioasă și tradiția antică, „datinele strămoșilor”, *instituta maiorum*, „drepturile și destinele patriei”, *patriae iura et fata*, pe care oratorul le apără (*defendimus*), „modul de viață al părinților”, *morem parentum*, și în sufletul său „mare este dragostea fașă de trecut”, *consuetudinis amor magnus est* (*Rel.*, 3, 4). Tonul general este vibrant, însă deznădăjduit, impregnat de un patos sincer. Symmachus recurge la întregul arsenal retoric tradițional. Într-o prosopopee, Roma imploră mil pentru zeii săi, care i-au asigurat puterea și libertatea de-a lungul secolelor. Oratorul este un adevărat paseist în toate domeniile, ca adversar atât al Barbarilor, cât și al creștinilor, ca apărător neobosit al privilegiilor senatoriale. Conștient de ascensiunea irezistibilă a noii credinșe, pledează pentru toleranță religioasă: „nu se poate ajunge la o taină atât de mare pe o singură cale” (*Rel.*, 3, 10). Se referă desigur la taina universului. Elanul patriotic și tradiționalist este slujit de o exuberantă acumulare de interogații, exclamații și sentenșe. Symmachus se exprimă într-un limbaj clasicizant, dar înflorat, cu toate că frazele sunt relativ scurte. Am văzut mai sus că Macrobius îl va considera adeptul unui stil „abundent și înflorat” și îi va elogia talentul (*Saturn.*, 5, 1, 7). De fapt întreaga etichetă protocolară, de sorginte orientală, a Dominatului, formalismul lui birocratic se infiltrează în scriitura lui Symmachus, care se adresează supremei autorități, folosind „voi”, *uos*. Chiar Ambrosius și Prudentius, care i-au combătut cu vehemență ideile, au admirat talentul oratoric al lui Symmachus¹².

Corespondența a lui Symmachus

Epistulele lui Symmachus intră în relații de intertextualitate cu Pliniu cel Tânăr, chiar mai evidente decât cele ilustrate de elocința lui. Însă nu erau oare altele vremurile și mentalitățile? Corespondența literară a lui Symmachus se

736

CORRESPONDENȚA LUI SYMMACHUS

deosebite sensibil nu numai de cea ciceroniană, ci și de cea pliniană. Într-o epocă în care epistolografia literară era la modă.

Scrisorile lui Symmachus sunt grupate după persoanele cărora le sunt adresate, tatăl autorului, Praetextatus, Ausonius, Stilicho etc. Ele se referă la călătoriile și viața personală a autorului lor, la probleme religioase, politice, literare, la edină în senatului sau conștiință în recomandări ale anumitor persoane, felicitări, condoleanșe etc.

Corespondența a lui Symmachus nu înglobează bogată substanță social-politică pe care o degajă cea a lui Pliniu cel Tânăr. Ceea ce le caracterizează este concizia stringentă, „scurtimea laconică”, *laconica breuitas*. Căci, îndeosebi, epistulele lui Symmachus

echivalează cu adevărate „cripto-tale” sau cu bilete foarte concentrate. Se poate însă decela o densitate a materiei în aceste scurte scrisori? Răspunsul nu poate fi decât negativ, deoarece sunt eliminate nu numai enunțurile lungi, ci și dezbaterea marilor probleme ale epocii. De aceea cercetătorii moderni l-au acuzat pe Symmachus de sterilitate intelectuală.

Totui numeroase epistule ilustrează preocupările și reacțiile mentale atât ale societății crepusculului Romei, cât și ale lui Symmachus, convertit în martor sensibil al timpului, capabil să transforme discursul epistolar într-o autentică structură literară. Abundă desigur politeea elegantă, tonul monden, guvernat de blândețea și de o anumită toleranță intelectuală, practicate de un om demn, dar modest și ponderat. Ceea ce nu exclude conservatorismul perseverent, care a fost considerat de unii cercetători contraistoric, atașamentul fașă de unele valori vechi, deși se acceptă respectarea și sanctificarea puterii imperiale, în ultima carte de epistule, Symmachus denotă refuzul realității politice, când se referă la vechile magistraturi republicane, ca și cum ar fi trăit în vremea lui Cicero! Totui acest refuz nu echivalează cu o autentică lipsă de luciditate: într-o scrisoare, Symmachus justifică concizia epistulelor arătând că nu mai există altă materie pentru corespondență decât schimbul de politee, deoarece dacă strămoșii inserau în scrisorile lor „problemele patriei”, *patriae negotia*, în vremea sa acestea sunt mărunt, „înguste sau nu există”, *angusta uel nulla sunt* (Ep., 2, 35). Așadar, această judecată de valoare reflectă în alegerea sclerozării vieții socio-politice, care caracteriza Dominatul.

Jean-Pierre Callu, care a editat corespondența lui Symmachus în colecția „Les Belles Lettres”, îl consideră pe oratorul epistolograf ca pe unul dintre cei mai talentați meșteșugari ai prozei Imperiului târziu. Scriitura lui Symmachus s-ar înțelegea nu pe rafinarea sintaxei, ci pe bogăția vocabularului. Însuși Symmachus îndeamnă la asocierea scriiturii clasicizante, a vocabularului vechi, cu elemente noi, impuse de schimbarea vremurilor și a gustului literar (Ep., 1, 35; 3, 2 și 11). Se pare că unele forme ritmice încearcă să elimine pe cele metrice din proza lui Symmachus. Desigur, narațiunile descriptive - uneori mici paste de incantare (ca în Ep., 1, 8) - sunt doar schițe, pe când portretele apar foarte condensate.

Symmachus este deci una dintre cele mai semnificative personalități literare ale amurgului antichității, căci era înzestrat cu un anumit talent artistic. El a fost un martor interesant al epocii sale, un ilustrator al sfidărilor care agitău climatul mental al sfârșitului veacului al IV-lea d.C.¹³.

DREPTUL, ERUDIȚIA ȘI ORATORIA

BIBLIOGRAFIE: E. ALBERTARIO, *Introduzione storica allo studio del diritto romano giustiniano*, Milano, 1935; G.G. ARCHI, *Giustiniano legislatore*, Bologna, 1970; Pierre BOYANCE, *Étude sur le songe de Scipion*, Paris, 1936; A. CAMERON, „The Date and Identity of Macrobius”, *Journal of Roman Studies*, 56, 1966, pp. 25 și urm.; „Macrobius, Avienus and Avianus”, *The Classical Quarterly*, 17, 1967, pp. 385 și urm.; Eugen CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 264-269; 270-274; Rodica CRISTESCU-OCHEANU, „Controverse recente cu privire la cronologia lui Macrobius”, *Studii clasice*, 14, 1972, pp. 231 și urm.; *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, vol. IV, București, 1986, pp. 276-287; 396-438; K. KLEIN, *Symmachus. Der Streit um den Victoriaaltar*, Darmstadt, 1972; Nino MARINONE, *Elio Donato, Macrobio e Servio commentatori di Vergilio*, Vercelli, 1946; René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 177; 183-184; 195; II, pp. 187-188; 202; 210-211; 226-227; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 892-898; 971-977; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 781-785; 794-805; U. SCHINDEL, *Die lateinische Figurenlehren des 5. bis 7. Jahrhunderts und Donats Vergilkommentar*, Göttingen, 1975.

738

NOTE

1. Pentru dreptul secolului al III-lea d.C., Papinian, Ulpian și Paulus, vezi E. COSTA, *Papiniano. Studio di storia interna del diritto romano*, 4 vol., ed. a 2-a, Roma, 1963; Eugen CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 264-265; Janina VILAN-UNGURU, „Dreptul în secolele II-V e.n.”, *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, IV, București, 1986, pp. 276-280.
2. În privința dreptului roman din secolele IV-VI d.C., vezi G.G. ARCHI, *Giustiniano legislatore*, Bologna, 1970; Janina VILAN-UNGURU, „Dreptul în secolele II-V e.n.”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 280-287.
3. Pentru acești gramatici și semnificația activității lor, vezi Eugen CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 265-266; Elena SLAVE, „Erudiția și gramatica”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 404-407; Giuseppina BARABINO, „L'auctoritas di Varrone in Nonio Marcello”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1223-1235. Pentru Censorinus, vezi Gerard FREYBURGER, „Un pașen du III-e siècle: Censorinus, auteur du *De die natali*”, *Revue des Études Latines*, 70, 1992, pp. 215-227.
4. Pentru o eventuală reconstituire a biografiei lui Donatus, vezi Nino MARINONE, *Elio Donato, Macrobio e Servio commentatori di Vergilio*, Vercelli, 1946, pp. 11-12; E. SLAVE, „Erudiția și gramatica”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 407-408.
5. Pentru opera lui Donatus, inclusiv pentru comentarii, vezi U. SCHINDEL, *Die lateinische Figurenlehren des 5. bis 7. Jahrhunderts und Donats Vergilkommentar*, Göttingen, 1975; Louis HOLTZ, *Donat et la tradition de l'enseignement. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion, (IV-IX siècles)*, Et. Edition critique, Paris, 1981; E. SLAVE, „Erudiția și gramatica”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 407-412; vezi și Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 895-896.
6. Pentru viața și opera lui Servius, vezi, printre alii, E. THOMAS, *Essai sur Servius et son commentaire sur Virgile*, Paris, 1880; N. MARINONE, *op. cit. passim*; A. CAMERON, „The Date and Identity of Macrobius”, *Journal of Roman Studies*, 56, 1966, pp. 25-38; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, p. 266; E. SLAVE, „Erudiția și gramatica”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 413-417.
7. Pentru biografia lui Macrobius, vezi A. CAMERON, *op. cit.*, pp. 25-38; „Macrobius, Avienus and Avianus”, *The Classical Quarterly*, 17, 1967, pp. 385-395; Rodica CRISTESCU-OCHEANU, „Controverse recente cu privire la cronologia lui Macrobius”, *Studii clasice*, 14, 1972, pp. 231-237; Janina VILAN-UNGURU, „Macrobius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 420-421.

8. Pentru opera lui Macrobius, vezi Pierre BOYANCE, *Etude sur le songe de Scipion*, Paris, 1936, *passim*; N. MARINONE, *op. cit. passim*; J. FLAMMANT, „La technique du Banquet dans les Saturnales de Macrobe”, *Revue des Etudes Latines*, 46, 1968, pp. 303-319; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, pp. 272-274; Janina VILAN-UNGURU, „Macrobius”, *Studii clasice*, IV, pp. 421-433.
9. Pentru Martianus Capella, vezi Paul MONCEAUX, *Les Africains*, Paris, 1894, pp. 445-458; E. PARATORE, *op. cit.*, p. 977; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.” *Imperiul*, II, p. 266; Elena 739

DREPTUL, ERUDIȚIA, ORATORIA

- SLAVE, „Martianus Capella”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 434-438; Alexandru Nicolae CIZEK, „Les ailegories de Martianus Capella à l'aube du Moyen Âge latin”, *Revue des Etudes Latines*, 70, 1992, pp. 193-214.
10. Pentru Palladius, Vegetius, Fulgentius și ceilalți erudiți, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 894 și 971; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 177; 183-184; 195.
11. Pentru panegirii tîrzii, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 892-893; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, p. 267; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 187-188; 202.
12. Pentru biografia și elocința lui Symmachus, vezi Rene PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 794-796; 800; E. PARATORE, *op. cit.*, p. 893; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, pp. 270-271; Elena SLAVE, „Symmachus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 396-400. Pentru disputa referitoare la altarul Victoriei și reflexele ei în opera lui Symmachus, vezi J. WYTZES, *Der Streit um den Altar der Victoria. Die Texte der betreffenden Schriften des Symmachus und des Ambrosius*, Amsterdam, 1934; K. KLEIN, *Symmachus. Der Streit um den Victoriaaltar*, Darmstadt, 1972. Impresionante sunt *Relationes* 10-12, în care Symmachus deplânge moartea lui Praetextatus.
13. Pentru corespondența a lui Symmachus și pentru stilul lui, vezi Louis HAVET, *Laprose metrique de Symmaque*, Paris, 1892; Matei NICOLAU, „L'origine du cursus rythmique et les debuts de l'accent d'intensité en latin”, *Revue des Etudes Latines*, 7, 1929, pp. 47-74; „Quelques considerations sur rictus et sur ses rapports avec l'accent”, *ibid.*, pp. 148-169; dar și R. PICHON, *op. cit.*, pp. 796-799; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, pp. 271-272; Jean-Pierre CALLU, *Introduction à la Symmaque*, *Lettres*, Paris, 1972; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 210-211; 226-227; E. SLAVE, „Symmachus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 400-403.

. 740

XXXVII. ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Trăsături* generale

Am văzut în capitolul introductiv consacrat societății și culturii secolelor III-V d.C. care au fost marile cardinale, valențele focalizante ale istoriografiei din această lungă secvență istorică. Deși istoriografia nu mai poate atinge pîcul înalt la care avusese acces în secolele I-II d.C., ea continuă să ateste o vitalitate deosebită, care se menține chiar și după cîderea Imperiului roman occidental. De fapt, un scriitor ca Amian se înscrie printre cei mai valoroși istorici romani. Concomitent istoricii practică toate modalitățile acestei federații de specii literare care a fost istoriografia latină. Pe de altă parte, amestecul de tipare și „genuri” se manifestă nu numai prin joncțiunea epitomei și a biografiei, speciile istoriografice privilegiate, din motivele consemnate în capitolul introductiv mai sus menționat, ci și prin fuziunea epitomei și a monografiei în operele lui Festus și ale altor istorici. Nu considerăm pertinent distincția între epitomă, ca rezumat al unei singure opere istoriografice anterioare, de proporții ample, și breviariul, ca istorie scurtă. Desigur, au existat epitome „tehnice”, care condensau o singură scriere mai veche, și epitome ale istoriei Romei. În sfîrșit, dacă este adevărat că biografii, pe urmele lui Suetoniu, se străduiesc să înlăture masca oficială de pe chipul împăraților, a căror viață o narează, ei, ca și alți istorici, sunt marca de tendință spre diminuarea antropocentrismului tradițional al istoricilor antici, de practicarea unui discurs mental dominat de respect și de sanctificare a unor personalități, a Romei, considerată ca eternă. Noul utilaj mental își spune cuvîntul în textele istoricilor, îndeosebi cretinii. Unii istorici necretini au militat în jurul împăratului Iulian sau au fost sensibil influențați de mentalitatea dezvoltată în cercurile reacției pîgâne din secolul al IV-lea d.C. Dar autonomia stilistică a istoriografiei continuă a fi operantă. Dacă anumiți istorici se inspiră din normele și practicile stilistice ale celui de-al treilea clasicism, alții le rămîn străini, mărînd în parte.

741

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Marius Maximus și alți istorici

Dintre numeroși istorici și biografi ai secolului al III-lea d.C., se detașează numele și contribuția lui Marius Maximus, care a servit drept sursă importantă *Istoriei Auguste* și altor lucrări istoriografice ale secolului al IV-lea și al V-lea d.C. El a fost în orice caz cel mai important biograf care a trăit în agitatul secol al III-lea d.C. Marius Maximus a scris sub Severi, în vremea în care Cassius Dio îi publica în grecește amplă sa operă istorică. Din biografiile lui Marius Maximus s-au păstrat numai fragmente.

Acestea dau seama de experiența acumulată de acest scriitor, care a fost și un important om politic și un militar.

Lucius Marius Maximus Perpetuus Aurelianus a fost senator, legat de legiune, guvernator de provincie, prefect al Orașului, adică al Romei, sub Macrinus, consul de două ori, inclusiv sub Severus Alexander, în 223 d.C. (*CIL*, 6, 1450-1451; 35542; 9, 398; 10, 6567) și 6567). Se pare că Marius Maximus a alcătuit o biografie izolată a lui Nero¹ și o culegere de *Douăsprezece Vieți ale Cezarilor*, care domniseră între 96 și 222 d.C. Macrinus era exclus din această culegere, în vreme ce Verus beneficia de o biografie independentă, deoarece Marius Maximus scria numai despre împăraii care domniseră la Roma. Chiar titlul și conținutul culegerii demonstrează intenția de a continua opera lui Suetoniu. Însă fidelitatea față de modelul suetonian este doar parțial. Dacă Marius Maximus împarte te cultul lui Suetoniu pentru document, pentru detalii malițioase, referitoare la viaa privată a împărașilor, și pentru cancanuri, astrologie sau curiozități, el asumă o optică politică relativ senatorială, deși îl admiră pe Septimius Severus, și asumă o pasiune vibrantă, declarativă, strălucind de tehnica suetoniană a parialului și alibiului în reprobarea împărașilor foarte autoritari și despotici, precum Commodus ori chiar Hadrian. De asemenea, biograful atribuie personajelor sale lungi discursuri, ca acela rostit de Marcus Aurelius în fața anturajului lui (H. PETER, *H.R.R.*, II, fr.13). Or, asemenea discursuri lipseau din textul suetonian. Totodată lipseau în opera lui Suetoniu și apoteogmele, prolixitatea, scriitura înflorată, probabil înrăuită de manierismul frontonian, de care a fost învinuit Marius Maximus de către *Istoria Augusta* (Quodrig. *Tyrann.*, 1, 2). De altfel acest biograf a utilizat documentele cele mai variate: actele Romei, pamflete în versuri, scrisorile și autobiografiile cezarilor (H. PETER, *H.R.R.*, fr.15; 14; 12 și 18).

Deși înregistrează amănunte extrem de mrunte, cu toate că pitorești, ca felurile de mâncare inventate de anumiți împărași (H. PETER, *H.R.R.*, II, fr.8), Marius Maximus nu este un istoriograf foarte naiv. El observă că împărașii răi, care au consilieri onesti, sunt mai puțin de temut decât cei buni, ce sunt prost sfătuiți (H. PETER, *H.R.R.*, II, fr. 2). De asemenea, biograful recuză unele detalii absurde, descoperite în izvoarele sale².

Către sfârșitul aceluiași secol al III-lea, *Aelius Iulius Cordus* (dacă se numea astfel) a alcătuit de asemenea biografiile unor împărași, îndeosebi din veacul anterior, dar și din cel care îi aparținea. Nu s-au păstrat decât fragmente din aceste biografii. El s-a reliefat ca mult mai fidel modelului suetonian decât Marius Maximus. Pe de altă parte, deși atestă o pasiune

742

MARIUS MAXIMUS ÎN ALIISTORICI

manifestă pentru detaliul pitoresc, pentru cancan și pentru relatarea semnelor prevestitoare, Cordus enunță observații judicioase asupra complicatelor evenimente ale anului 238 d.C., care implicaseră grave confuzii instituționale³. *Istoria Augusta* consemnează numele a numeroși biografi și istorici, trăitori în secolul al III-lea d.C., ale căror opere le-ar fi folosit ca izvoare. Este posibil ca unele din aceste scrieri să fi fost inventate de abilul autor al *Istoriei Auguste*. Dar unele dintre ele trebuie să fi fost cu adevărat scrise. Astfel gesta lui Alexandru a inspirat lui *Valerius Polemon* o amplă biografie „romanescă” în trei cărți. În sfârșit, un alt istoriograf anonim trebuie să fi structurat o întinsă culegere de biografii imperiale. Acest biograf pare să fi lucrat mult mai temeinic decât Marius Maximus. Cum nu se găsește nimic despre acest autor, a cărei existență a fost reconstituită pe baza investigațiilor izvoarelor utilizate de istoricii secolului al IV-lea, el este numit de savanți moderni „Necunoscutul”, *Ignotus**. În schimb, din prima jumătate a secolului al IV-lea d.C., ni s-a păstrat o scurtă monografie intitulată „Originea împăratului Constantin”, *Origo Constantini imperatoris*. De altfel însuși împăratul Constantin i-a scris memorii, care nu ni s-au păstrat. Foarte important pare să fi fost o culegere de biografii conservată sub forma inițialelor *EKG*. Ce înseamnă aceasta? Desigur, nu o electrocardiogramă antică! Este vorba despre *Die Enmanische Kaisergeschichte*, cum spun savanți germani sau, altfel spus, „Istoria imperială a lui Enmann”. Nu dispunem de nici un fel de informații precise cu privire la autorul și conținutul acestei opere, din care, firește, nu s-a păstrat nimic. Totuși existența ei a fost dovedită, încă în 1884, de savantul german Enmann, pe baza informațiilor furnizate de Aurelius Victor, Pseudo-Aurelius Victor, Eutropiu, Festus, *Istoria Augusta* și Hieronymus: a adăra pe baza analizei izvoarelor acestor istorici. Îndeosebi *Istoria Augusta* a utilizat informațiile oferite de *EKG*; însă n-a putut să citeze explicit numele și opera autorului ei, spre a evita un anacronism flagrant față de data oficială, de fapt fictivă, a alcătuirii ei. Dar autorul *Istoriei Auguste* ajunge chiar să polemizeze cu *EKG*, când se referă la „scriitori latini” ori la „scriitori nepricepuți” (*Max.*, 33, 3; *Gordian.*, 2, 1). *EKG* a fost redactat spre mijlocul secolului al IV-lea d.C., dacă nu chiar în vremea domniei lui Iulian.

S-a demonstrat că *Istoria imperială a lui Enmann* înfățișează biografii diverse ale împărașilor ai secolelor I-IV e.n., până în 337 d.C. Această scriere este rodul clanurilor antice, care pregăteau reacțiile pângărite din două jumătăți a secolului al IV-lea d.C. Autorul acestei opere a fost direct influențat de optica asumată de Iulian, ca de altfel și alți istorici care i-au urmat. De aceea el exalta pe Marcus Aurelius, împăratul filosof, pe care Iulian îl considera ca modelul lui. De altfel discursul istoric al istoriografului anonim sprijinea consolidarea Dominatului și politica universalizantă adoptată de Imperiu. Din această pricină el manifesta o anumită simpatie chiar pentru Caracalla, care acordase cetățenia romană aproape tuturor locuitorilor Imperiului. Totodată, acest istoric îl admira pe Aurelian și informa cu privire la evacuarea Daciei de către administrația imperială. Exemplul suetonian l-a determinat să insiste asupra vieții private a împărașilor. *EKG* utilizează informații oferite de Marius Maximus și de către succesorii lui⁵. Vitalitatea speciei biografice este relevantă și de apariția, la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., a unei lucrări anonime „Despre bărbății iluștri ai orașului Roma”, *De uiribus illustribus urbis Romae*, conservată în corpul operelor lui Aurelius Victor, care însă nu este autorul ei.

-743

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Aurelius Victor. Viaa și opera

Aurelius Victor însuși ilustrează dezvoltarea masivă a epitomei și fuziunea sa cu biografia. El a fost unul dintre cei mai inteligenți istoriografi ai secolului al IV-lea. Discursul său istoric este foarte relevant pentru climatul mental al secolului al IV-lea d.C., îndeosebi pentru ideile anumitor categorii socio-intelectuale, asociate eforturilor întreprinse de împăratul Iulian. Numeroase informații istorice nu se regăsesc decât în mărțuria lui Aurelius Victor. Datele biografice relative la *Sextus Aurelius Victor* provin din opera lui, din cea a lui Amian și dintr-o inscripție. Trebuie să se fi născut pe la 325-327 d.C. în Africa romană. Istoricul însuși afirmă că provenea dintr-o familie foarte modestă de răni (Caes., 20, 5). Tatăl său a fost însă probabil un curial de condiție

mai degrab medie, cum par a dovedi educația îngrijită pe care i-a asigurat-o lui Sextus în cariera administrativă a acestuia. Aurelius Victor trebuie totuși să fi fost supus în copilărie și adolescență unor frustrări, care să-l fi determinat să exagereze statutul social al familiei sale. A realizat o carieră rapidă în 361 d.C. s-a întâlnit cu împăratul Iulian, care l-a luat în anturajul lui și i-a încredințat guvernarea unei provincii pannoniene (AM. MARC, 21, 10, 6). În acest moment, opera lui Aurelius Victor era publicată. Iulian admira desigur „sobrietatea” istoricului funcionar, elogiată și de Amian. Cariera administrativă a lui Aurelius Victor a fost blocată de moartea lui Iulian, dar îl regăsim treizeci de ani mai târziu ca prefect al Romei, adică în 389 d.C., sub Theodosius I (AM. MARC, 21, 10, 6; C/L, 6, 1186=//S, 29345). După 390 e.n. Aurelius Victor dispărește complet, încât nu știm dacă a jucat vreun rol în misiunea Nicomachilor și a împăratului Eugenius⁶.

Unica operă autentică a lui Aurelius Victor este cunoscută sub titlul de „Cezarii”, *Caesares*, sau „Carte despre cezari”, *Liber de Caesaribus*. Dar autorul însuși, cum evidențiază manuscrisele, i-a intitulat-o „Istorie prescurtate de la Octavian August, adică de la sfârșitul lui Titus Livius, până la cel de-al zecelea consulat al augustului Constantin și la cel de-al treilea consulat al cezarului Iulian”, *Historiae abbreviatae ab Augusto Octaviano, id est a fine Titi Liuii, usque ad consulatum decimum Constantii Augusti et Iuliani Caesaris tertium*. O serie de repere furnizate de unele detalii din text relevă că redactarea acestei scrieri trebuie să fi început masiv în 358 d.C. și să se fi încheiat în linii mari înainte de 9 septembrie 360, cum reliefează datele din titlul antic al *Cezarilor*⁷. Căci nu trebuie să excludem posibilitatea ca Aurelius Victor să-i fi deservit și publicat opera în cursul domniei lui Iulian, de fapt în strâns legătură cu propaganda întreprinsă de acest împărat.

Încă din antichitate, *Cezarii* au fost înglobate într-un veritabil *corpus* de scrieri istoriografice, atribuite lui Aurelius Victor. În realitate celelalte lucrări apar în altor autori, rmai anonimi. În fond tradiția antică și medievală încerca astfel, date fiind titlurile și conținutul celorlalte scrieri, să ilustreze într-o panoramă unică, atribuită unui singur autor, evoluția Romei⁸. În pofida succesului înregistrat de *Cezarii* și consemnat de Amian, precum și de Hieronymus (*Ep.*, 10, 3), Aurelius Victor n-a mai scris nimic după încheierea acestei scrieri de tinere e. Istoricul s-a documentat însă minuțios în vederea zămisirii *Cezarilor* și a utilizat o multitudine de surse. Desigur, a recurs mai ales la consultarea lui *Ignotus* și a *Istoriei imperiale a lui Enmann*, dar s-a slujit și de informațiile oferite de Pliniu cel Bătrân și alți istorici ai secolului I d.C., Suetoniu, Tacit, Cassius Dio, ca și, pentru vremurile mai apropiate în timp de el, de către tre Marius

744

AURELIUS VICTOR. VIA A ÎI OPERA

Maximus, documente oficiale (rapoarte, circulare imperiale), panegirice, surse orale, propria experiență. Amintirile lecțiilor de retorică au fost de asemenea utilizate pentru consemnarea unor „locuri comune”, *topoi* în grecește, care apar în *Cezarii*?

Mesajul lui Aurelius Victor

Aadar, Aurelius Victor înfățișează istoria Imperiului de la August până în 360 d.C., sub forma unor medalioane biografice, unor scurte prezentări ale vieților împăraților, structurate în 42 de capitole. Din prima frază, el subliniază caracterul monarhic asumat de statul roman în vremea lui August: „În aproximativ al patrulea din zece și al doilea an al Oraului, s-a statornicit la Roma obiceiul de a se supune unui singur om” (*Caes.*, 1, 1). Astfel, istoricul legitimează focalizarea interesului său în jurul persoanei împăratului, deci, practicarea tehnicii biografice. Totuși epitomatorul biograf nu reduce discursul său la simpla enumerare a domniilor împăraților, ci încearcă să degajeze o evoluție a monarhiei romane, chiar o periodizare a ei, care să însemneze mutații fundamentale. Chiar în fraza care succede celei reproduse mai sus, Aurelius Victor evidențiază că Octavian a devenit Caesar prin hotărârea „frunții” ilor statului, *proceres*, adică a senatorilor, și că i-a întemeiat puterea pe sprijinul soldaților, *milites* (*Caes.*, 1, 1). Astfel, istoriograful conștientizează faptul că puterea imperială evolua în funcție de trei factori de importanță cardinală: monarhul, armata și senatul. Totodată el înțelege perfect cotitura prilejuită de Constantin în organizarea instituțiilor Romei. Referindu-se la moartea acestui împărat, observă că poporul roman a suportat-o cu mâhnire, „deoarece se socotea că prin armele, legile și puterea lui clement parcă fusese înnoită oraul Roma” (*Caes.*, 41, 17). De asemenea, anumite digresiuni, relative fie la personalitatea și rolul suveranilor în Imperiu, la degradarea moralității, la diminuarea influenței reale a senatului și la raportul dintre împărat și consiliul lui, punctează etape ale evoluției puterii monarhice: 1) de la August la moartea lui Nero (*Caes.*, I-5); 2) de la Galba la moartea lui Vitelius (*Caes.*, 6-8); 3) de la Vespasian la moartea lui Domitian (*Caes.*, 9-11); 4) de la Nerva până la moartea lui Severus Alexander (*Caes.*, 12-24); 5) de la Maximinus Thrax la moartea lui Aurelian (*Caes.*, 23-35); 6) de la domnia lui Tacitus până la sfârșitul *Cezarilor* (*Caes.*, 36-49). Nu corespunde, în linii mari, această periodizare celor privilegiate de cercetătorii moderni? Aurelius Victor atribuie o funcție importantă în cauzalitatea istoriei „forței sorții”, *uis fortunae* (*Caes.*, 3, 20), calificată, în alt pasaj, drept „forța naturii”, *uis naturae* (*Caes.*, 35, 13). În acest mod, epitomatorul biograf traduce tendința epocii de a diminua antropocentrismul tradițional al istoriografiei romane. Tendința care, după cum am arătat, se manifestă nu numai în dezvoltarea literaturii creștine. În fond, Aurelius Victor ilustrează configurarea unei adevărate

745

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

koine a gândirii noncreștine, de inspirație stoică¹⁰. De altfel epitomatorul biograf crede în evoluția ciclică a proceselor istorice și preia anumite idei stoico-pitagoreice în această privință. De aceea el declară: „acest fapt ne-a arătat că toate se învârtesc în formă de cerc și că nimic nu poate să se

petreacă fără ca forța naturii să nu-l întoarcă înapoi în desfășurarea timpului" (Caes., 35, 13). Dar o asemenea concepție despre desfășurarea evenimentelor contestă antropocentrismul vechii istoriografii romane, fundamentat mai degrabă pe imaginea liniară a evoluției fenomenelor istorice. Însă observația penetrantă, deosebit de acută, a fenomenelor istorice îl determină pe Aurelius Victor să semnalizeze importanța măsurilor adoptate de către Diocleian, primul împărat care, după Caligula și Domitian, a tolerat să fie proclamat *dominus*, și să fie adorat ca zeu (Caes., 39, 4). De asemenea, Aurelius Victor a fost singurul istoric roman care a înțeles că adevărata criză a Imperiului a început după moartea lui Severus Alexander, deoarece, spune el, împărații care au urmat acestui cezar „au prăvit starea romană ca pe o prăpastie” (Caes., 24, 9). Până atunci, virtutea „ca un zid de apărare” blocase capriciile sorții; după aceea biruise viciul (Caes., 24, 11). Totuși, în virtutea reprezentării ciclice a istoriei Romei și în funcție de eforturile grupurilor tradiționaliste care îl promovau pe Iulian, el crede în reînnoirea fatală a vigoriei Romei, a forței ei prevalente în istoria omenirii. În ochii săi, noua scară de valori, impusă în Imperiul târziu, constituie o prelungire sau o renaștere a vechilor tradiții antice. Astfel se configurează și idealul de cezar promovat de epitomatorul biograf. Aurelius Victor reprobă excesele revelate de comportamentul cezarilor, de viața lor privată (Caes., 4, 1; 5, 5-8; 13, 10; 16, 2; 20, 23; 21, 3; 23, 2 etc.) și le propune modelarea existenței pe baza purității moravurilor (Caes., 42, 23). Bunul cezar trebuie să se sacrifice în interesul statului și al romanilor, ca să dobândească o glorie eternă (Caes., 34, 6). Cezarii ca Vespasian, Titus, Traian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus, Aurelianus și Constantin ar fi concretizat măsurile fundamentale ale portretului bunului împărat. Fără îndoială, Iulian emerge ca ipostaza cea mai fericită, cea mai elocventă a acestui bun împărat. De aceea Aurelius Victor consideră că interesul pentru cultură, educația intelectuală caracterizează cu prioritate bunul cezar. Profund antimilitarist, Aurelius Victor pledează pentru valențele redemptorii, pentru eficacitatea culturii și a educației. El înțelege decadența senatului, care a favorizat prevalența soldaților, „aproape Barbari” (Caes., 37, 7). Soldații au prilejuit războaiele civile și crizele Imperiului (Caes., 11, 9; 18, 2; 26, 6 etc.). Numai un cezar ca Iulian va putea depăși teribilele fărâncături care agitau viața Imperiului roman. În mesajul emis de Aurelius Victor interferează observația judicioasă a împăratului care covârșea Imperiul și speranța că forțele legate de reacția păgână le-ar putea controla, chiar elucida. Iar Iulian va fi exponentul acestor forțe. Aurelius Victor se erijează în profet al strădăniilor lui Iulian, în paladin al lor.

746

MESAJUL LUI AURELIUS VICTOR

Această observație plină de sagacitate a fenomenelor istorice îi deschide un câmp foarte vast de desfășurare. Este adevărat că observarea fenomenelor istorice se prezintă câteodată distorsionată: nu se amintesc călătoriile lui Hadrian, figurat ca un împărat indolent (Caes., 14, 2-13), iar lui Nerva i se atribuie o obârșie crețană (Caes., 12, 1). Mai mult decât atât, Aurelius Victor pune celebra „constituție” antoniniană pe seama lui Marcus Aurelius, și nu a lui Caracalla (Caes., 16, 12). De asemenea, Aurelius Victor se înalță în privința stabilirii momentului în care administrația romană evacuează Dacia. El consideră că evacuarea se produsese sub Gallienus, și nu sub Aurelianus. Însă biografia lui Aurelianus a fost prea elogioasă concepută de istorici, ca să i se atribuie abandonarea unui teritoriu roman. Încât Aurelius Victor confundă o secesiune militară, survenită în Dacia, poate prin 267-268 d.C., cu retragerea armatei și administrației romane, fenomen petrecut abia în 273 d.C.¹¹. Însă am menționat că epitomatorul biograf percepe importanța majoră a numeroase fenomene, cum ar fi criza secolului al III-lea d.C., inclusiv cauzele ei, sau ponderea reformelor întreprinse de Constantin. Se pot adăuga remarcile pertinente cu privire la psihologia unor cezari, în alegerea anumitor fenomene financiare, ca impozitul instituit de Maximian în Italia (Caes., 39, 31-32). Îndeobște Aurelius Victor acordă însemnătate sporită politicii interne a împăraților, cu toate că nu neglijează războaiele lor. Martor atent, el este singurul istoric antic care consemnează edictul prin care Gallienus îndepărta senatorii de la marile comandanțe militare (Caes., 33, 34). De asemenea, el este cel dintâi istoricograf care menționează existența unei bune perioade a domniei lui Nero, sub forma celebrilor „cinci ani ai lui Nero”, *quinquennium Neronis* (Caes., 5, 2). Desigur, pretutindeni evenimentele sunt prezentate în funcție de opiniunile istoricului, mai sus relevate. Însă mărțuria sa este una dintre cele mai preioase pe care ni le-a lăsat istoriografia latină, mai cu seamă cea a Imperiului crepuscular.

Strategia literară a lui Aurelius Victor

Discursul istoriografic al lui Aurelius Victor marchează o etapă importantă în procesul de „autonomizare” a epitomei, de abandonare a tehnicii abrevierii unei singure opere istorice anterioare, proces amorsat de Velleius Paterculus și de Florus. Căci Aurelius Victor, cum am arătat, nu numai că n-a folosit un izvor unic, o „Einzelquelle”, cum spun savanții germani, însă el n-a avut nici măcar o sursă principală. Istoriograful nu a epitomat alt istoricograf, ci istoria romană. Totodată, joncțiunea sau convergența între epitomă și biografie nu se realizează total în cursul discursului elaborat de Aurelius Victor. Istoricul introduce în textul său elemente narative, încât primelor sale 38 de capitole, de factură prevalent biografică, li se opun ultimele 4, unde predomină nararea propriu-zisă. Aici, la sfârșitul *Cezarilor*, se impun cu autoritate narările evenimentelor politico-militare. Dar, pe de o parte, în prima și cea mai extinsă secțiune a *Cezarilor* apar elemente narative, mai ales în capitolul consacrat lui Nero (Caes., 5; dar și 4, 5-8; 33, 8-14), iar, pe de altă parte, în ultimele capitole se infiltrează portrete și alte valențe biografice.

Pentru structurarea medalioanelor biografice, Aurelius Victor privilegiază o tehnică de inspirație suetoniană. În interiorul biografiilor epitomate funcționează opoziția între prezentarea concentrată -

cronologic - i cea am nunt -eidologic . în vreme ce sectorul eidologic este structurat în func ie de antiteza

747

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

virtu i-vicii. În plus, Aurelius Victor acord un pre deosebit anecdotelor pitore ti i cancanurilor referitoare la via a privat a cezarilor. Împ ra ii „buni” sunt oameni culi, îns au experien militar i lucreaz pentru interesul statului. Cum am ar tat mai sus, Aurelius Victor acord faptului politic o importan majorat fa de precedentul suetonian. De asemenea, el mânuie te foarte liber rubricile suetoniene, a c ror ordine variaz de la o „biografie” la alta. În sfâr it, Aurelius Victor renun la tehnica suetonian a parului i alibiului discursului. Încât spore te considerabil, fa de modelul suetonian, dimensiunea atitudinal a acestui discurs. Aurelius Victor selecteaz aspectele cele mai semnificative din biografia cezarilor i intervine direct i insistent, pentru a-i caracteriza explicit. Totodat Aurelius Victor atest uneori un adev rat talent romanesc. Un preroman miniaturizat se deslu e te în pasajul unde autorul nareaz aventura i dialogul dintre Caracalla i mama lui vitreg , Iulia Domna. Epitomatorul biograf d seama de impertinen a femeii, care incita impulsul sexual al tân rului împ rat (Caes., 21, 3). i alte pasaje pot fi apropiate de structurile romanului grec al vremii (Caes., 33, 12; 39, 11). Câteodat Aurelius Victor recurge i la tehnica discursiv a elogiilor, *elogia*, i a inscripiilor funerare, *tituli*, care inspirase adesea discursul biografic. De unde construc ia unor enun uri concise i rapide.

Stilul lui Aurelius Victor d seama de alternan a între formulele percutante, senten e sau *sententiae*, anecdote pitore ti i mici tirade retorice. Astfel, el comenteaz printr-o tirad instaurarea Dominatului (Caes., 39, 5). Industria simetriilor i antisimetriilor, climaxurilor i anticlimaxurilor, antitezelor i chiasmelor ilustreaz coloratura retoricizant a discursului. Emfaza emerge adesea din textul *Cezarilor*, ca i diversele structuri metrice, clauzule etc. Scriitura abrupt , frazele scurte i complicat construite se îndep rteaz limpede de cel de-aî treilea clasicism i ilustreaz autonomia stilistic a istoriografiei latine. Morfologia, sintaxa gramatical , îndeosebi vocabularul atest distan ri semnificative fa de limbajul clasicizant. Prolifereaz neologismele, îndeosebi de origine greac , termenii care desemneaz realit i ale secolului, chiar cuvintele de obâr ie popular ori împrumutate vocabularului poezilor¹².

Aurelius Victor este a adar un observator inteligent al istoriei i un scriitor abil, chiar talentat, capabil de a dovedi o real expresivitate. Faptul c a fost la rândul s u epitomat traduce un autentic succes de public. Aurelius Victor este mult mai original i mai profund decât Eutropiu.

Eutropiu

Totu i i discursul istoriografie al lui Eutropiu eviden iaz climatul mental al epocii, ideile traban ilor lui Iulian i totodat orizontul de a teptare al epocii, favorabil amalgamului de genuri. Opera lui Eutropiu s-a bucurat de un remarcabil succes de public.

748

EUTROPIU

Manuscrisele îl consemneaz ca *Flavius Eutropius*, deci f r indicarea supranumelui (*cognomeni*). Nu cunoa tem data i locul na terii lui, îns se pare c provenea din zona greco-oriental a Imperiului. Retorul grec Libanios i textul însu i al scriitorului, ca i manuscrisele operei lui furnizeaz informa ii cu privire la biografia lui Eutropiu. Istoricul a realizat o semnificativ carier administrativ i a frecventat anturajul împ ratului Iulian, pe care, dup cum m rturise te el însu i, l-a înso it în marea campanie întreprins împotriva per ilor (10, 16). Sub domnia împ ratului Valens (364-378 d.C.) era clarissim i conducea unul dintre cele mai importante birouri ale administra iei imperiale. Dup 370 d.C, Eutropiu a fost implicat într-unui din comploturile grupurilor p gâne, care îl regretau pe Iulian, împotriva lui Valens i a c zut în dizgra ie. Dar, dup moartea lui Valens, istoricul i-a reluat cariera public , în calitate de înalt func ionar, num rândându-se printre cei mai importan i *comites* ai lui Gra ian i Theodosius I. Iar în 387 d.C, Eutropiu a devenit chiar consul împreun cu împ ratul Valentinian II.

Ni s-a p strat din opera sa doar o epitom , scris spre 369 d.C, la comanda împ ratului cre tin arian Valens (10, 4 i 6). Acest „digest” în zece c r i se intitula „Breviaru al istoriei romane”, *Breuiarium historiae Romanae* sau „Breviaru de la întemeierea Ora ului”, *Breuiarium ab urbe condita*. Eutropiu îmbr i a întreaga istorie a Romei, pân la sfâr itul domniei lui Iovianus (364 e.n.), i amalgama cu tiparele epitomei alte structuri, îndeosebi de sorginte biografic . De altfel, Eutropiu continua eforturile lui Aurelius Victor, în vederea „autonomiz rii” epitomei, deoarece nu abrevia un anumit istoric anterior, ci întreaga evolu ie a Romei.

Se pare c Eutropiu ar fi consultat un mare num r de izvoare. Astfel el a utilizat probabil vechea analitic , deoarece îl men ioneaz chiar pe Fabius Pictor (3, 5). Pentru istoria Republicii, a apelat la opera lui Titus Livius i la diversele rezumate, care o condensau. Pentru Imperiu, pe lâng epitomele lui Velleius Paterculus i Florus, Eutropiu a consultat biografiile suetoniene i alte scrieri, mai ales opera lui Marius Maximus i *EKG*. Se pare c el s-a adresat i culegerii de fapte bizare i miraculoase „C r i de prodigii”, *Libri prodigiorum*, scris de contemporanul s u Iulius Obsequens.

Epitoma desf ur rii evenimentelor care marcaser istoria Romei, început cu aventura lui Romulus i domniile regilor legendari (EUTROP., 1, 1-8), nu denot un interes deosebit pentru cauzalitatea fenomenelor (cel mult abordat superficial). Numai când trebuie s explice instituirea Dominatului i a tetrarhiei, Eutropiu le consider epifenomene ale destabiliz rii politico-militare a Imperiului, sub

monarhii anteriori (9, 22). De asemenea, el notează că Iulius Caesar schimbase soarta Romei (6, 19), în vremea căreia, mult mai târziu, Diocleian instituise o monarhie ostentativ absolutistă, în care libertatea dispăruse complet (9, 26). Eutropiu informează asupra populațiilor din spațiul pontico-carpato-danubian, asupra cuceririi Daciei și asupra colonizării ei masive, cu mulți imeni nesfârșite de oameni „din întreaga lume romană”, *ex toto orbe Romano* (8, 2). Ceea ce determinase pe Hadrian să nu abandoneze Dacia, precum alte cuceriri ale lui Traian, „ca să nu se lase pe seama Barbarilor mulți cetățeni romani” (8, 6). El atestă astfel că, puțin peste un deceniu după cucerirea Daciei, era imposibilă evacuarea coloniilor romane! Nu ilustrează, prin urmare,

749

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Eutropiu că o asemenea evacuare ar fi fost și mai puțin posibilă după aproape două secole de colonizare romană, adică în vremea lui Aurelian? Este adevărat că Dacia fusese „secutiv de barbari” (8, 6), însă, în acest mod, el nu pretinde că toți dacii pieriseră în război. Se referea numai la barbarii daci din rândurile acelor aristocrați-tarabotii, care rămăseseră fideli lui Decebal până în ultimul moment. În sfârșit, când afirmă că Aurelian evacuasă și populația Daciei romane (9, 8), din nou el nu folosește „toți”, *omnes*, pentru cei evacuați. De fapt se referă la o asemenea evacuare, sub impactul informațiilor oferite de sursele sale și pentru a nu compromite memoria lui Aurelian, prezentat de el oarecum favorabil. De altfel Eutropiu menționează și o secesiune produsă sub Gallienus, când afirmase că Dacia „a fost lăsată la o parte”, *amissa est*, sub acest împărat (9, 8). Desigur, populația Daciei nu fusese retrasă, dar adesea Eutropiu oferă informații eronate, cifre exagerate¹³. Căci îi place să consemneze, aparent scrupulos, bilanșuri de războaie sau de recensăminte, cifre pretins precise. De altfel Eutropiu asumă adesea, fără discernământ, aprecierile consacrate și convenționale despre personalitățile și evenimentele la care se referă. Astfel Catilina este aspru condamnat (6, 12), iar Titus exaltat (7, 17). Conotația patriotică și moralizatoare impregnează îndeosebi relatarea evenimentelor. Bunele tradiții sunt exaltate, pe când cei ce le ignoraseră sunt reproșați. Sunt condamnați împărații „răi”, calificați drept „tirani”, *tyranni* (8, 1). În pofida aparentei obiectivități, în special desfășurarea evenimentelor apropiate în timp de epoca autorului este figurată în optica mediilor intelectuale prielnice reacțiilor patriotice și tradiționaliste a lui Iulian, ale căror idealuri vor fi promovate de cercul Nicomachilor. Este relevant faptul că, atunci când relatează domnia lui Constantin, epitomatorul nu menționează sprijinul acordat creștinismului de către acest împărat. Pot fi de asemenea decelate urmele susinerii împăratului Valens, încă efectiv în momentul redactării *Breviariului*, desigur în sensul dorit de foștii partizani ai lui Iulian.

Eutropiu însuși își dezvoltă metoda, obiectivele și organizarea discursului său în prefața dedicată lui Valens, unde arată că „faptele romane de la întemeierea Orașului până în vremea noastră, care s-au desprins din războaie și din viaa a căreia ne-am culesc concis în ordine cronologică și într-o narare succintă, adăugând chiar și cele care au fost pilduitoare în viaa a principilor” (*praef.*). Astfel Eutropiu degajă importanța criteriului educativ-moral, mai ales în ultima parte a discursului său. Îndeosebi, însă, epitomatorul dezvoltă metoda de practicare a două structuri, ca să-și înfăptuiască o expunere condensată, *strictim* în text, închipuită. Prima urmează a opera în cazul evenimentelor externe și interne ale Republicii, în vremea căreia celălalt servește prezentării Imperiului, sub forma unor scurte biografii ale suveranilor. Eutropiu recuperează, deci, dihotomizarea cândva practică de Velleius Paterculus, însă la un nivel foarte tehnic. Căci epitomatorul nu-și modifică optica moralizator-politică, când trece de la prima secțiune a discursului la celălalt. El semnalizează recursul la o tehnică suetoniană a discursului, tradusă în abundență de anecdote revelatoare. Când trebuie să narăze un război, Eutropiu începe să precizeze următoarele repere: anul și localitatea unde s-a desfășurat lupta, numele comandantilor și natura înclinațiilor militare, de partea cui a fost victoria și consecințele ei.

750

EUTROPIU

Medalioanele biografice consacrate împăraților se grupează de asemenea în două secțiuni. Prima se întinde până la moartea lui Severus Alexander, în vremea căreia două cuprind biografii împăraților care au urmat, până la sfârșitul lui Iovianus. În prima secțiune pot fi detectate lesne rubricile suetoniene, mânuite cu suplețe: originea, viaa privată, arta militară a cezarului respectiv, politica lui internă, portretul restrâns (moravuri, cultură etc), moartea, durata domniei, elogiul sau condamnarea acesteia. Jocul secvențelor eidologice și cronologice asigură coeziunea microbiografiilor și îndepărtarea mării oficiale a cezarilor, îndeosebi biografiile împăraților considerați „răi” sunt mai scurte. Revelatoare ni se pare biografia lui Traian, în care alternează trei compartimente cronologice și trei compartimente eidologice. Acestea se secvențiază și se aliniază cum urmează: 1) compartiment cronologic inițial - cariera lui Traian înainte de accesul la domnie; 2) compartiment eidologic - politica lui Traian, fundamentată pe „atitudine cetățenească”, *ciuiliās*, și pe „vitejie”, *fortitudo*; 3) compartiment cronologic - războaiele; 4) compartiment eidologic - conduita lui Traian față de cetățeni; 5) compartiment cronologic - moartea; 6) compartiment eidologic - caracterizare generală. Ultima parte a biografiilor imperiale comportă un ritm narativ foarte rapid. Rubricile se reduc la cele consacrate originii domniei și prăbușirii ei, încât prevalează discursul cronologic. Excepție fac doar medalioanele biografice, hărțuite unor împărați ca Aurelian, Diocleian, Constantin, Iulian și Iovianus. De altfel Eutropiu vede în ostilitatea față de Iovianus, în vremea căreia el structurează o adevărată gestă a lui Iulian

(10, 14-16). Asemenea geste emergi din seciunea republicană a *Breviariului*, unde sunt exaltate performanțele lui Hannibal și Scipio (3, 7-23) și ale lui Iulius Caesar (6, 17). Microunitățile epice sau dramatice de acest fel, comune celor două mari părți ale discursului eutropian, asigură unitatea operei. De altfel punctarea moralizatoare a expunerii permite transcenderea exemplului suetonian, chiar și în structurarea medalioanelor biografice.

Pe de altă parte, Eutropiu se distanțează de scriitura autonomizantă, destul de complicată, a istoriografiei romane tardive și aderă la cel de-al treilea clasicism. Mișcarea scriiturii eutropiene se desfășoară simplu și omogen, în fraze simple, chiar simpliste. Eutropiu evită înclinarea propozițiilor subordonate, termenii figurați. El utilizează anumite epitețe și jocuri de cuvinte, dar îndeosebi te privilegiază exprimarea sobră, aridă, chiar uscată. Totuși, atât în gramatică, cât și în vocabular, se pot detecta anumite mîrci ale limbii curente a epocii, care îl convertesc pe Eutropiu într-un precursor al limbilor romanice¹⁴.

Eutropiu n-a fost desigur un istoric și un gânditor profund. Dar el s-a bucurat de un succes deosebit, atât în antichitatea târzie, cât și în evul mediu, căci de fapt *Breviariul a constituit un adevărat manual elementar de istorie romană, foarte util colilor din toate timpurile*. *Breviariul* a fost utilizat de Hieronymus, Pseudo-Aurelius Victor, Amian, Augustin, Orosius, Cassiodorus, Iordanes, Isidor din Sevilla și de Beda. A fost tradus de mai multe ori în grecește. Până recent, chiar în colile noastre, studiul limbii latine se începea cu traducerea unor pasaje din *Breviariu*.

751

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

A fost parțial sau integral tradus de mai multe ori în românește. G. Popa-Lisseanu a oferit o traducere integrală, apărută în mai multe ediții, începând din 1916.

Festus

Pe urmele lui Aurelius Victor și Eutropiu, istoriografii romani au continuat să publice numeroase epitome. Abreviatorii îi propuneau să furnizeze noii aristocrații din Roma și de la Constantinopol temelile istoriei naționale. Ei evitau să combată firi cretinismul și pe creștinii. Deși spre deosebire de anumiți istoriografi greci, precum Eunap și mai târziu Olimpiodor, epitomatorii latinofoeni nu manifestau resentimente profunde ori dispreț față de creștinii. Aproape la același nivel cronologic cu *Breviariul* lui Eutropiu, *Festus*, numit poate chiar *Sextus Rufius Festus*, a publicat, în 369-370 d.C., un „*Breviariu al faptelor și vărșite de poporul roman*”, *Breviariu rerum gestarum populi Romani*, care prezenta pe scurt evenimentele desfășurate între începuturile Romei și 369 d.C. Nu este imposibil ca *breviariul* lui Festus să fi fost rodul unui adevărat concurs de compendii, organizat sub egida împăratului Valens. Înalt funcționar imperial, *magister memoriae*, ca și Eutropiu, Festus și-a elaborat compendiul în cinstea împăratului Valens. De fapt, Festus nu abreviază gestele, ca specie istoriografică. Intrat în complexe relații de intertextualitate cu Eutropiu, pe care l-a citit, când îi desvârșea opera, dar și cu Florus - savanții germani l-au calificat drept „ein kleiner Florus”, deși a utilizat și alte izvoare -, Festus a realizat convergența între epitomă și monografia istorică. El și-a propus să relateze foarte pe scurt războaiele purtate de romani, mai cu seamă în Orient, și prezintă provinciile romane. Erorile abundă în compendiul lui Festus, care vehiculează concepții istorice foarte rudimentare. Epitomatorul s-a străduit desigur să preconizeze opțiuni care dădeau satisfacție lui Valens. Dar Festus pare să fi fost atașat grupurilor culturale păgâne, care îl susțineau pe Iulian. Unele informații sunt totuși utile. Sub influența izvoarelor sale, mai ales a *Istoriei imperiale a lui Enmann* și a lui Eutropiu, Festus aludează la o secesiune militară la nordul Dunării, când afirmă că Dacia „a fost lăsată deoparte”, *amissa est*, sub Gallienus. În același enunț, adaugă Aurelian transferase romanii (*translati exinde Romanis*) la sudul Dunării (8), fără a preciza dacă se referă numai la armată sau și la populație. *Breviariul* lui Festus apare în multe privințe drept complementar celui alcătuit de Eutropiu.

Festus nu atestă nici un fel de talent literar. Ecurile celui de-al treilea clasicism și ale manierei cândva practicate de Florus interferează în scriitura sa. *Breviariul* lui Festus a fost utilizat de Hieronymus, Amian, Iordanes și Isidor din Sevilla¹⁵.

Alți epitomatori și Nicomachus Flavianus

Succesul înregistrat de epitoma biografică a lui Aurelius Victor s-a tradus și în reluarea eforturilor acestui istoriograf, la sfârșitul secolului al IV-lea d.C. De fapt, în mare măsură, s-a renunțat la epitoma complet autonomizantă, care nu abrevia numai un singur autor, și s-a practicat prescurtarea destul de liberă,

752

ALȚI EPITOMATORI ȘI NICOMACHUS FLAVIANUS

De altfel, a operei lui Aurelius Victor, într-o epitomă a unei epitome. Ne referim la „*Epitoma despre cezari*”, *Epitome de Caesaribus*, compusă de un autor anonim și înrădăcit în iriza medalioanelor biografice imperiale, până la moartea lui Theodosius I (395 d.C.). În mod convențional autorul acestui compendiu, aflat în *corpus-ul* manuscriselor lui Aurelius Victor, este cunoscut ca Pseudo-Aurelius Victor.

Titlul exact al acestei epitome, întins pe 48 de capitole, este „*Critică despre viaa și moravurile împăraților*, abreviat după cărțile lui Sextus Aurelius Victor”, *Libellus de vita et moribus imperatorum breuiatus ex libris Sexti Aurelii Victoris*. De fapt Aurelius Victor a servit autorului ei în primul rând ca model literar. Pentru că Aurelius Victor nu este reluat și abreviat riguros decât în primele 11 capitole și în capitolul 41. În restul epitomei, Pseudo-Aurelius Victor a îmbogățit informațiile culese din modelul său cu altele, preluate din Marius Maximus, *EKG*, Eutropiu etc. În privința cancanurilor și anecdotelor, Pseudo-Aurelius Victor se dovedește mult mai preocupat să le relateze decât modelul său. El ne oferă și informații inedite, privind revolta

pretorienilor la începutul domniei lui Nerva. Aproprie judicios această rebeliune de criza anilor 68-69 d.C. și o corelează adoptarii lui Traian de către Nerva (12, 6-9). De asemenea, modifică optica ideologică asumată de Aurelius Victor. De aceea, îl blamează vehement pe Arbogast, generalul barbar al lui Eugenius, și chiar pe acest împărat, tratat drept uzurpator și „tiran” (48, 7); desigur, Theodosius I este exaltat pe un ton vibrant (48, 8). Este clar că această epitomă, în pofida admirației față de Aurelius Victor, nu aparține grupurilor de presiune, așa cum amintea memoria lui Iulian în cauza Nicomachilor. În materie de compoziție biografică, Pseudo-Aurelius Victor rămâne fidel lecției arhetipului său, cu rulații imitabile și scriitura. Se exprimă însă mai abrupt și mai simplist. Totuși el demonstrează că chiar o epitomă în principiu „tehnic” putea beneficia de o anumită autonomie¹⁶. Tiparele epitomei în biografia interferează într-una dintre numeroasele Alecsandrii ale antichității. Ne referim la „Epitoma factelor lui Alexandru”, *Epitoma rerum gestarum Alexandri*. Marelui cuceritor macedonean i-a fost consacrat și un alt opuscul intitulat „Carte despre moartea și testamentul lui Alexandru cel Mare”, *De morte testamentoque Alexandri Magni liber*. Cum se explică revivificarea interesului pentru gesta lui Alexandru pe care o abordau chiar epitomatorii? Credem că prin strănii iluzii imperialiste, care apar efemer la sfârșitul secolului al IV-lea d.C., traduse în ambii de expansiune în Orient. Căci, reităm observăm, pentru romani nu Barbarii, ci perșii constituiau principalul inamic al Imperiului. Or, mitul lui Alexandru, învingătorul perșilor, nu putea decât să-l fascineze pe Iulian și ulterior pe scriitorii care nădăjduiau în reluarea aventurii marelui macedonean și împăratului, care încercase în zadar să-l imite.

Totuși în analistică, specia majoră a istoriografiei romane din secolele precedente, este ilustrată de anumiți autori. Trădășii venerabili analisticii a fost reluat de unul dintre cei mai fervenți paladini ai combaterii cretinismului și noului utilaj mental, inaugurat de el. Ne referim desigur la mentorul principalului cerc cultural-politic antic necreștin de la sfârșitul secolului al IV-lea e.n., adică la *Virius Nicomachus Flavianus*. La conducerea acestui cerc, el era asistat de fratele său, Appianus Nicomachus Dexter, care și de fiul său, numit tot Nicomachus Flavianus, în vreme ce suportul cultural era furnizat de Praetextatus. Nicomachus Flavianus aparține uneia dintre cele mai nobile familii păgâne ale Romei. Adepții și literari i-au revelat puritatea moravurilor, erudiția, cunoștințele filosofiei (MACROB., *Satur.*, 1, 5, 13; 24, 17; SYM., *Ep.*, 2, 61). Inscriptiile vremii și se adresează nu numai ca unui înalt funcționar și magistrat, ci și ca unui „istoric foarte elocvent” (*CIL*, 6, 1782-1783). Până în 383 d.C., dacă nu până în 394 d.C., el trebuie să fi scris „Anale”, *Annales*, pe care le dedicase împăratului Theodosius I (*CIL*, 6, 1783). Nu ținem aproape nimic despre aceste *Anale*, deoarece nu ni s-a păstrat nici un fragment din opera lui Nicomachus Flavianus. Opinăm că narau pe larg istoria Romei, începând chiar cu întemeierea Orașului, probabil într-o manieră înrudită cu cea cândva practică de Titus Livius. Desigur autorul trebuie să fi stăruit asupra

753

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

împăraților, mai ales asupra evenimentelor veacului său, interpretate într-o optică anticreștină¹⁷. Dar vigoarea mult mai pregnantă a biografiei este dovedită de emergența posterioră *Analelor* lui Nicomachus Flavianus a *Istoriei Auguste*.

Istoria Augustă și geneza sa

Într-adevăr, cel mai consistent izvor antic, de care dispunem cu privire la împărații secolelor al II-lea și al III-lea d.C., îl constituie o culegere de biografii de obediență clar suetoniană, cunoscută sub numele de *Istoria Augusta* ori *Historia Augusta*. În cazul acestei opere, nu putem reconstitui în nici un fel biografia autorului ei, un „necunoscut”, *ignotus*. De altfel, încă din antichitate s-a considerat că *Istoria Augusta* ar reprezenta o lucrare colectivă, produsul osteneții mai multor biografi, care ar fi compus fiecare câte o „vie” de împărați. A fost nevoie de efortul întreprins de numeroși savanți moderni, care de la Hermann Dessau și până la sir Ronald Syme, Andre Chastagnol și J.P. Callu au decelat în spatele tradiției manuscrise un „fals gigantic” și au stabilit că *Istoria Augusta* a fost alcătuită nu de mai mulți, ci de un singur autor, destul de rău camuflat sub numele câtorva biografi, care n-au existat niciodată. De altfel s-a relevat că numele acestor preținși autori sunt convenționale, trimițând la personaje ale lui Iulian, la mutațiile politice întreprinse de către Hadrian etc. Iar *uopiscus* înseamnă în latinește „geamă” care supraviețuiește fratelui său mort.

De fapt manuscrisele comportă un alt titlu: „Viețile a felurii principii și tirani de la divinus Hadrian până la Numerianus”, *Vitae diuersorum principum et tyrannorum diuo Hadriano usque ad Numerianum*. Titlul sub care este cunoscută această culegere de biografii se datorează unei indicații din biografia împăratului Tacitus, care de fapt caracterizează opera marelui istoric Tacit (*Tac.*, 10, 3). Acest titlu este „Scriitorii Istoriei Auguste”, *Scriptores Historiae Augustae*, prescurtat *SHA*. Alți cercetători preferă titlul „Istoria Augusta”, *Historia Augusta*, abreviat *Hist. Aug.* sau chiar *H.A.* Cum indică titlul consemnat de manuscrise, *Istoria Augusta* continuă biografiile suetoniene și se întinde până în 285 d.C. Lipsesc însă biografiile împăraților Nerva și Traian, ca și cele ale unor împărați din secolul al III-lea e.n.: Filip Arabul, Decius, Trebonianus Gallus și Volusianus. Aceste biografii au putut să se piardă, ca de altfel și introducerea programatică, prin care debuta probabil biografia lui Nerva. Încât, dacă includem în cifra totală și medalioane biografice grupate într-un singur capitol, *Istoria Augusta* încorporează așezeci și cinci de „vieți” imperiale. Întreaga colecție este atribuită de tradiția manuscrisă a șase autori, dintre care primii trei ar fi scris la comanda lui Diocleian, iar ceilalți ar fi redactat, în aceleași condiții, sub Constantin. Acești autori ar fi urmașii și ar fi alcătuit biografiile împăraților menționați de noi între paranteze: Aelius Spartianus (Hadrian), Aelius Verus, Didius Iulianus, Septimius Severus, Pescennius Niger, Caracalla, Geta), Vulcacius Gallicanus (Avidius Cassius), Trebellius Pollio (așa-zii treizeci de tirani, adică împărații efemeri locali din timpul anarhiei militare, dintre care unii au fost poate inventați de *Istoria Augusta*, dar și Claudius II Goticul), Flavius Vopiscus (Aurelian, Tacitus, Florianus, Probus, Firmus, Saturninus, Proculus, Bonosus, Carus și fiii lui), Aelius Lampridius (Commodus, Diadumenianus, Elagabal, Severus Alexander), Iulius Capitolinus (Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Pertinax, Macrinus, Clodius Albinus, cei doi Maximinus, cei trei Gordianus, Pupienus și Balbinus, cei doi Valerianus și cei doi Gallienus). Cum am arătat,

754

ISTORIA AUGUSTĂ ȘI GENEZA SA

s-a demonstrat de multă vreme, adică din 1889, că *Istoria Augusta* este posterioră morții lui Constantin. În primul rând, textul ei abundă în anacronisme, deoarece se referă la instituții create după 330 d.C. (de pildă în *Aur.*, 13, 1). Unele dintre aluziile la realitățile secolului al IV-lea d.C. par a se referi la structuri instituționale posteroare chiar anului 379 d.C! Pe de altă parte, discursul biografic relevă o continuitate narativă de neconceput dacă *Istoria Augusta* ar fi fost alcătuită de mai mulți autori, în sfârșit, autorul unic al *Istoriei Auguste* justifică el însuși „minciuna”, falsul, considerat inerent artei istoriografice (*Aur.*, 2, 1-2). De altfel, în aceeași biografie a lui Aurelian, care comportă și aluzii la realități istorice mult mai târzii, acest scriitor pare a-

semnaliza falsul, când strecoară contradicții manifeste, cu privire la data alcătuirii „vieii” respective: 303-306 d.C. într-un pasaj (*Aur.*, 1, 1-2), posterior anului 343 d.C., în altul (*Aur.*, 15, 4). Dar anticii nu erau oare obișnuiți cu asemenea trucaje? Nu pretindeau adesea romancierii antici că nu au elaborat opera semnată de ei, ci că au descoperit-o pe un manuscris, aflat într-un mormânt? De aceea ni se par zadarnice eforturile unor savanți moderni de a susține ipoteza dublei redactări a *Istoriei Auguste*: una datorată biografilor consemnând tradiția scrisă și o alta alcătuită de un unificator, care ar fi redactat din nou textul biografiilor. Dar, recent, J.P. Callu consideră că *Istoria Augusta* a fost elaborată de un singur autor, însă pe etape, în care s-ar fi operat modificări redactoare mai vechi ale acestei scrieri.

Autorul necunoscut al *Istoriei Auguste* s-ar fi oprit înainte de întronizarea lui Dioclețian, pentru că nu dorea să abordeze frontal marile mutații instituționale și mai ales religioase, determinate de instaurarea Dominatului. Prefera să se consacre sfârșitului Principatului. Încât *Istoria Augusta a fost cu siguranță opera unui singur biograf, posterior morții lui Constantin*. El era probabil clarissim, adică senator¹⁸.

Totuși, când și-a alcătuit și publicat opera acest unic falsificator anonim? Punctele de vedere ale cercetătorilor sunt foarte împărțite în această privință. Cele mai multe ipoteze propun felurite date posteroare lui 379 d.C. Într-adevăr, cum am arătat în treacăt, *Istoria Augusta* nu poate fi anterioară lui 379 d.C. Deoarece nu numai că un prefect al lui Constantin Chlorus de la începutul secolului al IV-lea este calificat ca *uir illustris*, titlu care n-a apărut decât după 368 d.C., însă, în biografia lui Elagabal, autorul *Istoriei Auguste* „uită” că împăratul era în mod obligatoriu *pontifex maximus* al religiei romane (*Hei.*, 6, 7-9). Or, numai în 379 d.C. împăratul a renunțat la calitatea de *pontifex maximus*. De asemenea, *Istoria Augusta* reflectă insistent propaganda furtivă în cerul Nicomachilor. De aceea credem că această culegere de biografii a fost lent alcătuită, în timpul domniilor lui Theodosius I și lui Eugenius. Nu mai opinăm ca altă dată că ar fi fost publicată între 392 și 396 d.C., ci mai degrabă între 392 și 410 d.C. Nu se poate depăși această ultimă limită cronologică (410 e.n.), întrucât *Istoria Augusta* nu conține nici un reflex al dezastrului suferit de Roma însăși - dezastru mai ales psihologic - cu prilejul ocupării ei temporare de către Alaric¹⁹.

Este cert că *Istoria Augusta* a utilizat un mare număr de izvoare. Textul însuși înregistrează numele a numeroși istorici ai secolului al III-lea d.C., dintre care numai unele pot fi fictive, învenii ale autorului său, acest abil mistificator. Este clar că *Istoria Augusta* a folosit abundant biografiile lui Marius Maximus. 26 dintre cele 27 de fragmente din opera acestui istoriograf provin din *Istoria Augusta*. Totodată, autorul *Istoriei Auguste* a făcut apel la informații furnizate de *Ignotus* și de *EKG*, de Cordus, frecvent citat, de Aurelius Victor, de Nicomachus Flavianus și de Eutropiu, ca și de autobiografia lui Hadrian, de Ausonius, de Iulian. S-a adresat de asemenea unor izvoare grecești, adică istoricilor Herodian, Dexippus, Eunapius și mai ales Eusebios din Nantes, precum și scrierilor împăratului Iulian și retorului Onesimus. El a citat și documente, surse directe: scrisori ale împăraților - însă unele par a fi fictive -, hotărâri ale lor sau ale senatului, acte publice, inscripții funerare sau de pe statui, epigrame populare, jurnale private,

755

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR I<-V D.C.

chiar fresce murale. Precedentul documentației suetoniene, atât de migăloasă, înănd seama de admirația vădită de autorul anonim pentru marele său model, ne determină să considerăm că marea parte dintre aceste surse directe au fost efectiv consultate cu prilejul redactării *Istoriei Auguste*²⁰. Nu trebuie să considerăm că autorul ei mistifica fără încetare și pe toate planurile.

Ideile și mesajul *Istoriei Auguste*

Materialul oferit de *Istoria Augusta* a fost pus în slujba mentalității și ideologiei cercului Nicomachilor, care, așa cum am arătat, s-au menținut câteva decenii după 394 d.C.

Autorul *Istoriei Auguste* propune o viziune globală despre evoluția Romei, într-o digresiune filosofică, se arată cât de presantă era forța destinului: „moartea lui Probus a arătat suficient că statul este cârmuit de destin și că acesta îl conduce uneori spre culmi, pentru a-l conduce câteodată spre tot ce este mai mărunt” (*Car.*, 1, 1). Într-adevăr, sub impactul modificărilor suferite de utilajul mental al vremii, autorul *Istoriei Auguste* diminuează ponderea atribuită în mod tradițional antropocentrismului în furtirea dezvoltării Romei. El închipuie diacronia Romei ca o alternanță impasurilor și a succeselor majore. *Istoria Augusta* exprimă, ca și poemele lui Claudian și Rutilius Namatianus, credința în eternitatea Romei și în puțină resuscitare a imperialismului roman, desigur mai ales împotriva perșilor. Ea conotează ostilitate față de militarii furtiți, față de Barbari și noile elite socio-politice care se dezvoltau la Constantinopol. Biograful menționează un presagiu, o prevestire potrivit căreia va veni un împărat care va cuceri întreaga lume; acest suveran va supune pe perși și pe franci, alamanii și pe sarmii, toate popoarele până în insulele Nordului. Apoi acest cuceritor va reda senatului puterea lui și va trăi după vechile legi (*Tac.*, 15, 2). Astfel de idei dau seama și de efortul biografului de a-i oblitera, în orice caz de a-i depăși, frustrările înțercate după ecul experienței politice a Nicomachilor. Senințate și speranțele de artă constituie riposta la traumatismele suferite de scriitor. La fel de iluzorie se învederează pledoaria în favoarea unui pângăism, firește de coloratură isiacă. Biograful exortează împărații creștini la toleranță față de pângăism, când evidențiază sincretismul religios, cândva practicat de Severus Alexander. După ce reliefa că acest împărat adora, într-un fel de capel personal, ca zeități private, pe Apollonios din Tyana, Abraham, Orfeu, dar și pe Crist (*Alex.*, 29, 2), observă că acest împărat „a vrut să ridice un templu lui Crist și să-i primească printre zei” (*Alex.*, 43, 6). Pledoaria sa pentru toleranță coincide cu cea rostită, cam în aceeași vreme, de Symmachus.

756

Iluziile tradiționaliste, prosenatoriale și chiar preimperialiste nutresc și idealul de principe, configurat de către discursul *Istoriei Auguste*. Fiindcă autorul acestei scrieri este un partizan în condițional al monarhiei romane, deși pare uneori a regreta vechea republică. El admiră pe Diocleian și pe urmașii lui. Dar idealul său de principe se decantează în imaginea lui Severus Alexander și a unor Antonini. Amintirea lui Iulian îl obseda pe autorul *Istoriei Auguste*, ca și pe alți istoriografi pângăriți. Căci în spatele lui Severus Alexander se ascunde Iulian. Iar simpatia vădită față de uzurpatori disimulează atașamentul față de Eugenius. De fapt idealul de principe din *Istoria Augusta* se bazează pe virtute, *uirtus*, dar și pe valori care implică nevinovăția, modestia, prudența, castitatea, simțul marelui surii (*Alex.*, 7-10; 33, 3). În virtutea unei dihotomii tradiționale, autorul *Istoriei Auguste* divide împărțirea în buni și în răi, pe baza raporturilor între inute de ei cu senatul. El pendulează între susținerea monarhiei ereditare și concepția că trebuie promovată și cea împărțită celor mai destoinici cetățeni. În definitiv, *Istoria Augusta* preconizează un Dominat în bune relații cu ceea ce mai rămăsese din senat și respectuos față de tradiția religioasă și cultural-politică, așa cum era ea evaluată de exponenții cercului Nicomachilor²¹. O adevărată poezie a biografiei vine să sprijine aceste idei. Se preconizează verosimilitatea, cunoașterea faptelor, care să conducă spre un adevăr profund, spre „loialitate” sau „fidelitate istorică”, *fides ori fidelitas historica*. Uneori se pledează pentru exactitate scrupuloasă (*Macr.*, 1, 1-5; *Gord.*, 18, 13; 27, 4; *Tyr. Trig.*, 11, 6; *Aur.*, 1, 8). Părând a opta pentru minuția suetoniană, *Istoria Augusta* respinge o istoriografie oratorică: realitatea, înfrântă cum a fost, trebuie să îmbrace forma unui discurs centrat pe acțiuni, evenimente și personaje și destinat nemijlocit cititorului (*Tyr. Trig.*, 11, 7; *Aur.*, 20, 4). Căci biografia este considerată a fi (nu oare cu o pretenție excesivă?) nu numai istoriografie, *historia*, ci, chiar în pasajul unde se legitimează trucajul autorului și minciunile, *mendacia*, ale istoriografilor, un fel de analitic. Întrucât biograful își compară metodologia cu cea „a altor autori de anale” (*Aur.*, 17, 1). S-ar putea că el situează pe același plan analele, *historia* și biografia. El înțelege prin „anale”, cea mai venerabilă specie de istoriografie, scrierea istoriei în general. Este de asemenea curios că acest istoriograf pledează pentru scrupulozitate, că, în alt pasaj, scuza trucajelor, „minciunile” istoricilor.

Pe de altă parte, *Istoria Augusta* cuprinde o mină de informații preioase, care însă trebuie triate și analizate cu prudență. Enunțul autorului comportă foarte numeroase informații cu privire la spațiul carpato-balcanic, la Dacia romană. Sub influența directă a *Istoriei imperiale a lui Enmann* se omite orice aluzie la secesiunea Daciei sub Gallienus, dar se afirmă că Aurelian ar fi retras din nordul Dunării armata și „provinciarii” (în text *provincialibus*, la ablativ), probabil locuitorii provinciei, iordanes și alte elemente de informație istorică vor infirma aluzia, de altfel ambiguă, la „provinciarii”²².

757

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Structura *Istoriei Auguste*

De fapt, prin exactitatea informației și scrupulozitate, autorul *Istoriei Auguste* înțelege mai ales înregistrarea cancanurilor, anecdotelor pitorești și a detaliilor referitoare la viața privată și comportamentul împăraților. Chiar în mare măsură mai mare ca în biografiile suetoniene, autorul ignoră cauzele fenomenelor și insistă asupra intrigilor și amănunțimii nuntelor picante, prodigiilor care prevesteau un fapt sau altul. Căci *Istoria Augusta* implică utilizarea stăruitoare a rețetelor suetoniene, preluate direct din opera celebrului biograf ori din cea a lui Marius Maximus. Fidelitatea față de lecțiile autorului *Viețile celor doisprezece cezari* nu este totală, însă mult mai pregnantă decât în medalioanele biografice ale lui Aurelius Victor sau lui Eutropiu. Aceasta în pofida pretenției autorului de a se ridica la nivelul analiticității. Textul *Istoriei Auguste* este în mod tradițional împărțit în două secțiuni: prima se încheie cu biografia cea mai amplă, adică cea a lui Severus Alexander, pe când cea de-a doua cuprinde restul „vieților” imperiale. Istoriograful însuși încearcă să justifice oprirea discursului la Carus, Carinus și Numerianus, întrucât biografiile lui Diocleian și ale celei de-a doua dinastii flaviene ar fi necesitat, afirmă el, un registru narativ major, diferit de cel practicat de el (*Quadr. tyr.*, 15, 10; *Hei.*, 35, 5; *Car.*, 18, 10). În prima secțiune, istoricul anonim nu utilizează decât biografii consacrate unui singur împărat, în vreme ce a doua secțiune, deși cuprinde și astfel de biografii, include mai ales grupaje de „vieți”, adesea ale uzurpatorilor sau asociaților la domnie. Unii dintre cei „treizeci de tirani” nici n-au domnit vreodată.

Cea mai suetoniană este biografia lui Antoninus Pius. Dar rubricile suetoniene pot fi reperate și în alte „vieți” imperiale, pentru a ordona un material diversificat. Astfel interferează informațiile datorate lui Marius Maximus și cele ale autobiografiei lui Hadrian, în „viața” acestui principe. Numai în „viețile” așezate la numele celor treizeci de tirani (uzurpatorii din vremea anarhiei militare) nu se pot identifica rubricile suetoniene. Celelalte biografii sunt structurate în funcție de antitezele eidologice/cronologice, viața privată / viața publică. Jocul rubricilor se relevă destul de abil și include în mod obligatoriu compartimente rezervate genealogiei, nașterii, carierei, morții. Această ultimă rubrică este cea mai stabilă. După exemplul lui Marius Maximus, *Istoria Augusta* recurge frecvent la anecdote și la detalii picante. Adesea biograful anonim introduce și rubrici precum cele consacrate portretului fizic, celui moral, caracterizării recapitulative, semnelor prevestitoare etc. În biografiile lui Hadrian, lui Marcus Aurelius și lui Verus formația intelectuală sau cultura, apreciate ca esențiale, sunt tratate la început, adică în al doilea capitol al „vieții” principelui respectiv.

Autorul *Istoriei Auguste* are tendința de a defini ethosul împăraților, înainte de a le prezenta actele. De aceea recurge la o formulă foarte pregnantă. Hadrian este definit ca un „grecotei”, *Graeculus* (*Hadr.*, 1, 5), Antoninus Pius ca un al doilea Numa Pompilius (*Anton. Pius*, 2, 2), Marcus Aurelius drept cel mai filosof dintre filosofi, cel mai respectabil dintre principii (*M. Ant. Phil.*, 1, 1). În biografiile lui Marcus Aurelius, Avidius Cassius, Septimius Severus și Caracalla s-au decelat și utilizările ale unor tipare cândva folosite de Plutarh²³. Deși nu numai ideologia Nicomachilor, ci și modelul suetonian îl determină pe autorul *Istoriei Auguste* să dividă împărații în „buni” și „răi” (*Hei.*, 1, 1-3). Însă distanțarea de arhetipul suetonian se realizează nu doar prin inserarea în text a unor documente, ca scrisorile împăraților, ci mai ales a unor cuvânturi atribuite personajelor biografiilor, fără îndoială cel puțin remaniate de autorul
-----758.

STRUCTURA ISTORIEI AUGUSTE

Istoriei Auguste. Ci mai ales prin abandonarea tehnicii compoziționale suetoniene a parului și a alibiului. Autorul *Istoriei Auguste* intervine destul de frecvent în desfășurarea discursului biografic, utilizează apoteogme, distribuie generos laude și invective. El condamnă nu numai pe Elagabal, cum am arătat de fapt, într-o frază anterioară, ci și pe Commodus (*Commod.*, 18-19). Se configurează, în discursul istoriografic, o adevărată infrastructură moralizatoare și retorică. S-a evidențiat chiar mobilizarea unor scenarii romanești, care conferă discursului istoriografie patina ficțiunii și scuză numeroasele erori de informație. Biograful anonim transportă uneori scenariile sale într-un mediu care amintește de cel al banchetului dat de Trimalchio (*Hei.*, 20-32) sau le hărăzește virtuțile unor desfrâșurări palpitante (*Max.*, 14-23). Abundă locurile comune retorice, îndeosebi în biografiile monarhilor imperiali: cel al desfrâului, cel al cruzimii. De altfel vocațiile retorizante rezultă din utilizarea insistentă a sentențelor, a „vorbelor” memorabile, cu aspect paremiologic sau filosofic, a figurilor de stil ca anafora, interogația retorică, hiperbola, litota, climaxul și anticlimaxul etc. Efectul antitetice este urmărit atât la nivelul organizării frazei, cât și la cel al macrosintaxei textului. Biografie exaltantă - centrală pentru semnificația ideologică a întregului discurs istoriografic - a lui Severus Alexander se opune cea a damnatului Elagabal. Verus este transformat într-un vicios, ca să se contrapună lui Marcus Aurelius, în eleptul încoronat. Discursul biografic curge lin, simplu, atestând o factură mai degrabă livian decât salustiană. Când relatează excentricitățile lui Elagabal, nu-i lipsește savoarea. Chiar în momentul mai sensibil decât Aurelius Victor, autorul *Istoriei Auguste* se distanțează de estetica celui de-al treilea clasicism și pune în relief autonomia stilistică a istoriografiei. Emergă lexeme caracteristice latinei târzii, forme de expresivitate populară, abateri de la normele sintaxei clasice, care vor sta la baza limbilor romanice de mai târziu. Se recurge și la împrumuturi din greacă, la diminutive și la forme fonetice care traduc pronunția populară²⁴.

Istoria Augusta a fost totdeauna receptată cu interes. La noi în țară, au apărut numeroase traduceri parțiale, ca și o traducere integrală datorată lui David Popescu și Constantin Drăgulescu, publicată la București, în 1972. S-ar impune însă o nouă traducere integrală. *Istoria Augusta* este cel mai important izvor literar, alcătuit în limba latină, asupra secolelor II-III d.C.

Aadar istoriografia latină atestă, în ultimele secole ale Imperiului, o vitalitate deosebită. Pledoaria pentru mentalitatea și ideile dezvoltate inițial în jurul lui Iulian și ulterior în cercul Nicomachilor, ca și amalgamul de tipare și specii au caracterizat-o cu pregnanță. Eutropiu a oferit un conștient manual de istorie romană, Aurelius Victor un discurs inteligent despre cezari, *Istoria Augusta* un elocvent testimoniu al climatului mental al vremii, într-o suită de biografii ficționalizate, care conțin informații interesante, chiar dacă adesea distorsionate.

BIBLIOGRAFIE: Jean-Marie ANDRE-Alain HUS, *L'histoire à Rome. Historiens et biographes dans la littérature latine*, Paris, 1974, pp. 164-169; G. B. RIBIERI, „Mario Massimo”, *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 32, 1954, pp. 36 și urm.; 262 și urm.; *Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn, 1963 și urm.; J.P. CALLU, Introducere generală la *Histoire Auguste*; introducere la Hadrien, Aelius, Antonin le Pieux, I, 1, Paris, 1992; Andre CHASTAGNOL, „Le probleme de l'Histoire Auguste. Etat de la question”, *Actes du VII-e Congrès de l'Association Guillaume*
759

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Bude, a Aix-en-Provence, Paris, 1964, pp. 187 și urm.; Eugen CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.” și „Historia Augusta și Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 267-270; 282-294; „Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources”, *Latomus*, 45, 1986, pp. 147 și urm.; Pierre DUFRAIGNE, Introducere la Aurelius Victor, *Livre des Césars*, Paris, 1975; J.W. EADIE, *The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary*, London, 1967; A. ENMANN, *Eine verlorene Geschichte der römischen Kaiser und das Buch De viris illustribus urbis Romae*, Supliment la *Philologus*, 4, 1884; R. FOSSATELLI, „Mario Massimo”, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 15, 1973, pp. 75 și urm.; *Istoria literaturii latine* (117 e.n.-sec. VI e.n.), București, 1986, pp. 301-395; Santo MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, ed. a 3-a, Bari, 1973, II, 2, *passim*; René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 voi., I, p. 139; N. SCIVOLETTO, „La civiltas del IV secolo e il significato del Breviarium di Eutropio”, *Giornale Italiano di Filologia*, 24, 1970, pp. 14 și urm.; Johannes STRAUB, *Studien zur Historia Augusta*, Bern, 1952; Karl-Heinz STUBENRAUCH, *Kompositionsprobleme der Historia Augusta. Einleitungen, der verlorene Anfang*, Göttingen, 1982; sir Ronald SYME, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968; *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971; „Biographers of the Caesars”, *Museum Helveticum*, 37, 1980, pp. 104 și urm.; Robert TURCAN, Introducere și note la *Histoire Auguste*, III, 1, Paris, Les Belles Lettres, 1993.

760

NOTE

1. Cum atestă, în alegerea sa de fragmente din istoricii romani, Hermann PETER, *Historicorum*

- Romanorum Reliquiae*, ed. a 2-a, Leipzig, 1906-1916, tiraj nou, 1967, II, pp. 331-339 (consacrate pasajelor r mase din operele lui Marius Maximus i Cordus), fragment 1. Pentru distinc ia dintre epitom i breviariu, dup p rerea noastr inoperant , vezi J.W. EADIE, *The Breviarium of Festus. A Critical Edition with Historical Commentary*, London, 1967, pp. 10-13.
2. Pentru Marius Maximus, vezi Henry BARDON, *La litterature latine inconnue*, Paris, 1952-1956, II, pp. 270-272; Santo MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, ed. a 3-a, Bari, 1973, II, partea a II-a, pp. 208-211; 230; R. FOSSATELLI, „Mario Massimo”, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 15, 1973, pp. 75-80; Eugen CIZEK, „Istoriografia târzie”, *Istoria literaturii latine* (117 e.n.-sec. VI e.n.), IV, Bucure ti, 1986, pp. 301-303; J.P. CALLU, Introduceri la *Histoire Auguste*, I, 1, Paris, 1992, pp. XIV; XVIII-XIX; 9; 53; 73-74.
3. Pentru Cordus, vezi H. BARDON, *op. cit.*, II, pp. 272-273; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, pp. - 285-286; 306-307.
4. în ce prive te *Ignotus*, vezi sir Ronald SYME, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971, pp. 30-53. De asemenea, credem c a existat cu adev rat Acholius, izvor al *Istoriei Auguste* pentru Aurelian.
5. Pentru *EKG*, vezi A. ENMANN, *Eine verlorene Geschichte der romischen Kaiser und das Buch De viris illustribus urbis Romae*, Supliment la *Philologus*, 4, 1884, pp. 337-501; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, pp. 234-237; 241; 306; E. CIZEK, „Istoriografia târzie”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 304-305; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. XI-XII; XXXV; 52. Potrivit lui Enmann, ultima parte din *EKG* ar putea fi opera unui autor diferit de cel ce alc tuieste biografiile împ ra ilor, de la August la Diocle ian. El ar fi continuat eforturile predecesorului s u.
6. Pentru biografia lui Aurelius Victor, vezi Pierre DUFRAIGNE, Introducere la Aurelius Victor, *Livre des Cesars*, Paris, Les Belles Lettres, 1975, pp. IX-XV; Liviu FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 308-311.
7. în privin a dat rii *Cezarilor*, vezi P. DUFRAIGNE, *op. cit.*, pp. XV-XVII; L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 312-313.
8. Din acest *corpus*, în afar de *Caesares*, fac parte: „Originea neamului roman”, *Origo gentis Romae*, scriere anonim datând tot din secolul al IV-lea d.C., *Despre b rba ii ilu tri ai ora ului Roma*, lucrare deja men ionat de noi, i „Epitom despre cezari”, *Epitome de Caesaribus*, la care ne vom referi dup Aurelius Victor. Pentru acest *corpus*, vezi Fr. PICHLMAYR, Prefa la *Sexti Aurelii Victoris liber de Caesaribus*, Leipzig, Teubner, 1961, pp. V-VI; P. DUFRAIGNE, *op. cit.*, pp. VII-IX; L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 311-312.
9. Analiza izvoarelor lui Aurelius Victor a format obiectul unor dezbateri aprige între cercet tori: vezi A. COHN, *Quibus e fontibus Sex. Aurelii Victoris et libris de Caesaribus et Epitomes XI capita priora fluxerint*, Berlin, 1884; A. ENMANN, *op. cit. passim*; Charles LECRIVAIN, *Etudes sur l'Histoire Auguste*, Paris, 1904, p. 423; P. DUFRAIGNE, *op. cit.*, pp. XXV-XXXV; L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 314-315 (dar nu în elegem de ce ultimii doi cercet tori men iona i au tendin a de a contesta utilizarea lui *Ignotus* i a *Istoriei imperiale a lui Enmann*).
- 761
- ### ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.
10. Cum arat P. DUFRAIGNE, *op. cit.*, p. XXII. Pentru ideile istoriografului privind cauzalitatea istoric i capacitatea lui de a sesiza liniile directoare ale evolu iei Imperiului, vezi i L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 315-323.
11. în privin a informa iei eronate cu privire la evacuarea Daciei de c tre administra ia imperial i a datei reale a acestui eveniment, vezi Hadrian DAICOVICIU, „Gallieno e la Dacia”, *Miscellanea in Onore di Eugenio Manni*, Roma, 1979, pp. 651-660; Bucur MITREA, „Un tezaur monetar de la Aurelian descoperit în Oltenia. Not preliminar ”, *Muzeul Olteniei. Craiova, Oltenia. Studii i Comunic ri*, 4, 1982, pp. 97-106, îndeosebi pp. 98 i 105; Eugen CIZEK, „Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie et leurs sources”, *Latomus*, 45, 1986, pp. 147-159, mai ales pp. 151 i 155; „Sinteza daco-roman ”, *Romano-Dacica I. Izvoarele antice ale istoriei României*, Bucure ti, 1986, pp. 7-50, îndeosebi pp. 40-48. Pentru ideile politice i informa iile furnizate de Aurelius Victor, vezi S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, pp. 212; 295-299; 310; C.E.V. NIXON, *An Historical Study of the Caesares of Sextus Aurelius Victor*, diserta ie de doctorat, Ann Arbor, 1971, *passim*; P. DUFRAIGNE, *op. cit.*, pp. XVII-XXIII; XXXV-XXXIX; XLI-XLIII; Eugen CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, p. 289; L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 323-324.
12. Pentru strategia compozi ional i scriitura lui Aurelius Victor, vezi P. DUFRAIGNE, *op. cit.*, pp. XXXIX-LII; E. CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, pp. 288-290; Aurel LUPU, „Caesares: arta abrevierii la Aurelius Victor”, *Culegere de studii de civiliza ie Roman* , Bucure ti, 1979, pp. 67-75; L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 324-328.
13. Pentru biografia i documentarea lui Eutropiu, vezi Eugen CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, p. 269; Liviu FRANGA, „Eutropius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 335-344; 355-357; în privin a informa iilor despre Dacia, vezi Dimitrie St. MARIN, „P r sirea Daciei traiane în isvoarele literare antice. Considera ii filologice-lingvistice pe marginea textelor”, *Buletinul Institutului de Filologie Român „Alexandru Philipide”*, 10, 1943, pp. 163-187; E. CIZEK, „Les textes relatifs à l'évacuation de la Dacie”, pp. 147-148; 151-152; „Sinteza daco-romanâ”, pp. 8-12; 27; 43-44.
14. Pentru concep iile lui Eutropiu, sintaxa textului i scriitura lui, vezi N. SCIVOLETTO, „La civilitas del IV secolo e ii significato del Breviarium di Eutropio”, *Giornale Italiano di Filologia*, 24, 1970, pp. 14-45; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, pp. 269-270; *Epoca lui Traian. Împrejur ri istorice i probleme ideologice*, Bucure ti, 1980, p. 41; L. FRANGA, „Eutropius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 344-355; 357-366.
15. în privin a lui Festus, vezi Hermann PETER, *Die geschichtliche Literatur Ober die romische Kaiserzeit*, Leipzig, 1897, voi. II, pp. 353-356 (el îl define te ca „un mic Florus”); Otto SEECK, „Rufius Festus”, *Real-Encyclop die der Classischen Altertumswissenschaft*, voi. VI, col. 2257 i urm.; J.W. EADIE, *op. cit.*, pp. 1 -20; 70-98; E. CIZEK, „Istoriografia târzie”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 305-306.
16. Pentru Pseudo-Aurelius Victor, vezi E. WESTERBURG, „Lucian, Florus und Pseudo-Victor”, *Museum fur Philologie*, 1882, pp. 34-49; Jorg SCHLUMBERGER, „Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4 Jahrhunderts n.Chr.”, Munchen, 1974; E. CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, p. 290; *Epoca lui Traian*, p. 42; L. FRANGA, „Aurelius Victor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 328-329; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. XIII i n. 17; LXXIV, n. 243. To i istoricii secolului al IV-lea d.C. au utilizat, direct sau indirect, informa iile furnizate de Eusebios din Nantes, autor al unei istorii romane, redactate în limba greac : vezi J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. LI-LII i n. 145; LXV i n. 212.
17. În ce prive te Nicomachus Flavianus i demersul lui istoriografie, vezi Otto SEECK, „Virius Nicomachus Flavianus”, *Real-Encyclopédie*, VI, col. 290 i urm.; Henry BARDON, *op. cit.*, II, pp. 291-292; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, p. 328; Alan CAMERON, „Paganism and Literature in Late Fourth Century Rome”, *Fondations Hardt Entretiens*, Vandoeuvres-Geneve, vol. XXIII, 1976, pp. 1-30, mai ales pp. 9-13; J.P. CALLU, *op. cit.*, p. XII, n. 15. Este posibil ca acest analist s fi polemizat cu Amian.
18. Fundamentele pentru rezolvarea problemei autorului sau autorilor *Istoriei Auguste r mân* articolele lui Hermann DESSAU, dintre care cit m „Ober Zeit und Personlichkeit des Scriptores Historiae Augustae”, *Hermes*, 24, 1889, pp. 337-392; „Ober die

NOTE

1892, pp. 561-605; dar se pot vedea i Ch. LECRIVAIN, *op. cit. passim*; M. HALLEN, *In Scriptores Historiae Augustae Studia*, Uppsala, 1941, *passim*; Johannes STRAUB, *Studieri zur Historia Augusta*, Bern, 1952, *passim*; Henri STERN, *Date et destinataire de l' "Histoire Auguste"*, Paris, 1953, pp. 9-13; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, p. 217 (care atrage aten ia asupra legitim rii falsului în biografia lui Aurelian); Andre CHASTAGNOL, „Le probleme de l'Histoire Auguste. Etat de la question”, *Actes du VII-e Congres de l'Association Guillaume Bude*, Paris, 1964, pp. 187-212 (care întocme te i catalogul anacronismelor revelatoare pentru respingerea dat rii timpurii i genezei plurale a *Istoriei Auguste*); sir Ronald SYME, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968, pp. 165-175; 217-219; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. X-XI; XLI; LXXI; LXXIII; XCI i n. 311 (pentru redactarea pe etape, *ibid.*, pp. XVI-XLII). A se vedea i numeroasele contribu ii colective ap rute cu prilejul colocviilor anuale consacrate genezei operei în *Bonner Historia Augusta Colloquium*, Bonn, 1963 i urm. Pentru punctul nostru de vedere, vezi E. CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, pp. 282-284. Nu opin m c se poate accepta ipoteza lui W. HARTKE, potrivit c reia autorul *Istoriei Auguste* ar fi fost Nicomachus Flavianus *iunior*.

19. Argumente serioase în favoarea dat rii între 394 i 398 a adus W. HARTKE, *Geschichte und Politik im sp tantiken Rom*, Beiheft la *Kilo*, 45, 1940, pp. 146-160; *Romische Kinderkaiser. Eine Strukturanalyse romischen Denkens und Deseins*, ed. a 2-a, Berlin, 1972, pp. 57-59; 92-95; vezi E.CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, p. 284. Pentru datarea în secolul al V-lea se pronun , între al ii, S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, pp. 218; 244-245. Ample discu ii asupra ipotezelor privind datarea apar la Liviu FRANGA, „Historia Augusta”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 368-373. *Istoria Augusta* trebuie s fi ap rut pu in înainte de 400 d.C, cum opineaz J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. XVI; XLV-XLVI; LVIII i n.180. Acela i savant insist asupra trucajelor i anacronismelor din *Istoria Augusta: ibid.*, pp. XXVI-LXVI.

20. Pentru izvoarele *Istoriei Auguste* i utilizarea lor, vezi S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, pp. 224-239; 280-287; Andre CHASTAGNOL, „Le supplice de l'ecartelement dans les arbres (à propos d'Hist. Aug., *Vita Aureliani*, 7, 4), *Colloque. Histoire et historiographie. Clio*, lucrare colectiv ed.de R. CHEVALLIER, Paris, 1980, pp. 187-201 (care crede c *Istoria Augusta* a utilizat surse complexe, chiar mitice, i culegeri de exemple ale unor fapte insolite); L. FRANGA, „Historia Augusta”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 377-380; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. VII-LXXI; 8-12; 51-54; 68-73.

21. Pentru ideile i mesajul *Istoriei Auguste*, vezi W. HARTKE, *Romische Kinderkaiser*, pp. 398-399; Tadeusz ZAWADSKI, „Encore sur les buts et la date de composition de l'Histoire Auguste”, *Studii Clasice*, 5, 1963, pp. 249-258, mai ales pp. 254-257; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, pp. 240-253; 282-292; R.SYME, *Ammianus*, pp. 25-74; 154-164; 192-210; *Emperors*, pp. 263-284; Bohumila MOUCHOVA, „Omina mortis in der Historia Augusta”, *Beitr ge zur Historia Augusta Forschung. Antiquitas*, 7, Bonn, 1970, pp. 111-149; Alfons ROSGER, *Untersuchungen zum Herrscherbild der Historia Augusta (Herrscherbegriff-Herrscherterminologie-Herrscherideal). Eine deskriptive Analyse*, Bonn, 1976; *Herrscherbeziehung in der Historia Augusta*, Bonn, 1978; E.CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, pp. 284-285; L. FRANGA, „Historia Augusta”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 380-387; Klaus ROSEN, „Soziale Fragen in der Historia Augusta”, *Index. Quaderni Camerti di Studi Romanistici. International Survey of Roman Law*, 17, 1989, pp. 263-274; J.P.CALLU, *op. cit.*, pp. XXI-LXXIV; 51; 67.

22. Pentru poetica biografiei ca parte a istoriografiei i pentru valoarea documentar a *Istoriei Auguste*, vezi B. NIESE, *Grundriss der romischen Geschichte nebst Quellenkunde*, Munchen, 1923, p. 281; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, pp. 129 i 138; R.SYME, *Ammianus*, pp. 118-125; Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires a Rome*, 2 voi., Paris, 1981, 1, p. 139; E. CIZEK, *Sinteza daco-roman* , pp. 40-44; L.FRANGA, „Historia Augusta”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 384-387; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. X-LXX. Pentru defectele *Istoriei Auguste*, acest ultim savant, *ibid.*, pp. XIX-XXI; LV; LXX.

23. De c tre Friedrich LEO, *Die griechisch-romische Biographie nach ihrerliterarischen Form*, Leipzig, 1901, pp. 273-274. Pentru structurarea materialului biografic în *Istoria Augusta*, vezi T.ZAWADSKI, *op. cit.*, pp. 250-258; B. MOUCHOVA, *op. cit.*, pp. 111-119; Jean-Marie ANDRE-Alain HUS, *L'histoire Rome. Historiens et biographes dans la litterature latine*, Paris, 1974, pp. 165-169;

763

ISTORIOGRAFIA SECOLELOR III-V D.C.

Anne GADEN, „Structure et portee historique de la Vie d'Hadrien dans l'Histoire Auguste”, *Ktema*, 1, 1976, pp. 129-141; E. CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, pp. 285-287; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. Cit.*, I, p. 139; Karl-Heinz STUBENRAUCH, *Kompositionsprobleme der Historia Augusta. Einleitungen der verlorene Anfang*, diserta ie, Gottingen, 1982; L. FRANGA, „Historia Augusta”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 373-377; 388-390; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. XXVI-LXX; 3-14. S observ m c în vreme ce al i istorici insistau asupra momentului istoric cunoscut de ei în i i prin experien personal , autorul *Istoriei Auguste* se consacr trecutului i evit prezentarea Dominatului.

24. Pentru utilizarea amplific rii retorice, pentru limba i stilul *Istoriei Auguste*, vezi M. HALLEN, *op. cit.*, pp. 88-146; H.L. ZERNIAL, *Ober den Satzschluss in der Historia Augusta*, Berlin, 1956, pp. 25-125; E. CIZEK, „Historia Augusta i Aurelius Victor”, *Imperiul*, II, p. 287; L. FRANGA, „Historia Augusta”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 388-391; J.P. CALLU, *op. cit.*, pp. X; XL i n. 102.

• 764

XXXVIII. AMIAN

Via a

Datorit lui Amian sau Ammianus Marcellinus, gândirea istoriografic latin accede la unul dintre piscurile ei. Literatura latin târzie nu cunoa te decât dou genii, unul p gân i cel lalt cre tin: Amian i Augustin. Amian este atât de important nu numai datorit capacit ii sale de a amalgama tipare istoriografice relevante, datorate res gestelor, analisticii, memoriilor i preromanului, ci i unei înzestr ri intelectuale care i-a îng duit s reflecteze profund, s ofere o m rturie nepre uit asupra Imperiului târziu, asupra crizei lui i asupra speran ei de a o transcende, asupra mentalit ii amurgului unei civiliza ii. M rturia lui Amian se întemeia de altfel pe o bogat experien personal a realit ilor i oamenilor¹.

Manuscrisele nu-l numesc decât *Ammianus Marcellinus*, iar Libanios nu înregistrează decât *Markellinos* (Ep., 392). Căci toate informațiile referitoare la biografia lui Amian provin fie din opera lui, fie din scrisoarea lui Libanios, mai sus menționată, fie dintr-o meniuie a gramaticului Priscianus, din secolul al VI-lea d.C. Amian s-a născut în Siria, adică la Antiochia, importantă cetate cosmopolită, pe la 330-335 d.C. Aparținea unei familii din aristocrația municipală a curialilor și a primit o educație îngrijită. Nu a fost, probabil, de la început supus unor frustrări semnificative și a realizat o linie carieră militară. Trebuie să fi făcut parte dintr-un detașament de elită al cavaleriei romane. Prin 350 d.C., a fost admis în corpul gărzii imperiale, constituit de *protectores domestici* (AM. MARC, 15, 5, 22; 18, 8, 11). Începând din 353 d.C., Amian a fost atașat statului major al lui Ursicinus, care comanda cavaleria romană din Orient împotriva perșilor. Amian l-a însoțit pe Ursicinus în diverse misiuni delicate, care au implicat lichidarea fizică a uzurpatorului Silvanus în Gallia (AM. MARC, 14, 11, 2; 16, 2, 8). În Gallia, Ursicinus și Amian l-au asistat, în 356-357 d.C., pe tânărul cezar Iulian, în războiul purtat împotriva alamanilor, pentru a se întoarce apoi în Orient. În 359 d.C., Ursicinus pierde comanda sa orientală și intră în dizgrație, spre marele regret al lui Amian (20, 2, 5). Eșecul lui Ursicinus a avut un efect cu atât mai frustrant asupra lui Amian cu cât el nu era obișnuit cu accidentele traumatizante. Ulterior, Amian se aliază noului împărat august care era Iulian: participă la campania lui împotriva perșilor (23, 5, 7), ca ofițer de stat major, înscăunat uneori și cu misiuni de recunoaștere. După moartea tragică a lui Iulian, Amian se retrage din armată, ca să trăiască la Antiochia (AM. MARC, 25, 10, 1). Amian a fost astfel din nou - și mult mai intens - traumatizat. Căci toată viața sa în Imperiu, prin Grecia, Egipt și Tracia, iar prin 383 se stabilește la Roma. Incidentelor traumatizante din existența sa, Amian le-a răspuns cu o prudență politică

765

AMIAN

abil, „compensat” însă deangoase interioare teribile, pe care le va comporta opera sa. Scrisoarea lui Libanios relevă că, în 392 d.C., Amian își alictuise parțial opera, care înregistra deosebite succese de public, cu prilejul recităților. Data este semnificativ deoarec coincide cu accesul la puterea imperială al lui Eugenius și cu ecloziunea cercului Nicomachilor. Amian, care l-a cunoscut pe protagoniștii acestui cerc - Symmachus, Nicomachii, Praetextatus (27, 7-9) - și-a conceput opera ca expresie mental-ideologică, alături de alte mărțurii, a demersului lor. A rămas la Roma și după victoria lui Theodosius I. Trebuie să fi murit prin 400 d.C., după ce devenise, probabil, senator roman². Dar eșecul politic catastrofal al Nicomachilor și al împăratului Eugenius trebuie să-l fi supus pe Amian la un alt treilea traumatism moral. De unde prudența ilustrată de opera sa față de Theodosius I și de urmașii lui.

Opera

Din opera lui Amian ni s-a conservat numai o parte dintr-o scriere istorică amplă, intitulată „Cări de Amian ale faptelor și vârlte”, *Ammiani Marcellini rerum gestarum libri* sau, mai pe scurt, „Res Geste”. Din aceste *Res Geste* s-au conservat numai optsprezece cărți, numerotate de la cartea a paisprezecea la cartea treizeci și una și purtând asupra evenimentelor petrecute între 354 și 378 d.C. Chiar la sfârșitul *Res Gestelor*, Amian precizează limitele cronologice și geneza discursului său: „după măsura puterilor mele, ca fost ostaș și grec de neam (*ut miles quondam et Graecus*), am povestit faptele petrecute de la principatul lui Caesar Nerva și până la moartea lui Valens” (31, 16, 9, trad. de David Popescu). Adică, în forma sa completă, opera amianică se întindea între 96 și 378 d.C. Oricum, începutul original al *Res Gestelor* în 96 d.C. evidențiază intenția lui Amian de a continua operele lui Tacit.

Cum cifra de treizeci și una de cărți pare bizar, nu cumva urmașii scrie treizeci și ase de cărți, avansând până la moartea lui Theodosius? O boală sau alt eveniment l-au obligat oare să se oprească după înfrângerea dezastrului suferit de romani la Adrianopol? Aproape imediat după enunțul-cheie, mai sus citat, Amian însuși pare a mărțurisi că a fost obligat să - și încheie rapid opera: „mai departe să scrie aș ii, mai în stare decât mine prin floarea vârstei și prin cultura lor” (31, 16, 9, trad. de David Popescu). Dezechilibrul evidențiat de ritmul narativ deconcertează cercetătorii moderni, care nu în aleg de ce Amian înfrânge două secole și jumătate în treisprezece cărți, pnru a consacra apoi optsprezece cărți numai unei secvențe de douăzeci și cinci de ani! Un Jrăir pteaupws chiar că Amian ar fi scris două opere istorice: prima s-ar fi întins între 96 și 337 d.C. (moartea lui Constantin), iar a doua ar fi purtat asupra perioadei 337-378 d.C. Nimic nu îndreptățește însă o asemenea ipoteză. De altfel res gestele au comportat întotdeauna o cronică a evenimentelor apropiate de momentul redactării lor, precedate de o relativă scurtă „arheologie”, adică de nararea faptelor mai vechi. Chiar dacă ele erau mai puțin centrate pe contemporaneitate decât specia a-a-numitei *historia* (în înțelesul restrâns al termenului). Prin urmare Amian a relatat rapid evenimentele secolelor al II-lea și al III-lea-ftCv pentru a încetini ritmul discursiv după moartea lui Constantin și a prezenta detaliat tot ce s-a petrecut după 353 d.C. De fapt a înscris fapte la care asistasese el însuși, petrecute sub domniile lui Constantin II (337-361), Iulian (361-363), Iovianus (363-364), Valentinian I (364-375) și Valens, fratele acestuia (364-378), ca și începuturile domniilor lui Graian (367-383) și Valentinian II (375-392). Amian a înțeles să aplice discursului său, astfel articulat, o metodologie analitică. El însuși reliefează că utilizează o relatare riguros cronologică a evenimentelor (15, 1, 1; 16, 1, 2). Ii repugnă tratarea parțială a materiei, care este structurată în funcție de schimbarea anilor. În ultimele cărți, tiparul analitic este aplicat mult mai liber decât în prima parte a discursului istoric conservat: Amian însuși îl recunoaște că trebuie uneori să - și ordoneze expunerea în funcție de simultaneitatea unor evenimente survenite în diverse regiuni ale Imperiului, foarte îndepărtate unele de altele (26, 5, 15). În definitiv, în secțiunea conservată a operei sale, Amian amalgama tiparelor res gestelor - și nu uită m că el nu continua *Analele*,

766

OPERA

d *Istoriile* lui Tacit - și analiticii, structurile memoriilor, a-a-numi ilor *commentarii*. Amian încredința cititorului propria experiență, faptul că de el însuși și utilizează în acest scop note luate anterior, ca și cele ale unor veritabile memorii. De asemenea, diversitatea reperelor cronologice, practicat de istoric, ca să desemneze schimbarea anilor, se ajustează foarte bine exigențelor memorialisticii. În ultimă instanță, amalgamul de tipare și specii și-a îngăduit lui Amian să - și sub control o materie foarte variată, foarte stufoasă. Pare conștient că realizează o *historia*, într-un înțeles larg al termenului (26, 1, 1)³. Documentarea istoricului s-a realizat deosebit de scrupulos. Este probabil că a utilizat ca surse literar-istorice directe autori ca Marius Maximus, *Ignotus*, biograful *Istoriei imperiale a lui Enmann*, Eutropiu - în pofida sfidărilor proferate împotriva lor -, *Analele* lui Nicomachus Flavianus, *Panegiricele* Imperiului târziu, Symmachus. Amian a recurs și la izvoare grecești, precum cele oferite de Cassius Dio, Herodian, Dexippus, Magnus din Carrhae, memoriile lui Oreibasios din Pergam, medicul personal al lui Iulian, chiar scrierile acestui împărat, prima variantă a istoriei Imperiului datorată lui Eunap. Marele istoric a utilizat pe scară larg documentele, căci a consultat arhivele publice și ale palatului imperial, rapoartele guvernatorilor de provincie, alte izvoare directe. Fără îndoială, și-a consemnat experiența personală a faptelor menționate, notele luate cu diverse prilejuri, relatările orale ale diverșilor informatori. S-a demonstrat relativ recent că documentația lui Amian a fost foarte meticuloasă. El însuși atrage atenția asupra utilizării datelor oferite de felurile izvoare (15, 1, 1). S-a slujit de rapoartele trimise de cercetători și de unii ofițeri, de zvonurile care circulau în armată, de informațiile pe care le furnizau privilegiații curții imperiale. Pe de altă parte, Amian cunoștea temeinic scrierile marilor autori greci și romani, adesea citați, îndeosebi în digresiuni: Homer și Vergiliu, Platon,

Aristotel și Cicero, Titus Livius, Cornelius Nepos și Valerius Maximus, Pliniu cel Bătrân și Aulus Gellius. Totodată, Amian l-a admirat fervent și pe Velleius Paterculus, soldat și istoric subtil, ca și el însuși. Dar, cum am arătat, marele său model a fost Tacit, de care-iotu și s-a distanțat în multe privințe. Iar Titus Livius i-a servit de asemenea ca arhetip⁴. În retorta sa fermecătoare, Amian a prelucrat, topit și restructurat toate elementele provenite din izvoarele și modelele sale. Când a fost publicată opera istorică a lui Amian? Am arătat că scriitorul a alcătuit-o într-o lungă perioadă de timp. Publicarea s-a realizat de asemenea pe tranșe, apărute în etape diferite. Partea pierdută trebuie să fi fost publicată între 379 și 384 d.C. Iar secțiunile conservate trebuie să fi apărut pe triade, grupuri de trei cărți, între 385 și 398 d.C*. De altfel opera lui Amian comportă prefețe interioare, ca și monumentală frescă liviană. Reiterăm constatarea că, înainte de publicare, Amian recita în public fragmente din ceea ce alcătuisă. O anumită fractură intervine între cărțile a douăzeci și cincea și a douăzeci și așase⁵.

Poetica și critica istoriografiei

Metodologia scrupuloasă, care debutează înspre o autentică creativitate în raport cu izvoarele utilizate, tendința de a se plasa în contextul istoriei universale, dar și de a figura fenomenele ca fapt trăit, sunt legitimize de o adevărată poetică a istoriei, care pornește înspre, ca la Titus Livius, de la critica Cartea paisprezece apărută după 383 d.C., data expulzării străinilor din Roma (AM. MARC, 14,6, 19). Cartea a douăzeci și una a fost editată după ce Philargus a devenit „comite”, „comes”, al Orientului, în 382 d.C., și Aurelius Victor, în 388-389 d.C., prefect al Orașului Roma (AM. MARC, 21, 4, 2). Pe când cartea a douăzeci și doua a apărut înainte de distrugerea Serapeum-ului din Alexandria, din 391 d.C. (AM. MARC, 22, 16,12). Primele douăzeci și cinci de cărți au apărut deci înaintea ecoului Nicomachilor și lui Eugenius, din 394 d.C.

767

AMIAN

predecesorilor. În prefețele interioare și secundare ale operei sale, Amian infiltrează numeroase observații de poetică istorică. Am menționat și fugele duelile de a înfronța evenimentele în ordine cronologică, pe temeiul propriei experiențe sau al amintirilor altora, murturisirea de a abandona stricta cronologie. Însă mai ales Amian critică procedura altor istoriografi, ca în rândurile următoare:

.....socotim nepotrivite criticile pe care ni le fac cei ce murmură, ca și cum ar fi fost personal lezați, dacă bunăoară n-am arătat tot ce a spus împăratul la masă, dacă am omis să indicăm motivul chemării soldaților la o adunare, că nu se cuvenea ca în descrierea amănunțită a regiunilor să trecem sub tăcere niște mici fortărețe, ori că n-am dat numele tuturor celor care au fost prezenți la instalarea unui pretor urban. Acestea și altele ca acestea sunt în dezacord cu disciplina istoriei, care este deprinsă să se ocupe cu faptele mai de seamă și nu să înregistreze toate amănuntele” (26, 1,1, trad. de David Popescu). Este evident că Amian reprobă metodele biografiilor, obsedați de figurarea vieții private a împăraților, ca și scrupulele epitomatorilor în veci vândătoare de cifre „exacte”, adesea dovedite ca iluzorii. Astfel sunt aspru și acid reprobați Marius Maximus și alți biografi, ca să nu mai vorbim de Eutropiu ori chiar de Aurelius Victor. Amian nu zăuie te spre o istoriografie majoră, care să deambuleze între culmile evenimentelor.

Din această pricină, Amian revalorizează tiparele res gestelor, de mult vreme devenite desuete, și ale analelor utilizate numai de Nicomachus Flavianus, mentorul său spiritual. În timp ce această istorie majoră, numită de el *historia*, prin folosirea în sens mai larg a termenului, Amian o vrea fidelă adevărului sau măcar veracității. Căci discursul său va poetiza materialul atât de scrupulos colectat, însă în virtutea decelării cauzalității fenomenelor și a unui adevăr, de care nu se desprinde decât obligat, pentru că „adevărul îmi are adesea primejdiile lui” (AM. MARC, 26, 1, 1, trad. de David Popescu). Încât Amian investește, ca un concept-cheie, termenul de *fides* cu sensul de veracitate istorică, dar fără a elucida total vechiul în eles de „loialitate”. La această loialitate a istoricului, Amian se referă în finalul discursului său, însă și în alte pasaje (31, 5-16 și 15, 5, 13; 26, 6, 28; 29, 1, 28 și 5, 19). El îi reproșează lui Herodot lipsa de *fides* (18, 6, 23), în schimb atribuie istoriografilor greci în general și lui Timagene în special un corolar al veracității sau o cauză a ei, adică „sânguină”, *diligentia* (15, 9, 2)⁶. Astfel Amian legitimează documentarea sa foarte solidă, ca un nou Polibiul. Pentru că, de fapt cum am văzut, Amian nu vizează adevărul pur, greu de atins. Reia în acest fel reflecțiile lui Tacit, care murturise că se afla la strâmtoare, *in arto*, și că efectua „o muncă fără glorie”, *inglorius labor*. Amian consideră că trebuie să înseama de exigențele puterii statale, de publicul său, deoarece ar fi încheiat un adevărat contract cu acesta.

Devenea, prin urmare, inevitabil o artă a deformării istoriei. Profundul cunoscător al antichității târzii și al literaturii lui care este Jacques Fontaine a pus în lumină o anumită subiectivitate a viziunii amianeice, tensiunea dramatică

. 768

POETICA ȘI CRITICA ISTORIOGRAFIEI

a discursului istoricului, normal în clipe când Imperiul era asaltat de germanii de periferie. Ceea ce impunea elogiul Romei⁷. Îndeobște Amian distribuie generos laude și blamuri, în funcție de interesele Romei și ale Imperiului, de normele mentalității romane, care reclamau un discurs nobil și demn. El nu relatează nimic despre administrarea Romei în vremea prefectului Artemius, fiindcă nu comportase nimic „vrednic de amintit”, *memorabile*, „care să fie demn de a fi povestit”, *quod narrari sit dignum* (17, 11, 5). Demnitatea scrierii sale îl preocupă obsedant (27, 2,11; 28,1, 2; 12; 15). De aceea expune numai ceea ce ilustrează marile linii ale dezvoltării istoriei (29, 1, 1; 31, 5, 10). Elogiază concizia (15,1,1), însă reprobă pe cei ce o caută cu vdită exagerare (23, 6, 1). În acest fel și

propune, parc în func ie de exorta iile lui Cicero i de idealurile lui Tacit, s dobândeasc accesul la un adev r subiectiv, interior, dar profund i mai important decât cel exterior.

Prin urmare în ochii lui Amian numai o istorie major afl gra ie. Desigur este vorba de o istorie pe care o c l uze te o *fides* concomitent roman i elevat , de o deformare util , salutar , a unor fapte. Aceast istorie blameaz sau elogiaz , deoarece Amian, precum Tacit cândva, se erijeaz nu numai în postura de martor meticolos al fenomenelor, ci i în cea de judec tor al lor i al oamenilor.

Mesajul istoricului

Într-adev r, ca i Tacit, Amian judec cu deosebit severitate viciile i glorific virtu ile. Ori, altfel spus, identific permanent tot ce era „bolnav”, *aegrum*, sau „s n tos”, *uvalidum*, în lume. Declar c str lucirea Romei a fost erodat de sl biciunile celor ce s-au l sat prad viciilor i libertinajului (14, 6, 7). Urmeaz o fresc incriminatorie a viciilor i vicio ilor Romei, proveni i din cele mai diverse categorii sociale. Sunt reprobate aristocra i, oameni înst ri i, femei elegante, îns i plebea (AM. MARC, 14, 6, 7-26). Amian se dezl n uie împotriva adula iei exagerate, pasiunii pentru circ, capt rii testamentelor. În alt secven a discursului s u, blameaz , cu o verv satiric pregnant , viciile avoca ilor (30, 4, 3-22). Mentalitatea Nicomachilor, care refuz s abandoneze vechiul *mos maiorum*, p trunde cu putere în discursul amianeic. Istoriografia lui Amian se constituie ca pregnant moralizatoare: de aceea s-a decelat în es tura sa idealul omului sobru⁸.

Cu toate acestea, Amian ilustreaz noul utilaj mental al epocii, când trebuie s decid care sunt factorii prioritari în cauzalitatea istoriei. În func ie de tradi iile istoriografiei romane, istoricul îi identific în conjunc ia dintre „virtute”, *uirtus*, i „soart ”, *fortuna* (14, 6, 3). Amian acord un loc mai semnificativ ini iativei umane decât autorul *Istoriei Auguste*. Totu i el nu poate recupera integral vechiul antropocentrism al istoriografiei romane anterioare. O „ordine

769

AMIAN

fatal ”, *fatalis ordo*, statornic pentru eternitate, biruie, în ultim instan , for a uman i virtutea (AM. MARC, 23, 5, 5). De altfel Amian confer o pondere deosebit tuturor manifest rilor divinului: oracole, sacrificii, visuri premonitории, presagii. El reac ioneaz cu o v dit angoas fa de mesajele emise de transcendent⁹. Ceea ce nu-l împiedic s confere demersului uman o foarte larg marj de manevr . A rezultat din cele ar tate mai sus c universul amianeic a fost marcat cu pregnan de op iuni politice i culturale clar decantate. Am v zut c Amian însu i define te statutul acestor op iuni în pasajul mai sus citat, unde afirm c î i articuleaz discursul ca fost soldat - *miles quondam* - i grec, *Graecus*. Aluzia la experien a sa militar pare limpede. Patriotismul ardent, glorificarea Romei, pe care o ap ra armata, dar i a jur mântului militar, ca i dispre uirea uzurpatorilor relev optica unui fost osta . Ca i aten ia h r zit fenomenului militar în cursul enun rii. Mai complex trebuie t lm cit referin a la greцитe. S-a opinat c ea ar conota op iunea pentru elenism, închipuit ca no iune cultural-religioas i p gân , îns în func ie de interesele i ideologia curialilor provinciali, din rândurile c rora provenea Amian. Dup p rerea noastr , în primul rând Amian semnalizeaz faptul c limba lui natal era greaca i scuz eventuale gre eli de latin . În al doilea rând, istoricul nu se refer la curiali, de i, cu siguran , împ r t e te ideile celor ce erau puternic ata a i Imperiului. El are mai degrab în vedere unitatea greco-roman , axat pe tradi ii. Pentru Iulian, grecul, *ho Hellen*, semnifica tocmai exponentul tradi iilor cultural-religioase ale lumii greco-romane. „Grecul” devenise „omul roman”, *homo Romanus*, de mult vreme propagat, îns acum circumscris de practica vechilor religii. Astfel Amian proclam cu o anumit pruden - normal dup e ecul politico-religios al Nicomachilor - adeziunea la idealurile lui Iulian i ale lui Praetextatus. În al treilea rând, dac „soldat” revela componenta pragmatic i limitat în timp a discursului amianeic - deoarece autorul fusese militar „cândva”, *quondam* - „grecul” reliefa o component intelectual i permanent , erudi ia fidel tiin ei elenistico-romane, care dep ea domeniul ost esc. „Soldatul” este mai pu în important decât „grecul”. Amian conoteaz faptul c el î i scrie opera ca fost soldat, dar mai cu seam ca exponent al structurilor mentale tradi ionale, asumate de cercul Nicomachilor. i desigur ca un cercet tor pasionat al documentelor, ca narator integru, chiar dac nu- i face iluzii în privin a obiectivit ii absolute¹⁰. Istoricii greci fuseser mai scrupulo i decât cei romani.

Fidelitatea fa de senat interfereaz cu loialitatea v dit absolutismului imperial. De i Amian reprob aristocra ii vicio i i tarele administra iei Dominatului, îndeosebi mercenarii barbari infideli jur mântului lor militar. Totodat Amian ader la un p gânism tolerant. Istoricul recunoa te cre tinilor anumite merite (15, 7, 8; 22, 10-11), pe când, în ultimele c r i, posterioare c derii Nicomachilor i lui Eugenius, Amian, precaut, evit utilizarea pluralului

770

MESAJUL ISTORICULUI

cuvântului „zeu”, *deus*. Personal pare a privilegia un neoplatonism tributar mithraismului i isianismului. Crede într-un monoteism filosofic. O for divin superioar ar guverna lumea i s-ar

manifesta prin capacitățile zeilor tradiționali (AM. MARC, 14, 11, 24; 15, 8, 9; 19, 1, 4; 29, 5, 40 etc). Amian în iubea Antiochia natală, însă mai ales Roma. Considera că valorile lor fuzionaser de mult vreme. *Exaltarea Romei și a lui Iulian, articulat ca mandat al destinului cetății eterne, constituie invarianta gândirii politico-istorice a lui Amian*. El împrumutând lui Florus și altor scriitori antici teoria celor patru vârste ale Romei; totuși consideră că, la bătrânețe, cetatea eternă s-a retras pentru a duce o viață mai liniștită și venerabilă. Victoriile i le-ar aduce doar numele ei (AM. MARC, 14, 6, 4-5). Spre deosebire de Salustiu și de Tacit, *Amian se învederează optimist atât în privința oamenilor* - ale căror vicii pot fi combătute în lupte -, *cât și a viitorului Romei*. Ca și Nicomachii, ca și Claudian și Rutilius, marele istoric crede în eternitatea și în vigoarea perpetuă a Romei, „care va trăi cât timp vor exista oameni pe pământ”, *uictura dum erunt homines Roma* (14, 6, 3, trad. de David Popescu). Roma a dat popoarelor legi care le va cheza sigură, încât o recunosc „ca stăpână în regină” (14, 6, 6). Topos-ul eternității Romei implică, în vremea când prevala ca metavaloare *sanctitudo*, sanctificarea capitalei Imperiului (AM. MARC, 16, 10, 13 și 20; 17, 4, 13; 27, 3, 3). Descrierea intrării lui Constanțiu II în Roma prilejuiește o ditirambică evocare a monumentelor venerabile ale cetății eterne (AM. MARC, 16, 10, 13-17). De aceea Amian regretă că mormântul lui Iulian nu se află la Roma (AM. MARC, 25, 10, 5). Adept al idealurilor patriotice dezvoltate în cerul Nicomachilor, Amian nu este favorabil Barbarilor, îndeosebi celor din exteriorul Imperiului, dar exagerează simțitor exegeții care îl consideră exponent al facțiunii antibarbare intransigente. Căci, în acea vreme, se estompa, în utilajul mental roman, opoziția între roman și Barbar. Această estompare se manifesta chiar printre necretinii în pofida iluziilor sale tradiționaliste, respectului vădit față de senat (AM. MARC, 14, 6, 5-6), Amian sprijinind fervent potențialul absolutismului imperial. Deoarece Roma, „după ce a pus sub genunchi grumazul truful neamurilor înapoiate” i le-a dat legi care sunt fundamentale și pînă la astăzi toate ale unei libertăți eterne, ca un pînă la astăzi hrănitor, în elept și bogat, a lăsat moștenitori pentru conducere pe cezari, ca pe niște copii ai săi” (AM. MARC, 14, 6, 5, trad. de David Popescu). Amian susține Dominatul, căruia îi cere să ducă o politică externă dinamică, să respecte senatul și tradițiile, să redreseze administrația și armata, să guverneze, ca Antoninii cândva, cu demnitate și temperanță. În vremea respectului ierarhiilor și sanctitudinii, Amian crede în harismul împăraților: totuși îi condamnă pe cei nevrednici de puterea lor, precum Constanțiu II¹¹. Marele istoric structurează o imagine encomiastică a lui Ursicinus, fostul său comandant,

771

AMIAN

trece sub tăcere defectele - reale - ale acestuia, însă mai ales îl angajează discursul în glorificarea lui Iulian. Pe un împărat ca Iulian ar fi trebuit să-l slujească Ursicinus. Numai Iulian a fost cu adevărat „în stare să domnească”, *capax imperii*. Să domnească și să asigure gloria Romei. Iulian emerge ca un nou Germanicus. Dar ca un Germanicus care să chezească încrederea optimistă în viitorul Romei. *Gesta lui Iulian constituie centrul autentic al discursului istoriografic rostit de Amian, piesa lui de rezistență*. Iulian încarnase modelul bunului monarh, împăratul ideal, menit să redea vigoare străvechilor virtuți romane. Iulian se asemuise cu Titus, în ce privește înțelepciunea, cu Traian, prin gloria militară, cu Antoninus Pius, datorită clemenței sale, cu Marcus Aurelius, grație erudiției filosofice (AM. MARC, 16, 1, 4). Iulian i-a zdrobit pe aiași, în pofida educației sale deloc militare, „fiindcă din primii ani ai tinereții a crescut ca Erechtheus, hrănit la sânul Minervei, și din umbra liniștită a Academiei, nu din cortul militar, a fost adus pe câmpul de luptă, unde a culcat la pământ pe germani” (AM. MARC, 16, 1, 5, trad. de David Popescu). Iar pentru a-i figura campania orientală, Amian utilizează un timbru foarte liric. Încă mai patetic, istoricul descrie moartea lui Iulian, într-un text demn de cele mai exaltante înfringeri de „sfârșituri”¹, *exitus*, cândva structurate de Titus Livius și de Tacit. Grav rănit, împăratul i-a convocat prietenii, i-a consolată și le-a amintit de nemurirea sufletului. Deoarece nu avea decât 32 de ani (AM. MARC, 25, 3, 15-23). Amian nu pare a observa că moartea lui Iulian echivala cu eșecul total al experimentului politico-religios lansat de tânărul împărat-filosof. Portretul encomiastic al lui Iulian succede descrierii morții lui. Calitățile primordiale ale lui Iulian coincideau, în mod semnificativ, cu virtuțile cardinale, odinioară înscrise pe scutul lui August: virtutea, clemența, justiția, pietatea. Ca să ordoneze materia portretului său, Amian recurge la rubricile suetoniene. Marele istoric îi alctuește chiar și un portret fizic, întemeiat pe normele fiziognomoniei: împăratul nu fusese înalt, dar ochii îi străluceau de inteligență, chipul îi era plăcut și trupul vânos (AM. MARC, 25, 4, 22). Gesta lui Iulian se transformă într-un adevărat preroman, în timp ce împăratul devine nu numai un alt Germanicus, ci și un alt Alexandru. *S-ar spune că Amian ajunge să se identifice el însuși cu Iulian*. Ca adept al opticii suetoniene, Amian recunoaște totuși că Iulian avusese și defecte: o anumită frivolitate intelectuală grecească, mai ales tendința de a practica intoleranța față de creștini (AM. MARC, 25, 4, 20). Semnalul trimis lui Theodosius I pare clar și comportă apelul la toleranță religioasă. Mesajul amianic consistă prin excelență în peconizarea unei politici imperiale masiv inspirate de comportamentul monarhic al lui Iulian. Cu singura deosebire că se recomandă evitarea intoleranței religioase. Statul ideal era cel al lui Iulian, însă corectat și ameliorat¹².

Arta informării cititorului

Nu este aadar deformarea istoriei mai discret, mai limitat în *Res Gestae* ale lui Amian decât în operele altor istoriografi romani? În orice caz, arta deformării istoriei nu stingherește o cuprinzătoare artă a informării cititorului, ca s-o caracterizăm astfel.

Discursul amianeic ilustrează nu numai o excelentă documentare istorico-politico-militară, de i s-a arătat că Amian n-a fost un desvârșit expert în materie de tactică de luptă, întrucât era ofițer de stat major, preocupat mai cu seamă de strategia generală¹³. Căci Amian atestă o pasiune de tip elenistic pentru erudiție, pentru tehnică, pentru documentarea migloasă. În acest scop, recurge la numeroase surse auxiliare ca geografia, balistica, astronomia, fizica, medicina, etnografia. Digresiunile de toate felurile însumează 1/6 din totalitatea textului. Aceste digresiuni nu sunt de regulă extrinseci, desprinse de semnificațiile cardinale ale discursului istoric, ci dimpotrivă, funcționale, sortite să explice mersul și sensul evenimentelor istorice, într-o vreme când mulți scriitori alinau digresiuni numai pentru a se referi la curiozități pitorești, Amian îi încorporează organic excursurile într-un univers autentic literar, concomitent istoric și ficțional. Ceea ce nu înseamnă că informațiile furnizate de el nu veneau în întâmpinarea orizontului de așteptare prielnic erudiției, umanismului doct, noul ilor „tiințifice”. Astfel istoricul prezintă în textul său cutremurele și variațiile lor (17, 7, 4-14), ciuma și manifestările ei (19, 4, 1), eclipsele de soare și de lună (20, 3, 1-2), cometele (25, 10, 2-3), perlele și formarea lor (23, 6, 8-5). Dar Amian dovedește și o bună cunoaștere a armelor de asediu, „artileria” timpului (23, 4) și a interpretării viselor. Mai mult decât atât, istoriograful se comportă ca un arheolog când descrie, într-o celebră digresiune, obeliscurile, prin excelență cel adus de la Teba din ordinul lui Constanțiu II. Amian furnizează chiar traducerea inscripțiilor de pe obelisc (17, 4, 2-23). S-ar fi realizat, cu mult timp înainte de Champolion, descifrarea hieroglifelor, dacă în circulație ar fi fost textele egiptene ar fi fost luat în serios de savanți.

Deosebit de relevante sunt digresiunile și observațiile enunțate asupra diverselor provincii ale imperiului ori locuitorilor acestora, ca și în legătură cu modul de viață al unor popoare exterioare teritoriilor romane. Cea mai lungă digresiune este consacrată perșilor și zonelor locuite de ei, obiceiurilor dezvoltate acolo (AM. MARC, 23, 6). Era normal ca istoricul să procedeze astfel, dat fiind că pentru romani tocmai perșii reprezentau principalii rivali și inamici ai imperiului. Pentru că hunii apăreau pe scena istoriei romane, Amian le consacră o digresiune celebră prin pregnanța ei, prin consemnarea unor detalii foarte revelatoare (31, 2). Diverselor provincii ale Imperiului le sunt consacrate câte un *excursus*, unde abundă datele geografice, istorice și etnografice, descrierile cutumelor și chiar trăsăturilor fizice ale locuitorilor. Astfel, în spațiul scriiturii, al cititorului defilează Egiptul, chiar credințele legate de boul Apis (AM. MARC, 22, 14-16), Tracia (22, 8; 27, 4) și, anterior, într-o lungă digresiune, Gallia (15, 12). Remarcabil de pertinent sunt enunțate observațiile asupra marilor psihici ale diverselor semănări: galii sunt zgometoși și vesnic contestatari, perșii efeminași, tracii cumpătași, hunii războinici, cruzi, iuși la mânie și schimbători. Amian acordă importanță spațiului pontico-danubian, descrie litoralul Mării Negre (AM.

773

AMIAN

MARC, 22, 8, 43-48). În seciunea pierdută a operei sale, marele istoric s-a referit, probabil, la Dacia romană. Oricum, el îi menționează pe costoboci și carpi, daci liberi (22, 8, 42 și 27, 5, 5), și se referă, în mai multe rânduri, la sarmași (16, 10, 20; 17, 2, 6; 12; 19, 11; 26, 6; 29, 6; 31, 4 etc), la taifali, care locuiau pe teritoriul rîurilor noastre (17, 13, 19-20; 31, 3, 7; 9, 4-5). De asemenea, Amian reliefează meninerea interesului Imperiului pentru zonele de la nordul Dunării, când informează asupra expedițiilor întreprinse peste fluviu, în 367-369 d.C., de împăratul Valens (27, 5, 2-10)¹⁴.

Desigur Amian nu a înțeles că Roma se confrunta cu o criză globală și că sfârșitul Imperiului se apropia cu pași accelerați. Totuși, în multe privințe, el îi informează cu sagacitate cititorii, întrucât de seama de o perspicacitate, de o luciditate notabilă, de o observație pragmatică a fenomenelor istorice. Nu numai că pune în evidență criza moravurilor și mentalităților romane - chiar dacă crede ferm în depresiunea ei -, însă reliefează tendințele centrifuge care subminau Imperiul (31, 6) și sesizează efectele catastrofale ale înfrângerii suferite de romani în bătălia de la Adrianopol, pe care o compară cu dezastrul de la Cannae (31, 12-16). Nu este o simplă întâmplare faptul că el s-a străduit să-i conducă discursul până la figurarea acestei bătălii, care îi încheie opera. Oricum Amian, dacă asumă unele valențe tradiționale ale poeticii romane a istoriei și practic moderat, în scopuri politico-moralizatoare, deformarea acesteia, în elegerile și informeze scrupulos, întocmai ca vechii istoriografi greci. Ceea ce nu exclude o fascinantă construire artistică a discursului său.

Strategia literară

S-a arătat cu judecătoare că, în textul lui Amian, rigoarea informației și metodologiei „conspiră” cu talentul, cu instinctul artistic în vederea formării unui discurs istoric absolut original¹⁵. Am observat de altfel abilitatea deosebit de performantă, pe care o atestă Amian, în stăpânirea materiei sale, în manevrarea amalgamului de tipare și de informații, provenite din surse atât de variate și de eterogene. Am arătat că Amian nu respectă cu scrupulozitate maximă regulile de structură, în manieră analitică, discursul său. Spre a asigura coeziunea expunerii și raporturile logice dintre evenimente, marele istoric și scriitor utilizează regresii și anticipații ale evenimentelor, ca și jocul contrastelor.

Cartea a isprezecea se încheie prin contrastul între glorioasa izbândă repurtat de Iulian asupra alamanilor la Argentoratus (azi Strasbourg) și calomniile meschine, între inute de Constanțiu II, pe seama tânărului cezar. Astfel Amian elaborează un pregnant efect de uvertură a cărții următoare. Fiecare carte este echilibrat structurat în scopul ordonării simetrice a materiei, configurării unei unități bine articulate¹⁶. Amian manevrează cu iscusință palierele pe care se desfășoară

774

STRATEGIA LITERARĂ

evenimentele, căci cititorul este plimbat când în Occident, când în Orient. Spațiul și timpul enunțului autorului sunt de asemenea abil mânuiți. Dar structura de adâncime a discursului amianeic reliefează preocuparea de a „fictionaliza” nararea evenimentelor, de a converti ordonarea detaliilor într-un univers imaginar vibrant, bogat în conotații emoționale, în arabescuri artistice. Gesta lui Iulian, preromanul lui Iulian, grupează în jurul lor toate desfășurările narative. Ori, altfel spus, după nararea rapidă a evenimentelor anterioare, eforturile istoriografului vizează relevarea performanțelor tânărului împărat, căci a consecințelor nefericite ale dispariției lui premature. S-a constatat că Amian împrumută romancierilor, lui Petroniu și lui Apuleius, procedura narării aventurilor la prima persoană: romancierilor, înscrise în memorialiștilor. Implicațiile romanești sunt totuși chiar mai complexe. Pasiunea - deoarece universul amianeic este cel al pasiunii - pentru pitoresc, pentru substanța narativă densă, pentru „cap și spadă” a fost comparată cu vocațiile romanelor lui Alexandre Dumas. Pitorescul și emoționalul sunt intrinseci discursului, esențiale pentru construcțiile narative ale lui Amian, pentru numeroasele scenarii atent structurate de el.

Jacques Fontaine a decelat chiar un anumit romantism în imagistica amianeică, pe care l-ar reliefa anxietatea autorului, exotismul și patetismul lui, lirismul și subiectivismul, gustul visului și chiar al comarului. S-au propus analogii cu Lucan și chiar cu Chateaubriand sau Alfred de Vigny, s-au detectat și valențe barochizante¹⁷. Noi însă am spune că *arta lui Amian rezidă mai ales în revalorizarea filoanelor vechiului expresionism roman*, în ciuda obârșiei greco-siriene a autorului. Aceasta se desprinde din intensitatea expresiei și a sentimentelor, din desfășurarea scenariilor, unde sângele curge în valuri și cadavrele se îngroșă, precum într-un film tehnicolor. Duetul liniar al faptelor și personajelor rezultă intens îngroșat, alura „epică”, aproape homerică, populează scenariile, deosebit de performant și mislitate. S-a constatat, pe de altă parte, că, în ciuda experienței sale militare, Amian este avar în indicații topografice precise, că nu consemnează pierderile suferite de armate pe câmpul de luptă, că desfășurarea bătăliilor nu este prea clar prezentată. Precizia tehnică nu-l interesează, când descrie bătălii, în pofida documentării sale migaloase. *Spectacolul multiplicat în imagini pregnantă, iată ce prevalează în expunerea amianeică*. De aceea s-a afirmat că un „flou” artistic, o labilitate a imagisticii îmbibă această expunere, adesea convertită în dramă și poate tributar valențelor nuvelisticii antice ori basmelor vremii¹⁸.

Narațiunile descriptive alternează în compunerea textului. O narațiune ni-l înfruntă pe Iulian înfruntând cu 13.000 de oameni coaliția Barbarilor și aruncându-l în Rin (AM. MARC, 16, 12). Mișcarea vie, intens dramatizată, a acestei narațiuni contrastează cu senina descriere a intrării lui Constanțiu II în Roma. În această descriere, mai susținută, împăratul dobândește imobilitatea unei statui. Descrierile de bătălie se pot descompune în succesiuni de tablouri, care au determinat pe cercetători să evoce pictura militară a lui

AMIAN

Gericault. Noi am propune pe Nicolae Grigorescu drept termen de comparație. Plasticizarea imagisticii, vizualizarea neconținută se pot lesne degaja din arta descrierilor lui Amian, unde utilizarea verbelor la imperfect potenează efectul pictural. Instantaneele patetice, detaliile încărcate de violență, chiar de stridență, transmit emoții dense, viguroase. Crochiuri care abundă în horific, în teratologic demonstrează că acest dramaturg abil, acest poet expresionist numit Amian constituie și un pictor de mare talent. Câteodată ironia caustică se infiltrează într-o asemenea sintaxă compozițională picturală. Excelent ni se pare descrierea snobului elegant, împietrit de o înută vestimentară cochetă. Snobul transpiră sub povara veșmintelor închise până la gât, ca și le desfășoară, la cea mai slabă mișcare a mâinii, și le înfioare și mai ales se arată ostentativ broderiile multicolore, ce figurează tot felul de animale (AM. MARC, 14, 6, 9). Picturalitatea imagisticii este evidențiată și de arta portretului amianeic. În general, personajele sunt înfrumusețate indirect, prin acumularea secvențelor narative, înscrise nu lipsesc portretele directe. Se evidențiază nu numai portretul lui Iulian, ci și cele ale lui Constanțiu II (AM. MARC, 21, 16, 19), Valentinian (30, 8-9), Valens (31, 14). Discursurile personajelor sunt destul de rare: Constanțiu vorbește de patru ori, Iulian de apte ori, Valentinian de două ori. Totuși și cuvântările personajelor exprimă emoții pregnante, intense, chiar violente. Deosebit de impresionant se reliefează discursul susținut mai sus, pe care îl rostește Iulian pe patul de moarte (AM. MARC, 25, 3, 15-20). Ultimele gânduri ale tânărului erou sunt pentru succesorul său, pe care nu-l numește, înscrise în vrea demn de misiunea lui. În realitate, se pare că Iulian îl desemnase ca urmaș pe Procopius: ofițerii creștini l-au impus însă pe Iovianus. Cuvântările personajelor, căci la alți istorici romani, slujește la

ilustrarea rapid , dramatic a unei situa ii istorice, îns i la caracterizarea celui ce o roste te. Am semnalat utilizarea altor procedee compozi ionale, ca lungile digresiuni. Este suficient s mai amintim folosirea epistulelor, pe care le-ar fi schimbat personajele între ele.

„Fic ionalizarea" demersului întreprins de Amian, transmiterea fiorului unor emo ii intensive se realizeaz nu numai printr-o pertinent structurare a detaliilor,' a faptelor relatate. Pentru c Amian recurge cu generozitate la amplificarea retoric . Autorul celei mai bune monografii cândva scrise despre arta i metodologia lui Amian, adic Guy Sabbah, a reliefat c discursul istoricului este subordonat inten iei demonstrative, tehnicilor argument rii insistente. Prolifereaz tiradele retorice i glosele declamatorii. Modelul este Tacit, îns Amian nu izbute te s egaleze densitatea i condensarea semnifica iilor, atât de performante în scrierile marelui s u precursor. Cu toate acestea, efectul pregnant, relieful, acuzat cu str lucire, emerg i din amplific rile oratorice ale lui Amian. Descrip ia b t liei de la Adrianopol este impregnat de retoric i transformat într-o evocare mitic . Uzitând un cli eu clasic, Amian insera în desf urarea luptei chiar ac iunea zei ei Bellona (31, 13, 1). Cu îndrituire, s-a remarcat c această descrip ie constituie acordul muzical suprem al discursului

776

STRATEGIA LITERARA

amianeic, c ea des vâ r e te armonia compozi iei lui. Pretutindeni îns Amian infiltraez glose, adesea transformate în lungi tirade retorice¹⁹. Oricum, sintaxa textului atest în general virtuozitate notabil , uneori orientat spre o magie a imagisticii expresioniste.

Scritura

Este ciudat c literatura latin cunoa te *aproape* la începuturile ei o scriitur laborioas , o limb mânu it cu efort sus inut, precum în marele poem al lui Lucre iu, ca *aproape* s sfâr easc printr-un alt stil trudit, sinuos, dificil de receptat, cum este cel al lui Amian. Dar de ce a scris istoricul în latin , i nu în grece te, limba sa matern ? Prestigiul deosebit al literelor latine la sfâr itul secolului al IV-lea nu explic suficient op iunea pentru latin , pe care Amian o înv ase în coal i în armat . Apartenen a la for ele armate i rela iile mediului s u formativ din Antiochia cu administra ia roman trebuie s fi cânt rit greu. Decisiv a fost îns , dup p rerea noastr , frecventarea cercului i mi c rii literare a Nicomachilor, care, spre deosebire de antecesoarele lor, dezvoltate în jurul lui Iulian, privilegiu limba latin . Exponen ii Nicomachilor se exprimau aproape exclusiv latine te.

S-a exagerat considerabil stâng cia exprim rii lui Amian. Desigur, am ar tat mai sus c Amian însu i se scuz c se exprim ca un grec. În mai multe rânduri pare a se îndoi de un talent literar, de care, fire te, nu ducea deloc lips . În realitate marele istoric se exprima în latin , întocmai ca mul i dintre cei ce scriu i acum într-o limb cunoscut temeinic de ei, dar care nu constituie idiomul lor matern. Adic încercând i reu ind uneori sa fie corec i, chiar mai corec i decât vorbitorii limbii respective, îns f r a sesiza unele nuan e i asumând în orice caz o anumit pre iozitate. Pe de alt parte, de i fost soldat, Amian era un stilist rafinat, con tient de autonomia stilistic a istoriografiei romane, organic înclinat spre expresionism i în nici un fel admirativ fa de cel de-al treilea clasicism. În schimb, el îl admir pe Tacit. Istoricul artist tia c Tacit for ase limba pân la limitele latinii i, în c utarea metasemenelor i imaginilor insolite. El a practicat o intertextualitate complex cu stilul lui Tacit, transgredind îns în mai mare m sur bornele a a-numitei *Latinitas*. Amian a for at, a violentat vocabularul roman i a practicat retorica i la nivelul frazei, unde abund nu numai lexeme i conota ii rare, ci i bizare elipse, disimetrii, impropriet i clare, alian e surprinz toare între cuvinte. Totu i, astfel Amian voia s picteze mai expresiv detaliile, s ob in rezonan e pregnante, s fie mai conving tor. Jacques Fontaine a demonstrat c se manifest o unitate profund între universul interior al lui Amian i expresia stilistic . De aceea scriitura istoricului nu putea fi decât tensionat , angoasant , dominat de teme obsesionale, de o aventur metaforic *bizar* . S nu uit m c e ecul lui Iulian traumatizase cumplit pe Amian, c el fusese supus adesea unor puternice frustr ri în timpul lungului stagiul militar i chiar în perioada definitiv rii operei sale, inclusiv a stilului. Încât Guy Sabbah a întrev zut în limbajul tortuos, foarte alambicat, aproape ermetic al lui Amian virtuozitate, capacitate de a manevra cu iscusin clavirul limbii²⁰. Oricum, în scriitura istoricului abund compara iile i metaforele, mai ales metonimiile, sensurile figurate în general. Ca s arate „cum zice Cicero", Amian nu spune direct *ut ait Cicero*, ci „cum ne înva autoritatea Tullian ", *ut Tulliana docet auctohtas* (16, 1, 5). Construc iile insolite slujesc adesea c ut rii

777

AMIAN

imagisticii simbolice, a conota iei lirice, a voca iilor declamatorii i dramatice, a picturalit ii. Rezult o scriitur deconcertant , chiar o cant , care constrânge imagina ia cititorului la eforturi considerabile, chiar dac este organic captivant . Amian este prozator latin cel mai greu de în eles i de tradus. Iar acel „flou" artistic, men ionat mai sus, nu s-ar fi putut pune în pagin decât printr-un astfel de limbaj.

Cercet torii moderni au decelat în vocabularul lui Amian reminiscen e livre ti, încât au presupus c istoricul dispunea de un fi ier în care figurau toate citatele sau turnurile de fraz pe care voia s le uziteze. Totu i, pe lâng arliaisme i elenisme, în lexicul amianeic figureaz numeroase vocabule i conota ii poetice, care traduc în principal intertextualit i cu poezia vergilian . Prolifereaz mai ales neologismele, lexemele noi, care desemneaz noile institu ii i func iuni administrative, dar adesea se substituie vocabularului tradi ional, ca s indice realit i mai vechi sau în orice caz banale. Unele cuvinte ilustreaz exprimarea colocvial a epocii, constituind adev rate vulgarisme. De asemenea, tot în func ie de expansiunea limbajului abstract în latina epocii imperiale, abund termenii abstrac i. Lexicul istoricului este ostentativ neclasic, chiar anticlasic, îns adaptat tehnicilor de argumentare, pe care el le privilegiaz ²¹. Orice cititor al *Res Gestelor* poate observa lungimea excep ional a unor fraze. Interfereaz , în privilegierea lungului enun , reziduurile forma iei livre ti a scriitorului i aspira ia

de a fi" cât mai convingător. Sunt foarte numeroase perifrazele, pentru a traduce gândirea sinuoasă și anxioasă a istoricului, ca și dificultățile în mânuirea limbii latine. Dar, pe de o parte, frazele lungi, uor de sec to'nat în segmente autonome, nu echivalează cu perioadele matematizante ale autorilor clasici, deci riguros ierarhizate, pe de altă parte, scriitorul comprimă uneori enunțurile, după pilda lui Tacit. Anumite construcții, ca și diverse inovații lexicale reflectă numai intertextualitatea cu Vergiliu și Tacit, ci și cu Aulus Gellius. Oricum, în interiorul frazelor se stabilesc raporturi gramaticale stranie, care îndeobște simt stranie tiparelor sintaxei la finele clasice, implicând ignoranța corespondenței timpurilor, asocierea unui ablativ absolut cu un participiu conjunct, utilizarea completivei introduse prin „c", „quod", și construite cu indicativul în locul propozițiilor infinitivale. Desigur, o asemenea construcție anunță limbile romanice.

Trebuie să reținem că nu este vorba de în elesele fondul gândirii lui Amian. Limbajul său e bizar, sinuos, insolit, de fapt anxios și îndeobște fascinant, aderând cu strălucire la universul interior nelinițit, crispat, al scriitorului, ca și la structurile mentale, pe care le asumă.

* Ca să evidențiez că Iulian a ucis regi cruzi și barbari, Amian exclamă: „Aici a răspândit sângele unor regi care nu respirau decât cele crude" (16,1,5). Sinonimia expresivă îl obsedează adesea. Ca atunci când utilizează „ale celor înarmați", *armatorum*, în loc de „ale soldaților", *militum*, „zbura", *inuolabat*, în loc de „alerga", *currebat*, „unghe", *angulus*, în loc de „exil", *exsilium*.
778

7

RECEPTAREA ÎN CONCLUZII

Receptarea în concluzii

Epigonul Sulpicius Alexander a continuat *Res Gestae* și a condus figurarea evenimentelor până în 392 d.C. între Amian și autorul *Istoriei Auguste* au existat relații strânse, pe care le ilustrează chiar unele coincidențe de formulare (*Quadr. Tyrann.*, 4, 8, 10 față de AM. MARC, 15, 3, 7). Poetul Claudian, nutrit tot de ideologia Nicomachilor, a utilizat *Res Gestae*, cunoscute și de autori creștini. Pentru că în secolul al VI-lea *Res Gestae* au fost copiate integral de Cassiodorus, care le-a imitat și stilul. Tradiția manuscrisă a operei lui Amian depinde de un codex din secolul al X-lea d.C., aflat în mănăstirea de la Hersfeld. Este revelator faptul că acolo se copiaseră și opera lui Tacit. Încât umaniștii au considerat această coincidență semnificativă. Astăzi, codicele de la Hersfeld, descoperit în secolul al XV-lea de Poggio Bracciolini, este aproape integral pierdut. Edițiile moderne au la bază alte manuscrise. Secolul nostru a înregistrat o sporire considerabilă a interesului pentru *Res Gestae*, care au prilejuit ediții, traduceri și studii savante.

În țara noastră, Amian a fost tratat fragmentar de G. Popa-Lisseanu, Haralamb Mihăiescu și alții, până când, în 1982, la București, David Popescu a oferit publicului nostru prima traducere integrală. Dar acest public aștepta și prima monografie românească asupra murturii lui Amian²².

Este oare cu adevărat Amian cel mai valoros scriitor al literaturii universale, între Tacit și Dante, cum s-a afirmat?²³ Noi am spune că *Amian a fost cel mai însemnat artist al literaturii mondiale între Apuleius și Dante*. Fiindcă nici chiar Augustin nu-i poate răpi acest titlu. Istoric care s-a documentat minuțios, în virtutea unei *forma mentis* elenistice, Amian a fost și un artist de mare talent. *El este; probabil, al treilea mare istoric roman; - am spune la egalitate cu Salustiu*. Acesta din urmă a fost, poate, un stilist mai valoros, dar n-a dat seama de o gândire istorică atât de profundă ca Amian. Materialul documentar furnizat de *Res Gestae* a fost convertit de scriitorul din Antiochia într-o ficțiune captivantă în multe privințe. Amian a fost un anxios, un mare nelinițit. Angoasele, ilustrate de *Res Gestae*, sunt consecutive celor trei traumatisme psihice suferite, Ste autorul lor: în Turma dizgrației lui Ursicinus, mai ales după moartea, dacă nu asasinarea lui Iulian - ceea ce a generat retragerea din armată și alcătuirea discursului istoric -, din pricina eșecului politic al reacției tradiționaliste a Nicomachilor. Fapt care a survenit tocmai în vremea definitivării operei istorice. Deși angosă, cum demonstrează și scriitura sa, Amian a fost un optimist, mai cu seamă în privința Romei, creia îi hrărea o "soartă eternă". Dar *Res Gestae* dau seama în special de fervoarea, de cultul lui Iulian, adevăratul etimon spiritual al lor. Gesta lui Iulian constituie centrul de greutate al discursului istoric „rostit" de Amian. Totodată, istoricul a zămislit totuși un discurs nou în multe privințe, întemeiat pe o imagistică de o plasticitate remarcabilă, care traduce *opiniunea pentru un expresionism de cea mai bună calitate*. Încercând să-l continue și, desigur, să-l adapteze pe Tacit la un context istoric înnoit în atâtea privințe, Amian a practicat o scriitură alambicată, chiar laborioasă, congruentă atât contradicțiilor interioare care îi agitău psihicul,

779

AMIAN

cât și dificultăților sale în mânuirea limbii latine. Murturia lui Amian este prețioasă sub numeroase aspecte. Ea oferă cititorului vremii noastre o delectare încântătoare și foarte utilă.

BIBLIOGRAFIE: N.J.E. AUSTIN, *Ammianus on Warfare. An Investigation into Ammianus Military Knowledge*, Bruxelles, 1979; Pierre-Marie CAMUS, *Ammien Marcellin. Témoin des courants culturels et religieux à la fin du IV-e siècle*, Paris, 1967; Eugen CIZEK, „Amian", *Istoria literaturii latine. Imperiul, partea a II-a*, București, 1976, pp. 295-317; L. DAUTREMER, *Ammien Marcellin: étude d'histoire littéraire*, Lille, 1899; Jacques FONTAINE, Introducere la Ammien Marcein, *Histoire*, voi. I, Paris, Les Belles Lettres, 1968; „Ammien Marcellin, historien

romantique", *Bulletin de l'Association Guillaume Bude*, 1969, pp. 417 i urm.; „Unite et diversite du melange des genres et des tons chez quelques ecrivains latins de la fin du IV-e siecle: Ausone, Ambroise, Ammien", *Fondation Hardt. Entretiens*, voi. XXIII, Vandoeuvres-Geneve, 1976, pp. 425 i urm.; *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, IV, Bucure ti, 1986, pp. 488-504; Rene MARTIN, „Ammien Marcellin ou la servitude militaire", *Colloque. Histoire et historiographie. Clio*, lucrare colectiv ed. de R. CHEVALLIER, Paris, 1980, pp. 203 i urm.; Renâ MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires a Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, pp. 139-142; 158-159; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 899-902; Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 790-794; *Rome et nous. Manuel d'initiation a la litterature et a la civilisation latines*, Paris, 1977, p. 246; Guy SABBAAH, *Introducere la Ammien Marcellin*, *Histoire*, voi. II, Paris, Les Belles Lettres, 1970; *La methode d'Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les Res Gestae*, Paris, 1978; Otto SEECK, „Ammianus", *Real-Encyclop die der Classischen Altertumswissenschaft*, voi. I, col.1816 i urm.; Iorgu STOIAN, „Cu privire la concep ia istoric a lui Ammianus Marcellinus (uf miles quondam et Graecus)", *Analele Universit ii din Bucure ti*, Seria Istorie, 13, 1964, pp. 111 i urm.; sir Ronald SYME, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford, 1968; E.A.THOMPSON, *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, Cambridge, 1947; .Ammianus Marcellinus, *Latin Historians*, lucrare colectiv ed. de T.A. DOREY, London, 1966, pp. 143 i urm.; Joseph VOGT, „Ammianus Marcellinus als erz hlender Geschichtsschreiber der Sp tzeit", *Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftliche Klasse, Akademie der Wissenschaften und der Literatur im Mainz*, 8, Wiesbaden, 1963, pp. 801 i urm.

780

T

NOTE

ti Pentru importan a m rturiei oferite de Amian, vezi E.A. THOMSON, „Ammianus Marcellinus", *Latin Historians*, lucrare colectiv ed. de T.A. DOREY, London, 1966, pp. 143-157; Pierre-Marie CAMUS, *Ammien Marcellin. Temoins des courants culturels et religieux à la fin du IV-e siècle*, Paris, 1967, pp. 8-12; Jacques FONTAINE, „Latinite tardive et medievale", *Rome et nous. Manuel d'initiation a la litterature et a la civilisation latines*, Paris, 1977, p. 266 arat c unii critici moderni îl consider pe Amian „cel mai mare scriitor între Tacit i Dante".

2. Via a lui Amian este prezentat de diver i cercet tori: vezi J.GIMAZANE, *Ammien Marcellin: sa vie, son oeuvre*, Toulouse, 1889; Otto SEECK, „Ammianus", *Real-Encyclop die der Classischen Altertumswissenschaft*, I, col. 1845-1851; H. MICHAEL, *Das Leben des Ammianus Marcellinus*, Berlin, 1895; Alan CAMERON, „The Roman Friends of Ammianus", *Journal of Roman Studies*, 54, 1964, pp. 15-28; P.M. CAMUS, *op. cit*, pp. 23-70; Jacques FONTAINE, *Introducere la Ammien Marcellin*, *Histoire*, Paris, Les Belles Lettres, I, pp. 7-15; „Ammien Marcellin, historien romantique", *Bulletin de l'Association Guillaume Budâ*, 1969, pp. 417-435; N.J.E. AUSTIN, *Ammianus on Van'are. An Investigation into Ammianus Military Knowledge*, Bruxelles, 1979, pp. 12-18; David POPESCU, *Studiu introductiv la Ammianus Marcellinus*, *Istorie roman*, Bucure ti, 1982, pp. 5-10; Gheorghe CEAU ESCU, „Ammianus Marcellinus", *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, IV, pp. 488-490.

3. Uneori Amian relateaz aventuri strict personale, ca apari ia sinistr a unui cal care âra un corp omenesc mutilat, pe când el însu i se afla pe unul din drumurile Orientului (19, 8, 6-7). în privin a amestecului de tipare, vezi Guy SABBAAH, *La methode d'Ammien Marcellin. Recherches surla construction du discours historique dans les Res Gestae*, Paris, 1978, pp. 1-21; 27-28; 59-60; Rene MARTIN, „Ammien Marcellin ou la servitude militaire", *Colloque. Histoire et h'istoriographie. Clio*, lucrare colectiv ed. de R.CHEVALLIER, Paris, 1980, pp. 203-213, mai ales p. 207; Rene MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres litteraires à Rome*, 2 voi., Paris, 1981, I, p. 140; dar i Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, p. 902.

4. Pentru izvoarele i modelele lui Amian, vezi mai ales G. SABBAAH, *op. cit*, pp. 133-192; dar i Introducere la Ammien Marcellin, *Histoire*, II, Paris, 1970, pp. 10-16; de asemenea, vezi H. FINKE, *Ammian Marcellin und seine Quellen zur Geschichte der romischen Republik*, dizerta ie, Heidelberg, 1904; J. FONTAINE, *Introducere la Ammien Marcellin*, pp. 25-28; N.J.E. AUSTIN, *op. cit.*, pp. 18-165; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit*, I, pp. 141-142; E. CIZEK, „Amian", *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, Bucure ti, 1976, pp. 297-298; Andre MANDOUZE, „De la christianisation de Rome à l'âge d'or des peres de l'Eglise", *Rome et nous*, p. 246; D. POPESCU, *op. cit*, pp. 21-22; Gh. CEAU ESCU, „Ammianus Marcellinus", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 491-492. Apropierea de Velleius este sugerat de E. PARATORE, *op. cit*, p. 899. Istvan BORSZAK, „Von Tacitus zu Ammian", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24, 1976, pp. 357-368 observ c imaginea lui Iulian este par ial inspirat de Germanicus taciteic. Scenariul referitor la moartea lui Iulian ar fi de asemenea tributar nara iei mor ii „socratice" a lui Thrasea. Amian îl opune pe Iulian lui Constan iu II, inspirat de antiteza taciteic între Germanicus i Tiberiu. Dar nic ieri nu opereaz o imita ie servil . Oricum nu se justific teza c n-ar fiin a

781

AMIAN

nici o afinitate relevant între Amian i Tacit, sus inut de L.E. WLISHIRE, „Did Ammianus Marcellinus Write a Continuation of Tacitus?", *Classical Journal*, 68, 1972-1973, pp. 221-227.

5. Pentru datarea *Res Gestelor* amianeice, vezi G. PIGHI, *Ammiani Marcellini rerum gestarum capita selecta*, Neocomi, 1948, pp. 8-9; J. FONTAINE, *Introducere la Ammien Marcellin*, I, pp. 16-19; E. CIZEK, „Amian", *Imperiul*, II, p. 297; J.P. CALLU, *Introducere la Histoire Auguste*, Paris, Les Belles Lettres, 1992, I, 1, pp. XII-XIII; LVIII, n.182.

6. G. SABBAAH, *La methode d'Ammien*, pp. 17-24; 507-539; 596, repereaz în textul amianeic 86 de ocuren e ale termenului de *fides*. Uneori acest vocabul asum valori semantice religioase i desemneaz „credin a", „f g duala", „asigurarea dat de zei". Dar *fides* prime te i accep ii juridico-militare, pentru a indica „respectul cuvântului dat", adic al angajamentului luat. Încât pân la urm *fides* devine „veracitate istoric ", „loialitate a istoriografului". Nu încearc astfel Amian s resuscite noble ea unui termen cândva metavaloare a Cet ii romane?

7. Vezi J. FONTAINE, *Ammien Marcellin, historien romantique*, pp. 421-424. R. MARTIN, *op. cit.*, p. 209 eviden iaz c Amian oculteaz consecin ele dezastruoase ale misiunii lui Ursicinus în Gallia, la care luase parte i istoricul. Pentru poetica amianeic a istoriei, vezi A. DERMANDT, *Zeukritik und Geschichtsbild im Werk Ammianus*, diserta ie, Bonn, 1965, *passim*; E. CIZEK, „Amian", *Imperiul*, II, pp. 298-300; G. SABBAAH, *La methode d'Ammien*, pp. 22-29; 597-600.

Totu i critica biografilor i altor istoriografi a fost constatat inc de Rene PICHON, *Histoire de la litterature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 790-791.

8. Ideal reperat de P.M. CAMUS, *op. cit.*, pp. 103-109, care evideniaz frecven a ocuren elor adjectivului „sobru”, *sobrius*, în textul amianei. Amian exalt „acea veche virtute roman i sobr ”, *uetus illa romana uirtus et sobria* (15, 4, 3). inuta corect i sobr este apanajul lui Iulian, îns i al altor personaje ca Praetextatus, Symmachus, Nicomachus Flavianus, Hypatius.

9. Pentru funcia alocat a a-numitului *fatalis ordo* i anxiet ilor lui Amian, vezi J. FONTAINE, *Ammien Marcellin, historien romantique*, pp. 425-428.

10. Profesiunea final de credin a lui Amian a fost analizat de Iorgu STOIAN, „Cu privire la concepia istoric a lui Ammianus Marcellinus (*ut miles quondam et Graecus*)”, *Analele Universit ii Bucure ti*, Seria Istorie, 13, 1964, pp. 111-117 (care îns exagereaz fidelitatea lui Amian fa de discursul mental al curialilor); Jean-Marie ANDRE-Alain HUS, *L'histoire a Rome. Historiens et biographes dans la litterature latine*, Paris, 1974, pp. 158-160; mai ales G. SABBAAH, *La methode d'Ammien*, pp. 13-17; 523-533; 597. Pentru optica politic a lui Amian, vezi i A. ALFOLDI, *A Conflict of Ideas in the Late Empire*, Oxford, 1952, p. 67; Santo MAZZARINO, *Il pensiero storico classico*, ed. a 3-a, II, 2, pp. 250-252. Pentru ideile religioase, vezi A. SELEM, „Considerazioni circa Ammiano ed ii cristianesimo”, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale*, 6, 1964, pp. 224-261; P.M. CAMUS, *op. cit.*, p. 264; E.A. THOMPSON, *op. cit.*, pp. 150-151; Klaus ROSEN, „Über heidnisches und christliches Geschichtsdnken in der Spätantike”, *Eichst tter Hochschulreden*, 34, 1982, pp. 3-29.

11. Pentru exaltarea Romei i pentru modelul de împ rat preconizat de istoric, vezi P.M. CAMUS, *op. cit.*, pp. 110-115; 124-129; 239-246; S. MAZZARINO, *op. cit.*, II, 2, p. 249; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 159. Pentru elogiarea lui Ursicinus, vezi A. THOMPSON, *op. cit.*, pp. 145-146; J. FONTAINE, Introducere la Ammien Marcellin, I, pp. 39-40; G. SABBAAH, Introducere la Ammien Marcellin, II, pp. 27-28; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 205-211.

12. Importan a gestei lui Iulian i semnifica iile ei sunt analizate de numero i cercet tori. Re inem P.M. CAMUS, *op. cit.*, pp. 112-114; 242-243; E.A. THOMPSON, *op. cit.*, pp. 146-147; E. CIZEK, „Amian”, *Imperiul*, II, pp. 306-309; I. BORSZAK, *op. cit.*, pp. 360-368; G. SABBAAH, *La methode d'Ammien*, pp. 230; 291; 452; 592-593; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 211-212; Gh. CEAU ESCU, „Ammianus Marcellinus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 492-494.

13. Cum observ N.J.E. AUSTIN, *op. cit.*, pp. 18-165; vezi i R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 142.

14. Pentru digresiunile amianei i scrupulozitatea informa iei istoricului, pentru referin ele la diferite popoare i la teritorii apropiate sau f când parte din patria noastr , vezi E. CIZEK, „Amian”, *Imperiul*, II, pp. 303-304; mai ales, D. POPESCU, *op. cit.*, pp. 22-24; 37-41; Gh. CEAU ESCU, „Ammianus Marcellinus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 494-496.

782

NOTE

15. De c tre A. MANDOUZE, „De la christianisation de Rome l'âge d'or des peres de l'Eglise”, *Rome et nous*, p. 246.

16. Discursul amianei încorporeaz repere cronologice precise: nu doar indicarea consulilor eponimi spre a marca schimbarea anilor (ceea ce se realizeaz totu i uneori, ca în 17, 5, 1, pentru anul 358 d.C. i 18, 1, 1, pentru anul 359 d.C.), ci i a debutului altor magistraturi, îndeosebi prefectoriale, în acela i scop (17, 4, 1; 19, 10, 1). Amian dateaz i anumite evenimente importante, precum cutremurul de la Nicomedia, survenit la 24 august 358 (17, 7, 1), sau c derea ora ului Amida, la 5-6 octombrie 359 (19, 9, 1). El precizeaz durata expedi iilor i asediilor i i ritmeaz expunerea în func ie de schimbarea anotimpurilor, lunilor, dezvolt rii vegeta iei (17, 2, 4 pentru iarn ; 8, 2 pentru var etc). Distinge uneori chiar diversele momente ale unei singure zile (19, 7, 2; 7, 3; 7, 6 etc). Vezi G. SABBAAH, Introducere la Ammien Marcellin, II, pp. 18-24; E. CIZEK, „Amian”, *Imperiul*, II, pp. 302-303; D. POPESCU, *op. cit.*, pp. 25-28.

17. Pentru „romantismul” lui Amian, pentru deschiderile spre baroc, vezi J. FONTAINE, *Ammien Marcellin, historien romantique*, pp. 417-431; G. SABBAAH, *La methode d'Ammien*, pp. 543-594; R. MARTIN, *op. cit.*, pp. 204-212; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 140-141.

18. Vezi în aceste privin e Joseph VOGT, „Ammianus Marcellinus als erz hlender Geschichtsschreiber der Sp tzeit”, *Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftliche Klasse, Akademie der Wissenschaften und der Literatur im Mainz*, 8, Wiesbaden, 1963, pp. 801-825, mai ales pp. 806-823; i R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 142 i 159.

19. Pentru arta compozi iei, pentru vizualizare i picturalitate, pentru utilizarea retoricii, vezi G.P. PIGHI, *I discorsi nelle storie di Ammiano Marcellino*, Milano, 1936, *passim*; J. FONTAINE, Introducere la Ammien Marcellin, I, pp. 28-35; *Ammien Marcellin, historien romantique*, pp. 426-427; 434; G. SABBAAH, *La methode d'Ammien*, pp. 375-506; 541-600; E. CIZEK, „Amian”, *Imperiul*, II, pp. 309-311; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 140-142; 158-159.

20. Pentru limbajul lui Amian i problemele suscitade de el, vezi Nicolae I. BARBU, *Istoria literaturii latine de la 69-476 e.n.*, Bucure ti, 1962, p. 428; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 899-900; J. FONTAINE, *Ammien Marcellin, historien romantique*, pp. 418-420; 429-431; E. CIZEK, „Amian”, *Imperiul*, II, pp. 311-313; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 140; Gh. CEAU ESCU, „Ammianus Marcellinus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 498-499.

21. Adesea verbele sunt folosite la sensul figurat, dup exemplul lui Tacit. Termeni ca *fragor* („larm ”) i *primaevus* („din primii ani”) amintesc de Vergiliu. Dintre cuvintele sau conota iile postclasice mai amintim *inexpedibilis* („de nedezlegat”), *oppessulatus* („ferecat”), participiu al verbului *oppessulare*), *pilantes* („cei care jefuiesc”, participiu al verbului *pilare*), *primatus* („efi”), *procinctus*, cu sensul de „lupt ” (deci metonimie, c ci în limba clasic acest termen desemna echipamentul militar), *imbractare* („a acoperi cu o plac de aur”), *figmentum* („statuie”), *mundanus* („lumesc” sau „de lume”), *summitas* („vârf”). De la *pauper* („s rac”, în limba clasic), Amian utilizeaz adjectivul *paupertinus*. Asemenea termeni au fost inventaria i înc de cercet tori ca P. DE JONGE, *Sprachlicher und historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus*, Groningen, 1935; S. BLOMGREN, *De sermone Ammiani Marcellini quaestiones*, Uppsala, 1937.

22. Pentru receptarea lui Amian, vezi E. PARATORE, *op. cit.*, p. 902; D. POPESCU, *op. cit.*, pp. 42-44; Gh. CEAU ESCU, „Ammianus Marcellinus”, *Istoria literaturii latine*, IV, p. 500.

23. E. STEIN, *Geschichte des sp tromischen Reiches*, Wien, 1928, p. 331 declara c Amian a fost cel mai important geniu al literaturii mondiale „zwischen Tacitus und Dante”; vezi i I. BORSZAK, *op. cit.*, p. 357, ca i *supra* n. 1 la acest capitol.

783

XXXIX. LITERATURA CRE TIN

Tr s turi generale

L

literatura creștină alcătuiește o unitate autonomă în interiorul culturii antice. În multe privințe, ea nici n-a aparținut antichității, prefigurând mai degrabă evul mediu. Deși ruptura cu tradițiile antice n-a fost deloc totală, literatura creștină exprimă în mare măsură o mentalitate și o ideologie nouă. Autorii creștini, exponenții noii religii în general, convertește în interesul religiei lor metavalori ca *obsequium* și *sanctitudo*, pentru a răspândi cuvântul Domnului. Pe de altă parte, creștinii impun valori noi, ca „graia”, *gratia*, coborât printre ei ca să le întreprindă existența, și „binecuvântarea”, *benedictio*, acordată de divinitate și de puternicii episcopi creștini. Totodată, cum am arătat, creștinismul abandonează complet opoziția roman/Barbar. Pe de altă parte, chiar atunci când scriau cu talent, scriitorii creștini nu urmăreau cu prioritate obiective literare. Pe când chiar autorii necreștini de rețete medicale considerau că ei făceau în primul rând literatură. Cum am mai notat de fapt, scriitorii creștini confereau discursului lor vocații polemice și doctrinare manifeste, considerau că ei exprimă, apărând și propagă cuvântul revelat de Dumnezeu. Reiterăm observația că ruptura față de literatura necreștină n-a fost totală. Se poate mai degrabă vorbi de o alternanță între discontinuitate și continuitate. Autorii creștini nu se izolează de tendințele estetice generale ale literaturii latine. Ei sunt înrâuriți de cultura păgână a vremii, pe care concomitent o combat și încearcă să o integreze.

De fapt literatura creștină debutează târziu, la sfârșitul secolului al II-lea d.C. și la începutul veacului următor. Pentru că nu pot fi considerate pendinte de literatură inscripțiile funerare mai vechi din catacombe, scrise într-o latină rudimentară. De fapt, chiar la Roma, limba oficială a bisericii creștine fusese inițial greacă, în care erau redactate textele sacre. Până la urmă emerge însă și o literatură creștină în latinește, propagată în Italia, Africa și în alte zone occidentale ale Imperiului. Cu unele excepții, scriitorii creștini atestă că religia noastră nu rămâne total străină de marile tradiții culturale și filosofice ale antichității. Ei preiau, în funcție de formaia lor retorică, îndeobște necreștină,

784

TRĂSĂTURI GENERALE

idei și concepte ale păgânilor, prin excelență neoplatoniciene, și se exprimă într-un stil clasicizant. Preocupările lor religioase vor asuma inițial un caracter îndeosebi apologetic, adică dirijat spre combaterea păgânismului, pentru a înmădă ulterior o orientare patristică, menită să reprobe numeroasele erezii, ca donatismul, arianismul etc, care se dezvoltă în sânul comunităților creștine. S-a ajuns de fapt la un simbolism abstract de tip gnostic: problemele păcatului și ale mântuirii au dobândit un statut privilegiat în reflecțiile autorilor creștini. Totodată mulți dintre autorii creștini provin din Africa romană. Prin ei, Cartagina pare aproape să-și revină asupra vechii Rome. Nu întâmplător, într-o polemică purtată împotriva lui Augustin, un episcop din Italia îl va acuza pe marele scriitor și teolog african de perfidie punic!

Pe de altă parte, unii scriitori creștini au realizat opere deosebit de performante din punct de vedere artistic: Tertulian, Lactanțiu, îndeosebi Augustin, însăși alții, printre prozatori, Prudentius, printre poeți. Unele texte de proză capătă o coloratură romanescă. Lirismul autentic se împletește cu accentele retorice și cu limbajul declamatoriu, în numeroase opere literare creștine. Exponenții literaturii creștine, în majoritatea lor, aderă la cel de-al treilea clasicism¹.

Minucius Felix

Unii cercetători moderni consideră că Tertulian ar fi fost primul autor creștin important de literatură latină, iar Minucius Felix al doilea. Dar, în orice caz, testimoniul de apologetic latin oferit de Minucius Felix ilustrează prima fază a atitudinii comunităților creștine față de Imperiu și societate, caracterizată de căutarea unei anumite concilierii, în vreme ce Tertulian dă seama mai ales de etapa următoare, cea a refuzului structurilor tradiționale date. Mărturia lui Minucius Felix rezidă în elegantul dialog intitulat *Octavius*.

Disponem de puține informații cu privire la viața lui *Marcus Minucius Felix*. Se pare că era originar din Africa romană, unde, înainte de convertirea la creștinism, ar fi fost un avocat talentat. Opinăm că ar fi trăit și scris mai degrabă în a doua jumătate a secolului al II-lea d.C., decât în prima parte a veacului subsecvent². Titlul unei opere conservate a lui Minucius Felix, adică „Octavius”, *Octavius*, se referă de fapt la unul dintre personajele textului, care este, cum am semnalat imediat mai sus, convertit într-un mic dialog în manieră ciceroniană. *Octavius* constituie de fapt primul dialog vreodată scris de autori creștini. Discuția se desfășoară în clipe de timp, pe malul mării, la Ostia, între autor și doi prieteni ai lui: creștinul Octavius Ianuarius și păgânul Caecilius Natalis. Controversa pornește de la o statuie a lui Serapis, pe care o salută Caecilius. Urmează o discuție pe teme religioase, arbitrat de autor și desfășurat, fără înverșunare, potrivit acordului prealabil stabilit între antagoniști (MIN., I-4). Caecilius începe prin a apăra vechile culte religioase și prin a reproba doctrina creștină, atitudinea exponenților ei (MIN., 5-13). Octavius îi răspunde, exaltând bazele teoretice ale creștinismului și morală lui (MIN., 16-37). În final, Caecilius pare să se recunoască învins și să accepte creștinismul (MIN., 38-40).

785

LITERATURA CREȘTINĂ

Moderația caracterizează întreaga dezbateră, care nu comportă o dramă colectiv, ci o conversație

elegant, între intelectuali rafinați. Octavius respinge acuzațiile aduse cretinismului, pornind de la unele elemente neopitagoreice, care par a conduce polemica spre un cretinism filosofic, mai degrabă integrat tradiției culturale antice decât ostil ei. În realitate, integrarea este incompletă. *Octavius* răspunde orizontului de așteptare al literaților vremii, foarte competenți în materie de literatură și de filosofie antică. Pe această tărâșă, Minucius Felix încearcă să-i convingă, să-i atragă de partea noii religii. Scriitorul expune ideile cu precauție elegantă, deși cu ardentă convingere, care caută mai ales mijloace subtile de persuasiune. *Octavius* constituie un relevant exemplu de suasiorie și de controversă creștină. După exemplul lui Cicero, Minucius Felix își structurează cu abilitate dialogul, astfel încât discuțiile să se desfășoare liniștite și firesc. Punerea în scenă evocă, în treacăt, murmurul valurilor și frumusețea peisajului ambiant*. Scriitura comportă o exprimare de o puritate aproape clasică. Frazele sunt ample, clare, ciceroniene, bogate într-o ornamentație stilistică plasticizantă. Este limpede că, deși ruptura cu vechile structuri mentale antice nu poate fi escamotată, Minucius Felix se străduiește să dovedească existența unei continuități, să demonstreze prezența unor puni de legătură între vechiul discurs mental și veșmântul lui stilistic, pe de o parte, și noua credință creștină, pe de altă parte.

Tertulian

Ponderațiile subtile ale lui Minucius Felix și se contrapune vehemenței lui Tertulian, de altfel un scriitor înzestrat cu un talent literar remarcabil. Propensiunea spre montanism l-a determinat oare să preconizeze contestarea globală, aprigă a societății antice? Sau invers - cum este probabil - recuzarea structurilor socio-politice și cultural-religioase l-a împins spre aderarea, în ultimă instanță, la erezia montanistă, deosebit de aspră față de Imperiu și de obiceiurile lui? Opera amplă a lui Tertulian dezvăluie inflexibilitate crescândă și evoluție spirituală, din care nu lipsesc angoasele rătăcirilor școlitoare.

Quintus Septimius Florens Tertullianus era, ca și Minucius Felix, originar din Africa romană. El s-a născut la Cartagina, în jurul anului 160 d.C., din părinți necreștini. Tatăl său era centurion în garda proconsulului provinciei Africa. Tertulian a studiat cu asiduitate la Cartagina retorică, dar și dreptul, de fapt toate ramurile culturii antice. Trebuie totuși să fi încercat anumite frustrări complexe, datorită originii sale relativ modeste, și mai ales să-i fi cenzurat cu asprime un S-a detectat totuși un bizar simbolism în construirea cadrului dialogului, care ar fi concomitent realist și „criptocreștin”, cu subtilitate. Bărcile trase pe plaja Ostiei ar conota pe cele ale Tiberiadei, în vreme ce jocurile inocente ale copiilor de pe același țărm ar aminti cuvântul lui Cristos (MIM, 4).

786

TERTULLIAN

eros năvalnic, pulsiv psihic deosebit de puternic. S-a creștinat în jurul vârstei de 30 de ani și s-a remarcat cu rapiditate prin forța elocinței, însuși prin austeritatea morală. A fost ales preot și a militat cu fervoare pentru cretinismul intransigent, sub flamura unei mentalități organice protestatere, efervescente și aprige. Sufletul său veșnic nemulțumit, încercat de fermenile spirituale contradictorii, inflexibilitatea sa doctrinară l-au determinat, spre sfârșitul vieții, îndeosebi prin 207-213, să adere la erezia montanistă. Secta creată de Montanus, prin 160-170 d.C., predica o extremă austeritate, întoarcerea spre moravurile cretinismului inițial și refuzul oricărei pactizări cu lumea necreștină. Mai târziu, Tertulian s-a despărțit de montaniști, ca să-și creeze o sectă proprie, încă mai intransigentă. Se pare că Tertulian ar fi murit la o vârstă foarte înaintată.

Activitatea literară foarte fecundă a lui Tertulian s-a desfășurat între 197 și 222 d.C. S-au păstrat 31 de lucrări, în vreme ce altele 11 s-au pierdut⁴. Nu vom putea menționa și prezenta toate scrierile conservate. Din primii ani de creație literară datează scrieri cum ar fi: „C tre martiri”, „Ad martyres”, „C tre păgâni”, „Ad nationes”, și mai ales „Apologia”, „Apologeticum”. „Ad nationes”, în două cărți, încorporează o virulentă condamnare a păgânismului. Termenul de *natio*, de fapt „seminție”, subînțeles „străină”, desemna, grație unui ebraism transpus în greacă și apoi în latină, „necredințioși”. Cum am mai arătat, „străinul” sau „cel alt” nu mai era Barbarul, ci necreștinul. În această scriere sunt atacate și violente păgânii persecutori și sunt respinse acuzațiile de imoralitate aduse de ei creștinilor. De asemenea sunt satirizate implacabil tradiția culturală necreștină, modul de viață, religia, ideile societății oficiale. „Apologeticum” constituie opera cea mai importantă a lui Tertulian și totodată baza apologeticii creștine. Apărarea dreptei credințe asuma forma unui discurs, adresat guvernatorilor provinciei Africa și structurat după normele oratoriei clasice. În cursul expunerii, Tertulian întoarce cu abilitate, împotriva adepților ilor cultelor religioase tradiționale, acuzațiile aduse de ei cretinismului.

Tertulian prezintă și chintesena doctrinei creștine (Apoi., 15, 8-27). Cretinismul nu trebuie confundat cu un sistem filosofic (Apoi., 46-49). Mai ales însuși îl preocupă refutarea succesivă a obiecțiilor aduse creștinilor, crimele și imoralitatea de care erau învinuiți, neparticiparea la cultul imperial și la serbările păgâne, detestarea statului și societății romane. Ceea ce conferă validitate artistică *Apologeticii* este tocmai înverunarea manifestată împotriva societății tradiționale, minate de orgoliul, viciile și erorile ei. În anul 200 d.C., Tertulian publică „Despre subterfugiul ereticilor”, *De praescriptione hereticorum*, care prefigurează întreaga literatură patristică și va servi ca text de bază bisericii oficiale. Tertulian blamează cu pasiune erezii, care începuseră să se dezvolte pe corpul cretinismului: orice sectă care nu se înscrie în tradiția apostolică trebuie respinsă*. Ardentul rigorism al lui Tertulian emerge într-o lucrare ca „Despre înuta femeilor”, *De cultu feminarum*. Aici, scriitorul recomandă fecioarelor să poarte un veșmânt pe față nu numai la biserică, ci și pe stradă și în reuniunile publice.

„Despre post împotriva materialității”, *De ieiunio aduersus psychicos*, traduce consecințele adeziunii lui Tertulian la montanism. Montaniștii și adepții lor, profeteie, așteptau permanent reînnoirea lui Cristos, în haine de judecător, sub semnul Duhului Sfânt. De aceea Tertulian exalta și abținerea, preconizată de montaniști. El reprobă, pe un ton pasional, adepții

Refutarea erezilor implică principii ale dreptului roman. Sectele eretice ar vehicula forme deghizate de idolatrie păgână.

787

LITERATURA CREȘTINĂ

bisericii oficiale, „materiali tii” (*psychici*), care ar vegeta în mijlocul unei vie i carnale i animalice, pe când montani tii, „spirituali tii” (*pneumatici*), ar duce o existen cu adev rat demn . Idei similare apar în alte lucr ri, unde este sondat condi ia uman , ca în „Despre spirit”, *De anima*, sau „Despre exortarea castit ii”, *De exhortatione castitate* etc. Iar „Despre carnea lui Cristos”, *De carne Christi*, posterior lui 212 d.C, proclam realitatea corpului omenesc al lui Cristos. Tertulian declar c biserica oficial ar pactiza cu du manii ei, c iart prea u or p catele, care n-ar reclama îng duin a. Trebuie s prevaleze justi ia, i nu toleran a.

Ideile i arta lui Tertulian

•

Tertulian a fost fondatorul apologeticii latine i totodat unul dintre ini iatorii patristicii. El abordeaz problemele cardinale ale Drepte Credin e, precum cele ale r ului, moralit ii noi, f uririi unor structuri mentale inedite, trinit ii etc. Tertulian consemneaz aspecte relevante ale vie ii urbane a vremii. A fost cu adev rat un luvenal cre tin. Combustiei interioare, cultului ascezei i fermit ii doctrinare le corespunde o indignare permanent . Vehementa critic traduce exigen e oratorice tradi ionale, îns i un temperament exploziv, precum i un supraeu foarte exigent. Într-o reputat tez de doctorat, Jean-Claude Fredouille a apreciat ardoarea „sacr ” a polemistului, ca expresie a modelului omului mânios, „l'homme en colere”, i a stilului pasional. Confrunt rii pacifice a sistemelor de gândire, practicate de întreaga cultur antic , i se substituie r zboiul de idei. Nu exist , afirm Tertulian, cale de mijloc între adev r -totdeauna revelat - i eroare. Totu i preconizarea implacabil a interdic iilor religioase, cultural-social, morale este compensat de clamarea rolului pozitiv al îndur rii, postului i peniten ei, chiar de un anumit pragmatism. Tertulian, de i preconizeaz discontinuitatea, ruptura cu societatea i cultura tradi ional , opereaz o abil conversiune a experien elor literare necre tine, în vederea optimiz rii propagandei pe care o întreprindea. Deoarece Tertulian, cum am ar tat, era un competent cunosc tor al retoricii, filosofiei i dreptului societ ii tradi ionale.

Am ar tat mai sus c Tertulian mânuie te schemele oratoriei consacrate, subtilit ile retorice^{4bis}.

Sintaxei ciceroniene a discursului, întemeiat pe triada clasic (a instrui, a delecta, a emo iona), i se aliaz o scriitur foarte colorat , adesea caustic , o patin baroc i mai ales expresionist . Desigur, abund reminiscen ele livre ti, locurile comune, împrumuturile lexicale din opera lui Apuleius. Îns Tertulian se adreseaz i latinei colocviale a epocii, ca s - i f ureasc un vocabular foarte expresiv. Utilizeaz i proverbe populare. De asemenea, el creeaz cuvinte ori conota ii noi, pentru a ilustra conceptele inedite, c ci înzestreaz metalimbajul teoretic al cre tinismului cu termeni ca „treime”, *trinitas*, sau „persoan ”, *persona* (care prime te o accep ie total necunoscut culturii tradi ionale).

Limbajul lui Tertulian, de i pitoresc i foarte

. 788

IDEILE I ARTA LUI TERTULLIAN

pregnant, este adesea sinuos, obscur, aproape ermetic. Acest limbaj complicat se adapteaz spiritualismului exacerbat al autorului. Oricum, suflul viguros al demonstra iei ideilor, relieful deosebit de pregnant al imagisticii, expresivitatea scriiturii i-au asigurat lui Tertullian *statutul de al doilea mare talent artistic prilejuit de literatura cre tin* . Autori ca el compenseaz reculul înregistrat de proza necre tin a secolului al III-lea d.C.⁵

Al i prozatori ai secolului al III-lea

Într-adev r, eforturile lui Tertullian au avut continuatori abili. O real efervescen , o veritabil creativitate se pot degaja din dezvoltarea prozei cre tine, în aceast vreme de sterilizare a prozei p gâne. Totodat contesta ia global a societ ii i culturii tradi ionale r mâne invariata, elementul focalizator al propagandei întreprinse de urma ii lui Tertullian. Ciprian este cel mai semnificativ dintre ei. Predicatorii cre tini erau adesea obliga i s recurg la un discurs apropiat de exprimarea colocvial a adev ilor noii religii, proveni i din categoriile sociale de condi ie modest .

Tascius Caedlius Ciprianus a fost un profesor de retoric , tot romano-african din Cartagina, convertit la cre tinism prin 246 d.C. i devenit ulterior episcop. Prin 250 el este urm rit de persecutori, cum rezult din scrisori ale sale, redactate în aceast perioad . Mai târziu i-a alc tuit operele capitale, „Despre biserica catolic ”, *De catholica ecclesia*, i „Despre cei ce au alunecat” (de fapt „au abjurat”), *De lapsis*, în care reprob cu severitate implacabil orice îng duin fa de cre tinii care, înfrico a i, î i abandonaser religia i sacrificaser zeilor în timpul persecu iilor. Ciprian va fi decapitat din ordinul împ ratului Valerian, la 14 septembrie 258.

Ciprian continu în mod inten ional orientarea lui Tertullian, îns nu atest virtuoizitatea retoric a maestrului s u. El manifest îns o anumit sensibilitate spiritual , când î i nareaz convertirea în „C tre Donatus”, *Ad Donatum*, care prefigureaz introspec ia lui Augustin. Ceea ce nu-i diminueaz inflexibilitatea, încearc s se exprime simplu, dar în manier ciceronian .

Un alt romano-african i profesor de retoric numit *Arnobius* s-a convertit la cre tinism sub Diocle ian. Afirmă c adeziunea la noua Credin fusese determinat de un vis. A scris, în apte c r i, „împotriva p gânilor”, *Adversus nationes*, care constituie o stranie m rturie de apologetic , anterioar hot rârii de a i se acorda cre tinismului toleran a. Esen ialul rezid în refutarea sistematic a incrimin rilor aduse cre tinismului de c tre p gâni, care îi atribuiau acestuia r spunderea tuturor calamit ilor

vremii. Arnobius nu pare a fi cunoscut temeinic dogmele creștine, dar și-a combătut adversarii cu intransigență și ironie sarcastică foarte performante. Ca și Tertulian, Arnobius a pendulat între un stil de inspirație clasicizant și un suculent expresionism popular. Pentru a contesta global vechea lume antică, a citat îndeezebi din Platon și Lucrețiu⁶.

LITERATURA CREȘTINĂ

Commodianus

intransigență, polemica efervescentă, contestarea neîndurătoare a lumii antice asumă accente încă mai acuzate în mărțuria primului poet creștin de limbă latină, adică în poemele lui Commodianus. Nu cunoaștem nici patria și nici numele complet ale lui *Commodianus*, scriitor care a trăit probabil în secolul al III-lea, într-un acrostih din poemele sale, s-a proclamat „Commodianus ceretor al lui Cristos” (adică ascet), *Commodianus mendicus Christi*. Într-o culegere de optzeci de poeme, de dimensiuni care variază între 6 și 48 de stihuri și intitulat „învățături”, *Instructiones*, Commodianus reprobă cu intransigență pe păgâni și pe mozaici, însă recomandă creștinilor o conduită ireproșabilă, plină de caritate, pe temele cele mai pioase. Sunt acuzate luxul unor femei creștine (*Instr.*, 2, 18-19), funeraliile somptuoase (*Instr.*, 2, 33). Hexametrii lui Claudian sunt alături în acrostih (două acrostihuri sunt abecedare: *Instr.*, 1, 35 și 2, 19). Poemele au fost grupate în două cărți. Încă mai semnificativ este cealaltă operă a lui Commodianus, adică poemul relativ amplu și format din 1060 de hexametri, purtând titlul de „Poemul apologetic”, *Carmen Apologeticum*. După o vehementă reprobare a păgânismului (*CA.*, vv. 1-88) și o prezentare a doctrinei trinității, singurul mijloc de salvare a oamenilor (*CA.*, vv. 89-790), Commodianus încheie un tablou al conflagrației lumii romane și al triumfului final al dreptății (*CA.*, vv. 791-1060).

Accentele satirice, tensiunea emoțională accentuată sunt subordonate pretutindeni, în special în *Carmen Apologeticum*, tonului apocaliptic și unor elemente de doctrină eretică (montanistă, sabelliană etc.). Fantezia și realitatea se împletesc în tabloul cuceririi Romei de către Barbari, care îi vor considera pe creștini ca pe frații lor (*C. A.*, vv. 807-822). Apoi focul va purifica pământul și va aduce conflagrația finală a universului. Înaintea clamării eternității Romei de către scriitorii din cercul Nicomachilor, Commodianus se ridică deschis împotriva Imperiului. Sub impactul psihologiei colective, furite de anarhia militară, de ecurile Romei și de persecutarea creștinilor, poetul întrevăde ruinele fumegânde ale statului imperial, simbol al corupției, și se bucură nespuse. De aceea exclamă: „plânge pentru venicie, cea care se făcea că este eternă”, adică Roma (*C. A.*, v. 923, în latină: *luget in aeternum quae se iactabat aeterna*). Niciodată împotriva Romei n-a fost atât de intensiv exprimat în literatura latină. Poezia apocaliptică a lui Commodianus respinge orice clasicism, cum recuză orice tradiție romană. Ea se hrănește „gurmand” din expresionismul popular. De unde abateri masive de la normele clasice, de ordin lexical, morfologic și sintactic. Commodianus ține șalcuiască hexametri buni. Totuși, privilegiază o metrică novatoare, de sorginte populară, pe care o atestau și inscripțiile vremii. Primul hemistih al hexametrului se bazează pe accent, încât numai a doua parte a versului, care vine după o cezură invariabilă pentimemeră, respectă tiparul clasic al cantității. Toate acestea nu-l împiedică pe Commodianus să recurgă la un limbaj figurat, la exclamații, interogații și tirade retorice. Spiritualismul lui intransigent, contestarea societății, culturii și religiei

790

COMMODIANUS

tradiționale vehiculează însă ostentativ un expresionism popular anticlasic. Commodianus este aproape o insulă chiar în interiorul literaturii creștine⁷.

Lactanțiu

Lactanțiu ilustrează un moment de tranziție. Ori, mai bine spus, o răscruce pe drumul evoluției literaturii creștine, de la contestația globală la concilierea cu societatea, cu Imperiul și cultura tradițională. Și nu numai pe plan stilistic. Totuși concilierea funcționează, în discursul lui Lactanțiu, numai față de Imperiul și de tradițiile lui culturale. Cultele păgâne și adepții lor nu află nici o îngăduință în ochii lui Lactanțiu.

Lucius Caecilius Firmianus Lactantius era și el romano-african, născut probabil în jurul anului 250 d.C., retor și discipol al lui Arnobius. Inițial păgân, a fost angajat de Dioclețian ca profesor în școala retorică-propagandistică din Nicomedia. Din această perioadă datează unele scrieri precreștine în versuri și în proză. Se pare că persecutarea majoră a creștinismului, inițiată de împăratul Dioclețian în 303 d.C., l-a tulburat profund. Oricum împăratul Galerius a închis școala din Nicomedia și Lactanțiu a aderat la creștinism. Se pare că și-a petrecut sfârșitul vieții în anturajul împăratului Constantin.

S-au pierdut toate scrierile precreștine ale lui Lactanțiu, inclusiv manualul de metrică și gramatică, intitulat „Gramaticul”, *Grammaticus*. De altfel nu s-au conservat, în totalitatea lor, nici lucrările compuse după convertirea la creștinism, survenită după ce Lactanțiu depășise vârsta de 50 de ani⁸. Scrierile de teologie creștină preconizează îndeobște o religie destul de raționalistă. Nu incidental Lactanțiu vede te simpatie pentru Minucius Felix. Tocmai aceste lucrări i-au prilejuit lui Lactanțiu reputația de „Cicero creștin”, de „universitar creștin”, de „primul adevărat literat creștin”. În „Despre lucrarea lui Dumnezeu”, *De opificio Dei*, tratat în două cărți, alcătuit în 305 d.C., Lactanțiu combate ideile epicureilor și reia concepțiile stoicilor relative la lume ca „lucrarea divinității”. Ideea de providență, investită cu unele conotații filosofice, mai mult decât religioase, domină și alte opere. Prin 307-310 d.C., Lactanțiu redactează „Instituțiile divine”, *Institutiones divinae*, în apte cărți, mărțuria sa teologică fundamentală. Această amplă operă încearcă o prezentare de ansamblu a doctrinei creștine. Primele trei cărți înglobează o critică sistematică a politeismului și a filosofiei tradiționale. Celelalte prezintă teologia și morală creștină și se încheie printr-o exortare vibrantă spre adoptarea noii religii⁹. Ulterior, Lactanțiu a alcătuit o epitomă a acestei vaste lucrări. În „Despre mânia lui Dumnezeu”, *De ira Dei*, Lactanțiu proclamă superioritatea concepției creștine despre divinitate, față de ideile epicureice și stoice, în același domeniu. Nu trebuie admis, spune teologul, doar opinia că

divinitatea ar fi totdeauna bună. Lactanțiu tinde să întemeieze o filosofie providențialistă a istoriei, a cărei principală expresie este „Despre morțile persecutorilor”, *De mortibus persecutorum*, operă apărută prin 315 d.C., puțin după declararea toleranței creștinismului. Tonul se înalță spre te pentru

LITERATURA CREȘTINĂ

a reflecta triumful noii religii. Lactanțiu se străduiește să demonstreze că mânia divină a pedepsit cumplit, printr-un sfârșit abominabil, toți împărații care au persecutat pe creștini. Această monografie istoriografică prezintă într-o asemenea lumină istoria Romei. Se pare că Lactanțiu ar fi avut antecesorii, ale căror opere nu ni s-au păstrat. Oricum, astfel el oferă pentru cititorul modern primul testimoniu de istoriografie creștină.

Antropocentrismul vechii istoriografii romane, diminuat în operele istoricilor necreștini ai vremii, scade considerabil în discursul istoriografic al lui Lactanțiu, care vehiculează o concepție providențialistă și teleologică cu privire la desfășurarea procesului istoric. În vreme ce osteneala istoriografului este închipuită ca o formă de „serviciu militar al lui Cristos”, *militia Christi*. În principal divinitatea face istoria evenimentelor. Totuși Dumnezeu reacționează fața de actele oamenilor, pedepsind cele reprobabile și răsplătind faptele bune. O lume atroce se degajă din discursul istoricului. Lactanțiu exaltă comportarea pilduitoare a martiriilor creștini, însuși descrie cu lux de amănunte terifiantele torturi pe care le înduraseră. Identic, adică asumând o precizie clinică, descrie Lactanțiu sfârșitul persecutorilor. El stăruie asupra a trei aspecte: a) toți persecutorii au fost împărați incompetenți și tiranici, întrucât s-au comportat detestabil în toate domeniile politicii lor (fiscal, militar, administrativ etc); b) fie că au murit în patul lor sau pe câmpul de luptă, divinitatea i-a pedepsit printr-un sfârșit atroce și rușinos; c) principii toleranței față de creștini s-au dovedit buni cărmuitori în toate privințele. Nu atât faptele concrete au contat, ci mai ales conotația lor religioasă. Astfel reformele lui Dioclețian, astăzi considerate ca utile în urmând redresarea Imperiului, emerg din opera lui Lactanțiu, ca profund inumane, din toare, ridicele (*De mort. pers.*, 7). Totuși Lactanțiu este, probabil, cel mai semnificativ și mai talentat istoriograf creștin. De altfel, când nu trebuie să apere frontal doctrina creștină, Lactanțiu, în scrierile teologice, dă seama de un raționalism tolerant, suplu. El se comportă ca un filosof creștin, discipol al lui Platon și Cicero, care nu refuză total un sincretism teoretic. Lactanțiu încearcă să salveze din tradiția necreștină tot ce nu era ireconciliabil cu noua religie.

S-a arătat că Lactanțiu dispunea de o foarte bogată bibliotecă, în care, pe lângă autori creștini și Biblia, figurau numeroși scriitori păgâni. Astfel Lactanțiu a intrat în complexe raporturi de intertextualitate cu Seneca. Destul de frecvent, Lactanțiu a citat din operele filosofului din Corduba¹⁰. Scriitura lui Lactanțiu este îndeosebi intențională și programatică ciceronizantă. Acest fapt a fost remarcat încă din antichitate (HIER., *Ep.*, 58, 10). În operele teologice, Lactanțiu se exprimă într-o latină clară, întemeiată pe simetria mistică a frazelor și a alcătuirii lor, pe o ornamentație stilistică echilibrată și elegantă. Lactanțiu aderă cu entuziasm la cel de-al treilea clasicism, ilustrând și pe acest plan stabilirea de contacte cu tradiția și experiențele necreștine. Dar discursului pasional din *De mortibus persecutorum* îi corespunde, pe plan

792

LACTANȚIU

stilistic, o manieră parțial expresionistă. Cum am arătat, atrocitățile faptelor înfățișate îi este congruent o expresie literară bazată pe o scriitură colorată, pitorească, uneori violentă. Intensitatea expresiei se slujește de portrete acuzate, de scene și tablouri viguroase, de acumularea antitezelor, de un vocabular încărcat de indignare, de reacție emoțională foarte puternică.

Scriitori ai secolului al IV-lea: Hieronymus, Ambrosius și alții

Proza secolului al IV-lea prelungește estetica și concepțiile lui Lactanțiu. În general ea pledează pentru concilierea cu Imperiul și cu tradițiile lui culturale. Totuși, când se află în joc reprobarea cultelor politeiste, mai ales orientalizante, sau critica moravurilor, prozatorii creștini regăsesc accentele protestatatoare, vehemența exprimării, indignarea militantă, chiar maniera expresionistă. A subzistat foarte mult vreme ceea ce unii cercetători francezi numesc „nucleul dur”, „le noyau dur” al literaturii Părinilor Bisericii¹¹.

Astfel *Firmicus Maternus* continuă intransigența față de vechile culte în scrierea „Despre eroarea religiilor profane”, *De errore profanarum religionum*, alcătuit în jurul anului 347 d.C., pentru a proclama imoralitatea cultelor păgâne și a reclama intervenția brațului secular împotriva lor. El persiflează violent strdania filosofilor necreștini de a interpreta vechile culte în sens alegoric și atacă mai ales mithraismul, religiile orientale în general, încărcate de emoții senzuale și de mituri naturaliste. *Firmicus Maternus* dă seama de tendința comunităților creștine de a utiliza administrația imperială în favoarea lor. Este abandonată ideea neamestecului statului în probleme religioase, cândva preconizată de Minucius, Lactanțiu și chiar Tertulian. *Hilarius*, un episcop din Gallia romană, profund implicat în controversele cu arienii, și-a hărăzit demersul literar patristic, combaterii arianismului, prin scrierile „împotriva arienilor”, *Adversus arianos*, și „Despre credință”, *De fide*. El adoptă o atitudine favorabilă față de Imperiu, de administrația lui și se exprimă îngrijit, în virtutea esteticii celui de-al treilea clasicism.

Mai important în multe privințe a fost Hieronymus sau Sfântul Ieronim. Îndeosebi pentru „Cronica” sa, *Chronicon*, un catalog sau un tabel cronologic de istorie universală, care prezenta evenimentele de la nașterea lui Abraham până în 378 d.C. De fapt Hieronymus traducea, prelucra și completa în latinește cronică de istorie universală, alcătuită în limba greacă de Eusebiu din Cesareea. Este interesant faptul că Hieronymus acceptă cronologia, de sorginte păgână, a olimpiadelor și relatează numeroase elemente, politice și culturale, care priveau civilizația păgână. În acest fel, el furnizează o performanță minime de informații, relative la istoria Romei, pe lângă cercetătorilor moderni. Totodată, Hieronymus operează o recentrare a istoriei, sub impactul opticii creștine, providențialiste și teleologice, ca să pună în relief faptele creștinilor și să evidențieze că desfășurarea evenimentelor constituie mai ales rodul voinței divinității. Pe de altă parte, alte scrieri ale lui Hieronymus relevă critica severă

793

LITERATURA CREȘTINĂ

a moravurilor societății Imperiului.

De fapt *Eusebius Hieronymus* ori *Sfântul Ieronim* s-a născut în orașul dalmatian Strido, într-o familie creștină, pe la 340-350 d.C. A fost însă inițial necreștin, înainte de a-și răzbi existența ascetismului și apoi chiar vocațiilor monahale. După 382 d.C., a plecat la Roma, unde fusese adevărat dirigitor de conștiințe, urmat de fervente creștine din aristocrația romană, ca Paula și fiica ei, pentru a întemeia la Bethleem o mănăstire. A murit în 420 d.C., după ce a lăsat o operă „literară” deosebit de vastă. Emergența lucrărilor de istorie a bisericii creștine și a exponenților ei biografiei pioase, tratate polemice, traducerea Bibliei în latinește, care constituie o capodoperă a literaturii narative creștine. Pe lângă această vulgată, Hieronymus a alcătuit și o culegere de 125 de scrisori. Foarte sever față de cultele păgâne și de erezii, Hieronymus se dezlănșăie împotriva luxului practicat de societatea creștină. El denunță abandonarea vechilor virtuți creștine, luxul femeilor elegante, ale căror dulapuri gem de valuri de mătase pe care le devorează molii. Dar ele „se acoperă zilnic de bijuterii și Cristos moare gol înaintea porților lor” (*Ep.*, 22, 32). Hieronymus reprobă vehement orgoliul falșilor filantropi, preoților și cugărilor avari și elegani, cărora le opune cultul ascezei monahale autentice: „este bogat cel care este sărac împreună cu Cristos” (*Ep.*, 14, 1). Nu transpune astfel Hieronymus în context creștin o idee fundamentală stoică? Tribulațiile suferite de existența sa îi prilejuiesc exclamația: „nici un profet nu dobândește cinste în patria sa” (*Ep.*, 14, 7). De înscrisura sa se apropie de modelele clasicizante vehiculate de Lactanțiu, uzitează un discurs colorat, deosebit de pregnant, plin de vervă și de patos, unde nu lipsesc elemente expresioniste și populare. Traducerea Bibliei comportă un autentic „limbaj vulgar”, *sermo vulgaris* literar¹².

Aurelius Ambrosius a rămas în istoria Romei și a culturii ei nu numai ca modelul însuși al înaltului prelat creștin de curte, de „eminentă cenușie”, nu numai ca animatorul unui puternic cerc cultural-politic creștin, însă și ca omul care l-a hotărât pe Theodosius I, ce ezită, să treacă la interzicerea și reprimarea tuturor cultelor păgâne.

Înrudit cu Symmachus și cu înalta aristocrație a Romei, bun cunosător al lui Cicero și al filosofiei neopitagoreice, Ambrosius parcurge o carieră civilă și ecleziastică strălucită, până să devină episcop de Mediolanum și să exercite o influență decisivă la curtea imperială. Pare mai puțin important pentru lucrările de dogmă și mai semnificativ prin scrierile de circumstanță: scrisori, discursuri, orații funebre etc. A încercat să comenteze, în sens moral, narațiunile biblice și a citat cu dezinvoltură din Homer, Vergiliu, Euripide și Aristotel.

Este clar strădania de a realiza conversiunea vechii culturi în folosul creștinismului. Unele scrisori ale sale amalgamează considerații despre binele suprem cu banalități amuzante ale vieții cotidiene: astfel el mulțumește pentru niște ciuperci (*Ep.*, 43). Față de vechile idei religioase și față de arianism manifestă o intransigență consecventă. Se exprimă într-o limbă foarte revelatoare pentru cel de-al treilea clasicism: sintaxa sa atestă o „puritate” notabilă. Totodată, pe urmele lui Hilarius, care, spre a combate arianismul, propagat prin excelență în mediile sociale populare, crease imnodia creștină occidentală, Ambrosius promovează o poezie liturgică simplă, menită să fi cântată în biserică. Alcătuiește în dimetrii iambice și grupate pe catrene, versurile lui Ambrosius prezintă o sobrietate impresionantă. Imnurile acestui anti-Pindar, care a fost Ambrosius, aveau un conținut pur religios și o încărcătură emoțională certă.

794

SCRIITORI AI SECOLULUI AL IV-LEA: HIERONYMUS, AMBROSIUS ȘI ALII

La sfârșitul secolului al IV-lea î.e.n. și începutul veacului următor, preotul gallo-roman *Sulpicius Severus*, pe lângă diverse scrieri, ca *dialogi*, scrisori etc., alcătuiește o epitomă în două cărți a istoriei universale, „Cronica”, *Chronica*, care mergea până la începutul secolului al V-lea și la consulatul lui Stilicho, în care, ca și alții, îi puneă speranța salvării Imperiului. Ideile istoriografice creștine, providențialiste și teleologice, domină cu autoritate discursul acestui scriitor preocupat mai ales de evenimentele legate de creștinism, de problemele Bisericii. Totodată *Sulpicius Severus* a compus și „Viața lui Martin”, *Vita Martini*, biografie encomiastică a apostolului Galliei. Ea va constitui arhetipul biografiilor ascetice ulterioare. De însumă tipare ale istoriografiei necreștine, *Sulpicius Severus* dă seama în textul său de miracole și lupte împotriva diavolului, reprezentate ca fapte autentice și concrete, petrecute într-o existență normală, cotidiană¹³.

Poezia creștină : Prudentius și alii autori

În secolul al IV-lea d.C. se dezvoltă o poezie creștină performantă, mai degrabă în filia directă cu imnodica de factură propagandistică a lui Hilarius și Ambrosius, decât prezentând afinități cu expresionismul straniu al lui Commodianus. Un poet ca Prudentius atestă de altfel un talent artistic notabil. Poeziile creștine dau seama de implantarea creștinismului ca doctrină oficială, dar și de discursul mental promovat de noua religie. Intră în raporturi de intertextualitate cu Vergiliu, Horațiu și mai ales Ovidiu, ei practică o artă rafinată, întemeiată pe sinteza între învârtura creștină și sensibilitatea tradițională. De asemenea poezia creștină ilustrează amalgamul de genuri, specii și tipare care caracterizează literatura latină târzie.

luuencus, un preot hispano-roman, scrie în timpul lui Constantin o epopee cu subiect creștin. *Gaius Vettius Aquilinus luuencus* convertește evanghelia pe registru epic, într-un poem alcătuit din patru catrișuri 3190 de hexametri „vergileni”. Acest poem se intitula „Istoria evanghelică”, *Historia euangelica*, sau chiar „Catrișuri ale Evangheliilor”, *Euangeliorum libri*. În prolog, declară că vrea să cânte faptele lui Cristos și invocă, în locul muzelor, sprijinul Sfântului Spirit, luuencus exaltat în elepciunea divină și se inspiră din evanghelia lui Matei. Fiecare carte se încheie cu un miracol creștin. Răspunde așteptării unui public creștin instruit și practic un limbaj clasicizant, de inspirație vergiliană. Dar litera Bibliei, respectat de luuencus cu scrupulozitate, oferea un conținut colorat, care contrasta cu scriitura metrică puristă, luuencus n-a fost un poet foarte talentat¹⁴. Intenția didascalică, pusă în slujba creștinismului, prevalează în poemele lui Prudentius. *Aurelius Prudentius Clemens* s-a născut într-o familie de creștini bogată ai Hispaniei romane și în prima jumătate a secolului al IV-lea d.C. După o lungă carieră de înalt funcționar imperial și curtean, a căzut în dizgrație și a început să scrie versuri pe la vârsta de cincizeci de ani. Și-a publicat cele peste 10 000 de versuri, din culegerea de poeme, în 405 d.C. și a murit, probabil, în 410.

Unele poeme și cicluri de poeme se adresează, deși nu în exclusivitate, filoanelor lirice. Este cazul ciclului de douăsprezece imnuri, intitulat *Cathemerinon*. Dintre aceste douăsprezece imnuri, de dimensiuni relativ

795

LITERATURA CREȘTINĂ

importante - cel mai scurt cuprinde mai mult de 100 de versuri - primele ase corespund momentelor fiecărei zile (zorii, dimineața, prânzul, amurgul etc.), în vreme ce poemele din a doua secțiune sunt hărțite diverselor evenimente ale anului creștin (imnuri pentru post, după post, pentru înmormântare, pentru Crăciun, pentru Bobotează). Alt ciclu, intitulat *Peristephanon*, cuprinde paisprezece poeme, care glorifică performanțele unor martiri creștini, mai ales hispano-romani: Sfinții Petru și Pavel, Ciprian și alții. Martirii sunt imaginați ca ostași ai lui Cristos, care, după ce înduraseră suferințe, primeau în cer coroana de învingători. Mortificarea trupului acestor martiri era depășită de triumful spiritului. Aceste poeme sunt destul de lungi. Cel consacrat lui Vincentius conține 576 de versuri, cel dedicat lui Laurentius 584, iar cel hărțit lui Romanus chiar 1140. Ce caracter au poemele apologetice? Ele se află la confluența a trei genuri - liric, epic și oratoric - și atestă un talent deosebit: excelează cel consacrat lui Laurentius sau Sfântului Laurențiu. Alte discursuri poetice asumă mai ales un caracter didascalico-teologic, dramatic și satiric. Ne referim la poemul „Apoteoză”, *Apotheosis*, la *Hamartigenia*, la *Dittochaeon* și chiar la „împotriva lui Symmachus”, *Contra Symmachum*, toate lungi poeme în hexametri, ultimul având chiar două catrișuri destul de lungi. *Apotheosis* cuprinde versuri teologice relative la trinitatea supremă, la esența divină a lui Cristos și combate diverse erezii. Ca și *Hamartigenia*, dirijat împotriva ereziei lui Marcion, care milita pentru dualism, pentru existența a doi Dumnezeu. *Dittochaeon* include 49 de catrene, care explică scene și tablouri biblice, într-o interferență de devoțiune mistică și de artă descriptivă elegantă. *Contra Symmachum* încearcă să ridiculizeze cultele păgâne și polemizează împotriva lui Symmachus, care afirma că dezvoltarea Imperiului era stingerită de pierderea cultelor tradiționale și de eliminarea zeiței Victoria din senat. Prudentius ripostează că nu zeii, ci eroii i-au furat Romei victoriile (*Contra Sym.*, 2, vv. 551-555). Cristos a vrut o lume unificată: istoria Romei a pregătit triumful creștinismului, care a prilejuit Cetrișuri eterne o nouă tinerețe (*Contra Sym.*, 2, vv. 578-633). În sfârșit, o stranie epopee alegorică și oratorică, în 915 hexametri, „Lupta sufletească”, *Psychomachia*, narază lupta dată în sufletul omului între virtuți și vicii. Toate acestea constituie abstracțiuni personificate: Castitatea, care înfrânge Desfrâul, Răbdarea, care biruie Mânia, Umilința, care învinge Trufia etc.

Fervoarea mistică și privilegierea conținutului teologic nu se par evidente în discursul lui Prudentius. Poetul se străduiește să demonstreze că experiența creștină putea constitui izvor de inspirație poetică, în aceeași măsură ca și tradiția păgână. Totodată el vrea să rivalizeze în patriotism cu Symmachus și, ca și poezii păgâne, crede în eternitatea Romei. Pentru el, în pofida noii atitudini preconizate de creștini, Barbarul este încă un inamic. Totuși eternitatea este hărțit Romei creștinismului, proclamat centru al evoluției universului. Amalgamul de genuri și tipare stânjenește orice încercare de a clasifica într-o specie sau alta poemele lui Prudentius. Poetul practic un lirism sofisticat,

796

POEZIA CREȘTINĂ : PRUDENTIUS ÎN ALTE AUTORI

foarte livresc, care este încărcat de reziduuri din poezia lui Catul, Lucretiu, Vergiliu, Horațiu etc. Intertextualitatea cu Ovidiu, deși practic nestudiată de cercetători, nu se pare de asemenea manifestă. Lirismul lui Prudentius se adresează așteptării creștinilor cui se opune imnului simplu, popular. De altfel Prudentius multiplică, în versurile sale, digresiunile, îndeosebi lungi, descrierile și anecdotele. Dar performanțele eroice, tiradele și cuvânturile declamatorii, tablourile pregnante, deosebit de viguroase, accentele satirice abundă în poemele sale. Dimensiunea epică le conferă o incontestabilă originalitate, deși componenta eroică nu se desfășoară pe vechile registre. Totuși Prudentius articulează un nou tip de erou, care este martirul, sfântul din *Peristephanon*, înzestrat cu atribute vergiliene: virtutea și pietatea (*pietas*). Sintaxa doctă și retorică a discursului nu implică de altfel rigiditate. Prudentius sensibilizează cu talent noi unități abstracte. Sentimentele sale sunt vii, proaspete, autentice, iar imaginile comportă o remarcabilă plasticitate. De asemenea, când practic tipare satirice, Prudentius mănăiește abil ironia sarcastică. Metrica se vede că este clasică, ca și limbajul

poetului, unde nu lipsesc totuși termenii noi, mai ales creștini. De altfel el privilegiază redundanța. Alina a între vechile tipare artistice și tehnica ascetică ilustrează aspirația literaturii creștine a epocii de a-și integra Imperiul, mare parte din tradițiile lui¹⁵. Dacă nu se pare foarte exagerat să-l considerăm egalul lui Horațiu, suntem îndreptățiți să-l prețuim nu numai ca pe cel mai performant poet creștin, ci, de fapt, ca pe unul dintre cele mai puternice talente ale literaturii târzii.

Amalgamul de genuri, dar nu și talentul strălucit al lui Prudentius, se regăsesc în opera lui *Meropius Pontius Paulinus*, cunoscut și sub numele de *Paulinus din Noia*. Fost elev al lui Ausonius și înalt funcționar și demnitar imperial - chiar consul în 378 d.C. -, a fost sedus de cultul martirului Felix, care își avea mormântul la Noia, în Campania: a renunțat la avere și alte bunuri, pentru a duce o viață monahală în regiunea respectivă. A devenit chiar episcop la Noia, unde a fost înhumat în 431 d.C. Pe lângă unele epistule în proză, a scris treizeci și cinci de poeme pentru a promova doctrina creștină, mai ales pe Felix - exaltat în paisprezece poezii etc. Două poeme - al 17-lea și al 22-lea - sunt dedicate lui Niceta din Remesia, episcop al Daciei și al zonelor învecinate, pe care îl considera un misionar creștin exemplar. Cu acest prilej, Paulinus oferă informații despre daco-romani și alte seminții ale spațiului danubian, lași despre modul în care erau imaginați ei în Italia. Scriitura lui Paulinus este clasică: anticipează vehiculează o imagistică echilibrată, dezinvoltă, sensibilă la frumusețile naturii, dar și la alenele pietății noi religii¹⁶. Secolul al V-lea d.C. va consemna însă și alte opere creștine în versuri. Astfel *Tiro Prosper*, un gallo-roman, combate în versuri ereziile, iar *Sedulius* transpune secvențe biblice pe registru lirico-epic.

Augustin. Via a

Augustin este în același timp cel mai valoros, cel mai talentat scriitor creștin și unul dintre vârfurile literaturii latine. Cel pe care catolicii îl numesc *Sfântul Augustin*, iar ortodocșii *Fericitul Augustin* este de asemenea unul dintre cei

797

LITERATURA CREȘTINĂ

mai prolifici autori latini. Prin arta introspecției, prin observația fenomenelor ambiante, prin gândirea sa teoretică, prin pregnanța excepțională a scriiturii, Augustin a lăsat o moștenire deosebit de semnificativă asupra Imperiului târziu, asupra relațiilor lui cu Dreapta Credință. Doctrina lui Augustin va constitui baza teologiei medievale, prin excelență catolică, și chiar a concepțiilor politice ale Bisericii catolice.

Via a lui *Aurelius Augustinus* poate fi reconstituită pe baza informațiilor furnizate de fostul lui discipol, episcopul Possidius, care i-a alcătuit o biografie, după 430 d.C., precum și a unor date oferite de operele scriitorului. Augustin s-a născut la 13 noiembrie 354 d.C., în localitatea Thagasta din Numidia. Familia îi era de condiție relativ modestă: tatăl său, funcționar imperial, era puțin gălbui, în vreme ce Monica, mama sa, era o ferventă creștină. Tocmai zelul religios al Monicăi l-a determinat pe Augustin să se creștineze, după ce depășise vârsta de treizeci de ani. Augustin trebuie să fi cunoscut anumite frustrări în copilărie și să fi nutrit contestarea tatălui. A studiat retorica și cultura latină în Africa romană și în tinerețe a dus o viață relativ dezordonată. A aderat totuși la doctrina austeră a maniheismului, după moartea tatălui său, care se creștinase, în 374 d.C., a devenit profesor de retorică la Thagasta și apoi la Cartagina. Trece prin profunde crize spirituale, prin cumplite îndoieli și dezbateri de conștiință. Pleacă la Roma, în 383 d.C., și devine adeptul neoplatonismului. Se convertește la creștinism și este botezat de Ambrosius în 387 d.C. Devine preot, începând din 396 d.C., la vârsta de patruzeci și doi de ani, episcop al orașului african-roman Hippona, unde moare la 28 august 430, chiar în timpul asedierii cetății de către vandali¹⁷.

Opera lui Augustin

Opera lui Augustin posedă dimensiuni practic incomensurabile. Augustin a abordat cele mai diverse genuri, specii și tipare literare. Recent a fost descoperit un nou grup de scrisori. Demersul scriitorului a privilegiat proza. Tematica lui Augustin a recurs la armele filosofiei, moralei, teologiei, autobiografiei spirituale, dar a utilizat și alte structuri literare¹⁸.

Astfel Augustin a rostit, în fața credincioșilor, numeroase predici. El însuși i le-a intitulat „Convorbiri”, *Sermones*, pentru a sublinia spontaneitatea lor, simplitatea lor familiară. Nu se intitulaseră identic și satirile lui Iulian? I se atribuie 640 asemenea predici, dintre care 501 sunt, în mod cert, autentice. Unele parafrază versete biblice, însă altele tratează probleme de teologie și morală creștină, ilustrează relațiile dintre adepții noii religii și cei ai altor culte ori chiar aspecte ale vieții cotidiene a Imperiului, într-un limbaj simplu, apropiat de exprimarea colocvială a vremii. Finalitatea pedagogică a acestor predici este manifestă. Se pare că predicile n-au fost niciodată redactate de Augustin, ci înregistrate, după expunerile lui orale, de către stenografi sau auditori. S-au conservat de asemenea sute de „Scrisori”, *Epistulae*, al căror număr, cum am semnalat mai sus, nu încetează să crească. De dimensiuni care variază între un bilet și un adevărat tratat și schimbate cu diverși corespondenți între 386 și 429 d.C., aceste epistule au un conținut eteroclit, în care nu prevalează aspectul personal, ci demonstrarea ideilor doctrinei creștine. Nu lipsesc însă abordările intereselor practice ale comunităților creștine, încât *Scrisorile* lui Augustin dau seama de unul dintre ultimele momente importante ale evoluției speciei epistulare latine¹⁹.

Mai ales însă Augustin este autorul unui enorm număr de tratate teoretice. Multe dintre ele

798

OPERA LUI AUGUSTIN

așum tiparul dialogic, forma dezbaterii între mai multe personaje. De aceea nu este exclus ca unele dintre ele să constituie, de fapt, conversații autentice, stenografiate pe loc și apoi revizuite substanțial de Augustin în vederea publicării. Dacă lăsați de o parte scrierea, de altfel pierdută, în două sau trei cărți, „Despre frumos și ceea ce este adecvat”, *De pulchro et apto*, anterioară convertirii și tributară maniheismului - cu scopul decantării bazelor esteticii - trebuie să menționăm *dialogi*, care ilustrează discuțiile dintre Augustin și rudele sau prietenii lui, ce s-ar fi desfășurat în suburbia orașului Mediolanum, în 386, adică în pragul trecerii la creștinism. Ne referim la „împotriva adepților Academiei”, *Contra Academicos*, în trei cărți, „Despre viața fericită”, *De beata vita*, și „Despre ordine”, *De ordine*, în două cărți. În aceste *dialogi*, Augustin combate dialectica probabilistă a Academiei platoniciene, întrucât viața fericită ar depinde de ideea de adevăr absolut. Fericirea implică cunoașterea tereții divinității, care statuează ordinea într-o lume unde dezordinea aparent ar depinde de manifestările ei. Se eliberează Augustin complet de

influența filosofiei tradiționale? Desigur că nu, pentru că proliferază, în aceste scrieri, concepțiile neoplatoniciene, temele eclectice, metodele dezbaterii de inspirație ciceroniană. Totuși rolul primordial în controversă și în polemică revine Monica, ale cărei reflecții nu depind de meditațiile filosofilor, ci de credința ei creștină foarte consecventă. După 388 d.C., Augustin trece la alcătuirea altor *dialogi* ca „Despre liberul arbitru”, *De libero arbitrio*, „Despre magistrul”, *De magistro*, „Despre mîrimea sufletului”, *De quantitate animi*, și „Despre muzică”, *De musica*, în aceste scrieri. Această ultimă scriere face parte dintr-o enciclopedie, de inspirație varroniană. În toți *dialogii*, Augustin propune, într-o controversă evident artificială, să se ajungă la cucerirea adevărului, firea teologică a Bisericii creștine, în virtutea unei maiestrități de obârșie socratică și ciceroniană. Dintre lucrările teoretice augustiniene pot fi consemnate cele îndreptate împotriva ereziilor și maniheismului, înscrise în „Despre doctrina creștină”, *De doctrina christiana*, în patru cărți, scriere începută în 397, care s-a finalizat abia în 427 d.C. Conținutul acestei lucrări rezidă într-un manual, destinat clericilor, de interpretare a textelor sacre. Augustin opinează că erudiția poate să servească exegezei și comentării acestor texte. În ultima carte, Augustin schițează un mic tratat de retorică și de semiotică, unde revalorizează concepțiile lui Cicero privind formarea plurivalentă a oratorului și cele trei obiective pe care trebuie să le urmărească acesta²⁰.

Deosebit de interesante se relevă scrierile augustiniene care asumă tonul și conținutul unei autobiografii spirituale, unor memorii, unei confesiuni dramatice. Opera intitulată chiar *Confesiunile* constituie creația lui Augustin cea mai performantă din punct de vedere artistic.

Printre aceste lucrări se înscriu, în primul rând, „Soliloquiile”, *Sotiloquia* (un cuvânt nou, creat de autor), în două cărți. În această lucrare, Augustin nu monologhează, ci dialoghează cu propria sa rațiune. Aceasta îi se adresează lui Augustin, în același fel cum el discută cu unul dintre discipolii lui. De fapt, marele scriitor african își dezvăluie dezbaterile interioare, la o înaltă tensiune emoțională, cu privire la natura sufletului, la problemele metafizice pînă la urmă condiția umană. În 397-400 d.C., Augustin a redactat și publicat, în treisprezece cărți, capodopera intitulată „Confesiuni”, *Confessiones*. În această autobiografie, Augustin practică o introspecție profundă, o autoanaliză, figurare și tîlmăcire a unui itinerar spiritual, a unei odisei morale și religioase. Augustin nu uită te

Ca în „Despre erezii”, *De haeresibus*, din 428 d.C. - unde critică 88 de erezii - dar și în „Despre moravurile Bisericii creștine și ale maniheenilor”, *De moribus ecclesiae catholicae et manicheorum*, „Despre geneza împotriva maniheenilor”, *De genesi contra manicheos*, „Despre adevărata religie”. *De vera religione* etc.

799

LITERATURA CREȘTINĂ

să-și năreze viaa, convertirea la creștinism și angoasele care au precedat-o și au urmat-o. Am arătat mai sus că scriitorul cunoaște și simpatiza de mult vreme creștinismul; dar intransigența Monica îl-a oprit să-l asume ca adevărat adept al noii religii. De fapt structura *Confesiunilor* pare bizar: numai primele nouă cărți au un caracter narativ și prezintă o autentică autobiografie (1-3 fiind rezervate copilăriei și formației retorice, 4-5 înfruntând tribulațiile spirituale și viaa ca profesor la Roma și Mediolanum, 6-9 prezentând criza moral-religioasă, retragerea la Cassiciacum și convertirea), în vreme ce cartea a zecea explicitează credința autorului, iar ultimele cărți analizează texte biblice și interpretarea lor alegorică. Această structură semnificativă tocmai bivalența articolării discursului, revelarea a două grile de lectură a acestuia. Căci, în spatele unor tribulații palpabile, cititorul poate decoda și descifra voința divinității, care l-a călăuzit pe autor la transcenderea mizeriei morale. Astfel, prima grilă de lectură afirmă că, după ce părăsise Cartagina și Roma, întrucât conduita denotă un nemulțumire, Augustin a întâlnit din întâmplare la Mediolanum pe

ibrosius, un profesor al cărui lecții l-au fascinat și împins spre convertire.

- a doua grilă de lectură sugerează că totul s-a petrecut în virtutea intenției lui Dumnezeu, care a voit să-l ajute pe Augustin să se convertească, să afle drumul adevărului. În filigran, se propune aproape o doctrină a predestinării. De altfel, de la începutul discursului, Augustin lansează divinității un apel vibrant, zguduitor: „Poate că tu îți bași joc de mine, dar îmi va fi milă când te vei întoarce spre mine. Căci ce altceva vreau să spun, Doamne, decât că nu știu de unde am venit aici, adică în această viaă muritoare sau moarte vitală” (*uitam mortalem, an mortem uitalem, Conf.*, 1, 6, 7). Elanurile unei crize abisale se îmbină cu arabescurile cele mai abstracte²¹. Augustin nu renunță la raționalism. El scrie că, în ce privește realitățile invizibile, dorește o certitudine absolută, precum cea care este aptă adunat cu trei fac zece (*Conf.*, 6, 6, 14). Însă cercetătorii au decelat în *Concesiuni* o adevărată „esură psalmică”, fiindcă anumite pasaje ilustrează experiențe de o intensitate excepțională, care conotează efuziuni mistice, traduse în forma unor adevărați psalmi. Pe de altă parte, la sfârșitul vieții, adică în 427 e.n., Augustin scrie două cărți de „Retractări”, *Retractationes*, în care își autoanalizează activitatea literară, însușește de un zel religios fervent, Augustin semnalează imperfecțiunile operelor sale literare și propune chiar emendări.

Totuși *opus maius*, cum se spune, opera capitală a lui Augustin este „Despre cetatea Divinității”, *De civitate Dei*. Episcopul africano-roman oferă în această lucrare monumentală, alcătuită între 413 și 426 d.C. și în douăzeci și două de cărți, adevăratul său testament teologico-literar, sub forma unei vaste sinteze filosofice și istorice, de substanță creștină. El pornește de la apăsătoare condiția creștinismului de acuză a iluziei enunțate de păgâni de a fi provocat ruina Romei, după invazia lui Alaric din 410. Totodată, fără iluzii în privința supravieuirii imperiului, Augustin legitimează viitorul proces al detașării Bisericii de statul

OPERA LUI AUGUSTIN

roman, în vederea cuplării intereselor ei cu noile regate barbare, călătoria ea le va împrumuta ierarhii și structuri romane de organizare.

Primele zece cărți comportă un discurs apologetic și polemic. Nu zeii de pământ și destinul, ci „providența divină”, *diuina prouidentia*, a ocrotit un timp Roma. Sistemele filosofice necreștine sunt detestabile, inclusiv neoplatonismul, deși Augustin îl admiră pe Platon. Cărțile următoare au un caracter speculativ. Augustin dezbate problemele timpului, care au apărut după crearea universului, ale morții, condiției firești a oamenilor, și deci statutul structurilor făcute de ei. Căutările divine, care este eternă, deci „cetatea cerească”, *ciuitas caelestis*, se opune „cetatea pământească”, *ciuitas terrena*. Dihotomia reflectă ecouri platoniciene și poate chiar reziduuri maniheene. De fapt rebeliunea Satanei a generat cetatea terestră, populată de stirpea lui Cain. Ea nu este totuși locul exclusiv al viciilor, ci și rămul unde totul se amestecă, pietatea și impietatea, în raporturi de degradare față de celălalt cetate. Binele suprem, *summum bonum*, chiar în cetatea terestră, îl constituie pacea. Desigur cetatea cerească este prioritară (C/1. De/, 2, 21, 1). Cetatea terestră, ineluctabil efemeră, simbolizează Imperiul roman. Nu consolează asemenea idei cititorii în luptă cu destabilizarea statului roman antic? Biserica avea nevoie de o putere temporară, însă Augustin afirmă că ea trebuie să domine această autoritate, să o controleze pentru a transcende existența ei oricărei forțe laice, întrucât era exponenta căutării cereștii veșnice. Încât „cetatea divinității” echivalează cu mîntuirea celor drepți, care luptă pe pământ pentru cauza divină, de fapt Biserica creștină, pentru a se uni cu Dumnezeu în viața eternă din ceruri. De fapt Augustin prefigurează toate intervențiile Bisericii catolice medievale în viața politică a statelor vremii²².

Doctrina lui Augustin și bazele sale

Doctrina lui Augustin, ansamblul ideilor lui, se întemeiază pe o cunoaștere foarte solidă a culturii antice necreștine. Fără îndoială, discursul gigantic, ca dimensiuni, al scriitorului, pentru a da seama de o efervescență creatoare stupefiantă, dezvoltă teologia creștină. Dar fostul profesor de retoric, fostul filosof neoplatonician, care a fost Augustin, a utilizat abundent, în demonstrarea ideilor sale, operele lui Platon, ale stoicilor, ale lui Cicero, ale lui Apuleius, lui Plotin și neoplatonicienilor etc. Scriitorul cunoștea temeinic operele poetilor și istoriografilor romani, mai ales cele alcătuite de Terențiu, Vergiliu, Horațiu, Salustiu, dar și de Varro. Contestarea filosofiei necreștine implică, în discursul augustinian, conversiunea zestreii gândirii tradiționale în folosul Bisericii. Augustin preconizează un creștinism ferm, consecvent, care respinge îndoiala probabilă a tilor sau scepticilor, ca să propovăduiască adevărul absolut. Acesta

801

LITERATURA CREȘTINĂ

se află însă în învîrtura creștină despre divinitate, căreia îi se subordonează „înțelepciunea”, *sapientia*. O logică subtilă, manevrată cu abilitate, câteodată aproape acrobatică, este întrebuintă pentru a apăra dogmele și împotriva altor religii sau a ereziilor. Augustin proclamă sufletul ca substanță rațională, fiindcă atare merit să guverneze corpurile (De *quant. anim.*, 22). Căci ideea, sufletul este indivizibil, pe când corpul, comparat cuvîntului, este divizibil. Sufletul poate progresa până la contemplarea supremului bine. Căci Augustin admite liberul arbitru și afirmă că păcatul, viciul, căci virtutea, depinde de liberă alegere a omului. De aceea păcatul trebuie pedepsit. Totuși, cum am arătat, Augustin acceptă și predestinarea, concepția teleologică asupra vieții, care poate fi dirijată de divinitate. Spiritualismul extatic se împletește, în universul ideilor augustiniene, cu raționalismul exigent. Obiectul rațional rezidă numai în înțelegerea a ceea ce este adevărat de credință. Dacă Tertulian exclamase „cred deoarece este absurd”, *credo quia absurdum*, Augustin declară: „cred că așa înțeleg”, *credo ut intelligam*.

Totodată, în *De ciuitate Dei* și în alte scrieri, Augustin îmbină o adevărată filosofie a istoriei cu o gândire politică pragmatică. Am arătat de fapt că istoriografia necreștină se preocupă mai mult de poezia decât de filosofia istoriei, mai sensibil de metodologia narării evenimentelor decât de pricinile și sensul evoluției lor. Dimpotrivă, în *De ciuitate Dei*, prevalează analiza forțelor motrice ale istoriei, integrată însă unei viziuni providențialiste și teleologice asupra lumii. Nu omul, nu forțele materiale, ci divinitatea face istoria. Totodată, cum am relevat, Biserica nu trebuie să se solidarizeze la infinit cu nici o structură politică terestră (sau „pământească”). În cartea a unsprezecea din *De ciuitate Dei*, Augustin evidențiază o „Zeitauffassung”, o viziune pur liniară asupra timpului, mai limpede decât orice istoriograf antic. Timpul se scurge mereu, încât prezentul, moment indivizibil și sustras duratei, mediază între trecut și viitor. De fapt, trecutul apare scriitorului ca un prezent care nu mai este, în vreme ce viitorul constituie un prezent ce va fi. Timpul este infinit și incomensurabil, conex mișcărilor, însă dispunând de o natură proprie. În mintea omului, cele trei ipostaze ale timpului devin așteptare, amintire și amintire. De asemenea, Augustin manifestă intense preocupări de-semiotică, întrucât sugerează o adevărată teorie a semnelor, mai ales verbale. El considera semnul ca element material

și perceptibil, care semnifică minii umane ceva din exteriorul ei și determină apariția lui în spiritul omului. Un obiect devine semn atunci când asumăm funcție semnificativă. „Semnificabilul”, *significabile*, este semnat prin „semn”, *signum* (*De Mag.*, 4). Orice *significabile* poate deveni *signum*, purtător de semnificație, precum orice semn este susceptibil să se convertească în semnificabil, obiect semnat prin alte semne. O atenție majoră este acordată analizei semnului lingvistic. Augustin se referă la ambiguitățile limbajului, la relația între semnul verbal și denotat. Astfel Augustin nu emerge doar ca semiotician, ci și ca lingvist. El arată cum trebuie analizat

802

DOCTRINA LUI AUGUSTIN ȘI BAZELE SALE

un cuvânt: din punct de vedere etimologic, stilistic, morfologic și sintactic²³. Un anumit umanism tinde să se contureze în discursul augustinian.

Pe de altă parte, Augustin este un maestru al analizei psihologice, al exploatarea abisale a reacțiilor umane. El sondează viața interioară a omului până în zonele subconștientului. Proza augustiniană încorporează nenumărate notații psihologice de excepțională subtilitate, conjugate revelații intenționale a temperamentului efervescent al autorului ei, caracterului contradictoriu al acestui mare scriitor, care a ezitat și s-a frământat îndelung înaintea convertirii la creștinism. Angoasele, întrebările tragice se dezvoltă în discursul lui Augustin, remarcabil prin varietatea lui conceptuală. Augustin se simțea dramatic implicat în problemele condiției umane, trăiește plenar de el la nivelul unei febrilități morale intensive, unei maxime tensiuni ideatice. Fantasia scriitorului africano-roman a parcurs o dramă captivant, pe care arta lui a exprimat-o în retortele unei densități imagistice stupefiantă.

Augustin a creat o literatură de notabilă valoare. Chiar dacă pentru el mesajul dobânda o prioritate absolută. Chiar dacă îl interesau aproape exclusiv doar obiectivele propagandistice. Nici un scriitor necreștin nu acordase atât însemnătate mesajului său ideatic, demersului didactic. Dar chiar subordonat acestora, strategia literară augustiniană rămâne impresionantă²⁴.

Strategia literară a lui Augustin

Strategia literară augustiniană pune în evidență nu numai un talent deosebit, ci și o complexitate structurală remarcabilă. Sintaxa textului relevă gustul pentru dialog, pentru controversă și dezbateri. Augustin dialoghează cu prietenii, cu propria rațiune, chiar cu divinitatea. Artă persuasiunii implică, în discursul literar al lui Augustin, reiterarea ideilor, incantația verbală, întreaga industrie a amplificării retorice. Lirismul autentic, inflexiunile spontane intervin în desfășurarea textului. Cadrul dialogului este autentic și pitoresc, desprins din realitatea cotidiană. Conlocutorii se instalează pe o pășune, la umbra unui arbore sau, când afară vremea este nefavorabilă, în ternele unei ferme. Uneori ei își încep dezbaterile pentru că nu pot dormi, iar textul le descrie insomnia. Schimbul replicilor se realizează vivace și umoristice la fiecare pas. Discursul augustinian constituie cântecul de lebdă al dialogului filosofic antic, elaborat la nivelul unei adevărate capodopere a genului. În timp ce literatura confesiv-autobiografică, memoriile marelui scriitor și prelat comportă pasionante valențe romanești, care transformă *Confesiunile* aproape într-un preroman. S-au propus analogii între *Confesiuni* și romanul altui african, adică al lui Apuleius. Ambele opere născ o convertire și un itinerar spiritual presărat cu rătăcirile tribulațiilor atât intelectuale, cât și morale, spre a se încheia cu un

803

LITERATURA CREȘTINĂ

adevărat botez*. Amestecul de stiluri se impune și în *Confesiuni*, care au fost calificate ca o satur creștină, închinată divinității. Tehnica încadrării unor narațiuni secundare în ceea ce italienii numesc „la narrazione cornice” este de asemenea folosită de Augustin, care insera ca adevărate scenarii romanești intervențiile narative ale lui Alypius, Simplicianus etc. în expunerea autobiografică. Devine astfel *Confesiunile* mai puțin originale? Firește că nu²⁵. Romanele latine ale condiției umane includeau o autobiografie fictivă, în timp ce *Confesiunile* dezvoltă, pe un ton dramatic, trăirile nemijlocite ale naratorului, mai ales experiențele lui interioare, extazuri și efuziuni mistice. Deși, în această operă, ca în toate scrierile augustinieni, proliferază anecdotele savuroase. Dar o douăgrind lectură poate conferi uneori și scenariilor romanești semnificații alegorice, corelate teologiei lui Augustin. Căci trăirile vehiculate de aceste scenarii devin adesea inițieri, încercări redemptorii, probe pe drumul spre adevărul creștin. Parabola vine să sprijine discursul direct, pentru a demonstra sagacitatea doctrinei lui Augustin.

Augustin folosește imagini noi, proaspete și plastice, însă recurge și la întreg arsenalul tradițional al tropilor antici. Emergenți comparatii surprinzătoare, metafore inedite, jocuri de cuvinte, antiteze pregnante, aliterații și asonante inedite, creații lexicale absolut noi și insolite. Necesitățile propagandei îl determină pe marele teolog să adere mărgaritar la cel de-al treilea clasicism. Ca și alți autori creștini ai epocii, Augustin se adresa mai ales unui public cititor deprins cu estetica practică de scriitorii necreștini și clasicizant. Păgânismul trebuia combătut pe propriul său teren și cu arme

echivalente celor întrebuinte de el. Totuși aceleași necesități propagandistice îl constrâng pe Augustin să structureze un limbaj simplu, aproape colocvial, întemeiat pe o sintaxă și o topică populară, cum am mai arătat, când se adresează ascultătorilor de condiție socială modestă, prin predicile sale. Se adaugă tendința firească marilor scriitori de a depăși sau neglija rețetele sau carcanele opusurilor estetico-stilistice curente. De aceea, dacă în *De ciuitate Dei* Augustin privilegiază o expresivitate clasicizantă, în schimb scriitura *Confesiunilor* se adaptează imaginărilor sinuoase, tensionate, poetice, dând seama de opusuri asaniste, care amintesc în același timp de limbajul romanelor, de stilul nou, de filonul expresionist. De altfel, în proza confesivă, scriitura se relevă saturică și variază registrele cu dezinvoltură: se detașează contiguitatea exprimării clasicizante, a pasajelor dominate de lirism poetic și a celor impregnate de un atitudine lucidă, cât și Augustin ezită să se convertească din motive similare, prescrise de rigorismul religiilor care îi tentează, de castitatea impusă de ele (*Conf.*, 7, 11, 10 față de *Met.*, 11, 19, 3). Căutarea unui cod existențial înnoit emerge din ambele opere. Anumite teme apar atât în *Confesiuni*, cât și în cele două mari romane antice, precum cele ale Ciceronului, deziluziei, trioului personajelor principale (lui Encolpius, Ascyltos și Giton) le corespund Augustin și prietenii săi Alypius și Nebridius). Chiar narațiunea la persoana întâi este de factură romanescă. Degradarea valorilor tradiționale prevalează în trama romanelor antice și în *Confesiuni*. Ca și tenta picarescă a multor aventuri.

804

STRATEGIA LITERARĂ A LUI AUGUSTIN

limbaj colocvial. Varietatea tonală aderă modificării tematicii, conținutului. Cândva Constantin Balmu a susținut că discursul *Confesiunilor* îngemenează timbrul doctoral cu cel familiar, stilul ciceronian cu cel vergilian, limbajul colorat al lui Apuleius cu cel pasional al lui Tertulian, însă și cu simplitatea estetică a Bibliei.

Totuși pretutindeni Augustin se străduiește să conserve un anumit echilibru, să dea seama de simplitatea surzii. Utilizează desigur termeni postclasici și cuvinte abstracte, deschizând calea, de mult vreme pregătită de autorii Imperiului, spre abstractizarea vocabularului latin. El spune „mortalitate”, *mortalitas*, în loc de „moarte”, *mors* (*Ciu. Dei*, 18, 23, 7), „solitudine”, *solitudo*, în loc de „loc pustiu” (*Conf.*, 10, 43, 7) și impune termeni ca „imaginație”, *imaginatio*, „predestinare”, *praedestinatio*, „absurditate”, *absurditas* etc. Îndeosebi în *De ciuitate Dei* clauzele sunt folosite la sfârșit de frază sau de membru al frazei²⁶. Oricum, stilul lui Augustin aderă intențional demersului teoretic, se ajustează unui univers ideatic sau imaginar bogat, coerent, unitar în diversitatea lui.

Receptarea lui Augustin și concluzii

Demersul lui Augustin a beneficiat de un ecou foarte amplu. S-a spus că acest demers ilustrează un scriitor și un gânditor complet. S-a creat un ordin colocvial, resuscitându-se augustinianul - căruia i-a aparținut ulterior chiar Martin Luther -, iar scolastica s-a nutrit din gândirea episcopului din Hippona, de la care a purcesă doctrina lui Toma d'Aquino. Politologia catolică medievală, fundată pe două entități fundamentale (papalitatea și imperiul) a pornit de la dihotomia cetăților augustiniene. Imixtiunea politică a papalității se justifică în numele cetății cerești. Petrarca a citit cu pasiune operele lui Augustin, care au inspirat atât doctrina lui Calvin a predestinării, cât și reflecțiile lui Descartes, ale teologilor de la Port Royal și ale lui Bossuet. În *Confesiunile* au marcat experiența literară a lui Rousseau²⁷.

În țara noastră, Augustin a fost studiat cu atenție. Au apărut, mai ales după decembrie 1989, lucrări interesante, care poartă asupra murturii augustiniene. Editura Humanitas a publicat ediții bilingve ale unor scrieri ale lui Augustin. Astfel, în 1991, a apărut ediția bilingvă și comentată a lucrării „Despre dialectică”, *De dialectica*, tradusă de Eugen Munteanu. În 1993 a apărut ediția *Solilocviilor*.

Traducerea este semnată de Gheorghe I. Ierban. Doctrina lui Augustin este evident angajată pentru promovarea unui cretinism militant și unui spiritualism fervent. Nu putem să nu percepem valențele umanismului preconizat de reflecțiile marelui scriitor și prelat, raționalismului practicat de el, dialecticii subtile, pe care o mânia. Pe de altă parte, într-o vreme când atât scriitorii importanți continuau să creadă în eternitatea Imperiului, Augustin a înțeles, cu o perspicacitate notabilă, că el nu mai avea războaie de a fi și că era condamnat pieririi. Luciditatea s-a aliat cu introspecția curajoasă pentru a realiza,

805

LITERATURA CREȚINĂ

În discursul scriitorului, o excepțională analiză psihologică. Augustin a dezvoltat cu sinceritate ardentă odiseea propriului său itinerar moral. A rezultat un discurs literar foarte performant, investit cu o rază de acțiune deosebit de largă, cu o varietate notabilă a mijloacelor de expresie. Augustin a învederat un semnificativ geniu al literaturii latine târzii, al culturii antice în general.

Orosius și alii autori creștini ai secolului al V-lea d.C.

Proza creștină a secolului al V-lea continuă preocupările, murturile și experiențele antecesorilor săi. Însă, deși nu dispăre deloc interesul pentru teologie, pentru apologetică și patristică, dobândesc un statut evident ameliorat preocupările pentru soarta Imperiului, pentru problemele politice. Desigur, performanțele artistice sunt mult mai slabe.

Conceptia creștină providențială și teleologică a istoriei este profesată de *Paulus Orosius*. Acest istoric s-a născut în Hispania, probabil în 380-390 d.C., unde a fost preot, dar a făcut carieră literară și ecleziastică în Africa, sub protecția lui Augustin. Pe lângă două scrieri teologice, îndreptate împotriva ereziilor, Orosius a alcătuit, în 416-417 d.C., o istorie universală, în apte cărți, cu titlul „împotriva păgânului”, *Aduersum Paganos*, care îmbină tradiția creștină-biblică cu cea profană. Întregul text

este centrat pe o istorie creștină a Romei și este dedicat lui Augustin, în scopul promovării viziunii Bisericii asupra evoluției destinului roman.

Deși profund încrezut în virtuțile patrii romane (*Adu. Pag.*, 5, 1, 2; 1-6, 6-2), Orosius crede că psihologia Barbarilor s-a schimbat sub impactul ideilor creștine (*Adu. Pag.*, 1, 21, 77; 3, 2, 14; 5, 2, 6; 11, 6; 7, 5, 3; 14, 7-8 și 40, 10). De aceea crede în puțin a constituirii unei federații a romanilor și a Barbarilor, sub egida unui Imperiu, în care opoziția între latinofoni și străini devenea irelevantă. Cum răspunde însă Orosius lamentelor necreștinilor cu privire la calamitățile abătute asupra Romei? Suferin ele, războaiele, nenorocirile au copleșit întotdeauna Roma, încât Orosius aparține cu pasiune creștinismul (*Adu. Pag.*, 2, 3, 5; 4, 23, 10; 7, 43, 16-19). Orientul, Grecia etc. au cunoscut întotdeauna suferințe cumplite.

De altfel Orosius elogiază călduros vremurile în care trăia (*Adu. Pag.*, 1, prolog, 13-15). De asemenea, Orosius incriminează vanitatea senatului, a aristocrației romane și glorifică monarhia romană, ca să reia doctrina celor patru vârste ale umanității, încheiate cu triumful creștinismului. Spre deosebire de alii istoriografi, Orosius se manifestă ca un loial adept al celui de-al treilea clasicism. El izbutete să confere scriiturii sale valențe amplificării retorice, utilizând perioade destul de greoaie. *Dar important este faptul că Orosius legitimează, sub influența lui Augustin, detașarea de Imperiul roman și o clară disponibilitate în vederea constituirii statelor medievale cvasibarbare.* De altfel Orosius se reliefează ca unul dintre cei mai semnificativi istoriografi creștini. El oferă informații utile asupra istoriei romane, încât *Aduersum Paganos* a slujit în evul mediu ca manual de istorie universală²⁸.

806

OROSIUS ÎN ALI A AUTORI CREȘTINI AI SECOLULUI AL V-LEA D.C.

Diverse scrieri patristice, datorate unor eclesiastici de la Dunărea de jos, atestă profunzimea romanizării Daciei, spațiului carpato-danubian în general, ca și dezvoltarea unei spiritualități latine pe aceste meleaguri, a unor mentalități specifice. Dintre autorii lor se disting Niceta din Remesiana, Ioan Cassian și Dionysius Exiguus.

Niceta din Remesiana, contemporan cu Augustin, trăitor între 335-340 d.C. și 414-415, a desfășurat o intensă activitate misionară ca preot și episcop, pe ambele maluri ale Dunării. A lăsat în urmă tratate teologice, predici și imnuri, cu o anumită virtuozitate, *Ioan Cassian*, născut în Dobrogea actuală, pe la 360-365 d.C., a murit în jurul anului 435 d.C., după o agitată viață de călugăr și stare. Lucrările sale poartă asupra a două mintelor monahale ale vremii și asupra unor probleme de patristică, fiind chiar mai clasicizant decât Niceta, care privilegiase direct expresia. În sfârșit, *Dionysius Exiguus* (sau cel Mic ori cel Smerit) s-a născut pe la 470 d.C., tot în Dobrogea. S-a consacrat și el vieții monahale. A murit în jurul anului 540 d.C. A tradus în latinește texte patristice grecești și a desfășurat o interesantă activitate de literat erudit. A lăsat în urmă epistule, dar și lucrări de cronologie istorică, în care a *statuat începutul erei creștine nu de la domnia lui Diocleian, cum se obișnuia, ci de la întruparea lui Cristos, adică din actualul an 1 d.C.* S-a referit la Dobrogea sau Scythia Minor natală, ținând seamă de bogațiile merituoase și foarte morale. A privilegiat o scriitură clasicizantă²⁹.

Către mijlocul secolului al V-lea, *Salvianus*, un gallo-roman, „preot populist”, cum a fost caracterizat, scrie două lucrări însemnate, „împotriva zgârceniei”, *Aduersus auaritiam*, și mai ales „Despre guvernarea lui Dumnezeu”, *De gubernatione Dei*.

El nu mai trebuie să lupte împotriva păgânismului, ci a reziduurilor vechilor religii din mentalitatea, conduita semenilor și creștini. Salvianus pledează frecvent pentru concepția providențială a istoriei. Consideră că invaziile barbare echivalează cu o pedeapsă trimisă de Dumnezeu pentru viciile, pentru corupția lumii romane. Conștientizează faptul că Imperiul este condamnat la pieire și exacerbează atitudinea lui Augustin, care preconizase decuplarea creștinismului de soarta lui. Cunoaște bine Barbarii, cu defectele și calitățile lor, îi elogiază adesea și afirmă că sunt mai buni decât romanii. Săracii Imperiului emigrează la Barbari, unde beneficiază de o viață mai umană. Într-un fel, el recuperează parțial contestația globală a Romei, cândva profesată de Commodianus. Moralist inflexibil, incriminează mai ales bogații și aristocrații Imperiului. În schimb, se bucură că stăpânirea lumii încredinșază Barbarilor interesele unui univers creștin, care depășește fostele limite ale romanității. Verva caustică, ironia persiflantă la adresa moravurilor reprobate focalizează scriitura lui Salvianus.

Gaius Sollius Modestus Apollinaris Sidonius, care a trăit între 430 și 488 d.C., a devenit din om politic și înalt funcționar imperial episcop în Gallia romană. A desfășurat o bogată activitate literară, îndatorat, sub numeroase aspecte, zestrei culturii tradiționale, necreștine. A scris mici poeme și mai ales trei ciudate panegirice în versuri, tributare amestecului de genuri și de tipare. Ele sunt dedicate respectiv socrului său Avitus și împărailor romani efemeri din Occident, Maiorianus (457-461 d.C.) și Anthemius (467-472 d.C.). Cele trei poeme comportă respectiv 602, 603 și 548 de hexametri dactilici, care nu numai că vehiculează teme pur epice, dar comportă recursul abundent la mitologie. Roma dialoghează cu Iupiter, zeița Aurora vizitează

807

LITERATURA CREȘTINĂ

Capitala Imperiului! Deși, firește, Avitus se angajează într-o cumplită luptă cu un războinic hun. Elocința și epopeea fac joncțiunea în panegiricele epice ale lui Apollinaris Sidonius. Poetul depășește însă acest univers imaginar artificial, când asistă, ca un observator ironic, chiar satiric, la spectacolul straniu al noii lumi în formare, la Barbarii care se adunau la curtea gotică din Italia lui Theodoric. Conștient de existența unei specii literare a epistulei, Apollinaris Sidonius își publică scrisorile, care se reclamă de la arhetipurile oferite de Cicero, Pliniu cel Tânăr și Symmachus. În epistule abundă reminiscențele culturii clasice, lecturilor din poemele lui Vergiliu și Horațiu. Se exprimă într-un limbaj foarte înflorat, aproape asianist. Apollinaris Sidonius pregătește sinteza umanistică între cultura păgână și cea creștină, pe care o va realiza Boetius. Însă puțin mai târziu *Caesarius*, episcop de Arles, în 503 d.C., pledează cu un real talent literar și în Gallia pentru abandonarea tradițiilor și tiparelor retoricii clasicizante, pentru o elocință spontană. Efectiv, predicile sale destinate ranilor, cu toate că sunt scrise într-o latină corectă, comportă un discurs simplu și foarte plastic, cu o îmbibare de imagini concrete împrumutate vieții rurale, ambianței geografice specifice³⁰.

Boetius și deschiderea spre un nou umanism

Opera lui Boetius dă seama de fundamentarea unui nou umanism, de deschiderea spre cultura medievală și modernă, pe baza sintezei, intențional elaborate, între întreaga cultură antică și exigențele, virtualitățile ideologice, valorile sau trăsăturile mentale pe care le promova noua religie. Ruptura, discontinuitățile sunt puse între paranteze și se militează cu intensitate pentru o continuitate umanistică. Strădania de a prezerva esențialul din cultura antică nu este stingherită de o religiozitate sinceră.

Dar cine a fost Boetius? Desigur, ultimul exponent relevant al culturii latine, ultimul autentic gânditor al Romei premedievale. Boetius a fost de asemenea la Roma ultimul cunosător autentic al limbii și culturii grecești.

Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius s-a născut la Roma, prin 480-482 d.C. Se trăgea dintr-o familie aristocratică, devenită creștină prin 350 d.C. și care dăduse Romei mai mulți înalți demnitari. Rămăsese orfan în copilărie, nu a fost supus unor frustrări deosebite și a fost crescut de un Symmachus, strănepot al celebrului scriitor. Ulterior s-a căsătorit cu Rusticiana, fiica acestui Symmachus, care în 500 d.C. era primul membru al senatului. În 510 d.C., Boetius a devenit consul împreună cu Eutharic, viitorul ginere al regelui ostrogot Theodoric, străpânul absolut al Italiei din acea vreme. De altfel Boetius l-a slujit pe Theodoric ca sfetnic și înalt funcționar, dar, în 523 d.C., l-a apărut la Verona, în fața regelui, pe senatorul Albinus, care se afla în corespondență secretă cu împăratul de la Constantinopol. Acesta din urmă încita pe italici la rebeliune împotriva ostrogoților, care erau Barbarii și arienii. Boetius a fost el însuși arestat, judecat și ucis, din ordinul lui Theodoric, la 23 octombrie 524 d.C. Un an mai târziu, au avut aceeași soartă soțul său Symmachus și papa Ioan I. Este foarte probabil ca Boetius și Symmachus să fi aparținut unuia din comploturile care urmăreau alungarea ostrogoților din Italia și restaurarea Imperiului roman occidental. Întreg Risorgimentul îl va glorifica pe Boetius ca pe primul martir al Italiei, zdrobit de opresorul germanic. Oricum, moartea tragică a lui Boetius atestă destabilizarea patrimoniului cultural antic sub impactul prăbușirii statului roman.

Opera literară a lui Boetius rezidă, pe lângă traduceri și comentarii ale unor texte datorate lui Platon, Aristotel, Euclid și neoplatonicienilor, în scrieri

808

BOETIUS ȘI DESCHIDEREA SPRE UN NOU UMANISM

didascalice, filosofice, teologice, precum și într-o vibrantă *Consolatie*, redactată pe când îi aștepta moartea. De fapt opera lui Boetius este foarte amplă. Boetius ilustrează tendința de reînnoire a culturii tiințifice de limbă latină. Pentru moment, această tendință va eșua, dar ea va fecunda ulterior cultura occidentală.

Dintre lucrările didascalice și de erudiție, se detașează „Despre aritmetică”, *De arithmetica* (început în 500 d.C.), în două scurte cărți consacrate unei metafizici a numerelor, tratate în secolul al III-lea d.C. de Nicomachos din Gerasa, în grecește. Dar mai ales „Despre muzică”, *De musica*, în cinci lungi cărți. Această scriere, care nu ni s-a conservat integral, echivalează cu o enciclopedie a artelor liberale. Boetius vehiculează teoria antică a muzicii, de sus în jos: adevăratul „muzician”, *musicus*, n-ar fi cântărețul ori compozitorul, ci filosoful. De altfel opera sa filosofică „Despre diferențele topice” (sau locale), *De differentiis topicis*, în patru cărți, va sluji în evul mediu ca bază a studierii retoricii și dialecticii. Câteva opusculă teologice abordează problemele trinității. Unele sunt de altfel apocrife.

Opera capitală a lui Boetius a fost „Consolarea filosofiei”, *Consolatio philosophiae*, în cinci cărți, adevăratul lui testament literar-filosofic, discurs care dă seama de o creativitate deosebit de performantă. *Consolatie* cuprinde un testimoniu pe teme consolatorii (provenite din filosofii cinice, stoice, platonice și peripatetice), de gândire vibrantă și notabilă puritate lirică. Această scriere încheie tradiția literaturii consolatorii a antichității. Discursul consolatoriu asumă forma unui dialog între autor, prizonier în temnița unde îi aștepta sfârșitul, și Filosofie, care se arată sub chipul unei femei, pentru a-i demonstra vanitatea bunurilor lumii și a păstrându-l.

Problemele de etică prevalează în primele trei cărți: bunul suprem, *summum bonum*, ar fi Creatorul sau iubirea. Raporturile dintre hazard și providență, ca și originea răului din urmă, unde se încearcă o conciliere între liberul arbitru uman și „presciența”, *praesentia*, cunoașterea prealabilă, ca apanaj al divinității. Boetius crede ferm în justiție și libertate. Unii cercetători opinează că Boetius proiectase și așa ceva, în scopul proclamării unui cretinism sincretistic. Căci atât Biblia, cât și numele lui Cristos nu apar în textul *Consolatiei*, în schimb impregnat cu reminiscențe din lecturi profane, din Platon, Plutarh, Epicur, stoici etc. Idealul de „înălțare”, de *sapiens*, este revalorizat în funcție de o inspirație platonicească, adaptată unei *forma mentis* creștine. Emoționantă apare încrederea fermă în om și în valorile lui, încredere care impregnează mesajul scriitorului de o stranie nobilitate și elevație ideatică, de exortare spre suportarea calmă a avatarurilor vieții.

Discursul *Consolatiei* dă seama de amalgamul genurilor și tiparelor, caracteristic literaturii latine târzii. Acest discurs amintește de satira menippească și de experiența lui Martianus Capella, întrucât proza alternează cu versurile, într-adevăr, Boetius insera în textul său treizeci și nouă de poeme, care însumează 8500 de versuri, realizate în metri și strofe de o varietate insolită. Boetius recurge la cele mai neașteptate combinații. *Consolatie* debutează de altfel cu un poem, iar primele patru cărți se încheie fiecare tot cu un poem. Dimensiunile poemelor sunt foarte variabile. Reminiscențele mitologice se

809

LITERATURA CREȘTINĂ

împletesc cu apelul la seninătatea stoică, la recuzarea bucuriilor, temerilor, speranțelor și mângâierii, pe

drumul spre adevăr (*Cons.*, 1, poem 7). Lirismul acestor poeme, ca și al prozei implică o scriitură simplă, directă, genuină, însuși un uluitor simbol al imaginii pregnante. Grația delicată ea se infiltrează discret în demersul liric al lui Boetius. În versuri, scriitorul recurge frecvent la aliterații. Privilegiază o latină clasicizantă, însă concesiv față de inovațiile limbii Imperiului. Uneori Boetius înserează cuvinte și propoziții grecești:

Opera lui Boetius s-a bucurat de un deosebit succes în evul mediu. Este relevant faptul că s-au păstrat aproximativ 400 de manuscrise. Opera lui Boetius a fost tradusă, de la începuturile evului mediu, în diferite limbi moderne și chiar în ebraica secolului al XV-lea. A fost frecvent comentată și a contribuit substanțial la constituirea metalimbajului filosofiei medievale. Petrarca citea cu pasiune *Consolația*, iar Anatole France prezenta pe Boetius ca pe unul dintre gânditorii privilegiați ai eroilor săi.

Consolația a fost tradusă în românește sub titlul de *Mângâierile Filosofiei* de David Popescu și în 1943. Boetius încheie astfel cu strălucire seria marilor autori latini ai antichității. Cum am arătat, gândirea lui Boetius va rodi în întreaga cultură occidentală. Boetius a fost efectiv unul din piscurile lirismului latin: *i a f urit un sincretism, chiar o solid sinteză între tradiția culturală antică și noul discurs mental creștin*³¹. Este adevărat că Boetius n-a fost eclesiast, ca marea majoritate a autorilor creștini mai sus menționați. Dar și contextul mental-cultural se transformă și reclama o asemenea sinteză, un umanism înnoit.

Pe trunchiul acestui umanism sincretistic, Boetius a fost urmat de contemporanul său, episcopul *Enodius*, autorul unei foarte interesante corespondențe literare. Ca și al unui panegiric al regelui Theodoric, al unor imnuri și opusculă de retorică, dar și al unor vieți de sfinți, unde amalgama fervoarea creștină și reminiscențe din mitologie, când menționa pe Thetis, Didona sau Menelau și chiar pe Venus și pe Amor.

Mai ales însă Boetius a fost continuat de *Casiodor*, numit de fapt *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus*, senator, sfetnic și înalt funcționar al regilor ostrogoți ai Italiei, erudit celebru la Constantinopol și în Italia. A publicat, în 519 d.C., o „Cronică”, *Chronica*, istorie universală, bazată pe cea rezumată a lui Hieronymus, însă avansând până în 519 și oferind informații interesante de istorie literară și cu privire la goi.

Opera lui Casiodor, publicată după 529 d.C., este însă mult mai întinsă și excelează prin promovarea unui enciclopedism umanistic, reflectat mai ales de „Instituții”, *Institutiones*, redactate începând din 562 d.C. Casiodor a continuat umanismul sincretistic al lui Boetius și a furnizat învmântului medieval, filologiei, filosofiei texte fundamentale. Iar istoricul *Iordanes*, care i-a continuat strădaniile, bun cunoscător al meleagurilor dunărene, a atestat, în același secol al VI-lea, faptul că Aurelian retrăsese din Dacia traiană nu populația, ci numai armata și, desigur, administrația imperială³². Alți filologi, umaniști, istorici se vor distinge în secolele subsecvente.

810

BOETIUS ÎN DESCHIDEREA SPRE UN NOU UMANISM

Se realizează astfel o deschidere spre cultura medievală și modernă, se legitima un umanism de lungă durată, solid articulat. Eforturile umaniștilor creștini și ale predecesorilor necreștini din secolele anterioare vor da roade în veacurile care vor urma sfârșitului antichității, de noi propus a fi marcat de închiderea Academiei și colilor filosofice tradiționale din Atena, în 529 d.C. Totuși, nu numai civilizația a înregistrat o recesiune, predecesorii secolului (atestat între altele de întinderea mult diminuată, de aspectul orașelor medievale). Chiar și literatura intră pentru multă vreme într-un con de umbră. După opinia noastră, exagerează specialiștii în cultură medievală care exaltă virtuțile acesteia pe tonul ditirambic. Sub raportul valorii literar-artistice, s-a creat oare, până la Dante, vreo operă comparabilă nu numai celor ale lui Amian și Augustin, dar chiar și celor ale lui Boetius? Până în pragul Renașterii, gândirea medievală a înregistrat mărirea de valoare atestată de literatura antică? Oricum, au subsistat focare de umanism care au pregătit, pe baza experienței acumulate de antici, relansarea unei mari culturi europene, după alcătuirea operei lui Dante și îndeosebi cu prilejul Renașterii.

BIBLIOGRAFIE: Constantin I. BALMU, *Etude sur le style de Saint Augustin dans les Confessions et la Cité de Dieu*, Paris, 1930; T. D. BARNES, *Tertullian. A Historical and Literary Study*, Oxford, 1971; J. BERGMANN, *Aurelius Prudentius Clemens, der grösste Christliche Dichter des Altertums*, Dorpat, 1921; Joan BOFILL-I-SOLIGUER, *La problemática del Tractat De institutione Musica de Boeci*, Barcelona, 1993; Eugen CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.” și „Literatură creștină”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 275-277; 318-350; I.G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979; R. J. O'CONNELL, *St. Augustine's Confessions the Odyssey of the Soul*, Cambridge, 1969; Pierre COURCELLES, *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris, 1950; *La Consolation de la Philosophie dans la tradition littéraire. Antecedents et postérité de Boèce*, Paris, 1967; *Les Confessions de Saint Augustin. Antecedents et postérité*, ed. a 2-a, Paris, 1968; A. CRESSON, *Saint Augustin. Sa vie, son oeuvre*, ed. a 3-a, Paris, 1957; H. HAGENDAHL, *Augustine and the Latin Classics*, 2 vol., Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1967; *Istoria literaturii latine (117 e.n.-sec. VI e.n.)*, vol. IV, București, 1986, pp. 505-707; Pierre de LABRIOLLE, *Histoire de la littérature chrétienne*, Paris, 1924; René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, *passim*; Henri-Irène MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture classique*, ed. a 2-a, Paris, 1949; *Saint Augustin et l'augustinisme*, Paris, 1955; P. MONCEAUX, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, 3 vol., Genova, 1974; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 819-859; 865-873; 903-946; 955-984; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 732-779; 826-932; T. RACOVIAN, *Filosofia Sfântului Augustin*, Blaj, 1945; *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 235-314; M. SIMONETTI, *Letteratura cristiana antica*

NOTE

1. Pentru aspectele generale ale literaturii creștine, vezi Pierre de LABRIOLLE, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Paris, 1924, pp. I-39; P. MONCEAUX, *Histoire de la littérature chrétienne*, Paris, 1924, pp. 169-176; René PICHON, *Histoire de la littérature latine*, ed. a 9-a, Paris, 1924, pp. 732-739; M. SIMONETTI, *Letteratura cristiana antica greca e latina*, Milano, 1969, pp. 185-189; Eugen CIZEK, „Literatura creștină”, *Istoria literaturii latine. Imperiul*, partea a II-a, București, 1976, pp. 318-320; Andre MANDOUZE, „La christianisation de Rome à l'âge d'or des pères de l'église”, *Rome et nous. Manuel d'initiation à la littérature et à la civilisation latines*, Paris, 1977, pp. 235-238; Florica MATEESCU, „Literatura creștină. Privire generală”, *Istoria literaturii latine (117 e.n. - sec. VI e.n.)*, IV, București, 1986, pp. 505-510.
2. În privința datelor referitoare la viața lui Minucius Felix, vezi Jean BEAUJEU, *Introducere la Minucius Felix*, Paris, Les Belles Lettres, 1964, pp. 44-74; Ettore PARATORE, *Storia della letteratura latina*, ed. a 8-a, Firenze, 1967, pp. 819-826; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, p. 320; F. MATEESCU, „Minucius Felix”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 527-529.
3. Pentru opera lui Minucius Felix, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 747-751; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 826-829; M. SIMONETTI, *op. cit.*, pp. 144-145; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, p. 321; A. MANDOUZE, „La christianisation de Rome”, *Rome et nous*, pp. 241-242; René MARTIN-Jacques GAILLARD, *Les genres littéraires à Rome*, 2 vol., Paris, 1981, I, pp. 240-241 și 253 (care reliefează că Minucius Felix nu oferă o panoramă cuprinzătoare a doctrinei creștine. Numele lui Cristos nici nu e rostit, încât se tinde spre un deism providențialist acceptabil pentru intelectualii epocii); F. MATEESCU, „Minucius Felix”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 529-536.
4. În ce privește viața lui Tertulian și cronologia operelor lui, vezi P. MONCEAUX, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne*, Paris, 1901, I, pp. 208-209; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 830-833; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, pp. 321-322; A. MANDOUZE, „La christianisation de Rome”, *Rome et nous*, p. 239; F. MATEESCU, „Tertulian”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 511-514. 4bis. Cum semnala P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, p. 86; vezi și E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, p. 322; F. MATEESCU, „Tertulian”, *Istoria literaturii creștine*, IV, pp. 522-523. Lista scrierilor teologului este, firește, foarte lungă. Menționăm totuși „Către Scapula”, *Ad Scapulam*, scrisoare adresată guvernatorului Africii, pentru a relua tezele apologetice și a reclama pentru creștini toleranța religioasă. Toți cei ce au persecutat pe creștini au avut un sfârșit tragic. Este prefigurată astfel optica istoriografică a lui Lactanțiu. În „Despre spectacole”, *De spectaculis*, Tertulian interzicea creștinilor participarea la jocuri de circ, reprezentații dramatice etc, iar în „Despre coroană”, *De corona*, chiar prestarea serviciului militar. Condamna vehement respectarea idolilor și gândește în „Despre idolatrie”, *De idolatria*, la abandonarea togii romane în „Despre mantie”, *De pallio*.
5. Pentru ideile și arta lui Tertulian, vezi E. LOFSTEDT, *Zur Sprache Tertullian*, Lund, 1920; P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, pp. 81-144; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 739-747; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 830-849; R. KLEIN, *Tertullian und das Römische Reich*, Heidelberg, 1968; M. SIMONETTI, *op. cit.*, pp. 145-159; T. D. BARNES, *Tertullian. A Historical and Literary Study*, Oxford, 1971; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, pp. 322-326; A. MANDOUZE, „La christianisation de Rome”, *Rome et nous*, pp. 239-241; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 186; II, pp. 188-189 (care se referă la teza de doctorat a lui Jean-Claude FREDOUILLE); F. MATEESCU, „Tertulian”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 514-526.
6. Pentru Ciprian și Amobius, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 751-767; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 850-858; 865-867; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, pp. 326-328; A. MANDOUZE, „La christianisation de Rome”, *Rome et nous*, pp. 242-244; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 189-190; 214-215; 229-230. Verva lui Amobius utilizează frecvent nu numai umorul acidulat, ci și numeroase amplificări oratorice și interogații retorice.
7. Pentru viața și opera lui Commodianus, vezi J. DUREL, *Commodien. Recherches sur la doctrine, la langue et le vocabulaire du poète*, Paris, 1912; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 874-878; A. F. KATVIKJ, *Lexicon Commodianum*, Amsterdam, 1934; Jacques PERRET, *Prosodie et métrique chez Commodien*, Paris, 1957; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 858-859; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, pp. 326-328; Traian DIACONESCU, „Commodianus”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 604-612.
8. Pentru lucrările pierdute, mai ales din etapa precrescătină, vezi, în ultimă instanță, F. MATEESCU, „Lactantius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 539-540.
9. Jean BAYET, *Littérature latine*, trad. românească de Gabriela CREȘTIA, București, 1972, p. 704, demonstrează raționalismul lui Lactanțiu, strălucind de un misticism organic. Lactanțiu sugerează că noua religie încununează vechea cultură, dar afirmă limpede discontinuitatea, inovarea (D/t. *Inst.* 3, 30, 3); vezi anterior și W. HARLOFF, *Untersuchungen zu Lactantius*, disertație, Rostock-Borna-Leipzig, 1911, *passim*.
10. E. PARATORE, *op. cit.*, p. 872, observă: „Lattanzio inaugura veramente, in una maniera di plastica evidenza, il connubio fra paganesimo e cristianesimo nel mondo occidentale, dopo gli editti di tolleranza”; pentru Lactanțiu, vezi și P. MONCEAUX, *Histoire littéraire* III, pp. 287-359; P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, pp. 268-295; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 767-776; P. WOJTCZAK, *De Lactantio Ciceronis aemulo et sectatore*, Warszawa, 1969; F. CORSARO, *Lactantiana. Sul De mortibus persecutorum*, Catania, 1970; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, pp. 328-330; A. MANDOUZE, „De la christianisation de Rome”, *Rome et nous*, pp. 244-245; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 143; 159-160; F. MATEESCU, „Lactantius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 537-549. Pentru „biblioteca” lui Lactanțiu, vezi R. MOGILVIE, *The Library of Lactantius*, Oxford, 1978, *passim*; Caria LOCICERO, „Omnium Stoicorum acutissimus Seneca filosofo in Lattanzio: intertestualità e riscrittura”, *Studi di Filologia Classica in Onore di Giusto Monaco*, Palermo, 1991, III, pp. 1237-1261.
11. Această formulă aparține lui A. MANDOUZE, „De la christianisation de Rome”, *Rome et nous*, p. 249 (vezi și pp. 251-254). Pentru Firmicus Maternus și Hilarius, vezi și R. PICHON, *op. cit.*, pp. 776-779; 826-835; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, pp. 331-332.
12. Pentru Hieronymus, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 845-856; V. CHAUFFIN, *Saint-Jérôme*, Paris, 1961; E. PARATORE, *op. cit.*

pp. 910-919; M. SIMONETTI, *op. cit.*, pp. 347-357; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, pp. 332-334; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 215-216; 230-232; F. MATEESCU, „Hieronymus", *Istoria literaturii cre tine*, IV, pp. 567-581.

13. Pentru Ambrosius și Sulpicius Severus, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 835-844; 908-913; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 903-909; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, p. 332; A. MANDOUZE, „De la christianisation de Rome", *Rome et nous*, pp. 250-254; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 144 și 160; II, pp. 78-79; 90-91; 216.

14. În ce privește Iuvencus, vezi H. WIDMANN, *De Gaio Vettio Aquilino Iuvenco carminis Evangelici poeta et Vergilii imitatore*, disertație, Bratislava, 1905; P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, pp. 420-422; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 878-880; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 46-47; Tr. DIACONESCU, „Iuvencus", *Istoria literaturii cre tine*, IV, pp. 550-553.

15. Pentru Prudentius, vezi J. BERGMANN, *Aurelius Prudentius Clemens, der grösste Christliche Dichter des Altertums*, Darpat, 1921; P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, pp. 596-622; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 881-889; Ch. GNILKA, *Studien zur Psychomachie des Prudentius*, Wiesbaden, 1963; Klaus THRAEDE, *Studien zur Sprache und Stil des Prudentius*, Göttingen, 1965; E. PARATORE,

813

LITERATURA CRE TIN

op. cit., pp. 920-923; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, pp. 334-336; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 47-48; 205; II, pp. 79-81; 91-92; 144; Tr. DIACONESCU, „Prudentius", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 554-566; Giuseppe GUTTILLA, „La visione nella poesia di Paolino di Nola e di Prudenzio", *Studi di Filologia Classica*, III, pp. 1279-1290; W. J. HENDERSON, „Violence in Prudentius *Peristephanon*", în același volum, pp. 1291-1299.

16. În privința studiilor opereii lui Paulinus din Nola, vezi M. LAFON, *Paulin de Nole. Essai sur sa vie et sa pensée*, Montauban, 1883; P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, pp. 431-444; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 889-896; R. P. H. GREEN, *The Poetry of Paulinus of Nola. A Study of his Latin!* Bruxelles, 1971; Dionis M. PIPPIDI, „Nicetadin Remesiana și originile cretinismului daco-roman", *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1958, pp. 248-264; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, p. 336; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 81; Tr. DIACONESCU, „Paulinus din Nola", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 582-594.

17. Pentru viața lui Augustin, vezi L. GOURDON, *Essai sur la conversion de Saint Augustin*, Cahou: 1900; A. CRESSON, *Saint Augustin. Sa vie, son oeuvre*, ed. a 3-a, Paris, 1957; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 924-944; P. BROWN, *La vie de Saint Augustin*, Paris, 1971; M. DULAËY, *Le ré dans la vie et la pensée de Saint Augustin*, Paris, 1973; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, p. 336; A. MANDOUZE, „De la christianisation de Rome", *Rome et nous*, pp. 250-251; Lucia WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 613-617.

18. O listă, desigur incompletă (dar corelată unor repere cronologice), a operelor lui Augustin, apare la E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 928-944. Se pare că antichitatea - în afara predicilor și epistolelor - cunoaște 95 de lucrări în 232 de cărți ale lui Augustin: vezi P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, p. 52; L. WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 617-618.

19. Pentru predicile și epistolele augustinienne, vezi A. REGNIER, *De la latinité des sermons de Saint Augustin*, Paris, 1886; W. PARSONS, *A Study of the Vocabulary and Rhetoric of the Letters of St. Augustin*, Washington, 1923; J. OROZ RETA, *La retorica en los sermones de San August* Madrid, 1963; E. PARATORE, *op. cit.*, p. 944; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, p. 337; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 190; 203; 217; L. WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, p. 628.

20. Pentru dialogii și tratatele lui Augustin, vezi Charles BOYER, *Christianisme et neoplatonisme dans la formation de Saint Augustin*, Paris, 1920; O. DU ROY, *L'intelligence de la foi en la trinité selon Saint Augustin. Genèse de sa théologie trinitaire jusqu'en 391*, Paris, 1966; Andre MANDOUZE, *Saint Augustin. L'aventure de la raison et de la grâce*, Paris, 1968; D.M. GREGSON, *Augustin's Alternative to Skepticism. A Trinitarian Metaphysics of Knowledge*, Philadelphia, 1970; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 241-243; L. WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 618-620.

21. Anterior, în dialogul cu Dumnezeu, arată că sufletul îi este prea mic: „este îngust casa sufletului meu, pe unde tu vii spre el: sufletul ăsta este prea mic" (*Conf.*, I, 5, 6). Pentru operele de autobiografie spirituală, vezi P. COURCELLES, *Recherches sur les Confessions de Saint Augustin*, Paris, 1950; *Les Confessions de Saint Augustin dans la tradition littéraire. Antecedents et postérité*, ed. a 2-a, Paris, 1968; R. J. O'CONNELL, *St Augustine's Confessions, the Odyssey of the Soul*. Cambridge, 1969; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, pp. 337-338 și 340; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 100-107; 243; L. WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 620-623; 645.

22. Pentru *De ciuitate Dei*, vezi G. COMBES, *La doctrine politique de Saint Augustin*, Paris, 1927; J. G. GUY, *Unité et structure logique de la „Cité de Dieu" de Saint Augustin*, Paris, 1961; H.A. DEANE, *The Political and Social Ideas of St. Augustine*, New York, 1963; G. L. KEYES, *Cristian Faith and the Interpretation of History. A Study of St. Augustine's Philosophy of History*, Lincoln, 1966; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 941-942; R. A. MARKUS, *Saeculum: History and Society in the Theology of St. Augustine*, Cambridge, 1970; E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, pp. 338-340; L. WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 623-628.

23. În privința doctrinei lui Augustin, sensului meditațiilor lui și bazelor lor, izvoarele folosite de scriitor, vezi P. ALFARIC, *L'évolution intellectuelle de Saint Augustin du manichéisme au*

NOTE

neoplatonisme, 2 vol., Paris, 1918; T. RACOVIAN, *Filosofia Sfântului Augustin*, Blaj, 1945; Henri-Irène MARROU, *Saint Augustin et la fin de la culture classique*, ed. a 2-a, Paris, 1949; *Saint Augustin et l'augustinisme*, Paris, 1955; J. CHAIX-ROX, *Saint Augustin et Ciceron*, 2 vol., Paris, 1958; H. HAGENDAHL, *Augustine and the Latin Classics*, 2 vol., Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1967; J. PEPIN, *Saint Augustin et la dialectique*, Villanova, 1976; L. WALD, „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 622; 628-637; 640-645. Pentru semiotica augustiniană, frecvent studiată, vezi Lucia WALD, „Le rapport entre signum et denotatum dans la conception d'Augustin", *A Semiotic Landscape. Proceedings of the First Congress of the International Association for Semiotic Studies*, Milano, 1974, pp. 569-572; „La terminologie semiologique dans l'oeuvre d'Aurelius Augustinus", *Actes de la XI-e Conférence Internationale d'Etudes Classiques Eirene*, Bucarest-Amsterdam, 1975, pp. 89-96; „Funcția expresivă a semnului verbal în concepția lui Augustin", *Etudes Romanes Dédiées à Iordan*, Bucarest, 1978, pp. 507-515; „Augustin", *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 637-640 (care, la pp. 658-661, consemnează o bogată bibliografie privitoare la semiotica augustiniană); Andre MANDOUZE, „Sacramentum et sacramenta chez Augustin. Dialectique entre une théorie et une pratique", *Bulletin de l'Association Guillaume Bude*, 1989, pp. 367-375.

24. Pentru calitățile de psiholog, vezi E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, p. 341.

25. Fiilațiile *Confesiunilor cu Metamorfozele* și *Satyricon*-ul au fost decelate de R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, pp. 100-104. Pentru tehnica compozițională augustiniană, vezi și *ibidem*, I, pp. 105-107; 242-243, dar și E. CIZEK, „Literatura cre tin ", *Imperiul*, II, p. 342.

26. În scrierile tehnice sau destinate unui public popular, Augustin preferă completivele introduse prin *quod* sau *quia* și

construite cu indicativul, pe când lucrările teoretice privilegiază infinitivalele. Interogativele indirecte apar uneori construite cu indicativul. Perioadele ample nu lipsesc din textul augustinian în atestarea virtuozității stilistice, chiar dacă nu sunt matematizate scrupulos, ca în textele ciceroniene. Pentru limba și stilul lui Augustin, vezi M. C. COLBERT, *The Syntax of the De civitate Dei of St. Augustine*, Washington, 1923; M. R. ARTS, *The Syntax of the Confessions of St. Augustine*, Washington, 1926; Constantin I. BALMU, *Etude sur le style de Saint Augustin dans les Confessions et la Cité de Dieu*, Paris, 1930; A. CRESSON, *Saint Augustin. Sa vie, son œuvre*, ed. a 3-a, Paris, 1957, *passim*; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, p. 190; L. WALD, „Augustin”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 645-655.

27. Pentru receptarea lui Augustin, vezi H. I. MARROU, *Saint Augustin et l'augustinisme*, *passim*; E. PARATORE, *op. cit.*, pp. 944-946; E. CIZEK, „Literatura creștină”, *Imperiul*, II, p. 342; L. WALD, „Augustin”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 655-656; pentru întreaga mărțurie a lui Augustin, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 856-874.

28. În privința mărțuriei lui Orosius, vezi I. SVENNUNG, *Studien zu Orosius*, Uppsala, 1922; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 908-920; E. CORSINI, *Introduzione alle storie di Orosio*, Torino, 1968; A. LIPPOLD, „Orosius, christlicher Apologet und römischer Bürger”, *Philologus*, 113, 1969, pp. 92-105; F. MATEESCU, „Orosius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 595-603.

29. Pentru acești trei autori, vezi A. E. BURN, *Niceia of Remesiana, his Life and Works*, Cambridge, 1905; D. N. PIPPIDI, *op. cit.*, pp. 248-264; Al.I. T. UTU, *Dionisie Românul, o podoabă a Bisericii noastre strămoșești*, Roma, 1967; O. CHADWICK, *John Cassian*, Cambridge, 1968; J. G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca strămoșă română*, București, 1979, *passim*; Ilie CÎMPEANU, „Autori creștini de la Dunărea de Jos”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 662-675.

30. În ce privește Salvianus, Apollinaris Sidonius și Caesarius, vezi R. PICHON, *op. cit.*, pp. 921-929; A. MANDOUZE, „De la christianisation de Rome”, *Rome et nous*, p. 247; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, I, p. 51; II, pp. 190-191; 227. Pentru istoriografia creștină în genere, vezi Klaus ROSEN, „Oberheidnisches und christliches Geschichtsdenken in der Spätantike”, *Eichstetter Hochschulreden*, 34, 1982, pp. 3-29.

31. Pentru Boetius, vezi P. de LABRIOLLE, *op. cit.*, II, pp. 766-786; R. PICHON, *op. cit.*, pp. 930-931; E. RAPISARDA, *La crispirituale di Boezio*, Firenze, 1947; H. M. BARRETT, *Boetius. Some Aspects of his Times and Work*, New York, 1965; Pierre COURCELLE, *La Consolation de la Philosophie dans la tradition littéraire. Antecedents et postérité de Boèce*, Paris, 1967; E.

815

LITERATURA CREȘTINĂ

PARATORE, *op. cit.*, pp. 980-983; S. OBERTELLO, *Severino Boezio*, 2 vol., Genova, 1974; F. GASTADELLI, *Boezio*, Roma, 1974; A. CROCCO, *Introduzione a Boezio*, ed. a 2-a, Napoli, 1975; E. CIZEK, „Proza secolelor III-IV e.n.”, *Imperiul*, II, pp. 275-277; R. MARTIN-J. GAILLARD, *op. cit.*, II, pp. 81; 93-94; Traian COSTA, „Boetius”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 676-694; Joan BOFILL I SOLIGUER, *La problemática del Tractat de institutione musica de Boeci*, Barcelona, 1993, mai ales pp. 21-60. Pentru fecundarea gândirii occidentale de opera filosofico-teologică a lui Boetius, vezi Henri-Irenée MARROU, *Decadence romaine ou antiquité tardive? III-e-VI-e siècle*, Paris, 1977, p. 170.

32. Pentru Enodius, vezi R. PICHON, *op. cit.*, p. 931. Pentru Casiodor, vezi J. J. O'DONNELL, *Cassiodorus*, Berkeley-Los Angeles-London, 1979; Tr. COSTA, „Casiodor”, *Istoria literaturii latine*, IV, pp. 695-707. Pentru Iordanes, pe lângă articolele Roxanei IORDACHE (mai ales „La confusion „Getes-Goths” dans la „Getica” de Jordanes”, *Corollas Philologicas in Honorem Iosephi Guillen Caballero*, Salamanca, 1983, pp. 317-337), vezi N. WAGNER, *Getica. Untersuchungen zum Leben des Iordanes und zur friihen Geschichte des Goten*, Berlin, 1967; Zoe PETRE, „À propos des sources de Iordanes, Getica 39-41 et 67-72”, *Etudes d'Historiographie*, lucrare colectivă ed. de Lucian BOIA, pp. 39-51.

816

XL. SCURTE CONCLUZII GENERALE

Ceea ce impresionează pe orice cititor al literaturii latine este monumentalitatea ei. S-ar spune că romanii au vrut să-și făurească o literatură cât mai asemănătoare splendeiilor lor arhitecturi, sculpturii atât de relevante, pe care le-au realizat artiștii lor. Nu numai Tacit a înfruptat un monument pentru veșnicie, un cântec pentru eternitate. Atâta timp cât înfruntă ai lui au trudit la ridicarea acestui monument etern, care este literatura latină. Căci scrierile lor continuă să rămână vii, să emită mesaje și experiențe artistice mereu actuale, mereu fertile și productive.

Roma a creat într-adevăr una dintre cele mai valoroase și mai semnificative literaturi vreodată cunoscute de cultura universală. Totodată, literatura latină a slujit celei grecești ca vehicul spre culturile moderne. De altfel literatura latină nu s-a limitat la imitarea pasivă a precedentului său elenic. Dar nu intenționăm să revenim asupra originalității literaturii latine și a raporturilor ei cu strălucita cultură elenică. Oricum, nu numai dreptul, instituțiile, anumite forme de civilizație și chiar mecanisme mentale, arhitectura și artele plastice ale vremurilor medievale și moderne sunt tributare Romei, ci și literatura. Scriitorii moderni au citit și citesc literatură latină, încât au intrat și intră în complexe relații de interdiscursivitate cu precursorii lor romani.

Literatura latină a fost profund marcată de viaa politică a Romei ca foarte apropiată de referent, de problemele civice. Ea a dat seama de climatele și structurile mentale romane, de utilajul mental al latinității. Mutațiile politice și traumatismele culturale au aflat un puternic ecou în discursul scriitorilor. Când, spre sfârșitul antichității, mentalitatea romană a fost supusă unor adânci transformări, literatura a reacționat cu pertință la aceste prefaceri. Discontinuitățile și ruptura s-au îmbinat cu o remarcabilă continuitate a structurilor și tradițiilor literare. De altfel literatura latină a fost îndeosebi intrinsec romanocentristă. Deschiderea spre referent s-a împletit cu un patriotism organic. Semnele contextuale abundă în literatura latină. Servirea statului a obsedat numeroși autori, care au convertit-o în prioritatea mesajului elaborat de ei. Moralizarea, aspirația spre instruirea publicului cititor emergent de asemenea ca mări cardinale ale literaturii latine. Dar umanismul vibrant, încrederea în om, ca într-un peren creator de valori, încrederea în cultură ca un tezaur neprețuit au operat activ la nivelul structurilor de profunzime ale universului literar roman. Romanii au militat foarte mult vreme pentru

ideea că omul este m sura

817

SCURTE CONCLUZII GENERALE

tuturor lucrurilor. Con țin a profesional , exemplara str danie de a- i des vâ r i discursul au animat aproape toate genera iile de scriitori romani.

Literatura latin a excelat îndeosebi printr-o proz de o excep ional diversitate. Totu i, începuturile sale au promovat mai ales poezia, ca i celebrul „secol al lui August”. Pierderea regretabil a atâtor opere literare romane - ceea ce viciaz inevitabil judecata noastră asupra literaturii latine - a contribuit, poate, la decantarea actualei imagini despre scrierile Imperiului, categoric dominate de proz . De i, înc din secolul I î.C, prozatori ca Cicero i Caesar dezvoltaser o limb literar foarte complex , pe baza unei autentice matematiz ri a exprim rii. Lunga evolu ie, de aproape nou secole, n-a înregistrat, cum era i firesc, un nivel valoric absolut constant. Secolul I î.C. i epoca lui Cicero, „secolul lui August”, epocile lui Nero i Traian, vremea rena terii constantino-theodosiene au constituit vârfuri ale expansiunii literaturii latine, îns muzele care au însuflit-o n-au amu it niciodat , în alte timpuri. Discursul declamatorilor i retorica au marcat maniera aproape a tuturor scriitorilor romani. Istoriografia, înzestrat cu virtu ile de c l uz a vie ii, *magistra uitae*, i deci organic moralizatoare, s-a dezvoltat ca o ampl i foarte performant federa ie de specii literare. Ei i-a apar inut cel mai talentat i mai profund gânditor, pe care l-a produs literatura latin , adic Tacit. Totodat romanii au dezvoltat ca literatur artistic scrierile de erudi ie. Literatura didascalic , enciclopedismul au r spuns unui foarte favorabil orizont de a teptare al publicului, începând din secolul I î.C. Pe de alt parte, când s-a trecut de la limbajul miturilor i simbolurilor, pendinte de Cetate, la cel al semnelor, legat de anti-Cetate (cu impact chiar i asupra eposului), a emers romanul, ca proz a fic iunii pure. Petroniu i Apuleius au creat nu numai romane ale condi ieii umane, mult superioare ca valoare celor scrise de autori greci, ci i unele dintre cele mai str lucite performan e înregistrate de genul romanesc în literatura universal . Scriitorii latini au f urit satura ca specie literar specific roman , transformat ulterior într-o satir corosiv , care a atras eforturile atâtor autori. Ea r spundea gustului publicului roman pentru umorul succulent i totodat interesului pentru moralizarea intensiv . Specii literare parasatirice s-au înscris în aceea i arie de preocup ri artistice. Popor ludic, romanii au îndr git întotdeauna teatrul. Dar lirismul a atins i el coardele adânci ale sensibilit ii unui anumit public. Pe când, prin Vergiliu, un poet total, i prin al i autori epici, venerabila specie a epopeii a înregistrat la Roma succese incontestabile.

Ni se pare c dou op iuni estetice fundamentale au caracterizat literatura latin : clasicismul i expresionismul. Clasicismul prin cultul rigorii i echilibrului expresiei, prin promovarea simetriei i convenien ei, a armoniei i a controlului ra ional al emo iilor. El corespundea constructivismului, pragmatismului i formalismului etnostilului roman. De altfel istoria culturii romane a consemnat emergen a a trei clasicisme, fiecare adaptat contextului estetic i istoric modificat. Expresionismul prin practicarea intensit ii, chiar exacerb rii expresiei, printr-o art foarte colorat i pasional , adesea abrupt , chiar violent , printr-o imagistic de o pregnan ostensibil . El domin începuturile literaturii latine, îns nu dispare niciodat , deoarece era profund ancorat în filioanele sensibilit ii italice. îl reg sim în literatura satiric , precum i în romanele latine. îns i la

818

SCURTE CONCLUZII GENERALE

autorii cre țini de la sfâr itul antichit ii sau în proza lui Amian. Totu i i alte curente lite'rar-stfăistice s-au impus de-a lungul vremurilor, în corela ie cu cercurile cultural-politict care au constituit adev rate focare de creativitate i de experien e e , uce diverse. Secolul I d.C. comporta expansiunea stilului nou, ca un neoasianism pasionat de rafinarea i de incisivitatea discursukji, de o tr ire romantic a lumii, care nu refuza anumite inflexiuni baroce. Alte experien e literare, dezvoltate sub semnul aticismului i al neoterismului, s-au constituit la Roma. i desigur nu to i scriitorii pot fi clasa i într-un anumit curent literar. Istoriografia i-a ap rat, am spune cu mândrie, autonomia stilistic , în vreme ce poe ii satirici i parasatirici au refuzat îndeob te orice obedien fa de mi c rile estetice ale timpului lor. Ei s-au limitat mai ales la valorizarea bogatelor z c minte ale expresionismului italic. Oricum, istoria literaturii latine d seama de o alternan semnificativ a clasicismelor i nonclasicismelor, în ocuparea statutului de op iune literar prevalent . F r îndoial , op iunile stilistice ale scriitorilor corespundeau, în linii mari, tendin elor estetice preeminente în lumea artelor plastice i arhitecturii.

r

Urm toarea schem î i propune s formalizeze - sumar i neglijând atâtea nuan e - dezvoltarea curentelor i op iunilor literare ale Romei antice, ca i raporturile „de for e”, dintre ele (pe trei pozi ii i pe etape istorice):

Pozi ia I	Pozi ia a II-a	Pozi ia a III-a
Expresionismul	Secolele III-II î.C.	

	Preclasicismul	
Primul clasicism	Secolul 1 î.C.	Expresionismul
	.Aticismul i neoterismul	
Primul clasicism	„Secolul” lui August	Preliminariile stilului nou
	Aticismul i neoterismul	
Stilul nou	Mijlocul secolului 1 d.C.	Aticismul arhaizant
	Primul clasicism	
Al doilea clasicism	Sfâr itul secolului 1 d.C.-începutul secolului al II-lea d.C.	Aticismul arhaizant
	Stilul nou	
Aticismul arhaizant i neoterismul	Secolele II-III d.C.	Expresionismul „popular” (mai ales în literatura cre tin)
	Al doilea clasicism	
Al treilea clasicism	Secolele IV-VI d.C.	
	Expresionismul „popular”	

819

SCURTE CONCLUZII GENERALE

”

Desigur, această schemă a trebuit să excludă impactul expresionismului la mijlocul secolului I d.C. și în etapa subsecventă.

Aceasta este aadar literatura latină. Frumoasa literatură latină! Fascinația exercitată de cele mai strălucite condeie ale ei nu se va stinge, probabil, niciodată. Operele ei majore și uneori chiar cele mai puține performanțe pot delecta și interesa, sub multiple aspecte, cititorii sfârșitului nostru de veac. În orice caz, în contact cu discursul istoriografie fascinante al lui Tacit, cine nu se va simți invitat să mediteze profund asupra condiției umane și să se desfete plenar? Cine nu va îndrăgii fervent libertatea și demnitatea umană? Cine nu va admira maiestuoasa artă narativă liviană și fraza echilibrată a lui Cicero? Cine nu va gusta cu savoare poezia atât de modernă a lui Catul sau versurile rafinate ale lui Horațiu? Cine nu se va emoționa în fața grandioasei fresce epice a lui Vergiliu, dar și citind romanul atât de captivant al lui Petroniu?

WUOTtCA

— CIUJ —

SALA DE LECTURA

820

TABLE DES MATIERES

Avertissement.....389

Abreviations.....390

XX. La société et la culture aux siècles I-II ap. J.-C... 393

Renaissance et stabilité, - La vie économique et sociale, - Les „categories” sociales, - Le contexte politique intérieur, - La politique étrangère, - Les mentalités, la religion, la philosophie, - Les arts plastiques et l’architecture, -L’éducation, la culture et la littérature, - La nouvelle rhétorique et les courants littéraires, - Bibliographie, - Notes.

XXI. Les poètes du I-er siècle ap. J.-C: Manilius, Phèdre et d’autres.....416

Le poème de Manilius, - Un Anti-Lucrece, - L’art de Manilius, - Le poème *Aetna*, - Phèdre et la fable, - La biographie de Phèdre, - L’œuvre, - L’univers de Phèdre, - La stratégie littéraire, - La survie de Phèdre, - Calpurnius Siculus et d’autres églogues, - Caesius Bassus et d’autres poètes, - Les

tragedies mineures et *YOctavie*, - Bibliographie, - Notes.

XXII. La prose d'érudition et l'historiographie

au I-er siècle ap. J.-C.....431

Les grammairiens et les philologues, - Celse, Pomponius Mela et Scribonius Largus, - Columelle, - Plinius l'Ancien, - Frontin et d'autres érudits, - L'essor de l'historiographie, • Les historiens „perdus", - La vie et l'œuvre de Velleius Paterculus, - Les digressions de Velleius et leurs implications, - Le style de Velleius, - Valère-Maxime, - Quinte-Curce, - La survie de Quinte-Curce, -Bibliographie, - Notes.

— 821

ISTORIA LITERATURII LATINE

XXIII. Seneque.....449

La vie, - L'œuvre, - La prose et la poésie de Seneque, - Le système philosophique de Seneque, - Le stoïcisme de Seneque, - Les idées politiques, - L'art de l'observation, - L'art des tragédies, - La „poétique" de Seneque, -L'écriture de Seneque, - La survie de Seneque, - Bibliographie, - Notes.

XXIV. Les poètes stoïciens: Perse et Lucain.....475

La vie de Perse, - L'œuvre de Perse, - Le message, - La structure des *Satires*, - L'écriture de Perse, - Conclusions et la survie de Perse, - La vie de Lucain, - L'œuvre, - La structure de *La Pharsale*, - Le message de *La Pharsale*, - L'évolution des idées de Lucain, - Le ton oratoire et la vocation romantique, - La révolution artistique entreprise par Lucain, - Le surnaturel „laïque", - Le langage de Lucain, - Conclusions et la survie de Lucain, - Bibliographie, -Notes.

XXV. Petrone.....497

Les énigmes du *Satyricon*, - Le sujet, - Les moules romanesques et non-romanesques, - La structure du *Satyricon*, - Le pays du roman, - Les réalités socio-morales, - Les problèmes et les polémiques culturelles et esthétiques, - Les personnages du roman, - L'humour extravagant et exubérant, - L'écriture, - Conclusions, - La survie du *Satyricon*, - Bibliographie, - Notes.

XXVI. Les poètes philoclassiques et Martial.....519

Valerius Flaccus, - Silius Italicus, - *L'Illade Latine*, - Stace. La vie et l'œuvre épique, - Les *Silves* et l'art de Stace, - Martial. La vie, - La structure des épigrammes, - L'univers imaginaire des épigrammes, - L'art de Martial, -L'écriture des épigrammes et la survie de Martial, - Bibliographie, - Notes.

XXVII. Quintilien et Pline le jeune.....535

Quintilien. La vie, - L'œuvre, - Le message de Quintilien, - La critique littéraire chez Quintilien, - La stratégie stylistique et la survie de Quintilien, - Pline le Jeune, - L'œuvre. Le *Panegyrique* de Trajan, - Les thèmes des épîtres, - Le style des lettres de Pline, - Survie et conclusions sur Pline, - Bibliographie, -Notes.

822

TABLE DES MATIÈRES

XXVIII. Tacite.....553

L'importance de Tacite, - La vie, - Les opuscules de Tacite, - Les *Histoires*, - Les *Annales*, - „Sans colère ni faveur", - La causalité historique, - La philosophie et la mentalité de Tacite, - La politique de Rome et l'observation socio-politique, - L'observation psychologique et l'humanisme, - L'espace et le temps, - La stratégie littéraire, - Les types de discours et les procédés compositionnels, - L'écriture de Tacite, - La synthèse stylistique, - La survie, - Conclusions, - Bibliographie, - Notes.

XXIX. Suetone, Florus et d'autres prosateurs.....598

Suetone. La vie, - L'œuvre, - *Sur les hommes illustres*, - *Les Vies des douze Césars*, - Le message, - Suetone, le malicieux, - La macrosyntaxe du texte ou la composition, - L'écriture et l'imagerie chez Suetone, - La survie et conclusions sur Suetone, - Florus. La vie et l'œuvre, - Le message de l'œuvre historique de Florus, - La stratégie littéraire rhétorique et dramatique, - Justin, - Granius Licinianus et d'autres historiographes, - Le droit et Gaius, -Bibliographie, - Notes.

XXX. Juvenal et la poésie du II-e siècle ap. J.-C.....622

La vie de Juvenal, - L'œuvre, - Frustration et indignation, - La problématique des satires, - Les options politiques et la philosophie, - La stratégie artistique, - Conclusions et la survie de Juvenal, - Les poètes *nouelli*, - Bibliographie, -Notes.

I - „divuso"! îs siv «;

XXXI. Fronton et ses adeptes. Aulu-Gelle.....643

La vie et l'œuvre de Fronton, - Les idées et l'art de Fronton, - Le mouvement „frontonien", - La vie

d'Aulu-Gelle, - *Les Nuits Attiques*, - La survie d'Aulu-Gelle et conclusions, - Bibliographie, - Notes.
gohoeiff.11

XXXII. Apulee.....652

La vie, - L'oeuvre, - *Les Florides* et les oeuvres philosophiques, - L'*Apologie*, - *Les Metamorphoses*, - Sources et modeles, - La structure à deux volets des *Metamorphoses*, - La strategie litteraire dans les *Metamorphoses*, - L'ecriture des *Metamorphoses*, - La survie, - Conclusions, - Bibliographie, - Notes.

823

ISTORIA LITERATURII LATINE

XXXIII. La societe et la culture aux siecles III-VI

ap. J.-C.....676

La crises de l'Empire, - La civilisation romaine, - Les „categories" sociales, - Le contexte politique interieur: la fin du Principat et le Dominat, - La politique etrangere, - Les micro-unites sociales et les mentalites, - La „chute" de l'Empire Romain, - La religion et la philosophie, - L'architecture et les arts, - La renaissance constantino-theodosienne. L'enseignement et l'education, - La litterature, - Les courants litteraires, - Bibliographie, - Notes.

XXXIV. La poesie du III-e siecle ap. J.-C.....702

Peruigilium Veneris, - Pentadius, - D'autres lyriques et l'evolution du theatre, - La poesie didactique, - Conclusions, - Bibliographie, - Notes.

XXXV. La poesie philociassique aux siecles IV-V

ap. J.-C.....711

Traits generaux et les representants secondaires, - Ausone. La vie et l'oeuvre, - Le message et la strategie litteraire chez Ausone, - Claudien. La vie et l'oeuvre, - Le message de Claudien, - La strategie litteraire de Claudien, -La survie et conclusions sur Claudien, - Rutilius Namatianus et son poeme, -La structure de Pelegie de Rutilius, - Bibliographie, - Notes.

XXXVI. Le droit, l'erudition et l'eloquence.....728

Le droit, Papinien et Ulpien, - Le droit à l'epoque du Dominat, - L'erudition philologique et Donat, - Servius, - Macrobe. La vie et l'oeuvre, - Martianus Capella et Fulgence Planciade. D'autres erudits, - L'eloquence et les auteurs de panegyriques, - Symmaque. La biographie et l'eloquence, - Les lettres de Symmaque, - Bibliographie, • Notes.

XXXVII. L'historiographie des siecles III-VI ap. J.-C.... 741

Traits generaux, - Marius Maximus et d'autres historiens, - Aurelius Victor. La vie et l'oeuvre, - Le message d'Aurelius Victor, - La strategie litteraire d'Aurelius Victor, - Eutrope, - Festus, - D'autres abreges et Nicomaque Flavien,

- *L'Histoire Auguste* et sa genese, -Les idees et le message dans *VHistoire Auguste*, - La structure de *VHistoire Auguste*, - Bibliographie, - Notes.

824

TABLE DES MATIERES

XXXVIII. Ammien Marcellin.....765

La vie, - L'oeuvre, - La poetique et la critique de l'historiographie, - Le message de l'historien, - L'art de l'information du lecteur, - La strategie litteraire, - L'ecriture, - La survie et conclusions, - Bibliographie, - Notes.

XXXIX. La littérature chrétienne.....784

Traits generaux, - Minucius Felix, - Tertullien, - Les idees et l'art de Tertullien, - D'autres prosateurs du III-e siecle... Commodien, - Lactance, - Ecrivains du IV-e siecle: Saint-Jerome, Saint Ambroise et d'autres, - La poesie chretienne: Prudence et d'autres auteurs, - Saint Augustin. La vie, - L'oeuvre de Saint Augustin, - La doctrine de Saint Augustin et ses assises, - La strategie litteraire de Saint Augustin, - La survie de Saint Augustin et conclusions, - Orose et d'autres auteurs chretiens du V-e siecle ap. J.-C, - Boece et l'ouverture vers un humanisme nouveau, - Bibliographie, - Notes.

XL. Breves conclusions generales.....817

HO _____TW_____EO_____

''

' S J

Beneficiarul Timbrului Literar - Uniunea Scriitorilor din România cont 45101032 BCR. Filiala Sector 1 - București

Redactor coordonator

Vlaicu RADU

Culegere, procesare și tehnoredactare:

Anca TEFAN, Mihaela DRĂGOI, Violeta DUMITRU

Corectură : Stelian BOTORAN, Silvia BADEA

Bun de tipar:

Tipografia

Coli de tipar:

CHARME-SCOTT S.R.L.

Tel/Fax: 665.51.05

.....